

VÁLSÁG ÉS KULTÚRA

A doktoriskolák
IV. nemzetközi magyarságtudományi
konferenciájának előadásai

Budapest, 2013. augusztus 22–23.

VÁLSÁG ÉS KULTÚRA

A doktoriskolák
IV. nemzetközi magyarságtudományi
konferenciájának előadásai

Budapest, 2013. augusztus 22–23.

NEMZETKÖZI MAGYARSÁGTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
Budapest | 2015

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

Szerkesztette

BENE SÁNDOR és DOBOS ISTVÁN

Technikai szerkesztő

NYERGES JUDIT

© A kötet szerzői, 2015

A borítón látható kép forrása: iStockphoto LP (-nelis-)

ISBN 978-615-5309-01-4

Felelős szerkesztő: Nyerges Judit

Borítóterv: Környei Anikó

Tördelte: Türr Tamás

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

TARTALOM

Előszó (DOBOS ISTVÁN)	9
-----------------------------	---

PLENÁRIS ELŐADÁS

EISEMANN GYÖRGY (ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet). Kritikai észrevételek a kultúra, a nyelv és az irodalom tanulmányozásához	15
---	----

I. TÖRTÉNETTUDOMÁNY ÉS ESZMETÖRTÉNET

CZICZKA KATALIN: „Ez elmúlt gonosz üdöket beszéllöm” – Enyingi Török János és környezete egy viharos évszázad eseményeiben	27
NEMES ISTVÁN: Egy válság és a rá adott válaszok – A rendi társadalom reformkori krízise és annak nyelvi tükröződése az erdélyi vallásügyi viták politikai retorikájában	35
BORS ANIKÓ: A „diadalmas világnézet” hatása a modern katolikus lírára a századfordulón	48
TARDY ANNA: Háború és napló – Naplóirodalom az első világháborúban	62
NOTHNAGEL ZOLTÁN: Mi a tétje a marxizmusnak József Attila gondolkodástörténetében?	69
DÉVÉNYI ANNA: Egy program a lelki válság leküzdésére – Gömbös Gyula reformtervei	81
KOMMER ERIKA: A temesvári <i>Neue Banater Zeitung</i> Nikolaus Berwanger főszerkesztő idejében	94

II. IRODALOMTUDOMÁNY

1. MODERNITÁS ÉS VÁLSÁG – A MODERNITÁS MINT VÁLSÁG

SINKA JUDIT ERZSÉBET: Petelei István, a válságba jutott kisember írója? A századutó megváltozott létérzékelése Petelei István novellisztikájában	111
---	-----

INZSÖL KATA: Az urbanizáció mint válságtapasztalat	
– Budapest-regények városparadigmája a századelőn	118
TESLÁR ÁKOS: A Komp-ország és a hazaszeretet alakzatai	129
VIZNIZCKI ANITA: Egy válságkezelő szöveg működése	
– Babits Mihály egyik zsoltárversének retorikájáról	141
PFEIFFER TAMÁS ISTVÁN: A halál és az angyal	
– Kosztolányi korai novelláinak motivikus megközelítése	146
BALOGH LILLA: A <i>homo aestheticus</i> harca a <i>homo moralis</i> -szal	
– Szép Ernő válasza a morális, a politikai és a kulturális válságokra	153
LO BELLO MAYA: „Minden Egész eltörött”	
– Válságtudat és az induló Nyugat kritikai gyakorlata	166
MARIA PUCA: The Hungarian avant-garde and the reception of	
Italian Futurism in Hungary	182
KODOLÁNYI JUDIT: A <i>Magyar Csillag</i> és az <i>Együttes Vallomás</i>	194
FARKAS ZSUZSANNA: Mozaikok Mészöly „pannon-freskójából”	206
PATÓCS LÁSZLÓ: Érzékelés- és észlelet-orientált szubjektumok	
Bodor Ádám <i>Verhovina madarai</i> című regényében	217

2. HATÁRON INNEN ÉS TÚL

HAJTMAN KORNÉL: A közös múlt feltérképezése	
– A régi irodalom mint a szlovák–magyar megbékélés egyik eszköze	225
SZARVAS MELINDA: Nélkülözött profik, nélkülözhetetlen dilettánsok	232
SÁGI VARGA KINGA: A válság mentális és kulturális terei Juhász Erzsébet prózájában ...	243
BERÉNYI EMŐKE: Minoritás és traumatizáltság	
– Trauma által újrakonstruálódó identitások Lovas Ildikó regénytrilógiájában	251
PÉTERFY SAROLT: „Bojánjánosi idők következnek”	
– Jékely Zoltán kolozsvári évei 1940–1946 közti levelezésének tükrében	258
GEDEON SAROLTA: Dosztojevszkij-művek magyarországi recepciótörténetének	
rövid áttekintése a 20. század válságkorszakaiban	267
MOLNÁR ESZTER: „Itt élned, halnod kell”? A történeti hűség problémája	
és a „kitántorgás” irodalmi toposzának átrajzolása	
Oravecz Imre „kivándorlásregényeiben”	279
NÉMETH ÁKOS: Eltűnt kultúrák nyomában – Krizeológia és kulturális relativizmus	
Márai Sándor <i>Istenek nyomában</i> című útirajzában	295

3. A KÁNON HATÁRÁN

XANTUS BORÓKA: Az irodalmat elsekélyesítő zsurnalizmus?	
Ambrus Zoltán hibrid műfajú írásai A <i>Hét</i> ben	309
VIGH BENCE: A szabálysértő szubjektum Rejtő Jenő regényeinek heterotópiáiban	320
MIHÓK NÓRA ZSÓFIA: Válság és színházkultúra	327

4. IDENTITÁS(VÁLSÁG)OK

MIHÁLY ESZTER: A náciizmus és identitás	
Gyömrői Edit önéletrajzi regényének tükrében	333
JÉGA-SZABÓ KRISZTINA: Krízis és alkotás	
– A művész-női identifikáció kérdései Erdős Renée műveiben	342
BALOGH ÁKOS: Én-konstrukciók válsága Faludy György írásaiban	353
URBÁN CSILLA: A megértés „hamis reménye”	363

III. ZENETUDOMÁNY

NAKAHARA YUSUKE: Microcosmos: Companion for Later Generations from the Years of Crisis	375
ÉVA POLGÁR: On the Role of Tradition in the Renewal of Our Time and Culture – <i>Cantata Profana</i> , Béla Bartók's Choral-Symphonic Work, as Social Commentary	393

IV. NÉPRAJZTUDOMÁNY

AMBRUS LÁSZLÓ: A filoxéravész gazdasági és társadalmi hatásainak néhány aspektusa egy bükkaljai település szemszögéből	403
TASNÁDY ERIKA: Az ének(lés) válsága Széken	411
TEKEI ERIKA: Etnológiai kutatások a privát és a nyilvános szféra határán – Narratív stratégiák, konfliktusok, válságjelek	424

V. NYELVTUDOMÁNY

BRENNER JÁNOS: A szabadkai magyar lakosság (anya)nyelvi tudatának vizsgálata a magyar nyelvű média összefüggésében	439
MAGYAR SZILVIA: A kétnyelvűség és multikulturalitás kérdésköre Jyväskyläben születésüktől fogva több kultúrához tartozó alanyok esetében – Különös tekintettel a finn–magyar kétnyelvű családok gyermekeire	447
A kötet szerzői	457
Névmutató	460

ELŐSZÓ

Kötetünk a Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság és az Eötvös Loránd Tudományegyetem közös rendezvényeként 2013-ban lezajlott doktorjelölti konferencia előadásainak a szerkesztett változatát közli, nem pusztán a megőrzés, hanem a párbeszéd folytatásának szándékával.

A Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság 2005 óta hirdeti meg doktorjelölteknek szóló konferenciáit, amelyeknek célja, hogy rendszeres nemzetközi megjelenési lehetőséget biztosítsanak a magyarágtudomány iránt érdeklődő fiatal kutatók számára, az ötévente sorra kerülő világkongresszusok között. A rendezvények anyaga nagyobb részt hálózati kiadványként jelent meg,¹ a legutóbbi kolozsvári hungarológiai kongresszus doktoriskolai szekciójának előadásai pedig már nyomtatott formában kerültek publikálásra.² Az eddigi konferenciák és kiadványok olyan újdonságokkal szolgáltak, amelyek hathatósan segítették elő a magyarágtudományi kutatások elméleti és módszertani korszerűsítését, az interdiszciplináris szemlélet és a kultúrák közötti párbeszéd kibontakozását. A Doktoriskolák IV. nemzetközi magyarágtudományi konferenciájának résztvevői a *Válság és kultúra* témaköréről folytattak párbeszédet, a magyarágtudomány által összefogott tudományszakok (a régészet, az antropológia, a néprajz, a nyelv-, a történet- és az irodalomtudomány, a zenetudomány, a film- és színháztudomány, a művészettörténet, valamint egy szélesebb látószögű kultúratudomány) területein.

A témajavaslatot 2010-ben fogadta el a Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság választmánya. Az utóbbi öt év fejleményei minden tekintetben igazolták az akkor megfogalmazott feltevést, mely szerint a kérdés időszerűsége *túlmutat* a globális méreteket öltött pénzügyi válságon, amelynek a hatásaival ugyanakkor tartósan kell számolni. Bizonyos hazai pénzügyi vállalkozások láncszerű összeomlása napjainkban kézenfekvő példáját nyújtja az öt évvel ezelőtt rögzített alaptétel érvényességének. 2008 után szerte a világon tudományos intézmények szakosodtak a pénzügyi válság elemzésére. Amikor az ember válságra gondol, mindig valamilyen *hirtelen kialakuló, befolyásolhatatlan esemény* ötlük az eszébe. A vezető

¹ *A magyarágtudomány műhelyei*, szerk. DOBOS István, Budapest, 2005 (<http://hungarologia.net/hu/conferences-and-congresses/magyar-doktoriskolak-konferenciai/magyar-%E2%80%9Ea-magyarag tudomany-muhelyei-a-doktoriskolak-i-konferenciajanak-kiadvanyai/>); *A magyarágtudományok önértelmezései*, szerk. DOBOS István, BENE Sándor, Budapest, 2008 (<http://mek.oszk.hu/07600/07689/>); *Határátlépések*, szerk. DOBOS István, BENE Sándor, Kolozsvár, 2010: <http://mek.oszk.hu/09700/09720/>.

² *Átmenet és különbözőség: Magyarágtudományok kelet-közép-európai kontextusban / Transition and Difference: Hungarian Studies in East-Central-European Context*, szerk. / ed. FENYVESI Kristóf, lektorálták / reviewers BENE Sándor, DOBOS István, TUOMO LAHDELMA, Bp., Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 2012.

kutatóintézetek felmérései szerint ez nem teljesen felel meg a valóságnak, legalábbis a pénzügyi szektorban. A *Válság és kultúra* konferencia felhívása így fogalmazott 2010-ben:

A válságok kétharmada a döntéshozók szeme láttára fejlődik ki és ölt végül már valóban csaknem kezelhetetlen méreteket. A válságot észlelők felelősségérzete meghatározó a válságkezelésben, tehát az emberi tényező, az erkölcsi értékrend, az értéktudat, a válságkezelés kultúrája, s ehhez már a humán tudományoknak is közük lehet. Tágabb horizonton tekintve, a humántudománytól elzárkózó, szűken vett gazdasági racionalitás krízise végső soron beletorkollik abba az általánosabb válságba, amelynek első hulláma a felvilágosodás nagy humanista projektjét roppantotta meg a 20. század történelmi kaktizmái során.

Erre a válságra különbözőképpen reagáltak a vezető társadalomfilozófiai irányzatok. Az értelmezések és a lehetséges válaszkísérletek már jó fél évszázada a javító-korrigáló szándéktól (Horkheimer–Adorno: *Dialektik der Aufklärung*) a radikális újragondolásig és paradigma-váltás sürgetéséig (Koselleck: *Kritik und Krise*) tartó skálán helyezkednek el. A jelenlegi pénzügyi válság tehát csupán ezeknek a megfontolásoknak az egyre sürgetőbb időszzerűségére hívta fel a figyelmet. A Doktoriskolák IV. nemzetközi magyarságtudományi konferenciája a válság fogalmának ilyen tágabb, kritikai horizontú felfogására buzdított. A magyarságtudomány maga is a szó pozitív értelmében vett, szemléleti és értelmezési fordulatra utaló „válságtermék” volt, húszas-harmincas évekbeli születése és intézményesülése közvetlen kapcsolatba hozható a nemzeti lét politikai alapjait megrendítő első világháború utáni új békerendszerrel – mint ahogy ma is krízisek sora tolja át a „nemzeti tudomány” pozíciójából a „nemzetek közötti” tudomány státusába.

A témaválasztás azért is volt időszzerű, mert a befele tekintés mellett kíváncsúnak tűnt a hungarológiát is magában foglaló bölcsészet külső környezetének a feltérképezése. A fokozatos forráskivonás a kevésbé „hasznos” bölcsészeti tudományokat nagyobb mértékben sújtja, mint a tőlük megalapozatlanul elkülönített, kézzelfogható anyagi értéket termelő tudományszakokat. E hiedelemmel szemben a humán műveltség alkotó erőket szabadít fel a környezetében, de az kétségtelen, hogy művelőinek új kihívásokkal kell szembenézniük, amikor érveket keresnek a társadalmi környezetre gyakorolt jótékony hatás bizonyításához. A napi érdek, s a távlatos gondolkodás általában nincs teljes összhangban egymással. Bármennyire is figyelemmel van a bölcsészet a felhasználói körre, mindig felmutat olyan közvetlen továbbhasznosításra kevésbé alkalmas eredményeket, amelyek ugyanakkor igazolják a szellemi tudományok Kant által megfogalmazott örök feladatát, a gondolkodás létjogosultságát. Az alkotó szellem megújulásának forrása az anyanyelv. Az irodalom és a nemzeti tudományok a beszéd, az írás, s a megértés kultúráját gondozzák és fejlesztik, mely által jelentős mértékben hozzájárulnak a gazdaság értékteremtő hatékonyságának a növeléséhez, az élet minőségének a javításához, a kapcsolattartás készségének az elmélyítéséhez. A nemzeti tudományok nyelvhez kötöttségéből következik, hogy senki sem fogja elvégezni helyettünk a magyar irodalom klasszikus szövegeinek a kritikai kiadását, a magyar kultúra értékeinek az összegyűjtését, megőrzését és továbbadását, amely a nemzeti hagyomány folytonosságának a záloga. A humán terület érték- és teljesítmény elvű legitimációs stratégiája ugyanakkor nem működik kellő hatásfokkal, ha nem párosul az életvilágtól elszigetelt pozíció felülvizsgálatának igényével.

Az ilyen irányból feltehető kérdések köre ugyancsak változatos megközelítési lehetőségeket hívott életre a konferencián. Milyen jellegzetes értelmezései, retorikai alakzatai léteznek a válság jelenségének? Mit lehet napjainkban kezdeni Dilthey örökségével, aki elkülönítette a bölcsészetet a tudománytól, a megértést a magyarázattól? Hogyan lehet a bölcsészet mással nem helyettesíthető haszna mellett érvelni? Mi a szerepe a válságnak a kultúrában? Van-e a válságnak értékteremtő hatása vagy pusztán romboló erő? Milyen válaszok születtek a történelmi, szellemi, intézményi válságok európai kihívásaira a magyar kultúrában? A válságok hogyan fejtik ki hatásukat? Miféle kölcsönhatás van a mentális, a szellemi, a morális, a gazdasági, a politikai és a kulturális válságok között? A válságoknak vannak jellegzetesen nyelvi vetületei is. Ebből a szempontból kérdezhetjük, hogy milyen komplex következményei vannak a jelenben zajló és a történelmi válságoknak a magyar nyelvre, nyelvváltozatokra, illetve a Kárpát-medencében jellemző történeti többnyelvűsége? Milyen következményekkel jár mindez a magyar kultúrkörben használatos világnyelvekre, és milyen változást von maga után a magyar nyelv tanulására, tanítására, használatára nézve Magyarországon és külföldön?

A konferencia előadói e kiindulópontokból kísérelték meg – ki-ki a maga tudományterületén – a válság-fogalom értelmezését és az előrevivő kérdések megfogalmazását. Az előadások a külső környezet átalakulásának elemzése mellett kitértek a humán tudományokban belülről jelentkező válság elemzésére is. A történeti és eszmetörténeti szekció dolgozatai az országról alkotott kép paradigmaváltásaitól (16. századi török hódítás, I. világháború) a válságkezelő ideológiák (nácizmus, kommunizmus) kudarcainak felméréséig vizsgálják a válság-fogalom alakváltozatait. A néprajzi és nyelvtudományi szekció a közösségi identitás kríziseire és az azokra adott válaszokra összpontosít, elemző figyelemben részesítve – többek között – a hagyományos identitásörző stratégiákat, a modernitás kihívásait, a kisebbségi nyelvhasználat és nyelvoktatás feltételrendszerének történeti változásait. A zenetudományi tanulmányok a romantika korától napjainkig az újat hozó paradigmaváltásokat elemzik. Az irodalomtudományi anyag különösen rétegzett. A modernitás és a posztmodern „válságok” immár klasszikus témái mellett az itt olvasható tanulmányok kitérnek a magyar és a nem magyar irodalmak kapcsolataira, hangsúlyosan a határon túli irodalom helyzetére, a kanonikus és a nem kanonikus műfajok találkozásának feszültségeire, valamint a nemi, társadalmi, származási azonosság-tudatok irodalmi megjelenítésének az újságok vélemény rovataiban is tárgyalt, gyakran politikai színezetet nyerő válságjelenségeire.

A felsorolt témák csak látszólag állnak távol a napi élet, a folyamatban lévő gazdasági-pénzügyi válság világától. Már önmagukban is a válságkezeléshez tartoznak, hiszen legnagyobb erényük, hogy a jelen krízist történeti horizontba állítják, s „a válság” helyett eleve válságokról szólnak, azok korabeli kontextusát és hatását elemezve. A több szempontú vizsgálódás közös felismerése: e hatások nem értékelhetők egyszerűen negatívan. A válság mindig valamely fontos újítást hozó, sőt paradigmaváltást megelőző, forrongó, de végső soron termékeny időszaknak minősül utólag. Reményeink szerint most is ez fog történni – amennyiben a kötet megjelenése lehetővé teszi az ígéretes és jelentős új tudományos eredményeket is hozó eszmecsere folytatását.

Budapest, 2015. április 27-én

DOBOS ISTVÁN

PLENÁRIS ELŐADÁS

KRITIKAI ÉSZREVÉTELEK A KULTÚRA, A NYELV ÉS AZ IRODALOM TANULMÁNYOZÁSÁHOZ

A konferenciánk címében jelölt kapcsolat – a kultúra és a válság fogalmainak összetartozása – lényegében egy idős magának a művelődés önreflexiójának, a kultúratudománynak a megszületésével. E tudomány ezért nem egyszerűen kritikai, hanem magát válságtünetként megragadó *önkritikai* szemlélettel született meg. Már az úgynevezett kulturológiai fordulatok első látványos újkori eseménye, a megértés nyelvi közvetítettségének 18. századi tudatosítása eleve ilyen önbírálati távlaton jelent meg például Rousseau-nál, mint ahogy szépirodalmi tematizálása megfigyelhető a voltaire-i utazási regény parabolisztikus attitűdjében és utópiájában vagy a német romantika technikaellenességében.¹

Ebben az összefüggésben tehát nem a kultúra mint olyan került válságba, hanem maga tűnt egy történelmi válság termékének, így felismert kifejeződésének. A reflektált kulturális létmód eleve veszteségesnek, hiányosnak tétéleződött egy társadalmi-kommunikációs fogvatkozás tapasztalatában. A fogalom és hivatkozási alap pedig, mellyel szemben „romlottságának” tézise, kritikai megközelítése kialakult, közismert módon a természet. A természetjogtól a természetfilozófiáig húzódik az a jórészt szentimentális–romantikus, nem egyszer forradalmiba csapó eszmeiség, amely kritikai társadalomképét e szembesítés tapasztalatából indította el. Hogy e forradalmi radikalizmus milyen komolyan vette magát, elég csak felidézni felvilágosodás kori politikai-ideológiai vetületét, mely nem ismert kíméletet azokkal szemben, akiknek – Batsányi szavaival – „vérét a természet kéri”. A guillotint, e minden szimbolikája mellett is nagyon gyakorlatias gyilkológépet lényegében a természet képviselőjében használták, reprezentálandó annak hatalmát az önmagától (emberségétől) elidegenedett osztálytársadalomban fellelhető ellenségekkel szemben. Jakobinus működéséhez nem kellett betartani a szokásos, törvényes előírásokat sem: a bizonyításra nem szoruló népítélet, a természet szava mint egyetlen hatóság ítélete sújtott le arra, akinek a pusztta létezése is bűnnek bizonyult. Ahogy a kiválasztódás törli el a fennmaradáshoz gyöngéket, úgy végeztek a „fenséges nép” képviselői a számukra fölöslegesnek érzett kizsákmányolókkal.

¹ „A modern társadalom egyik sajátossága, hogy kultúráként írja le magát. Ez sosem jutott volna eszébe sem a görögöknek, sem a rómaiaknak, sem az apacsoknak, sem a kínaiaknak. [...] Samuel von Pufendorf volt az a 17. század közepén és Jean-Jacques Rousseau a 18. század közepén, aki először beszélt arról, hogy társadalmi állapotokat kulturális állapotokként lehetne felfogni, jó és rossz értelemben. Pufendorf számára a kulturális állapot a társadalom szerencsés állapota, szemben a civilizálatlan barbárok szerencsétlenségével. [...] Száz évvel később Rousseau megfordította ezt az értékelést, és arról beszélt, hogy az emberek a természetes állapotban boldogok, a kulturált állapotban pedig boldogtalanok.” Dirk BAECKER, *A társadalom mint kultúra*, ford. KARÁDI Éva, Magyar Lettre International 38, 2000/ősz, 7.

A kultúrákritikai fordulathoz egy közismert példát kiragadva megállapítható, Jean-Jacques Rousseau-nak az utóbbi félszázad irodalomtudományában is sokat tárgyalt műve (a második *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól*) az emberiség első stádiumát egy társadalom és nyelv nélküli állapotban vélelmezte.² S ebből a természeti létformából kilépést mint e kettő együttes keletkezését, egymást teremtődését képzelte el és mint elidegenedést fogta fel. De már az első értekezésében is öntudatosan inkább barbárnak minősítette magát, hogysem e folyamat következményeit elfogadja, s hogy kivülállását hangsúlyozza. Témánk szempontjából pedig tán még fontosabb Herder álláspontja, mely még messzebb ment, amikor nem a kialakult (kulturális) közösséget, hanem a nyelvet tartotta az emberi társadalomra jellemző szervesülés feltételének, létrehozójának.³ Vagyis elhárította a kartézianus illúziót, mely a nyelvet a kultúra hordozottjának, valamint a magasztalt individuális eszmék és „felszabadító” törekvések eszközének tekintette.

De maguknak a polgári forradalmaknak a romantikája sem nélkülözte a kultúrákritikai attitűdöt, amennyiben a szabadság, testvériség és egyenlőség jegyében a természetellenesnek tartott társadalmi állapotok ellen lépett fel. Egy frappáns anekdota szerint a *révolution* szó – a francia király udvarmesterének ötletére – csillagászati szakkifejezésből vált szociális jelentést tartalmazó szóvá, mely magába foglalja a radikális újdonság mozzanatát éppúgy, mint a valamikori kozmikus együttállás újjáteremtését.⁴

Ha tehát a válság és a kultúra viszonyáról beszélünk, akkor nem tekinthetünk el attól, mit jelent e viszony a maga történetisége – eredete – szerint. Látható, a kultúratudomány úgy született meg, hogy tárgyát kritizálva éppenhogy nem kívánta elfogadni a korabeli művelődés diktátumait: a természetre hivatkozott, melynek – akár a civilizációval szemben – megkerülhetetlen antropológiai érdeket tulajdonított. Ez olyan nyelvterületeken is megfigyelhető, melyeken nem okvetlenül tartották a társadalmi haladás egyetlen mércéjének a polgári átalakulás legnyugatibb mintáit, így nem okvetlenül bélyegezték „német nyomorúságnak” vagy „magyar ugarnak” azokat a társadalmi törekvéseket és berendezkedéseket, amelyek más utat kerestek és választottak ahhoz képest, mint ami többek között Engelsnek *A munkásosztály helyzete Angliában* című könyvéből kirajzolódik.⁵

Mindenesetre a természet kulcsfogalmának ilyen érvényesítése Kantnál éppúgy megfigyelhető, mint Hobbes-nál, Helvétiusnál vagy nálunk Bessenyei Györgynél. A társadalomtudományok 19. századi korszakai a romantikus organicizmustól a pozitivizmusig, azaz Herdertől Comte-ig, Taine-ig és Spencerig, a társadalmat a természeti kód mintájára írták le. Ahogy a forradalmat a csillagászati *révolution* jelenségének tétélezték, úgy a pozitivisták történelemszemlélet – Comte kifejezésével – a „jövő csillagászatának” határozta meg magát mint teleologikus gondolkodást.⁶

² Jean-Jacques ROUSSEAU, *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről és Értekezések és filozófiai levelek*, ford. Kis János, szerk. LUDASSY Mária, Budapest, Európa, 1978, 59–200.

³ Ilyen tekintetben állapítható meg Herdernek a nyelv eredetéről szóló értekezéséről, hogy „a humán civilizáció és kulturalitás első vívmányai a herderi értelemben éppenséggel a nyelv feltalálásának a következményei, nem pedig – mint Condillac vagy Rousseau állították – a nyelv keletkezésének feltételei.” KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Nyelv, közösség, identitás*, Kortárs, 2012/3, 74–78.

⁴ Lásd Reinhardt KOSELLECK, *Revolution = Geschichtliche Grundbegriffe*, hrsg. Otto BRUNNER, Werner KONZE, Reinhardt KOSELLECK, V. Stuttgart, Klett–Cotta, 1984, 725.

⁵ Vö. KOMLÓS Aladár, *Kemény és Engels*, Irodalomtörténet, 1949/1, 122–129.

⁶ Ennek eszmétörténeti összefüggéseihez lásd R. VÁRKONYI Ágnes, *A pozitivisták történetiszemlélete a magyar történetírásban I–II.*, Budapest, Akadémiai, 1973.

Mindezt azért érdemes kiemelni, mert jelenleg – az ezredfordulón – éppen e viszonylat tudatosítása látszik tünedezőnek, nem véletlenül az említett önbírálati attitűd elvesztésével párhuzamosan. Mintha a „vissza a természethez” jelszó kriticismusát felváltaná az „előre a kultúrához” jelszó önelégültsége. A kultúra tudománya mára – nem kis részben – olyan tevékenységet jelöl, mely magát a természet kifejezést is anakronisztikusnak, vagy legfeljebb – kedvenc kifejezésével élve – ideologikusan megkonstruálnak, lényegében illuzórikusnak tartja, rámutatván a kultúra–természet dichotómia mesterségesnek látott létrehozására, a kettő történetileg kialakult és a modernitásban fokozatosan megszűntetendőnek vélt szembeállítására. Emiatt a kultúra nevében föllépő tudomány hajlamos lett kizárólagos ítélőerőnek képzelni magát, elfeledkezvén eredetének és létmódjának önkritikai képleteiről és képességeiről.

E törekvésnek nem az a legnagyobb fogyatéka, hogy bántóan leegyszerűsíti az általa is hirdetett nyelvi-kulturális konstruktivitás – hermeneutikailag is elgondolható – működés-módját és alakulásrendjét. Inkább éppen az, hogy elvétí szakmai célját, s nem jut el magának a sokat emlegetett művelődési teremtettség mibenlétének a megértéséig. Szeret úgy tenni, mintha a pozitivisták objektívizmusa, azaz egy ismeretelméleti naivitás bástyáit kellene ledöntenie, például a társadalmi nemek nem-ontológiai jellemzését vagy a nemzeti formák történetiségét hangsúlyozva. Holott a kulturális megalkotottság egypólusú felfogását érvényesíti, s annak abszolút, szinte demiurgoszi erőt tulajdonít. Éppen olyat, amit a természet-elvtől elvitat, de amit mintegy új és abszolút természetként – ezúttal mint „kultúrát” – a maga oldalán elismer. Így hozza létre az emberi társadalom ideológiai meghódításának, birtoklásának és befolyásolhatóságának újabb utópiáját, a megismerés mindenható eszmei eredetének és hatásának, önelvűen mágikus emanációjának újabb változatát. Ezzel a kulturális teremtettség elvét egy meglehetősen naiv monoteizmus mintájára képzelel el. Pedig ha valamiben egyet értenek a huszadik század hermeneutikai, dekonstruktivista, vagy a fenomenológiától az analitikus filozófiáig terjedő áramlatai, valamint azoknak az antropológiáitól a szemiotikai-szemantikai területig tekinthető vetületei az angolszász világban és az európai kontinensen, az nem más, mint a gondolkodás és a megismerés olyan nem-metafizikai felfogása, melyben minden értelem önnön másikkal szembesülve képződik, s a határaiba ütközés nyomán létesül. E határt és határolást nevezik limesnek, végességnek, oppozíciónak, tükrözésnek és így tovább, de mindig az én és a másik, a saját és az idegen viszonylatában tartják tapasztalhatónak. Belátván, a jelentés nem lehet egyközpontú és zárt entitás, nem rendelkezik abszolút, autochton forrásokkal.

Csak felillantva a kultúra egyik legalapvetőbb nyelvi-antropológiai távlatú megnyilvánulásának, a metafora alakzatának szerteágazó kérdéskörét, ezúttal Kosztolányi Dezső egyszerű megállapítása idézhető: a gyászkoszorúkat előbb a varjakhoz hasonlítjuk, majd a varjakat a gyászkoszorúkhöz, ennél messzebb emberi erővel nem mehetünk.⁷ Arisztotelész óta kevesen fogalmazták meg ilyen lakonikus lényeglátással a szemantikai különbség és azonosítás összjátékát. S az emberi kultúra másik kardinális alakzata, a narrativitás esetében pedig a mondott kettősségek feszültségéhez és társadalomtudományi relevanciájához elég a dialogicitás szerteágazó fejleményeire utalni: a szociológus és antropológus Lévi-Strauss-tól a vallásfilozófus Baaderig, az irodalmár Bahtyintól a pszichológus Lacanig sorolhatók a jól ismert példák. Aligha vitatható, mindettől lazán eltekint a művelődésnek az ősnemzés-szerű eredetet valló álláspontja.

⁷ Ld. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Írók, festők, tudósok*, kiad. RÉZ Pál, II, Budapest, Szépirodalmi, 1958, 208–209.

Az unalomig ismert frázisok tehát úgy kezdődnek, hogy a vizsgált jelenség pusztán kulturális konstrukció, azaz nem önelvű természeti adottság, s ezzel teljesítve hiszik a szakmai innováció követelményét. Holott a létformák értelmező teremtettsége nyilvánvaló, már csak azért is, mert – hermeneutikailag köztudottan – minden értelmezettség magához a dologhoz tartozik és nem annak külsőleg ráaggatott tulajdonsága. De éppen a teremtettség és a nyelvtörténeti előzöttség tapasztalása foszlik szét akkor, ha e látásmód pusztán egy önmagából eredeztetett, önerőből érvényesülni akaró, münchauseni látásmódra szorítkozik, kulturális szempont ürügyén. Hiszen a sajátlét abszolútumának, akár egy természeti-antropológiai közegnek a tételezése, egy idegenség kizárása mellett másra nincs ekkor mód. A monoideista teremtdés önfeledt híveinek e téren attól a Cassirertől is sok tanulni valójuk lehet, aki a kulturális–szimbolikus formák koncepciójában sem oldotta fel kialakulásuk viszonylagosságát, követve a kanti kritizmus szellemét.⁸ Vagy egészen más területre fordulva, a későbbi jól ismert mediológiai tétel, miszerint minden közeg csak egy másikból érzékelhető egyáltalán, már kézükönvekből ismerhetően nyújt további tájékozódást arról, hogyan folytatható e téren egy valóban kritikai kiindulás. Ezt nélkülözve a nyelvi konstrukcióra hivatkozás voltaképpen ezen az oldalon ismétli és erősíti meg, amit elvileg bírált: a gondolkodásnak az egyedi tudat abszolútumára támaszkodó kartézianus előfeltevéseit, ami korszerűtlen szubjektum-felfogásában is tetten érhető.

Pusztán csak emlékeztetőül utalható, hogy a romantikát követően szintén a kultúra másikának tételezése tette hatékonyá és dinamikussá az olyan egészen különböző modern teóriákat, melyek például Nietzsche, Freud, Bergson nevéhez köthetők. Az élet dionüszoszi túlsordulásának, a tudattalanba fojtott ösztönvilágnak, vagy az életlendületnek a fogalmi egyaránt olyan világokra utaltak, melyek szintén nem hozzáférhetők a kultúra önelvűségének fikciója szerint.

Mindezek következtében a kultúratudomány egyes teljesítményei már-már a zsurnalizmus műfajaihoz közelítenek, visszaélve a szakterületre hivatkozás védjegyével. Politikai öngazolásuk alátámaszthatják a habermasi megfigyelést, miszerint a polgári nyilvánosság egyre inkább elveszíti kritikai attitűdjét, s minden „felforgató” látszat ellenére a fennálló ideológiák támogatásának, a mindenkori hatalmi diszkurzus propagálásának kezd teret engedni.⁹ A saját és az idegen, a többség és a kisebbség, a férfi és a nő stb. dialogikus-bipoláris értelmezőerejének kiiktatásával vagy manipulált átírásával feloldásra kerül a különbségek tapasztalata: a sokféleség hangoztatása jól megfér a sokféleség ellenére végrehajtott azonosításokkal. Leginkább akkor érezhető ez az ellentmondás, amikor láthatóan csak az egyik fél nézőpontja és vélelmezett állapota domborítható ki. Hiába tesz úgy a korrekt udvariasság, mintha ez a fél mindig éppen a megszólított lenne (mondjuk a gyengébb, a kisebb, az elnyomott), voltaképpen épp így jelöli ki a másik létezésének általa megszabni óhajtott mozgásterét – ahogy arról például a kolonializmus teoretikusai már bőven értekeztek. Amikor e törekvés eltekint attól, hogy minden értelem viszonylat, vonatkozások halmaza, éppen azt a másságot minősíti le – fosztja meg elsajátítható idegenségétől és dialogikus megismerhetőségétől –, melyet a felszínen elfogadni akar.

⁸ Ld. Ernst CASSIRER, *Philosophie der symbolischen Formen* I–III., (1923–1929), Darmstadt, Primus, 1994.

⁹ Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, ford. ENDREFFY Zoltán, Budapest, Osiris, 1999. A mű előszava tájékoztat az először 1962-ben kiadott könyv koncepciójának módosulásairól.

A kultúra másikat, a természetet tételező európai hagyományokhoz fordulva – a különbözőségek kölcsönös megértése szempontjából – ezúttal sem fölösleges fölidézni Immanuel Kant koncepcióját, *Az örök béke* című írása alapján.

A békeállapot az emberek között, akik egymás mellett élnek, nem természeti állapot: status naturalis. A természeti állapot inkább a háború állapota. Azaz ha nem is mindig kitörő ellenségeskedés, legalábbis folytonos fenyegetés azzal. A békeállapotot tehát először intézményileg létesíteni kell. Az ellenségeskedések elhagyása erre még nem elég kezesség.¹⁰

Amennyiben – a történelem tanúsága szerint – a háború a status naturalis, a békéhez nem vezethet út akkor, ha a konfliktusokról úgy kívánjuk leszoktatni a társadalmat, mint a dohányzásról, abban a hitben, hogy az ellenségeskedés meggyőzéssel vagy illemszabályok oktatásával korlátozható lenne. Ha előbb nem, a múlt század óta mindenki megtanulhatta, nemcsak naivitás, de jó adag öncsalás szükséges ahhoz, hogy elhiggyük, megfelelő reklámozással vagy humanista ráolvasással elfogadottá lesz a tolerancia és a békevágy, s hogy a már számtalanszor csődöt mondott, hatástalan frázisokra kell alapozni például a nacionalizmus-kutatásoknak az „örök béke” Kantot megtagadó szellemében születő egyes dolgozatait.

Annál inkább, mert Kant a természetben nem csak a viszály, hanem éppen a megbékélés garanciáját látja. Okfejtése szerint tehát a biztosíték lehet erre

nem kisebb valaki, mint maga a nagy mester, a Természet: natura daedala rerum. Mechanikus folyásából láthatólag elővillog a célszerűség, hogy az egyetértést az emberek meghasonlásain keresztül akaratuk ellenére is majdan felvirítsa. Ezt azért először úgy látjuk mint kényszert, melyet egy, hatástörvényei szerint előttünk ismeretlen ok idézett elő. Ekkor a neve: Sors. De ha megfontoljuk célszerűségét a világ folyásában, úgy tűnik föl előttünk, mint mélyen fekvő bölcsessége egy magasabb Oknak, mely az emberi nem objektív végcéljára irányul, s ezt a világfolyást predeterminálja. Ekkor azt mondjuk rá: Gondviselés.

Nem kétséges, a természeti kényszer, a sors és a gondviselés szubjektumfölötti kifejezései még metaforákként is elrettentően hatnak a saját mindenhatóságukba ájuló társadalmi teremtmények felvilágosult hívei számára. Pedig ebben az individuumkritikában nincs szó sem a később Goethére hivatkozó kultúrmorfológiáról, sem a még gyanúsabbnak tűnő frobeniusi sorstudományról. A meglepetés a továbbiakban csak fokozódhat, mivel Kant szerint a természet ráadásul

[k]ét eszközt használ föl, hogy a népeket a keveredéstől visszatartsa, s őket elkülönítse: a nyelveknek és a vallásoknak különbözőségét. Ez ugyan magával hozza a hajlamot a kölcsönös gyűlöletre s ürügyet a háborúra. Mégis, amint a kultúra növekszik, és az emberek lassankint közelednek az elvekben való nagyobb egyetértés felé: másra fog vezetni. Arra, hogy megegyezzenek egy olyan békében, amelyet nem mint ama despotizmust, a szabadság temetőjén, minden erőnek meggyengítése: hanem azoknak leghevesebb ver-

¹⁰ Immanuel KANT, *Az örök béke* [1795], ford. BABITS Mihály, Budapest, Európa, 1985, 25. A mű további idézetei ebből a kiadóból, annak első „toldásából” származnak.

senye között, egyensúlyuk idéz elő és biztosít. [...] Ekként a természet bölcsen elválasztja a népeket, amelyeket minden állam akarata, és pedig magának a népjognak okai szerint szívesen egyesítene egymás közt csellel vagy erővel. De másrésről egyesít is olyan népeket, amelyeket a világpolgárjog fogalma nem biztosított volna erőszakosság és háború ellen.

Minden jel arra mutat, Immanuel Kant e szavaiból a mi jelenkori Európánknak – népeinek és tudományának – még sokat kell tanulnia.

S ami e tekintetben a konferencia színhelyét, az ELTE Bölcsészkarát illeti, annyi tán dicsekvés nélkül elmondható, hogy a kar vonatkozó kutatásai igen sokat merítenek erre a kölcsönös tiszteletre építő hagyományból például akkor, amikor hangsúlyozzák a találkozás, az átfordítás, a közvetítés messzemenő szükségességét. A kultúrák közötti párbeszéd folytatódó gyakorlatában dolgozva a művelődés anyagi-technikai feltételeire is összpontosítanak úgy, hogy nem a fölényes, kívülálló megfigyelés pozíciójából hirdetik ki eredményeiket, hanem annak tudatában, hogy maguk is részesei a kapcsolatoknak, melyet vizsgálnak.

Jellegetes tartalmazottja az irodalmi beszédnek is a kultúra és a természet nyelvi közvetítettsége. Ennek vizsgálata abban az irodalomtudományban sem szorult háttérbe, mely komolyan vette a művelődés fenti nyelvi-szemantikai meghatározóit és törvényszerűségeit. Hölderlin szavával szólva ez a párbeszéd persze viszály a kettő – kultúra és természet – között, de az értelemképzés feltétele egyúttal: általa szólal meg a tenger, általa találnak medret a folyók. A *Mnemosyné*-óda a végesség, a halál horizontján képzett jelentésadó eseményt visszhangzásként jelöli meg. A visszhangban a beszéd anyaga válik ismételten hallhatóvá: ez a hang naturális közegében immár a beszélőtől függetlenül, egy másik, külső forrásból fordul vissza. Így az ekhó úgy teszi hallhatóvá a szavakat, hogy azoknak immár nem közvetlen forrása a nyelv szubjektuma. Csokonai ekhó-versének, *A tihanyi ekhóhoz* énjének mondásai például a panasz naturálisan fölerősített kikiáltására számítanak. Így a költemény csak akkor érthető egyáltalán, ha elfogadjuk az írottágától elkülönülő, bár az olvasó számára mégis az írás nyomán felcsendülő, a természettől továbbított hangzást. „Zordon erdők, durva bércek, szirtek! / Harsogjátok jajjaim!” – olvasunk a papírlapon arról a hangról, mely a strófák végén immár leválik beszélőjéről, hogy környezete hordozza és közvetítse. Azon visszhang, mely az első strófa végén a magyar lírában először olvastatja magát e megkülönböztetéssel, a következő: „Egy magános árva szív. / Egy magános árva szív.” Az ismétlés, a visszhangzás tehát akár szimbolikusan is jelölheti a romantikus dikciót, melyben az érzékeny bensőség mondja ki önmagát úgy, hogy mondása rögvest egy önmagától távolodó közeg bennefoglaltjává figurálódjon – vallomás és válasz identitásképző feszültségében. Az ekhó ilyen dialogikus visszafordulása – miként arról Hölderlin költeményében is szó esik, és ahogy Heidegger visszhang-teóriája nyomatékosítja – a halálba hanyatlás jövőjéről is tudomást vesz, onnan nyeri értelmét.¹¹

A beszélő én alakzatát a továbbiakban is alapvetően határozza meg a natúra és a kultúra dialógusában bontakozni tételezett nyelv. Vörösmartynak a *Gondolatok a könyvtárban* című költeménye a nyomtatott betűt következőképp hasonlítja az éji környezethez:

¹¹ Lásd Martin HEIDEGGER, *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)*, Frankfurt am Main, Klostermann, 1994, 107–168.

Komor betűkkel, mint a téli éj,
Leírva áll a rettentő tanulság [...]
Az írt betűket a sápadt levél
Halotti képe kárhoztatja el.

Ebben a feszültségben teszi fel a rousseau-i kérdést: „Ment-e / A könyvek által a világ elébb?” S a válasz ezúttal már az információ, az üzenet, a híradás uralta nyilvánosság kiszolgáltatottságára is utal: „S a rongyos ember böszült kebele / Dögvészt sohajtson a hír nemzetére.”

Hosszú történeti alakulás vezet a szöveget a Petőfi-féle ars poetica szerint a „természet vadvirágainak” tartó romantikus poétikától a modernség érzékelésmódjáiig. A költői nyelv azonban sohasem volt kizárólag kulturális határok közé szorítható: nem véletlenül sorolta Hölderlin a legveszélyesebb javak közé. Ha Byrontól Victor Hugon át Petőfi Sándorig a természetre hivatkozva tudott akár forradalmi lázadást kezdeményezni, akkor arra is képesnek bizonyult, hogy megvédje annak a civilizációtól háttérbe szorított, már-már elfelejtett tapasztalatát. A modernség-kutatások egyik legérdekesebb és legfontosabb eredménye annak megfigyelése, hogyan talál újabb helyet magának a nyelvben a természet, azaz hogyan szabadul ki a költészet egy merőben civilizatórikus – ekként domesztikált – szférából azzal, hogy maga válik a naturát befogadó közeggé. Persze a második modernitás nyelvi fordulata és hagyományszemléleti változása kellett ahhoz, hogy például József Attila vagy Szabó Lőrinc lírájában – a *Téli éjszakától* a *Tücsökzenéig* – Vörösmarty kozmikus metaforikus alakításai eszerint alakuljanak át, s hogy a képzelőerő a természet menedéke lehessen. Ezzel a szubjektumföltötnek megismert nyelv távolról sem azt „mondja”, hogy az emberben – szintén egyoldalú módon – újraalkotható lenne valami eredendően „természetes” – ez Rousseau-nál sem ilyen egyszerűen hangzott. De hogy a saját – addig magasztalt – teremtoerejében, az istenimitáció gögijében csalatkozó ember szertefoszlan látna az alkotásaiba vetett feltétlen hitét, az annak következtében vált tapasztalhatóvá, hogy kultúrája legmélyét is elérte az átható idegenség, mely elől immár nem nyújt menedéket az innen elűzött természet. Amilyen mértékben – és óriási hatásfokkal – Rilke megkísérelte a saját halálával szembenézni, kartézianus centrumától megfosztott individualitást átértelmezni a világtér otthonává, olyan mértékben fordul mindez az ellenkezőjébe többek között Gottfried Benn költészetében. De mindkét esetben az emberi egzisztencia a világtér kozmoszával szembesülve tartja távol magától a naivitást, mely a naivan filantróp szubjektivitás eszközévé akarja tenni nyelvét és társadalmát. Kifejezvé, az egzisztencia méltósága nem izolált személyisége magasztalásában és világa eszközszerű használatában merül ki. Az erre alapozó modern emberi öntudat – mint kizárólag civilizatórikus jelenség – éppen maga bizonyul éppoly művi terméknek, mint mesterséges-technikai érzékelésmódja: a fejhallgatója, melyet az utcán járva hallgat, vagy a világot lezáró képernyő, melyre tekintetét veti. Nietzsche nem véletlenül hangsúlyozta, hogy ami a leginkább nyájszerű az emberben, az a benne kinevelt öntudat.¹²

Éppen az egyéniségkultusz kibontakozásának tekintett romantika – e kultusz kiélésének lehetetlenségét retorizálva – beszélt el, hogy az emberi lény több annál, mintsem saját magáért létezzen egy általa berendezett világban. S téved, ha önmagát és szabadságát ott keresi,

¹² A számos szöveghegy közül ld. például Friedrich NIETZSCHE, *A nem morálisan fölfogott igazságról és hazugságról*, ford. TATÁR Sándor = *Jegyzetek és szövegek Martin Heidegger Bevezetés a metafizikába című művéhez*, szerk. VAJDA Mihály, Budapest, 1995, Ikon, 32. (Melléklet M. HEIDEGGER, Bevezetés a metafizikába [Matúra: Bölcsélet] kiadásához).

ahol mindenhatóként teremteni próbálja kultúráját. Ezzel szemben újra csak a szabadságfogalom kanti felvetése utalható, mely túllép a pusztán valamire irányuló „szabadság” dacos öntudatán, egyszóval az individuum önkényes, hagyomány- és tekintélytagadó igazolásán. A szabadság nem csak használható valamire egy stabilizált egó tetszése szerint, hanem magát az egót is szabaddá teheti saját korlátaitól, rögzültségétől, szűkös és gátló érdekeitől. A szubjektum így lehet képes egy dinamikus-dialogikus identitásra, akár az önmagától eltávolodásra is. E kétirányú folyamat teszi lehetővé, hogy a sokat emlegetett türelem valóban a különbözőségek megértését segítse elő, amire az egyoldalú megközelítés – tetszelegjen akár az önfeladásban – sohasem képes. Aki az idegennel egyszerűen csak azonosulni akar, sem a másikat, sem önmagát nem fogja tudni értelmezni, s mindkettőt megfosztja szabadságától.

A megkülönböztetés ugyanakkor nem jelent elszakítást. József Attila *A Dunánál* című költeménye a múlt, jelen és jövőndő olyan időiségében lát esélyt közös dolgaink rendezésére, ami az emlékezést a viszályból vezeti le, sőt a harcra emlékezést a béke feltételének tartja: „a harcot, melyet őseink vívtak, / békévé oldja az emlékezés”. A kollektív identitás szintén akkor kezelhet bármilyen társadalmi és etnikai konfliktust, ha megőrizni képes azt a távolságokon és különbségeken alapuló történeti viszonyrendszert, melyre alapozva egyedül lehetséges az ősök harcat az élők békéjévé formálni.

E kölcsönösség hiányát, mellőzését könyörtelenül bünteti a történelem. Dióhéjban elmondható, bármiféle válságára akkor nem képes reflektálni a kultúratudomány, azaz saját feladatát akkor hagyja elvégzetlenül, ha figyelmen kívül hagyja az emberi indentitás említett személyközi és nyelvi eredetét. A belátást például, hogy nem a nyelv van a kultúrában, hanem a kultúra van a nyelvben. Kultúratudomány és irodalomtudomány viszonylatában gyakran teszik fel a kérdést: válhat-e és hogyan kultúratudomány az irodalomtudományból? De mivel a kulturalitás és a szocietás – miként Herder óta megalapozottan állítható – következmény, mégpedig annak következménye, ami az irodalom közege, ezért az irodalomtudomány és egyáltalán a bölcsészettudomány rosszul teszi, ha újabb önmeghatározásaiban pusztán kulturális kötődéseivel és csatlakozási javasolataival kívánja legitimálni magát. A bölcsészet, valamint a nyelv és művészete kardinálisabb tényező az emberi létezésben, mint teremtménye és történelmi hordozója, a kultúra és mint maga a társadalom. Hogy a történelem szellemét nem a történelem immanenciája teremti, miként a kultúrát sem a kultúráé, abban még Hegel is egyetértett Kanttal. Ezért a társadalmi problémákra választ kereső tudomány kérdése éppen az iménti reláció fordítottja lehet, vagyis az, hogyan határozódhat meg a kultúratudomány az annak feltételeivel foglalkozó tudományok által, például az irodalomtudomány által? És ha nem ezt teszi, csak a publicisztikai „közbeszéd” szintjén – vagyis a felületen – tudja megszólítani a nyelvtől függő egyént és a társadalmat. A kulturalitás nem lehet univerzalitás, nem lehet általános összefoglalása és ellenőre az emberi és a művészi gyakorlatnak. Az egzisztencia válságos pillanataiban, legvégső határait érintve mondja ki József Attila verse:

A kultúra
ugy hull le rólam, mint ruha
másról a boldog szerelemben.

Ezek nyomán lehet röviden kitérni válság és kultúra kapcsolatának folyvást előkerülő elemére: a tömeg és a kultúra kapcsolatára. A huszadik század első felétől a válságot nyomatékka hangoztató elméletek a kettő éles szembesítésével éltek. De ha a művelődést nem a nyelvek és művészetek fölötti összefoglaló és mindent felügyelő szférának tekintjük, mint például

a *Nagyon fáj* iménti sorai teszik, akkor sokkal inkább köthetőnek látszik a tömegek világához. Sőt megkockáztatható, a kultúra sajátja egy állandó eltömegesedési folyamat, ami a művészetekről nem okvetlenül mondható el. Nem véletlen, hogy a modernségben egyre erősödik a felismerés, hogy a művészet nem lehet merőben kulturálisan meghatározott keretek közé szorítható és annak szabályai szerint érvényesülő fenomén. Ha ugyanis a művészetnek, a művelődéshez hasonlóan, rendelkeznie kellene például bármilyen átfogó és közvetlenül ható közösségi funkcióval, akkor Kemény Zsigmond regényei, Gulácsy Lajos festményei vagy Bartók Béla vonósnégyesei nem lennének fontos kulturális javaknak tekinthetők. E művek jelentősége nem mérhető fel közvetlen társadalmi hatásuk szerint, mivel annyi érdeklődést sem keltenek – sajnos – mint egy sikeres fogyókúrarecept. Kodály Zoltán sokat idézett óhaja, „legyen a zene mindenkié”, rokonszenves illúzió. A művészet sohasem lehet mindenkié, s jelentősége ilyen szempontból fogalmazható újra a tömegkultúra korában. A Jean Baudrillard-féle pozicionálási kísérlet azért tanulságos – noha nem elfogadható –, mert bár leírja le e tüneteket, különös módon a tömeg nézőpontját fogadja el. Ezért tartja a művészetet napjainkban olyan megélhetési tevékenységnek, mely csalásra, a haszonélvezők „összeesküvésére” épül. Valódi jelentősége immár nincsen, csak elhitheti magáról saját fontosságát, s létezését egyedül a „bennfentes információval visszaélés” tartja fenn.¹³ Belátható, haszonelvű szempontból a dolog valóban így nézhet ki. Szerb Antal regényhőisének öniróniáját – *A Pendragon-legendából* – mintha manapság is többen osztanák: a bölcsészet eszerint a haszontalan dolgok tudománya. (S nem csak valamilyen cinikus hozzáállás figyelmeztethet arra, ha ennek ellenére képes fennmaradni és elfogadtatni a saját fontosságát, akkor mégiscsak tudhat valami praktikusat is. Föltehetően éppen azt, ami az imént a kultúrához fűződő kapcsolatáról megállapítható volt, s ami persze hosszabb távon társadalmilag sem mellőzhető.)

E vitatott tudás konkrétumaihoz ezúttal röviden felidézhető a második világháború közepének, tehát az elmúlt század legnagyobb válsághelyzetének egyik érdekes magyarországi vitája, ami Kodolányi János és Márai Sándor között zajlott.¹⁴ Márai 1942-ben publikálta röpiratát a nemzetnevelés ügyében. Nyilván (többek között) Ortega hatására különböztette meg a tömegembert az úgynevezett „alkotó embertől”. A válság egyik okát a tömegember erősödő befolyásában és uralmában látta, aki nem a szellemi képességek vagy az erkölcsi kiválóság alapján kíván jughoz és hatalomhoz jutni, hanem egyedül azért, mert többségben van. De Spenglerrel – és Kodolányival – ellentétben Márai hitt a kultúra és a civilizáció összhangjában, azzal a megjegyzéssel, hogy ezt a szintézist csakis a tömegektől független, a társadalmi haszonelvűségnek nem alávetett, szabad egyéniségek hozhatják csak létre. Akár felismeri a demokratikus tömeg, akár nem, a civilizációt a tudás – mondjuk a bölcsészet – és a művészet képviselői nemcsak megteremtették, hanem fenn is tartják, azaz éppen ők működtetik.

Ezek szerint a kultúra válsága nem annyit tesz, hogy az úgynevezett magasabb értékek eltűnnek a tömeg elől és észrevétlenekké válnak. Amennyiben a kultúra a mondottak szerint válságosként éli meg önmagát – azaz ráébred mindenkori gyengeségére és függőségére –, akkor a helyén van. Akkor téveszt utat, ismétlendő, ha nyelvét birtokló önhiúságának Bábel-tornyát építve, szem elől téveszti önmaga másikat, s elhallgat a határain túlival, a természetnek tételezett ellenképével folytatott dialógusában. Ezért, az induló téziszhez visszatérve meg-

¹³ Jean BAUDRILLARD, *A művészet összeesküvése*, ford. PÁLFI Judit, Budapest, Műcsarnok Nonprofit Kft., 2009.

¹⁴ MÁRAI Sándor, *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* [1942], Pozsony, Kalligram, 2004; KODOLÁNYI János, *Márai és a kultúra* [1942], Kortárs, 1994/1, 1–11; a vitához ld. HORÁNYI Károly, *Kétféle nemzetstratégia, kétféle emigráció: Kodolányi vitája Máraival*, Kortárs, 1999/9, 29–45.

erősíthető, a válságtudat a kultúra önreflexiójának nélkülözhetetlen eleme. Ez tartja életben és teszi képessé önmagát folyton meghaladó – tehát önmagán kívülről ösztökélt – megújulásra. Mannheim Károly e nézetet – nem véletlenül a romantika kritikai téziseire emlékeztetően – fogalmazta meg akkor, amikor egyik könyve egész koncepcióját alapozta a feltevésre, miszerint ha a kultúra fogalma egyáltalán létrejön, akkor tartalmainak teljes megélése, szerves működésének tapasztalata, alkotásainak természetként befogadása és létmódja már a múlté.¹⁵ S hogy e mondatok mennyire kapcsolhatók össze azzal a heideggeri belátással, mely szerint a kultúra és tudománya akkor lehet valódi kritikai tevékenység, ha sem kezdő, sem végpontnak nem tételezi magát, és ha mint kéznél levő társadalmi gyakorlat válik hozzáférhetővé, az további megfontolásokat igényel. Azzal összefüggésben, hogy ha a tudományt kulturális értelemben vesszük, kulturális termékként kezeljük, soha nem leszünk képesek igazi horderejét felmérni.¹⁶ Ennélfogva magára a kultúra tudományára sem tekinthetünk pusztán kulturális nézetből, ha lényegét valamelyest érteni akarjuk.

GYÖRGY EISEMANN

CRITICAL REMARKS FOR THE STUDY OF CULTURE, LANGUAGE AND LITERATURE

Cultural studies came into being not simply with a critical approach but with an approach of self-criticism identifying with the symptoms of crisis themselves. Accordingly, it was not culture as such that was faced with crisis, but it appeared as the product of a crisis of history and its recognized manifestation (Rousseau). This criticism did not intend to accept the directives of culture: it pleaded nature, attributing to it indisputable anthropological importance even in the face of civilization. The differing phases of 19th century social sciences from organicism to positivism described society along the patterns of the codes of nature. In contrast, cultural studies these days is inclined to consider the term 'nature' as anachronistic and essentially illusionary, highlighting the presumably artificial creation of the dichotomy of nature and culture. It pictures itself having exclusive powers of judgement, forgetting the self-critical nature and abilities of its origins. It validates the concept of unipolarity of cultural preformation and attributes virtually demiurgical powers to it. These are exactly the kind of powers that it controverts concerning the nature principle, but acknowledges as new and absolute 'nature' as 'culture' with regard to itself. The danger of this approach is that it does not recognize the potential for social reconciliation, which, as Kant pointed out, can only be reached by accepting its attributes determined by nature. One of the most significant results of modernity research in literature is the realization of how a nature-experience finds its place in language. The linguistic turn and the poetry of late modernity destroy the so far exalted unconditional belief in the creations of man pinning his faith on god imitation and his own creative powers. This confirms the view that crisis consciousness is an essential element of self-reflection in sciences as well as in arts and literature.

¹⁵ Karl MANNHEIM, *Strukturen des Denkens*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1980.

¹⁶ Martin HEIDEGGER, *Tudomány és eszmélődés*, ford. TILLMANN J. A., Vigilia, 1990/6, 446–451.

I.

TÖRTÉNETTUDOMÁNY
ÉS ESZMETÖRTÉNET

„EZ ELMÚLT GONOSZ ÜDÖKET BESZÉLLÖM”

Enyingi Török János és környezete
egy viharos évszázad eseményeiben

A 16. század emberének életét térségünkben meghatározta a reformáció terjedése és az oszmán terjeszkedés. Mindkettő megingatta az ember életét, a „lelki” és „fizikai” veszedelem jelen volt a mindennapokban. A Bessenyei József által készített Enyingi Török Bálint okmánytára¹ anyagában a család felemelkedéséről, a levelezésről, jogi döntések sorozatáról kaphatunk képet. Ezek hozzásegítenek, hogy a források alapján a család anyagi helyzetéről, birtokai állapotáról jussunk információkhoz. Az Enyingi Török familia kikerülhetetlen befolyással rendelkezett a korabeli Magyarország területén, amely befolyás a főúri kapcsolatrendszer és a familiáris környezet miatt tovább nőtt.

Tanulmányomban a család eredetének felidézése után Török Bálint pályájának néhány mozzanatát igyekszem vázolni, s rámutatni, hogy a fiak, János és Ferenc idején sem tört meg a tekintélyük. Válságos időszakról beszélhetünk, de a Törökök kiemelkedő szerepe megkérdőjelezhetetlen, amennyiben a kor kulturális, irodalommal összefüggő emlékeit kutatjuk. Csupán a politikai helyzet további bonyolódása hozott olyan megoldási javaslatokat, amelyek részben házasságkötéssel, részben közügyekkel vagy hitéllettel kapcsolatos egyezségek megkötését tették szükségessé. Politikai hatalom és családi vagyonszerzés szoros összefüggésben állottak egymással, s a századot végigkísérő török harcok eredményeképpen a birtokrendszerek tulajdoni szerkezete gyorsan változott. A válság nem csupán földrajzilag behatárolható és időben szűkíthető visszaesést jelentett, hanem egy olyan állapotot, amely várakozással töltötte el az embereket. Nyitottá váltak, hogy új dolgok szülessenek. A hitbéli irányzatok befogadásával, s annak következményeként a további kulturális, nyomdaipari termékek megjelenésével az Enyingi Török család is hozzájárult ahhoz, hogy a hanyatlást megújulás, a válságot kulturális fellendülés kövesse. Ahhoz, hogy ennek folyamatát tisztázhassuk, vizsgálatunkat azzal kell kezdenünk, miként emelkedtek az ország legrangosabb családjai közé.

Törvényes módon, király által adományozott földekről beszélhetünk, illetve házasság útján hozományként kapott javakról. Nem legális szerzés volt a saját pénzen fenntartott katonasággal elfoglalt városok, birtokok kisajátítása. Mindkét eshetőségre találunk bőséggel példát, miközben az egyházi földek törvénytelen megszállása, vagy hosszadalmas pereskedés a visszaszerzésükért sem ment ritkaságszámba. Itt kell megjegyeznünk, hogy politikai karrierek mentek tönkre igen rövid idő alatt, amikor a szétszakadt magyar területek Habsburg

¹ *Enyingi Török Bálint okmánytára*, a bevezetést és a forrásokat közléteszi BESSENYEI József, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1994. <http://mek.oszk.hu/02200/02211/html/> (hozzáférés: 2015. 04. 10.). A tanulmánynak a családra vonatkozó forrásanyagát a fenti okmánytár képezi.

vagy erdélyi fennhatóságú részein főnemesi családok fiai nem tudták megfelelő biztosítékkal alátámasztani az uralkodóhoz való hűségüket. Hogy melyikhez? Az Enyingi Török család esetében éppen a változó helyzetben erősebbnek tűnő, vagy több birtokot ígérő uralkodó jöhetett szóba.² Vagyis számunkra furcsának tűnhet, de Török Bálint majd ötszöri pártváltoztatása – más szóval okos sakkjátszmája – azt eredményezte, hogy az ország legtehetősebb és legnagyobb hatalommal bíró földesura lett 1541. évi bebörtönzése előtt. De nézzük meg közelebbről, hogyan jutottak el idáig.

A család Török Ambrus és Imre ideje alatt a 15. században szerezte meg hatalmas kiterjedésű birtokai magját, így az előnévként szolgáló Veszprém megyei Enying körüli területet is. 1507-ben, II. Ulászló által emelkedtek bárói rangra. Török Bálint, aki anyai ágon a Parlaghy³ családdal állt rokonságban, már 19 évesen nádorfehérvári bán. Apja halála után Erdélyben Szapolyai szolgálatába kerül. Legfőbb támaszai az eredetileg gyámként kijelölt, anyai ágon rokon Sulyok testvérek: István és Balázs, de közvetlen környezetéhez tartozott az Osztopáni Perneszi család⁴ a Perneszi Imrével⁵ való rokonság miatt. A nádorfehérvári csatavesztés után (1521) a hűtlenség vádját kellett magán viselnie az akkor csupán 17 éves ifjúnak, I. Ferdinánd kegyét kiváló házasságkötési politikával sikerült ismét elnyernie. 1523-ban feleségül vette a királyné legkedvesebb udvarhölgyét, báró Pempflinger Katalint.⁶ Házasságukból két fiuk született, Török János 1529-ben, Török Ferenc pedig az 1530-as évek elején.

Pempflinger Katalin a nagyhatalmú szebeni királybíró, Pempflinger Márk⁷ családjába tartozott. Bár úgy tekintenek az asszonyra, mint a lutheránus vallás védelmezőjére,⁸ a források alapján tény, hogy életében a ferences rend háborítatlanul működött birtokain, jómaga is ferences kolostorban lett eltemetve. Halála után Enyingi Török Ferenc volt az, aki a magyarországi területeken hatékonyan terjesztette a reformáció tanait: az időben előre ugorva, adat van arról, hogy Pápa városából 1560-ban üzték ki a ferenceseket. Vagyis inkább Katalin fiai lesznek azok, akik a protestantizmus térnyerését elősegítették.

A mohácsi csatában Ráskay Gáspár⁹ mellett az ifjú Török Bálint a királyi testőrség egyik parancsnokaként vett részt, és egyesek szerint, amikor Tomori Pál észrevette, hogy Bali bég megkerüli a magyar fősereget, őket küldte ellene, de az utasítást nem teljesítették. A király megóvása nem sikerült, ezt sokáig a szemére vetették, de további pályafutásában mégsem jelentett nagy törést.

Szapolyai János király kormányának egyik legfontosabb tagjaként temesi főispán és az ezzel együttjáró alsó-magyarországi főkapitányi tiszttel töltötte be, vagyis ügyesen lavírozva sikerült egyelőre mindkét uralkodó felé bizonyítania hűségét. 1526-ban Szabadkán megtá-

² Az Enyingi Török János és testvére, Ferenc által tárgyalt időszakban Habsburg II. Ferdinánd és a Szapolyai család tartotta kezében a megmaradt országrészeket. Az egyes nemesi birtokrendszerek hovatartozása pedig az uralkodónak tett eskütől vált függővé. A hűtlenségi perek és birtokelkobzások tovább bonyolították, hogy bizonyos területek, várak, városok, kinek a fennhatósága alá tartoznak.

³ Parlaghy György lányát, Krisztinát vette el.

⁴ A Perneszi családról bővebben, birtokaikról térképekkel: http://www.tab-ph.hu/tabikilato/telepulesek_ertekei/tab/tab_i_kilato_2009/pages/tk_04_osztopani_perneszy.htm (hozzáférés: 2015. 04. 10.).

⁵ Felesége Enyingi Török Ilona (Ambrus lánya). Perneszi Farkas babócsai kapitány pedig a testvére.

⁶ 1524. október 9.

⁷ 1521-ben szász gróffá emeli a király.

⁸ FEKETE Csaba, *Fundata est in 1537? Egy 18. századi omniarium tanúsága*, Nyelvi és művelődéstörténeti adattár. 11. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/feketecsaba-fundata.htm> (hozzáférés: 2015. 04. 10.).

⁹ Török Imre második felesége Ráskay Katalin, Ráskay Gáspár testvére, Ráskay Balázs lánya volt. BESSENVEI, <http://mek.oszk.hu/02200/02211/html/torokb1.htm> (hozzáférés: 2015. 04. 10.).

madta a birtokai egy részét elfoglaló szerb felkelőt, Cserni Jovánt. Miután vereséget szenvedett tőle – bár Szabadkát sikerült visszavennie – 1527-ben megállapodott vele, s rövid időre mindketten átpártoltak Ferdinándhoz. A Habsburg király Szigetvárral jutalmazta. Ebben a várban vette őt 1530-ban ostrom alá két, akkor Szapolyai-párti főúr, Nádasdy Tamás és Kápolnay Ferenc, azonban annak hírére, hogy Roggendorf megostromolta Budát, felhagynak a harccal. A Habsburg hatalom nem bizonyult erősnek, de Török Bálint már hússzezer forintot hitelezett a kincstárnak, s a konfliktusok erősödésével Bálint területi követelésekkel lépett föl. Amikor 1529-ben Szapolyai kezére jutott Buda, Török Bálint Debrecent és Diósgyőr várát kérte Ferdinándtól a segítségért cserébe. Az uralkodó segítsége nélkül nem bizonyult elég erősnek Temesvár tartására, a kudarcélmény erősödött, hogy az országot nem lehetett megvédeni a törökökkel szemben. 1529–30-ban portyázó seregei dúlták a Dunántúlt, többek között Oláh Miklós esztergomi érsek birtokait is kisajátította. Itt kell megjegyeznünk, hogy Nádasdy Tamás szintén átpártolt a másik oldalra, amikor házasodni készült Kanizsai Orsolyával. A leendő feleséggel nyugat-magyarországi birtokokat nyert. A Nádasdyak és Enyingi Törökök a birtokok elhelyezkedése mellett számos ponton kapcsolódtak egymáshoz.

1527–36 között I. Ferdinánd oldalán állt Török Bálint, bár egy éven belül mindkét királynak hűséget esküdött. 1531. november 4-én pedig Nádasdy, Sulyok György pécsi püspök, Sulyok Balázs, Enyingi Török Bálint, Szalay János és Majláth István politikai egyezséget kötött, hogy megvédik magukat és egymást a pártváltoztatások negatív következményeitől. Később az egyezés felborult. 1535-ből származik az az oklevél, amely Pápa városának átadásáról szól, bár Török Bálint ténylegesen csak 1536-tól birtokolta Pápát. A megszerzett területekkel tovább nőtt a család hatalma. S immár szembekerült a kor másik kiemelkedő famíliájával. Konfliktusai voltak Zrínyi Miklóssal, ugyanis mindketten a vránai perjelséget kívánták megszerezni, amelyet Török Bálint úgy oldott föl, hogy kiskorú fia, Enyingi Török János kapta meg a perjelséget, s ő maga a fiú nagykorúságáig a tényleges igazgatást. A feltétel az volt, hogy a fiú tartozik a Johannita rendbe való belépéssel.¹⁰ Viszont Ferdinánd jobban bízott a Zrínyi családban, mint a politikai hozzáállását változtató Török Bálintban. Miután mindkettőjük támaszára szüksége volt, kódolható volt a további nézeteltérés. Csurgót Enyingi Török Bálint egyszerűen elfoglalta, s ez évekig tartó pereskedést hozott a két család számára. Más kérdés, hogy az ifjú Török János házasságát követően egyre inkább belebonyolódott a politikai és hadi eseményekbe, s az utókor törökverő katonáemberként tartja számon. 1536-tól János király adományaként megszerzik Debrecent. A somogyi főispánság és hunyadi grófság tiszte mellett birtokolta Hunyad vármegyében Hunyad, Déva, Morzsina és Kolc várakat és uradalmait, Biharban Debrecen városát, Somogy vármegyében Szigetvárt, Somogyvárt, Csurgót, Tolnában Simontornyt, Ozorát és Anyavárát, Veszprémben Enyinget, Csesznekét és Pápát, Komáromban Vitányt, Gesztest és Tatát, Zalában pedig Szigligetet.¹¹ Korábban kapott adományokat a Zemplén megyei Kövesdre és a Körös megyei Boróra és Soproncára, valamint a reformáció terjedését kihasználva, megszállva tartotta a pécsi és nyitrai püspökség kiterjedt javait. Nem állíthatjuk, hogy akár Enyingi Török Bálint, akár felesége a reformáció hatására áttért volna az új hitre. Valószínűleg nem tudott volna a vránai perjelséggel kapcsolatban tárgyalni, ha ez így lett volna, de azt igen, hogy felesége a későbbiekben

¹⁰ BESSENYEI, *Okmánytár...* i. m., 127. sz. (1535. július 26., Bécs I. Ferdinánd király adományozó oklevele Török Jánosnak és Török Bálintnak), <http://mek.oszk.hu/02200/02211/html/torokb3.htm> (hozzáférés: 2015. 04. 10.).

¹¹ BESSENYEI, *Bevezetés = Okmánytár...* i. m. <http://mek.oszk.hu/02200/02211/html/torokb1.htm> (hozzáférés: 2015. 04. 10.).

engedte birtokaikon a lutheránus hitű emberek működését. S fiaik már maguk is élén álltak a reformáció terjedésének.

Bensőséges viszonya volt az Enyingi Török családnak Nádasdyval. Nádasdy 1540-ben költözött feleségével Sárvárra. János király halála után a csecsemőként megvásárolt II. János gyámja és az ország egyik kormányzója. A gyámságot Fráter Györgyre, Petrovics Péterre és Török Bálintra bízta. Török Bálint karrierje csúcsán, 1541-ben került török fogságba, ahonnan többé már nem sikerült kiszabadulnia, 9 évnyi raboskodás után hunyt el 1550-ben. 1541-ben Budát Fráter György és Török Bálint védte. Az ostromló seregben küzdő magyarok azonban nem harcoltak lelkesen, ennek ellenére az 1542. évi tordai országgyűlés arra kéri Izabella királynét, hogy járjon közben a törököknél a Majláth Istvánnal együtt raboskodó főúr érdekében, de próbálkozásai sikertelenek maradtak.

Fráter Györgyöt is vádolták Török Bálint elvesztésével, aki kétoldalú politikai alkukkal hosszú időre biztosította magának a keleti országrész feletti teljhatalmat, éppen leghatalmasabb ellenlábásának fogságba esése után. A tárgyalások elősegítését célozza meg Fáncsy János,¹² Batthyány Ferenc, Nádasdy Tamás, Thurzó Elek, a Sulyok testvérek és más familiárisok, s birtokok átadásáról kezdődtek az egyeztetések. Hamarosan Szigetvárt elhagyják, majd Csurgót is, amely 1541-ben ismét Zrínyi-birtok lesz. A család Somogyvárra, Szigligetre, Németújvárra, Pápára, végül Debrecenbe költözik. Valójában az a feltételezés tűnik a legbiztosabbnak, hogy sem a Habsburgok, sem Erdély részéről nem állt érdekében senkinek Török Bálint kiszabadítása, hiszen a fogságban lévő főúr kiterjedt birtokrendszerére könnyebb volt szemet vetni. A bebörtönzés után az Enyingi Török gyermekek egy időre Nádasdy sárvári udvarában találtak menedéket. A pezsgő szellemi életet elősegítette az ottani gazdasági életet irányító Perneszi György, aki az udvarba érkező fiatalok oktatásában is hatékonyan közreműködött. Beythe István, Sylvester János működése is ide tehető. Perneszi György nevének alakja több ízben Perneszi György néven szerepel a fennmaradt írásokban, egy helyütt pedig könyvvásárlási jegyzékben „Perneszi” alak szerepel:

Sárvár, 1. April 1547. Rechnungsausweis des György Perneszi Registrum az penzről az kit perneszi uram kezemhez adot becbe menet hog uram asszonomnal vala1 die aprilis ... vöttem asszonomnak eg magar könuet d 40.¹³

Már pedig ha ebben az összeírásban másként szerepel a névalak, akkor ez a harmadik változat. Ebben az esetben érdemes fontolóra venni Payr Sándor felvetését, aki a Perneszi családdal kapcsolatba hozza Györgyöt – akár testvéri fokon. Tudjuk, hogy Perneszi Farkas babócsai kapitány 1562-ben, de a családnak közvetlenül a Nádasdyak mellett a térségben több birtoka van. Testvére Perneszi Imre Enyingi Török Ilonát vette feleségül. Botta István ráadásul úgy hivatkozik rá, hogy Nádasdynak „komája” és hűséges „főszolgája”, aki őt atyafiaként tartotta.¹⁴ Ha a kor névváltozatait nézzük, nagyon is lehetséges, hogy az egymással szomszédos területeket birtokló Perneszi és Nádasdy családok nem csupán jó szomszédok, hanem fontosabb poszton ül a sárvári udvarban egyik tagjuk, György. Adat van továbbá arra, hogy Perneszi György hatására üzi el Perneszi Farkas a birtokairól a más vallásúakat, s en-

¹² Felesége Pempflinger Katalin testvére.

¹³ Ld. *Lesestoffe in Westungarn II. Köszeg (Güns), Rust (Ruszt) Eisenstadt (Kismarton) Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740*, Hrsg. Tibor GRÜLL et alii, Szeged, Scriptum Kft, 1996. 207.

¹⁴ BOTTA István, *Méliusz Péter ifjúsága*, Budapest, 1978. 50.

ged teret a lutheránusoknak közvetlenül a sárvári reformáció után. Jelen tanulmány keretét szétfeszítené, de további érdekes összefüggéseket sejtethetünk, ha hozzávesszük, hogy Somogyi Péter vágsellyei tanító közeli kapcsolatban van fogsága alatt is Perneszith Györggyel, leveleznek, ajándékot kap tőle, tud Pempflinger Katalin bécsi útjáról. Míg Méliusz Juhász az 1568-as Apokalipszis-kommentárban¹⁵ *Füztői Georgot* említi jó szívvel úgy, hogy tudja, Füztő Sárvártól 1 és ¼ kilométerre lévő pusztaság neve ebben az időszakban. Miként a gondolatmenet indult, az Enyingi Török fiúk egy ideig Nádasdy közvetlen környezetében tartózkodtak apjuk fogsága idején, tehát alkalmuk lehetett a fenti körrel komolyabb ismeretségi kapcsolatot kialakítani.

Jó Terek Bálintnak szép házastársa
Megmarada az jó Penflinger Kata,
Árvaságba véle két vitéz fia:
Az jó Terek János és Ferenc vala.¹⁶

Így szól Tinódi Lantos Sebestyén (aki Enyingi Török Bálint udvarában, majd fiainál szolgált 1556-ban bekövetkezett haláláig) *Enyingi Terek János vitézsége* című költeményében. Vagyis a családban bekövetkezett válságos események időszakában a magyar kulturális örökség szempontjából kiemelkedő énekes költőnk működése köthető az Enyingiekhez. Tinódi nemcsak róluk ír, hanem történeti és irodalmi szempontból is jelentősek azok a históriás énekek, melyekben a török harcok kiemelkedő mozzanatait örökítette meg. Pempflinger Katalin egészen férje haláláig próbálkozott a kiszabadításával: Szalánczy János portai követnél tett kísérletet,¹⁷ majd Fráter Györgynél és Izabellánál. Ferdinánddal is született egyezség várak átadását illetően, de tulajdonképp eltávolításával már felborultak az ország erőviszonyai, ami új elrendeződésnek engedett teret. Miután Török Bálint néhány béggel is jó viszonyt ápolt, tudatos ott-tartásról beszélhetünk.¹⁸

Az 1550 őszen bekövetkezett haláláig több fennmaradt oklevél tanúskodik arról, hogy Pempflinger Katalin a gazdaság irányításával miként próbált egyezkedni, s lehetőség szerint ellenállni a birtoktestek feldarabolásának. A család tulajdonában lévő földek azonban az erőfeszítések ellenére egyre inkább feldarabolódtak.¹⁹ Különösen érdekes Kászon bég levele Werbőczy Imrének 1544. február 17-én, amelyben a bég panaszodik Török Bálint felesége szigetvári tiszttartóinak erőszakos cselekedeteire.²⁰ Itt jegyzendő meg, hogy Katalin a férjéhez hasonló mentalitással teret engedett a pénzszerző portyázásnak. Később Kászon bég sorsát Török János vitézségéről szóló énekben is megírja Tinódi. Vagyis János és a bég közötti viszony további sorsát a család környezetéhez tartozó Tinódi énekli meg.

1550-ben Enyingi Török Bálint halála után a két fiú egyezséget kötött egymással, hogy a dunántúli területek Ferenc kezében maradjanak, míg Török János kapja a kelet-magyar-

¹⁵ MÉLIUSZ JUHÁSZ Péter, *Az Szent Jánosnak tölt jelenéseknek igaz és írás szerint való magyarázata*, Várad, 1568, sztlan. (RMNy I. 259.)

¹⁶ *Tinódi Sebestyén összes költeménye*, [VIII.] *Enyingi Terek János vitézsége (1553)* <http://mek.oszk.hu/01100/01100/01100.htm> (hozzáférés: 2015. 04. 10.).

¹⁷ Fia, ifjabb Szalánczy János keveredett szerelmi viszonyba Enyingi Török János feleségével, Kendi Annával.

¹⁸ Konstantinápolyban a Héttoronyban raboskodott.

¹⁹ Ld. pl. BESSENYEI, *Okmánytár... i. m.*, 303, 304, 305. sz. iratok. <http://mek.oszk.hu/02200/02211/html/torokb3.htm> (hozzáférés: 2015. 04. 10.).

²⁰ *Uo.*

országi és erdélyi részeket. A történelmi és irodalmi források tükrében egyre izgalmasabb helyzet rajzolódik ki: a felnövekvő ifjú, János törökverő katonaeMBER lesz, Tinódi verset ír tetteiről, miközben közeli kapcsolat fűzi a családhoz. Ferenc, a testvére távolabb él, de a magyarországi területekkel való kapcsolattartás részben Martonfalvy Imre deák feljegyzéseiből nyomon követhető.²¹ Ő az, aki nem egy esetben intézkedik családi ügyekben, ha a diplomáciai lépésekre nem találunk megfelelőbb embereket. 1550-ben Martonfalvyt kéri föl, hogy járjon el a Kendi családnál lánykérés ügyében. 1550-ben Pápára hazatér Török János,²² majd Ferdinánddal veszi föl a kapcsolatot, Csurgóról „két erdeit” (vadkant) is küld: „Bécsbe is mentök az én kedves urammal Terek János urammal az szent Ferdinándhoz udvarlani” – írja Martonfalvy. Hazatértük után naplófeljegyzéseiben a következőket olvashatjuk 1550-ből: „[...] de mindazáltal hogy bemene Erdélybe mátkáját megkérteni Kendy Ferencztől, parancsiolá, hogy én is vele lennék egy kocsival [...] hogy semmi ajándékot nem vivénk neki sem mátkájának; de azért én velem kéréte meg mátkáját atyjától”.²³ Az ok egyszerű: bár ajándék nincs, Martonfalvy Imre deáknak Török Bálint a fogságból levelet küld. Ez mindennél jobb ajánló. 1542-ben Kecheti Márton korábbi veszprémi püspök Kendi Ferenc ajánlásával lesz erdélyi püspökké. Kendi Ferenc ekkoriban kincstárnok, később, 1553-tól Castaldo korábbi elfogatási szándéka ellenére Dobó István mellett János Zsigmond vajdává nevezi ki Erdélyben. Török Bálint szava biztosíték, így a házasság 1550 júniusában Kendi Annával megkötetik. Török János ekkor 21 éves. Ennek következtében nagyhatalmú erdélyi rokonsággal erősödik, ami további birtokokat jelent, s egyben közeli jelenlétet az ottani nagypolitikai helyzetben, hiszen a feleség nagybátyja, Kendi Antal tanácsosi posztot bír. Egészen az 1558. évi Izabella-ellenes összeesküvésig hatalmi pozícióban vannak. Török János Hunyadról még több ízben folytat katonai hadjáratot a török ellen 1552-ben és 1553-ban is, miként Tinódi írja *Enyingi Terek János vitézsége* című, fentebb már idézett költeményében: „Ez elmúlt gonosz üdöket beszéllöm, / Vitéz Terek Jánosról emlékezőm, / Mert jó híre neve öröm énnéköm / Atyja halálán keserőg én lelköm.”

Debrecenbe való átköltözésével és Méliusz 1558-as odahozatalával az egyházszerkezési tevékenység is előtérbe kerül.²⁴ A család kanyargós életútjában kiemelkedő szerep jut a reformáció terjesztésének. Debrecen papja miatt Török Jánost kezdetben lutheránus, majd kálvini hatás éri: az alkatilag harcos, már helvét elveket valló Méliusz Juhász Péter még Szegedi Kis hatására tért át.²⁵ Érdemes visszaemlékezni arra, hogy a szóban forgó lelkészek mind abból a bölcsőből indulnak, amely területileg az Enyingi családhoz, és a vele szomszédos birtoktestekkel rendelkező Nádasdy famíliához köthető. Nemcsak vallásszervezői tevékenységet folytattak, hanem irodalmi alkotásaikkal is kitűnnek ebben a válságos időszakban. Bár Méliusz kezdetben ápolja a kapcsolatot a szebeni lutheránus Matthias Heblerrel.²⁶ Miközben Ferenc testvérével való kapcsolata²⁷ szintén függött az uralkodóval kapcsolatos politikai játszmáktól. Ferdinándhoz, vagy Erdélyhez való kötődésük mellett a válságos pillanatokban

²¹ *Martonfalvy Imre deák emlékirata*, kiad. SZOPORI NAGY Imre, *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores*, 1881.

²² Ekkor még él Török Bálint, hiszen Konstantinápolyból levelet küld Imre deáknak.

²³ SZOPORI NAGY, 156–157.

²⁴ Az Enyingiekkel ápolat kapcsolatra utal az is, hogy Méliusz műveiben említi Országh Borbála nevét, akit Enyingi Török Ferenc az 1550-es évek közepén vett feleségül.

²⁵ Méliusz maga az 1559-es évet nevezi fordulópontnak.

²⁶ Matthias Hebler a szebeni Pempflingerek lutheránus püspöke. Az ő egyházkerületéhez tartozik kezdetben Christianus Schesaeus is, aki Török János feleségének házasságtörését foglalja költeménybe.

²⁷ Georg Wech – Török Jánosnak és Török Ferencnek. Az irat: A: OL Esterházy cs. hg. (P 108) Repos. 45.

az egyházzá szerveződés folyamata, a hitelvek és tanok letisztulásának ideje, Stancaro felépése, a rokonok által követett hitelvek mind-mind döntéshelyzetet eredményeztek. 1553-ban még levélformulákból következethető, hogy katolikus a Kendi család, de tudjuk, hogy később ez változik. 1557. januárban szász egyházszervezeti gyűlést tartanak, júniusban a kolozsvári zsinaton Kálmáncsehi már betegség miatt nem jelenik meg. Kendi Antal pedig 1558-ban bizonyítottan rokonszenvezik Stancaróval (talán már előtte is?), aki előre tör.²⁸ Ugyanebben az évben ölik meg összeesküvés miatt Kendi Ferencet,²⁹ Antalt és Bebeket. A két időpont között, 1557 nyarán, Török János hűtlenséggel vádolja feleségét, Annát. Úgy tűnik, összetettebbek az okok, mint azokat pusztán a sértett férfiúi hiúság magyarázhatná. Christianus Schesaeus eposza a *Ruinae Pannonicae* és benne a *Kendi Anna históriája* irodalmi szempontból kiemelkedik az események leírásában. A Török család életét megkeserítik a mindennapos végvidéki összeütközések. Erről Enyingi Török Ferenc 1556. július 15-én, pápai keltezésű levelében szól Nádasdy Tamásnak: „Spectabilis et magnifice domine stb. Ezt akarám kegyelmednek tudtára adni, hogy az elmúlt napokban mentünk vala mind az győri és devecseri hadakkal egyetemben Fejérvár alá ez elmúlt Vasárnap délkor időn ot voltunk, a terek is ki jöt vala harczolni, voltanak mint harmadfél száz lóval és azután ugyan nilván érttem, hogy annál többen nem voltanak, valamenyien voltak, mind kinn voltak, gyalogjok is volt, de azok számát nem írhatom kegyelmednek. Az mi kevesen lének igen emberkedének, harczoltunk velek azt hiszem négy óráig, elég kopjákat történek az uraim, fejeket vettének, töb mi felünkben ott nem veszet az szegén Krakkai Thamásnak vevék fejét egy szolgájával együtt. A többiek hála Istennek mind nyereségben jöttek haza. Ezt is írhatom kegyelmednek, hogy annira harczoltunk velek, hogy az kapun bevágtuk őket, az híd alá is ennéhány hullott benne...”³⁰ A kettős adóztatással kapcsolatos esetekről szintén maradt fenn irat: Ferenc török területen próbál jövedelemhez jutni, melyet 1560-ból rendelettel zár le a szultán, hogy ne engedjenek neki. A helyzet csak rosszabbodik, miközben 1559–60-ban az egyházi kérdések tisztázása égető fontosságú lesz,

Török János a mélyebb reformokat egyelőre nem támogatja. 1561 végétől Vajdahunyadon tartózkodik,³¹ életének utolsó időszakáról a kutatás jelenlegi állása szerint kevés adat áll rendelkezésre. János 1562-ben hunyt el, a dunántúli főkapitányi tisztelet is bíró Ferenc 1571-ben. Birtokaikból veszítettek, de a reformáció térnyerésében hatékonyan közreműködő családtagokról szintén szól a történetírás. Szerepük és helyük tisztázása további feladat, ami a korabeli történetekben való eligazodást segítheti, azonban támogatói szerepük a kulturális életben vitathatatlan.

Fasc. D. N. 88. Tartalma: Értesíti a címzetteket, hogy a hosszú ideje felhalmozódott családi adósságok fejében a Pempflinger-házat 800 rajnai forintért eladták.

²⁸ Az 1557. január 13-i nagyszebeni gyűlésről megemlékezik Erich ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen* II. Teil, 1964, 22. Azt írja, hogy Stancarus tanait elítéli a szinódus anélkül, hogy nevén nevezné.

²⁹ Enyingi Török János apósa.

³⁰ *Magyar levelek a XVI. századból: Enyingi Török Ferenc Nádasdy Tamásnak*, Történelmi Tár, 1907. 417–418.

³¹ BOTTA, 134. Botta István utal arra, hogy János egészségi állapota rosszabbodik.

„I’M TALKING ABOUT PAST, EVIL TIMES...”

János Enyingi Török and his milieu in the events of a turbulent century

The Archives of Bálint Enyingi Török (1994) written by József Bessenyei present an image of the rise of the family through their correspondence and a series of legal documents. They provide information about the family’s financial situation and the conditions of their properties. The Enyingi Töröks are presented in these documents as an influential family living on the territory of contemporary Hungary. This influence grew further due to the network of relations of the aristocracy and their family connections.

Among the members of the family it is impossible to take no notice of Katalin Pempflinger because of her Transylvanian-Saxon origin: the events in Szeben and the ‘critical’ issues (ecclesiastical questions) gained significance, especially in the middle of the century.

The ‘Lutheran Lion’ attribute, which was given to the Enyingi Török boys’ mother, stands for her pursuit of religion and her being a dominant, strong woman at the same time. There are several reasons for the family’s constant moving around: in 1541 her husband, Bálint Török is taken captive as a result of losing his own political game. The family loses properties, the fights with the Ottoman keep escalating, even the spread of religious doctrines influences them. They are forced to make several minor decisions, as a result of which they move in wider and wider circles: they leave Szigetvár, then Csurgó, and the family moves to Németújvár, Pápa and finally, to Debrecen. While János Enyingi Török becomes the ruler of Debrecen, his brother stays further away.

In the light of historical and literary sources a more and more intriguing situation develops. The growing youth, János having defeated the Ottoman, becomes a man of the military, Tinódi writes poems about his deeds, while he is in close contact with the family. His brother, Ferenc lives further away, but his close connections with the Hungarian territories can be traced back partly from Imre Martonfalvai, a scribe’s records. János gains strength due to his Transylvanian connections after his marriage with Anna Kendi and through her mother Saxon-Lutheran bonds develop. The priest of Debrecen exerts a Helvetian influence on him, while his relationship with his brother, Ferenc also depends on the political games associated with the Ruler. Besides their close relationships with Ferdinánd and Szapolyai, several other factors, such as the process of the organization of a Church, the emergence and development of dogmas and doctrines, the appearance of Stancaro, the doctrines followed by the relatives, all result in forcing János Enyingi Török to make a decision. He marries Anna Kendi, whose family members are quite influential in the most important political circles of Transylvania, their marriage, however, comes to an end seven years later in 1550. Both Sebestyén Tinódi Lantos and Christianus Schesaeus give detailed accounts of János Török’s life in their literary works. Also, the contemporary historical and ecclesiastical sources make it possible to place the century under question into a new perspective.

EGY VÁLSÁG ÉS A RÁ ADOTT VÁLASZOK

A rendi társadalom reformkori krízise és annak nyelvi tükröződése
az erdélyi vallásügyi viták politikai retorikájában*

Bevezetés

A 19. század második harmadában mind a magyar, mind az erdélyi elitet mélységesen megrázta a reformkori válság, amely az idejét múlt társadalmi, politikai és gazdasági rendszer tarthatatlanságára mutatott rá. A liberális-nemzeti ellenzék a kor haladó szellemére, és a magyar nemzet közös érdekére hivatkozva okos politikai taktikázással a régi szisztéma dekonstrukcióján fáradozott, és egy új, modern állam, erős és egységes nemzeti közösség felépítésén dolgozott abból a célból, hogy e közösségnek jövője legyen a civilizált Európa nagy nemzetei között.

A reformkori krízis egyik legérzékenyebb pontja a vallási kérdés volt, amely évekig izgalomban tartotta a magyar országgyűlést és a közvéleményt egyaránt. Magyarországon a teljes viszonyosságon és egyenlőségen alapuló vallási törvénykezés megalkotása volt a cél. Erdélyben elvileg a 16–17. század óta létezett már az egyenlőség egy, a politikai szereplők számára még mindig tarthatónak tűnő formája. Ám az abszolutizmus sok esetben mellőzte vagy megsértette a négy bevett vallás elvi egyenlőségét. Erdélyben tehát az ország becikkelyezett akaratát vették semmibe, ezt kellett helyreállítani sérelmi politika útján.

Vallásügy – határon innen és túl

Elkerülhetetlen, hogy mielőtt a diskurzusok elemzésébe belevágnánk, előzetes ismertetést adjunk az erdélyi vallásügy természetéről. A valláspolitikai kérdéscsoport ugyanis, egyes párhuzamok ellenére mind egyes pontjaiban, mind pedig e pontok részleteiben némileg különbözött a magyar testvérhon vallási problémáitól. A két ország rendjeinek célkitűzései sem váltak teljesen egybe: míg a magyar alsó tábla a vallási kérdés teljeskörű, új törvények általi rendezéséért küzdött, Erdélyben a régi, vallásszabadságot kimondó törvényeknek szerettek volna érvényt szerezni, Wesselényi erdélyi stratégiájának megfelelően.¹

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ Vö. PAJKOSSY Gábor, *A reformkor = Magyarország története a 19. században*, szerk. GERGELY András, Budapest, Osiris, 2003, 204.

Vegyük például a vegyes házasságok kérdését: míg Magyarországon a reverzálisnak – minden liberális ellenkezés és tagadás ellenére – volt törvényes kiskapuja, addig Erdélyben törvény érvénytelenített bármiféle írott kontraktust.² A püspök ezért, magyar kollégáihoz képest kilenc hónapnyi késéssel, hosszas időhúzás után külső nyomásra szóbeli ígéret kötelezését vezette be, aminek módját még nagyobb titokzatosság lengi körül. Körlevele szerint ugyanis mindkét fél akarataról kell tudakozódnia a plébánosnak,³ míg az egyházat ért támadások súlyosbodásával már csak a katolikus féltől kivett ígéretet emlegeti hivatalos helyeken.⁴ Sokszor még azonos problémák esetében is különbözött a jog, emiatt a problémamegoldási javaslatok is. Az 1840-es magyar vallásügyi törvényjavaslat például a protestáns diákok szabad peregrinációját cikkelyezte volna be. Erdélyben ellenben volt olyan törvény, amely a szabad külföldre távozást garantálta,⁵ az ellenzékiek pedig az elnyomásnak tulajdonították az 1752/16⁶ cikkelyt, amely ezt korlátozta, valamint azokat a rendeleteket, amelyek a külföldi peregrinációt feltételekhez kötötték.⁷ További közös pontok a protestáns tábori lelkészségek felállítása és a katolikus ünnepek megülésének kényszere voltak.⁸ Az 1842. évi erdélyi sérelmek olyan, a magyar helyzettől eltérő problémákat is szóvá tettek, mint a vallásos könyvek nyomtatásának guberniumi felülvizsgálata, az erdélyi püspöki cím megtagadása protestáns püspököktől, az állami alapokból katolikus célokra fenntartott szebeni Theresianum ügye, a protestáns egyházi birtokok fiskalitás alatt tartása, és a kötelékvédés bevezetése a protestáns házassági bíróságokon.⁹ Az eltérések számát növelte az 1834–1838 közötti időszak macacs politikai csörtéje az erdélyi püspök guberniumi tanácsossága körül, amely közvetlenül állam és egyház szoros összefonódásának jogosságát vonta kétségbe.¹⁰ Az ellenzéki program tehát közös volt: a vallási egyenlőség megteremtése. A hozzá vezető utak ellenben különböztek: Magyarország instaurációra, Erdély restaurációra áhítozott.

² *Magyar törvénytár: 1540–1848. évi erdélyi törvények*, szerk. MÁRKUS Dezső, Budapest, Franklin Társulat–Révai Testvérek, 1900, 547.

³ KOVÁCS Miklós, *Litterae pastorales in negotio mixtorum matrimoniorum ad clerum suae dioecesis dimissae* 1841. – Gyulafehérvári Érseki Levéltár (a továbbiakban: GYÉL), 555/1841. sz., Püspöki Iratok, 355. dob. I/a., Gyulafehérvár, 1841. április 21., 10.

⁴ KOVÁCS Miklós, *Kivonata azon Reflexioknak melyeket a Ns Küküllő, Kolos s. é. Vármegyei Marchálisok a vegyes Házassági Ügyben a Kir. Fő Kormányhoz intézett, s onnan Eö Felsége eleibe felterjesztetni kért Rapraesentioira tettem, s september 14^{én} 841a Tisztelt Fő Kormányhoz a juliusi 60141 N^{um} alatt költ és hozzám le küldött Decretomanak következtésébenn, felelet alakbann felküldöttem*, GYÉL, szám nélkül, Püspöki Iratok, 355. dob. I/a., Gyulafehérvár, 1841. szeptember 14., 7. pont.

⁵ MÁRKUS, i. m., 295–296.

⁶ *Uo.*, 433–444.

⁷ Vö. POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története: 1691–1880*, III, Budapest, 1904, 107–108.

⁸ Vö. MESZLÉNYI Antal, *A jozefinizmus kora Magyarországon: 1780–1846*, Budapest, Stephaneum Nyomda Rt., 1934, 402.

⁹ *Az Erdélyi Nagy Fejedelemség 1841-ik esztendőben november 13-ára Kolozsvár szabad királyi városba hírdetett Országgyűlésének jegyzőkönyve*, Kolozsvár, az Ev. Ref. Kollégium könyv és kő-nyomó intézetének betűivel, 1841, 475–476.

¹⁰ NEMES István, *Instrumentum egy vitához: Fogarasy Mihály könyve az erdélyi püspökök kormányzségi tanácsosságáról*, *Studia Theologica Transsylvaniensia*, 15(2012/2), 207–216.

Diskurzusok és politikai eszmék

Jelen vizsgálódásunk célja az, hogy a diskurzus, a retorika fordulatai által érzük tetten azokat a válaszokat, amelyeket az egyes politikai erők az abszolutizmus és a vele szövetséges katolikus egyház pozícióváltásának korában a vallási krízisre adtak. E politikai opciók a kor politikai szokincsébe öltözve jelentek meg, ami éppoly sokrétű és meglepő fordulatokat rejtető átalakuláson esett át, mint a vallások egymáshoz való viszonyára vonatkozó korabeli elképzelések. Az ősi alkotmányra hivatkozás diskurzusa tipikus példa erre: miközben a „maradók” a régi törvényekre és jogszokásra hivatkozva védelmezték pozícióikat, Wesselényi révén a rendi alkotmány nyelve maradandóan beépült a magyar és erdélyi liberalizmus érvelésmódjába is.¹¹ Mi több, vallás ügyben Erdélyben kifejezetten hivatkozási alappá vált, hisz a rendi törvény betűje rögzítette a vallások egyenlőségét. A csinosodás nyelve,¹² ami a magyarság elé a pallérozott nyugati nemzeteket állította követendő példának, a liberális elveket valló ellenzék szótárában vallási kérdésekben is elő-előbukkant. A felvilágosult kormányzás reformkor előtti politikai szótára¹³ különösen a katolikus iskoláztatás elmaradottságának „haladó” bírálatában érhető tetten, amelynek okát az ellenzék az egyház és állam szoros összefonódásában látta.¹⁴ Körültekintőnek kell lennünk tehát, miközben azt keressük, hogy a liberális és konzervatív gondolkodás ismertetőjegyei hogyan jelennek meg a politikum érvelésében.

Vállalva azt, hogy statikus szemléletet képviselünk, nem tűzzük célul a politikai fogalomtár történelmi alakváltozásainak teljes vizsgálatát. Mi azt fogjuk görcső alá venni, hogy a liberalizmus John Gray által megfogalmazott négy sarkpontja, az egalitarizmus, individualizmus, univerzalizmus és az intézmények jobbításának szándéka¹⁵ hogyan jelenik meg a vallási vitákban.

A liberális állásponttal párhuzamosan a konzervatív erők is egyre hangosabban hallatták hangjukat Erdélyben. Álláspontjuk leginkább abban érhető tetten, ahogyan védeni akarták a régi intézményeket és az arisztokratikus-alkotmányos társadalmi berendezkedést a vallási állapotok konzerválása által.¹⁶

Liberális gondolatok és hatásuk Erdélyben

Az egyes politikai diskurzusok és a mögöttük meghúzódó politikai magatartás azonosítása nemcsak azért nehéz, mert a politikai szótárak között átjárhatóság figyelhető meg. Nehéz azonosítani, hogy milyen liberális gondolatok hatottak Erdélyben vallásügyi tekintetben. Bizonyos, hogy az 1830-as évek közepén az erdélyi elit kedvenc olvasmánya Bölöni Farkas

¹¹ TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Budapest, Osiris, 2007, 16.

¹² *Uo.*, 19–20.

¹³ *Uo.*, 17–18.

¹⁴ Vö. pl. Bárányos Károly bírálatával a püspök kormányzékai tanácsossága kapcsán, noha beszéde tipikus liberális megnyilvánulásként is értékelhető, amennyiben egy intézmény jobbításának szándéka érdekében szólalt meg. *Beszédek tára záratékel az 1837dik országgyűlési jegyzőkönyvhez*, Nagyszeben, Tiltsch Sámuel Könyvnyomó Intézete, 1837, 549.

¹⁵ TAKÁTS, *i. m.*, 22.

¹⁶ *Uo.*, 49.

Sándor amerikai útleírása volt.¹⁷ Ez pedig nem szűkölködött az újvilágbeli vallási rendszer leírásával, ami Erdély számára is iránymutató lehetett. Az Erdélyben nagy tiszteletnek örvendő Wesselényi „Balítéletei” vallási témában ellenben nem sokatmondók: egy keveset ír a felekezetségről mint a nemzetet megosztó hatalomról. Az 1833-ban Bukarestben megjelent kiadás végén közölt, Erdély akkori állapotáról született írásának hatása azonban erőteljesen érződik az 1834. évi országgyűlés császárhoz küldött követének utasításán.¹⁸ A felekezetség viszont általánosan elterjedt erdélyi klisének is mondható, nem egy konzervatív szónok is elismeri igazságtartalmát az országgyűléseken, de Deák Ferenc is fölveszi eszköztárába, ami miatt az ő hatásának is tulajdoníthatnánk. Azt is nehéz behatárolni, hogyan hatottak az erdélyi ellenzékre a nagy magyarországi liberális művek, szónoklatok. Kevés az erre vonatkozó hazai kutatás. Néhol mintha Deák Ferenc egy-egy érve villanna meg a viták során. Egyes magyarországi kutatások azt mutatják,¹⁹ hogy a vegyes házassági kérdésekben a magyar ellenzékiek érvelése néhány ponton megegyezett az erdélyiek argumentációjával: például, hogy a vallásügyi kérdés nem felekezeti, hanem politikai vita, mivel a törvényes rendet és a társadalom békéjét forgatja fel az egyház; hogy a reverzális és passzív asszisztencia nemhogy megakadályozná, hanem terjeszti az indifferentizmust; hogy az egyháziak, ha a haza beneficiumaiból részesednek, akkor vessék alá magukat törvényeinek stb. Ez esetben valószínűsíthető a közvetlen hatás. A magyar liberális nagyok erdélyi recepciójáról azonban túl keveset tudunk ahhoz, hogy hatásukról bármely kijelentést megkockáztassunk.²⁰

Az egyházi beszédmód

Az *audiatur et altera pars* elve alapján harmadik szereplőként meg kell említenünk az egyházat is. Míg a 17–18. században a felekezeti viták vallási jelleggel bírtak, a 19. században a politikum vette át a főszerepet. A vallások egyenlősége politikai kérdéssé vált, az abszolutizmussal vívott háború egyik csataterévé lett. Kossuth írta a vegyes házasságok kapcsán, hogy az 1832–36-os országgyűlésen ez mentette meg a liberális ellenzék az „elalvástól”.²¹ Ha a vallásügyben győz az ellenzék, erősebben kerül ki a harcból, mint valaha – vallották a magyar liberálisok.²² Alighanem az erdélyiek is így gondolták, és a vallási sérelmek orvoslásával egyben saját táboruk erősítésén is fáradoztak.

Noha a vegyes házasságok kapcsán rendelkezésünkre áll erdélyi egyházi sajtóanyag is, mi inkább az erdélyi püspök két olyan megnyilatkozását választottuk ki konzervatív álláspontját szemléltetendő, amelyek teoretikus nyelvezettel fogalmazódtak meg, és nem egy

¹⁷ KUUN Géza, *Az 1834-iki erdélyi országgyűlés: Töredékek gróf Gyulai Lajos naplójából*, Erdélyi Múzeum, 22(1905), 315.

¹⁸ WESSELÉNYI Miklós, *Balítéletekről*, Bukarest, 1833, 314–316.

¹⁹ FAZEKAS Csaba, *Deák Ferenc egyházpolitikája a reformkorban*, Budapest, Lucidus, 2008, 24, 27–28.

²⁰ Vö. EGYED Ákos, *Széchenyi István hatása Erdélyben* = EGYED Ákos, CSETRI Elek, PÉTER György, SOMAI József, *Széchenyi és Erdély: Tanulmányok*, Kolozsvár, Romániai Magyar Közgazdász Társaság, 2002, 11–48. A szerző szerint Széchenyi hatott az erdélyi politikai gondolkodásra, azonban művében csak országmegújító és csinosodást, civilizálódást szolgáló gondolatainak hatásával foglalkozik.

²¹ Vö. Kossuth visszaemlékezéseivel az 1832–36. évi magyar országgyűlésről. Idézi FAZEKAS Csaba, *Irodalmi-stilisztikai eszközök a vegyes házasságok 1841. évi politikai vitájában*, <http://magyarszak.uni-miskolc.hu/kiadvanyok/tenger/fazekas.pdf>, letöltve 2013. április 4-én, 233.

²² MOLNÁR András, *Viam meam persequor: Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökségig*, Budapest, Osiris, 2007, 98.

konkrét probléma körül mozognak, hanem az új idők eszméáramlataihoz való katolikus viszonyulást jelenítik meg.

Kovács Miklós püspök akkor lépett be először székesegyháza kapuján, amikor a reformeszmék még Magyarországon is csak gyerekcipőben jártak: 1828 áprilisában. Ám már székfoglaló körlevele is világosan jelezte, hogy tudatában van a korfordulónak, a mögötte meghúzódó politikai akaratnak, és elutasítja a szabadelvűség és a racionalizmus minden formáját. A püspök figyelmét, aki Nagyváradról került Erdélybe, az sem kerülte el, hogy sokan katolikusok az egyház ellenségei közül. Az egyházi vezető percepciójában a hitet a libertinizmus, racionalizmus és vallástalanság váltotta fel, és úgy érzekelte az egyházellenes megnyilvánulásokat, mint a vallás és moralitás elpusztítására tett kísérleteket.²³ Amikor 1833-ban a vármegyei *vis inertiae* évében, amelynek eredménye az 1834. évi diéta összehívása lett, a hatalom elleni tiltakozás jegyében a marchális kongregációk eltörölték a hatheti oktatást, a püspök a vallás elleni támadást a legális hatalom elleni támadással egységben látta. Az egyház elleni támadás véleménye szerint a legfelsőbb hatalom iránti engedelmesség megláztatásával függött össze, és ez egyenértékű volt a hatalom profán kezekbe való átadásának politikai akaratával. Azt is tudta, hogy a haza legkiválóbbjai állnak e mozgalom élén.²⁴ Tehát, teljesen világosan látta, hogy a liberális reform következménye egy laikus társadalom létrejötte lesz, amelyben az egyháznak mint politikai tényezőnek nincs helye.

Az idézett két egyházi megnyilvánulás rámutat arra, hogy az egyház e légkörben nem reflexszerűen volt konzervatív, hanem lényegében a hatalom és rend szakrális eredetéről vallott felfogását, és ezzel együtt társadalomban betöltött helyét érezte fenyegetve. Így egyetlen választása maradt: az arisztokratikus társadalmi berendezkedés mellett tenni le a voksot.

Valláspolitikai diskurzusok az 1841–43. évi erdélyi diétán: állam és egyház

A vegyes házasságok kapcsán az egyik legfontosabb kérdés a dogma és törvény egymáshoz való viszonyának kérdése volt. Mi történik akkor, ha a dogma ellentmond a törvénynek, és olyan szentség-kiszolgáltatási gyakorlatot követel meg a katolikus egyháztól, ami annak tanítása szerint helyes, de a házassági jogszabályokba ütközik és azzal fenyeget, hogy a társadalmi békét zavarja meg? Egy olyan multikulturális és többvallású környezetben, amilyen Erdély is volt, ez a kérdés igen kényes szituációkat szülhetett. Ilyen volt azon vegyes házasságok helyzete, amelyekben az egyik fél katolikus volt. A protestánsoknál ez a helyzet konszenzus alapján rendeződhetett, mivel házassági tanításaik – az unitáriusokat kivéve – közel álltak egymáshoz.²⁵ A katolikus házasságtan szerint azonban a házasság szentség (*sacramentum*), amely a Teremtő akarata szerint felbonthatatlan köteléket hoz létre. E különbség oda vezetett, hogy a katolikus egyház kérésére Bécs kötelezővé tette, hogy a katolikus–protestáns vegyes vallású frigyeket katolikus pap előtt kössék meg,²⁶ illetve katolikus fórumon válasszák el.

²³ KOVÁCS Miklós, *Ad clerum populumque occasione solennis suae inaugurationis*, Alba-Carolina, 1828, 4–5.

²⁴ KOVÁCS Miklós, *De machinationibus novatorum = Offenbányai plébánia protokolluma*, GYÉL, Püspöki Körlevelek, 1278/1833 sz., Gyulafehérvár 1833. szeptember 11., 99.

²⁵ LUKÁCS Olga, *A vegyes házasságok jogi feltételei az erdélyi refomátus egyházban a 17–19. században*, Studia Universitatis Babeş-Bolyai: Theologia Reformata Transylvania, 2007/1–2, 53.

²⁶ *Statuta almae dioecesis Transsilvanicae. Anno 1822 die 17-ma Aprilis in Synodo Dioecesana publicata et Concordibus votis approbata*, Pars II. Sectio V. Art. 18., Claudiopolis, Typis Lycei Regii, 1822, 133.

Ám ezt királyi rezolúció szabályozta, amely az ellenzék szemében alatta maradt a törvény erejének, míg a katolikus egyház törvényerejűnek tekintette a jogszokás és a tágan értelmezett alkotmányos elv alapján, amely kimondta, hogy a rendek és a király alkotják az erdélyi törvényhozást. Tehát ez a probléma arról is szólt, hogy vajon melyik fél dogmatikájához igazítsák a profán házasságjogot.

E téren az ellenzéki szónokok nagy többsége elismerte, hogy a katolikus egyház dogmáiba a törvényhozásnak nem lehet beleszólása, azonban azt is hangsúlyozták, hogy amennyiben ezek törvénysértő cselekedetekhez vezetnek, az országgyűlésnek lépnie kell.²⁷ E véleményben rejtve volt jelen az, amit Topler Simon marovásárhelyi követ nyíltan is kimondott: a vallási törvényeknek összhangban kell lenniük a világi jogszabályokkal, azonban úgy, hogy alárendeltek azoknak.²⁸ A liberális hatást annál is inkább vélelmezhetjük, mert egy másik, azonos értelemben vélekedő szónok, Teleki László hozzászólásában Bölöni Farkas Sándor Amerikáról írott könyvének hatását ismerhetjük fel.²⁹ Teleki radikálisan meghaladja a rendi keretek között folyó vitát, amikor azt mondja, hogy Amerikában ez a vita lehetetlen lenne. Itt ugyanis a legális hatalomnak azért nem parancsol a lelki hatalom, mert az állam és egyház tökéletesen szétválasztott. E szétválasztás azért működőképes, mert nincsenek bevett és tolerált vallások.³⁰

A másik oldalon az egyházhoz közeli, konzervatív politikusok véleménye állt, akik viszont azt állították, hogy az egyházi törvény fölötté áll a polgári jogszabályoknak, de legalábbis független azoktól.³¹ A kettő egymástól való függetlenségét védelmezte az egyházat hivatalosan is képviselő Kedves István kolozsvári plébános, a kolozsmonostori hiteleshely képviselője. Kedves úgy érvelt a házasságkötés és válások tekintetében, hogy mivel a járuléknak követnie kell a lényegét, ilyen dolgokban a katolikus püspököknek van egyedül rendelkezési joga, a katolikus egyház és nem a laikus állam dolga. Figyelmeztetett a Tripartitum azon kikötésére is, hogy a világi törvények nem ellenkezhetnek az isteni törvényekkel. Amikor a magyar országgyűlés 1840. május 7-i törvénytervezetében kimondotta, hogy az áldás nélkül megkötött házasságok is érvényesek, világi részről is elismerte az egyház ezen joghatóságát. Maga a magyar országgyűlési vita is mérvadó e tekintetben, hisz amikor a vita hevében az alsóház azt javasolta, hogy a házasságokat a völegény papjánál, annak szertartása szerint kössék meg, a felsőháza visszautasította azzal a kérelemmel, hogy a szertartás kifejezését vegyék ki, mivel arról dönteni az egyházak joga. Az alsóház kivette a szertartásokat illető kitélt.³² Világos tehát, hogy az egyháziak egyházi kérdésekben a függetlenség mellett álltak ki, mindazonáltal nem abban az értelemben, ahogyan Teleki László tette. Szerették volna jogaikat és függetlenségüket is megőrizni, és e tekintetben ugyanarra a törvényre hivatkoztak, amelyre az ellenzék is: *in minoribus* az egyház változtathat patrónusainak és fejedelmének beleegyezésével. Csakhogy az ellenpárt a vegyes házasságokat az ugyanezen törvény által tiltott dogmatikai újításnak ítélte, emiatt ellentétes értelemben használta azt.³³

²⁷ Vö. Nagy József marosszéki követ felszólalásával. *Beszédvár záratéku az 1841–42-ik országgyűlési jegyzőkönyvhöz*, szerk. HAJNIK Károly, Kolozsvár, Királyi Lyceum, 1842, II, 544.

²⁸ Vö. Topler Simon marovásárhelyi követ felszólalásával. *Uo.*, 549.

²⁹ Vö. Bölöni Farkas Sándor, *Utazás Észak Amerikában*, Kolozsvár, Tilsch János, 1834, 39, 216–221, de főképp 288.

³⁰ Vö. Gr. Teleki László hozzászólásával. HAJNIK, *i. m.*, 585.

³¹ Gál Domokos hozzászólásával, *Uo.*, 549.

³² Vö. Kedves István kolozsmonostori konventi követ felszólalásával. *Uo.*, 559–565.

³³ MÁRKUS, *i. m.*, 10–11.

Állam és egyház viszonyának másik vitás kérdése volt a pápa és a katolikus egyház kapcsolata. Az ultramontán mozgalom születésének éveiben vagyunk, amikor a nemzeti katolikus egyházak ébredése és nemzetállamokkal folytatott küzdelme során a helyi egyházak vezetői Róma felé kezdtek tájékozódni. Az 1841. évi vegyes házassági pápai breve sok magyar és erdélyi liberális értékelésében a magyar politikai belügyekbe való illetéktelen beleszólást jelentett, és így a katolikus egyházat úgy állították be, mint idegen testet a nemzeten belül, amely nem engedelmeskedik az állam törvényeinek, hanem a pápának fogad szót. Mindez történt annak ellenére, hogy a Habsburg Birodalom tartományaiban II. József retraktációs rendeletei után is érvényben maradt a *placetum regium*, és ezt a vegyes házassági pápai megnyilatkozás is megkapta 1841 végén. A vegyes házasságokkal kapcsolatban több hozzászólásban is megnyilvánult az Erdély belügyeibe való külső beleszólás motívuma. Zeyk József ellenzéki képviselő megértően kezelte az esetet annak ellenére, hogy elítélte a reverzálisokat. Belátta, hogy külső nyomás nélkül a püspöki körlevél nem jött volna létre, ám sérelemnek tartotta magát a reverzalist.³⁴ Azonban az is biztos, hogy e tekintetben alighanem mindenki belátta az erdélyi országgyűlésben, hogy a katolikus egyházhoz közel álló köröknek igaza van. Igazságukat két szónok is képviselte. Gál János, aki a katolikus dogmatikának meg nem felelő, egyebiránt diszfunkcionális válási javaslatával³⁵ elnyerte több nagy ellenzéki képviselő tetszését is, azt nyilatkozta erről a kérdésről, hogy amennyiben a pápa és az erdélyi egyház kapcsolata megszűnne, az erdélyi püspökség többé nem katolikus, hanem új, skizmatikus egyház lenne, és igazán csak ez ütközne a hitújítást tiltó approbatális cikkelybe.³⁶ Jósika Lajos azzal érvelt, hogy a helyi egyház spirituális függetlensége a pápától alapjaiban rengetné meg a katolicizmust.³⁷ Az ezen ellenzéki érvelésre adott reflexió érzékeltette, hogy még a kompromisszumra hajló katolikusok is túlzásnak tartották a pápa és helyi egyházak kapcsolatának kérdés alá vonását, míg másfelől egyes liberális képviselők egyenesen Róma hajdani hatalmának újjáéledésétől tartottak és azzal riogattak.³⁸

Vallási egyenlőség, vallásszabadság, lelkiismereti szabadság

Az erdélyi politikai identitástudat legfontosabb és legjellegzetesebb eleme a három nemzet uniója mellett a vallásszabadság megteremtésének tudata, és az ebben való világelsőség volt. Ám az erdélyi vallásszabadság ellentmondásos jelenség. Először is csak négy bevett felekezet szabad vallásgyakorlatára vonatkozott és ott sem a maga teljességében. A fejedelmi korban korlátozások vonatkoztak a katolikusokra és az unitáriusokra, míg a szászok univerzitásával zömében azonos evangélikus egyház és a kálvinizmus előnyöket

³⁴ Vö. Zeyk József felszólalásával. HAJNIK, i. m., 579.

³⁵ Az osztó igazságosság azt követeli, hogy mindkét fél fórumán folytassák le a vegyes házassági válópereket és mindkettő saját bírósága ítéletére legyen bízva.

³⁶ Vö. Gál János regalista felszólalásával. HAJNIK, i. m., 581.

³⁷ Vö. Jósika Lajos Torda vármegyei főispán felszólalásával. Uo., 554.

³⁸ F. S. *alacson gunyjai és hazug rágalmai*, GYÉL, Püspöki Iratok I/1a., szám nélkül, 355. doboz, 1841. július 26. A jelzett dokumentum egy Alsó-Fehér vármegye vegyes házasságokkal is foglalkozó gyűlésén elmondott beszéd kézírata, amelyet a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban találtunk. A cím nem más mint egy egyházi személy által dokumentum hátoldalára írt megjegyzés. A beszéd szerzője az a gyulafehérvári Farkas Sándor, aki Széchenynek is jó barátja volt. Vö. EGYED, i. m., 18.

élvezett.³⁹ A Habsburgok uralmának kezdetén elkeseredett küzdelem folyt a katolikusokra sérelmes approbatális és kompilatális cikkelyek törléseért, és ez meg is történt,⁴⁰ sőt, a kato-licizmus került előnybe.

A mi szempontunkból lényeges, hogy a 19. században a vallásgyakorlati szabadság fogalma fontos jelentésselölódást szenvedett. Egyre inkább szinonimájává vált a lelkiismereti szabadság, ami viszont már a vallás individualista szemlélete felé való jelentésemozdulást mutatja.

Más részről a vallás összefonódott az alkotmánnyal is Erdélyben: noha a fejedelmi kor-szakban ez nem volt gyakorlat, a Diploma Leopoldinum 9. pontjára⁴¹ alapozva a 18. század idején szokássá, vagy inkább csak elvárássá vált, hogy a hivatalok betöltésénél a vallások egyenlő számban legyenek képviselve.

Az országgyűlési beszédekben nem nagyon találkozunk a vallásszabadság vegytisztán modern felfogásával, inkább csak gondolat és véleményétöredékek alapján ítéltethünk. A természetjogi megalapozás és a tolerált vallások emancipációjának gondolata mutat átláthatóan túl az adott rendi kereteken.

A egyes házasságok kapcsán éles vitákra került sor arról, vajon a házasságkötés idegen papnál, a válás nehézségei, illetve abban a vallásban való kereszteleés, amelyet nem magunk választottunk, mennyire sérti vagy nem sérti a lelkiismereti szabadságot. Voltaképpen ez volt az egyik központi kérdés. Pálffy János, Küküllő vármegye ellenzéki követe a protestáns fél gyermekei katolikus nevelésére tett ígétét saját és a gyermekek lelkiismerete ellen elkövetett bűnnek bélyegezte. Ugyanakkor az 57/1791. törvénycikket a gyermekek vallási jogait védelmező jogszabályként tüntette fel. Mivel azonban a házassági kérdésekben az eltérő dogmatikák miatt a lelkiismereti kényszer és zsarolás elkerülhetetlen bármely részről, a szónok a házasság teljes szekularizálását javasolta, és ezzel messze túlment a sérelmi kereteken, amelyek meghatározták a vitát.⁴² Véleményével nem volt egyedül. Ugyanígy vélekedett Udvarhelyszék követe, Szombatfalvi József is.⁴³ De miben is állt a egyes házasság okozta lelkiismereti kényszer? Több szónok is részletesen leírta a jelenséget. Egyrészt a válások esetében, ha a katolikus fél bíróságán ítélték, bizonyos, hogy nagyon kis esély volt arra, hogy elválasszák a feleket, egyébiránt is sérelmes lenne mindkét félre, hogyha más bíróságán kellene házassága sorsáról döntést várni.⁴⁴ Másrészt a gyerekek katolikus nevelésére tett ígétet a protestáns fél meggyőződése ellenére tette, ha pedig nem tartotta be, az az esküszegés erkölcsi aljasságához vezetett – ráadásul törvénytiszteletből. Az elv egyébiránt ebben a megfogalmazásban a királyhoz intézett sérelmi feliratba is belekerült, és emlékeztet Deák Ferenc érvelésére, aki azzal vádolta az egyházat, hogy a polgári törvényre a bűn bélyegét nyomja.⁴⁵

A egyes házasságok kapcsán azonban nemcsak a házasságok voltak lelkiismereti döntésnek kitéve. A papság is a törvény és az egyház Széküllája és Kharüdisze közé került. Mint esküdtt állampolgárok, tudatában voltak, hogy a reverzálisokat törvény érvénytelenítette, a gyermekek vallását pedig ugyanaz a jogszabály pontosan tisztázta. Zeyk József küldött

³⁹ TRÓCSÁNYI Zsolt, *Három nép, három nemzet, négy vallás = Erdély a történetében*, szerk. BARDI Nándor, Csík-szereda, Pro-Print, 1998, 87–93.

⁴⁰ MÁRKUS, *i. m.*, 387–391.

⁴¹ *Uo.*, 493.

⁴² Vö. Pálffy János Küküllő vármegyei követ felszólalásával. HAJNIK, *i. m.*, 556.

⁴³ *Uo.*, 593.

⁴⁴ Vö. pl. Zeyk Károly Kolozs vármegyei követ hozzászólásával. *Uo.*, 557.

⁴⁵ FAZEKAS, *Deák Ferenc egyházpolitikája...*, 27.

hozzászólása is ezt tükrözi: Megérti, hogy a pap lelkiismerete azt követeli, hogy ígéretet kérjen a házasfelektől a gyermekek katolikus nevelésére, ám mint erdélyi beneficiumokkal bíró állampolgárnak, elsősorban a törvényeknek kell engedelmeskednie. Ellenkező esetben megérdemli, hogy állampolgárságától megfosszák.⁴⁶

E dilemmát a papság is megszenvedte. Noha katolikus papot csak elvétele lehetett liberálisnak nevezni akkoriban, 1840 szeptemberében a jozefinista szellemben nevelkedett erdélyi felsőpapság egy része ellene szegült a magyarországi reverzális-intézkedések bevezetésének a püspöki konzisztóriumban.⁴⁷ Teológiai tanárok és kanonokok egy csoportja nyilvánította ki, hogy az államhoz való hűség evangéliumi követelmény és egyesek úgy vélekedtek, hogy a passzív asszisztencia olyan újítás, amire az egyház történetének első másfél évezredében nem volt példa. Mindemelllett a vegyes vallású házasságok elkerülését kívánatosnak tartották és a korukat egyházellenesnek és gonosznak minősítették.

A lelkiismereti szabadság igenlése és a kényszer elutasítása különösen élesen merült fel a vallásváltoztatás körüli vitákban. A vita okát a hatheti oktatás adta. Gyökere szintén dogmatikai, azonban itt az aposztázia, hitehagyás mint főbűn merült fel okként.⁴⁸ Politikai tekintben e kérdésben az egyetlen helyes magatartás a sérelmi politika volt. Érvényt kellett szerezni az approbatális cikkelyeknek. Az erdélyi approbatális törvény tiszta volt: az áttérések szabadok. Az utólagos királyi rendeletek változtatták meg a helyzetet törvénysértő módon, és emiatt azok eltörlése lehetett a cél. Így várható volt, hogy a törvények lesznek azok, amelyekre orrvérzésig hivatkozni fognak a honatyák, és így is lett. Mindössze néhány elejtett megjegyzésből vehetjük tudomásul, milyen politikai „világkép” vezérelte őket, amikor nézeteiket kialakították és megfogalmazták.

A vallásváltoztatás megakadályozása nemcsak a katolikus egyház létszámának megőrzése szempontjából volt fontos kérdés. A kor politikusai féltek az újkeletű jelenségtől, az indifferentizmustól is. A vallásos hit iránti közömbösség ugyanis szemléletükben az erkölcsi és így törvényes rend összeomlásával fenyegetett. Főként a konzervatív rendek érveltek az indifferentizmussal,⁴⁹ míg az ellenzékiek a meggyőződés követését a hiteles vallásosság és jobb erkölcsök zálogának tekintették. Az indifferentizmus kérdését boncolgatta Nagy József maroszeiki követ is. Ám Nagy szerint a vallás alapja nem az intézmény, amelynek doktrínája szerint valamely egyén szocializálódott, hanem, a szónok szavaival, a *vallásos érzelem*. Itt mintha már érezhető lenne Schleiermacher teológiájának (közvetett vagy közvetlen) hatása a vallási felfogáson, miszerint a vallásosság egyenlő az ember kegyes öntudatával, illetve, áttételesen az a vallási liberalizmus, amely a vallásosságot a közösség színteréről az egyén belső világába helyezi.⁵⁰ Nagy is ezt teszi, amikor a vallásos érzést mint az embert utolsó pillanatáig kísérő, boldogító és vigasztaló érzést – amit „nekünk nem pap vagy más tanítanak, hanem az, az mi belénk teremtett, s lelkünkben nő” – úgy mutatja be, mint ami megköveteli azt a szabadságot, hogy az ember bármikor követhesse, ha lelkiismerete azt parancsolja.

⁴⁶ Vö. pl. Zeyk József hozzászólásával, HAJNIK, i. m., 578.

⁴⁷ NEMES István, *Az 1841-es erdélyi „reverzális”-körlevél – belülről* = *Acta Periodica* 9, szerk. JANDALA Csilla, Tatabánya, EDUTUS Főiskola, 2012, 441–457.

⁴⁸ A kérdés történetéhez vö. NEMES István, *A vallásiügyi kérdés az erdélyi politikai életben a reformkorban*, *Studia Theologica Transsylvaniensia*, 16 (2013/1), 2013.

⁴⁹ Vö. Cserei Mihály regalista hozzászólásával; HAJNIK, i. m., 521.

⁵⁰ Vö. ZAHRT, Heinz, *Az Isten-kérdés: Protestáns teológia a 20. században*, Budapest, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, 1997, 35.

Ezért is utasítja el Cserei Miklós 1811-es (ám 1834-ben elutasított⁵¹) törvényjavaslatokat felújító azon ajánlatát, hogy terjesszék ki a hatheti oktatás jogát minden felekezetre mint az igazságtalanságot tovább szaporító indítványt.⁵² Nagy megnyilatkozása arról tanúskodott, hogy a liberális vallásfelfogás világában mozgott. Ez a felfogás nem volt idegen a művelt erdélyiektől. Bölöni Farkas Sándor már idézett könyvében boncolgatta a vallásváltoztatás kérdését is: míg Európában a konverzió a jellembeli ingatagság jele volt az idő tájt, az angolszász világban a személyes kiteljesedés („a műveltség haladása”) folyamatához tartozott, ami által béke és harmónia jön létre a megismerő értelem és a lelkiismeret között.⁵³

Voltak, akik antropológiai és természetjogi érvekkel álltak elő. Például amikor Kedves István azzal érvelt, hogy a vallásszabadságot a hatheti oktatás nem érinti, mivel az a bármely bevett vallású egyén szabad birtokbirtoklására és hivatalviselésére vonatkozik, Teleki Domokos élesen válaszolt. Teleki, az erdélyi ellenzék egyik szóvivője, megjegyezte, hogy a vallási egyenlőségnek Kedves oly anyagi fogalmát állította fel, amelyet tőle nem várt volna. A vallási egyenlőség és szabadság mennyei jók szerzésének egyenlő szabadságában áll. A lelkiismereti szabadság kérdésében oktatás és erőltetés ellentétére épített. Itt az erőltetés és általános „lelki szabadság” összeegyeztethetőségét és a módszer célszerűségét vonta kétségbe. A hatheti oktatás gyámságot jelent a hit fölött. A felnőtt jellemnek nincs szüksége gyámra: ha valaki őt, Telekit megbotránkoztatja, vagy éppen ingadozna hitében, joga van megválasztani, kihez megy el tanácsot kérni, s ezen jogot senki másnak átengedni nem kívánja.⁵⁴

Az egyház álláspontját Kedves István védte csakúgy, mint a vegyes házasságok kérdésében. Kedves emlékeztetett, hogy a vallásváltoztatás kérdése II. Józsefnél korábbi eseményeken alapul. Történetesen a Diploma Leopoldinum azon záradékán, amelyben a király a felekezetek közötti megoldhatatlan ügyekben a döntést magának tartotta fenn. Ez a betoldás adta meg a jogot I. Lipót utódainak, hogy az aposztázia tekintetében az azután következett rendeleteket meghozzák.

Arra az évrre, hogy törvényt sért a hatheti oktatás a katolikus Státus 1792, 1794, illetve 1811. évi ellenérveit ajánlotta hallgatósága figyelmébe, amelyek alapvetően dogmatikus szempontokból indultak ki. Ez az álláspont rávilágít arra is, hogy politikai okokon túl a hatheti oktatás és vegyes házasságok kérdésében miért volt konzervatívnak mondható a katolikus egyház. A konzervativizmus egyik jellemvonása a radikális változással szembeni bizalmatlanság.⁵⁵ Kedves érvelése kifejezetten kimondja ezt: „ezek (a dogmák – N. I.) olyanok, melyek változhatatlanok, s olyanok, melyeket a catholicus status valameddig vallását épen és egészen fentartani kívánja, meg sem változtathatja”.⁵⁶ A katolikus egyház dogmáit azok lényegét tekintve változhatatlannak tartja, csupán azok történeti kifejezőmódja az, amin változtatni lehet. Ez a szemléletmód viszont eleve rugalmatlanságra ítélte az egyházat, amennyiben meg akarta védeni azt, ami ő maga a lényegét is kikezdő változásokkal szemben.

A vallási egyenlőség kérdésében Kedves annak állampolgári életben betöltött szerepét vizsgálta. Innen nézve egyenlőtlenségnek az számított volna, ha valakit hite miatt birtokjogában vagy hivatalviselési jogában ért volna hátrányos megkülönböztetés. A hosszas jogászi

⁵¹ *Az Erdélyi Nagy Fejedelemség 1837-ik esztendőben május 26-kára Nagyszeben szabad királyi városba hírdetett Országgyűlésének irománykönyve*, Nagyszeben, Tiltsch Sámuel, 1837, 82.

⁵² HAJNIK, *i. m.*, 538.

⁵³ BÖLÖNI, *i. m.*, 136–138.

⁵⁴ HAJNIK, *i. m.*, 539.

⁵⁵ TAKÁTS, *i. m.*, 47.

⁵⁶ HAJNIK, *i. m.*, 526., 537.

fejtegetés utolsó pontjában szolt Kedves egy minket is érdeklő dologról, a lelkiismereti szabadság megsértéséről. A hatheti oktatás elméletben a lelkiismereti szabadságot nem sértette, ugyanis sem az oktatásban hallottak elfogadására nem kényszerítette senki az oktatást kiállót, sem pedig a vallásváltoztatást nem tiltotta meg nekik meggyőződésük ellenére. Inkább a vak indulatoktól mentes, megfontolt döntés előkészítésében segít a híveknek, állította Kedves, felújítva ezzel a jozefinista törvényhozó szándék érvelését.

Kedves a Tripartitum II. 3. 2. kapcsán, amelyet a rendek a fejedelem azon jogát vitatva hoztak fel, hogy van-e joga korlátozni a lelkiismereti szabadságot, fontos államelméleti kérdést vetett fel. Az érintett törvénycikket így idézte: „a fejedelem önmaga indulatjából, és fejétől jelesen olly dologban, melly az Isten és természet törvénye ellen lenne, avagy a magyar nemzet régi szabadsága ellen volna, semmit nem szerezhet és végezhet”. Ám az erdélyi törvények azt mutatják, folytatta a konvent küldöttje, hogy egyes esetekben a fejedelmek az ember természetjogon alapuló jussait korlátozták. Az erdélyi törvények fő- és jószágvesztés terhe alatt tiltották a szombatosságot, valamint tiltották a zsidó vallásra való átmenetelt is, de tilos volt a négy bevett valláson kívül egyéb vallási újítást is behozni. Ide sorolta a cenzúrát is, amelyet vallásos könyvek tekintetében az 1791/56 tc. rendelt el, aminek a jelentősége abban rejlett, hogy a legfrissebb törvényhozás eredménye volt e jogszabály. Mint érvényben levő és kétségbe nem vont törvények, ezek a fejedelem lelkiismereti és sajtószabadságot korlátozó jogának elismerését jelentették. Kedves ezzel a rendi, privilégiumokat és hátrányos megkülönböztetéseket elismerő rendszer korlátaira mutatott rá. Kedves innen elméletibb síkra terelte érvelése folyamatát. Föltette a kérdést, hogy a mostani felvilágosodott korszak missziós lendülete vajon nem a lelkiismeret szabadságát korlátozó tevékenységet ösztönöz? Miért nem engedik a lelkiismeret szabadságáért annyira rajongó civilizált európaik a vad népeket saját primitív hitükben megmaradni? A kolozsmonostori követ érvelése innen nem abba az irányba fordult, hogy mindez mélységesen igazságtalan, hanem a közmegegyezésen alapuló érvelés jellemző záró következtetését vonta le: ugyanezen kategóriába tartozik a vitatott hatheti oktatás is, tehát nincs benne kifogásolni való.⁵⁷ Kedves maga is elismerte, hogy a hatheti oktatás sok esetben sikertelen és a papság hibájából visszaélésekre is sor került, ám sok esetben volt fogamatja is.

Tolerált vallások egyenjogúsítása

Báró Huszár Károly, Kolozs megyei követ Deáky Sámuel zilahi követ⁵⁸ javaslatát támogatta, miszerint a négy bevett valláson kívüli felekezetek gyenjogúsítását meg kell lépni. Huszár javaslatát természetjogi alapokra helyezte: ugyan az egyes vallások igazságértékét egymáshoz viszonyítva megbecsülni nem tudja, de „természetes igazságnak” tartja, hogy a vallások egyenlő jogokkal bírnak. Ezen egyenjogúsítás mellett felhozott *a fortiori* érve szintén jellegzetesen liberális jegyeket mutat, a korszellemet emlegeti. Ha a vallásüldözés sötét századaiban Erdély olyan szép törvényeket tudott hozni e tekintetben, akkor annál in-

⁵⁷ HAJNIK, *i. m.*, 535–536.

⁵⁸ Deákyt a források Zilah követeként emítik, ezzel szemben a korabeli szereplők közül csak Közép-Szolnok tette magáévá a teljes vallási viszonyosság megteremtésének gondolatát Erdélyben. Vö. *Középszolnokai gyűlés*, Pesti Hírlap, 1841. november 6., 747–748.

kább kötelezi e hagyomány ezen újabb felvilágosult korban.⁵⁹ Itt világosan megmutatkozik a rendi-jogi, ősi alkotmányra alapozó érvelésen túl egy új alapokra helyezett, természetjogi és haladáselvű argumentáció, amely jellemző volt a liberalizmusra. Az országgyűlés hűvösen elutasította az indítványt. E helyen fel kell hívnunk a figyelmet egy olyan rendi jellegű gátlásra, amely szinte lehetetlenné tette a pozitív fogadtatást. Már 1744-ben, amikor a görög katolikus papság egyházi rendi jogait elismerték, a rendek megtiltották, hogy fiaik örököljék azt, s az egyházi rendbe, illetve a magyar nemességbe tagolták be a görög katolikus papokat és nemeseket, hogy negyedik nemzetet ne kelljen felállítani, ezt azzal indokolták, hogy „e fejedelemségnek alkotmányos szervezete a felforgatástól ment legyen és sem az oláh, sem pedig más jövevény nép, a nemzetek közt számot ne tegyen”.⁶⁰ A magyar nacionalizmus a 19. században a nemzetiségek számbeli fölényétől való félelemből is táplálkozott,⁶¹ a bevett vallás alkotmányos alaptényező volt politikai jogosultságokkal, mint amilyen a hivatalviselés. Így a teljes vallási tolerancia egyenlő lett volna azzal, hogy az ortodox románok is az alkotmányos rendszer tagjaivá válnak. Ez azonban előkészítette volna negyedik nemzetté válásuk útját, ami az adott körülmények között elképzelhetetlen volt. Így, diplomatikusan, de határozottan, az országgyűlés ismét elodázta egy olyan kérdés fölvetését, mely Erdély jövője szempontjából korszakalkotó jelentőségű volt.

ISTVÁN NEMES

THE CRISIS OF THE OLD REGIME IN TRANSYLVANIA AND ITS REFLECTION IN THE RHETORIC OF INTERRELIGIOUS CONTROVERSY IN THE TRANSYLVANIAN DIETS OF THE REFORM ERA

In the reform era (1830–1847) Hungarian society had to resolve a multiple crisis. The interreligious debate was one of the key issues of the period. It was essential for liberal politicians to bruise the power of the Catholic Church, which as an institution was seen as one of the main obstacles in the way of building a new society based on personal freedom and full equality of rights. This is why interreligious questions became first-string political issues. Hindering conversions from Catholicism to another Christian denomination by imposing a six-week-long religious course, and interreligious marriages were top of the agenda. But the complaints of Protestant states also brought up other topics related to the unequal status of the legally accepted denominations in Transylvania. One of the most uniquely Transylvanian controversies was the one sparked off over the position of Transylvanian Catholic bishops in the country's government, considered illegal by the majority of the states on the basis of 20/1791 election law.

⁵⁹ HAJNIK, *i. m.*, 525.

⁶⁰ MÁRKUS, *i. m.*, 387.

⁶¹ GYURGYÁK János, *Ezzé lett magyar hazátok: A magyar nacionalizmus és nemzeteszmé története*, Budapest, Osiris, 2007, 33–34.

This study aims to analyse the speeches held during the debates on religion. The analysis focuses on political ideas such as the liberty of conscience, religious tolerance, church and state, dogma and law. Both liberal and conservative politicians developed their ideas and concepts on these topics. The paper tries to identify the specific lines of argumentation and the political options of these two mainstream political groups of the time regarding religious issues in order to show how different political mentalities can work in different ways to manage a crisis that brought their world to the threshold of deep change.

BORS ANIKÓ

A „DIADALMAS VILÁGNÉZET” HATÁSA A MODERN KATOLIKUS LÍRÁRA A SZÁZADFORDULÓN

A századforduló válsága

Prohászka Ottokár működésének kezdetén saját korának válságát vizsgálta meg szellemi (lelki), gazdasági és politikai szempontból. Majd a modern eszméktől való merev elzárkózás helyett – ami a korabeli katolikus egyház hivatalos magatartása volt – a megértés és a közös pontok megtalálásának lehetőségét hirdette. A tudománnyal, a változó eszmékkel megértő volt, de mindezek eredményeit a katolikus hagyományokba való integrálással akarta gyógyírként adni a válságban felmerülő problémákra.

Az egyházban és a társadalomban egyaránt forradalmian új szociális újításokat akart. Erkölcsi újjászületést hirdetett minden téren.

Szerinte ugyanis a hit elhagyását és az erkölcsi világ romlását a nem keresztény filozófiák hozták, ezért a világ megmentése csak az erkölcsi hatalom visszanyerésével lehetséges. Erre pedig az egyház hivatott.

Prohászka abból indult ki, hogy a nyugati keresztény kultúra válságban van, ennek jelei a háborúk, forradalmak és a különböző eszmék, babonák kialakulása. De közvetlen oka nem a háború, hanem a hit elhagyása. Mert az ad erkölcsiséget és lelki felemelkedést, amit a hit közvetít az emberek számára az élet minden területén. E gondolatmenet egyenes következménye volt, hogy a társadalmi és gazdasági élet eszményeként a keresztényszocializmust jelölte meg. Mindig a gyakorlati érintkezési pontokat kereste a modern világgal. Ezért már munkássága kezdetén nagy hangsúlyt fektetett a szociális kérdésre és az értelmiség lelki vezetésére.

A korabeli egyházi hatalom több tagja nem nézte jó szemmel tevékenységét, hiszen a később indexre került, *A modern katolicizmus* című művében Prohászka kritizálta a korabeli egyházat. Hiányosságai között felsorolta a maradiságot, a modern tudományoktól való elzárkózást, a szociális érzék hiányát, valamint a népnyelv használatának tilalmát.

Prohászka Ottokár véleménye a századforduló kultúrájáról

„Így fest kultúránk; kimerült az végképp, akár gazdasági életét nézem, akár eszményiségét. Mivel pedig az ilyen kimerült világnak van leginkább eszményekre s a legnagyobb idealizmusra szüksége, azért azt mondom, vegyük azokat onnan, ahol a legreálisabb s ugyanakkor

a legtüzesebb idealizmus él, vegyük azt a hitből. Legyen eszményünk, hogy az embernek lelke s Istene van, hogy mindenki végtelen értéket s dicsőséget hordoz magában.”¹

Prohászka Ottokárnak a századfordulón kialakult szellemi–politikai–gazdasági válságból való kiütkeresését hosszú évtizedeken keresztül olvashatjuk cikkeiben, könyveiben. Szerinte a kultúrák keresztény erkölcsiséggel való szembefordulása az, ami bizonyos időközönként válságba sodorja őket. Hiszen a kereszténység mint örök és ideális értékrend mindig adva van, és metafizikai alapvetésként vissza lehet térni hozzá. „A dekadencia [...] abban áll, hogy az ember kikapcsolódik a szellemi realitásokból, s orientációját ezáltal elveszíti. Másodszor, hogy az isteni törvény helyébe saját szubjektív erkölcsi kódexét helyezi, aminek vége az ötletek és ösztönök uralma. Végül a gyökér és célvesztett lelkiség elgyöngül s a lélek korrupcióba s az egyén nihilizmusba fül.”²

De bármennyire súlyos válságnak látta Prohászka a terjedő dekadenciát, mégsem hitte, hogy ez az európai kultúra pusztulását jelenti. Újjáéledésben reménykedett, amelyben a keresztény erkölcsiség újra győzelmet arat, és az emberek visszatérnek az örök értékekhez, morális törvényekhez és a hagyományok tiszteletéhez, mint egyetlen helyes és harmonikus úthoz. „Egy-két dekadens ember nem jelenti a magyar kultúra válságát, hanem legfőljebb a saját irányzatának csődjét. A magyar kultúra bizonyára nem megy tönkre néhány eszménytagadó, blazírt ember miatt.”³ A Franciaországban végbemenő változások, az új szellemi mozgalmak is táplálhatták optimizmusát, mert itt meghatározó szerep jutott az értelmiségnek, s ő is erre a rétegre alapozta újtító törekvéseit. A századfordulón megrendezett konferenciák, lelki gyakorlatok, nagygyűlések, rendszeres gyóntatások, vagyis az értelmiség lelki életének felkarolása Budapesten mind ezt a reevangelizációs folyamatot készítették elő.

A modern katolicizmus feladata tehát, hogy a kereszténységet felkészítse és befogadóvá tegye az új szellemi irányzatokra, hogy a modern világban is képviselni tudja a régi igazságok értékeit és új formákat keressen nekik. Ez a program Prohászka egyik legfontosabb üzenete, nemcsak a katolicizmus 20. századi újjászületésével kapcsolatban, de a modern katolikus irodalom számára is. Hiszen a költészetben lezajlott forradalmak, hasonlóan a többihez, új hozzáállást, befogadót, de ugyanakkor a régi értékekhez ragaszkodó szemléletet kívántak.

Mi a megoldás a szellemi–erkölcsi válságra?

„Lehet-e a keresztény világnézetet beleállítani a mai kultúrvilágba? Ez az én problémám”⁴ – írja a *Diadalmas világnézet* bevezetőjében, ami 1903-ban jelent meg egy korábbi, Magyar Sion című lapban publikált cikksorozat gyűjteményeként. A sorozat eredeti címe *Két világnézet* volt; az új címmel kívánta megerősíteni, hogy szerinte a keresztény világnézet legyőzi minden téren a materialistát.

Az újszerűség Prohászka hozzáállásában, hogy a modern kor irányzataiban nem feltétlenül lát ellenséget, hanem párbeszédet akar vele kezdeni. Megérti, hogy a modern embernek más benyomásai, más nehézségei, más látószöge, más érzései vannak. Ezt a hozzáállást látja kívánatosnak az egész egyház számára, hogy a változások, a párbeszéd elindulhasson.

¹ PROHÁSZKA Ottokár, *Kultúra és terror*, Budapest, Szenci Molnár Társaság, 2000, 114.

² PROHÁSZKA Ottokár, *Az erkölcsi válság*, Katolikus Szemle, 1924. június, 321.

³ PROHÁSZKA, *Kultúra és terror*, 80.

⁴ PROHÁSZKA Ottokár, *Diadalmas világnézet*, Budapest, Szent István Társulat, 1906, 1.

A régi igazságokat kell csupán új megvilágításba hozni, így közelíteni a jelenhez. Értsük meg egymást – mondja. Hogy a modern eszmék érteni, tudni és látni akarnak. Ez helyes irány, de erkölcsi és eszményi irányban is szükség van munkára. Tudás helyett az ember már az életet akarja, új ideált. Hiszen a modern társadalomnak is erre van szüksége, a harmonikus világnézetre.

Es hogy mitől harmonikus vagy diadalmas ez a világnézet? Prohászka elmélete szerint három összetevője van:

1. Az úgynevezett szép egyéniség érvényre juttatása (amikor harmónia van lélek és test, vagyis erkölcs és ösztön között, tehát a fizikai test csak akkor lesz szép, ha a lélek szépsége sugárzik belőle).
2. Az egyház és a társadalom korszerű viszonyának értelmezése. Prohászka már római tanulmányai alatt elkötelezte magát a XIII. Leó pápa által meghirdetett programmal, a keresztényszocializmussal. Ez az eszme a tömegek érdekét karolja fel, és ebben kulcsszerpet szán a katolikus papságnak is – később püspökként felvetette az egyházi birtokok felosztását és örökbérletbe adását. A reformok végrehajtása csak az anyagi érdekek szem előtt tartásával, az elnyomottak felkarolásával lehetséges. Így térnek majd vissza az egyházba is. Lehetetlenné teszi az erkölccsel való foglalkozást a nyomor és inség állapota, mert ahhoz jólét kell, hogy a gondolatok ne szóródjanak szét.
3. A munka evangéliumi értelmezése, és az erre alapozott szociális fejlődés (úgy véli, hogy a szociális kérdésekben sok a keresztény gondolat). Új társadalmi felépítés kell, „Krisztus országa”, melyben magas fokú szabadság és magas fokú műveltség van, tehát az élethez, egészséghez, boldogsághoz szükség van munkára; eszköz a munka az emberhez méltó élet-hez, felesleges kijátszani egymás ellen a munkát és a vallást, hiszen mindkettőre szükség van.

Az irodalom, mint a reevangelizáció eszköze

A századforduló előtti évtizedekben a nemzeti nyelv, nemzeti érzés és a vallásos érzések őrzője többek között az irodalom volt. Prohászka pedig ennek a tudatnak az elhalványulását érezte, és bár ő maga nem foglalkozott szépirodalommal, de cikkeiben célul tűzte ki, hogy a magyarság erkölcsi tartását erősítse, mégpedig úgy, hogy a keresztény irodalomeszményt és a művek erkölcsi tartalmát egységben láttatta. Az *embert* kell megmutatni minden hibájával és lehetőségével, a teremtett világot pedig Isten dicsőítésére – ez a költők feladata. Eszményit kell teremteni, de szembenézve koruk valóságával.

Sík Sándor irodalomtörténészként Ady, Gárdonyi és Prohászka munkásságát tartotta a századforduló legjelentősebb irodalmi értékének. Prohászka értekező stílusáról írja, hogy számára formailag nincs sok különbség a szónoki beszéd, a levél vagy egy tudományos értekezés között, hiszen szóképei és szavainak lendülete egyénivé teszik, mely más írásokkal összetéveszthetetlen, és mindig egy sajátos belső formát tud csak felvenni.

A forma oldaláról tekintve Prohászka költészetét két sajátosság teszi páratlanná és egyénivé. Az egyik képeinek, szimbólumainak kápráztató gazdagsága, eredetisége, plasztikája, érzéki ereje. A másik az a közelebről alig elemezhető óriási lendület, a belső áradásnak az a sodró hatalma, mely ellenállhatatlanul elragad nála.⁵

⁵ SÍK Sándor, *Prohászka világerzéke és stílusa* = PROHÁSZKA Ottokár, *Modern katolicizmus: Válogatás Prohászka műveiből*, szerk. KONCZ Lajos, Budapest, Az Apostoli Szentsek Könyvkiadója, 1990, 376.

A művészetnek kitüntetett szerepe van Prohászkanál. Hiszen a műalkotásban az alkotóművész lelke tükrözi vissza a világot, feladata tehát, hogy helyes értékeket és szemléletet tükrözzön vissza. Nála nem létezik az irodalom önállóságának igénye, hiszen az a vallásossággal összefügg, sőt szoros feltétele. Csak ott van igazi művészet, ahol mély vallásosság – hirdette. A művészetet nagy eszmék teremtik meg. Általa találnak a nagy és fenséges gondolatok, eszmék megfelelő formát.⁶

Épp ezért számára és a 20. század eleji keresztény–konzervatív szemléletmód képviselői számára Ady munkássága és a Nyugat megjelenése nem jelentett mást, mint botrányt, sőt az évezredek keresztény magyar kultúra elleni támadást. A kritikák éppen ezért legtöbbször nem is irodalmi tárgyúak voltak, nem a művek irodalmi-esztétikai értékeit minősítették, hanem világnézeti-erkölcsi aggályaiknak adtak hangot a nyugatosokkal szemben.

A Nyugattal szembeni konzervatív kritika vádja, köztük Prohászkaé is elsősorban az volt, hogy az Isten, haza és erkölcs értékeit támadták meg a nyugatosok irodalmi működésükkel. De ezek a vádak leginkább az irodalmon kívüli tényekre alapozódtak, ezért az irodalmi modernség szempontjából eleve maradinak tűnhettek fel. Bár magának Prohászkanak kevés magyar irodalomra reflektáló kritikája volt, népszerűsége miatt, ezek mégis széles közönség számára voltak meghatározók. Leginkább német irodalmat olvasott, de latinul, görögül, franciául és olaszul is idézett sokszor naplóiban. Sík Sándor mondta el egy riportban, hogy „Arról meg vagyok győződve, hogy a verseimet nem olvasta, mint ahogy más verseket sem, csak amit eléje raktak. Neki német volt az irodalmi műveltsége.”⁷ Az irodalmi alkotásokat nem esztétikai szempontból vizsgálta, csupán tartalmi szempontból, örök értéket hordoznak-e vagy a dekadens kor szkepticizmusát.

Ady és Prohászka hatása a modern katolikus költőkre

Érdekes kettősség figyelhető meg a mély megvetés ellenére, mellyel a katolikus költők vi-seltettek a modern világnézettel, erkölcsiséggel szemben, hiszen kivétel nélkül mindannyian Ady Endrét választották költészeti példaképüknek.

Harsányi Lajos, aki a katolikus papköltők közül legkorábban, 1908-ban jelentkezett első verseskötetével (*Új vizeken*) *Önarckép* című visszaemlékezésében így írt: „A modern franciákat kezdő koromban még nem ismertem. Itthon olyan katolikus költőt, aki ösztönzőm lehetett volna, nem találtam. A katolikus irodalomtörténetek Prohászka Ottokárt tartják a modern katolikus költészet elindítójának. Ez tévedés. Mikor én indultam, Prohászka még fiatal esztergomi tanár volt, aki kiadott már néhány hittudományi művet, pompás szónok és hitvitázó volt, de nem volt költő. Nem hozott új szóképeket és új irodalmi nyelvet, mint például Gárdonyi, vagy Ady. Prohászka a nagy ébresztő volt, aki katolikus megújítást hirdetett minden vonalon. Prohászka lelki síkon mindent mozgatott, akár csak Széchenyi gazdasági síkon, de a modern katolikus költészetet nem mozgatta jobban, mint az ébredő katolicizmus bármely más részletét. Az új költői nyelv legnagyobb ösztönzője bizony Ady Endre volt. A fiatal papköltők Prohászka eszméit hirdették, de költői nyelvüket Ady új stílusa bátorí-

⁶ REZEK S. Román, *Prohászka esztétikája = Prohászka, a költő. Tanulmányok és szöveggyűjtemény a püspök születésének 150. évfordulójára*, szerk. W. BALASSA Zsuzsa, Budapest, Kairosz, 2008, 103.

⁷ *A százgyökerű szív. Levelek, naplók, visszaemlékezések Sík Sándor hagyatékából*, szerk. SZABÓ János, Budapest, Magvető, 1993, 390.

totta. Adynak mi, katolikus költők is köszönünk művészi, nyelvi ösztönzést. E téren többet, mint a halhatatlan Prohászkanak. Ez a megállapításom semmi csorbát nem ejt gigantikus alakján.”⁸ Erről tanúskodik első kötetének címadó verse is, hogy a katolikus költészetet „Uj hajón, uj vitorlákkal, uj szelekkel, de a régi arany rakománnyal”⁹ – próbálta új utakra vezetni.

Harsányi Lajos: *Új vizeken*
(részlet)

Kristály vizeken tör előre a sajgám.
Hullámain eszmetüzek gomolyognak, égnek.
Hajósmeze, nád, a najád dala zeng:
De a víz tükörén ragyog arca az – Égnek.

[...]

Nem kell nekem bronzaranyos palota
Síromat se virág, csak a fű ha benője.
Cím nélkül az új vizeken vagyok én:
A szent dalolás örökös szeretője.

Harsányi Lajos későbbi kötetcímében is hangsúlyozta, hogy ő a Napkirály rokona, míg Ady a halál rokonának vallotta magát.

Harsányi Lajos: *A Napkirály rokona*
(részlet)

Nekem sötét a köntösöm
Fejemen töviskorona
Én a láthatatlan, égi
Napkirálynak vagyok a rokona.
Engem elbűvölt a világ.
Arca halálig megigézett.
De szemeim, e napraforgók
Mindig a Napkirályra néznek.
Akik a szentjánosbogárt is
Nem nézik mély, rejtelmes hittel,
Azokat égi arany kapuk elé
Ezeregy villany sohse segít fel.

Alighanem ilyen közös kincs a katolikus papköltők esetében ez a Nap-szimbolika, melyet Sík Sándor és Harsányi Lajos költészetében is felfedezhetünk. A Napország-szimbolika központja egyértelmű – írja Rónay György –, a Napkirály nyilvánvalóan Isten. Ám ami e központból kibomlik, az már polivalens – többértékű –, és ebben a polivalenciában van költői értéke.

⁸ HARSÁNYI Lajos, *Önarckép*, Kézirat (Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár), 86.

⁹ *Uo.*, 87.

A realitásra való utalásai mellett, vagy ellenére is külön, saját-világú realitás, melynek értelme önmagában van, nem utalásaiban. Nem abban, hogy valamiféle „diadalmas világnézet” olvasható ki belőle. Hanem abban, hogy az istenélményt és a papi élményt egy (Grál-reminiszcenciákra épített) királyság–lovagság–mítosz és egy nap- és aranyszimbolika autonóm költészetébe sikerült transzponálnia Harsányi Lajosnak.¹⁰

Az 1910-ben *Szembe a Nappal* című kötettel induló Sík Sándor így emlékezik vissza a székesfehérvári püspökkel való kapcsolatára:

Prohászka Ottokárral való viszonyom teljesen egyoldalú barátság volt. Pontosan megvan ez a Püspök című versben. Ez a nagy élmény volt benne. De ez viszont egészen döntő élmény volt. Nagy hitbeli biztonságot jelentett. Prohászka volt az élet megvalósulása, akiben mindig a szentet láttam. De személyes viszony nem alakult ki köztünk. [...] Az egész ember, mint jelenség lett számomra életem legdöntőbb belső élményévé a magamra eszmélés, belső felszabadulás, az egyetemes kitágulás felé.¹¹

Vallomásai mellett pedig fiatal költőként megjelent versei tanúskodnak erről a hatásról. A modern melankólia helyett az élet szerelmesének lenni, talán a legszemléletesebb ellentéte a nihilizmusnak ez a napba nézés, melyet Sík Sándor mellett a már említett Harsányi Lajos is képviselt.¹²

Sík Sándor: *Belenéztem a Napba*
(részlet)

Egyszer, egy sugaras, pirosló reggelen,
A virradati Napba két szemmel belenéztem.
És ama reggel óta, örökre megigézten,
Járok fényittasan és a Nap jár velem.

[...]

Szikrázó szemei győzelmes tűzzel égnek.
És kívül és belül, örökre, szüntelen,
Örvénylik és dalol a tüzes Végtelen.

Sík Sándor: *Szembe a Nappal*
(részlet)

Úgy átjár a fény,
Úgy fölissza a lelkemet.
És nem tudom, a Napból fakad-e a fény,

¹⁰ HARSÁNYI Lajos, *Toronyzene. Válogatott versek*, a bevezető tanulmányt írta RÓNAY György, Budapest, Ecclesia Könyv, 1969, 26–27.

¹¹ *A százgyökerű szív, i. m.*, 393.

¹² SZABÓ Ferenc SJ, *Prohászka Ottokár időszertűsége*, Budapest, Kairosz, 2006, 251.

A tüzes, imádságos és szerelmes,
A sivatagra és az én szívemre?
Vagy belőlem forrásozik a Nap?
Kitárt karokkal, magam is tűz,
Nézek, szembe a Nappal.

Sík Sándor később is megőrizte ezt a gyermeki szelídségét, ugyanakkor lendületet, mellyel az Isten felé fordult. De a küzdelem nem az ő terepe volt, sosem követte azokat a kortársait, akik a „világhódító harcos kereszténység” zászlaja alá sorakoztak. Szívesebben haladt a Prohászka által kijelölt „magasságok felé”, miközben belső világát építette, lelki kincseket gyűjtve.

Sík Sándor: *Búzavirág*

Jó volna lenni búzavirág-módra:
Ülni tövemen csendességgel,
És napra, rétre, aratókra
Rámosolyogni halkán, kéken,
Békességgel.
Ne lenne közöm semmi, semmi
Tevés-vevéssel, hangossággal:
Csak lenni, szépen, csendben, lenni,
És dicsérni a boldog Istent
Boldogsággal.

Ehhez a szent egyszerűséghez jut el Harsányi is egyik utolsó versében:

Harsányi Lajos: *A jó ember*
(részlet)

Nem feltaláló s lángész az, akit
A gyötrött népek várnak.
(Légy jó!) Jó emberekre van
Szüksége a világnak!

Ezek a diadalmas világnézet hatására írt versek nem tükrözik azt a modern, európai istenkereső vívódást, a magyar és más európai költők hitélményét a korban. Megmaradnak a biztonságot adó, kétségektől mentes, elfogadó és rajongó hitben, néhol bizony megspórolva ezzel a szenvedés árán megélt felismerések hitelességét. De a modorosságot, pózokat, amelyet a fiatal papköltők szemére vetett Illyés Gyula 1933-as *Katolikus költészet* című cikkében, egyre inkább elhagyták verseikből.

Ugyanígy Mécs Lászlóra is igaz ez, aki egy évtizeddel később a 1920-as években indult, mint a szlovenszkói magyarság lelkének megszólaltatója. Őrá ismét más hatással volt Prohászka szellemisége. És bár az előző két papköltőhöz viszonyítva az ő indulása későbbre tehető, mégis induló köteteinek szociális érzékenységében és kemény társadalomkritikájában ott van a sorok között.

Mécs László: *Hajnali harangszó*
(részlet)

Kongatom piros harangom, ifjú szívem kongatom.
Szörnyű éj volt: a megörült csillagok mind vért röhögtek,
Vad vigyorral vért köpött a máskor lányos, szüzi hold
És az Ember: sárkány-magból sarjadt fattya véres rögnek
Elfeledte, hogy az arca régen Krisztus arca volt.
Álmodott vad háborút és vér csurgott le testén, lelkén
S népek közt és szívek közt a szívérványhid leszakadt...
Jaj mocsár van, förtelem van még mindég a lelkek lelkén,
Sátán gubbaszt éltünk fáján s mind, levágja, ami jóság bimbósodva kifakad.
Elég volt az éjszakából! Álmodjunk már hajnalt végre!
Milliónyi kakas torka! Kurjants hajnalt, hívogass!
Minden szívből, piros szívből kukorékold fel az égre!
Minden vándort útra küldj, és minden csirát szólogass!

Mécs László: *Jövőbe zengő ének*
(részlet)

Uram, a vezérségükből kicsöppent Vezérek
kezüket tördelve vádolnak Téged:
hogy elhagytad juhaidat,
hogy farkasok falkájával trágázza piros-temetővé a földet.

[...]

Testvéreim, énekes madarak!
Szárnyaljatok a szívemmel
a hajnal elé!
Felejtsetek el a múltak dalát,
s nyitott fületekbe belehipnotizálom
a jövő zenéjét:
Minden szem a hajnalt lesse!

S ti, kiket az Úr eszközül választott,
kik földi paradicsomot prédikáltok,
szárítsátok ki a múltak mocsarait,
töltsétek be a korgó gyomrokat,
állítsátok el a könnyek patakját,
a bánat-áztatta szemgolyókon
táncoltassátok az öröm mosolyát,
tömjétek be a vágyak tátongó szakadékait:
minden hegyet hordjatok le,
minden völgyet hányjatok be,

egyengessétek az Úr útját,
viruljanak ki körülötte
az áhítat, szeretet szelídkék virágai,
s jöjjön el az Ő országa...

Az Assissi Szent Ferenc nyomán járó Harsányi Lajos is fontosnak tartotta kifejezni szociális érzékenységét, a földosztás ötletét.

Harsányi Lajos: *A szegénység dicsérete*
(részlet)

Boldog, akinek semmije nincs!
Kit nem gyötör vagyon, rideg kincs!
Minden vagyona: lelke, teste.

A test kriptában szendereg majd.
A lelke meg csodás rügyet hajt
A rózsás mennyei ligetbe.

Harsányi Lajos: *Sasok és seregélyek*
(részlet)

– Hej ormon élő nagy sasok.
Nagy bőségekből adjatok
Egy kis szabadabb levegőt!
Napot, vizet és legelőt!

– Nem adhatunk! A sorsunk: sorsunk.
Nemes és görbe a mi orrunk.
De a mi számunk légió!
S ama Nagyúr: az égi Jó
Nekünk is adott gyomrot,
Mely rettentő, ha korrog!

Mécs László jó szavaló volt, főként saját verseit adta elő, de sajnos kárára vált előadói képessége, mert felborította a versek egyensúlyát, és tartalom helyett a sokszor formailag gyenge, nyelvileg kidolgozatlan művek megírása felé vitte. Érdekes, hogy pont az ilyen jellegű művek vitték sikerre Mécs László költészetének néhány darabját is. Népszerűsége kortársait messze túlszárnyalta, saját előadásában elhangzó verseiért ünnepelte legjobban a közönség magyarországi és európai körútjain. Ez azonban költészetének fejlődését gátolta meg. Ahogy az utókor is bizonytalan még költészetének reális értékelését illetően, hiszen a túlzások övezték pályáját, kezdetben a zajos ünneplés, majd a második világháború után a teljes hallgatás, és elhallgatás.

Saját vallomása szerint: „Az én költészetem tulajdonképpen a hitéletből fakad [...] azzal a fiatal lelkesedéssel, a pozitív hitnek, a krisztusi életközösségnek azzal a napsugaras egészségszeretetével, amelyet az én szerzetesi életemben Prohászka életfilozófiája oltott belém.”¹³

Mécs László: *Az én hazám*
(részlet)

A szeretet országa. Igen, én onnan jöttem,
Ahonnan a virágok, s kenyér-szagú vetés:
Ó, hogy kirívunk innen, e vérivó világból,
Mint orgyilkos tanyáról a gyermek-nevetés.

Mécs László: *Szétszóródás után*
(részlet)

Reményösvényen a négy égi tájról
indulgatunk neki az új jövőnek
Szőlőt akarunk szedni bojtorjánról
s elhisszük, hogy tövisen fügék nőnek,
elhisszük most, mert: élni akarunk!

Élet, örök szépség, öröm, ami szemléletmódjuk szerves része, mellyel nyíltan szinte már dacosan hirdetik szembenállásukat a dekadens világgal:

Harsányi Lajos: *Tölgykoporsók közt*
(részlet)

Amíg a síron élő virág nyit,
Mondhatsz, halál te, nekünk akármit!
Az éj után, nézd, hasad a hajnal!
A búra kedv jő zengő ajakkal
S lelkünkben örök bizalom éled,
Hogy a sírban nem halt meg, csak alszik
– Az élet!

Harsányi Lajos: *Immortelle*
(részlet)

Ó ne borulj rám omlatag hajaddal!
Ne öltözz fel fehér halott-ruhába!
Ne félj, hiába huhog a bagoly:
A költészetnek sohse lesz halála!

¹³ RÓNAY László, *Mécs László*, Budapest, Balassi, 1997, 61.

[...]

S ha tán elpusztulna minden szép a földön?
Mienk az ég. A kapujára szállunk.
Onnét harsogjuk szerte a világnak:
Örök a szépség és örök az álmunk!

Mécs László: *Harangöntők öröme*
(részlet)

Ez az igaz öröm: az élet!
Amely harang nem zeng toronyban,
Halott harang, vásári lim-lom,
Hazugság a művészi öncél
S a műhely-gőg: magunknak írni.

Ki a tornyokba álmainkkal:
Szívek, vallások, nemzetek közt
Zenésítsék meg a sötétet,
A förtelmes feketeséget,
S teremtsenek testvériséget!

Végül pedig Mécs Lászlónál, valamint Sík Sándornál megjelenik a világ sorsáért való aggodás:

Mécs László: *Ember vagyok: a föld szeme, füle, szíve*
(részlet)

Hátborzongató, buta kozmikus örület ez,
Ez a vak forgás. Hova fut, hova vágat a vén Föld?
Titáni kezű hatalom pörgette meg egyszer
S azóta kering ez a nagy bűgőcsiga-játék.
Nincsen szeme, vak, vágat, s mindegy neki merre.
Én, én vagyok itten a Szem: a földfia Ember,
Én nézek a föld szemeként pár tízezer éve.

Sík Sándor: *Oroszlán*
(részlet):
Az atombomba-kísérletek margójára

Éjfél után egy óra lehet.
Ne is próbáld, aludni nem lehet.

[...]

Őrült emberek szabadulnak el!
Ébredjetek, valamit tenni kell!
Kiáltanék, de úgylis hasztalan:
Mindenki alszik, ébren egymagam.
Vagy alszom én is? Álom az egész?
Jöjj, jöjj hamar, megváltó ébredés.
Jertek, jó legyenek, jertek, szűnyogok,
Éreztesétek, hogy ébren vagyok!

Harsányi Lajos költői életművének színvonala nem volt egyenletes. Hiányzott belőle a folyamatos fejlődés íve. Első két kötetének útkeresése után megtalálta egyéni hangját, azonban a világtörténelem hatásai, életkörülményeinek változása, valamint az önkontroll hiánya a későbbi években sokszor tévutakra vitték. Vidékre kerülése után az irodalmi köztudatban távolléte nem keltett visszhangot. Utolsó éveiben visszatálalt ahhoz a közvetlen, lelki rezdüléseket kiváló érzékkel ábrázoló hangjához, mely leginkább sajátja. Ezekben az években ismét olyan verseket alkotott, melyek méltók lehetnek az utókor emlékezetére. Sajátos, értékes, egyéni színt vitt a századelő költészetébe.

Harsányi Lajos egyik utolsó verse, mely a szörnyűségeket átélte emberiség számára akar mégis némi reményt nyújtani, azzal az optimizmussal, mely az örök életre, a szenvedéssel teli földi élet után az égi boldogságot ígéri:

Harsányi Lajos: *Isteni színjáték*
(részlet)

Te azt hiszed, hogy minden elveszett?
Valóban szörnyű, szörnyű ez a kor.
Hegyoldalakon patakzik a bor,
Mégis szüret, víg puskadurranás.

[...]

Valójában nem e föld a világ,
Te több vagy, mint ama kis kék virág
Mely szende tájakon csillogva nő,
És elmúlik, november hogyha jő.

[...]

Kin éhség láza vadul átcikáz
S ki nem leled a földön örömd
Keressed ott, ahol amaz örök
Vásznak mögött a rendező lakik,
Ki mozgatja az egek sarkait.

Megnyitom ablakomat, csöpp templom néz a szemembe:
Krisztus az égi Király, Krisztus a földi szegény.
Tárom a másikat is, szűk téren templom amott is:
Krisztus a mennyei Szív, Krisztus a pesti lakó.
Házi körömben is itt, folyosóm kápolnai mélyén:
Krisztus a virrasztó, Krisztus a kisdedeké.
Ennyi felől ölel íme körül. Ó, lépni se tudsz már,
Nézni se nélküle már: rajtad a drága szemek.
Várai láncával lám kívül is így bekerített,
Szíve bizalmas ölén szívbeli régi rabot.
Már hova is mennék, sokat élt öreg én, hova innen?
Már mibe volna nekem vetni világi reményt?
Túlontúl kitanultam már sorját e világnak:
Ó tudom én, tudom én, menni mikor, hova jó.
Fürgén és szabadon megyek is, vár rám a küszöbnél
Krisztus a teljesülés, Krisztus az elnyugovás.

Mindháromjukra igaz, hogy költészetük elválaszthatatlan lett papi hivatásuktól és ezért kritikaik gyakran vetették szemükre, hogy prédikálnak és a poétikai szempontok helyett csupán az üzenet közvetítésére figyeltek. Valóban számukra a tartalom talán fontosabb szempont volt, de elődeikhez képest már a formát sem hanyagolták el. Azonban nem volt olyan poétikai hagyomány, melyre újíto szándékuk építhetett volna, ezért saját útjaikon, az irodalom fő áramaitól távol indultak el a századfordulón és érkeztek meg saját kitűzött céljaikhoz.

Összefoglalás

Manapság Prohászka neve gyakran kerül összefüggésbe a századforduló maradi egyházi gondolkodásával, pedig kortársai, paptársai közül sokan méltatlankodtak modern nézetei miatt. Művei közül jónéhányat indexre tettek a Vatikánban, mivel X. Pius pápa harcot hirdetett a modernizmus és az integrizmus ellen. Mégis mindaz a forradalminak tűnő gondolat, melyet írásaiban Prohászka kifejtett, nem sokkal később a II. vatikáni zsinattal megvalósult...

A művészet céljáról vallott gondolatait vezette tovább Sík Sándor, mikor később tanulmányai-
ban (például *Irodalom és katolicizmus*) kifejti, hogy a művészetnek az a feladata, hogy a maga eszközeivel az Isten felé vezéreljen, miközben megmutatja a keresztény élet szépségét, fegyel-
mét, valamint az üdvösségre vezető utat. De a célhoz vezető utat itt a földön kell megtenni, itt kell cselekedni ennek tudatában. Sík Sándornál azonban már új és különleges szempont: a mű-
veket elsősorban esztétikai értékük szerint kell vizsgálni, nem csupán kegyes mondanivalójuk alapján. Ugyanis, ha a művészet hiányzik, akkor csupán agitációvá silányul a mű. És ezzel az új,
nyitott irodalomszemlélettel indulhatott útjára a vallásos líra 20. század eleji nemzedéke, majd
az utánuk következők is. Igényük volt az egyetemes magyar irodalomba való integrálódásra.
További kutatások témája lehetne, hogy a lendületes indulás után végül mennyire volt sikeres
ez a szándék, hiszen amit ma katolikus irodalomként tartunk számon, az a kezdetektől az
irodalmi kánonból jórészt kiszorult, az irodalmi érdeklődés középpontjából szintén.

THE INFLUENCE OF THE „TRIUMPHANT WORLD VIEW” ON
MODERN CATHOLIC POETRY AT THE TURN OF THE
19TH AND 20TH CENTURIES

Christian Church culture in Hungary has had a millenary history, as it has been an organic part of our culture from the very beginning. At the beginning of the 20th century, however, several historic and intellectual changes occurred which could be noticed both in the attacks against the Catholic Church and also in the indifference shown towards religion. Trying to stop this process, Ottokár Prohászka became the leader of the intellectual rebirth of the Catholic Church. His main priority was to stop the spread of faithlessness and also irreligiousness, moreover, to provide an appropriate answer to the challenges of his era while remaining loyal to the Church. His scientific and sociological education helped him to achieve his aims; to make a wide-spread religious practice reality. Instead of staying isolated he preferred to stay open to the new ideological trends of his era, in order to understand how they differ from the ideology of the Church. He tried to oppose the era's decadent streams with a proper world view, aiming to unite the soul and body. However, Prohászka considered the modern era as a form of depression, he did not look at it as the destruction of the European culture. Because of his optimistic world view, he believed that a certain „beautiful individualism” could be realized and that the Christian morals would defeat the decadent era and return to the order where everlasting values, moral laws and traditions give the basis of human life. He regarded the new generation of the French Neo-Catholicism as a positive example. His theory of arts is related to the idea of „beautiful idividuum”, which has to be created by arts. Thus, literature shall transmit morality that has its formative strength.

TARDY ANNA

HÁBORÚ ÉS NAPLÓ

Naplóirodalom az első világháborúban

Az első világháború kétség nélkül az egész emberi civilizáció válságát okozta. A világtörténelem első olyan eseménye volt, amely az emberi sorsokra, a kultúrára, gazdaságra, társadalmi berendezkedésre egyaránt globális szinten hatott, gyökerénél fogva forgatta fel az addig érvényesülő rendet. Olyan traumaként jelentkezett, ami érintette a társadalom valamennyi csoportját, hiszen társadalmilag legalább annyira kiterjedtnek mutatkozik hatása, mint földrajzilag: nemcsak a behívott vagy éppen önkéntesként harcoló katonák, nemcsak az ostrom alatt álló területek lakóinak életét, de a hátszországban maradtak mindennapjait ugyanúgy alapjaiban határozta meg a háború, gazdasági és politikai kérdések mellett etikai problémákat is felszínre hozva, így tehát az események hatása alól nem mentesülhettek a korszak írói, alkotói sem. Ahogyan Christophe Prochasson is megállapítja: „[...] a háború, akárcsak minden nagy igazságtalanság, az értelmiség politikába való belépésének legfőbb mozgatórugója”.¹ A krízis tehát a szellemi elitet állásfoglalásra, reakcióra, emellett saját szerepének és nem mellesleg önképének újrafogalmazására kényszerítette az új helyzetben, amely magától értetődő módon a korszak művészeti termékein, alkotásain is nyomot hagyott. Megjegyzendő azonban, hogy a különböző, háború által érintett nemzetek értelmiségi rétegén belül is nagy variancia mutatkozik a lehetséges viszonyok alakulásában. Mobilizációs elgondolás állt szemben a háború teljes elutasításával, vagy éppen francia-pártiak érveltek a kizárólagosan „német-hívek” ellen a háborút a kultúrák háborújaként interpretálók körében.

Két szélsőséget kiemelve: Franciaországban az értelmiség háborúhoz való csatlakozása nagyobb arányban volt jellemző, mint hazánkban: Az École Normale Supérieure 1914-es évfolyamának 50,7%-a, míg az École Polytechnique hallgatóinak 23,7%-a veszett oda a csatákban, ami egyfelől a fiatal értelmiségiek alacsony (és rendkívül veszélyes) beosztásának, másfelől a fokozott hazafiasság érzete hatáskörüket és képességüket meghaladó, vakmerő cselekedetek elkövetésére készítette őket, amelyek sokszor végzetesnek bizonyultak.² Hazánkat tekintve korántsem találkozhatunk ilyen egyöntetű lelkesedéssel. Az értelmiségi, alkotói csoport egy szűk rétege ugyan szinte azonnal jelentkezett frontszolgálatra vagy haditudósítónak, mint Balázs Béla és Csáth Géza, míg többek mindent bevetve igyekeztek harcra alkalmatlannak nyilvánítani magukat. Éppen ez, a szerepvállalás problémája az, ahol az értelmiség szerepe talán a leghangsúlyosabban megkérdőjeleződött a háború kitörését köve-

¹ Idézi: BALÁZS Eszter, *Káprázattól az illúzióvesztésig: a háború jelentései a Nyugatban*, http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavas/07_első_vilaghaboru_a_nyugatban

² Christophe PROCHASSON, *Intellectuals and writers = A Companion To World War I*, ed. by John HORNE, Oxford, Blackwell, 2010, 330.

tően. Kosztolányiné visszaemlékezésében találkozunk azzal a történettel, ahol Kosztolányihoz a „hivatalos irodalom” egy képviselője a következő kérdést szegezi: „– Mi az, kérem, ilyen egészséges, erős ember, mint ön, idehaza van? [...] Ki a frontra, csak sietve ki a frontra, fiatalember!”³

Másutt, Balázs Béla naplójában nem a külső elvárás, hanem a belső vívódás lenyomatát találjuk augusztus 20-ai bejegyzésében:

A háború híreinek lesése ideges nyugtalansággal. [...] Szinte eltompultam. Nem lehet mindig az izgalom egy nívóján maradni, bár ezt szinte kötelességnek érzem. És nem törődtem azóta az én katonaságommal. Pedig lehetett volna azóta egyszerű önkéntes bakának jelentkezni, talán nem teszem Gaál Sándor miatt. De talán azért, mert harci lelkesedésem csak relatív, vagyis csak egy „nekem való” helyre mennék el, de baka a frontban mégsem szeretnék lenni? Utálom magam azért, hogy ez hogy-mint történik.⁴

Megjegyzendő azonban, hogy az egyes ember viszonyulása sem tekinthető statikus, rögzített álláspontnak, tekintve, hogy nagyban változott az események és az idő előrehaladtával, ahogyan azt a háború kitörésekor olvasható cikkek háborús metaforikája is jól szemlélteti: például Móricz Zsigmond *Inter arma* című, a Nyugatban megjelent írásában: „Az emberekben alvó energia roppant kisülése: háború”, míg másutt mint villanás vagy robbanás jelenik meg, tehát mindenképpen gyors és energikus jelenséggént kerül leírásra.⁵

A kiábrándulás azonban gyorsan bekövetkezett, hiszen a villámháborús remények hamar szertefoszlottak, a háborúban tehát definiálni kellett a művészetek, az írás szerepét, helyét, az újonnan tapasztalt élmények közvetítésére pedig megfelelő formát kellett találni. Csáth Géza a következőképpen írt erről naplója 1914. október 26-ai bejegyzésében:

Csomagolás. Alszom délig. Szép reggelben, angyali hideg napsütés. Sárga levelek. Világoskék őszi ég. A szoba oly barátságos. Oly furcsa elgondolni, hogy ezek a szobák, ez a fürdő változatlanul áll és vár, mialatt künn oly nagy változások történnek, gyilkosságok, kínlódások egész szimfóniája ordító fortéban és [...] itt csend, nyugalom. Most nem tudom ezeket az érzéseket írói eszközökkel kifejezni. Ha valaha megírom ezt az évet, ezeket az élményeket és tanulságokat, akkor talán meg fogom találni a módot ezeknek az érzéseknek a kifejezésére. Most lehetetlen.⁶

A művészet, az irodalom Csáth által is előrevetített változásai roppant összetett problémát alkotnak, amely aligha lenne vizsgálható egy-egy sajtóorgánumban közölt cikk alapján, különösen, hogy az egyre nagyobb szerepet betöltő propaganda erősen rányomta bélyegét a kor publicisztikájára. Emellett számot kell vetni azzal a ténnyel is, hogy a háború egyaránt idézett elő külső és belső válságot, amelyek közvetlenül befolyásolták az írás egyébként is roppant komplex, sok tényező által motivált tevékenységét.

Éppen ezért: a globális és individuális válság írásra gyakorolt hatásának feltérképezéséhez a naplók igen változatos csoportja kínálkozik, amelyek éppen azoktól a tényezőktől men-

³ KOSZTOLÁNYI DEZSŐNÉ HARMOS Ilona, *Kosztolányi Dezső*, Budapest, Aspy Stúdió, 2004, 217.

⁴ BALÁZS Béla, *Napló 1914–1922*, Budapest, Magvető, 1982, 15.

⁵ MÓRICZ Zsigmond, *Inter arma*, Nyugat, 1914/15.

⁶ CSÁTH Géza, *Fej a pohárban*, Budapest, Magvető, 1997, 40.

tesek, amelyek döntő jelentőséggel befolyásolják egy-egy publikált írás, tudósítás tartalmát: vagyis főként a külső politikai és gazdasági tényezőktől, amelyek nélkül az írás szabadabb, közvetlenebb formában valósulhat meg.

A 20. században született naplók megítélése az irodalomtudományon belül igen negatív, néhány ritka kivételtől eltekintve afféle mostohagyermekként kezelik ezeket a műveket. A magyarországi naplókutatások (ha egyáltalán beszélhetünk ilyenekről) jóval elmaradtak a nyugat-európai eredményektől. Míg Franciaországban a 1960-as, '70-es évek óta kiterjedt vizsgálatok, sőt intézmények alakultak a napló különös műfájának és sokszínű korpuszának vizsgálatára, addig Magyarországon még mindig kizárólag mint biográfiai adatgyűjtemény, illetve a magas irodalomtól elzárt, kizárólag bulvárérdeklődésre számítható műfajként van jelen, amely tudományos figyelmet nem érdemel.

A cél tehát immár kettős: a háborús válság naplóra, naplóírára gyakorolt hatásának vizsgálatán túl a vitatott műfaj rehabilitációja mellett is szükséges érveket sorakoztatni, hiszen olyan izgalmas és szerteágazó téma ez, amely számtalan különböző irányból megközelíthető, gazdag terepet kínálhat a tudományos érdeklődésnek is.

A napló igen nehezen meghatározható műfaj, hiszen egyedisége, egyéni megvalósulása lényegi tulajdonsága, lévén végletekig személyes és egyéni szövegformáról van szó, aminek legfontosabb sajátossága éppen a szabadság. A napló sajátosan individuális megszólalásmódnak tekinthető forma. Külső, rögzített elvek sem struktúrájában, sem tartalmilag nem befolyásolják létrejöttét, így nemcsak individuális, hanem mindenképpen szabad, kötetlen írásmódként is tűnik fel előttünk.⁷ Tehát kissé túlozva állíthatnánk, hogy ahány naplóíró, annyiféle napló és ahány naplóval foglalkozó szakember, annyiféle naplófogalom jött létre a műfaj iránti érdeklődés növekedését hozó 19. század vége óta. Egyetérthetünk Szilágyi Judittal, aki Füst Milán naplóíró kapcsán jegyzete meg, hogy: „Gyakori jelenség, hogy egyfajta relatív-negatív definíció születik. Relatív, mert a legközelebbi »rokonok« (az önéletírás, emlékirat, önéletrajz stb.) viszonylatában; negatív, mert azok ellenében (»nem az«) határozódik meg a napló.”⁸

A háborúval bekövetkezett változások vizsgálata a napló jellemzéséhez is számos adalékkal szolgálhat, amellyel a műfajhoz közelíthetünk, amivel közelebb kerülhetünk ha nem is a definíáláshoz, de legalábbis a körvonalaláshoz. A személyességet tekintve alapvető kritériumnak mutatkozik, hogy a napló az *én*ről szóljon: amely egyrészt tematikusan meghatározza a szöveget, hiszen a fókuszban mindig a saját élet történései állnak. Másrészt ez az aspektus nemcsak a témát, hanem a naplóban kibontakozó sajátos nyelvet is befolyásolja: hivatásos írók esetében a piacra termelő alkotók sokszor csak hagyatékban megtalálható magán-szövegeikben más nyelvrendszer is működtethetnek, valamint nem elhanyagolható módon ez adja a „formateremtőnek” tekinthető grammatikai formát: vagyis, hogy a lejegyző és a főhős grammatikailag egybeesik, a szöveg E/1 személyben íródik.

A naplóhoz eredendően szokás gyónó, feltárulkozó attitűdöt kötni. Veres András is megállapítja: „Többen rámutattak a vallomás, az emlékirat és a napló szoros összetartozására. Nem kétséges, hogy az önéletrajz leszármazottja valamennyi, maga az önéletrajz pedig mindenekelőtt a keresztény lelkiismeret-vizsgálat, a gyónás gyakorlatából eredeztethető. Fölmerül a Szent Ágoston-i minta hagyományozó jelentősége is.”⁹ Veres András emellett a napló-

⁷ Béatrice DIDIER, *Le journal intime*, Paris, Presses Universitaires de France, 1976.

⁸ SZILÁGYI Judit, *Magadtól menekvés* = FÜST Milán, *Napló*, Budapest, Fekete Sas, 2004.

⁹ VERES András, *Egy műfaj gyorsuló időben*, Alföld, 1993/2, 47.

műfaj prototípusának, példaértékű művének a montaigne-i vagy rousseau-i írásokat nevezi meg, ahol a naplóíró közzétette „legszemélyesebb gondolatait [...] minden szépítés nélkül”. A személyesség tehát elsődleges fontosságú kritériumnak tűnik. De miért, milyen céllal és milyen körülmények között születhet napló?

A napló imént tárgyalt befelé irányultságát, önfeltáró jellegét tekintve általános, hogy a napló-problémát a szerző felől és főként pszichológiai indokokkal közelítik meg. Ez a megközelítés azonban számos buktatót rejtget magában: az pszichologizáló attitűd számos olyan vélt intenció felderítésével járhat, ami a személyiség hozzáférhetőségének illúzióját kelti, sok esetben még akkor is, ha a szöveg éppen a saját személyiség átláthatatlanságára, a megértés, az önértés küzdelmeire reflektál. A háború és a napló kölcsönhatásában éppen ennek a bizonytalanságnak, hozzáférhetetlenségnek a motívumait sejthetjük, csak hogy nem (kizárólag) belső, pszichikai, hanem legalább annyira társadalmi, politikai érelemben.

Ennek kibontásához számot kell vetni azzal a jelenséggel, amit az első világháború hozott magával: a háború alatti időkben megszapordtak a (magyar nyelven született) naplók.¹⁰ Ez pedig nem kizárólag a műfaj általános népszerűségének köszönhető. A háború tapasztalata ugyanis indukálja a naplóforma alkalmazását: nemcsak a személyes, nem közvetlen megjelenésre szánt szövegek, de a széles közönségnek szánt szövegek is előszeretettel nyúlnak a napló-formához: csak egy példát említve: Móricz Miklós naplójegyzetek formájában közli tudósításait a Nyugatban. Bevezetésében így ír: „Naplószerű feljegyzések ezek. Adatokat kerestem, és meg kellett elégednem impressziókkal. A város tükrét akartam megmutatni, s ahelyett most csak a magamét látom. De talán mégis van ezekben a sorokban valami, ami megmutatja a város képét és azon keresztül a távoli s mégis egész súlyával rajtunk ülő háborút.”¹¹ A háború tapasztalata még olyanok íráskedvét is meghozza, akik előtte nem gyakorolták az írást, hiszen a lövészárkokban, két ütközet között, vagy épp a hadifogságban az írás unaloműzőként is funkcionál, a megélt események rögzítése pedig a beszélgetés illúzióját is keltheti. A korábban írással nem foglalkozó későbbi politikus, Kozma Miklós a frontra indulván kapta édesanyjától az első kis jegyzetelő könyvecskét, amit aztán majd 31 darab követett, és végül *Egy csapattiszt naplója* címmel meg is jelent. A kötetről így nyilatkozott:

Harminckét kis notesz fekszik előttem. Gyűröttek, kopottak, mint sok vihart, vészt látott öreg katonák. Négy éven át írtam őket. [...] Írás közben megállt néha a ceruza. Valami közel bevágó gránát vagy elcsattant srapel akasztotta meg. De utána annál serényebben rőtt a sorokat, hajtotta egy mindig feltörő gondolat: írj, amíg lehet, ki tudja, meddig lehet? [...] Nem könyvet akartam írni, de leírtam sok mindent abból, ami érdekelt és foglalkoztatott. Van köztük sok dolog a múltból is, aminek a háborúhoz kevés köze van. Írtam: ahogy és amiről jólesett, sokszor nyersen, megengedem, hogy helyenként talán igazságtalanul is, de ennek az az oka, hogy túlságosan az eseményekben éltem. Amit leírtam az szubjektíve mind igaz. Otthon egy sort sem tudtam leírni.¹²

¹⁰ Christophe Prochasson megjegyzi, hogy a belga írók is a napló műfajához nyúltak a háború alatt. Prochasson interpretációja alapján ez az ellenállás, a hallgatás megnyilvánulása. Christophe PROCHASSON, *Intellectuals and writers*, i. m., 232.

¹¹ MÓRICZ Miklós, *A háború egy vidéki városból nézve*, Nyugat, 1914/18–19.

¹² KOZMA Miklós, *Egy csapattiszt naplója*, Budapest, Révai, é. n. [1932], 3 („Bevezetés”).

Lényegi összefüggés sejthető tehát a megélt tapasztalat és a választott forma között. A világméretű zűrzavar, az emberéleteket követelő katasztrófa nem kecsegtet a nagyelbeszélés sikerével. Ráadásul az egyre erőteljesebb propaganda, a politikai és az egyházi szólamok túlsúlya, a különböző hírek és interpretációk folyamatos áradása hiteltelennek, megbízhatatlannak tűntették fel a forrásokat. A megélt zűrzavar átláthatatlansága a nagy összefüggések láttatása helyett a személyes tapasztalat felé irányítja a figyelmet, amely szükségszerűen részleteiben ragadja meg a megélt eseményeket. A személyes tapasztalat rögzítésének pedig a napló a legautentikusabb, legkézenfekvőbb módja.

Egyfelől a rögzítés momentuma, az események, élmények szöveggé transzformálása az, ami a szövegek 1914-es sokasodását okozhatták: a háború tapasztalata ugyanis alapjaiban kérdőjelezte meg az életet, mindent elbizonytalanított, átláthatatlanná, zűrzavarossá tett. A napi rutinnal rögzített életesemények egyfajta rendszer illúzióját keltik, mindamellett a fedeléssel, az emberi élet bizonytalanságával is igyekszik felvenni a versenyt: a nyomhagyás illúzióját keltve, a napló szövegterét az emlékezés terévé alakítva. Az írás mint mnemotecnika a lejegyzettet külsővé teszi. Ezáltal az írás nemcsak a megőrzés, hanem a megértés helyévé is válik. Ha megvizsgáljuk a napló-szövegeket, azt találjuk, hogy sajátos logika és szövegformáló eljárás révén komponálódnak meg az adott eseményeket feldolgozó bejegyzések. A naplóval foglalkozó irodalom gyakorta említi ennek kapcsán a napló, e műfaj állítólagos strukturátlanságát. Ez azonban nem fogadható el minden fenntartás nélkül. Ugyan megállapítható, hogy a bejegyzések témáját egy adott nap eseményei adják, azonban ezek lejegyzése korántsem tekinthető automatikusnak vagy mechanikusnak. Attól függetlenül, hogy a bekövetkezéstől időben relatíve kis távolságra következik az esemény lejegyzése, ezért a memória, az emlékezés munkáját hajlamosak kizárni a gondolatmenetből. Egy-egy nap eseményeinek összefoglalása, egyáltalán a történetek (elmebeli) elrendezése nem automatikus és nem teljes. Ennek írásban való rögzítése még egy szűrőként válogatja és sajátos preferenciák mentén rendezi és beszéli el a nap eseményeit. Egy nap összefoglalása eleve jelentős szűréssel valósul meg általában (a napi rutin rögzítése rendszerint elmarad), aminek következtében csak a „lényegre” koncentrált szöveg jön létre. Ez pedig egyéni választás mentén kerül kiemelésre.

Ennek alapján, ha a napló tágabb összefüggéseit vizsgáljuk, mégiscsak kirajzolódni látszik egy bizonyos struktúra. A napokat sűrítve, tömörítve jegyzi le a naplóíró, aki bizonyos problémakörökre fókuszál. Tekintetbe véve, hogy az írás egyik célja a megértés, a narráció általi strukturálás, és a külsővé tétel által reflektálhatóvá formálás, a kisebb részletek (a rostáló funkcióval is bíró) azonos fókuszok mentén összekapcsolódnak, ezáltal részstruktúrákat hoznak létre a megjósolhatatlanul hömpölygő és folyton építkező szövegfolyamban, amely a naplót alkotja. Ezt számba véve izgalmas, hogy azokhoz a naplókhoz képest, amelyeket már 1914 előtről is ismerünk, jelentős változást mutatnak a háború kitörésétől kezdve. Csáth Géza naplóinak eddig kiadott részei 1912-től 1916-ig ismertek. Míg az 1912-es részeket sokkal ritkábban, nagyobb időközökkel jegyezte le a szerző, addig a háború első évében szinte minden nap született bejegyzés, ha Csáth elmulasztotta, akkor néhány nap múlva pótolta.

A történetek elrendezése szintén nagy változást mutat: míg a korábbi, 1912-es szövegek nagyobb része nőkkel létesített kapcsolatok, hódítások valós vagy elképzelt elbeszélései köré, valamint az aktuális egészségi állapot, méginkább a droggal való viszony változása köré rendeződnek, addig az 1914-es bejegyzésekben időlegesen a háborús élmények, a fronton tapasztaltak veszik át a központi szerepet.

Ugyanez tapasztalható Balázs Béla naplójánál is, ahol szintén főként a nőügyeket váltja fel (ha időlegesen is) a háború eseményeire koncentrálnó szöveg, amelyre áttételesen reflektál is egy bejegyzésében: „Milyen volna hihetni abban, hogy minden, ami történik, az történelem. Ez volna a reális élet megváltozott formája. Ez még világháborúnál sem bizonyos. De ezren halnak meg minden órában. Egy helyen, együtt, egyszerre. Nem a halállátvány az, ami ebben oly borzasztóan izgat engem, valahogy a tragikus szemével látom. 30 000 élet teljesedik, ke-rekedik le egyszerre. 30 000 életből lesz élettrajz. 30 000 élet kap egyetlen órában visszafelé hirtelen lekerekített formát: centrumot, értelmet. És minden egyes élt perce egy pillanatban újra átértékelődik. Millió tett, melyet nem lehet többé jóvátenni, milliárd szó, amelyet nem lehet többé kimondani. És végérvényes, döntő sémák milliárdjai nőnek ki az egymásba múló, átmeneti napok egyforma pázsitjából.”¹³

Móricz Zsigmond a háború kitörésének hírére abbahagyta addig folytatásokban megjelentetett *Jószerecsét* című regényét, és hihetetlen tempóban jegyzetelésbe fogott. Mikor kollégái megkérdezték, hogy mivégre írja szünet nélkül tele füzetkéit, csak annyit mondott, „meg akarom fogni az egész háborús epochát”. És valóban, mint a naplók is megmutatják, a háború új időszámítás kezdete, új viszonyítási pont, amely után már semmi sem lesz olyan, mint annak előtte.

Aligha vitatandó, hogy ez az irodalomra éppúgy igaz, mint bármi másra. Balázs Eszter a következőképp írt a háborús irodalomról: „Annak a felismerése, hogy a háború megváltoztatta az irodalmat, olyan erős volt, hogy már a háború alatt elkezdték tanulmányozni a változásokat, az irodalom és a háború kapcsolatát (a magyar sajtóban is).” Majd kicsit később hozzáteszi, hogy ez: „az élettrajzi és az irodalmi »én« soha nem látott összeolvadását eredményezte.”¹⁴ Ez az összeolvadás az átélt tapasztalat, az ahhoz választott forma, és az ehhez tartozó nyelv eredményének is tekinthető, amely a háború kitörésekor, elsőként a naplókban jelent meg. A világháborús naplók tehát az elérhető források közül a legközvetlenebb módon mutatják meg, hogyan és miként hat egy globális méretű válság az írás aktusára, a szövegek megformálására, ily módon a háború elbeszélésére tett első kísérletekként, illetve annak elbeszélhetetlen voltára való első reflexiókat rögzítő orgánumnak is olvashatóvá válnak. Ezeknek a naplószövegeknek a közeli vizsgálatán keresztül pedig számos olyan, eddig fel nem tárt szabályszerűsége figyelhetünk fel, amelyek a korábban mellékterméknek, adatgyűjteménynek tekintett szövegegyütttest felülvizsgálatra, alaposabb tanulmányozásra méltónak tűnnek fel ezt a gazdag korpuszt.

ANNA TARDY

CRISIS-DIARY THE POETICS OF WAR IN DIARIES

„Germany declared war against Russia. Swimming in the afternoon.” This brief note is from Franz Kafka’s diary from 2nd August, 1914. According to our historical studies and literary works, the story of great wars is usually told through events witnessed on the frontlines, in battles and during captivity. This isn’t different in the case of World War I either: the story

¹³ BALÁZS Béla, *Napló 1914–1922*, Budapest, Magvető, 1982, 23.

¹⁴ BALÁZS Eszter, *Káprázattól az illúzióvesztésig: a háború jelentései a Nyugatban*, http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavaszi/07_elso_vilaghaboru_a_nyugatban (hozzáférés: 2015. 04. 10.).

of the global tragedy can be assembled from the mosaic of the lives and fates of each nation. These narratives generally consider different societies as a whole, presenting them as homogeneous in terms of their relations to politics and war. This might be one of the reasons why the voice and contents of documents similar to Kafka's appear as surprising. It is microhistory that provides an opportunity to renew the discourse of history by discovering personal documents like the quoted diary. Through its achievements the homogenized and monofocused narrative can be replaced by a heterogeneous, polyphonic and decentralized collection of stories and by modifying the focus questions can be (re)raised about the possibilities of depicting reality as well. Despite this vivid discourse, literary studies do not cherish these personal notes. Diaries are often regarded as by-products only, examined separately from the so-called „literary oeuvre“. Integrating these texts into the field of literature could enrich the discourse not only with personal details about the author, but about the process of forming texts, about narratopoetic techniques.

„It is not the time for writing, it is time to observe,“ said Zsigmond Móricz about wartime.

A global trauma like World War I had a strong effect on literature, as it questioned the status and function of arts and writing as well. Due to the special characteristics of the genre this changing poetics of the era can be examined especially in diaries. Their being formed highly individually without strong aesthetical or financial restrictions placed on them or without any specific standards set, results in a loose structure and inner cohesion, which provides more space for the writing mechanics to unfold. Besides being a decisive experience, through this free genre, war can be observed as a text-forming energy as well. As a result an alternative poetics of war can also be constructed, which provides an outstanding opportunity to learn more about the era and about its literature.

MI A TÉTJE A MARXIZMUSNAK JÓZSEF ATTILA GONDOLKODÁSTÖRTÉNETÉBEN?

Jelen tanulmány témájául József Attila életének és életművének egy olyan vetületét választottam, amelynek vizsgálata véleményem szerint a válsághelyzetekre való reagálásnak egy jellegzetes, de korántsem egyedi esetét tárhatja elénk. A szóban forgó költő és gondolkodó egy olyan magyar generáció képviselője volt, amelynek tagjai már fiatal korukban számos krízishelyzetet éltek át: a „boldog békeidők” végén járó Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági nehézségeit, az első világháború kataklizmáját, az őszirózsás forradalmat, a Tanácsköztársaság időszakát, a két „királypuccsot”, majd a Bethlen-konzolidációt követő gazdasági világválságot, amelynek végetértével hazánk a szélsőjobboldai diktatúrák vonzáskörébe került. Azok a gondolati sémák, melyek segítségével József Attila megpróbálta ezeket az eseményeket a maga számára értelmessé tenni, ezért egyáltalán nem voltak egyedülállóak; olyannyira, hogy fölvetései a jelenkori válsághelyzetben is éppúgy aktuálisak, mint a maguk idejében voltak.

Pályája során számos gondolatrendszerrel megismerkedett, amelyek természetesen nemcsak költészetén, hanem értekező prózáján is meghatározó nyomot hagytak. Az egyik legfontosabb ezek közül a marxista filozófia volt (a költő kedvelt szóhasználatával élve: a „tudományos szocializmus”), amely talán az első igazán látványos világnézeti fordulatot hozta József Attila gondolkodásában – de, mint azt az alábbiakban ki fogom fejteni, korántsem előzmények nélkül. A költő éppen a nagy gazdasági világválság éveiben igyekezett elsajátítani a marxi filozófia gondolkodásmódját, remélve, hogy segítségével adekvát válaszokat tud majd adni a kor problémáira – idővel azonban szükségét érezte, hogy ehhez a tanhoz is kritikusán viszonyuljon, és továbbfejlessze a pszichoanalízis eredményeinek segítségével.

Úgy vélem, a költő marxista tájékozódásának fejlődésrajza, illetve az ehhez vezető gondolkodói út is, a maga gyakori, hirtelen, a költő kortársai és az utókor számára is nehezen értelmezhető váltásaival, egészében csakis úgy érthető meg, ha megpróbáljuk azt – a már említett történelmi körülmények mellett – József Attila személyes sorsának fényében szemlélni. Tehát nem csupán a költő gondolkodástörténetét kísérem meg folyamatában ábrázolni ebből a szempontból, ahogy dolgozatom címe ígéri, hanem legalább ennyire élettörténetét is. Ha ugyanis ily módon közelítünk műveihez, láthatóvá válnak azok a – lényegében mindvégig azonos – motívumok, amelyek segítenek áthidalni a költő egyes írásai között, sőt, sok esetben ezeken belül is megmutakozó világnézeti, terminológiai feszültségeket.

Ezek a motívumok egy alapvető, permanens válságtapasztalaton alapulnak, amelynek itt mindössze – véleményem szerint – két legfontosabb összetevőjét szeretném kiemelni. Egyfelől, a költő már kora gyermekkorától kénytelen volt a legkülönbébb közegekben helytállni: családja már kisgyerekkorától lakásról lakásra költözött, miután az apa, József Áron elhagyta

őket; a ferencvárosi utcagyerekek élete mellett anyja szabadszállási rokonai révén, illetve öcsödi, majd később monori lelencként a falu világát is megismerte, majd sógora, Makai Ödön révén a polgári életmódba is belekóstolt. Mindeközben persze többször rákényszerült arra is, hogy iskolát váltson: az öcsödi és pesti iskolaévek után a gimnáziumot Makón végezte, egyetemi tanulmányait pedig először Szegeden, majd Bécsben, Párizsban, végül Budapesten folytatta – de nem fejezte be. Franciaországból hazatérve még reális lehetőségnek tűnhetett számára, hogy – szerelme, Vágó Márta és családja révén – maga is „polgárrá” váljon, a lány apja még állást is szerzett neki – azonban sem szerelmét, sem állását nem sikerült megtartania. Másfelől pedig ugyanilyen lényeges, hogy életének majd’ minden színterén meg kellett küzdenie megélhetéséért, szembe kellett néznie a társadalmi egyenlőtlenséggel és a nyomorral. Különösen az olyan kiélezett, bizzar helyzetekben, amelyet például Makai Ödön is teremtett azáltal, hogy – noha elvállalta a József-gyerekek gyámságát, és tanítatásukról is gondoskodott – gyakorlatilag cselédként tartotta a házában Attilát és Etát; de ide sorolható az az egész életét végigkísérő kettősség is, hogy ugyan már pályája kezdetétől számos elismerésben részesült költőként, mégis hiábavalónak bizonyult az a törekvése, hogy az írásaiból élő alkotók közé tartozzon. Mindkét motívumot, vagyis a fiatal költőt körülvevő környezet állandó cserélődését, illetve a szegénységgel való küzdelmet is jól érzékelteti, amit a költő egy diákkölcsön-kérvényben írt korábbi állásairól: „Voltam: házitanító, rikkancs, hajósinas, kövezőinas, könyvelő, bankhivatalnok, könyvügynök, újságkihordó, gyors- és gépiró, kukoricacsősz, költő, műfordító, kritikus, kifutó, kávéházi kenyeresfiú, zsákhordó, földmunkás, alkalmi munkás.”¹

Mindezek fényében természetes, hogy költőként és értekezőként is már a kezdetektől foglalkoztatta a társadalmi egyenlőtlenség, a tömegek sorsa, illetve a közösséghez tartozás mibenléte, de ezt – az egyetemi éve alatt szerzett idealista filozófiai műveltségnek és talán a hivatalos állami ideológia erősen nacionalista szellemének hatására – sokáig elsősorban *kulturális* kérdésként tárgyalta, és a *nemzet* mint egyfajta szellemi cselekvőség fogalma mentén igyekezett tisztázni – ennek szellemében lett a Bartha Miklós Társaság tagja is (noha azon belül a baloldali ellenzékét képviselte), és ezzel magyarázható az a nyelvtisztító buzgalom, az idegen szavakat elutasító állásfoglalása is, amelyektől a „magyar gondolatot” féltette.² Ignotus Pál így emlékezik a költő ekkoriban vallott „politikai” nézeteiről: „Mi lebegett előtte? Valami paraszt-szövetkezeti birodalom képe, kiegyensúlyozott anarchia, szervezett jómód és viruló művészet. Olyan világ, melyről majd lemállott a kapitalizmus fénye, szennye és talmi tömegbódulata [...] Egy bartókul és kalevalául zengő világ a Kálmán Imrében találkozó főhercegasszonyok, kültelki proletárok és táncos cégvezetők helyett.”³ Eszerint tehát József Attila már ekkor is szimpatizált a szocialista eszmével,⁴ de koncepcióját mégsem a társadalmi-gazdasági igazságosságra alapozta, hanem a népi kultúra felsőbbrendűségébe vetett hitére. Az egyetemet végzett, világot látott, de hovatarozásában érthető módon bizonytalan fiatal költő próbálta ily módon meghatározni önmagát és művészetét, nem utolsósorban azért,

¹ „És ámulok, hogy elmulok”: József Attila-iratok, összeáll., bev. VARGA Katalin, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005, 116.

² A Bartha Miklós Társaság röpiratát, az *Új Magyar Földet* is elmarasztalta az idegen szavak használata miatt. – JÓZSEF Attila, *Új Magyar Föld és – néptelen szavak. A Bartha Miklós Társaság röpiratához* = J. A., *Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Szövegek*, kiad. HORVÁTH Iván és mások, Budapest, Osiris, 1995, 202–209.

³ IGNOTUS Pál, *Csipkerózsza: Budapesti és londoni emlékek*, Budapest, Műzsák Közművelődési Kiadó, 1989, 149.

⁴ Erről tanúskodik a Brichta Cézár verseskötetéről írott recenziója is, melyben a szocialista költészet mibenlétéről elmélkedett. – JÓZSEF Attila, *Egyszerű énekek. Brichta cézár versei* = JÓZSEF, i. m., 15.

hogy bebizonyítsa szellemi rátermettségét akkori szerelme, Vágó Márta családjának, és ezáltal bebocsátást nyerjen körükbe. Fiatalkori, töredékben maradt művészetbölcseletének, az *Ihlet és nemzet*nek egyik fogalmazványában a következőket olvashatjuk: „[...] a nemzet nem az adott nyelvet beszélők összessége, ez a nemzet hordozója volna, népessége a nép, hanem nyilvánvalóan az embernek az a cselekvősege, amellyel a nyelvet létrehozta.”⁵ A cselekvőségként fölfogott nemzetet pedig mint ilyet különbözteti meg a társadalomtól:

A nemzeti közösség ellentétéktől mentesen tiszta, valóságosan és egész közösség, szemben a társadalmi közösség antagonizmusával. [...] A társadalom antagonizmusa [...] sokkal mélyebben gyökeredzik, mégpedig az ész ellentmondásaiban. [...] míg a nemzeti közösség, akár a nyelven át, akár a költemény alapján vizsgáljuk, éppen az ész dialektikájának megszűnése.⁶

Később, az *Ady-vízióban* József Attila lényegében változatlan formában vitte tovább ezt az elvont, testetlen nemzetfogalmat: „A nemzet nem azonos a nyelvet beszélők összességével, nem mennyiség, nem osztható. Két ember is alkothat nemzetet, egy is. Ha a nemzet külsőleg nyelvében jut kifejezésre, úgy belsőleg a nyelvet alkotó, tevékeny szellemiség. A nemzet közös ihlet.”⁷

Idővel azonban József Attila maga is túl testetlennek, a valóságtól távolinak érezhette elméletét, amely emiatt nem alkalmas az aktuális társadalmi kérdések megválaszolására – ezért megpróbálta közelebb hozni a realitáshoz. Valószínűleg a Vágó Márta-szerelmem, illetve a polgári értelmiséghez való csatlakozás kudarca is szerepet játszott abban, hogy a nemzet fogalma fokozatosan konkrétabbá, „anyagszerűbbé” vált József Attila későbbi írásaiban, hiszen ezen reményeinek megghiúsulásával már kevésbé volt disszonáns számára a néphez tartozás gondolata. *Magyar Mű és Labanc Szemle* című vitairatában a nemzet már mintha testet öltött volna abban a megfogalmazásban, miszerint „a meglétében újból anyaggá váló nyelvet valóságosan a nép teremtette”⁸ – itt tehát a szellemiség hordozója cselekvővé lépett elő, a népiesség szellemében. A *Ki a faluba!* című röpirat társszerzőjeként szintén ebben a szellemben vallotta, hogy „házánkban ma minden társadalmi és gazdasági kérdés: parasztkérdés”, sőt, itt már egyenesen „magyar fajt” emlegetett.⁹

Ez a konkretizáló tendencia a költő *Társadalomértelmezés* címmel ellátott fogalmazványában, a társadalom fogalmán is éreztette hatását, ugyanis, noha itt még mindig azt vallotta, hogy „A társadalom: szellemiség, nem csupán azért, mert van, hanem azért is, mert nincs mint fizikai: a társadalom minőség és nem mennyiség, hiszen nem osztható és semmiféle fizikai törvény reája nem vonatkozik”¹⁰ – azonban a fogalmazvány elméleti részét egy történeti fejtegetés, a 20. századi kapitalizmus mibenlétének tárgyalása követte, ami arra enged következtetni, hogy a költő összehangolni szándékozott saját elméletét egy történelmi materialista társadalomképpel; a fogalmazvány végén föl is tette – noha válasz nélkül hagyta – a kérdést: „Mármost milyen viszonyban áll e kornak alakító tudata az alakítandóul előtalált társadalmi viszonyokkal, mint

⁵ Uő, *[Az ember...]* = *Uo.*, 80.

⁶ *Uo.*, 81–82.

⁷ Uő, *Ady-vízió* = *Uo.*, 168.

⁸ Uő, *Magyar Mű és Labanc Szemle* = *Uo.*, 246.

⁹ JÓZSEF Attila, FÁBIÁN Dániel, *Ki a faluba!* = *Uo.*, 302, 305.

¹⁰ Uő, *[Társadalomértelmezés]* [2] = *Uo.*, 144.

történelmi anyaggal?”¹¹ Csakhogy azáltal, hogy két különböző elmélet irányában konkretizálta őket, a nemzet és a társadalom mint a közösség meghatározásának alapfogalmai egymás komplementereiből riválisokká váltak. [*Tisztelt Szerkesztőség!...*] kezdetű töredékében már az ily módon konkretizált nemzeti és társadalmi elv összebékítésére tett kísérletet, egyelőre még mindig a Bartha Miklós Társaság nevében; itt a következőket olvashatjuk:

A szánk is tátva maradt, amikor a fegyvercsörgésből kihallottuk, hogy a nemzeti eszme és a társadalmi elv csakugy fenekedik egymásra [...] Hiszen mi szeretjük a kulturát, szeretjük nemzeti mivoltunkat, szeretjük az elnyomottak fölszabadítását, – magunk is proletárok vagyunk. [...] Tudatos osztályharcot a magyarság egészének kellene folytatnia.¹²

Vagy, hasonlóképpen, a *Nemzetiség és gondolkodás* című fogalmazványban: „nemzetiségi elv és társadalmi eszme nem acsarkodnak egymásra, megoldásuk a valóságos életben összeesik. Mert nemzetiség és társadalmiság csak más és más mozzanata a közösségnek.” A későbbiekben azonban a költő maga is úgy látta, hogy ez a két mozzanat kizárja egymást, és, legalábbis egy időre, döntött: a „társadalmi eszmét” tette meg gondolkodása kiindulópontjának. Ennek megfelelően a továbbiakban a népi kultúra őrzőjének tartott parasztság helyett a nemzetközi munkásság problémáit tematizálta. Ezt a fordulatot, mint a saját „népi” korszakával való szakítást mondta ki a költő *Fiatalságunk és a népművészet* című cikkében:

A háború utáni fiatal magyar értelmiség hamarosan felocsudott az ellenforradalmi jelzések kábulatából [...] Nem lelvén talajt a jelenben, arra kényszerültek, hogy „a jövő magvetői” legyenek [...] A „parasztság” azonban belső osztályellentétéinél fogva szervezhetetlen, másrészt a zsíros parasztság már meglege a maga osztályszervezeteit, míg a mezőgazdasági proletáriátust megszervezni már csak politikai okokból sem lehetett, de nem is volt szándékukban. Így ezek az ifjúsági egyesületek (pl. a Bartha Miklós Társaság, a Wesselényi Reform Club stb.) rövid hangoskodás után letűntek.¹³

Elhatárolódását a népi kultúrához való kötődésének átértékelésével is jelezte:

A „parasztság” képzelt ideológusai az „ősi faji kultúra”, röviden a népművészet mellett törtek lándzsát, – ezzel akarták a halódó polgári művészetet fölfrissíteni. Így került szembe egymással faji és kozmopolita művészet, mert ideológusai nem vették tudomásul, hogy a népművészet éppannyira internacionális, mint amennyire történelmi termék. [...] A jövő kulturáját az az osztály fogja megalkotni, amely a jövőt megteremti. Ez az osztály a proletáriátus. A népművészet a múlté, a polgári művészet a jelené és a proletárművészeté a jövő. A proletárművészet őst a népművészetben látja, hiszen a népművészet hagyományosan kollektív. [...] A sarlósok is a népművészetből indultak ki, eljutottak a néphez, a dolgozó néphez [...] Belátták, hogy a dolgozó szegénység kulturális felszabadításának útja elválaszthatatlan a gazdasági felszabadulásért folyó küzdelemtől, a szocializmustól.¹⁴

¹¹ *Uo.*, 148.

¹² *Uo.*, [*Tisztelt szerkesztőség!...*] = *Uo.*, 291–293.

¹³ *Uo.*, *Fiatalságunk és a népművészet* = JÓZSEF Attila *Összes Művei*, III, kiad. SZABOLCSI Miklós, Budapest, Akadémiai, 1958, 114–115. (A továbbiakban: JAÓM, III.)

¹⁴ *Uo.*, 115–116.

Később azonban József Attila a munkásság harcát elsősorban nem kulturális, hanem minde-
nekelőtt gazdasági-társadalmi küzdelemnek tekintette. Ez jelentősen átformálta prózai írásai-
nak tematikáját is: ettől kezdve egyre ritkábban foglalkozott művészetelméleti kérdésekkel,
viszont annál gyakrabban a társadalom problémáival.¹⁵

József Attila munkásságában tehát viszonylag korán megjelentek a marxizmus ismereté-
nek jelei, de csak fokozatosan építette be gondolkodásába. Ez *Irodalom és szocializmus* című
előadásán is erőteljesen érződött, márpedig ez az első olyan tanulmánya volt, amelyben gon-
dolati teljesítményeinek a marxizmus keretei között való rendszerezésére jelentett be igényt
– azonban itt is inkább a társadalmi összeütközések korábbi, kultúraközpontú felfogásával
találkozunk, egy idealista alapokra, különösen a Pauler Ákos arisztoteliánus filozófiájára
épülő művészetbölcselet marxista továbbfejlesztésének révén. Ezzel együtt számos gesztus
jelezte a szövegben az új elméleti kerethez való igazodást – ilyen gesztus például, hogy a költő
a művészi produktumot a gazdasági viszonyoktól tette függővé: „a nyelvtörténet az irodalom
történelmi megértésének szempontjából igen fontos szerepet játszik. De nyelvtörténet nem
csinálható művelődéstörténet nélkül, a művelődés történetének megértése pedig elválasztha-
tatlan a gazdaság történetének a megértésétől. Ime, az irodalom – már csak anyagát, a nyelv-
vet tekintve is – elválaszthatatlanul társadalmi alapjához, a gazdasághoz tapad.”¹⁶ Továbbá
az is marxista igényt jelzett, hogy a műalkotás mibenlétének meghatározása kibővült egy
tartalmi oldallal: „a művészi forma tartalma mindig egyetemes és társadalmi. És az ilyen tar-
talom föltétele a forma művészségének.”¹⁷ Ezek az újítások művészetelméleti vetületei annak
az alapvető módosításnak, hogy a korábban alapul vett pánlogikai alapelveket József Attila
megpróbálta összeegyeztetni a marxizmus dialektikájával:

„*Minden dolog azonos önmagával*”. Figyeljük meg, hogy ez a végső logikai alapelv
csak csupán logikai alapelv, vagyis csak annyit jelent, hogy minden gondolati tárgyat
annak kell elgondolnunk, ami. [...] Ez a logikai alapelv tehát nincs ellenmondásban a mi
alapbölcséleti alapelvünkkel, hogy t.i. a fejlődés ellentétekben történik, hogy a dolgok
ellentéteket tartalmaznak.¹⁸

Ugyanerre az összebékítésre tett kísérletet *Logika és dialektika* című tanulmánytöredékében,
amelynek

[...] célja a logika és dialektika viszonyának a megállapítása, nevezetesen annak a ki-
mutatása, hogy a Kapital dialektikája az Arisztotelesz által kifejtett logikai alapelvek ér-

¹⁵ Ignotus Pál emlékezése arra enged következtetni, hogy ő is szerepet játszott a költő gondolkodástörténetének
eme fordulatában; egy beszélgetésük alkalmával ugyanis, amikor a költő a tőle megszokott módon a népi kultúra
felől közelített a társadalom megújulásának kérdéséhez, barátja így reagált: „– De az isten szerelméért, mi köze
ennek a politikához? [...] Balladával akarsz szociális államot szervezni, meg termelőségvetet? Ezzel áru-
lod el egész elgondolásod dilettantizmusát. Úgy képzeld, hogy a parasztok, ha összeállnak cséplőgépet venni, nem lesz
egyéb gondjuk, mint hogy a vendégzavaktól hogyan szabaduljanak meg. Ásót-kapát a vendégzavak ellen... Hát
eszüik ágában sincs.” Ezt pedig József Attila helybenhagyta: „– Azt hiszem, ebben igazad van – felelte. Erre nagyon
élénken emlékszem, mert ritkán nyugodott bele abba, hogy nem az övé volt az utolsó szó.” IGNOTUS, *i. m.*, 152.

¹⁶ JÓZSEF Attila, *Amennyiben marxisták...* = TVERDOTA György, *József Attila Irodalom és szocializmusának szö-
vegváltozata*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1985/4–5, 548.

¹⁷ Uő, *Irodalom és szocializmus* = JAÖM, III, 84.

¹⁸ Uo., 79.

telmében nincs ellenmondásban eme logikai alapelvekkel, más szóval hogy a (materialista) dialektika magába foglalja a formális logikát és ezzel dialektikussá teszi [...] Mi a (tiszt) logika? A (tiszt) logika az a (szak) tudomány, amely azon formális törvények megállapításával foglalkozik, melyek a *gondolatokban magukba véve* – tehát tekintet nélkül a gondolkodó lényre és a való világra – [...] gyökereznek. [...] Mi a dialektika? A valóságos világnak belső ellentéteken alapuló történelmi mozgása egyik állapotából a másikába.

Bár ez a szöveg a továbbiakban csak az idealista dialektika ellentmondásait tárgyalta (amelyek abból erednek, hogy a gondolatokat valódi léttel bíró tárgyaknak tekinti), annyit azonban elárult a helyesnek tartott materialista dialektikáról, hogy az a „való világ” történelmi mozgását tekinti valódi léttel bírónak, de a formális logikával összhangban.

Voltaképpen a *történetiség* dimenziójának figyelembevétele volt az *Irodalom és szocializmus*, illetve a már szintén tárgyalt *Társadalomértelmezés* című töredék dialektikájának értelme is – bár utóbbi esetében még megoldandó problémaként tematizálódott. Egy későbbi szövegében, ahol már a dialektikát is csupán a gondolkodás eszközének tekintette, ez még nyilvánvalóbb:

Dialektikán tehát nem a világfolyamat benső elvi kényszerét értem, hanem ellenkezőleg, a gondolkodásnak azt az elvét, amely a valóság megismerését a valóság folyamatos, történeti leolvasásából származtatja. Ezért helyesebbnek is tartom a proletárság bölcséletét nem dialektikus, hanem történelmi materializmusnak neveznünk. [...] A logika dialektikus, a valóság történeti.¹⁹

Ezen szempont bevezetése első ránézésre váratlannak tűnhet a korábbiakhoz képest, valójában azonban mind az elmélet, mind a költő életének eseményei magukban hordták egy ilyen típusú továbbalakulás lehetőségét. Az elmélet azért, mert noha a fiatal filozófus József Attila metafizikai rendszere teljes egészében idealista rendszer volt, amelyben az időtlen, mozdulatlan igazságok uralkodtak, mégis már a kezdetektől *tevékenységekként*, tehát dinamikus működésekként határozta meg az egzisztencia szellemiségeit; a művészi alkotás lényegét is folyamatában, alakulásában jelölte meg. A költő sorsának alakulása pedig úgy vezetett ehhez a fejleményhez, hogy megtapasztalta: emberi és művészi boldogulása a fennálló társadalmi körülmények között nem volt lehetséges. Ettől még választhatta volna azt az utat, hogy a valóság elől még az addiginál is szélsőségesebb idealizmusba menekül – de ehelyett a jövőhöz mint egy jobb világ letéteményeséhez fellebbezett, és a korábban már megismert, de mindaddig alapelvekként el nem fogadott marxi tanítások felé fordult – hiszen ezek pontosan eme jobb jövő eljövételét ígérték. Nem szeretném azt sugallni, hogy a költő személyes érdekeltisége maradéktalanul megmagyarázza ezt a választását, hiszen mi sem állt távolabb tőle: „amint a proletárokat az *anyagi szükség* sarkallja e történelmi folyamatban – írta a *Hegel, Marx, Freud*ban –, úgy serkent másokat szocialista irányban *erkölcsi szükségletük* s úgy tette magát Marxtól szocialistává az *elméleti szükségyszerűség*, mert e szükségletek mindegyikében a társadalmi, azaz emberi lényeg jut kifejezésre. Azok a »marxisták«, kik mindenütt és min-

¹⁹ Uő, [*A művészet kérdése és a proletárság...*] = <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/tartalom.htm> (hozzáférés: 2015. 04. 10.).

denben anyagi érdeket keresnek s az anyagi érdeket teszik elvvé az emberi öntudat mai fokán is a cselekedetek értelmének vizsgálatában, Marx gondolataiból egy kukkot sem értenek.”²⁰

A költő az *Irodalom és szocializmus* megírásakor mindenesetre már elkötelezett kommunista volt, részt vett az 1930. szeptember 1-jei munkástüntetésen, az év őszétől pedig tagja volt az illegális kommunista pártnak, kivette a részét a mozgalmi munkából is. Ettől kezdve proletárköltőként definiálta magát: a szocialista mozgalom jelszavait, a marxizmus terminológiáját és a munkásság nyomorát számos költeményében desztillálta költészetté. Mint fentebb már említettem, ekkoriban a művészetbölcséletet mint elsőszámú érdeklődési kört fölvaltatták nála a társadalom és a gazdaság problémái, művészetelméleti tárgyú értekezései pedig – így például *A művészet kérdése és a proletárság*, illetve a *Munkánélküli írók táppénze* című írások – leginkább a művészet mint termelés problémájával, a művészet szociológiájának kérdéseivel foglalkoztak, és irodalmi kritikáiban is, mint a Kassák Lajos, Kosztolányi Dezső, illetve Mécs László költészetéről írott bírálatokban, a marxizmus szellemiségét és fogalomtárát tette meg gondolatmenete kiindulópontjának.

Büszkén írta Fábry Zoltánnak 1931. szeptember 3-i levelében:

Én több mint egy esztendeje tevékeny tagja vagyok az illegális KMP-nak, mint párttag kezdetben röpiratstencileket gépeltem, ma hét szemináriumom van és vasárnaponként százak előtt tartok a szabadban előadásokat. [...] Forradalmi verseim többsége a munkások kezén forog sokszorosítva és a szájukon elevenedik meg. Magyarországon és nem a Szovjetunióban keresek velük pénzt matinék meg a S. K. [Sarló és Kalapács; a moszkvai magyar proletárirók lapja – N. Z.] útján.²¹

Láthatóan maga a költő is fontosnak tartotta kiemelni a párton belüli oktatótevékenységét, amely nemcsak közönséget, de *közösséget* is biztosított számára.²² Számos visszaemlékezés tett arról említést, hogy József Attila mennyire otthon érezte magát a mozgalomban, milyen örömmel végezte az illegális munkát, és milyen fontos volt számára, hogy a munkásság költőként is elismerte.²³ Fejtő Ferenc így írt erről: „[...] a kockázatok, a forradalmi, illegális munka veszélyeit félelem nélkül, derűs magától értetődéssel vállalta. Talán sohasem volt jobb kedve József Attilának, mint a marxi teóriával és gyakorlattal való nászában e hónapjaiban.”²⁴ Szántó Judit olyan esetet is följegyzett visszaemlékezésében, amely során munkások egy csoportja a gödi strandon nem csupán vendégül látta a költőt, de meg is verekedett József Attila politikai becsületéért egy másik csoporttal.²⁵ A költő ekkoriban, az anyagi gondoktól eltekintve – rövid ideig – tényleg kiegyensúlyozott életet élt. A munkásmozgalom tagjaként

²⁰ Uő, *Hegel, Marx, Freud* = JAÖM, III, 268.

²¹ József Attila Fábry Zoltánnak = *József Attila levelezése*, összeáll. H. BAGÓ Ilona, HEGYI Katalin, STOLL Béla, kiad., jegyz. STOLL Béla, Budapest, Osiris, 2006, 371–372.

²² Ezt a közösség utáni igényt későbbi orvosa, Bak Róbert a költő pszichiátriai betegsége felől értelmezte, mondván: „lappangó agresszivitása és az egyénnel való szorosabb kapcsolatba lépési képtelensége, elfojtott ösztöntendenciákkal együtt, mint lélektani faktorok viszik – a szociális szükségyszerűség mellett – a szélsőbaloldali mozgalmak felé, hogy az egyénhez fűző érzések hiányát a kollektívval való kapcsolatban elfedje.” Idézi FEJTŐ Ferenc, *József Attila, az útmutató* = F. F., *József Attila, a Szép és Jó Szó mestere*, Budapest, Holnap, 2005, 177.

²³ Szemináriumvezetői munkájáról, az illegális mozgalom tagjaival közös kirándulásairól többek között Andrásfi Gyula emlékezett meg (ANDRÁSFÍ Gyula, *Szemináriumvezető: József Attila = József Attila Emlékkönyv*, Budapest, Szépirodalmi, 1957, 290–294.).

²⁴ FEJTŐ, i. m., 181.

²⁵ SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, s. a. r., bev., jegyz., MURÁNYI GÁBOR, Budapest, Noran, 2005, 194–195.

tulajdonképpen azokkal az emberekkel került újra közeli, sőt, még a korábbinál is közelebbi kapcsolatba, akik között a gyerekkorát töltötte. De ez a közösség nem csupán a sorstársakkal való összetartozás érzését nyújtotta: legalább ilyen fontos volt a proletariátus jövőbeli szerepébe vetett hite is; ahogy főttebb már idézett cikkében írta, a jövő megteremtését a proletariátustól várta.²⁶ Ez a kettősség Szántó Judit visszaemlékezésében is kifejezésre jutott:

Hogy Attila lelkiállapota ebben az időben milyen volt, azt felmérni csak az tudja, aki valaha is érezte, hogy mit jelent a tanulni vágyó munkások szeretete. Megszűnik a lebegés, mert felelősséget érez az osztállyal szemben. A szeretetlenség érzete, ami olyan sokszor uralta Attilát, feloldódott [...] ²⁷

A marxi tan értelmében az eljövendő, vágyott társadalom alappillérei ugyanis éppen a munkások, a kapitalizmus kizsákmányoltjai; a legtöbbet szenvedők válnak majd új, eszményi, felsőbbrendű emberré. József Attila szavaival: „a munkásság majd a sötét gyárra szegzi / az Ember öntött csillagát” (*Munkások*). Márpedig ez az eljövendő új rend a húszas évek végén, Magyarországon igencsak közeledni látszott: a Bethlen-konzolidáció korszaka véget ért, és az országot elérte a gazdasági világválság. Németh Andor ezt az időszakot így jellemezte: „A német bankösszeomlások, a hazai bankzárlat pontot tett a kapitalista prosperitásban bízakodó, korrupcióval és szabadságüldözéssel kitöltött Bethlen István-i korszak végére.”²⁸ Ez a válság a kommunisták – és köztük a költő – számára a kapitalista társadalom válsága volt, tehát kívánatos esemény, ami valamiféle katalizátorként meggyorsítja a régi rend haláltusáját, ezzel az új születését elősegítve; nem probléma tehát, hanem sokkal inkább a probléma megoldásához vezető út.

Am ahhoz, hogy ez a fordulat bekövetkezzen, nem csupán „tárgyi” előfeltételek szükségesek, hanem alanyiak is: vagyis a munkásság egészének öntudatra ébredése. Az öntudat megzavarodása mint veszély már József Attila egy 1932-es tanulmányában, a kommunista pártértelmiségek körében nagy port kavart *Egyéniség és valóság*ban felbukkant. József Attilának ez a tanulmánya bizonyos értelemben valóra váltotta az *Irodalom és szocializmus*ban bejelentett szándékot, amennyiben itt már nemcsak a jelszavak szintjén, de módszerét és tematikáját illetően is erőteljesen marxista irányba mozdult el – a termelés folyamata és az egyén ebben elfoglalt helye mint elsődleges kérdés felé. Ennek az írásnak záró passzusában, amely *A neurózis* címet kapta, a következőket olvashatjuk: „A társadalmi forradalom korszakában a pusztá társadalmi tárgyak, illetve alanyok vagy forradalmárok, vagy neurótikusok. Neurózis és forradalmárság igen sűrűn össze is szövődik. A különbség mégis az, hogy a forradalmár tevékenysége tudatos, az ő társadalmosítandó tárgyai technikai anyagi valóság, erkölcsi vonatkozás nélkül; a neurótikus tevékenysége pedig tudattalan és tárgya nem az anyagi valóság, hanem az anyagi valóságtól megfosztott, bár tőle produkált erkölcsi vonatkozás.”²⁹

Ez az eszmefuttatás máris új irányt jelzett a költő gondolkodásában, nevezetesen a pszichoanalízis felé való tájékozódást. Ugyan ez az irányváltás itt még alig volt érezhető, a későbbiekben mind hangsúlyosabbá vált a költő írásaiban a marxi elméletnek a freudizmus általi kiegészítése, mégpedig éppen az öntudat zavarainak egyre sürgetőbbé váló problémája miatt.

²⁶ JÓZSEF Attila, *Fiatalságunk...* = JAÖM, III, 115.

²⁷ SZÁNTÓ, i. m., 114–115.

²⁸ NÉMETH Andor, *József Attila és kora* = N. A., *József Attiláról*, Budapest, Gondolat, 1989, 231.

²⁹ JÓZSEF Attila, *Egyéniség és valóság* = JAÖM, III, 126–127.

Ahhoz ugyanis, hogy a munkásság eredményesen dolgozzon a szocializmus eljövételén, elengedhetetlen, hogy tisztában legyen saját történelmi-társadalmi helyzetével, küldetésével. Itt, és *Az ifjúság nemi problémái* című vitacikkben³⁰ azonban József Attila még a marxizmus fogalomtárával igyekezett magyarázni ezeket a zavarokat: a tőkés társadalmi lét feloldhatatlan ellentmondásainak lelki lenyomataiként értelmezte őket. Egyik tanulmánytörredékében még elegendőnek látta, ha a siker érdekében csupán a munkásság egy szűkebb rétege ébred öntudatra: „Az elnyomott osztályok győzelméhez föltétlenül szükséges, hogy tagjainak legalább egy része osztálytudatos legyen.” – ez lenne a párt, amely az osztály legöntudatosabb rétege, és amely ezért az osztály harcát vezeti; a pártot pedig „mindig a párt legképzettebb és legosztálytudatosabb képviselői” vezetik, és ahol ez nem így történik, „ott a történelmi szükséglet megdönti a pártot, tagjainak zöme a faképnél hagyja.”³¹ Másutt szintén azt vallotta, hogy „az elnyomott osztályok öntudatosodása, vagyis az élcspat létrejötte szükséges ahhoz, hogy a termelés irányítását a kezükbe vehessék” – amit az uralkodó osztály irodalma akadályoz, míg „vele szemben a kizsákmányoltak irodalma a kizsákmányoltak öntudatosodását siettet, az élcspathoz való kapcsolatát erősíti [...]”³² – a proletárkultúra kialakulása ily módon „egybeesik az osztályharccal”.³³ József Attila szerint a (proletár)kultúra által is elősegített öntudatosodás tehát támogatja a munkásságot annak az útnak a megtételében, amelyre történelmileg mindenképpen rá van kényszerítve; az öntudatos, a marxista

[...] *nem más, végső fokon, mint a proletáriátus egésze kicsiben.* Az egész vég szövetből egy ujjnyi minta, amelyből ruhát csinálni nem lehet, de amely magán viseli mindazokat a tulajdonságokat, amelyekkel az egész vég rendelkezik. A nem marxista, a nem osztálytudatos proletáregyén pedig csak egyike ama szálaknak, amelyekből a szövet egészét a történelem szövőgépe szötte és szövi. Mint egyes szál, ő is hozzájárul az egész minőséghez, de másként: más a fonál és más a szövet.³⁴

Ha tehát a termelési viszonyok megfelelő állapota mellett a szocialista társadalom létrejöttének másik alappillére a munkások legalább egy részének öntudatra ébredése, akkor az öntudat nem megfelelő működése természetesen késlelteti a társadalmi forradalom bekövetkezését. Márpedig a forradalom egyre csak késlekedett, mi több, a gazdasági válságtól sújtott Európában, a szocialista mozgalmak kárára, egyre inkább tért hódított a fasiszmus. Hitler hatalomra jutásának sokkját, ami leginkább a szocialista forradalomban bízókat sújtotta, Fejtő Ferenc így jellemezte:

³⁰ Uő, *Az ifjúság nemi problémái* = Uo., 128., 132.

³¹ Uő, *[Tanulmányunk három...]* = <http://textus.elte.hu/ja/textus-06.html> (hozzáférés: 2015. 04. 10.).

³² Uő, *[Bármiféle társadalmi...]* = <http://textus.elte.hu/ja/textus-11.html> (hozzáférés: 2015. 04. 10.).

³³ Uő, „A magyar proletáriróladalom platformtervezete” = JAÖM, III, 215.

³⁴ Uo., 216. – Véleményem szerint némileg ellentmondásos, ahogy József Attila az öntudatosodás történelmi szerepét értelmezte írásaiban: *Természettudomány és marxizmus* című vitacikkében például kijelentette, hogy a marxizmus nem „etikai világnézet”, ahogy „vitapartner”, Totis Béla állította, mivel a fennálló (polgári) etika kritikáját is magában foglalja, és pusztán a valóság tényeinek figyelembevétele jellemzi. (JAÖM III, 117.) Ez összhangban van azzal az elgondolással, hogy a proletáriátus történelmileg kényszerpályán mozog, viszont nehezen fér meg azzal a követelménnyel, hogy a munkásság öntudatosodási folyamatát siettetni kell.

A nemzetiszocializmus hatalomra jutása néki [József Attilának – N. Z.] is, mint valamennyiünk számára, rendkívül keserves meglepetést hozott. Nemcsak hogy nem voltunk elkészülve a katasztrófára, hanem éppen az ellenkezőjét, a szociális forradalom diadalát vártuk Németországban. [...] A tényt, hogy a gazdasági válságot, amelynek kiéleződését mint marxisták a szociális forradalom nagyszerű alkalmaként köszöntöttük, egy velejéig hazug, a legaljasabb indulatok felkorbácsolására építő mozgalom épp a marxizmus ellen aknázhatta ki, a történelmi logika megcsúfolásának éreztük. Sokáig nem bírtuk elhinni, nem bírt elhinni József Attila sem, hogy Hitler uralma nem csak pünkösdi királyság.³⁵

Még magát József Attilát is gondolkodóba ejtette a szélsőjobboldal kínálta lehetőség, legalábbis erről tanúskodik *A nemzeti szocializmus* címet viselő cikke, amelyben, mint már korábban is, egy, a szocialista célkitűzéseket a nemzeti sajátosságokhoz igazító programot hirdetett.³⁶ Csakhogy Hitler hatalomra jutásával a szocializmus nemzetivé tétele üres jelszónak bizonyult. József Attila azt is egyre inkább érezte, hogy a marxizmus önmagában elégtelen magyarázat az egyre sokasodó és erősödő válságjelenségekre; csalódottságához természetesen az is hozzájárult, hogy kapcsolata az illegális kommunista mozgalommal fokozatosan megromlott: 1931-ben a moszkvai magyar proletárirók lapjában, a *Sarló és Kalapács*ban megjelent *A magyar proletáriródalom platformtervezete*, amelynek szerzői fasisztának bélyegezték őt; 1932-ben az általa szerkesztett és a párt által pénzelt *Valóság* című lapban megjelent tanulmánya, a már említett *Egyéniség és valóság* nehezen érthető volta miatt nagy felháborodást keltett az illegális mozgalom szellemi irányítóiban; 1934-ben pedig nem őt, hanem Illyés Gyulát és Nagy Lajost hívták meg a moszkvai írókongresszusra. Bár ezek következményeképpen a párttal való viszonya megromlott, József Attila korántsem szűnt meg marxistának lenni. Ismét Fejtő Ferencet idézem:

[...] be kellett látnunk, hogy jóslataink elhamarkodottak voltak, számításunkba hiba csúszott. Sokan csalódottan fordultak el a marxi történelemszemlélettől, József Attila nem tartozott közéjük. [...] Egy időleges kudarccal nem bizonyít semmit a szocializmus tárgyi és alanyi szükségszerűsége ellen. [...] Alapjaitól kezdve újra átvettük a marxi tant, revízió alá vettük nézeteinket [...]³⁷

A költő tehát rákényszerült, hogy az új helyzet fényében áttekintse korábbi nézeteit – és ezt továbbra is az öntudat mint kulcsfogalom szemszögéből tette. *Az egységfront körül* című cikkében a munkásosztály ideológiai kuszaságát okolta a szocialista forradalom elmaradásáért,³⁸ és úgy vélte, hogy a munkásság összefogása csupán egyes konkrét, aktuális feladatok kapcsán lehetséges. József Attila itt több tekintetben is mérsékelte forradalmi hevületét: a munkásságtól már nem várta el, hogy a „szocializmus tudósai” legyenek,³⁹ és azt sem, hogy a harcot válasszák a békés átalakulás lehetősége helyett.⁴⁰ Továbbá már nem hitt a kiválasztott kevesek erejében sem, hiszen „a munkásosztályt csak maguk a munkások szabadíthatják

³⁵ FEJTŐ, i. m., 183.

³⁶ Később azonban egyértelműen szembefordult az Új Szellemi Fronttal, és idejétmúltnak, demagógnak tartott „völkisch” szellemükkel (*Új Szellemi Front; Reform-toborzó; Van-e szociológiai indoklottsága az új népies iránynak?*).

³⁷ FEJTŐ, i. m., 183–185.

³⁸ JÓZSEF Attila, *Az egységfront körül* = JAÖM, III, 140–141.

³⁹ *Uo.*, 143.

⁴⁰ *Uo.*, 146.

fel, tehát nem a revizionista politikusok és nem a hivatásos forradalmárok⁴¹ – mégpedig úgy, hogy küzdelmükkel maguk mellé állítják a társadalom többségét. Ezért az öntudat már nem lehet pusztán osztályöntudat; éppen ebben áll magasabbrendű volta. A költő ezt így fogalmazta meg *A szocializmus bölcselétében*: „ahhoz – mondja tovább Marx –, hogy egy osztály, amely a világot át akarja alakítani és meg is érti, ezt a szerepet játszassa, az egész társadalmat magával kell ragadnia. Vagyis szükséges, hogy a társadalom tömegeinek tudatában megvilágosodjék, hogy a társadalmat átalakítani akaró osztály eszményeit kell követniök.”⁴² Ez a gondolatmenet pedig ugyanitt a bolsevizmussal való határozott szembehelyezkedéshez vezetett, amely szerinte „a kialakulni akaró öntudat megzavarodásának egyik tünete” volt: „éppen azok a munkásemberek öntudatosak, akiknek »osztályöntudata« az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik, vagyis magából az emberi öntudatból, ahelyett hogy az »osztályöntudat« a kiirtott emberi öntudat helyén hajtana ki. Ez a felfogás – természeténél fogva – nem veti meg a harcot, de elveti a parancsuralmat, mert hiszen fegyverrel senkit nem lehet emberi öntudatra kényszeríteni.”⁴³ Mindezek szellemében lett József Attila végül szociáldemokrata, mint egyik töredékében is vallja;⁴⁴ és ebben az értelemben kezdett érdeklődni a középosztály mint a munkásság és a polgárság között közvetítő csoport iránt.⁴⁵

Ekkoriban a költő még mindig abban látta a szocialista fordulat elmaradásának okát, hogy az emberiség még nem ébredt önnön társadalmi létének tudatára.⁴⁶ Nem sokkal később azonban már az a kérdés izgatta, „hogy a homo moralis, vagy ideologicus miért fordul szembe a homo oeconomicusszal, más szóval hogyan lehetséges, hogy a gazdasági belátás nem hat közvetlenül?” Mint írta, „azért fontos ez, mert a társadalmi összeütközések elsősorban az embereken belül folynak le s az emberek olyan eszmékkel jelennek meg társaik között, amelyek belső harcaik eredményei.”⁴⁷ Mindez azt sugallja, hogy az öntudat defektusainak vizsgálatához a társadalmi valóságon kívül egyéb szempontok is figyelembe veendők – ami nem jelentette egyben a marxista elmélet elvetését is. Amikor *Hegel–Marx–Freud* című tanulmányában a költő azt kérdezte: „miért nincs még szocializmus?”, rögtön hozzátette: „Nem azt akarom ezzel mondani, hogy nem következik el, ha az emberek azt akarják, hogy elkövetkezzék. Csak azt kérdelem, hol csúszott hiba a számításba, hogy lehet az, hogy az u.n. »tárgyi előfeltételek megvannak« s az alanyiak hiányoznak?”⁴⁸ És bár válaszában, legalábbis részben, a pszichoanalízis eszköztárához nyúlt, amikor a felnőtt és saját gyermeki énje közötti feszültséget, végső soron az ember természeti létét jelölte meg az öntudat zavarainak okaként,⁴⁹ a problematika, az osztálytudat problematikája teljes mértékben marxista fölvetés maradt. József Attila azonban ezzel a lépésével nem fordult el Marx elméletétől; sokkal in-

⁴¹ Uo., 141.

⁴² Uő, *A szocializmus bölcselete* = Uo., 149.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uő, *[E sorok írója költő...]* = <http://textus.elte.hu/ja/textus-35.html> (hozzáférés: 2015. 04. 10.).

⁴⁵ Uő, *[I. Mit értünk voltaképpen...]* = JAÖM, III, 172, 174, 176.

⁴⁶ Uő, *A szocializmus...* = Uo., 149.

⁴⁷ Uő, *UJ SZOCIALIZMUST!* = Uo., 178.

⁴⁸ Uő, *Hegel, Marx, Freud* = Uo., 263.

⁴⁹ „Az emberi lényeg nem csupán a társadalmi viszonyok összessége, hanem a természetieké is. A marxista kadék abban áll, hogy ő a természetet a társadalomban élő emberek környezetének tekinti csupán, mint előfeltételt veszi számításba. A természet azonban nemcsak »számunkra« van adva, hanem velünk, lényegünk szerint is, – test-súlyunkkal pl. adva van a tömegvonzás, – ösztöneinkkel, biológiailag határozott mivoltunkkal pedig egymáshoz s az egyéb természethez való, a társadalom közvetítése nélkül, sőt annak ellenére fönnálló kapcsolataink.” (Uő, *[Nem szükséges...]* = <http://textus.elte.hu/ja/textus-63.html>)

kább megerősíteni szándékozott egy alapvetően helyesnek elfogadott *humanista* elméletet – éppen humanista alapjainak gazdagabbá, adekvátábbá tétele révén.

Úgy vélem, az a fejlődésrajz, mellyel az eddigiekben József Attilát mint marxista gondolkodót igyekeztem jellemezni, több szempontból is tanulságos lehet a ma embere számára a mai válsághelyzetben. Különös módon egyszerre intő és követendő példa: követendő azért, mert a társadalmi problémák valós gyökerét kereste, elvetvén azokat a jelszavakat – legfőképpen a „faji jelleget” –, amelyek látszatomegoldásokat kínáltak, és azért is, mert eközben képes volt meglátni a gazdasági krízis pozitív oldalát. Ugyanilyen tanulságos lehet másfelől alaptalannak bizonyult túlzott hite az eszményi társadalom közeli eljövételében – de még inkább az, hogy elméletének kudarcát látva képes volt továbbgondolni azt, méghozzá úgy, hogy mindeközben mégis hű maradt hozzá.

ZOLTÁN NOTHNAGEL

THE SIGNIFICANCE OF MARXISM IN ATTILA JÓZSEF’S PHILOSOPHICAL DEVELOPMENT

The essay focuses on one specific chapter of Attila József’s oeuvre that can easily demonstrate the phenomena of crisis from multiple aspects. The poet tried to attain a marxist way of thinking in the years of the Great Depression in order to be able to answer the questions of his era. On the one hand, this process well illustrates the effects of crisis on intellectuals’ way of thinking. On the other hand, Attila József’s ideas are not less current in times of our recent crisis than they were back then.

Attila József had long been interested in social inequality and the fortune of the great masses, but for a long time he had interpreted it as a cultural struggle and wanted to solve it through the idea of nation. In the autumn of 1930 Attila József became a member of the illegal communist party. In doing so, Attila József adopted a perspective which anticipated a world revolution through the Great Depression. In many of his articles and reviews, marxism became the standard, which affected his philosophical writings and shifted his focus from topics of art to problems of artsocialism.

Nevertheless, with the emergence of fascism and Hitler’s rise to power, it became obvious that there was no reason to wait for a communist revolution. Even Attila József himself started to realize that marxism is not enough to solve all the increasing and multiplying problems of the crisis. This resulted in him starting to use more psychoanalytic concepts in his articles, notes and poems to complete and complement marxist ideas. However, he did not back away from the theory of Marx; rather Attila József attempted to develop a humanist theory that can be widely accepted – through improving its humanist basics.

EGY PROGRAM A LELKI VÁLSÁG LEKÜZDÉSÉRE

Gömbös Gyula reformtervei*

A két világháború közötti Európa történetét szemlélve, túlzás nélkül jelenthetjük ki, hogy egy válságtudattal bíró korszakot vizsgálunk. E kor számos gondolkodója, tudósa és művésze, politikusa válságperiódusként tekintett saját korára és éles kritikát fogalmazott meg vele szemben.¹ Ha csak a legismertebb és talán legnagyobb hatású műveket szeretnénk felidézni, megemlíthetjük Oswald Spengler *A Nyugat alkonya* (*Untergang des Abendlandes*) című, először 1918-ban megjelent történetfilozófiai munkáját, Paul Valéry *A szellem válsága* (*La crise de l'esprit*, 1918), José Ortega y Gasset *A tömegek lázadása* (*La rebelion de las masas*, 1929), vagy Johan Huizinga *A holnap árnyékában* (*In de schaduwen van morgen*, 1935) című művét.

1937-ben Hamvas Béla a Fővárosi Könyvtár Évkönyvében a világválsággal foglalkozó irodalom bibliográfiáját tette közzé.² Ennek előszavában a „krízisirodalom” három korszakát, illetve típusát különböztette meg. Az elsőbe a világháború végéig született műveket sorolta, melyeket hangvételüket és témájukat tekintve „filozofikusnak” nevez. Ezek jellemzően a modern társadalom egészét vizsgálják, az egyre kézzelfoghatóbban érzékelhető válságtudat és válságjelenségek magyarázatát az „egészben” és nem részletkérdésekben keresik. Legjelentősebbnek, és egyben a krízisirodalom gyökerének Friedrich Nietzsche *A hatalom akarása* (*Der Wille zur Macht*) című, az 1900-as évek elején megjelent munkáját tartotta. A második korszaknak a háború végétől az 1929-es new yorki tőzsdekrachig terjedő időszakot tekintette, az ekkor megjelent, a válság kérdésével foglalkozó munkák legfontosabb közös jellemzőjeként kiemelte, hogy azok elsősorban kulturális és történeti szempontból közelítenek a témához (ide tartoznak például Spengler és Ortega már említett művei). A harmadik korszakban – a világgazdasági válság kitörése után – megjelent munkák Hamvas tapasztalatai szerint a részletekre fókuszálnak és a válság okait is valamely, elsősorban politikai, gazdasági vagy társadalmi rész kérdésben keresik.³

* A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával, a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

¹ Vö. LACKÓ Miklós, *Válságkorszak – válságelméletek: Három alapmű az 1920-as évek magyar szellemi életéből*, Múltunk, 3(2007), 4–39; HAMVAS Béla, *A modern apokalipszis: A világháború irodalma* = H. B., *A világválság*, Budapest, Magvető, 1983, 9–33.

² HAMVAS Béla, *A világválság = A Fővárosi Könyvtár Évkönyve VII.*, Budapest, 1937, 39–48.

³ *Uo.*, a bevezető tanulmány újabb kiadása: HAMVAS Béla, *A világválság* = H. B., *A világválság*, Budapest, Magvető, 1983, 63–80.

E logika szerint tehát egyes nagy elmék profetikus módon már a 19. század folyamán előre látták a válságot, s az első világháború után az valóban be is következett (vagy inkább elmélyült). Ám sokan – elsősorban a praktikus gondolkodók, a gyakorlatias emberek, a „világ ügyeit intézők” – nem ismerték fel a gazdasági válság kitöréséig (ami valójában csak egy tünet, egy következménye az „egész” válságának), s akkor sem látták meg valódi természetét.⁴ Mert mi a válság valódi természete? „A vallástalanság az, amit Nietzsche nihilizmusnak hív: a transzcendens kapcsolat hiánya, ateizmus, irreligiozítás, belső elszegényedés, az élet ellaposodása, ez a »malum methaphysicum«, amelynek tünetei: államok felbomlása, társadalmi zavarok, gazdasági válság, morális törvények semmivé válása, ez fűti a modern technokráciát, a terrorisztikus államalakulatokat, korrupciót, közönyt, türelmetlenséget és zűllést. A modern apokaliptika középpontja: a vallásos válság” – állapítja meg Hamvas.⁵ Lackó Miklós bő fél évszázaddal később született, szintén a 20-as, 30-as évek válságelméleteit vizsgáló tanulmányában hasonló megállapításra jut: „... jó részük tudniillik a „válságművek” szerzői – D. A.] megegyezett abban is, hogy valamiféle új hitre, új vallásosságra volna szükség, amely az idegenségbe és a teljes relativizmusba esett modern emberen és társadalmán segíthetne”.⁶ A válságból kiutat kereső gondolkodók az új, vagy megújítandó vallásosság mellett a konstruktív viselkedést, az értékek védelmét, a relativizmus elutasítását, az összefogás szükségességét hangsúlyozzák.⁷

Fontos azt is kiemelni, hogy a válság, illetve a válságtudat jelensége nem a 19. vagy a 20. század specialitása, s főleg nem köthető kialakulása az 1929-es gazdasági világválsághoz. Említett munkáiban maga Hamvas is megállapítja, hogy ezt a mai értelemben vett, modern válságot legkésőbb a 18. század derekán már érezték egyes gondolkodók (pl. Montesquieu).⁸

Érdekes megvizsgálni a válság mint fogalom történetét, s jelentésváltozásain át megfigyelní, mikortól válik, úgymond, általános társadalmi jelenséggé. Reinhard Koselleck, akit méltán nevezhetünk a fogalomtörténet-írás atyjának, több munkájában, köztük híres fogalomtörténeti szótárában is tárgyalja e jelenséget.⁹ Az antik görög szó eredeti jelentése: döntés, kiválasztás, elkülönítés, ítélet, illetve vita, per, harc. Elsősorban jogi (bíróági ítélet) és politikai (döntés, háború menetének eldőlése stb.) valamint orvosi (súlyos állapot, amikor még nem dőlt el, hogy a beteg meggyógyul, vagy pedig meghal) területen használták. A keresztény fogalomhasználat az utolsó ítéletet, az apokalipszist magát értette krízisen.¹⁰ A nemzeti nyelvekbe is átkerülő fogalom értelmezési keretei a 16–18. század folyamán kiszélesedtek előbb a bel- és külpolitika, majd a gazdaság irányába.¹¹ A 18. században a történetfilozófia szótárába is bekerült (de inkább a teológiai, mint az orvosi vagy politikai értelmezési gyökerekből táplálkozva).¹² A francia forradalom és a napóleoni háborúk hatására pedig már általános válságot emlegettek, a szóhasználat csakhamar kiterjedt az élet valamennyi terü-

⁴ *Uo.*, 78–79.

⁵ HAMVAS, *A modern apokalipszis... i. m.*, 21.

⁶ LACKÓ, *i. m.*, 5.

⁷ *Uo.*, 5–6.

⁸ HAMVAS, *A modern apokalipszis... i. m.*, 30.

⁹ Reinhardt KOSELLECK, *Krise* (szócikk) = *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* Bd. III., Hrsg. Otto BRUNNER, Werner CONZE, Reinhardt KOSELLECK, Stuttgart, 1982, 617–650.

¹⁰ *Uo.*, 617–619.

¹¹ *Uo.*, 621.

¹² *Uo.*, 626.

letére,¹³ s végül a modernitás egyik kulcsfogalmává vált – tegyük hozzá: a haladás fogalmával együtt.¹⁴ Haladás, fejlődés és válság itt egymással szorosan összefüggő, egymásra ható, egymást feltételező fogalmak. A válság jelentésrétegei közül ugyanis a döntés, vagyis a régeből az újba való továbblépés pillanata, a fordulópont-jelleg a modern, felgyorsult világban egyre gyakrabban jelent meg konkrét szituációkban. A 19–20. század folyamán kialakult az a felfogás, hogy az emberiség állandó (permanens) válságban él, a kérdés „csupán” az, hogyan tudja ezeket a helyzeteket kezelni.¹⁵ („A krízis az újkor strukturális jellemzője lett!”¹⁶) Mindeközben erősen jelen van az a nézet, hogy e válságokból álló (vagy legalábbis újra és újra válságokat termelő) folyamat valamiféle haladást jelent.¹⁷ Balogh László Levente szerint a válság érzése kétféle szituációból fakadhat: „Vagy akkor, amikor egy rendszertől már semmilyen tekintetben nem várhatjuk el, hogy kedvező irányba változzon, vagyis amikor teljesen megmerevedik. Vagy éppen ellenkezőleg, amikor minden túlságosan hektikusan változik, és képtelen megnyugvásra.”¹⁸

De miért is foglalkozunk ennyit a válság irodalmával, elméleteivel és fogalomtörténetével? Mert mindezek foglalták keretbe, helyezték tágabb kontextusba (és feltehetően inspirálták is) azt a kísérletet, helyesebben tervet, amelyet a következőkben vizsgálni fogunk: Gömbös Gyula elképzeléseit a válság felszámolásáról. Mindez szükséges ahhoz, hogy lássuk Gömbösnek a válságról, illetve annak gyökereiről, okairól, valamint természetéről alkotott nézeteinek és megoldási terveinek gyökereit, realitását vagy épp irrealitását.

Az Európa-szerte uralkodó krízishangulat Magyarországon is jellemző a két világháború közötti időszakban. Spengler műve például igen ismert volt, többek között a fajvédő körök is rá hivatkoztak, például amikor azt szorgalmazták, hogy az individualista-liberális eszméktől el kell fordulni.¹⁹ De felismerhető hatása – a közelmúlt hanyatlásként való megítélésében éppúgy, mint annak szellemtörténeti nézőpontú interpretálásában – Szekfü Gyula *Három nemzedékében* is, mely nemcsak (nem elsősorban) a történetírássra, de a politikai (és a köz-) gondolkodásra, a keresztény-nemzeti ideológia kialakulására is nagy hatással volt.

Az európai krízistudat hatásainál azonban hazánkban jóval erősebb volt a konkrét politikai, gazdasági, társadalmi események tapasztalataiból táplálkozó válságérzet. Az elvesztett világháború, a Monarchia felbomlása, az új államiség felépítéséből fakadó kihívások és nehézségek, a forradalmak, a Tanácsköztársaság, a trianoni békekötés és mindezek gazdasági, társadalmi hatásai törvényszerűen vezettek az általános krízishangulat kialakulásához, amit a gazdasági világválság csak tetézett.

¹³ Bár sokáig az orvosi szóhasználat maradt az elsődleges jelentése. A német nyelvterületen mérvadó Brockhaus enciklopédia 1820-as kiadása még csak ezt az értelmezést adja, s a későbbi kiadásokban is ez jelenik meg elsődleges jelentésként. Először az 1845-ös kiadásban jegyzik meg, hogy a köznyelvben is használatos a fogalom. KOSELLECK, i. m., 621–623.

¹⁴ BALOGH László Levente, *A válság archeológiája*, Debreceni Disputa 2(2009), 5.

¹⁵ *Uo.*, 5–6.

¹⁶ KOSELLECK, i. m., 627.

¹⁷ BALOGH i. m., 6.

¹⁸ BALOGH László Levente, *A válság patológiája*, 2000 9(2009) <http://ketezer.hu/2009/09/a-valsag-patologiaja/> (Letöltés: 2013. 09. 22.)

¹⁹ LACKÓ, i. m., 6; Lásd pl. LENDVAI István, *Irodalom és világnézet* = L. I., *A Harmadik Magyarország: Jóslatok és tanulságok*, Budapest, Pallas, 1921, 177–198.

Gömbös Gyula nézetei a válság gyökereiről és természetéről

Gömbös Gyula 1932-ben, a gazdasági világválság közepén lett miniszterelnök Magyarországon, részben kinevezését is a gazdasági krízisnek köszönhetette. Miután Bethlen István nem vállalta a népszerűtlen gazdasági intézkedéseket és Károlyi Gyula sem tudott megbirkózni a feladattal, az ő neve merült fel. Közhely, hogy mint „erős embertől” sokat remélt tőle a kormányzó és a közvélemény is. Gömbös hatalomra jutásának szűkebb időszakát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a Balogh László által meghatározott, a bevezetőben bemutatott válságot kiváltó szituációk (egy rendszer megmerevedése vagy túlonúl kiszámíthatatlan és megnyugvást nem ígérő változásai) közül ekkor Magyarországon mindkettő együttesen volt jelen. A hatalmi struktúra, az uralkodó gazdasági és politikai elit, a társadalomszerkezet lényegében nem sokat változott a dualizmushoz képest, és ez egyre komolyabb társadalmi feszültségekhez vezetett (lásd a földkérdés vagy a választójog a korszakban soha meg nem oldódó problémáit). A Monarchia felbomlásából fakadó új államiság, a megváltozott határok és ezek számtalan következménye, a gazdasági világválság hatásai ellenben nagyon is radikális és kilátástalannak tűnő változásokat indukáltak.

Természetes, hogy kinevezése után Gömbös sokat foglalkozott a válság kérdésével, egyrészt politikai programjában, a Nemzeti Munkatervben, bemutatkozó beszédeiben, de intézkedéseiben is. Ezek nagy része nyilvánvaló módon gazdasági jellegű terv, illetve tett volt, de kezdetektől hangsúlyozta, hogy a válságnak más dimenziói, nem gazdasági jellegű gyökereit is látja, s ennek megoldását éppolyan fontosnak, ha nem fontosabbnak tartotta.

Gömbösnek a képviselőházban elmondott bemutatkozó beszéde jól megvilágítja elképzeléseit a krízis jellegéről, gyökeréről és megoldási javaslatairól:

„...elsősorban a világ- és világgazdasági krízissel kell foglalkoznom. [...] a világháborúnak egy másik okát abban látom, hogy elferdült gazdasági rend keletkezett a háború alatt és a háború után.” [...] „A krízis másik oka, véleményem szerint, az arany után való futkosás, az anyagi élet, a valláserkölcsei élet háttérbe szorítása, a lezúllott erkölcsök, az élvhajhászás, a szülők és gyermekek közötti viszony meglazulása és, ahogy mondtam, az igazi hitéletnek elhanyagolása.

Bármilyen nehéz is legyen az anyagi helyzet, sohasem fogom akceptálni, hogy akár politikai, akár más szempontból az anyagiasság domináljon. Az anyagi érdekeknek is fontos szerepük van, ezt elismerem, de domináló szerepet csak a nemzet egyetemes érdeke játszhatik.

De azt állítom, hogy politikai krízisek is vannak. Parlamenti krízisnek is nevezhetném ezt, ha azt akarom kifejezni, hogy valahogyan a közvélemény, parlament és az államhatalom harmóniája sok helyütt – európai viszonylatról beszélek – megszűnt. Polgárháborúkat látunk, emésztli egymást az emberiség, helyett, hogy alkotó és békés munkához kezdene. Valahogyan a társadalom is széttagoltan él, nincs nagyvonalúság az elképzelésekben, az elhatározásokban és főleg a végrehajtásokban. Az, aki egocentrikus életet folytat, legyen az egyén vagy társadalmi réteg, sohasem szolgálhatja a közösséget. Lemondani tudni annyit jelent, mint megérezni az egész nemzet sorsát.”²⁰

²⁰ Gömbös Gyula kormányelnöki bemutatkozó beszéde a képviselőházban: GÖMBÖS Gyula, *Válogatott politikai beszédek és írások*, szerk., utószó, VONYÓ József, Budapest, Osiris, 2004, 407–411.

Ha megfigyeljük Gömbösnek a válság gyökereiről és jellemzőiről vallott nézeteit, vagyis hogy elsősorban erkölcsi válságról van szó, láthatjuk, hogy bizonyos mértékig összhangban vannak azzal az általánosnak tekinthető felfogással, amelyre a bevezetőben bővebben is kitértünk (tudniillik, hogy a krízis vallási természetű, hogy a relatív helyett abszolút értékekre, az individualitás helyett összefogásra van szükség stb.). Gömbös tehát nem egyszerűsíti le a válság kérdését pusztán a gazdasági tényezőkre, társadalmi, politikai, sőt morális dimenziókat is felvet. Mindezekkel együtt válságfelfogása sokkal inkább politikai, mint bármi más (és ezen túl erősen lokális fókuszú is), amennyiben a lelki válság legnagyobb veszélyét is annak politikai következményeiben látja, azaz hogy Magyarország politikai berendezkedésének elavultsága folytán nem lesz képes hatékony (kül)politikai és gazdasági érdekérvényesítésre (ezzel veszélyezteti egyrészt a revíziót, rosszabb esetben pedig akár szuverén államiságát is).²¹

Gömbös beszédeiből az is kiderül, hogy a válságnak szerinte is mélyebbre, az első világháború környékére nyúló gyökerei vannak. A gazdasági krízist az első világháború hadigazdaságából vezeti le, míg az erkölcsi válság tekintetében a háború előtti időkhöz nyúl vissza.²² Végső soron ő is a liberalizmust mint eszmét, illetve az azon alapuló gazdasági-társadalmi és politikai rendet magát tekinti az erkölcsi hanyatlásnak. Közismert, hogy a liberalizmus okozta lelki-erkölcsi és a nyomában járó társadalmi, politikai és gazdasági krízisről vallott nézetek a korszakban Európa-szerte elterjedtek különféle formában. Több diktatúrának képezték táptalaját, de konzervatív politikai erők is magukévá tették őket, így például a Magyarországon ekkor uralkodó keresztény-nemzeti konzervatív eszme is.²³

Gömbös és a vele hasonló gondolkodású csoport retorikájának, gondolkodásmódjának, világképének alaptézise, kiindulópontja a fennálló világrend, az eddig követett erkölcsi, politikai és gazdasági normák megrendülésének, illetve elavultságának hirdetése, ebből fakadóan azok megtagadása volt. Szerintük a gazdasági és politikai liberalizmus az első világháború, és az azt követő bonyolult és válságokkal küszködő korszak követelményeinek már nem tudott megfelelni, ezért teljesen új rendre (ideológiára és politikai rendszerre, sőt, „új embertípusra”) van szükség. Gömbös tehát az ország helyzetét pontosan úgy ítélte meg, ahogy a bevezetőben utaltunk a válságértelmezés legjellemzőbb mozzanatára: egy pont, ahonnan már nem lehet tovább haladni úgy, mint eddig, ahol dönteni kell, irányt kell váltani, ahol valami gyökeresen újnak kell kezdődnie. Ez az alapvetés egyébként teljesen megegyezik a két világháború közötti fasiszta típusú ideológiák alapelveivel.²⁴

E nézetek szerint a liberalizmus az egyén szabadságának és boldogulásának kizárólagosságát, elsőbbségét hirdetve (a kapitalizmus eszméjével karöltve) elvetette a társadalomban, a közerkölcsben „a túlzott anyagiasság” magvait, ami a közösségek, köztük a legfontosabb-

²¹ Vö. BÉLDI Béla, *Nemzetirányítás*, Budapest, 1935, 9.

²² Vö. Gömbös bemutatkozó beszéde a felsőházban, GÖMBÖS, i. m., 441; Gömbös bemutatkozó beszéde a képviselőházban, Uo., 407, 409.

²³ VONYÓ József, *Másolta-e Gömbös Mussolinit és/vagy Hitlert?* = *Századok füzetek* 5, szerk., PÁL Lajos, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2009, 26; ORMOS Mária, *Nácizmus-fasizmus*, Budapest, Magvető, 1987, 90–95; a konzervatív irányzatok kapcsán ld. pl. SZEKFÜ Gyula, *Három nemzedék: egy hanyatló kor története*, Budapest, 1920.

²⁴ ORMOS, i. m., 90. Mindazonáltal itt nem arról van szó, hogy Gömbös egyszerűen átvette, utánozta a náci, illetve fasiszta eszméket és struktúrákat. Vonyó József rámutatott arra, hogy Gömbös már Hitler és Mussolini megismerése előtt is ekképpen gondolkodott. Nézeteik hasonlósága kezdetben sokkal inkább helyzetük, problémáik és szellemi „táplálékuk”, forrásaik hasonlóságából fakadt, illetve a későbbiekben Gömbös valóban eltanult bizonyos részleteket, elsősorban olasz példaképétől. VONYÓ, *Másolta-e... i. m.*, 55–57.

nak tartott emberi közösség, a nemzet széttörléséhez vezetett, minden téren.²⁵ A gazdasági struktúra, a szabadversenyos kapitalizmus nem csupán gazdasági krízishez vezetett, de a társadalmi csoportok közötti szakadékok egyre mélyebbé válásához is, ami a szociális problémák meghatározódását is magával hozta. Ennek súlyos politikai következményei közé tartozik a szocializmus eszméinek térhódítása. A szocializmus legfőbb bűne – Gömbösék gondolatvilágának, a nemzeti egység ideológiájának szemszögéből – a társadalom megbontása, osztályokra tagolása, az osztályharc szítása. A különbség mindössze annyi, hogy míg a liberalizmus egyénekre, addig a szocializmus osztályokra szabdalja a nemzet közösségét. A politikában a liberalizmus számlájára írták a parlamentáris politikai szisztémák működésképtelenségét és ennek következtében a politikai krízisek elmélyülését, így magától értetődően merült fel az igény egy gyökeresen új rendszer bevezetésére.²⁶ Anélkül hogy részletesebben megvizsgálánánk, csak utalunk rá, hogy ez az új politikai rend – bár konkrétan nem került, nem kerülhetett kimondásra Gömbös vagy munkatársai által – végső soron egy korporatív elven szerveződő, diktatórikus vezérelt állam lett volna, melyben a parlament szerepe formálissá válik, a végrehajtó hatalom pedig túlsúlyba kerül.²⁷

Gömbös elképzelései a megoldásról

Gömbös és fajvédő barátai (például Zsilinszky Endre) közvetlenül az első világháború után, már 1919–1920-ban foglalkoztak a Magyarországon érzékelt válsággal, s már ekkor elsősorban erkölcsi, lelki krízisként értelmezték. Ahogy sokan mások, ők is a nemzet erkölcsi hanyatlásában látták a háborús összeomlás, illetve a háborút követő forradalmak és Trianon okát. Sajátos fajvédő álláspontjuk értelmében éppen a faji öntudat meggyengülése eredményezte eme erkölcsi, lelki válságot.²⁸ A faji öntudat meggyengülését pedig elsősorban a nemzet gerincét alkotó (vagy legalábbis arra hivatott) keresztény középosztály által elkövetett hibákra vezették vissza. Éppen ezért a megoldás kulcsát is a nemzet erkölcsi megújulásában keresték, amelyhez muníciót a faj ősi értékeit megtartó néptől (a parasztságtól) reméltek, általa tartották megismerhetőnek, feltárhatóknak azon értékeket, amelyek szerint ki kell nevelni a már említett „új embertípust”,²⁹ s ebből a szellemileg, erkölcsileg megújult, új nemzedékből

²⁵ Ormos Mária szerint a liberalizmuskritikák közül a fasiszta típusú ellenvetéseknek a fő sajátossága az, hogy elsősorban nemzeti, nacionalista szemszögből támadják, nemzetellenességét hangsúlyozzák. ORMOS, *i. m.*, 9495. (Gömbösnél ez a nemzet egységének megbontása.)

²⁶ Gömbös és környezete liberalizmusról vallott felfogását, kritikáját foglalja össze pl. MARTON Béla *képviselőházi beszéde 1935. jún. 11-én*, Képviselőházi Napló, 1935, II. köt., 441–445; BÉLDI Béla *képviselőházi beszéde az orvosi kamara felállításáról szóló törvény vitáján 1935 nov. 28-án*, Képviselőházi Napló, 1935, IV. köt., 276–279; BÉLDI Béla, *Az egyéni szabadság az új társadalmi rendben*, Nemzeti Figyelő, 1936. január 5.; vö. továbbá VONYÓ József, *Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja*, Századok 1(2011) 7–18; DÉVÉNYI Anna, *A lelkek fölött uralkodó diktatúra: Az új korszellem meghonosítására tett kísérlet Magyarországon 1932–1936 között = Kutatási Füzetek 12: Ünnepi szám Ormos Mária 75. születésnapjára*, szerk. FISCHER Ferenc, VITÁRI Zsolt, VONYÓ József, Pécs, PTE, 2005, 104–118.

²⁷ VONYÓ, *Másolta-e... i. m.*, 54.

²⁸ VONYÓ József, *Utószó = GÖMBÖS, i. m.*, 774; Vö. ZSILINSZKY Endre, *Nemzeti újjászületés és sajtó*, Budapest, 1920.

²⁹ Az „új ember” „új embertípus” kialakításának szükségessége nem sokkal később a fasiszta ideológia egyik alapelve lesz! Uo., vö. ORMOS, *i. m.*

megszervezni a „faji öntudatra ébredt, szociálisan érzékeny, egységesen gondolkodó, katonásan megszervezett nemzeti” társadalmat.³⁰

Az erkölcsi válságból a nevelés által történő kilábalás mint megoldási lehetőség, egy bő évtizeddel később még mindig aktuális kérdésnek bizonyult, s azzal a változtatással, hogy a „faj” helyett a „nemzet” szót használta, Gömbös kormányprogramjába is bekerült. A 95 pontból álló Nemzeti Munkatervben, a Hóman Bálint által megfogalmazott kultúrpolitikát tárgyaló pontok között, a következőképpen szerepelt: „A nemzetnevelés ügyét elsőrendű feladatunknak tekintjük. Kötelességünknek tekintjük az uralkodó lelki válság leküzdését, a nemzet lelki újjászületésének előmozdítását és az egységes magyar világnézet kialakítását.”³¹

Látható, hogy a válság leküzdésének legfontosabb eszközeként – kicsit új megfogalmazásban – a nemzetnevelésre³² tekintenek, és hogy a megoldás kulcsát, a „lelki újjászületés” zálogát az „egységes magyar világnézet” kialakításában látták. Talán nem okozunk nagy meglepetést, ha már most tisztázzuk, hogy az egységes világnézet itt elsősorban (természetesen kimondatlanul) egységes politikai nézetrendszert jelentett, melynek eredményeként szilárd politikai támogatást (szavazatot) is reméltek. Gömbösnek a fent már röviden említett politikai céljai eléréséhez ugyanis nem volt más eszköze, mint a legszélesebb társadalmi támogatottság megszerzése és a politikai struktúraváltás parlamentáris úton való véghezvitele. Nem rendelkezett ugyanis sem a hadsereg, sem a karhatalom fölött, de még a parlamenti többséget amúgy birtokló kormánypárt képviselői sem neki, hanem továbbra is nagy tiszteletben álló elődjének, Bethlen Istvánnak engedelmeskedtek.³³

Gömbös és munkatársai, elsősorban Marton Béla és Béli Béla,³⁴ e politikai célok elérése, és az ennek érdekében (vagyis a társadalom egységes politikai állásfoglalása érdekében) kifejtett propaganda köré külön kis ideológiát alkottak – szó szerint megideologizálták azt. Ez volt, az úgynevezett „nemzetirányítás” gondolata, melynek legfőbb eszköze a nemzetne-

³⁰ *Uo.*, 775.

³¹ Nemzeti Munkaterv 85. pont. (VONYÓ József, *Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Országos Központjának dokumentumai (1932–1939)*, Budapest–Pécs, 1998, 1. dokumentum, 50.)

³² Gömbös (és pl. *Nemzetirányítás* című cikksorozatában Béli Béla is), mint látni fogjuk, sajátos társadalomszervező-nevelő terveire a nemzetnevelés kifejezést használta. A német nyelvterületen ekkor már több mint évszázados múlttal rendelkező nemzetnevelési pedagógiai elméletek (pl. Fichte, Lietz, Kerschensteiner) a neveléstudományi szakirodalomban az 1900-as évek elején, Imre Sándornak köszönhetően, hazánkban is kezdtek elterjedni. (Pl. IMRE Sándor, *Nemzetnevelés: jegyzetek a magyar művelődési politikához*, Budapest, 1912.) Ezek a részben már igen korán, Gömbös politikai pályafutása kezdetén, valamint e kérdés kapcsán később is megfogalmazott elvek néhány ponton összecsengenek ugyan a nevelésméleti munkákkal (pl. abban, hogy a nemzeti – Gömböséknél faji – jellemzők, sajátosságok feltárása a nemzetnevelés alapja), s úgy tűnik épített is rájuk, azonban tendenciózusan félreértelmezi azokat saját politikai érdekeinek megfelelően. Ld. erről bővebben: DÉVÉNYI Anna, *A nemzetnevelés Gömbös Gyula és Hóman Bálint politikájában*, Képzés és Gyakorlat 3–4(2012) 22–35.

³³ VONYÓ, *Gömbös kormánypártjának...* i. m., 32; VONYÓ, *Másolta-e...* i. m., 49, ld. még: DÉVÉNYI Anna, *A „szorgos téglahordók” társadalmi: Az egyén helye és szerepe Gömbös Gyula ideális társadalomképében = Egyén és politikai gyakorlat*, szerk., GÖZSY Zoltán, VITÁRI Zsolt, LENGYEL Gábor, Pécs, PTE, 2013, 91–105. Ez a helyzet egészen az 1935-ös, Gömbös által kikényszerített választásokig fennállt.

³⁴ Béli és Marton Gömbös legszűkebb környezetéhez tartoztak, s állíthatjuk, hogy nézeteik tökéletesen harmonizáltak Gömbösével, aki fontos és bizalmas pozíciókba helyezte mindkettőjüket. Béli Béla 1934-től a kormánypárt propaganda-osztályának vezetője, Marton Béla 1932 októberétől a párt ügyvezető főtitkára, a pártszervezés irányítója volt. Nemcsak a pártszervezésben, de – különösen Béli – a nemzeti egység ideológiájának kialakításában is fontos szerepet játszottak.

velés. Az pedig egyben – amint a fenti idézetből is látszik – a lelki válság felszámolásának is eszköze a társadalom (át)nevelése, egy új ideológia meghonosítása által.

A nemzetirányításról vallott elképzeléseik alapján azt vallották, hogy az egyes nemzetek mindig az uralkodó „korszellemnek” megfelelő életformát alakítanak ki maguknak, s annak változásait rendre követik. Ezek a változások azonban rendszerint nagy nehézségek, sőt áldozatok árán valósulhatnak csak meg, jelentős társadalmi sokkhatást váltva ki, nem egyszer forradalmat idézve elő. Az ilyen (amúgy szükségszerű és kikerülhetetlen) változások csak akkor lehetnek fájdalommentesek, ha arra előzőleg a társadalmat alaposan felkészítették, majd erős központi kormányzat segítségével minél gyorsabban le tudják vezényelni. Ez maga a „nemzetirányítás.”³⁵ Mindezt Béli Béla 1935-ben a Nemzeti Figyelő című hetilapban megjelent, Nemzetirányítás című cikksorozatában írta le részletesen. A történelem során a magyar nemzet életében korábban már véghezvitt tervszerű „nemzetirányításra”, az új korszellem bevezetésére Béli Béla a magyar államalapító királyt, Szent Istvánt hozta föl példának, aki „az ázsiai pogány közszellemnek az újonnan kialakult keresztény korszellemmel való felváltásáról, vagyis a nemzetnek új életformára való áttéréséről gondoskodott.”³⁶ De negatív példát is felmutat: a korszellemhez való igazodás volt az 1848–49-es, magyar forradalom és szabadságharc is, amikor épp a liberalizmus korszellemét vettük át, s mivel az nem volt kellőképpen előkészítve, forradalomba, majd háborúba torkollott.³⁷

Gömbösnek először is el kellett fogadtatnia a magyar társadalommal az „új korszellem” új eszméit. Ennek az új „korszellemnek” a lényegére – szerinte – már rátapintottak az Európában sorra alakuló nemzeti diktatúrák – például Olaszország –, melyek egyre kevesebb eredményeket tudtak felmutatni. Magyar vonatkozásban az „új korszellem” Gömbös szerint az általa sokat emlegetett „nemzeti öncélúságban”, az autark, nemzeti (nacionalista) politikában öltene testet, amelynek segítségével felépülhet az „öncélú nemzeti állam”.³⁸ Ennek lényege a nemzet mindenhatósága, a nemzet érdekeinek mindenek – az egyéni és csoportérdek – fölé helyezése volt. „Mindenki arra törekedjék tehát, hogy az első közt szolgált a magyar jövődöt, mert mindennél és mindenkinél előbbrevaló a Nemzet. Ez az, amit a nemzet öncélúsága alatt értünk” – magyarázták a terminust a Nemzeti Egység Pártja zászlóbontó ülésein a pártvezetők, központi utasítás szerint.³⁹

Nem véletlen tehát, hogy Gömbösék különösen nagy hangsúlyt fektettek a társadalom megszervezésére és ez által világnézeti-ideológiai nevelésére. Természetesen adódott, hogy ennek az ideológiai egységnek az elérését az oktatás, a közművelődés, a kultúra segítségével,

³⁵ „A 'nemzetirányítás' jelenti a nemzet lelki készségének egységes és tervszerű alakítását, a mindenkor korszellemmel konformis, legmegfelelőbb életforma ellenállás nélküli felvételére. Más szóval tehát a nemzetirányítás a központi hatalom által végzett azt a tervszerű munkát jelenti, amelynek célja az, hogy a nemzet mindig a legkisebb áldozattal, a leggyengébb átmeneti zavarok árán, tehát fejlődésében vissza nem esve, térhessen át új életformára.” (BÉLI, *Nemzetirányítás*, i. m., 5.)

³⁶ BÉLI, *Nemzetirányítás*, i. m., 6–7.

³⁷ A két világháború közti időszakra általában jellemző forradalomellenesség (ami a rendszer öndefiníciójában, „ellenforradalmiságában” is megjelent) jegyében 1848 forradalma is részben negatív színezetet kapott.

³⁸ Gömbösék a Nemzeti Munkaterv 1. pontjában tűzték ki célul a „öncélú nemzeti állam” felépítését: „Politikánk célja a magyar nemzet megerősítése, felvirágoztatása, a nemzet minden tagja részére az elérhető legnagyobb erkölcsi és anyagi jólét biztosítása. Mivel ez a cél csakis szilárd alapokon nyugvó, határozott célkitűzésekkel dolgozó s erőteljes alkotmányos központi akarat irányította független nemzeti állam keretén belül valósítható meg, politikánk közvetlen feladatául az öncélú nemzeti állam kiépítését tekintjük.” (VONYÓ, *Gömbös pártja... i. m.*, 1. dokumentum 50.)

³⁹ VONYÓ, *Gömbös pártja... i. m.*, 12. dokumentum 105.

illetve felhasználásával is elő kívánta segíteni Gömbös.⁴⁰ A nemzetnevelés megvalósítása a közoktatásban Hóman Bálintra várt. A minisztersége alatt született jogszabályok, a középiskolai törvény, az új tantervek, az tanügyigazgatási reform, stb. számos elemében megjelenik az *egység*, illetve az *egységesség* gondolata, a *nevelés* elsődlegessége az oktatással szemben, a *nemzeti-nacionalista* értékek, a társadalom hasznos tagjává válás, a *közösségért való önzetlen szolgálat*, az *engedelmesség* és az egy központi akarat érvényesítésének elve, a felülről irányítható és ellenőrizhető oktatási rendszer megteremtésének gondolata. Az új tantervekhez kiadott utasítások pedig külön instrukciókat is tartalmaztak a nemzetnevelés, ezen belül a hazafias-, az állampolgári- és a társadalmi nevelés megvalósítására vonatkozóan.⁴¹

De a kormány nemcsak a tudatos kultúrpolitikával, az oktatás reformjával, a nevelésben elindított szemléletváltással, azaz hosszú távú, lassan beérrő folyamatok elindításával kívánta előmozdítani a nemzetnevelés ügyét.⁴² Az egész társadalomra és viszonylag gyorsan akart hatni. Ezért szervezte át a kormánypártot, mely új nevet is kapott, Nemzeti Egység Pártja (röviden: NEP). A korábbi parlamenti klubpártból szervezett tömegpártot hozott létre, melynek tagságát, illetve helyi, községi szervezeteinek számát addig soha nem látott méretekre duzzasztotta. 1933 karácsonyára az ország településeinek 95%-ában alakult meg a NEP helyi szervezete (3229 településen), melyek taglétszáma összesen 1 823 856 főre rúgott. Ez a kb. 2 900 000 magyarországi választójogosult 62,9%-át jelentette!⁴³

A társadalom megszervezése, illetve átnevelése, az új ideológia és Gömbös céljainak elfogadtatása egyrészt a párton keresztül valósult meg, másrészt éppen a pártszervezést volt hivatva támogatni. Ennek leplezésére a párt mellett egy társadalmi mozgalmat, a Nemzeti Egység Mozgalmát is meghirdettek. A párt, illetve e mozgalom társadalomszervező, nevelő és propagandatevékenységének (vagyis a nemzetnevelésnek) a megvalósítására Marton Béla, a pártszervezés irányítója, a NEP ügyvezető főtitkára nagyszabású és részletekbe menő tervekkel dolgozott ki, melynek elemei a párt alszervezetei számára készített utasításokban maradtak fent a NEP iratanyagában.⁴⁴ A grandiózus munka a NEP „társadalmi tevékenysége” elnevezést kapta. Meg kell jegyeznünk, hogy ezek az elgondolások leginkább csak tervek maradtak. Egyrészt azért, mert megvalósításukra nem volt idő, másrészt lehetőség sem, mert még a kormánypárton belül is jelentős ellenzékre találtak 1935-re. Mégis érdemes, érdekes megvizsgálni ezeket a terveket.

⁴⁰ Az erkölcsi, valláserkölcsi nevelés, valamint a nemzeti nevelés kiemelt fontossága már az 1920-as években is jellemző a magyar közoktatásban. Elsősorban a korszakban károsnak, veszélyesnek kikiáltott eszmék, a liberalizmus és a szocializmus ellen kívánták ez által felvértezni az új generációkat, kimondottan azzal a céllal, hogy ne ismétlődhessenek meg a háború után megtapasztalt forradalmak. A vallási, erkölcsi megújulásban ugyanakkor a nemzet sorsa jobbra fordulásának zálogát is látták, sőt egyenesen a trianoni katasztrófából kivezető utat is. (Vö. DÉVÉNYI Anna, GÖZSY Zoltán, *A történelem tanításának tartalmi és módszertani változásai*, Pécs, PTE, 2011.)

⁴¹ *Általános utasítások a gimnázium és leánygimnázium tantervéhez: Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1939. évi május hó 2-án kelt 133.848/1939 IX. ü.o. sz. rendeletével*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1939.

⁴² A gömbösi nemzetnevelés megvalósításáról a közoktatásban lásd részletesebben: DÉVÉNYI, *A nemzetnevelés... i. m.*

⁴³ VONYÓ, *Gömbös pártja... i. m.*, 20.

⁴⁴ Vonyó Józsefnek köszönhetően ezek érdemi része forráskötetben is megjelent. VONYÓ, *Gömbös pártja... i. m.*

A Nemzeti Egység Pártja társadalmi tevékenysége, a nemzetnevelés egyik módja

A NEP „társadalmi tevékenysége” behálózta volna a társadalmi szervezeteket, egyesületeket, a népművelés, a közművelődés, a szórakozás színtereit. Céljának tekintette az egész magyar társadalom egységbe szervezését. A sok ezernyi kis, független, a helyi igények által életre hívott társadalmi szervezetet egy monumentális, központilag irányított, de a legapróbb közösségeig is elérő mozgalom (a Nemzeti Egység Mozgalma) váltotta volna fel, mely felölelte volna a közélet minden színterét. A szervezőmunka végeredménye egy több oldalról ellenőrizhető és irányítható, egységes, a nemzeti egység ideológiáját, a nemzeti öncélúságot valló és megvalósító társadalom lett volna. Olyan, mely erős támaszt, biztos hátteret nyújt Gömbös Gyula politikájához.

Gömbösék arra törekedtek, hogy a helyi társadalmi szervezetek, kulturális és jótékonyági egyesületek, sportkörök, olvasóköri, dalárdák stb., tehát a helyi közélet minden színtere a Nemzeti Egység Pártja helyi (városi vagy községi) szervezetének égisze alatt működjön. Ezt kétféleképpen lehetett megvalósítani: egyrészt új, saját szervezetek létrehozásával, másrészt a már meglévők beolvasztásával a Nemzeti Egység Mozgalmába. A pártközpontból a helyi szervezetek pontos útmutatást kaptak mindkét módszer sikeres alkalmazásához.⁴⁵

A NEP helyi szervezeteinek – központi pártutasítások szerint⁴⁶ – minél hamarabb fel kellett állítania a Társadalmi Tevékenység öt csoportját: a jóléti tevékenységet folytató női csoportot, a testedzési és utánpótlás-nevelő feladatokat ellátó ifjúsági csoportot, a kulturális tevékenységet folytató népművelési csoportot, a gazdasági csoportot és a nemzeti egység ideológiáját terjesztő propagandacsoportot.⁴⁷ Láthatjuk, hogy ezek együtt, valóban teljesen kitöltik a közélet színtereit.

A női csoport elsődleges feladata a jóléti tevékenység, szociális gondoskodás, jótékonykodás. A NEP-nek nem titkolt célja volt, hogy a női csoport tagjain keresztül befolyást gyakoroljon azok (férfi) családtagjaira is.⁴⁸

Az ifjúsági csoport a leendő választókat célozta meg, fő feladatuk a helyi sportélet megszervezése, illetve a NEP helyi szervezetében segédkeztek, tulajdonképp beletanultak a leendő pártéletbe.⁴⁹

Nagyon fontos szerepet szántak a gazdasági csoportoknak. Először is egységbe kellett tömöríteniük a helyi iparosokat, kereskedőket, gazdákat, tehát mindenkit, aki önálló gazdasági tevékenységet folytatott. Ha megvolt az egység, ez valóban nagy lehetőségeket nyithatott meg a község gazdasági életének hatékony szervezésére, a jó kommunikáció folytán összehangolhatták tevékenységüket, érdekeiket, kölcsönös segítséget és információt remélhettek egymástól. A gazdasági csoporton belül támogatták a szövetkezeti életet, új eljárásokat, gazdasági ágakat igyekeztek meghonosítani, megtanítani a gazdálkodóknak. Ezen kívül igye-

⁴⁵ *Uo.*, 46. dokumentum, 300.

⁴⁶ A társadalmi munkacsoportok felállítására a párt helyi szervezetei az 1935 októberében kelt, 61/1935. sz. körlevélben kaptak utasítást a Nemzeti Egység Szervezetének Országos Központjából Marton Bélától. A körlevél mellé részletes, kis füzetek formájában kiadott „útmutatásokat” mellékeltek az egyes társadalmi csoportok megszervezésére, működésére, feladataira stb. vonatkozóan (VONYÓ, *Gömbös pártja... i. m.*).

⁴⁷ *Uo.*, 44. dokumentum, 282.

⁴⁸ *Uo.*, 45. dokumentum.

⁴⁹ *Uo.*, 46. dokumentum.

keztek minél több kedvezményt biztosítani a csoport tagjainak, főképp egymásnak nyújtott árkedvezmények formájában.⁵⁰

A propagandacsoport általános feladata a Nemzeti Egység gondolatának terjesztése volt. Segítenie kellett a többi csoport létrejöttét, megszervezését, illetve kizárólagosságának biztosítását. Létre kellett hoznia a Nemzeti Egység Körét és irodáját. A kör helyiségét kellett a társadalmi élet középpontjává tenni, rádióval felszerelni, központilag előírt napilapokat és egyéb újságokat biztosítani a látogatóknak, szórakozási lehetőségről gondoskodni (pl. sakk). A propagandacsoport tagjai népgyűléseken szónoklatokat tartottak (központi útmutatás szerint), politikai vitaüléseket szerveztek, feladatuk volt a Nemzeti Egység gyűléseinek megszervezése, a tömeghangulat figyelése, választásokon a kampány segítése.⁵¹

A népművelési csoport feladata rendkívül sokrétű volt. Különleges hangsúlyt kapott a különböző művészetek művelése, illetve – hangsúlyozottan nemzeti jellegű – kulturális javak terjesztése. Mindenekelőtt nagy propagandaértékük, látványosságuk miatt, illetve mert könnyed műfajokról lévén szó, sok embert vonzanak, nagy tömegek megmozgatására, bevonására, elérésére képesek.⁵² A csoportoknak szánt feladatok közé tartozott a könnyen emészthető, népszerű kulturális műsorok készítése, illetve szervezése. Fontos szerepet szántak a Nemzeti Egység Énekkarának, egyrészt az ifjúság foglalkoztatása, másrészt propagandacélok, például a Nemzeti Egység ünnepélyein való fellépések miatt. Azt is kikötötték, mely műveket kellett feltétlenül betanulniuk: a Himnusz, a Szózatot, a Magyar Hiszekegyet és a Nemzeti Egység indulóját (amit természetesen minden fellépésen el kellett énekelniük), valamint hazafias, „nemzeti jellegű” dalokat. Fel kellett továbbá állítaniuk zenekart, szavalókórust és kölcsönkönyvtárat is. A könyvtár állományának a Nemzeti Egység szellemiségének megfelelő, félre nem értelmezhető, az alacsonyabb műveltségű közönség számára is élvezhető, érthető könyvekből kellett állnia. A könyvtár csak NEP-tagok számára kölcsönözhetett könyveket, de nekik ingyen.⁵³

A különböző művészi-kulturális csoportok és gyűjtemények felállítása mellett fontos feladatként szabták meg a „kultúrpolitikai akciók” kezdeményezését és lebonyolítását is. Nem kisebb dolgokra vonatkozott ez, mint pl. óvoda alapítására, kultúrház építésére, iskola felújítására, hősi emlékmű állítására stb. Előadások és tanfolyamok szervezése is szerepelt a népművelési csoport céljai között. Az előadások témáinak aktuálisnak, ismeretterjesztőnek, a helyi igényekhez igazodónak kellett lennie (például kártevő rovarok elleni védekezés, vagy a közélet kapcsán: a telepítés). Tanfolyamok szervezését is előírta a pártközpont, amelyek során háziipari mesterségeket sajátíthattak el a résztvevők. Ezek ingyenesek lettek volna, de szintén csak a NEP-tagok számára.⁵⁴

A Társadalmi Tevékenység első pillantásra rendkívüli értékeket képvisel. Serkenti a társadalmi életet, a helyi közéletet, kulturális pezsgést, aktív kulturális tevékenységet szorgalmaz, játékoskodásra buzdít, jelentős népművelési és felnőttoktatási feladatokat vállal magára, fontos érték- és hagyományörző tevékenységet folytat, gondot fordít a sportélet fejlesztésére, a szabadidő hasznos eltöltésére.

⁵⁰ Uo., 48. dokumentum.

⁵¹ Uo., 49. dokumentum.

⁵² Uo., 47. dokumentum.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo., 47. dokumentum, 313.

Mégis nehéz lelkesedéssel gondolni e törekvésekre, mivel a pártiratokból az is kiderül, a különböző társadalmi szervezetek létrehozásánál nem a társadalom kulturális, gazdasági felemelése volt az elsődleges cél, hanem a politikai ideológia terjesztése direkt, vagy indirekt módon. Minden egyes tevékenységi kör kapcsán határozottan megfogalmazták azt a követelményt, hogy az összes hasonló szervezetet be kell olvasztani a Nemzeti Egység Mozgalmába, minden kezdeményezésnek a Nemzeti Egységből kell kiindulnia és minden rendezvényen, közéleti eseményen a NEP-nek kell meghatározóvá válnia, s ezt maximálisan ki is kell hangsúlyozni. Ily módon a Nemzeti Egység eszméjének (és vele a pártnak) kellett volna egyeduralkodóvá válnia a kulturális és a közéletben, de a gazdasági, a szociális, az ifjúsági és a sportéletben, majd előbb-utóbb az emberek tudatában is. Történik mindez a nemzeti egység érdekében, amely a magyarság boldogulásának egyetlen útja lehet – legalábbis Gömbös és társai szerint. Hiszen a vezér csak így vezetheti ki népét a gazdasági, és ami még fontosabb, a lelki válságból, hogy a nemzet új erőre kapva ismét elfoglalja méltó helyét a Kárpát-medencében és Európában...

ANNA DÉVÉNYI

A PROGRAMME TO DEFEAT THE PSYCHOLOGICAL CRISIS

The reform plans of Gyula Gömbös

In the first half of the 20th century it was a widespread opinion all over Europe that liberalism, which had flourished in the 19th century, was dead both in an economical and political sense. It seemed no longer possible to make a state function well on the basis of liberal and democratic views. This view was strengthened by the global economic crisis. The national dictatorships, developing in the 20s and 30s seemed to be able to react to the challenges of the crisis more successfully. Also, in Hungary there was a strong need to appoint a „hard handed” Prime Minister.

What Gyula Gömbös claimed, referring to the crisis, is that it was not merely an economic crisis but a total social crisis. In his program, called National Work Plan, he emphasized that besides steps to handle the economic problems he intended to take steps to overcome the psychological problems of the nation and the country as well. He believed that the basis of overcoming the economic, social and political problems should be the moral and psychological betterment of society.

According to Gömbös and the politicians supporting him, mostly new leaders of the Party of National Union, the new foundations, the new state form and the new ideology were necessary because of the ideological changes of the era (the decline of liberalism). The way of living nations create for themselves is suited to the actual ideology of the period and follows its changes. However, these changes can be realized at the cost of great sacrifices and hardships, which can often generate a shock effect, bring about revolutions. These changes can happen pain-free if the society has been properly prepared for them. This is the process which is called „nation management” by Béla Béldi (leader of Propaganda office of The Party of National Union).

The policies implemented by Gömbös were intended to realise a similar process. The new stateform would have been based on an ideological unity. The idea was that of national

unity. It is no accident that they put special emphasis on reeducating the society and creating a strong national propaganda. The final result of this work would have been a society which could be controlled in different ways and which would be strong considering its national identity. It should have supported the policy of Gömbös, therefore he could have had the possibility to create and change the constitutional order of the country at his will.

The study focuses on his plans to lead the nation, on the different ways of reeducating the people and creating the unity of the nation. What role did Gömbös want to give to public education in that process? How would all this have served a moral and psychological rebirth and the resolution of the crisis?

KOMMER ERIKA

A TEMESVÁRI *NEUE BANATER ZEITUNG* NIKOLAUS BERWANGER FŐSZERKESZTŐ IDEJÉBEN

Dolgozatomban a temesvári *Neue Banater Zeitung* temesvári napilapot szeretném bemutatni 1969 és 1984 között, Nikolaus Berwanger főszerkesztő idejében. A romániai Ceausescu-diktatúra idején, amely gátat szabott az egyéni-, a szólás- és a sajtószabadságnak, kijelenthetjük, hogy a *Neue Banater Zeitung* a legválságosabb társadalmi körülmények között tudott olyan fejlődést felmutatni, amelynek hozadéka – a romániai bánsági sváb, illetve összességében a romániai német kultúra, hagyomány és identitástudat megőrzése – mai napig értékelendő teljesítmény.

Nikolaus Berwanger NBZ-főszerkesztő munkássága kitűnő példa arra, hogy miként lehet a válságnak értékteremtő szerepet tulajdonítani. Dolgozatomban a Berwanger idején megjelent sokféle különoldalra és mellékletre szeretnék reflektálni.

A Neue Banater Zeitung

A *Neuer Weg* bukaresti központi német nyelvű napilap 1949-es alapítása után nyolc évvel határozta el a román vezetőség, hogy az új, 1952-es alkotmányhoz igazodva, további német, területi sajtókiadványokkal árnyalja az „egyenjogú” romániai médiaéletet. Ekkor alakult 1957-ben Brassóban a *Volkszeitung*, Temesváron a *Die Wahrheit*.¹

A *Karpatenrundschau* hetilapot 1968-ban alapította Eduard Eisenburger, az egykori *Volkszeitung* folytatásaként. Eisenburger a *Karpetenrundschau* főszerkesztője is lett és mint a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának és az Államtanácsnak a tagja, meglehetősen magas hatalmi pozíciónak örvendett a kommunista Romániában. Így lehetősége volt a számos, címlapon megjelentetett politikai cikk mellett a célközönségnek fontos témákat feldolgozó írásokat is megjelentetnie, a német közösség számára jelentőséggel bíró projekteket elindítani: irodalmi és kulturális rovatokat működtetett (pl. *Eine halbe Stunde Gefühl?* – lírai rovatot, a *Fundsachen* elnevezésű nyelvkritikai rovatot), létrehozta a *Die Silberdistel* irodalmi díjat, nagyszabású szerkesztői munkákra is vállalkozott a lap – egy romániai né-

¹ Luzian GEIER, *Die „Neue Banater Zeitung” Aspekte der Berichterstattung und der kulturelle Auftrag = Banater Stadtkultur. Temeswar – das kulturelle Zentrum der Banater Deutschen (II). Zweite Hälfte des 20. Jahrhunderts Beiträge der 47. Kulturtagung in Sindelfingen – 19./20. November 2011*, Hrsg. Walter ENGEL, Walter TONTA, Stuttgart, Landsmannschaft der Banater Schwaben, 2012, 84.

met irodalomtörténet, egy romániai német történelmi lexikon és egy néprajzi kötet kiadására (egyiket sem sikerült befejezni).²

A *Die Wahrheit / Az igazság* 1957 februárjában hetilapként indult a Román Munkáspárt Temesvári Megyei Tanácsának és a Megyei Néptanács (Temeswarer Regionskomitees der RAP und des Regionsvolksrates) szerveként, 1957. december 10-étől hetente háromszor jelent meg: kedden, csütörtökön és szombaton.³ Munkatársai főként egykori *Neuer Weg*-szerkesztők lettek. 1968. február 21-én,⁴ újabb közigazgatási változtatások hatására indult a *Neue Banater Zeitung* napilap, a Román Kommunista Párt Megyei Tanácsának és Temes Megye Néptanácsának sajtóorgánuma (Organ des Kreiskomitees der RKP und des Kreisvolksrates Temesch), amely tulajdonképpen a *Die Wahrheit* folytatása volt más név alatt, az egykori szerkesztőkkel, főszerkesztővel. Ekkor a főszerkesztő Rudolf Sandor volt, helyettese Hans Stein.⁵ Az újság vezetősége a következőképpen változott az évek során: Willi Potocsnik (1968), Nikolaus Berwanger (1969–1984), Erwin Lessl (1985), Maria Stein (1985–1990), Anton Palfi (1990), Gerhard Binder (1990–1993).

Nikolaus Berwanger

Az 1935. július 5-én a Temesvár melletti Szabadfaluban (Freidorfban), megrögzött szociáldemokrata apa és nagyapa leszármazottaként világrajött Bergwanger építőtelepi, téglagyári és textilipari munkásként kezdte pályafutását. Többnyelvű proletár környezetben felnövekedvén, nem volt abban semmi rendkívüli, hogy 1957-ben beiratkozott a Román Munkáspártba (a későbbi Román Kommunista Pártba – 1965). Újságírói karrierjét 17 évesen kezdte a bukaresti *Neuer Weg*-nél, még középiskolás korában. 1958-ban került vissza Temesvárra, a *Neuer Weg* helyi tudósítójaként, közben német és román nyelvet hallgatott a temesvári egyetemen. 1969-ben lehetőséget kapott az újságírói fejlődésre: a bánsági régió pártbizottságának akkori sajtószerve, a *Die Wahrheit* olvasók híján haldoklott. Berwangert nevezték ki a megújítandó lap élére, de ennek a funkciónak az elfogadása, betöltése azt is jelentette Bergwanger számára, hogy beáll a párt vezető tisztségviselőinek körébe. Ezeket a feltételeket elfogadva lehetett ő az az újságíró, aki akár feltételeket is szabhatott a Pártnak és ezáltal úgy alakíthatta az újságot, a *Neue Banater Zeitung*ot, hogy az Románia „legjobb és legkedveltebb újságjává” vált.⁶ A német kisebbség kollektív öntudatát fejleszteni volt hivatott elsősorban a lap, és ehhez a Párt hozzájárulását megnyerni csak egy ilyen „életművész”⁷ lehetett képes, mint Berwanger. A mindig professzionalizmusra való törekvése és fáradhatatlansága, munkája iránti igényessége, az újsággal szembeni lojalitása az olvasóknak is nyilvánvaló volt: „Berwanger-Zeitung”-nak, azaz Berwanger-újságnak nevezték a NBZ-ot (néha ironikusan),

² Rumäniendeutsche Kinder- und Jugendliteratur 1944–1989. Eine Bibliographie, hrsg. Annemarie WEBER, Petra JOSTING, Norbert HOPSTER, Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 2004, 44–45.

³ Uo., 42–43.

⁴ Eduard SCHNEIDER, „Dauernder Wegweiser und Gefährte”. Die „Neue Banater Zeitung” in den 25 Jahren ihres Bestehens / Eine Rückschau, NBZ, 1982. április 11, 4–5.

⁵ GEIER, i. m., 84.

⁶ Anton ZOLLNER, „Ein Schwimmer gegen den Strom”, 1995. március 27. = <http://www.banater-aktualitaet.de/heim04.htm> (Letöltés 2013. augusztus 12-én.)

⁷ Uo.

majd a papírspórlási intézkedések következtében csökkentett terjedelmű lapot „Berwanger-Zettel”-nek, Berwanger cédulájának.⁸

Nikolaus Berwanger főszerkesztő idejében megváltozott a bánsági lap formátuma⁹ és szellemisége. Az akkor 34 éves tőzsgyökeres bánsági újságíró dinamizmusa ellenére politikai tevékenysége miatt megosztó személyiség volt az olvasók körében.¹⁰ Tizenöt évesen a Romániai Német Antifasiszta Bizottság¹¹ tagja volt, ezen keresztül került 1952-ben újságíróként a *Neuer Weghez*. A Román Újságírói Tanács elnökhelyettese volt, a Román Írószövetség Vezetőtanácsának és a temesvári Íróegyesületnek tagja, alapító tagja és vezetője az Adam Müller-Guttenbrunn irodalmi körnek. A Romániai Német Dolgozók Tanácsának alelnöke is volt és az együtt élő nemzetek temesvári Megyei Tanácsának elnöke. „Tűlzás nélkül tekinthetjük [Berwangert] a bánsági németek legjelentősebb politikai személyiségének az 1970–1984 közötti időszakban. Kétségtől helytálló ez az állítás a háború utáni bánsági német publicisztika területére vonatkoztatva is.”¹² – írja róla Luzian Geier.

Nikolaus Berwanger, aki mindig is a kivándorlás ellen voksolt, 1984 őszén látogatást tett a Német Szövetségi Köztársaságban, és többé nem tért haza. Talán a bánsági svábok kilátástalan helyzete miatt érzett tehetetlenségében tette – de disszidens nem volt. „Én szocialista maradtam és ezt nyilvánosan ki is jelentettem. Számomra az NSZK soha nem volt egy Mekka, és saját múltam disszidense nem szeretnék lenni”¹³ – vallotta egy 1988-as interjúban, amelynek az újságíró Volker Kaukoreit találóan a „Zwischen den Stühlen” / „Két szék között” címet adta.

Berwanger Ludwigsburgban telepedett le és folytatta írói pályafutását. 1987 és 1989 között a marbach-i Schiller múzeumban és a Német Irodalmi Levéltárban tevékenykedett. 1986–87-ben vendégtanárként előadásokat tartott egyesült államokbeli egyetemeken. 1989. április 1-jén halt meg Ludwigsburgban.¹⁴

⁸ GEIER, i. m., 95.

⁹ 1969. november 1-jétől jelent meg kisformátumban.

¹⁰ Eduard SCHNEIDER, *Literatur und Literaturreflexion in der rumäniendeutschen Presse der Nachkriegszeit. Die Neue Banater Zeitung (Temeswar) und ihr Beitrag zur Förderung der literarischen Nachwuchsgeneration (1969–1975) = Benachrichtigen und vermitteln. Deutschsprachige Presse und Literatur in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert*, Mira MILADINOVIĆ ZALAZNIK, Peter MOTZAN, Stefan SIENERTH, München, IKGS Verlag, 2007, 318–319.

¹¹ Comitetul Antifascist German (Antifa)

¹² „Ohne Übertreibung dürfte er die bedeutendste POLITISCHE Persönlichkeit der Banatdeutschen in der Zeit 1970–1984 gewesen sein. Ohne Zweifel gilt das auch im Bereich deutsche Publizistik im Banat der Nachkriegszeit.” Luzian GEIER, *Dem Zwang der Parteipolitik ausgeliefert?! Für die Gemeinschaft etwas bewegen: Das Wirken von Nikolaus Berwanger als Chefredakteur der „Neuen Banater Zeitung” 1969–1984*, 2007, kiadatlan tanulmány.

¹³ „[...] ich bin Sozialist geblieben und habe das auch öffentlich erklärt. Für mich war die BRD nie ein Mekka, und ein Dissident meiner eigenen Vergangenheit möchte ich nicht sein.” Volker KAUKOREIT, *Zwischen den Stühlen. Ein Gespräch mit Nikolaus Berwanger über sich und deutschsprachige Literatur im rumänischen Banat*, Düsseldorf: Debatte 2/88, 13.

¹⁴ Cornelia HARLACHER, *Nikolaus Bergwanger – Leben und Schaffen eines Rumäniendeutschen*, Diplomarbeit an der Universität Wien, Wien, Mai 2008, 42. URL: http://othes.univie.ac.at/1017/1/2008-08-20_0100683.pdf, 42.

A formátumváltoztatásról

Hogy miért volt a NBZ formátumának megváltoztatása lényeges? A kisebb formátumra (kb. A3-as lapméretre,¹⁵ az osztrák Grazer Kleine Zeitunghoz hasonlatos méretre¹⁶) való áttéréssel Berwanger megelőzte korát. Úgy, ahogy a 21. században a szerkesztők, újsággépyártók tudatosították a napilap hanyatló helyzetét, és a nyomtatott változatok helyett vagy mellett online újságokat, e-paper-kiadványokat, mobiltelefonos, notebook-os változatokat, alkalmazásokat (is) kínálnak az olvasóknak, úgy érzett rá Berwanger is 1969-ben, hogy a formátumváltozás differenciálási lehetőségeket hordoz magában, amelyek kitágíthatják a lap hatósugarát, az új kínálat új olvasói csoportokat (is) vonzhat.¹⁷ Ekként már ő is a „túlélés zálogának”¹⁸ tekintette ezt a változtatást, és a történelem őt igazolta. Kultúrpolitikusként az akkori Romániában egy új német kulturális közeg kialakítására törekedett. Hitt abban, hogy képzés, irodalom, kultúra által valóban hatni lehet a mindennapi politikai életre.¹⁹

Berwanger fő célja a német kisebbség támogatása volt minden lehetséges téren.²⁰ Az általa létrehozott sok új, többnyire kulturális melléklet sikeres eszköze volt ennek. Létrehozta a „*Pipatsch*” tájszólás-, az „*NBZ-Kulturbote*” kulturális mellékletet, számtalan helyi különoldalt (Arad, a Bánsági Hegyvidék, Lugos, Zsombolya, Nagyszentmiklós számára), az országszinten nem csak a német ajkú olvasóközönség körében szeretett sportrovatot és rengeteg diákoldalt. A megváltoztatott, kisebb formátumú, de gazdagabb tartalmú *Neue Banater Zeitung* tartalmilag és professzionálisan is magasabb szintre lépett, ezzel növelve az olvasók számát is, mintegy 15.000 előfizetőt számlálva 1972-ben.²¹

Az is figyelemreméltó, ahogyan a formátum-, illetve koncepció-változtatást a lap az olvasók elé terjesztette: egy héttel a váltás előtt minden nap ott állt a kiadvány fejléce felett vagy mellett a figyelemfelkeltő reklám. Az első ilyen beharangozó, amely 1969. október 25-én olvasható, a formai és az ezzel járó tartalmi változásokat is jelzi: a „gazdagabb”, „sokoldalúbb” és „praktikusabb, barátságosabb, kényelmesebb” lap – a hirdetés szerint – ötvözni fogja a ko-

¹⁵ WEBER, JOSTING, HOPSTER, *i. m.*, 43.

¹⁶ GEIER, *i. m.*, 95.

¹⁷ Lásd Hans Jürgen BUCHER, Peter SCHUMACHER, *Tabloid versus Broadsheet: Wie Zeitungsformate gelesen werden*, Media Perspektiven, 10/2007, 514.

¹⁸ Neville Brody kifejezése, BUCHER, 514.

¹⁹ „Ich habe bewusst Politik gemacht, unter nicht einfachen Bedingungen, mit dem Hauptziel, damals in Rumänien eine neue deutsche Kulturlandschaft zu gestalten. (...) Ich dachte, die tägliche Kleinarbeit wäre ein bescheidener Beitrag zu erhoffter Erneuerung im Land. Ich und meine Freunde dachten, man könne tatsächlich über Bildung, über Literatur, über Kultur als Ganzes auf den politischen Alltag wirklich Einfluss nehmen. Die *kleine* NBZ, mit einer täglichen Auflage von 20.000, konnte sich in der rumänischen Medienlandschaft zeigen, wurde allerdings zusehends „gefährlich“. Dabei hatten wir lediglich versucht, ein wenig Demokratie bzw. Pressefreiheit zu praktizieren, und keiner von uns war ein Held, wir haben nur viel später resigniert, als andere Personen oder Gruppen. (...) Ich fühlte mich für alle negativen Auswüchse des Sozialismus im damaligen Rumänien, für alle seine die Menschlichkeit verletzenden Erscheinungen mitverantwortlich; ich wollte verbessern, ich wartete auf die große Wende, ich wollte das für mich heilige Wort Demokratie vor das Wort Sozialismus setzen.” http://de.wikipedia.org/wiki/Nikolaus_Berwanger [Hozzáférés 2013. október 7-én]

²⁰ „In seiner Funktion und mit seinem politischen Selbstverständnis versucht er grundsätzlich alles zu fördern, was die Fragen der deutschen Minderheit betrifft.” Thomas KRAUSE, *Die Fremde rast durchs Gehirn, das Nichts... Deutschlandbilder in den Texten der Banater Autorengruppe (1969–1991)*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 1998, 56. zitiert in: HARLACHER, *i. m.*

²¹ Franz LIEBHARD, *Dreitausend*, NBZ, 1972. február 1.

moly publicisztika elvárásainak megfelelő témákat (mint helyi hírek, külföldi információk, sport) a bulvársajtó által kedvelt folytatásos történetekkel, krimivel, humorral.²²

Az újság fennállásának 20. és 25. évfordulóján újra megfogalmazzák a kiadvány mindenkor két fő célkitűzését: közel lenni az olvasókhoz illetve kordokumentumként funkcionálni – kiegészítve a kommunista cenzúra elvárásainak megfelelően azzal, hogy a párt megbízásából a bánság népességének írják a szocializmus érdekeit képviselve...²³

Ha az újságban közölt olvasói leveleknek hinni lehet – márpedig a legtöbb pozitív véleményt kiváltó cikk, rovat, az újság által szervezett esemény tárgyilagosan is bizonyítható –, akkor a kiadvány maximálisan teljesítette céljait. Az *NBZ* nemcsak információ-közvetítő, hanem eseményszervező szerepet is betöltött (hagyományörző, kulturális és sporteseményeket rendezett) – így tudott valóban részese lenni az olvasók mindennapjainak. Dicsérik még helyi vonatkozású információbőségét és azt a következetességet, amellyel a felmerülő kérdések megoldására törekedett. Szülőföldjük megismerésének zálogát is látták benne az olvasók, szerették az újság által kiadott falinaptárakat és évkönyveket is. Sokat jelentett számukra az is, hogy az *NBZ* szerkesztősége mindig nyitott ajtókkal, segítőkészen, barátként várta őket – íme a valóban élő újság–olvasó kapcsolat! Értékelték, hogy újságjuk az volt, amit ígért: egy bánsági lap.²⁴ Ez a sokoldalúság tette az *NBZ*-et kimagaslóvá a romániai helyi lapok között és emelte „régio-újsággá”.

A *Pipatsch-Kulener* (1978), később az *NBZ Volkskalender* (1979–1989) címet viselő évkönyv mellett a *Neue Banater Zeitung* 1982-ben megjelentette a *Nussknacker* rejtvényújságot és ugyancsak 1982-ben, májusban a temesvári Adam Müller-Guttenbrunn irodalmi kör *Pflasterscheine* című évkönyvét, a háború utáni Románia első ilyen jellegű német nyelvű kiadványát.²⁵

Az *NBZ* rohamos fejlődésével komoly fejtörést okozott a romániai németiség bukaresti központi lapjának, a *Neuer Weg* szerkesztőinek. Számos előnnyel rendelkezett az országos lappal szemben: helyi újság lévén területileg közelebb volt az olvasókhoz, kis formátumának köszönhetően arányokban mérve kevesebb helyet biztosított a politikailag megrendelt témáknak, éjfélkor került nyomdába az új szám, így frissebb híreket közölt, és reggel korábban került piacra, mint a vonattal érkező *Neuer Weg*.²⁶

²² „In Kürze / NBZ in neuem Kleid / Mit dem neuen Format befolgt unser Blatt eine Tradition der Banater deutschsprachigen Lokalpresse. / Die neue Form füllt neuer Inhalt. / Ihre NBZ wird: / reicher / vielseitiger / handlicher / In jeder Ausgabe: Fortsetzungsgeschichte, Sport, Lokalnachrichten aus Stadt und Land / Auslandsinformation / Humor / Beginnend mit ersten Nummer: unsere spannende Kriminalfolge „DER NÄCHSTE MORD IN 47 MINUTEN” von dem bekannten Autor der „Kriminalfälle ohne Beispiel”, Günter Prodöhl. = NBZ, 1969. október 25, 1.

²³ BERWANGER, Nikolaus: *Moment, bitte!* = NBZ, 1977. február 1, 1. és SCHNEIDER, Eduard: „*Dauernder Wegweiser und Gefährte*”: Die „*Neue Banater Zeitung*” in den 25 Jahren ihres Bestehens: Eine Rückschau = NBZ, 1982. április 11, 4–5.

²⁴ *Vierseitig vielseitig: Leserstimmen zum NBZ-Jubiläum*, NBZ, 1982. április 11, 3.

²⁵ *Im Dienste des Lesers*, NBZ, 1982. december 24, 1, 3.

²⁶ Hans FINK, *Hinter den Kulissen des „Neuen Wegs”: Erinnerungen an eine Bukarester deutsche Tageszeitung = Geschichte, Gegenwart und Kultur der Donauschwaben*, Sindelfingen, 1999, 179.

A „Pipatsch”

A kommunista Romániában a sajtótermékek, így a *NBZ* is teljes mértékben alá voltak rendelve a párt előírásainak. A szerkesztőség struktúrája, az újság megjelenési formája, oldalszáma, az anyagi támogatás stb. mind a kiadóktól, azaz a párttól és az államtól függött. Ilyen körülmények között elképzelhetetlen volt a nyílt vagy legtöbb esetben akár burkolt társadalomkritika gyakorlása. Az egyetlen kiutat a tartalmi súlypont eltolása jelentette a politikumról a kisebbségi kulturális élet (iskola, színház, könyvkiadás, irodalom, bánsági történelem és földrajz, szokások, nyelv) irányába.²⁷

Ezt a kiutat felhasználva indult útjára 1969. november 9-én a *Pipatsch* nyelvjárásmelléklet, amely Nikolaus Berwangernek különösen szívügye volt. Ő volt a szerkesztője, nagy részben szerzője is („*Sepp Zornich aus Umseck*” illetve „*m Berwanger sei Niklos*” álnév alatt) a mellékletnek, amely által az újság célkitűzései – a bánsági sváb kisebbség öntudatának, kultúrájának megtartása, illetve az olvasók és a lap közötti közvetlen kapcsolat ápolása – maradéktalanul megvalósíthatók voltak.

A *Pipatsch* elnevezés szimbolikáját már az első szám megmagyarázza: olyan mögöttes tartalmakat (is) kíván a melléklet továbbítani, amelyeket csak „virágnnyelven” lehet, illetve ahogy a pipacs sem a legszebb a virágok között, úgy várhatóan a közölt vélemények sem lesznek mindig a legkedveltebbek.²⁸

A cím magyarázatán kívül tartalmazza még az első *Pipatsch*-szám a szerkesztők nevét²⁹ (ez a további kiadványokban is mindig megjelenik), meghatározza a megjelenés gyakoriságát (havonta egyszer jelent meg a melléklet – ez aztán 1970 márciusától havi két négyoldalas, majd 1974-ben heti egy kétoldalas megjelenésre változott, a melléklet nagy sikerének eredményeképpen).³⁰

Cornelia Harlacher szerint a *Pipatsch* nyelvjárásmellékletnek két feladata volt: a nyelvi kiegyenlítés és sajátos témák és tartalmak közvetítése a bánsági svábok életéből.³¹ A dialektus használata révén még inkább közel került a vidéki bánsági sváb családokhoz a lap és ezáltal is sok új olvasóra tehetett szert. A nyelvi kiegyenlítés fogalmának magyarázására Harlacher Thomas Krause-t idézi, aki szerint a különböző nyelvjárások beszélői közötti jobb érthetőség érdekében egyes elsődleges nyelvi jellemzőket háttérbe szorítanak, míg másodlagosakat kiemelnek.³²

Tematikailag elsősorban szórakoztató műfajú szövegek lelhetőek fel a *Pipatsch* oldalain, anekdoták, rímek, viccek, rejtvények, versenyfelhívások, de irodalmi szövegek is, amelyek társadalomkritikus hangja egyedülállóan merész volt a Ceaușescu-diktatúrában. Ezt a kriti-

²⁷ GEIER, *i. m.*, 98–99.

²⁸ „Un for was grad „Pipatsch”? Schaut: Die Pipatsch is a Blum; wann aach net grad die scheenschi, un wann se aach net dort wachse tut, wu de Blume ihre Platz is, so is se doch a Name, un for was selle mir net aach unser Meinung mol „dorch die Pipatsch” saan, wu die Herrischi des schun seit Menschegeденke „durch die Blume” so mache.” *NBZ, Pipatsch*, Nr. 1, 9. November 1969, 3. = HARLACHER, *i. m.*, 48–49.

²⁹ „Die Pipatsch werd rausgin un zamgestellt vum Sepp Zornich (,m Berwanger sei Niklos). Sei Adjutande beim Zamstelle sin de Vetter Matz vun Hopsenitz (Hans Kehrer), de Michl Gradaus (Ludwig Schwarz) und de Jakschi aus Freidorf (Jakob Vorberger).” *NBZ, Pipatsch*, Nr. 1, 9. November 1969, 3.

³⁰ Helmut RITTER, *35 Jahre „Pipatsch” (1969–2004): Über die Bedeutung der NBZ-Mundartbeilage für die Banater Schwaben (I)*, *Banater Post*, Nr. 22, 2004. november 20, 5.

³¹ HARLACHER, *i. m.*, 49–53.

³² *Uo*, 50.

kai jellegét a mellékletnek Helmut Ritter is többször hangsúlyozza négyrészes elemzésében: „A *Pipatsch*-ban olyan dolgokat lehetett nyelvjárásba burkolva és vicces formába közölni, amelyek máskülönbén nem jelenhettek volna meg egy szokásos újság hasábjain.”³³ Maga Berwanger, aki saját verseit is közölte a melléklet hasábjain, így kritizál 1982 szilveszterén: „ich wünsche mir volle getreidespeicher statt landwirtschaftsgesetze.” / „tele silókat kívánok mezőgazdasági törvények helyett”.³⁴

Összefoglalva: a dialektusban közölt szövegek az adott korban képileg (a központosítás és a sztenderd nyelvváltozat helyesírási szabályainak figyelmen kívül hagyásával) és tartalmilag (a bánsági svábok mindennapjainak, örömeinek, bánatainak, szokásainak, ünnepeinek megörökítésével) is előnynek örvendtek: belopták magukat a bánsági családok intimitásába, olyan közel férkőztek az olvasókhoz, amilyen közel nyomtatott szövegnek csak lehetséges.

Ezt a rendkívül szoros kapcsolatot az olvasókkal az a sok rendezvény, felhívás is bizonyítja, amely a *Pipatsch*-szerkesztők kezdeményezésével indult és legtöbb esetben hagyománytá nőtte ki magát. Ilyen volt a „Pipatsch-Brotworscht-Olympiade”, amely 1972-ben indult és abból állt, hogy bemutatkoztak a vidék kolbászkészítői és a legjobbakat díjazták. Ez egy közösségteremtő és -megtartó indítványozás volt, amelyet mai napig(!) megszerveznek (most már természetesen a román lakosság aktív részvételével is): a legutóbbi *Worschtkoschtprobra* (kolbászkóstolóra) 2013 januárjában került sor Lugoson.

1973-ban indult a „Pipatsch-Kuche-Wettbewerb” főzőverseny, 1976-ban zajlott a „Pipatsch-Witz-Olympiade” írott humorfesztivál. 1974-ben jelent meg az első keresztrejtvény (Wort-Kreis-Rätsl): a helyes megoldásokat beküldők között hetente egy nyertest sorsoltak ki. Ugyancsak 1974-ben indult a *Pipatsch* oldalain a „Wer was weeiß, gewinnt” ki mit tud-verseny és a „Pipatsch-Pokal” kézilabda-bajnokság, amelyet nyaranta rendeztek meg egy-egy bánsági faluban. 1980 márciusában indult a „Moderni Kunscht in der Pipatsch”-verseny: minden héten közölt a melléklet egy „modern” rajzot cím nélkül – ez utóbbit az olvasóknak kellett kitalálniuk; a legtalálóbbr elnevezések nyertek, eredményhirdetésekor a szerkesztők közzétették az eredeti címet is. 1981 májusa és szeptembere között zajlott a következő nagyszabású projekt: „Welches ist die beliebteschti Musichkapell im ganze Banat?” – a legkedveltebb bánsági zenekart keresték; az első öt helyezett a temesvári olimpiastadionban koncertezhetett októberben, a szavazatokat beküldő olvasók díjakat nyerhettek (lemezeket, NBZ-előfizetéseket, koncertjegyeket).

1983 a „Pipatsch-Kartenpartie” éve volt. Ebben a rovatban Berwanger a korabeli bánsági sváb falvak siralmas helyzetét mutatta be és kritizálta. A mellékes kártyázás és egyéb vidéki szórakozási lehetőségek taglalása mellett kemény társadalomkritika volt ez a javából. Helmut Ritter szerint ez a cikksorozat is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Berwanger egy év múlva elhagyta Romániát.³⁵ A kisebbségi lét árnyoldalait szívén viselő szerkesztő felhívta a figyelmet az elhanyagolt épületekre, a zöldségkereskedés döccenőire, bírálta az élelmiszerellátást: „Alig tudom elhinni, hogy ott, ahol az emberek több mint 6000 kg gyümölcsöt szolgáltatnak be hektáronként, hetente csak háromszor juthatnak kenyérhez...”³⁶

³³ „In der *Pipatsch* konnten, in Mundart getarnt und in Witzform verpackt, immerhin Sachen veröffentlicht werden, die sonst nie in den Spalten einer gewöhnlichen Zeitung hätten erscheinen können.” = *35 Jahre „Pipatsch” (1)*

³⁴ *Uo.*

³⁵ Helmut RITTER, *35 Jahre »Pipatsch« (1969–2004). Über die Bedeutung der NBZ-Mundartbeilage für die Banater Schwaben (3)*, Banater Post, Nr. 2, 2005. január 20, 7.

³⁶ „Es is mr net zum Glaawe kumm, dass mer do, wu die Leit iwer sehtausend Kilo Frucht vum Hektar gfeht

A szocialista bánság életkörülményeinek kritizálását Anton Zollner is a *Pipatsch*-melléklet és természetesen Bergwanger nagy érdemként emeli ki:

„A „Pipatsch” (pipacs) nyelvjárás-melléklet, amelynek alapítója Berwanger volt, rendszeresen kritizálta a szocialista Bánság körülményeinek visszasságát. Az újságban közölt versei politikailag annyira kétértelműek voltak, hogy sejteni kellett, a szerző disszidens. Berwanger azonban soha nem vallotta disszidensnek magát, még itt sem [Németországban – a szerző megjegyzése], ahol pedig egy ilyen kijelentés javára vált volna.”³⁷

Ez a társadalomkritika, a szocialista valóság, az életkörülmények bírálata az olvasók nézete is volt, ezen keresztül is magukénak érezhették tehát az újságot. „Az olvasókkal való kapcsolat nélkül nem lehet jó újságot csinálni és főleg nem olyant, mint a *Pipatsch*”³⁸ – vallotta Berwanger és véleményéhez híven mindent megtett azért, hogy újságja valóban közel legyen az olvasókhoz. A nyelvjárás-mellékletet annyira magáénak érezte, hogy kivándorlása után Németországban is megpróbálta újjáéleszteni „*Die neii Pipatsch*” néven – ennek első száma 1985. december 15-én jelent meg Sersheimban a *Donautal-Magazin* részeként, de nem volt hosszú életű.³⁹

Az „eredeti” *Pipatsch* azonban túlélte Berwangert. Sikerének legfőbb bizonyítéka, hogy a melléklet mai napig megjelenik, bár fénykora már lejárt⁴⁰, és bár a NBZ már rég elveszítette függetlenségét és csupán az *Allgemeine Deutsche Zeitung für Rumänien* napilap részeként jelenik meg, hetente egyszer.

A „Kulturbote”

Paul Schuster szerint 1970-ben három kulturális melléklete volt a *Neue Banater Zeitung*nak: az NBZ-*Kulturbote*, az *Universitas* és a *Wir über uns* elnevezésű.⁴¹ Tekintettel arra, hogy utóbbi kettőnek egyetemisták és diákok a címzettjei, én csak a *Kulturbote*-t sorolnám ki-mondottan a kulturális melléklet-kategóriába, bár kétségtávol jelentek meg a diákoldalak hasábjain is irodalmi jellegű és színvonalú írások is. Sőt, a szerkesztőség maga úgy tekintett az *Universitas*ra és a diákoldalakra, mint a fiatal író-/költő-generáció publikációs terére. Eva Marschangnak jelent meg erről cikke a *Kulturbote* keretén belül 1970. március 21-én

han, nor dreimol in de Wuch Brot kriet...” („Pipatsch-Kartepartie in Grawatz” 1983. augusztus 20.) = *35 Jahre »Pipatsch«* (4)

³⁷ „Die Mundartbeilage „Pipatsch” (Klatschmohn), deren Gründer Berwanger war, kritisierte regelmäßig die Missstände in der sozialistischen Struktur des Banats. Seine in der Zeitung veröffentlichten Gedichte waren politisch so zweideutig, dass man vermuten musste, dass der Autor Dissident sei. Bergwanger bekannte sich aber niemals als solcher und tat dies nicht einmal hier, wo dies ihm viel Nutzen gebracht hätte.” = Anton ZOLLNER, *i. m.*, [saját fordítás].

³⁸ „Ohni Verbindung mit die Leser kann mer ke guti Zeitung mache un schun iwerhaupt ke solchi wie die *Pipatsch*” = NBZ, *Pipatsch* Nr. 326., 1978. június 4. [saját fordítás].

³⁹ RITTER, (4) *i. m.*, 6.

⁴⁰ „auch wenn sie ihre beste Zeit längst hinter sich hat” = RITTER, (1) *i. m.*, 5. [saját fordítás].

⁴¹ SCHUSTER, 1970. szeptember, 110.

„*Experimentalpoesie der Jüngsten. Banater neue Lyrik kritisch betrachtet*”⁴² címmel: hangsúlyozza a *Neue Banater Zeitung* szerepét a fiatal tehetségek támogatásában.

Az NBZ-Kulturbote négyoldalas 1969 novemberétől 1970 júniusáig havonta, majd 1970 júliusától havonta kétszer megjelenő kulturális melléklet. Schuster felrója a szerkesztőknek, hogy a rovat túlságosan régies, azaz túltuntúl a múltba tekint, a hagyományokat mutatja be, dialektusokat, szokásokat, elfeledett művészeket és kevésbé fordul az aktuális(abb) kultúrpolitikai és művészeti témák felé.⁴³ Cornelia Harlacher szerint a *Kulturbote* komolyabb hangvétellel foglalkozott mindazzal, amivel a *Pipatsch* derüsebben és hétköznapiabban és bár a bánsági sváb kultúra szélesebb körben való megismertetését dicséretreméltó kezdeményezésnek tartja, ő is utal a Schuster által említett mellézköngére, miszerint a mellékletet „nem kizárólag idősek írják, de úgy tűnik, mintha csak kizárólag időseknek íródna.”⁴⁴

Gyermek-, ifjúsági és diákolidak

Bánsági líceumoknak szentelt oldalak jelentek meg *Wir über uns / Mi magunkról* fejléc alatt: *Kleinreporter in Großsanktnikolaus / Nagyszentmiklósi kisriporterek*, *Hier spricht Lyzeum Nr. 2 / Itt a 2-es Líceum* (Temesvárról), *Hatzfelder Schulecho / Zsombolyai Suliviszhang*, *Zehnerlei über das 10er Lyzeum / Tízen a 10es Líceumról* (szintén Temesvárról), *Aus der Schule an der Temesch / A Temes menti iskolából* (NBZ-különoldal a lugosi C. Brediceanu Líceum számára), *Im Tale der Schlote* (Resicabányáról), *Neu in Neuaraad / Újdonságok Újaradról*, *Sanktannaer Extrablatt / Szentannai különoldal*.⁴⁵ Az egyetemisták az *Universitas*, a temesvári Nikolaus Lenau líceum tanulója a *Lenau-Schüler-Stimmen / Lenaus tanulók hangja* havi mellékletben hallatták hangjukat, a *Jugendtribüne / Felszólalnak a fiatalok* elnevezésű oldal az aradi, nagyszentannai, lugosi, zsombolyai és resicabányai líceumok számára jelentkezett havonta 1972. október 26-ától – ez a *Wir über uns* oldalak összevonása volt.

Az iskolai különoldalak szerkesztőbizottságát NBZ-újságírók és diákképviselők együttesen alkották. A *Neue Banater Zeitung* részéről Rosl Fink⁴⁶ volt rendszerint a felelős szerkesztő, a *Jugendtribüne*-ért Franz Thomas Schleich⁴⁷ felelt.

A lap az akkori társadalmi-politikai körülményeket meghazudtoló liberálisabb szemléletmódja és az általa biztosított nagyvonalú publikálási lehetőségek teremtették meg az *Aktionsgruppe Banat*⁴⁸ termőtalaját. Többek között a későbbi irodalmi Nobel-díjas Herta Müllertől is közzölt írásokat, 1981-ben például *A sváb fürdő* címűt.

⁴² Eva MARSCHANG, *A legfiatalabbak kísérleti költészete. Az új bánsági líra kritikus szemmel* [saját fordítás], NBZ-Kulturbote, Nr. 4., 1970. március 21, 5.

⁴³ SCHUSTER, i. m., 110.

⁴⁴ „Der Kulturbote, zwar nicht ausschließlich von den Alten geschrieben, scheint doch fast ausschließlich für die Alten geschrieben zu sein.” = Uo. [saját fordítás]

⁴⁵ A felsorolás az első megjelenés dátumát figyelembe véve időrendi. Lásd még SCHNEIDER, i. m. (2007), 346.

⁴⁶ Rosl Fink német–román szakon végzett a Temesvári Egyetemen 1966-ban. Két év Jánosföldön való némettanítás után a *Neue Banater Zeitung*hoz szerződött, ahol a nyolcvanas évek elejéig ifjúsági és oktatási problémákkal foglalkozott. Ma Németországban él. Ld. „Rosl Fink” címszó = Dr. Anton Peter PETRI, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein, Th. Breit Druck Verlag GmbH, 1992.

⁴⁷ Franz Thomas Schleich német szakon végzett Temesváron, 1972-től a *Neue Banater Zeitung* munkatársa. 1983 óta Németországban él, saját kiadója az „Edition Schleich”. Ld. „Franz Thomas Schleich” címszó, uo.

⁴⁸ 1972-ben alapított kritikus és szolidáris irodalmi csoport, amelyet a Securitate figyelt és végül feloszlattott.

Az 1974-ben központilag bevezetett papírtakarékossági program eredményeként az újság már csak négy oldalon jelenhetett meg, a helyi mellékleteknek⁴⁹ köszönhetően időnként nyolc oldalon. Az oldalszámcsökkentésnek az ifjúsági oldalak látták kárát: az egyetemisták oldala teljesen megszűnt, az egyes iskoláknak szánt oldalak is. Mindezek helyett havonta kétszer jelentkezett az *Unsere Schule* diákoldal.

Paul Schuster 1970-ben három részes tanulmányt publikált a *Neue Literatur* hasábjain a *Neue Banater Zeitung* diákoknak és egyetemistáknak szóló különoldalairól.⁵⁰ Bevezetőjében hiányolja a rendszerezett, szervezett, átlátható kultúrpolitikát az egyes romániai német publikációk esetében, amely lehetővé tenné a tényleges véleménycserét, kritikai szempontok egységes és következetes alkalmazását, új tehetségek támogatását, aktuális problémák alapos megvitatását. Megjegyzi, hogy szemmel láthatóan nő a publikált szerzők és a tárgyalt problémák száma, de sajnálja, hogy csak esetleges, elszórt jelenségekről van szó. Szerinte mindez alól két kiadvány képez kivételt: a *Volk und Kultur* havilap és a *Neue Banater Zeitung*.⁵¹

A *Neue Banater Zeitung* kultúrpolitikai szervezettségét dicséri, és már az elemzése elején találóan megfogalmazza az újság sikerének kulcsát: nem az *általános* értelemben vett olvasóhoz íródik. Rétegeket próbál megszólítani, elvetve az egyneműsítés fiktív létjogosultságát (figyelmet érdemlő újságpolitika a hetvenes-nyolcvanas években!), ezért alakít ki rengeteg különoldalt és mellékletet. Az objektív külvilágot természetesen egyneműen közelíti meg, mindenkire szólunk a realitást tükrözni próbáló hírek, riportok; de figyelembe veszi, hogy a szubjektív érdeklődés bizony differenciál és érdekcsoportok szerint próbálja a bánsági olvasóközönséget megszólítani.

Az eleve differenciált célcsoport mellett az is hozzájárul az említett diákoldalak sikerességéhez, hogy maguk a diákok írják őket. Schuster nem elfogult, a hiányosságokat is megemlíti: kifogásolja az esetenként fogalmazásszerű, minden eredetiséget nélkülöző írásokat, az anekdotázást, iskolaév-végi elegikus, konvencionális tanárdicsérő hangvételt stb., egyszóval mindent, ami nem eredeti, nem véleménynyilvánítás, nem a tapasztalatcserét szolgálja, nem jár körbe metodikai vagy tapasztalatszerzési kérdéseket.⁵²

A „Treffpunkt”

A *Treffpunkt* ifjúsági oldalt kiemelném, mint a legsikeresebbet, legolvashatóbbat ebben a kategóriában.

A *Treffpunkt* 1981. december 30-én indult Horst Samson kezdeményezésére (álneve Harry Simon), aki első szerkesztője is lett az oldálnak. Bár a költő-újságíró nem emlékszik arra, pontosan hogyan találta ki ezt a címet, ma is találónak és kellően programmatikusnak tartja. (A *Treffpunkt* találkozóhelyet jelent.) Samson 1984-től a *Neue Literatur* folyóiratnál dolgo-

⁴⁹ Arader Kurier, Heideblatt (Hatzfelder Anzeiger), Aranka Post (Großsanktnikolaus), Reschitzaer Nachrichten, Lugoscher Anzeiger.

⁵⁰ Paul SCHUSTER, *Nichtprovinzielles aus der Provinz. Zu den Beilagen der Neuen Banater Zeitung für Schüler und Studenten, Neue Literatur*, 21. Jahrgang, Heft 9, September 1970, 108–110; Paul SCHUSTER: *Nichtprovinzielles aus der Provinz. Zu den Beilagen der NBZ für Schüler und Studenten – II*, Neue Literatur, 21. Jahrgang, Heft 10, Oktober 1970, 100–105; Paul SCHUSTER, *Zur NBZ-Beilage „Universitas“*, Neue Literatur, 21. Jahrgang, Heft 11, November 1970, 99–101.

⁵¹ SCHUSTER, *i. m.* (September 1970), 108.

⁵² SCHUSTER, *i. m.* (Oktober 1970), 100–101.

zott, így a *Treffpunkt* egy ideig rendszertelenül jelent meg, nem havonta, mint addig. 1986 és 1989 között aztán Grete Lambert szerkesztette, 1989 és 1990 között Marius Koity, 1990. szeptember 11-étől Elvine Zaban.

Az oldal liberális(abb) hangvétele, témaválasztásai (zene, művészet, fiatalok mindennapi problémái), szinte teljes politikamentessége egyedülállóan olvashatóvá, életszerűvé és szórakoztatóvá tették. Samson szerint: „Hasonló oldal egyetlen más romániai újság hasábjain se lett volna megvalósítható [abban az időben].”⁵³ A gyermekoldalak, ifjúsági oldalak amúgy sem sújtotta a cenzúra olyan mértékben, mint az újságok többi részlegét, de Nikolaus Berwanger és az öt főszerkesztőként hosszabb ideig követő Maria Stein különösképpen gondoskodott arról, hogy az újságírókat, szerkesztőket az ilyenfajta számonkérésektől megóvják.

A *Treffpunkt* felépítéséről elmondható, hogy rendelkezett azokkal a majdnem minden számban visszatérő elemekkel, amelyek állandóságát és bizalmasságát biztosították, de volt annyira változatos a témaválasztása és -kidolgozása, hogy eredetiségét és érdekességét az olvasóköreben fenntartsa.

Állandó elemei közé tartozott a *Hallo!* Vezércikk, a *Brieffreunde* levelezőrovat, a *Jugend-spruch* idézet-sarok és a lírai alkotásoknak szentelt rész. Ezen kívül rendszeresen közölt interjúkat, körkérdéseket és riportokat.

A fiatalokat mozgósító „*Hallo!*” (az első számban „*Hello!*”) felvezetők életszerűek, aktuálisak és a fiatalokat érdeklő témákat dolgoznak fel. Eleinte nem is viselik mindig a *Hallo!* címet, hanem az aktuális témát jelölik meg címként – pl. a „*Mädchen auf hohem Gaul*” (1982. december 1.) című cikk a barátság témájában Eva Claudia Feisthammel olvasó levelét tárgyalja, aki arról kérdezett, régimódi-e egy lány, ha 18 évesen még nem volt kapcsolata fiúkkal. A szerkesztő a kérdésre beérkezett olvasói válaszokból is tallóz. Általában olvasói levelekre, az azokban felvetett problémákra, témákra reflektál az újságíró ezekben a felvezetőkben. Baráti aláírással köszön el – pl. Harry, Euer Harry, az írások személyes hangvételűek. Mivel a „*Hallo!*” vezércikk, felvezető adja meg az oldal alaphangját, illetve esetenként az olvasókkal való kapcsolattartás tükrének tekinthető, tartalmi és stilisztikai eltérései az egyes szerkesztők által felügyelt periódusokban sokatmondóak. Az olvasói levél szerepe a *treffpunkt*-ban vitathatatlan, a fiatal olvasókkal való kapcsolattartás alappillére.

A *Treffpunkt* nagy népszerűségnek örvendett célcsoportja körében: pezsgő, interaktív, a korszellemet meghazudtoló szellemi nyitottságú oldal volt, amelynek szerkezeti-tematikus vázát az olvasói levelek illetve az olvasókkal való találkozások biztosították. A szerkesztőség tagjait is megdöbbentette az olvasói levelek sokasága, a sok pozitív visszajelzés.

Az olvasó folyamatos bevonása az oldal szerkesztésébe egyedi dinamikát kölcsönöz a *treffpunkt*-nak. A fiatalok minden felhíváshoz pozitívan, segítően, együttműködően viszonyulnak. Körkérdések és a rájuk adott válaszok látnak napvilágot – pl. a temesvári Lenau-iskola tizenkettedikesei között, 1982. június 2-i számban: „Hogyan rendeznéd be / rendezted be a szobádat?”⁵⁴ Ez folytatódik az 1982. június 30-i számban is.

A *Treffpunkt* – akárcsak a teljes *Neue Banater Zeitung* – együttműködésre szólít fel és olvasóinak megelégedési bizalmat. Az első számból idézek:

⁵³ A szerző interjúja Horst Samsonnal 2013. augusztusában.

⁵⁴ „Wie würdest/hast Du Dein eigenes Zimmer einrichten/eingerichtet?”

Javasolok Neked egy találkozóhelyet. Ok? Beszélgethetünk egymással: szemtől szemben, levelezve vagy telefonon. Kinek nincs ma gondolja, kérdelem én. Írjál nekem a problémáidról – akár álnév alatt, ha szükségét érzed – vagy hívd az 1-53-17-es telefonszámot és mesélj. Ha nem találunk megoldást, talán segít a többi TREFFPUNKT-olvasó, akinek nem mindegy, hogy mi van Veled, Veled vagy Veled. Tényleg nem érdekel bennünket semmi, ahogy „néhány felnőtt” vagy „a másik generáció” állítja? Tegyük egy próbát. A Ti Harrytek.⁵⁵

Következtetések

Berwanger és újságja mindvégig arra törekedett, hogy közösségének érdekeit képviselje és tudatosítsa az olvasókban a szülőföld fontosságát egy olyan korszakban, amelyben más történelem és határozatok országszinten az elidegenedést, a gyökértelenség érzését szorgalmazták és erősítették.⁵⁶

A *Neue Banater Zeitung* erényt kovácsolt a válságból. Hosszú távú sikerét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy mai napig olvasható és megbízható dokumentuma egy kornak és egy tájnak, hiteles kulturális, gazdasági és politikai tükre egy azóta már felbomlott közösségnek.

A társadalmi környezetre gyakorolt hatása annak volt köszönhető, hogy mindvégig kereste és ápolta a kapcsolatot olvasóival, kritizált, bírált, szervezkedett, aktív volt. Ennek a nem passzív álláspontnak a felvállalásában kulcsszerepe volt Nikolaus Berwangernek, akinek személyisége, társadalmi-politikai helyzete és funkciói, céljai az újság és a bánási sváb közösség céljaival fonódtak össze.

ERIKA KOMMER

THE *NEUE BANATER ZEITUNG* OF TIMIȘOARA UNDER THE EDITORSHIP OF NIKOLAUS BERWANGER

Considering communism as a given crisis, that hampered the rights of the individual, the freedom of speech and the freedom of the press, the *Neue Banater Zeitung* was able to achieve progress in the most difficult social circumstances, the results of which – the preservation of the culture, traditions and the identity of the Banat Swabians and of the Germans in Romania generally – can still be regarded as an outstanding performance. The work done by Nikolaus Berwanger, NBZ-editor (1969–1984) is an excellent example for how a certain crisis can assume a value-adding role. The paper discusses and reflects on the wide variety of special pages that appeared under the editorship of Berwanger.

⁵⁵ „Ich schlage Dir einen Treffpunkt vor. Okay? Wir können, wir dürfen doch miteinander reden: Auge in Auge, durch Briefe oder über Telefon?! Probleme, wer hat heute keine, frag ich Dich. Schreibe mir über Deine – auch unter Decknamen, wenn Du meinst, dass das notwendig ist – oder ruf einfach 1–53–17 an, teile mir Deine Probleme mit. Finden wir keine Lösung, helfen uns vielleicht andere TREFFPUNKT-Leser, denen es nicht gleichgültig ist, was mit Dir und Dir oder Dir geschieht. Interessiert uns wirklich nichts, wie manche „Erwachsene” oder „die andere Generation” behaupten? Stellen wir uns alle mal auf die Probe! Euer Harry” NBZ, *Treffpunkt*, 1981. december 30.

⁵⁶ GEIER, „*Dem Zwang...*” i. m., 3.

Berwanger created the „Pipatsch” dialectical supplement, the „NBZ-Kulturbote” cultural supplement, several local special pages (for Arad, Lugos, Jimbolia, Sînnicolau Mare), the new sports section loved and appreciated not only among the German-speaking readership but also among other readers from the whole country and many student pages.

Despite the socio-political context of the time, the NBZ offered generous publishing opportunities to young writers, this way facilitating the development of the literary group Aktionsgruppe Banat. It published, for example, the works of the future Nobel laureate Herta Müller.

The *Neue Banater Zeitung* made a virtue of the crisis. Its long-term success is best manifested in the fact that it is a still readable and reliable document of an era and a cultural landscape, and provides an authentic cultural, economic and political image of a community that has ceased to exist.

II.

IRODALOMTUDOMÁNY

1.

Modernitás és válság
– a modernitás mint válság

SINKA JUDIT ERZSÉBET

PETELEI ISTVÁN, A VÁLSÁGBA JUTOTT KISEMBER ÍRÓJA?

A századutó megváltozott létérzékelése
Petelei István novellisztikájában*

Petelei István szépirodalmi műveinek tematikáját áttekintve kitűnik, hogy korának kisembe-reit, közembereit rajzolta szívesen. A recepciótörténet során többen is felhívták a figyelmet arra, hogy e társadalmi réteg egyik első irodalmi ábrázolója. Németh G. Béla az íróról 1985-ben született tanulmánya, amelynek címét értekezésem címéhez is kölcsönöztem – sokáig meghatározta a Peteleiről való gondolkodói horizontot.¹ Az irodalomtudós a közember első elhatározott ábrázolójának tekintette Peteleleit, és a „válságba jutott kisember írója” címet adta neki. Németh G. Béla olvasata szerint a „válságba jutott kisember” fogalma történetileg, társadalomtörténetileg értelmeződik: egy folyamat eredményének tekinti. Konkrétan, hogy a társadalmi szerkezet átalakulása következtében megváltozott az addigi szokás-, erkölcs- és értékrend, és a világban tapasztalt változások a közemberek vitális erejére is kihatnak: „Petelei hősei, miután bizalmukat elvesztették a rend bomlása, a normák bizonytalansága következtében, tele vannak félelemmel és sérelemmel.”² A válság fogalma azonban a tanulmányban kiterjed az egész történeti időszak jellemzésére is: „a régiből kimozdult, az újjal élni nem tudó világ nyomorúságát, »dekadenciáját«” jelenti.³ Németh G. Béla megállapítja, hogy Petelei e változó világban figyeli meg környezetének embereit, és lélektani érdeklődés vezeti, főleg „annak a lelkiségnek, azaz mentalitásnak, erkölcsiségnek, érzelmiségnek az írója, amely a változó művelődési, szokásbeli, értékrendi ráhatások következtében alakul ki a közemberben.”⁴ Németh G. Béla e megállapításával egyszerre utal arra, hogy Peteleleit hősei-nek lélekállapota izgatja, illetve arra, hogy hőseinek a társadalmi változások következtében megbillent lélekállapota a fő témája. Az irodalomtudós már 1971-ben született korszak-mo-nográfiájában is megjegyezte az íróval kapcsolatban, hogy Petelei „a társadalmi környezet szellemének, szellemi légkörének, élethangulatának tulajdonítja az ember sorsának kialakításában a vezető szerepet”, azaz a novellákban ábrázolt válsághelyzetek itt is történeti, társada-lomtörténeti magyarázatot kapnak.⁵ És megint csak a válság általános jelenlétének képzetét

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hall-gatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszí-rozásával valósul meg.

¹ NÉMETH G. Béla, *A válságba jutott kisember írója: Petelei István* = N. G. B., *Századutóról – századelőről. Irodalmi és művelődéstörténeti tanulmányok*, Budapest, 1985.

² Uo.

³ Uo.

⁴ Uo.

⁵ NÉMETH G. Béla, *Türelmetlen és késlekedő félszázad: A romantika után*, Budapest, 1971, 216–217.

érzékelte az ábrázolt korban, amikor ezt írja: Petelei „témái a lehető legmindennapibbak: a halál, a házastársak elhidegülése, az öreg emberek elmagányosodása, a család szétbomlása, az életforma csödj és hasonlók.”⁶ Azaz a válság e történeti korszak általános jellemzője: a válság mindennapi állapot.

Petelei valóban gyakran helyezi szereplőit különböző válságszituációkba, s ebbéli lélek-állapotuk elemzésére helyezi a fő hangsúlyt rövidpróza műveiben. Z. Kovács Zoltán tanulmányában azonban arra hívta fel a figyelmet, hogy egy általános válság feltételezése kétségre vonható, mert Németh G. Béla – és az életmű több, utána következő értelmezője is – úgy járt el, hogy Petelei műveit egy leírás nélkül is hozzáférhető és viszonyítási pontként kezelhető „élethez” mérte.⁷ Példázként olvasta a novellákat s egyúttal a novellák kínálta témákkal írta le a viszonyítási pontként szolgáló „életet”. Azonban annak eldöntése, hogy a felsorolt témák mennyire mindennapiak, nyilvánvalóan az egyéni-értelmezői megítélés függvénye – írja Z. Kovács Zoltán.

Németh G. Béla értelmezésében tulajdonképpen az európai kulturális hagyományban Rousseau óta permanensen jelen lévő válság gondolata csúcsosodik ki. Hamvas Béla gondolatait segítségül hívva azonban előadásomban szeretném elvetni azt az elképzelést, hogy az egész 19. századutó és 19. század–20. század fordulója a válság időszakának tekinthető, és ez az „általános válságállapot” a meghatározó a Petelei-életmű tematikájának alakulásában is. Hamvas Béla *A világválság* című munkájának bevezetőjében fejti ki, hogy „a gondolkodásnak, ha korkritika, mindig van apokaliptikus attitűdje. [Az, hogy] Montesquieu-től kezdve, Rousseau, Hölderlin, a romantikusok, Hegel, Kierkegaard, Marx, Nietzsche egész Evolúig ezen a hangon beszélnek, tulajdonképpen nem jelent semmi lényegeset. Ez az örök krízis-szellem modern megfogalmazásban: az apokaliptikus tradíció, ami ma [1936] a túltengő sajtó és könyvcivilizáció következtében a hisztéria egy nemévé vált. Krízis ma éppoly kevésbé van, mint Lao-ce korában, vagyis ma éppúgy van, mint akkor volt: de ez a mai kor nem kivételesen válságos, nem válságosabb, mint a történelem bármilyen más korszaka.”⁸

Azonban ha elvetjük azt a gondolatot, hogy a válság eleve adott módon jelenlévő Petelei alkotói időszakában, mi az, ami mégis indokolhatja, hogy Petelei-novellák kapcsán válsághelyzetekről, válságszituációkról beszéljünk? Amikor Németh G. Béla azt írja, hogy „Petelei ismeri föl és ábrázolja elsők között [...], hogy a birtokos berendezkedés értékrendjének bomlásával mint lesz iránytalanná, bizonytalanná, zűrzavarossá a hozzákötött, a keretébe illeszkedett, az általa legitimált kispolgári s a paraszti világ szokás-erkölcs és értékrendje is”⁹ akkor tulajdonképpen – a paraszti társadalomra vonatkoztatva – arról beszél, hogy az addig organikusan létező, zárt paraszti kultúra elveszítette sajátos létértelmező attitűdjét, az addig benne élők pedig kénytelenek voltak erre reflektálni, és újabb létértelmezési stratégiákat kialakítani.

Kunkli Enikő Gárdonyi Géza *Az öreg tekintetes* című regényét mint a létértelmezési válságot tematizáló művet elemezte egy munkájában.¹⁰ Tanulmányában Jung és Alfred Schütz

⁶ NÉMETH G., *Türelmetlen és késlekedő félszázad*, i. m., 216.

⁷ Z. KOVÁCS Zoltán, *Mindennapiság, narráció, irodalomtörténeti olvasat, Petelei István novellisztikájának olvashatósága*, Irodalomtörténeti Közlemények, 111(2007), 54–75.

⁸ HAMVAS Béla, *A világválság*, <http://mek.oszk.hu/05900/05945/html/> (hozzáférés: 2015. 04. 10.).

⁹ NÉMETH G. Béla, *A válságba jutott kisember írója: Petelei István*, i. m.

¹⁰ KUNKLI Enikő, *A visszavonhatatlanság tapasztalataként megjelenő létértelmezési válság tematizálódása Gárdonyi Géza Az öreg tekintetes című művében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 105(2001), 128–148.

elméleteiből indul ki.¹¹ Jung természeti ember fogalmán a természettel szoros kapcsolatban, harmóniában élő embert érti, akinek világa organikusan, a természeti rendnek megfelelően alakul ki. Alfred Schütz az életvilág fogalmával jelöli azt a valóságterületet, „amelyet az ébren lévő és normális felnőtt ember a józan emberi értelem beállítódásában mint egyszerűen adottat készen talál.”¹² Az életvilág homogén a benne élők számára – amelyet jellemezhetünk a kozmosz fogalmával is –, és egy sajátos világrend szerint működik. A világrend működését, fenntartását sémarendszerek biztosítják. Az ember világban való tájékozódása, boldogulása a sémák ismeretén és használatán alapul, ezek szerint megy végbe. Kunkli Enikő felhívja a figyelmet arra is, hogy „a sémák által nyújtott kognitív elemek az adott világ valóságát képesek reprezentálni, működőképességük természetes és megkérdőjelezhetetlen, nem fűződik hozzájuk, legalábbis kezdetben, semmiféle reflexió. Készen kapottak, és az ember elsődleges szocializációja során oly mélyen elsajátítottak, hogy az esetleges, akár részleges, akár teljes kiiktatásukra vagy módosításukra tett kísérletek nagy többségének szükségszerűen kudarcot kell vallania. A világrend általuk nyújt olyan világ- és létértelmezést, amely arra készteti a benne élőket, hogy ne reflektáljanak saját világba vetettségükre, illetve az abból fakadható egzisztenciális szorongásra.”¹³

Mindaddig tehát, amíg egy életvilág struktúrája állandónak tekinthető és a korábbi tapasztalatok érvényesek, addig megmarad az embernek az a képessége, hogy a világ történéseire hatással legyen. Amennyiben azonban egy életvilág, egy zárt kultúra bomlásnak indul – amely meg is történt a paraszti kultúra esetében a 19. század folyamán –, az ember tudatára ébred más életvilágok létezésének. Más életvilágokban a saját életvilágban elsődlegesen elsajátított sémarendszerek nem működnek, és az ember elveszítheti azt a képességét, hogy a világ történéseire – Petelei novelláiban legtöbbször saját sorsának alakulására – befolyással legyen. Amennyiben az előbb az életvilágot a kozmosszal azonosítottuk, az életvilágon kívüli világ a káosz területe, azaz olyan terület, ahol az ismert világrend nem működik. A káoszban újonnan tapasztalt dolgok, körülmények pedig sok esetben nem beilleszthetők a már leülepedett tapasztalatok közé, így megkérdőjeleződik az életvilágban elsajátított tudáskészlet. E folyamán keletkeznek az olyan válsághelyzetek, amelyek Petelei István novelláiban is megjelennek.

Egy, a századvégen tipikusnak mondható példán keresztül szeretném ezt bemutatni. Petelei három novellájában is feldolgozta a faluból a városba kerülő fiatal lányok sorsát, amely az ismeretlen, idegen közegben sok esetben a prostitúció lett. Az említett három novella a *Parasztiségyen*, a *csíkos szőttes vagy Czipra Kati*, és a *Balogh Eszti elment*.

A *Parasztiségyen* a Pesti Naplóban jelent meg 1900-ban, a *Czipra Kati* szintén a Pesti Naplóban 1901-ben, a Székely Lapokban 1902-ben, a *Balogh Eszti elment* pedig a Vasárnapi Újságban 1906-ban. Mindhárom elbeszélés fabulája kortárs tragikus eseményt jelenít meg. A konfliktust kiváltó szituáció ugyanaz mindhárom novellában: a szegény falusi lányok a városban keresnek boldogulást. A *Parasztiségyen*ben ezt az alapszituációt csak sejteti az elbeszélő egy dialógusban. Virág Eszti, a novella főhőse így beszél jegyesével, Sándorral:

¹¹ CARL G. JUNG, *Föld és lélek. Az archaikus ember*, Budapest, 1990; ALFRED SCHÜTZ, THOMAS LUCKMANN, *Az életvilág struktúrái = Fenomenológia a társadalomtudományban*, szerk. HERNÁDI MIKLÓS, Budapest, 1984.

¹² SCHÜTZ, i. m.

¹³ KUNKLI, i. m., 130.

- „– Sokat bántasz, Sándor! mióta hazajöttem.
 – Sokat bántasz, Eszti! mióta hazajöttél...
 – Azelőtt csak nyájas szavad volt hozzám.
 – Azelőtt csak hozzám volt nyájas szavad, Eszti...”

Eszter valószínűleg a városban szolgált cselédként, majd hazatért falujába. *A csíkos szöttek / Cifra Kati* konkrétan bemutatja a falusi lányok legnehezebb sorsát, a prostitúciót. Cifra Kati pártfogásába veszi az éppen a városba érkező, kis falusi leányt, Bagi Klárit, aki céltalanul lödörgög a városban, és ezt látva azonnal megkönyékezi egy férfi. Kati rokonszenvét az kelti fel elsősorban, hogy a leány ugyanazt a viseletet hordja (csíkos szöttek szoknya, kék babos kendővel), amit egykor ő is, és a saját maga sorsától próbálja megvédeni Klárit. *A Balog Eszti elment...* című novella főhősét a szegénység kergeti a városba, ahonnan varrónőként küld haza gazdag ajándékokat családjának. Az elbeszélés megmutatja, hogyan vélekedett a falu a városba ment lányokról.

„Esztire gondoltak, de a nevét nem említették. A faluban igen. Elítélték. A szökését gyanúsak találták a parasztok. Aki az igazában utazik el, arról mindent tud a falu, de Eszti megszökött, mint a bűnös. Senkivel se közölte a szándékát. És mindjárt pénzt küldözget. Honnan? A pénz nehezen terem a becsület mezején.”

A Balog Eszti elment... narrációjában csak sejtetve van az, ami *A csíkos szöttek*ben bizonyosság (tudniillik a prostitúció), azonban a zárásban megjelennek a leány „cifra holmijai”, melyek Balog Eszti bukottságát bizonyítják. Az elbeszélő azonban nem ítélkezik sem Balog Eszti, sem Cifra Kati felett, hisz ezek a novellák a nők jóságát, irgalmát hangsúlyozzák. Balog Eszti és a *Parasztcségyen* főhőse, Virág Eszti ugyanabba az élethelyzetbe kerül, a városba mennek szolgálnak. Azonban az alapszituáció két irányban fejlődik tovább, de mindkét leélt sorsnak azonos lesz a végkifejlete: a halál.

A három, hasonló tematikájú novella egybeolvashatóságát több tényező is megerősíti. Például a női hősök nevének összezsugorítása: a *Parasztcségyen* főhőse Virág Eszti, ugyanaz a keresztnéve, mint Balog Esztinek, akinek pedig „cifra holmijai” vannak, *A csíkos szöttek* főhősenek neve Cifra Kati. Ugyanazon alapszituáció három feldolgozásának felvetését erősíti az, hogy mindhárom novellában jelentős szerepe van a természeti képeknek. A természet leírásai a női sorsok különböző életfázisaival/lelkiallapotával harmonizálnak. *A Parasztcségyenben* Marci bábakalács csokrot hoz ajándékba Eszternek, amely nyár közepén nyílik. Eszter élete ártatlanul, fiatalsága teljében törik ketté. *A csíkos szöttekben* „Cifra Kati egy rosszkezdő őszi alkonyatban a legszebb köntösében mutogatta magát a kávéház ablakai alatt. A rügyfakasztó, illatos, langyos tavaszon a Cifra Kati egy kacsintására tiz tekergő áll megmeredt szemmel, tátott szájjal; – de ily lucskos hűvös őszen a legények feltűrt gallérukba behuzva a nyakukat, kezükkel a nadrágzsebben, talpálnak odább, se látva, se hallva.” Az illatos tavasz Kati múltjával azonosítható, amikor az elbeszélő Bagi Klárit egy tavaszi rügyecskehez hasonlítja: „Csinos rügyecske volt, olyan köntösbe öltözve, amilyent Cifra Kati hordott egyszer, leányka korában: baboskék keszkenyővel a fején, csíkos szöttek szoknyában és százánczu kivart köténnyel jóízű, alig fejlett sugár testén.” Amikor Balogh Eszti elhagyja a falut, ezt olvashatjuk: „Őszi idő járt. A nagy úton már hordták be jókor reggel a székely gazdák az egész vágású szekerekkel a szalmás gabonákat a nagy porban; s estefelé roppant zajongással húzódtak ki a mezőre a gyerekek pléhtepsivel, tűzszerszámmal, hogy

elriasszák a vaddisznókat a törökbúzás táblákról.” A következő kép pedig már Balogh Eszti halálát készíti elő: „A tél hamar beleharapott a mező zöldjébe nálunk, havasos helyen.” Cifra Kati és Balogh Eszti életében a válságszituáció tehát annak következtében alakult ki, hogy a falusi lányok nem a városi közegben szocializálódtak, tudatlanságuk folytán váltak a világi lét áldozataivá. Virág Eszti esetében azonban a helyzet pontosan fordított: ő életvilága törvényeinek ártatlan áldozata.

Virág Esztire, a városból falujába hazatért leányra a falusiak eleve gyanakvással tekintenek. Jegyese, Sándor is elbizonytalanodik kettejük szerelmében. Ennek oka, hogy olyan szituációba került – tudniillik nem a falu szeme előtt zajlott Eszter életének minden perce –, melynek kezelésére nincs rendelkezésre álló mintája. Sándor be is vallja saját zavarodottságát: „Nem tudom, mit beszélek, Eszti! Látod! Nagyon belenőttél a szívembe és féltetek... Ne haragudjál reám.” A lánynak ezt a meggyengült társadalmi helyzetét (városi szolgáló volt, apátlan-anyátlan árva, nagyapja gyenge öregember) használja ki egy másik legény, Marci, hogy megszerezze magának. A novella tulajdonképpen két világ, két világnézet összeütközését vizsgálja: a faluét és Marciét, aki kívül helyezkedik el a falu erkölcsi rendjén. A novella-indító folyó képe már Marci kívülállását szimbolizálja, ő a falun kívül, a túlparton van, onnan kiabál a lánynak. „A legény a mély víz túlsó martján állott előregörbödve, úgyelve a piszkos kis falusi udvart.” Eszter nagyapjának szavai is ezt erősítik: „No mi kell, oda túl?” Esztert térben saját portájukon belül, azaz a falu világában helyezi el Petelei. „Az Eszter, hej!” kezdő mondat háromszor ismétlődik meg. Az ismétlődő kezdő sor és a hömpölygő víz képe dinamikus novellakezdet eredményez, így az elbeszélés feszes tempóban indul, és a drámai pörgés végig jellemzője lesz. A dialógusok túlsúlya határozza meg az elbeszélés kompozícióját, szerkezetét. A szereplők is főként a párbeszéddek alapján jellemződnék, s a történetet is a párbeszédre adott reflexiók, reakciók alakítják.

Sándor és Eszter dialógusai stílusukat, hangulatukat tekintve sajátos részét képezik az elbeszélésnek. Ők ugyanabban az életvilágban helyezkednek el, az szerint gondolkodnak, annak sémái szerint viselkednek. A világra vonatkozó értelmezési keretük azonos. Mivel ez az életvilág a falu, párbeszédekhez a népi kultúrából merít Petelei: a bennük található alakzatok és nyelvi elemek a népdalokból, népballadából ismertek. Például ismétlések, felelgetések: „...mert láttam.” „Ha láttad is, aztán?” „Aztán?” Vagy népi frázisok, szólások: „Sok lesz két legény egy leányra... Vagy a Marci virágja kell neked – vagy én kellek neked. Megárt két legény egy leánynak, virágszálam...” „... esténként ki kerülgeti a házatokat?” A népballada legtöbbször szerelmi tragédiákat elbeszélő népköltészeti műfaj. A népballadára jellemző utalásos jelleg is fokozottan megjelenik Eszter és Sándor párbeszédeiben, sok esetben csak az el-elejtett szavakból következtethet a befogadó. A szintén népballadából ismert szaggatottság is jellemző, a kipontozott részek a feszültséget érzékeltetik. A végzetet felidéző mondatok pedig a közelgő tragédia előrejelzői: „Az Isten megver érte, Sándor.” „Az Isten megvert veled.” Az Eszter és Sándor közti, korábban már idézett négy sor („Sokat bántasz, Sándor! mióta hazajöttem...”) maga egy kis ballada, ismétléseivel, nyomatékosított, sűrített jelentéstartalmával. A párbeszéd tele van üres helyekkel, amik részben kitölthetők a szöveg más helyeivel, részben pedig szintén a népballadából ismert homály megteremtését szolgálják.

Más a jellege Eszter és Marci dialógusainak. Marci két nyelven képes beszélni. Ismeri a falu életvilágának nyelvét, önjellemzésében például szilfához hasonlítja magát: „Szilfa... Reám hasonlít; egyenes, mint a nyíl, s olyan kemény, mint a vas...” Az első jelenetben Eszter és Marci még elbeszélnek egymás mellett. Eszter úgy tesz, mintha nem értené, mit akar a legény. Marci, miután elutasítást kap, „világi” nyelven kezd beszélni, pont a falusi gondolko-

dással ellentétes tapasztalatát, tudását fejt ki, amikor ezt mondja: „Semmi se bizonyos a világon, tudja kied!” Esti visszatéréssel megerősíti a lány megszerzésére irányuló szándékát. Egyre nyíltabban hozza Eszter tudomására, hogy számára nem a falu életvilága az egyetlen, és a törvényeinek áthágása számára nem jelent akadályt: „Hát csak beszéljenek a faluban... én tudom: ki vagy, milyen vagy! s a legszebb vagy nekem a világon; ha másnak nem kellesz is, jó vagy nekem, a legjobb vagy, Eszti, nekem a világon!” Mivel Esztert ezzel a beszédmóddal nem sikerül maga felé fordítania, visszatér a falu nyelvéhez. „Szép szötteseim vannak az anyám ládájában, amit az ő két kezével csinált, s olyan gyolcsok véggel, mint a tiszta selyem...” „Az ágyneműim a mestergerendát érik, s olyan csúpok rajta, amiket a nagyanyám varrt még leánykorában... és egy rókatorkú bekecs, amit a királyné is elviselhetne.” Csábítása a népmeséket idézi, Eszter azonban a felkínált javakat – akárcsak egy népmesei hős – erkölcsi tisztasága miatt nem fogadja el. Miután a legény belátja, hogy Esztert nem tudja maga felé hajlítani – részben a Sándor miatt érzett szerelem, részben erkölcsössége miatt – hírbe hozza. Az ablakon kiszökő, megzavart legény az erkölcstelenség képe, ami egyedül a lányon csapódhat le. Eszter, mivel becsülete, pontosabban becsülete az emberek szemében elveszett, a folyóba veti magát. Ehhez azonban kell a megvesztegethető bakter, Boldizsár segítsége és közvetve az egész, kiabálva összegyűlt falu is. Ez további tragikus színezetet ad az elbeszélésnek, mert az erkölcs jelképes öre éppen a tiszta erkölcs eltaposásához segítkezik.

Marci is rajtaveszt szándékán. Azt hitte, mert a lány már megjárta a várost – azaz ismer a falun kívül más életet is – hozzá hasonlóan kívül áll a falu világán. Azonban Eszter kizárólag a falu rendjén, életvilágán belül tud gondolkodni és cselekedni. Számára jó hírének elvesztése egyenlő azzal, mintha a bűn valóban megtörtént volna, ezért követ el öngyilkosságot.

Végezetül csak egy nagyon rövid kitekintés: a hagyományos értelmi rendek felbomlását más írók, más közegben szintén érzékelték a századvégén, századfordulón. Gárdonyi említett regényén (*Az öreg tekintetes*) kívül ide tartoznak olyan művek, mint Kemény Zsigmond *Férj és nője* vagy Gyulai Páltól *Az egy régi udvarház utolsó gazdája*.

JUDIT ERZSÉBET SINKA

ISTVÁN PETELEI WRITING ABOUT THE MAN-IN-THE-STREET IN CRISIS?

A changing sense of existence at the end of the
century in the short stories of István Petelei

The title of the paper comes from a study by Béla Németh G., according to whom István Petelei, an author at the end of the 19th century, was among the first to decidedly depict the man-in-the-street in his works: '[Petelei] cares about the mentality, morality, sentimentalism, in one word the spirituality, which forms and affects the spirit of the commoner, the man-in-the-street under the influence of the changing cultural, social conventions and values.' Petelei, so to speak, is especially interested in the moment when a man gives up his previous way of life, will of life, moral behaviour, himself and doing so drifts not only from his own but also

from the others' »normal« daily routine and from the organic aspects of life itself.” However, it is clear from not only the prose of Petelei⁷ but also from the short prose pieces of the era that this interpretation of the crisis by G. Béla Németh living at the end of the century is historical: in the collision of the old patterns of society and the new ones evolving in the meantime all the members of the society suffer a trauma. The religious, ethical and national values previously considered to be absolute came into question became accidental and it is this uncertainty of human existence that is commented on in the short prose of the era. In the interpretation of Béla Németh G. as well as in the European cultural tradition the idea of the permanently present crisis has come to a head since Rousseau.

This new sense of existence at the end of the century and the turn of the century in the oeuvre of Petelei is manifested in the village narratives discussing moral conflicts. In his narratives of this kind Petelei's works frequently resemble ballads in both their thematic concerns and narrative devices. The changes of the society reshaped the image of the village, so the typical, ballad-like situations described in the short stories do not have a clear and unambiguous outcome. The paper analysing three short stories by Petelei (*Eszti Balogh has gone...*, *Peasant Shame*, *Two females*) describes how the kind of crisis which ultimately stems from the experience of the transcendental homelessness is depicted in these particular stories and how István Petelei transforms the ballad structure in his short stories by the experience of existence at the end of the century.

AZ URBANIZÁCIÓ MINT VÁLSÁGTAPASZTALAT

Budapest-regények városparadigmája a századelőn

Bevezetés

Jól megvilágítja a címben foglalt összetett problémát, a főváros és a nemzet ellentmondásos viszonyát, ha Molnár Ferenc 1913-ban, Budapest egyesítésének negyvenedik évfordulója alkalmából tartott ünnepi szónoklatának néhány jellegadó megállapítását idézem előljáróban:

Ha a francia ember azt mondja valamire: ez párizsi divat, ez azt jelenti, hogy szép divat. Ha a bécsi ember valamire azt mondja: bécsi elegancia, ez igazi eleganciát jelent. De ha a magyar ember azt mondja valamire: ez pesti divat, pesti elegancia, ez mindig kritika, még pedig lesújtó kritika.¹

Az elmondott beszéd retorikus hatást kíván elérni, ezért láthatóan él az egyszerűsítés és általánosítás eszközével, Molnár formulává alakítja az általa észlelt városellenességet. Két fő csoportot különít el aszerint, hogy pestiek vagy vidékről Pestre kényszerült emberek kritizálják-e a várost. A fenti leírást a zsúfolt, nehezen élhető városra panaszkodó tősgyökeres pestiekhez kapcsolja, azonban e szóhasználatbeli sajátosság mentalitástörténeti jelentőségén túl, a várost kritizálók egy másik csoportjára és azok motivációjára is felhívja a figyelmet az író beszédében. A vidékről a fővárosba települtek számára Budapest ugyancsak negatív konnotációkat hordoz, s ez abban a Molnár fogalmazása szerint *felületes* reakcióban nyilvánul meg, hogy a magyar fővárost az ország testébe ékelődött *corpus separatum*nak tartják. Válaszként a szónoki kérdésre, hogy „Miért mondják ezek az urak azt, hogy Budapest nem magyar és hogy Budapest rossz, hogy Budapest idegen, nem Magyarország...?”² feltárja e jellegzetes tünet hátterében álló okokat: „Felületesek, mert bűnbakot keresnek, ennek a városnak – ha szabad ezt mondanom – a személyében, az országnak nagy és régi bajaihoz.”³ A pesti munkásnyomort az ország elmaradott iparosodásával, az élelmiszerdrágaságot a gazdaságos élelmiszerszállítást biztosító vasútvonalak hiányával magyarázza, vagyis Budapest bűneit az ország közös bűneiként mutatja be. Molnár a kritizálók második csoportját tartja veszedelmesebbnek a beszéd által megszólított és megalkotott imaginárius társaság számára,

¹ Molnár Ferenc felszólalása a városegyesítés 40. évfordulója alkalmából tartott diszközgyűlésen, 1913. november 17. = SIPOS András–DONÁTH Péter (összeáll. és szerk.), „Kelet Párizsától” a „bűnös városig”. Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához, BFL–Budapesti Tanítóképző Főiskola, Budapest, 1999. I. kötet, 68.

² Uo., 70.

³ Uo., 70.

akik Budapest reális megítélésében érdekeltek. Másfél évtizeddel a millenniumi ünnepek után a városimázs kérdése ugyanúgy napirenden van, az évfordulós beszéd azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy az elmúlt tíz évben egyre erősödtek a negatív hangok a nyilvánosság fórumain. Budapest mint szitokszó, és mint rossz, idegen, nem magyar város nem csak a Molnár által emlegetett hétköznapi és politikai közbeszéd szókincsének és témáinak része, hanem ebből következően az azoktól önmagát szándékosan nem igazán elhatároló publicisztikai és a belőle kinövő irodalmi műfajokban is bőséggel találhatunk rá példát. Michel de Certeau *A cselekvés művészete* című munkájának egyik alapgondolata, hogy a hétköznapi élet során a körülöttünk kínálkozó kulturális reprezentációk elsajátítása nem értékelhető passzív folyamatként, hiszen a befogadás az értelemtulajdonítás révén szintűgy előállítás, kultúrateremtés, s ennek egyik vetülete, amikor a térbeli gyakorlatok egy sajátos tértapasztalatra, „a tér »antropológiai«, poétikai és mitikus megtapasztalására” utalnak, s ezzel „egy vándorló, metaforikus város furakszik a megtervezett és olvasható város szövegébe”.⁴ A várossal kapcsolatos – Molnáréhoz hasonló – megszólalások, melyek maguk is implicit módon tartalmazznak egy-egy saját városképet, azzal az igénnyel lépnek fel, hogy formálhassák a várossal kialakult képet, illetve saját élményt az olvasóban, segítsék a városi terek jeleinek olvasásában, az értelemtulajdonítás műveletében. Látnunk kell azonban azt is, hogy a bűnös, rossz, idegen jelzők jelentése nem magától értetődő, sőt ugyanezen diskurzus különböző résztvevői eltérő társadalmi, politikai, ideológiai vonatkozásban használják fel a hagyományban is élő bűnös város metaforát.

Ha Carl Schorske az újkori város fogalmi reprezentációjáról felállított tipológia kísérlete szerint gondolkodunk,⁵ akkor az erény helyeként, a bűn fészkeként és a jón és rosszon túl lévő helyként értett városképzetek közül valóban mintha a bűnös városképzet tűnne fel leggyakrabban, s nem is csupán a közbeszédben és az említett műfajokban, de öröklött módon történelmi narratíváinkban is. Néhány pontban összefoglalnám azokat a történeti–szellemi okokat, amelyek e tendencia formálódásának hátterében állhatnak.

Budapest létrehozása és nagyvárossá fejlesztése a Monarchián belüli pozícióerősítést célzó reformkori idea kiteljesítéseként grandiózus vállalkozás volt, és példátlan fejlődést eredményezett európai viszonylatban. A főváros kezdetől fogva politikai célok eszközeként szolgált, ami gyakorlati, modernizációs, és főként az építészet révén esztétikai követelményeket is támasztott a nemzeti eszme reprezentánsa felé, s mint ilyet, a közösség nagyfokú érdeklődése övezte. A hirtelen fejlődésből is következik, hogy a jelenségre adott intellektuális vagy akár ösztönös reflexiók nem ritkán válságtünetekként jelentkeztek, s a modern város megszületését is válságként élték meg. Nem utolsósorban azért, mert a társadalom szerkezetének változásai, a nyilvános városi terek gyakorlatai egyszersmind életmódbeli, értékrendbeli változásokat vontak maguk után, s ezzel a korábban létező identitásstruktúrák elbizonytalanodtak. Emellett a multikulturalitás nagyvárosi tapasztalata is „egyéni és közösségi bizonytalanosságot szült és az adott sajátos helyzetben, amikor az egyén tudatosan átélte az alkalmazkodási kényszert, válságokhoz és konfliktusokhoz kellett vezetessen”.⁶ Noha az

⁴ Michel DE CERTEAU, *A cselekvés művészete, A mindennapok leleménye I.*, Budapest, Kijarat, 2010, 119.

⁵ Vö. Carl E. SCHORSKE, *The idea of the city in european thought: Voltaire to Spengler, Thinking with History. Explorations in the Passage to Modernism*, Princeton University Press, Princeton, N. J., 1998/a.

⁶ GYÁNI Gábor, *Budapest – túl jón és rosszon: A nagyvárosi múlt, mint tapasztalat*, Budapest, Napvilág, 2008, 69. – Az eredeti idézet helye: *Collective Identities in Central Europe in Modern Times*, ed. by Moritz CSÁKY–Elena MANNOVÁ, Institute of History of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava, 1999, 18–19.

akkulturáció – a magyar nyelv és a kulturális kódok átvétele – a 19. század végére jórészt lezajlott, ám ez nem feltétlenül jelentette az etnikai identitás megszűnését az egyén és a csoport vonatkozásában.⁷ A magyarosodás jórészt spontán folyamatával párhuzamosan bizonyos nyelvhasználati jellegzetességeket is felfedeztek, s (főként irodalmi művek kritikáiban) e *pesties nyelvet* a nyelv válságának tüneteként regisztrálták.

A századfordulóval az is nyilvánvalóvá vált, hogy a millenniumra kidolgozott Budapest-imázs és optimizmus immár tarthatatlan a kiáltó szociális különbségek, a nyomor, a lakáshiány miatt, s egyre élesebb liberalizmusellenesség vált jellemzővé, ami tovább erősítette a városellenes közhangulatot. Majd a nacionalizmus is új fordulatot vett: „Az antiszemitizmusba burkolt társadalomkritika s városellenesség hangján szólalt meg az a Budapestet a bűn fészkeül feltüntető vádaskodás, amely a metropolisz népességének nagyjából a negyedét alkotó – zömében már akkultúráldott zsidóság számlájára írta a város (és a liberalizmus) megannyi kárhozatos bűnét.”⁸ Végül pedig a húszas évek politikájának célkitűzése az ebben az értelemben vett bűnös város „»megtisztítása«, vagyis »kereszténnyé és nemzetivé« formálása”,⁹ ennek első látványos lépéseként 1920-ban eltörlik a virilizmus intézményét.

Mivel Magyarország ekkori településstruktúrájában funkcióját tekintve Budapest abszolút közlekedési, kereskedelmi, pénzügyi, ipari és kulturális centrum volt, még ha voltak is törekvések ennek megszüntetésére, vízfejnek tartották az ország testén. Így mindezen identitásbeli, kulturális és egzisztenciális bizonytalanság legerőteljesebben szintén a kiugróan legnagyobb tömeget magába sűrítő nagyvárosban jelentkezett. Alapvető történeti belátásaink közé tartozik, hogy a sokoldalú válság tapasztalatától egyenes út vezet a bűnbakképzéshez, mivel a válságot büntetésként dekódoljuk.

A történettudomány jó ideje felismerte már, hogy elbeszéléseik – csakúgy, mint az irodalmi elbeszélések – a figuratív nyelv technikáira támaszkodnak.¹⁰ Könnyen belátható az is, hogy nemcsak a visszatekintő történészi értelemnek van szüksége a rendező struktúrára, hogy narratívát képezhessen, hanem a kortárs városi szemlélődőnek és írónak is. Gyáni Gáborral egyetértve azt gondolom, hogy „a sok egyéni (egyedi) tapasztalatot magában rejtő nagyvárosi sokféleség »tényét« nem érvényteleníti”¹¹ a történetíró által részben önkényesen választott metafora (pl. Hanák Műhely-metaforája vagy Schorske Kert-metaforája), ugyanakkor azért is érdemes hangsúlyozni, hogy a publicisztikai vagy publicisztikába hajló regényszöveg ugyancsak perspektivikus és metaforikus, mert egy adott képzettársítás – jelen esetben a bűn és a város összekapcsolása – különféle előfordulásaiban rejlő különbségek feltárásában vélhetően jóval nagyobb a társadalmi működések megértése szempontjából hasznos energia, mintha valóságleíró, realista, dokumentarista szövegekként olvasnánk őket. A szubjektív, kortárs ítéletek és percepciók mentén a kor viszonyrendszereinek, értelemképző működéseinek feltárásához kapunk adalékokat. Jelen dolgozatomban nem tudok az itt

⁷ Akkultúráció, asszimiláció vonatkozásában lásd bővebben: GYÁNI Gábor, *Etnicitás és akkultúráció a századfordulós Budapesten*, Regio, 1995, 1–2. sz., 101–115.

⁸ GYÁNI Gábor, *Budapest...*, i. m., 68.

⁹ GYÁNI Gábor, *A „bűnös város” és politikai következményei: Budapest története 1873–1945, = Budapest története a kezdetektől 1945-ig. (Várostörténeti tanulmányok.)*, szerk. BÁCSKAI Vera, GYÁNI Gábor, KUBINYI András, Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2000, 214.

¹⁰ Vö. Hayden WHITE, *A történelmi szöveg mint irodalmi műalkotás = Testes könyv I.*, szerk. KISS Attila, KOVÁCS Sándor, ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus, 1996, 333–355.

¹¹ GYÁNI Gábor, *A „bűnös város”...*, i. m., 173.

felvázolt problémához mért széles spektrumú elemzést adni, így kísérleti jelleggel közelíték a – jóval több szöveg és szempont bevonását igénylő – problémához.

Négy, az 1900-as évek elején született, nem elsősorban szépirodalmi igénnyel írt vagy olvasható regényt választottam ki, melyeket hibrid műfajuk, kidolgozatlanságuk, félig realista, félig romantikus megközelítésük vagy nyelvhasználatuk miatt magukat is válságtermékeként értelmezi, vagy egyáltalán nem tárgyalja az irodalomtörténet-írás. Ugyanakkor segítenek abban, hogy megközelíthetőek legyenek bizonyos identitás- és közösségalkotó stratégiák, önértelmezési sémák azáltal, hogy a felszínes bűnös Budapest képet differenciálják, narratívába helyezik, s az elbeszélt várost az olvasó számára közvetített, feldolgozható érzéki élménnyé alakítják. Azzal a kérdéssel fordulok a szövegekhez, hogy miként bontható le általuk a metafora, vagyis milyen szimbolikus jelentés összefüggésben alkotják meg a modern nagyváros képzetét.

Regények a városról

A fiatal Krúdy Gyula 1901-es, először folytatásokban, majd kötetben is megjelent, *Az aranybánya* című regényében még vajmi kevésbé fedezhető fel későbbi Budapest-regényeinek mitologizáló karaktere. A városra vonatkozó reflexiói is jórészt az első fejezetre korlátozódnak. Az élet megváltozott ritmusát, az újdonságok gyors elévülését, a napról napra érzékelhető változást, s az ehhez való alkalmazkodás határait foglalja a fejezetbe. Fokozással érzékelteti a gyorsuló életritmust („Ősdi a húsz év előtti ember, ősdi a ma született csecsemőhöz képest a tegnap született.”)¹², a generációk gyors egymásutánját és azt a kényszert, hogy az ifjú Budapesttel lépést tartsanak („Aki átalussza a mai napot – ki tudja nem dörsöli-e csudálkozva szemét, ha holnap felébred? A tegnappal elmerült egy egész ismerős, nagy világ”)¹³, és ezzel megteremti a szokottnál nagyobb, komikusnak ábrázolt távolságot az egymást követő generációk között. Krúdy már itt felfedezi magának az újonnan épülő város alatti világban rejtőzködő régi, legendás világ gondolatát: „A Belváros, amint megbolygatták [...] ontja kifelé az eddig ismeretlen, rejtett alakokat, történeteket”,¹⁴ a házába zárkózó, öreg Baumeiszter Frici és a városháza hivatalos embereinek interakciójában a köztük lévő távolságot is a mélység és láthatatlanság révén alkotja meg: „nem látszott az öregből semmi, bár ő látta a kint levőket. Csak kongó, mély hangja hallatszott, mintha pincéből jönne.”¹⁵ A földalatti Budapest részletesebb vízióját majd jó húsz évvel később, az *Aranyidőben* írja meg Krúdy. Az aranybánya későbbi cselekményét az ifjú Budapestre jellemző új mentalitás, a kapitalizmustól megszédült város normáinak részrehajlás vagy ítélkezés nélküli bemutatása teszi ki. A szép özvegy, Franciska és az elvtelen, taktikus Csobánc házasságában a régi és az új világ értékrendje azért is találkozhat könnyedén, mert a nő naiv és romantikus, a férfi pedig gátlástalan szerencsevadász. Az elbeszélő által leírt közhangulat két oszlopa a fiatalság („az ősdiságok divatja elmúlt, és illendő, hogy az öreg emberek visszafiatalodjanak”)¹⁶ és az utcán heverő vagyon igézete.¹⁷ Az új budapesti társadalom normái közelebb állnak a férfi

¹² KRÚDY Gyula, *Az aranybánya, Regények és nagyobb elbeszélések 2.*, Pozsony, Kalligram, 2006, 145.

¹³ *Uo.*, 145.

¹⁴ *Uo.*, 145.

¹⁵ *Uo.*, 146.

¹⁶ *Uo.*, 148.

¹⁷ „A levegőben nyüzsg az élet, és mindenki úgy képzei, hogy a szerencse és a pénz az utcán hever, csak le kell hajolni érte, és fel kell emelni. [...] A munkás a pajtásnak, a virradattal ballagva a nehéz munkába, az úri életről

viselkedéséhez és életideáljához, hiszen minden járókelő a szerencsését keresi, a házmesterné kávémérés nyitásán töri a fejét, és e végeláthatatlan lehetőségek birodalmában a kishivatalnok a szegény ember fejéhez vághatja, hogy miért nem lett püspök.¹⁸

Noha Krúdy későbbi Budapest-regényeihez képest *Az aranybánya* valóban közelebb áll a realista stílusú szövegekhez, mégis túlzásnak tartom Barta András azon meglátását, hogy Krúdy „a társadalmi visszasságok leleplezésére” törekedett.¹⁹ A regény cselekménye inkább egy valódi egzisztenciális tét nélküli, könnyed kalandregényként rekonstruálható, amelyből kiderül, a fiatal magyar főváros társadalmi élete megengedi, hogy bármely lépést egy tetszőleges döntés kövessen anélkül, hogy ez bárminemű társadalmi normába ütközne. A tömegek pénzét elvesztő Csobánc saját egzisztenciáját minden további nélkül meg tudja menteni az- zal, hogy átáll az ellenzék oldalára. Abban viszont egyetértek Bartával, hogy Krúdy regé- nyében sem közvetlenül kritikai,²⁰ sem moralizáló szempontok nem jutnak érvényre, a fiatal város bohó és meggondolatlan optimizmusát, elvtelenségét mindvégig ítélet és a régi világ utáni sóvárgás hangjai nélkül ábrázolja az elbeszélő a történetben.

Molnár Ferenc szintén korai regényében, *Az éhes város*ban jóval transzparensabb módon él a referencialitás és a nyílt állásfoglalás, a társadalmi, politikai aktualitásokra való direkt reakció, vagyis a közösségi véleményformálás lehetőségével. A szöveg szerkezeti felépítésé- re jellemző, hogy azokon a pontokon, ahol a regény fiktív cselekménye egy valódi közéleti eseményt foglal magába, az elbeszélőkedv látványosan felível. Nem fogja vissza szubjektív véleményét a Kisfaludy Társaság tagválasztó ülésének narrálása során:

A másik jelölt egy öregember volt, Magyarország legnagyobb élő költője. Szegény zsidó volt, s a kisfaludysták nem akarták tekintetbe venni, hogy nem szegény a Jézus Krisztus fajtájához tartozni. Mindenikük érezte, hogy ez az öregember a legtisztább költői elmék egyike, s hogy az irodalomtörténetek lezárása óta ő az egyetlen költője ennek a magyar földnek. De nem kellett nekik, nem, nem, nem.²¹

A pamfletszerű betétek miatt a regény szerkezete a montázshoz hasonlítható, akárha a dra- maturgia minden egyes csomópontját a korabeli sajtó valódi híreiből válogatta volna össze Molnár, ám ezekkel az egyszerű átemelésekkel korántsem sikerül élő figurákat, életszagú szituációkat alkotnia. Ahogy a regény egy korabeli kritikusa megállapítja: „A könyv nem tart számot irodalmi minőségekre.”²² A megállapítás a szerzői intenció felől aligha, a szö- veg vizsgálata felől viszont könnyen alátámasztható: Molnár nem él sem a lélekábrázolás, sem az alakzatok, sem a szerkesztés lehetőségeivel, hogy hitelessé tegye a szereplőket vagy egyénileg motiváltta cselekedeteiket. „Organikus valóságélmény nélkül szükölködve, a kiet- len társadalmi valóságról még bírálatot is csak valóságellenesen, irreálisan tudott monda-

főst álmokat. Bankot, hitelszövetkezetet kellene alapítani, vagy ilyesfélét, és abban igazgatónak lenni, de nem volna rossz sorsjeggyel megpróbálkozni; az ördög vigye: a lutrit eltörülték.” *Uo.*, 150.

¹⁸ „Az ember dolgozik egész életében, és a végén mégsem viszi semmire. [...] főként vagyont nem lehet szerezni ezen a pályán [...] pedig pénz kell. És a kishivatalnok mérgesen siet hivatalába, hol igen jólesik gorombáskodni az ügyes-bajos szegény emberekkel, mert: miért nem lett püspök!” *Uo.*, 151.

¹⁹ BARTA András utószava = KRÚDY Gyula, *Az aranybánya*, Budapest, Magvető, 1960, 555–565.

²⁰ *Uo.*, 562.

²¹ MOLNÁR Ferenc, *Az éhes város*, Budapest, Ulpius-ház, 2007, 147.

²² Új Idők 1901. máj. 26., 22. sz., 482

ni.”²³ – véli Rónay György, s bár ő itt vélhetően azokhoz a kritikusokhoz csatlakozik, akik a dosztojevszkiji értelemben vett naturalizmussal szemben marasztalják el Molnár vélt naturalizmusát, a valóságellenesség, az irrealitás vádja ettől függetlenül is igazolható a regénnyel kapcsolatban. Az *éhes város* alakjainak döntéseit Molnár nem készíti elő lélekábrázolással, a figurák típusokat jelenítenek meg és a nagyvárosi ember közhelyes céljai motiválják őket, vagyis az érvényesülés minden lehetőségét meg akarják ragadni, erkölcsi aggályok nélkül. Az elbeszélői hang ugyancsak nélkülözi a moralizálást, erkölcsi szempontok nem merülhetnek fel a regényben, hiszen annak egyik fő állítása, hogy az ábrázolt társadalom berkein belül értelmezhetetlen a morál vagy a becsület kategóriája. A milliomos Orsovai Pál párbajképességének megállapítására nehezen összehívott becsületbíróasztól nem azt várja Budapest közvéleménye, hogy becsületbeli szempontokat mérlegeljen, hanem azt, hogy az ország és a város gazdasági érdekeit szem előtt tartva mentse fel Orsovait.²⁴

Pál, a szegény zsidó származású banki alkalmazott abbáziai kúrája alatt megismerkedik egy amerikai milliomos lányával, akit vakmerően elcsábít. Érdekházasságának körülményeit a következő mondattal világítja meg az elbeszélő: „Egy csöpp szégyenérzet se dorgálta meg azért, hogy tisztán a pénz kedvéért kezdett komédiázni a lánnyal. Oly pénztelen és pénzre éhes társadalomból való volt, ahol a pénzhétség minden gazságnak kellő mentsége.”²⁵ Molnár értelmezésében a budapesti társadalom normái és elváráshorizontja primer módon nem az erkölcsből eredeztethető. Orsovainak nincs lelkiismeretfurdalása, sőt az érzéki vonzerejét is a pénz utáni sóvárgásból meríti, a tapasztalatlan nő e pénzvágy érzéki vágyként való elértése révén szeret bele a férfiba: „Ha van akkora pénzvágy, amely szerelmet is képes ébreszteni, akkor Orsovai úr ez irányban igazán minden lehetőt elkövetett.”²⁶

Az Abbáziából hazatérő friss házasok – és elsősorban az általuk Budapestre érkező tőke – fogadása a hamvaiból feltámadt Zrínyi seregének kijáró ünneplés hangulatát idézi Mikszáth szatírájából. Az „éhes, a pénztelen, a hitelbe épült Budapest”²⁷ széles rétegei várnak megkönynyebbülést az amerikai lány hozományától. A szerencsés ember előtt minden egylet, társaság és szalon megnyílik, és még a képviselőtestületbe – a regény szóhasználatával a börzébe – is beválasztják, s az őt körülrajongó város álságos viselkedését finánciális kényszerhelyzetként semlegesíti az elbeszélő: Schwarz hazug módon jó hírért kelti Orsovainak, ez azonban érthető, hiszen „Schwarznak gyermekei és adósságai voltak.”²⁸

Orsovai karrierútja a zsidó származású pestiek érvényesülésének (egy lehetséges) kényszerpályáját modellezi. A regény az identitás-kérdést nem az egyén belső konfliktusa felől közelíti meg, hanem társadalmi feszültségteremtő erejében ábrázolja, többek között úgy is, mint a pénzhétség egyik gerjesztő folyamatát. Orsovai és vele egy egész társadalmi csoport, az Andrássy és Váci utcai zsidó fiúk életét megkeseríti, hogy nem veszik be őket az *evezős-egyletekbe*, viszont némi vagyona szert téve a város hitelezőiként előnyösebb társadalmi pozícióba kerülhetnek. Ugyanakkor a zsidókat sem etnikai, sem vallási értelemben nem mutatja homogén csoportnak. A regény egyik legerőteljesebben kifelé hangzó monológja egy Baradlay nevű, zsidó származású író szájából hangzik el:²⁹

²³ RÓNAY György, *A regény és az élet*, Budapest, Káldor, 1947, 271.

²⁴ Vö. MOLNÁR Ferenc, *Az éhes város*, Budapest, Upius-ház, 2007, 215–231.

²⁵ *Uo.*, 24.

²⁶ *Uo.*, 34.

²⁷ *Uo.*, 42.

²⁸ *Uo.*, 61.

²⁹ A kulcsfigura mögött Bródy Sándor sejthető.

Én nem tudok se németül, se franciául, a világnak semmi más nyelvén, csak magyarul. Nem szeretek más földet, csak ezt. Itt születtem, itt van eltemetve az apám és anyám, és mégis azt kell hallanom, hogy én itt idegen vagyok! Ennek maguk az okai, maguk, milliók és nagyurak, bankhercegek és bérzekirályok, szívtelen pénzvadászok, akiket bár köveznének meg az antiszemiták, én is velük tartanék!³⁰

Az oldalakon keresztül folytatódó beszéd relativizálja a pénz általi érvényesülés sikerességét azzal, hogy szélesebb társadalmi horizontba helyezi a jelenséget. Nem a többségi társadalmat marasztalja el antiszemitaságáért, xenofóbiájáért, hanem azokat a zsidókat, akik „túllicitálják az államot” és „játsszák az arisztokratát”, s ezt teszi meg az idegengyűlölet kiváltójának. Ezért mondják a szegény zsidó középosztályra, hogy „nem magyar”,³¹ azért kell az egyetemi tanárnak hatvanéves koráig várnia a kinevezésére. Vagyis a regényben bemutatott asszimilációs életútmodell döntően negatív befolyást gyakorol a társadalmi együttélés mindennapjaira. Érdeemes ehhez hozzátenni, hogy a regény katolikus szellemiségű kritikája elsiklik e kulcsfontosságú monológ felett, s a felekezetiesség egyoldalú kultuszának hirdetését rója Molnár szemére, továbbá kifejezi abbéli reményét, hogy Molnár úr „megteszi a magyar irodalomnak azt a szolgálatot, hogy többet nem ír”.³² Végeredményben tehát a reakció ugyancsak visszatükrözi az ábrázolt társadalmi ellentétet.

Az anyagi kiszolgáltatottság fogalomkörével leírt válság és a fiatal emberek társadalmi megosztottsága, a Koronaherczeg utca és az Andrássy út közti szakadék okozta egyéni traumák bizonytalan életkontúrokat eredményeznek. Ezt a problémakört majd az 1918-ban megjelenő *Andor* című nagyregényében élezi ki igazán Molnár, ahol bár nem nélkülözi a lélekábrázolást, csupán egyetlen, jól kigondolt, nemes verbális cselekedet jut véletlenszerűen végrehajtott tettek sorára. Molnár az erkölcsiség szempontja helyett, megkerülhetetlen társadalmi mechanizmusokban gondolkodik, *Az éhes városban* még kissé cinikusan értelmezve azokat, az *Andorban* már keserű rezignációval.

Hasonlóképpen társadalmi kölcsönhatások felől közelíti meg a problémát Kóbor Tamás. Az együttélés, s ezen belül is a városi térhasználat sajátosságaiból magyarázza egy új női társadalom kialakulását az ugyanebben az évben megjelent *Budapest* című regényének bevezető fejezetében. Ugyanúgy, mint Molnárnál, a Koronaherczeg utca adja a város egy jellegzetes keresztmetszetét, ahol együtt vásárol hitelre az úrhölgy és a szegény lány, s ahol közhely, hogy a tisztességtelenségnek hitelezni biztosabb bevétel a kereskedő kapitalista logikája szerint. A ruházat nem differenciálja a társadalmat tisztességes és tisztességtelen női csoportokra, hovatovább a drága ruházat a férfi szemében a megvásárolhatóság jelével látja el a nőt. Az utca kirakataiban visszatükröződő látszatvilág a munkából hazasiető szegény lányokban felébreszti a vágyat, hogy a sétálók csoportjához csatlakozhassanak. „A Munka torlódik bele a Sétába.”³³ – vagyis az utca egyidejű funkcionális és reprezentatív használatával olyan csoportok keresztezik egymás útjait, akik tökéletesen eltérő szociális, kulturális háttérrel, egymás számára érthetetlen világokat képviselnek. Az utca, s különösen ez az utca,

³⁰ *Uo.*, 184.

³¹ *Uo.*, 184.

³² BARTHA József, *Az éhes város*, Katolikus Szemle, 1901, 920.

³³ KÓBOR Tamás, *Budapest*, Budapest, Pesti Szalon, 1993, 11.

ami „Budapest életének valóságos potemkiniádája”,³⁴ a demokrácia színtere, ahol nemcsak a gazdagság találkozik a szegénységgel, hanem a gazdagság a gazdagság látszatával is.

A prémekek között vannak hamisak, az asszonyok között olyanok, akiknek sürgősebb dolguk is volna, de itt vannak, mosolyogva és pompázva, és akik képmutatóan szintén mosolyognak és pompáznak, holott fűzőik pántjai alatt szorong a gond és boldogtalanság, hisznek a mások külső színében, és úgy lehet, hogy az egyik Lázár sóhajtva vágyódik a másik Lázár sorsára.³⁵

Az utca terében nincs jelentősége annak, hogy a megjelenés által sugallt és a valódi társadalmi státusz egybeesik-e, s éppen ezért a sétálók közé vágyakozó lányok sem tartják szem előtt ezt a különbséget. A városi életmódot a regény esztétikája egyértelműen a vizualitás felől ragadja meg, a szöveget „erőtlenül szervezi a színpadiaság, és a látás, látvány trópusa [...] a cselekmény maga is erősen színpadias jellegű”.³⁶ Az elegánsan korzózó lányok „arra valók, hogy [a férfiak] megbámulják őket. Amellett ők is látnak. Titkos ismeretségek kötődnek a távolból.”³⁷ s e gyakorlatból fakad a Koronaherceg utca *rejtelmes hatása*. Egy dinamikusan fejlődő, jellegzetesen városi női csoport jön létre az utca hatására.³⁸ Jóravaló munkáslányok „lemondtak a férjhez menés lehetőségéről, elkedvetlenedtek, vagy belefáradtak a munkába, foglalkozás, remény és rendeltetés nélkül nézik magukat a fényes kirakatok tükrében”, mert ők is látszani, látva lenni akarnak a nagyváros forgatagában. „Ki tudja, mi lesz ebből a szép, fiatal városból, ha majd minden erkölce, minden élete átszűrődött e gyönyörű, e vonzó, ez előkelő, e gazdag, e szegény utcán”³⁹ – zárja a regény keretét adó városi társadalom genealógiájáról szóló gondolatmenetet Kóbor.

Ugyanezen képzettársítással él Lux Terka hét évvel később, azonos címmel megjelent regénye. A rész-egész viszonyon túl azonban a romlott nő és a bűnös város már szövetségse-rűen is összecsúszik. Hősnője, a nótából ismert Schneider Fáni, allegorikus alakká lényegül. A mondatok egymásba fűzése már kezdettől elbizonytalanítja az olvasót az állítások szerkezetének alanya felől:

A szép, kedves, elegáns, könnyű erkölcsű, okos, rafinált *Budapestet, aki* csodás karriert futott be. Az anyja tót napszámosasszony, az apja sváb pallér, s *ő maga, a borzas, repülő hajú, mezítlábos kis Schneider Fáni* előbb a Rácváros utcaporában játszik, később a hajdani Szent Péter külvárosban, részeg lókupeceknek és halkereskedőknek énekel, még később a mostani Gizella téren, a Nemzeti Színházban, aztán magyar kokott lesz belőle és az *emberek megszámálhatatlan légióját őrli össze szép fogával*.⁴⁰

³⁴ *Uo.*, 10.

³⁵ *Uo.*, 10–11.

³⁶ HORVÁTH Györgyi, *Kószálónők a régi Budapest: Társadalmi térhasználat és női művészlét (Kaffka Margit: Állomások) = Nő, tükör, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmából*, szerk. VARGA Virág–ZSÁVOLYA Zoltán, Budapest, Ráció, 2009, 162–190.

³⁷ KÓBOR Tamás, *Budapest, i. m.*, 10.

³⁸ „Hogy nevezzem őket? Megvannak, szaporodnak, pusztulnak és pusztítanak. Bogárfélék, ha volnának, a tudomány már régen berubrikázta volna őket. De csak emberek, nem veszi őket észre senki. Valami negyedvilágfélét alkotnak.” *Uo.*, 13–14.

³⁹ *Uo.*, 17.

⁴⁰ Lux Terka, *Budapest*, [Budapest], Noran Könyvesház, 2011, 6. [Kiemelések: I. K.]

A rövid életrajz egészében aligha vonatkozik a regény hősnőjére, sokkal inkább Schneider Fáni legendás alakjára, aki egybeesik a *könnyű erkölcsű* Budapest képzetével, ugyanakkor Fáni regénybeli története ennek a városi legendának adja egy narratívába foglalt értelmezését.

Ez a mi Budapestünk. A milliószor elátkozott, megvetett, kipellengérezett, gyűlölt, bemocskolt: *kőasszony*, aki gúnyos, hunyori szemével hidegen, biztosan néz maga elé, anélkül, hogy az ujját is megmozdítaná. Nincs rá szüksége. *Ezren feküsznek lába előtt, holtan, véresen, mocskosan, koldusan, az ő fanatikus szerelmesei, kiket ő tett tönkre, ő szívta ki a vérüket, agyvelejüket, ő ropogtatta össze a csontjukat, ő cifrázkodta el a vagyonukat, s azután ellökte őket magától.*⁴¹

... *szeretem én Budapestet, ezt a rossz hírű, szegény Schneider Fánit*, akiről azonban még nincs megállapítva sem psychologice, sem kávéházi logika alapján, sőt még topografice sem: hogy öröklött vagy szerzett romlottság térítette-e le az erény útjáról?⁴²

A nő és a város összekapcsolása jelentős hagyományának is a legtipikusabb példája, amelyik a nő mint a bűn forrása toposzhoz nyúlik vissza, vagyis a bűn lesz a két entitás közös nevezője, amely megteremti az összekapcsolás alapját. A megszemélyesített város és a kottázott közös tulajdonságokkal van leírva: szép, elegáns, rafinált és *letért az erény útjáról*. Az eddigi regényektől eltérően itt nem csupán a bevezető fejezetben vagy alkalomszerűen bukkan fel a képzettársítás. Schöppflin Aladár kritikájában kissé degradáló módon maga is azt nevezi a regény értékének, hogy az elbeszélő ténykedése, a szereplők mozgatása túlzottan az olvasó szeme előtt történik, ami viszont lehetővé teszi, hogy egy intellektus működésébe tekinthessünk be.⁴³ Nem a tényleges várost, hanem imaginárius képét formálja meg Fáni történetével.

Fáni és az őt körülvevő társadalom tisztességtelensége egymást tükrözi vissza. Ahogy reggel „erős, üde, jó, becsületes volt még az egész város”,⁴⁴ úgy kezdetben a fiatal Fánit is így jellemzi egy barátja: „maga ugyan el nem szédítette, meg nem bolondította őket a csókjaival, [...] azzal bolondította meg őket, hogy semmit sem ígért”.⁴⁵ Ám miután Fáni ráébred saját helyzetének kilátástalanságára, a tisztességes életbe való visszalépés lehetetlenségére, kegyetlen bosszút fogad: „Ez a város vesztett el, fosztott ki, most én fogom őt kifosztani!”⁴⁶ A történet végén közvetve már számos ember haláláért, tönkremenetelért terheli felelősség, s a záróképben mint halott szívű, kegyetlen uzsorás kocsikázik a város utcáin.

Az utca kerítő funkciója itt is döntő szerepet játszott a nő életének kisiklásában. Fáni úgy fogalmazza meg az utca *rejtelmes hatását*, hogy „az utca beszél...” hozzájuk, fiatal lányokhoz,⁴⁷ képek, életképek által az otthonról hozottal merőben ellentétes értékrendet, életmódot sugall a sétálónak. A beszéd itt is inkább vizuális kommunikációként érthető, hiszen Fáni

⁴¹ *Uo.*, 6–8. [Kiemelések: I. K.]

⁴² *Uo.*, 10. [Kiemelések: I. K.]

⁴³ SCHÖPPFLIN Aladár, *Budapest*, Irodalom és művészet, Vasárnapi Újság, 1908. augusztus 30., 716.

⁴⁴ LUX Terka, *Budapest*, i. m., 18.

⁴⁵ *Uo.*, 99.

⁴⁶ *Uo.*, 53.

⁴⁷ „[...] az utca beszél... Már mondták nekem ezt más leányok is. A Szidi is, aki elment színiiskolába, meg a Pék Lotti is és mások is. Mondták, hogy az utca tanította meg őket... Az utca csábította el... Az utca, Szepi és bizony isten, nem a művész.” *Uo.*, 31.

kíváncsiságát és vágyakozását a kirakatba helyezett szép pesti úrinők és színésznők fotográfiái keltették fel a gazdagság és a kényelmes élet iránt. A csábítás erejét fokozza, hogy már kiépültek azok a társadalmi gyakorlatok, amelyek a felemelkedés könnyű lehetőségét kínálják a lányoknak. Ugyanakkor a bukott lányok jó útra térésének nincs kitaposott ösvénye: továbbra is társadalmi nonszensz, hogy az arisztokrata elvegye noha intelligens, de rangon aluli szeretőjét; a „humánus, a keresztény”⁴⁸ társaság ítéletét pedig csak a még több becstelenség árán megszerzett pénzzel lehet kedvezővé változtatni. Lux regénye a társadalom működését is visszaesésnek láttatja: „Ez a társadalom nem a büntől, a becsülettől csömörlik meg, és betegségét csak arannyal gyógyíthatod”;⁴⁹ s emellett azt is érdemes észrevenni, hogy miközben a humánus és keresztény társadalom romlottnak mondja a lányt, az arisztokrata, a művész, a férfi cselekedetei a patriarchális és rendi világ támaszát élvezik.

Mindebből világosan látszik, hogy az itt tárgyalt regények közül Lux Terka elbeszélői hangja a legközvetlenebbül (morál)kritikus, másrészt azonban, ha a prológu felől olvassuk a szöveget, akkor ostromozás helyett sokkal inkább csutakolásként, felmentési kísérletként kell értelmeznünk az itt vázolt narratív jellegű városképet: „Ha az ember nem sajnálja tőle a fáradságot, meg a szappant, bizonyos, hogy ha nem is egy hattyú, de egy tűrhetően fehér szőrű állat kerül eléje.”⁵⁰ Az éhes, a romlott, a kokott, a bűnös, a zsidó, az idegen, a rác és tót, a züllött, az erkölcstelen, a hazug és az éretlen bakfis, vagyis Budapest az elemzett szövegekben azáltal lesz *tűrhetően fehér szőrű állattá*, hogy azok a városhoz kapcsolt képzetársítások okát és működését igyekeznek feltárni, s rávilágítanak az azokat működtető társadalmi feszültségekre, hogy ezzel támpontokat nyújtsanak a város lakó ön- és városértelmezéséhez.

A bűnös város metafora irodalmi használata arról győzhet meg, hogy a magyar főváros felépülésével a városi életmód által hozott változások, a kapitalizmus hozadékai, a női szerep átalakulásának következményei már nem foglalhatók bele az azt megelőző társadalom által kialakított viselkedési normarendszerbe. Konfliktusai így nem a letűnt világ felől értelmezendők elsősorban, hanem a kortárs szövegek jelentéstulajdonításaiban és a körülöttük kialakult beszédben. A város megítélése e néhány szöveg alapján valahol a spengleri sorscsapásként értett várostól igencsak távol, a jón és rosszon túli város fogalmisága felé látszik közeledni.

A történeti gondolkodásnak természetesen nem elsősorban fikciós szövegek szolgálnak forrásanyagul, ugyanakkor azt gondolom, hogy éppen azon belátás révén, hogy a történeti narratíva éppúgy használja az adott kultúra mítoszait, önmegértésének paradigmarendszerét, mint az irodalmi elbeszélések, érdemes talán egy adott metaforahasználat mélységeit e két tudományterület belátásait használva interdiszciplináris kérdésként kezelni.

⁴⁸ Uo., 60.

⁴⁹ Uo., 61.

⁵⁰ Uo., 10.

URBANIZATION AS CRISIS EXPERIENCE

Urban paradigms in Budapest-novels from the 1900s

Hungarian national autonomy, modernization and cultural modernity were all born in the last decades of the nineteenth century. The integration of Pest and Buda as the center of the nation, a central idea of the Hungarian Reform Era, was among the most important and spectacular steps in the effort to achieve autonomy. The establishment of railways was the first step of this long-term program, which was then followed by the concentration of the commercial, financial and industrial sectors in the city. The Austro-Hungarian Compromise of 1867 meant an extension of political and administrative freedom, but to achieve a real parity required conscious city planning. The growth of the economy, the unprecedented explosion of the population and the advanced infrastructure were factors amplifying each other, and with the presence of foreign investments they made it possible to make a representative capital city out of Budapest. While history has shown interest in documents of these processes for quite a long time now, there are several literary texts (articles as well as novels), which could enrich our knowledge about the intellectual life of Hungary at the beginning of the twentieth century, that are still waiting for the attention of literary scholars.

This paper attempts to answer the question of how the development of Budapest, a distinguished success in the field of urbanization in Europe, influenced the methods of articulation in the field of culture, i.e. in what ways the everyday urban experience became part of the themes and the language of literature. It aims to reconstruct the ways the recently born cultural modernity resonated with its complex context that can be described as a golden age of Hungarian history and a multi-faceted crisis at the same time, to show how it responded to the succession of economic and political booms and depressions.

The study of literary texts proves to be particularly important here because they, given their critical potential, may draw attention to the fact that the crisis may not only be global and temporal. They not only offer contemporary perspectives that may undermine the historical memory's narrative that represents the birth of Budapest as a success story, but make it clear that the narratives of prosperity or crisis are always the products of interpretations depending on the point of view of the narrators or characters. It is a remarkable common feature of the Budapest novels of the turn of the century that they all revolve around the concepts of transition and change, as regards the characters as well as the norms. The paper considers some possible positions to show how the logic of the crisis presents itself in the individual stories.

As the basis of the present investigation novels first published in the years 1900–1901 have been used (Kóbor Tamás: *Ki a gettóból*, Molnár Ferenc: *Az éhes város*, Krúdy Gyula: *Az aranybánya*) and some novels of Lux Terka (*Leányok*, *Budapest*, etc.) published a few years later. These novels may be rarely read today, but they allow us to observe a wide spectrum of urban viewpoints: the perspective of the poor, that of the Jewish assimilation, of feminism, of the class of the gentry or the world of scandals. What these urban novels appear to deal with is not a moral crisis but an identity crisis instead. To support this statement the ways these works use the ideas of immorality, sin, insensitiveness, segregation, poverty, decay, strangeness and nostalgia have been analysed to show the system of relations they use to represent different ways of self-reflection and understandings of the process of urbanization.

A KOMP-ORSZÁG ÉS A HAZASZERETET ALAKZATAI

Ady *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című írása (két külön megjelent, 1905-ös szövegének összevonása),¹ amelyben a híres Komp-ország metafora található, válsághelyzetet ábrázol, és benne a „kultúrát” akaró kevesek lehetetlennek tűnő helyzetét. Az Ady által apokaliptikus dimenziókban érzékelt válság ebben a leírásban azért veszélyezteteti Magyarországot, mert annak fejlődésre hajló értelmiségi rétege túlságosan erőtlen; a „kultúra” a modernizációra való képességet jelenti, a válság pedig ennek a kultúrának gyengeségére vet fényt. Néhány emlékezetes részlet:

Miért hazudtak már az apáinknak, és miért adták a hazugságot tovább? Mi nekünk váltig azt mondták, hogy itt Európa van, kultúréletre készültünk, s megfeszített idegekkel rángattuk magunkat egyre előbbre. [...] Tízezer ember előreszaladt, európaivá vált idegben, vérben, gondolatban, kínban, szomjúságban. Egy túlfejlődött embertípus termett itt, mely előtte fut a magyar társadalomnak száz esztendővel legalább. Ezek a szent kengyelfutók nem is álmodták, hogy sarkukban százezrek nincsenek. / [...] Nagy vagy én népem, nagy vagy én népem: ezer éve élsz folytonos harcban Európával, csapatokat gyűjtöttél közben, holott véreztéél. De a gondolatot nem engedted győzedelmeskedni gyermekeid koponyáin, úgy élsz Európa közepén, mint eleven tiltakozás az állati élet megszüízetlenítése ellen. És hogy most utolsó dátuma járt le az Időnek, hatalmasabban kelsz fel, mint valaha: zajlik a tatárság a Kárpátok alatt.

A szövegben csak utalásokban megjelenő krízis konkrétan a 1905–1906-os magyarországi belpolitikai válság, a pesszimista hangulatú első rész a „vörös péntek”, a szociáldemokraták százezres tömegtüntetése idején íródik, de a szöveg Ady nézeteinek egyfajta összefoglalásaként általános válságot ábrázol, melynek okai szerinte: a nemzetállami nacionalista vezető réteg megalapozatlan „birodalmi” ábrándjai, a tömegek nyomora, a nemzetiségi kérdés megoldatlansága és az általános választójog hiánya.

A „Komp-ország” nemcsak a barbár Kelet és a civilizált Nyugat, Ázsia és Európa ismert ellentétét jeleníti meg választási lehetőségként, hanem a korábbi évtizedek eszmetörténetében idehaza és Kelet-Európában meghatározó Kelet–Nyugat opposíció és az ebben elhelyezkedő magyar nemzeti karakter újraírása is, a korábbiaknál provokatívabb és tragikusabb pozícióból. „Komp-ország, Komp-ország, Komp-ország: legképességesebb álmaiban is csak

¹ ADY Endre, *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* = A. E. *Összes Prózai Művei*, VII, szerk. KISPÉTER András, VARGA József, Budapest, Akadémiai, 1968, 16–21.

máskzált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza. / Miért hazudták, hogy a komp – híd”? Az állandó ingázás nyomasztó képze Adynál szinte Sziszüphosz sorsára emlékeztet. Hofer Tamás a *Magyarok Kelet és Nyugat közt* című tanulmánygyűjtemény bevezetőjében írja: „A két égtáj világszerte tájékozódási irányt jelöl a nemzeti önképekben és jövőképekben”, fontos a nacionalista gondolkodásban, más ellentétpárok is csatlakozhatnak hozzá, például szellemi vs anyagi, falu vs város stb.² Ez a különbségtétel nem csak a magyar kultúrában használatos a belső meghasonlások kifejezésére,³ nálunk azonban különös fontosságot ad neki, hogy a magyar a Monarchiában ázsiai népként katalogizálódik (rajtunk kívül ázsiaiak még az örmények, zsidók és cigányok), amely nép mégis Európa „közepén”, a szimbolikus Nyugaton él. Mint Trencsényi Balázs nemzetkarakterológiai vitákról szóló könyvében bemutatja: a 19. században meghatározó nemzeti liberális diskurzus a magyar alkat Nyugat és Kelet közötti közvetítő, szintézisreemtő, asszimiláló képességét hangsúlyozta, így tett Széchenyi, Kemény Zsigmond, később Kállai Béni, a századfordulóra azonban ez a konszenzus megszűnik, és az értelmiségi közbeszédben egyre mélyebb szakadék választja el a radikális polgári demokratákat és az etnoprotekcionalista nacionalizmust.⁴ Erről a válságról szól Ady írása, és arról, hogy az első csoport, amelynek maga is prominens képviselője, kisebbségben van az utóbbi túlerejéhez képest. A Komp-ország súlyos víziója az ország konzervatívra váló liberális vezetőinek ábrándjaival feszül szembe: a Rákosi Jenő-féle „harminc millió magyar államával”, vagy azzal az elképzeléssel, hogy Magyarország a Monarchia centrumának keletre tolódásával majd központi szerepet kap. (Az eszmétörténeti szál Adynál is tragikusabb elvárása Szekfü Gyuláé, aki 1947-ben írja majd: „tudomásul kell venni, hogy a Kelethez tartozunk, s »nem álmodozhatunk többé a híd szerepéről sem Nyugat és Kelet között”).⁵

Ady cikkeiben a korabeli politikai nacionalizmust hevesen bíráló álláspontot fogalmaz meg, például így: „A nacionalizmusnál nagyobb hazugság nem állott még ki a porondra. [...] Lefoglal magának minden emberi gyöngeséget. Utazik tradícióra, kegyeletre, fajbüszkeségre, kenyéririgységre, minden erényre és bűnre.”⁶ „Aki ellensége a haladásnak, a jobbra törésnek, az emberi szellem feltétlen szabadságának, hazaáruló, ha örökösen nem tesz is egyebet, mint a nemzeti himnuszt énekl.”⁷ A heves nacionalizmust éppen a hasonló európai folyamatok ismeretében megállapított nemzetközi jellegével diszkreditálja, már igen korán: „Ez a magyar nacionalizmus. Egy nagy reakciós, nemzetközi szövetkezésnek a csapata.”⁸ E heves kritikák, elhatárolódások ellenére azonban túlnyomórészt belül marad a (társadalomtudományos értelemben vett) nacionalista diskurzuson (közösségteremtő erejének látja a nemzeti kultúrát, gyakran hangsúlyozza saját magyarságát, következetesen használja a ma-

² HOFER Tamás, *Bevezető = Magyarok Kelet és Nyugat közt: A nemzettudat változó jelképei*, szerk. H. T., Budapest, Néprajzi Múzeum–Balassi, 1996, 10.

³ Uő, *Kiállítható-e a „magyar emlékezet helyei”? = Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*, szerk. TAKÁTS József, Budapest, Kijárat, 69.

⁴ TRENCSENYI Balázs, *A nép lelke: Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*, Budapest, Argumentum, Bibó István Szellemi Műhely, 2011, 298, 340.

⁵ TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmétörténet*, Budapest, Osiris, 2007, 59, 73, 137.

⁶ ADY Endre, *A magyar kétféjű sas* = A. E. *Összes Prózái Művei* II, szerk. FÖLDESSY Gyula, KOCZKÁS Sándor, Budapest, Akadémiai, 1955, 322.

⁷ Uő, *A nacionalizmus alkonya* = A. E. *Összes Prózái Művei* VI, szerk. VARGA József, Budapest, Akadémiai, 1966, 117–119.

⁸ Uő, *Nacionalisták* = A. E. *Összes Prózái Művei* III, szerk. KOCZKÁS Sándor, VEZÉR Erzsébet, Budapest, Akadémiai, 1964, 63–64.

gyarokkal kapcsolatban az inkluzív T/1-t stb.), annak a korban általánosnak, sőt korszerűnek tekinthető nemzetkarakterológiai, szociáldarwinista, néplélektani keretei között fogalmazva meg a saját „kultúrnemzeti” álláspontját. Éppen e keretek között keresheti a válságból való kijutás lehetőségét az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* második részében az igazi, progresszív magyar karakter területi behatárolásának, azonosításának kísérletével, Erdély dicséretével: „Erdély állam volt, az önmagáé volt ez időben. Miért? Szent véletlen jóvoltából? nem, de mert csak az erdélyi Magyarországbán maradhatott meg az, amit keresünk, s amit talán, oh ott sem bizonyos, hogy megtalálunk.” Éppen ezen keretek elfogadásával juthat olyan nemzetkarakter-jobbító javaslatokra, mint a zsidósággal (*Korrobori*, 1917) vagy az amerikaiakkal (*Egy tiszteletes úrhoz*, 1905) való keveredés ötlete – mindkettő mögött az a vágy áll, hogy a kereskedelemre, gyakorlatiasságra nem képes magyar nemzet e keveredéssel megőrizze életképességét a modern világban.

Mint ismert, a nemzeti megmaradás két bevett narratívája a 19–20. században ellentmondásban áll egymással. Az autochtonista szemlélet a nemzeti közösség „egyediségét” hangsúlyozza és fellép az idegen civilizációs minták behozatala ellen, abból a romantikus tételből kiindulva, hogy egy nemzet létjogosultságát csak az adhatja, ha valami csak rá jellemzőt, sajátosságokat alkot. Az ezzel ellentétes álláspont szintén a 19. századtól jelen van a témáról való gondolkodásban: ez – mai fogalommal élve – a „jó gyakorlatok” átvételével, nyugati minták meghonosításával őrizné meg a nemzet életképességét.⁹ Adyt forradalmi és válságretorikája az utóbbi prominens képviselőjének mutatja, ugyanakkor szintén az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* tanúsága szerint az első, autochtonista álláspont is jelen van gondolkodásában:

Azért vagyunk-e itt, hogy teremtsünk lelkünkkel valamit a lelkünkbelől, ami olyan, mint a lelkünk? Valamit, ami a mienk, ami nemcsak más, mint – más, de méltó ékessége lehet felemelt fejünknek. Vagy sorsunk csak azért kavart el itt bennünket Európa közepén, hogy durva anyagot szállítsunk a nagy világ-vegfyolyamathoz?

Úgy tűnik, Ady a két narratíva szintézisét keresi: Erdély is azért rokonszenves a számára, mert a nemzetkarakternek egy egyszerre autentikus, egyedi és ugyanakkor modernizálódni képes változata látható belé.

A konferencia felhívása felől olvasva tulajdonképpen Adynak az egész közélettel foglalkozó munkássága, cikkei és versei túlzás és belemagyarázás nélkül felfoghatók válságtermékként, a kulturális élet öntudatos szereplőjeként figyelmeztetett a válságra, kereste a kiutat belőle, ugyanakkor folyamatosan jelezte azt, hogy a gyenge kultúrájú országnak nincsenek jó esélyei a modernizálódó Európában. Nem egyszerű megoldási receptet kínált tehát, inkább kétségbeesett, tragikus hangú látleteket. A helyzet tragikumát fokozta az is, hogy Ady szerint a nemzet esetlegesen sikeres modernizálása, átalakítása is értékek eltűnésével, elvesztésével jár, Szabó Miklós szavaival: „Vállalta az átalakulást, de tragikus folyamatként élte meg. Tudatában volt annak, hogy az átalakulás során értékek is veszendőbe mennek.”¹⁰

Ady a magyar nemzet megmaradásával, átalakulásával kapcsolatban különböző műveiben optimistább és pesszimistább álláspontokat is megfogalmazott, a legsötétebb versek pedig a nemzet ostromozása után a nemzethalál víziójáig jutnak. Érdemes szemügyre venni

⁹ TRENCSENYI, i. m., 15–16, 80, 298.

¹⁰ SZABÓ Miklós, *A magyar nemesi és polgári liberalizmus = Liberalizmus és nemzettudat*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Budapest, Argumentum, Bibó István Szellemi Műhely, 2008, 82.

ezeknek a költeményeknek a lehetséges értelmezési módjait, hogy lássuk, hogyan reagál a nemzeti kultúra a válságjelzésekre. Ezúttal közös halmazként kezelem a nemzetet ostromozó és a nemzethalál toposzát használó szövegeket, mivel mindkettő meghatározó jegye, hogy a lírai én – hogy ilyen végsőkéig leegyszerűsítve fogalmazzak – „rosszat mond” a nemzetről, a nemzetnek. Különbség a kettő között, hogy a nemzethalál-versekben a költő mint próféta jelenik meg, és a költemény tartalma, a jóslat a jövőre irányul. Az ilyen versekben már nem feltétlenül jelenik meg expliciten a nemzet ostromozása, áttételesen azonban mindenképpen jelen van, hiszen a halál oka általában a nemzet tagjainak hibás viselkedésében, mulasztásában azonosítható. A jövőre vonatkozó negatív jóslat olvasásának alapvető kétértelműsége abból következik, hogy nem világos, meg lehet-e még másítani a megjósolt jövőt, ahogy az látszik Vörösmarty a nemzethalál lehetőségét is megverselő *Szózatának* befogadásában, amelyről Dávidházi Péter egyik tanulmányában olvasható, hogy: „ezt a költeményt már a kortársak is kétféleképpen: reményteli buzdításnak vagy haláljóslatnak értelmezték (Gyulai szerint 1848-ig inkább az előbbinek, a szabadságharc leverését követően az utóbbinak)”¹¹

Az irodalmi szövegek létmódjának sajátossága, hogy szándékosan nem tartozik hozzájuk egy minden befogadó számára egyértelmű, ismert kontextus és beszélői szándék, hanem annak feltételezése is az értelmezés része. Ez az olvasásban azt jelenti, hogy a befogadónak választania kell, milyen retorikai alakzatként dekódolja a szövegnek egy problematikus részét, vagy egészét. Mint arra Barthes *A régi retorika* című klasszikus tanulmányában figyelmeztet: a retorikai alakzatok esetében olykor problematikus az azonosítás: „a gyakran igen titokzatos névtől eljuthatunk a példáig; de semmilyen könyv nem teszi lehetővé a fordított utat, tudniillik hogy a (valamely szövegben talált) mondatról eljussunk az alakzat nevéig. Ha ezt olvasom: »annyi rebbenő márvány annyi árnyon«, melyik könyv mondja meg nekem, hogy ez egy hüpallagé, ha előzetesen már nem tudom?”¹² Az pedig, hogy milyen alakzatot vélünk felismerni egy szövegben, hogy alakzatot feltételezünk-e egyáltalán, alapjaiban meghatározza az értelmezést.

A kontextus és a belőle világossá váló beszélői szándék fontosságára hadd hozzak most egy témámmal párhuzamos hétköznapi példát! Utazás előtt, elinduláshoz készülődve valaki családtagjainak címezve megjegyzi: „Le fogjuk késni a vonatot.” Ez a mondat a grammatikai jelentésével ellentétes pragmatikus jelentést hordoz, amelyet valahogy így lehetne kifejezni: „Nagyon kell sietnünk, mert ha nem indulunk el hamarosan, akkor le fogjuk késni a vonatot, ami pedig nagyon rossz lenne mindannyiunknak.” Az adott helyzetben a helyes reakció tehát nem az, ha a családtagok félbehagyják a készülődést, hiszen úgylis lekésték a vonatot, hanem ellenkezőleg: ha felgyorsítják és gyorsan befejezik a pakolást. Hétköznapi példamondatunk értelmezése tehát nagyban függ attól, hogy milyen kontextusban hangzik el, mennyi idő van még a vonat indulásáig. A „Le fogjuk késni a vonatot” mondat ugyanis teljesen mást is jelenthet akkor, ha nem elinduláshoz készülődés közben hangzik el, hanem akkor, amikor az egész család már egy közlekedési dugó közepén ül, távol a pályaudvartól, ahol a vonat valóban néhány perc múlva indul, nincsen tehát remény. Ekkor már nem buzdítás, hanem a vereség szó szerinti beismerése, amelyre az adekvát reakció legfeljebb annyi, hogy a család nem idegeskedik tovább, hanem szomorúan vagy dühösen elfogadja az elkerülhetetlen vereséget.

¹¹ DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése*, Budapest, Akadémiai–Universitas, 2004, 744.

¹² Roland BARTHES, *A régi retorika (Emlékeztető)* = *Az irodalom elméletei* III., szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1997, 161.

Azt, hogy milyen elvárásokkal közelít a közönség egy magyar költő felé, a szolgáló nemzeti irodalom általános koncepcióján belül is számos olyan beidegződés határozta meg a huszadik század során, amely még a tizenkilencedik századi klasszikusok befogadása során alakult ki. Ezeket az elvárásokat most néhány, Dávidházi Péter tanulmányaiból vett példával érzékeltetem, aki egyik írásában Doctorowra hivatkozva felveti, hogy míg Nyugaton a fikció szférája élesen elválik a valóságtól, és így az írónak nagyobb szabadsága van, Kelet-Európában valódi hatalmat tulajdonítanak az írásnak, ezért a tétje is nagyobbban érződik, és a korlátozása is szükségesnek látszódhat, majd idézi Riedl Frigyes véleményét: „A magyar irodalom uralkodó alapérzelme, amiben a nyugati nagy irodalmaktól különbözik, a középkor óta a nemzetfenntartás érzelme”.¹³ Ha a költői szövegek nem különülnek el világosan a hétköznapi nyelvhasználattól, akkor azok igazságtartalmát is ugyanúgy, sőt szigorúbban ellenőrizni kell, mivel tág körben fejtik ki hatásukat. A *Vanitatum vanitas* befogadásának elemzésekor Dávidházi ismerteti, hogy a pozitív világnézet követelménye mélyen beépült az irodalom elvárásrendszerébe, a kritikusok többsége egyetért a Napóleont idéző Szontagh Gusztávval abban, hogy akinek rossz a kedve, az menjen inkább sétálni versírás helyett.¹⁴ A *Hymnus* paraklétoszi szerephagyományáról írva a szerző rámutat, hogy ismertsége miatt a költemény lírai alanyának szerepe általános szerepmintaként vésődött be a köztudatba: a „legszeleesebb körben megtanult, leggyakrabban hallott, s ezért a köztudatban legmélyebbre ivódott magyar vers változó ideológiájú korokon át fenntartotta a költői hivatás Istennél közbenjáró, egyszerű hazafias és szakralizált értelmezésének lehetőségét.”¹⁵ Ezekhez az elvárásokhoz képest értelmezhető az az irritáció, amit Adynak például a *Nekiünk Mohács kell* című verse okoz, kiegészítve azzal, hogy Mohács a nemzeti érzés „regressziós fixációs pontja”, amelyre más katasztrófák emléke is rárétegződött, „szimbolikus szerepe a történeti tudatban különösen olyan korszakokban volt erős, amikor az ország népe, az ország értelmisége veszélyeztetve látta a nemzet létét, vagy tragikus eseményeket élt át.”¹⁶

Hogy ez az elvárásrendszer, alkalmazkodva a változó ideológiájú korokhoz, milyen kézenfekvő volt még a huszadik században is, arra jó példával szolgálhat Tverdota György József Attila-kultuszról szóló könyvének az a része, amely a Horger-ügy körülményeit vizsgálja. Mint ismeretes, a jobboldali sajtó destrukcióval, azaz a fennálló rendszer szakralizált alapértékeinek szóbeli kétségbevonásával vádolta a költőt a *lázadó Krisztus* és a *Tiszta szívvel* miatt – jórészt megismételve azokat az értelmezői gesztusokat, amelyekkel Adyt fogadták évtizedekkel korábban. Tverdota véleménye szerint a kurzus ezzel a reakcióval túlbecsülte a nyelvi megnyilatkozások hatásfokát, Horger értelmezési hibája „a destrukció fogalmában gyökerezett, amely éppen a mű és a valóság szféráját hozta közös nevezőre, az írás és a cselekvés közötti távolságot iktatta ki, azt a distanciát, amely nélkül sem esztétikai hatás, sem befogadás nem következhet be.”¹⁷ Vagyis a destrukció vádja is az irodalom kultikus szemléletéből vezethető le.

Amikor a nemzeti érdekelttségű olvasás az értelmezés részeként kontextust és szándékot tételez egy nemzetgyalázó irodalmi szövegnek, döntő szempont, hogy a nemzetét gyalázó

¹³ DÁVIDHÁZI Péter, „És ki adta néked ezt a hatalmat?” = D. P., *Per Passivam Resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Budapest, Argumentum, 1998. 16–17, 19.

¹⁴ Uő, *A kitagadástól az irodalmi kánonig: A Vanitatum vanitas és a magyar kritika* = D. P., *Per Passivam Resistentiam*, i. m., 159., 168., 145.

¹⁵ Uő, *A Hymnus paraklétoszi szerephagyománya* = D. P., *Per Passivam Resistentiam*, i. m., 121.

¹⁶ KOVÁCS Gábor, *A mohácsi történelmi emlékhely = Magyarok Kelet és Nyugat közt*, i. m., 286.

¹⁷ TVERDOTA György, *A komor feltámadás titka: A József Attila-kultusz születése*, Budapest, Pannonica, 1998. 48, 50.

költő vajon szereti-e hazáját vagy sem, és érvényesnek fogadja-e el a kultikus nemzeti irodalom kialakult nemzetfenntartó, pozitív világnézeti hagyományait. Hogy például Berzsenyi és Kölcsey a közvélekedés szerint mintaszerű hazafiak voltak, rögzíti nemzetostorozó szövegeik jelentését – hiszen azok szó szerinti jelentése ellentétes azzal, amit a szerzőikről gondolunk. Földessy Gyula, Ady közeli tisztelője, több kötetének szerkesztője és művészetének lankadatlan magyarázója nem kételkedik Ady hazafiságában, ezért az ő értelmezésében a szerzői szándék felülírja a szó szerinti jelentést: „A profetikus látásnak és beszédnek egész külön pszichológiája van. [...] a próféta fajtájára zúdított haragja és fajtájának féltése, egész a reménytelenségig, a leglázasabb szeretetnek megnyilatkozása.”¹⁸ Hasonlóan láttatja Babits a „kettészakadt irodalomról” szóló írásában: „Ő igen, korholta, átkozta, ostromozta [a magyart], nem kevésbé talán, mint ama Berzsenyi, ki »rút szibarita váznak« nevezte hajdan! De minden szidalom, minden átok a szeretet túlságából fakadt, s a fájdalom zokogásában tört meg.”¹⁹ Ha ez a biográfiai szerzővel szembeni jóindulat hiányzik, persze egészen más szöveget kapunk. Berzeviczy Albert, a Kisfaludy Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia elnöke válaszában elutasítja Babits interpretációját, Ady „hazafiatlan” verseinek gondolatalakzatként történő értelmezését, mivel valóban „cinikusnak” látja a költőt, de legalábbis körét:

Hiábavaló minden igyekezet Adynak hazájáról mondott szidalmait, átkait mind a szeretet túlságából fakadókként állítani oda. Igen, Berzsenyi, Kazinczy, Széchenyi, Petőfi is ostromozták hazájukat, azért, hogy megjavítsák, tespedéséből felrázzák, nagy múltjához méltóvá és hasonlóvá tegyék, mert ők nagynak és dicsőnek látták azt a múltat [...]. Ellenben mit szeretett Ady a magyarban és mit a magyar múltban?²⁰

A szerző feltételezett viszonya a nemzethez még az olyan esetekben is fontos, amikor a vers tartalma nem expliciten nemzetgyalázó, csak ellentétes a nemzet mint értékközösség által propagált, pedagógiai jóváhagyott, pozitív viselkedésmódokkal. Tverdota a destrukcióval kapcsolatos fentebb idézett megállapításai után szembesíti a *Tiszta szívvel* „állításait” a *Születésnapomra* híres záró soraival, amelyekben a lírai én a nemzetét tanító költő (a destrukcióval ellentétes) szerepét vállalja. Ha mindkét verset ugyanannak a lírai ének a megnyilvánulásként olvassuk, választanunk kell, melyiket fogadjuk el szó szerinti értelmében, Tverdota ezért felveti, hogy ha „hitelesnek tekintjük a pályájára visszatekintő József Attila szerepértelmezését, elfogadjuk őt népe tanítójának, akkor el kell ismernünk, hogy a vers [a *Tiszta szívvel*] voltaképpen üzenete nem esik egybe azzal, amit a lírai hős kijelent”. Végül a grammatikai és a retorikai jelentést szembeállító valamilyen gondolatalakzat helyett a mondanivalót kiélező túlzásként, *hiperbolaként* olvassa a korábbi vers kijelentéseit: „Közelebb járunk az igazsághoz, ha a költő kilátástalan helyzete miatti fájdalmas panaszának és fekete humorának találkozását, egy lelkiállapot hiperbolisztikusan elszabadult képzetekkel, a groteszkig elrajzolt ötletekkel történő megfogalmazását látjuk a *Tiszta szívvel* című költeményben. A vers minden valamirevaló értelmezése ebben a tartományban mozog.” E konklúzióban meg is

¹⁸ FÖLDESSY Gyula, *Ady Endre = Arcok és harcok Ady körül*, szerk. GAÁL Gábor, Kolozsvár, Lantos A. könyvkiadó jogosítványa, 1928, 69.

¹⁹ BABITS Mihály, *A kettészakadt irodalom: Válasz Berzeviczy Albertnek*, Nyugat, 1927/7, 535.

²⁰ BERZEVICZY Albert, *Még egyszer: irodalmunk és a Kisfaludy-társaság = Viták Adyval és Adyról: Szemelvények a két világháború közötti Ady-viták dokumentumaiból*, szerk. KOVÁCS Géza, Budapest, A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Irodalmi Választmányának kiadványa, 1977, 28–29.

nyugodhatnánk, később azonban Tverdota idézi a költőt jól ismerő Németh Andort, aki viszont amellet áll ki, hogy a vers ilyen megnyilvánulásait nem kell figuratívként dekódolni:

Ha a „tényálladékhöz” ragaszkodunk, Horger Antalnak igaza volt. Aki hivatkozva azt állítja, hogy „tisztá szívvel betörök, ha kell, embert is ölök”, az valóban nem alkalmas arra, hogy az ifjúság nevelője legyen... Képmutató szemforgatás azt állítani, hogy kijelentései „nem szó szerint értendők”, mert a fiatal költő igenis azt akarta, hogy szó szerint értsenek...²¹

Ha azt feltételezzük, hogy nem szereti hazáját, akkor a nemzetgyalázással, amelyet minden feloldás nélkül, szó szerinti értelemben kell vennünk, a költő a „destrukció” bűnébe esik, a szavait tilos meghallani, érvényes hozzászólásként elfogadni a nemzeti diskurzusban, és akár jogi eszközökkel is fel kell lépni ellene. Ha viszont azt feltételezzük, hogy szereti az általa gyalázott nemzetét, akkor nem születik ilyen kemény ítélet, mert dühét, gyűlöletének nyelvi nyomait alakzatként ismerhetjük fel, a hazaszeretet valamilyen alakzataként.

A retorikai figurák tárházában válogatva két irányba indulhatunk el aszerint, hogy mekkora eltérést feltételezünk a vers grammatikai és a pragmatikai jelentése között. A visszafogottabb, kisebb értelmezői beavatkozást jelentő megoldás: a nemzetgyalázásnak *hiperbola*-ként olvasása. Ekkor elismerjük, hogy a szöveg valós problémákat és valós dühöt fejez ki, de a düh felfokozott állapotában a nemzet valóban meglévő problémái olyan eltúlozva jelennek meg, ami egyoldalúan negatív érzelmi viszonyuláshoz vezet. (Az indulat mértéke nemzeti szempontból itt rögtön szinte feloldásként is szolgálhat, hiszen mutatja, hogy a költő számára valóban nagyon fontos, érzelmileg telített téma a haza állapota.)

A másik megoldás azonban elterjedtebb, olyannyira, hogy a nemzethalál-toposz olvasásának „főszabályaként” tekinthetünk rá: az ironia alakzat-logikája szerint ellentétbe állítani a szó szerinti jelentést a tulajdonképpenivel, a grammatikait a retorikaival. Ennek alakzata a cselekvésre buzdító fenyegetés, a *protropé* (ezzel rokon a *licencia* – a kemény feddés, amely számít a közönség rokonszenvére, és a *hypocrisis*, vagyis a színlelt dicséret/feddés is).²² A költő tehát azért feddi meg nemzetét, hogy kiprovokálja belőle a negatív megítélésre rácafoló viselkedést. Ez az értelmezési irány ráértégződik az előzőre, hiszen ennek is része a hiperbolisztikus mozzanat, a túlzás ugyanis szükséges ahhoz, hogy védekező választ provokáljon a közönségben – ám a túlzás mögötti szándékot pozitívan átértelmezi.

Ezt az értelmezési sémát – természetesen a figura bármilyen megnevezése nélkül – én úgy tanultam Berzsenyi *A magyarokhoz* című első ódája kapcsán, hogy Berzsenyi „Eléje vetítette [korának] a nemzethalál rémét is, hogy visszaretentsen a pusztulástól, felelősségérzetet keltsen, áldozatvállalásra, egy nemzet megmentésére mozgósítson”.²³ Vagy ahogyan középiskolai irodalomtankönyvem írta a *Rebellis* verset jegyző Kölcsey „fájdalmas önostorozásáról”: „**érzelmi forrása mégsem a gyűlölet, hanem éppen ellenkezőleg: a nemzet jövőjéért érzett rettegő aggodalom.** – Ezt az ostorozó-átkozó hangot Ady magyarság-verseiben fogjuk

²¹ TVERDOTA, i. m., 51, 198.

²² Vö. *Alakzatlexikon: A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*, szerk. SZATHMÁRI István, Budapest, Tinta Könyv, 2008, 291–292, 369–374, 484–485.

²³ OROSZ László, *Berzsenyi Dániel*, Budapest, Gondolat, 1976, 74.

újra hallani.”²⁴ A protropé leggyakoribb magyar példája Petőfi *A nemzethez* című, „Ébredj, ébredj, istenverte nemzet” kezdetű gyalázkodó-buzdító verse, amelynek emlékezetes, nemzetethallal fenyegetőző versszaka:

„Ébredj, hazám, mert ha most nem ébredsz,
Soha többé nem lesz ébredésed,
S ha ébredsz is, annyi időd lesz csak,
Míg nevedet sírkövedre vésed!”²⁵

A nemzet irodalmi ostromozásának, gyalázásának gyökerei visszanyúlnak Zrínyi *Török áfiumáig*, de Berzsenyi és Kölcsey esetében legalább a 19. század elejéig, a republikanizmus eszméjéig, amely a tiszta erkölcsű, „köztársasági erények” birtokában lévő, ókori római polgárt választotta eszményképéül, aki a közérdeket a magánérdek elé helyezte. Eszerint a világnézet szerint „a fényűzés elpuhuláshoz vezet, a szokások megváltozása a nemzeti jellem korcsulásához”, az pedig a nemzet hanyatlásához.²⁶ A nemzethalál mint protropé nem csupán költői invenció, hanem a magyar eszmetörténet egyik alapgondolata már Széchenyi idejében is, Trencsényi összefoglalásában: „A modernitás kihívása egzisztenciális kérdésként fogalmazódott meg: ha egy nemzet nem képes lépést tartani, az a »nemzet halálát« jelenti, ugyanakkor épp a kipusztulás veszélyét fogták fel a nemzeti mozgósítás legerősebb rugójaként.”²⁷

Adynak a magyar nemzet tragikus jövőjéről szóló jóslatait is e szerint a logika szerint értelmezik, amikor a nemzeti történetben betöltött fontos szerepét a jóslatok cáfolatával igazolják. Így tesz például az Ady-kultuszok egyik legfontosabb, két világháború közti szereplője, Makkai Sándor erdélyi református püspök 1927-ben, aki Adyt a kálvinista konzervatív magyar ifjúság számára magyarázó és a költőt védelmező könyvében ezt írja: „Ady sorslátását igazolni fogja a magyar ifjúság, amelyik ezt önmagára és a jövőre nézve megcáfolja.”²⁸ Egy gyökeresen más alapállású értelmezőtől vett példával élve: hasonlóan vélekedik Révai József kommunista ideológus is 1949-ben, az Ady halálának harmincadik évfordulójára írt beszédében: „Adyban csak annak van joga magára ismerni, aki megcáfolta Ady hitetlenségét, vállalta az újjászülető nemzet vezetését: a [...] munkásosztálynak.”²⁹ Az értelmezési mód tehát még a második világháború után, az új ideológiai keretek között is virulens marad, amikor Révai leszögezi: abban, ahogy Ady „a magyar népet megvetette”, „nagy, haladó érzelm” fejeződött ki,³⁰ ha szidta a magyart, az „kétségkívül önmarcangolás”, és „épp ebben az önkínzó és keserű bírálatban jutott leginkább kifejezésre Ady hazafisága, patriotizmusa, magyarsága”.³¹ Itt most nem fejthető ki bővebben, de Révai írásait vizsgálva is egyértelmű, hogy a kommunista ideológia hangoztatott internacionalista alapjai ellenére időnként erősen

²⁴ MOHÁCSY Károly, *Irodalom a középiskolák II. osztálya számára*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994, 205–206. kiem. az eredetiben.

²⁵ VÖ. SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1988, 175–176.

²⁶ TAKÁTS, i. m., 15.

²⁷ TRENCSENYI, i. m., 312.

²⁸ MAKKAJ Sándor, *Magyar fa sorsa* = M. S., *Magyar fa sorsa: Tanulmányok*, Kolozsvár, Kriterion, 2003, 63.

²⁹ RÉVAI József, *Ady Endre halálának harmincadik évfordulójára* = R. J., *Ady*, Budapest, Szikra, 1952, 123.

³⁰ Uő, *Ady Endre* = R. J., *Ady*, i. m., 56.

³¹ Uő, *Ady Endre halálának huszonhetedik évfordulójára* = R. J., *Ady*, i. m., 111.

és manipulatíván épített a nemzeti eszme értékszempontjaira.³² (Makkai és Révai álláspontjában számos összefonódó, retorikai természetű hasonlóság és számos történeti jellegű különbség figyelhető meg – ezekkel és a két idézet egymás mellett szerepeltetésének problematikusságával egy korábbi írásomban igyekeztem számot vetni.)³³

Bár magyar olvasóként nehezünkre esik elképzelni, hogy egy nemzeti költő tényleg ne szeresse hazáját, és pusztán „szó szerint értendő” szövegekben gyalázza azt, Berzeviczy Albert megközelítésének váratlan irányból érkezik pártfogója. Miközben a húszas évek vitái után a közönség nagy része elfogadta Ady hazafiságát, és beillesztette abba a sorba, amely Berzsenytől, Kölcseytől indult, maga Ady *Megszerettetik a hazát* (ironikus) című cikkében³⁴ e folytonosság általános érvénye ellen foglalt állást. „Ignotus ír valahol a törzsökös, de európai lelkű magyarok tüzes magyargyűlöletéről. Ez a magyargyűlölet szerelem volt Berzeviczy Gergelynél, Széchenyi Istvánnál, Petőfinél is az volt” – írja Ady, majd így folytatja: „Az új generáció magyar intellektueljei már nem ilyen szerelmes gyűlölők lesznek. A magyarországi úri, papos betyáruralom ezeket el fogja vezetni az undorhoz.” Ady tehát olyan hagyományként mutatja be a „szerelmes magyargyűlöletet”, amely nem az egyetlen lehetséges formája a magyargyűlöletnek, és amely saját korában elapad, undorba fordul. A „szerelem” elmúlásának oka a cikk szerint természetesen ismét csak az ország és a kultúra elmaradott állapota:

Itt már vége van hitnek, megértésnek, filozofálásnak. Csak azt érzi az ember, hogy van egy ország Európában, melyet néhány ezer ember hatalma s buta gonoszúsága Koreánál aljasabbá tesz. A kultúremler különben is túl van a nacionalizmus nyavalyáján. De összeköti azzal a társadalommal, melyből támadt, a kultúra s a kultúrának még felszabadítható erők közössége. De ha így tart tovább, mint most van, mi kösse a magyar származású kultúremlert egy társadalomhoz, mely az emberiségnek semmit sem ad?

Az eredetileg a Népszavában megjelent cikk szerint az urak „A patriotizmusnak új, emberi kultúrformáját is ki fogják ölni a magyarországi intellektuelek és szabadságharcosok lelkéből. Helyébe teszik a reménytelenséget”.

Ez a cikk is irodalmi igényű szöveg, tehát a szerzői szándék csak részben és vitathatóan, az értelmezés részeként rekonstruálható. Így tehát „meta-szinten” (mivel ezúttal nem a nemzet jövőjéről van szó, hanem a nemzet jövőjéről író szerzők érzelmeiről, szándékairól) továbbtermelődhet a nemzetellenesség dekódolásának lehetséges többfélesége: hogy buzdító szándékú fenyegetésként olvasandó, vagy egy elkerülhetetlenül bekövetkező „jóslatként”. A cikkből a megfogalmazás eltávolító nyelvtani gesztusa miatt nem lehet minden kétséget kizáróan eldönteni, hogy maga a szerző már része-e ennek az új értelmiségi generációnak, vagy az őt magát követő jövőre gondol. (Hasonlóan külső nézőpontot választott az *Ismeretlen Korvin-kódex*... első részének nyilvánvaló önleírása is.) A mondatok általában a jövőre vonatkoznak („el fogja vezetni”, „ki fogják ölni”), de nem világos, hogy még be lehet-e avatkozni a folyamatba (vö. „Itt már vége van hitnek”). Fontos, hogy a cikk a patriotizmus

³² Vö. TRENCSENYI, i. m., 686–687, GYURGYÁK János, *Ezzé lett magyar hazátok: A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Budapest, Osiris, 2007, 504–507.

³³ TESLÁR ÁKOS, *Ady-kultuszok és nacionalizmus*, Regio, 2005/4. 32–52.

³⁴ ADY Endre, *Megszerettetik a hazát* = A. E. *Összes Próza Művei IX.*, szerk. VEZÉR Erzsébet, Budapest, Akadémiai, 1973, 252–253.

felváltójaként a „reménytelenséget” nevezi meg, és szintén nem egyértelmű, hogy ez a csere még elkerülhető-e. Az viszont biztos, hogy – bár most Adyt nem végső tekintélyként, hanem csak a nemzetostorozás értelmezőinek egyikeként idéztem – a cikk legalábbis felveti annak a lehetőségét, hogy a „magyargyűlölet” megnyilatkozásai nem a szeretet különös formái, hanem „egyszerűen” szó szerint is értelmezhetők.

A nemzetgyalázó verseknek van egy olyan alkotáspszichológiai, érzelmi alapja – és még inkább: egy olyan olvasási lehetősége –, amelyet a protropé „főszabályként” használt olvasási kódja nem hagy szóhoz jutni, ez pedig maga a – saját nemzettel szembeni *valódi*, nem pedagógiai célzatú – düh, gyűlölet, vagy Ady *Megszerettetik a hazát* cikkének szavait használva: az undor és a reménytelenség. A nem alakzatként való, a feszültséget nem feloldó olvasásnak volna egy olyan kontextusa, amelyet a nemzeti érdekeltségű olvasás általában nem feltételez, és amely nem helyezhető el a szeret/nem szeret tengely egyik oldalán, mert időben követi azt: amikor a patriotizmusnak már „helyébe tették a reménytelenséget”. Ha a költő – akár csak átmenetileg is – a haza helyzetét reménytelennek és kétségbeejtőnek látja, csalódottságának és dühének kifejezéséeként is írhat nemzetgyalázó vagy a nemzet halálát jövendőző verset. Ám a nemzeti irodalom olvasásmódja ezt a reménytelenséget is pozitívba fordítja, hazafias motivációs eszközzé egyszerűsíti, megszelídítve annak tragikumát, kihúzza a szövegek méregfogát. Pedig a nagy hazafiak is minden bizonnyal gyűlölhetik olykor nemzetüket, minden népnevelő szándék nélkül: Kossuth például a kiegyezést követő kiábrándultságában jogosnak tartotta volna a nemzethalált: „Ha van igazság az erkölcsi világ sorsában, az ilyen nemzetnek el kell veszni” – írja egy magánlevelében, amelynek nem címzettje a magyar olvasóközönség, így inkább olvasható őszinte véleményeként, mint a nemzeti közönséget manipuláló trükként.³⁵

Ady kanonizálása, kultusza is azt mutatja, a nemzet kulturális közösségként általában nem képes – a destrukció felháborodott, a hazaszeretetből és a diskurzusból kirekesztő vádja nélkül – *pusztán* szó szerinti értelemben olvasni az őt ért bírálatokat. Ennek a vakfoltnak a hátterében az állhat, hogy a nacionalizmus mint a közösséget megteremtő és mozgósító elv nem teszi elképzelhetővé, hogy a közösség hibái végzetesek, hogy a problémák valóban megoldhatatlanok, hogy talán valóban nincs remény, vagy hogy – legalábbis olykor – legnagyobbjai is őszintén gyűlölnek készen kapott „elképzelt közösségüket”. A nemzet saját hibáival és esetleges halálával kapcsolatban a tagadás stádiumában ragadt. Ami azonban leszűkíti az egyéni olvasás terét, mert előírja az irodalmi szöveg pozitív értelmezését, a nemzet szempontjából az önfenntartás hasznos kulturális eszköze: a nemzet ideológiája a negatívumokat is pozitívba, a destruktív egyéni érzelmeket konstruktív közösségi érzelembé fordítja.

Amikor a nemzet valódi veszélyben van, ez az erős kontextus új fényt vet a megszelídített nemzethalál-víziókra, a vakfolt átmenetileg megszűnik, a jóslat státusza valóban kérdésessé válik, vagyis hogy célja a jövő leírása vagy elkerülése volt-e. Ilyenkor a szövegek értelmezői maguk is a protropét alkalmazó szerző pozíciójába léphetnek. Révai József 1944-ben, még a második világháború idején a Szovjetunióban működő Kossuth Rádióban elhangzott (Ady-könyvből később kimaradó) beszéde például így zárul:

Most, ebben a háborúban, a legközelebbi jövőben dől el, hogy „a hőkölés népe” vagyunk-e, amely „vertnek született, nem verőnek”, amelyet „betyár urai úgy neveltek”, hogy „nem rúg vissza, csak búsan átkoz”. Eldől nemsokára, igaza volt-e Ady Endrének,

³⁵ Idézi: GYURGYÁK, *i. m.*, 61.

hogy „nekünk Mohács kell”, hogy „rongy-országot, lázadásba vinni, úgyse lehet: mind-egy”. Eldől, hogy beteljesedik-e Ady Endre fekete jóslása: „Elveszünk, mert elvesztettük magunkat.” Hisszük, hogy nem teljesedik be. Hisszük, hogy Magyarországot *lehet* „láza-dásba vinni” a Horthyk, Kállayk, a német bérencek „vad csordája” ellen!³⁶

A helyzet úgy kívánja, hogy Révai aktivizálja a szövegek máskor elnyomott jelentés-össze-tevőit is, valóban kérdésessé tegye, hogy „szó szerint” vagy alakzatként olvasandó a költő nemzetgyalázása.

Az olyan korszakokban azután, amikor a nemzeti közösség léte nem forog közvetlen veszélyben, az értelmezők visszatérhetnek a jóslatok lejárt szavatossági idejének feltétele-zéséhez. A nemzetgyalázó szövegeket továbbra is használják, de a nemzeti közösség pozitív önképének kedvéért a lezárt, meghaladott múlthoz kötik, így eltávolítva maguktól a versek-ben megfogalmazott tragikumot, reménytelenséget vagy kritikát. Ortutay Gyula beszédében, amelyet a mohácsi történelmi emlékhely megnyitása alkalmából tartott 1976-ban, így fo-galmaz:

[...] elmondhatjuk Mohács mai tanulságaként, hogy Ady indulatos, fájdalmas ítélete is csak költői emlék, a múltról beszél, s nem a jelenünknek. Nem kívánjuk népünknek Mo-hács jégverését, kegyetlen ostorcsapásait, nem, nekünk már nem kell több Mohács, ahogy hazánkat sem tekintjük a „Halál-tó” komor víziójával. [...] Felelős vezetés, felelős, test-véri szövetségben dolgozó osztályok, meghatározott központi, nemzeti célok jellemzik hazánk mai történetét.³⁷

Nem lehet persze azt állítani, hogy a protropé mint olvasási kulcs sohasem használható a „szer-zői szándék” megsértése nélkül. Nemzeti költőink az irodalom kultikus elvárásrendszerében szocializálódtak, ismerték és alkalmazhatták a destruktív megállapítások konstruktívba, a ne-gatívumoknak pozitívumokba fordításának – a lelkiismeretet is megnyugtató – gyakorlatát. A reménykedés az emberi gondolkodás egyik természetes alapösztone, de ugyanolyan hét-köznapi a reménytelenség érzése is, és bizony a költők nem mindig fogadják meg Szontagh fentebb idézett tanácsát, nem mindig tartják szem előtt a szolgáló irodalom pozitív világ-nézeti követelményét. Ady egyébként maga is érezhette a negatív pozitívba fordításának szükségét, amikor az eredetileg fél év különbséggel született két írást 1911-ben *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* címmel egybeszerkesztette, méghozzá úgy, hogy felcserélte azok kronológiai sorrendjét:³⁸ a később készült, pesszimistább szöveg *után* helyezve a tétován re-ménykedő, korábbi másodikat, amely legalább addig eljut, hogy Erdélyben reménykedve kimondja: „*talán*”.

³⁶ RÉVAI József, *Ady Endre halálának huszonötödik évfordulójára* = R. J., *Válogatott irodalmi tanulmányok*, Budapest, Kossuth Könyv, 1960, 237–238.

³⁷ Idézi: KOVÁCS, i. m., 300.

³⁸ Vö. *Ady Endre összes prózai művei VII.*, szerk. KISPÉTER András, VARGA József, Budapest, Akadémiai, 1968, 306–307.

ENDRE ADY AND THE „FERRY COUNTRY”

From the 19th century on, the challenge of modernization in Hungary takes the form of an existential question: if a nation is unable to adapt, it means the ‘death of the nation’ but on the other hand, the danger of extinction is considered to be the strongest tool of national mobilization. Several articles by Endre Ady, the famous Hungarian poet, heavily criticize the political nationalism of his age, but at the same time he usually stays between the boundaries of the discourse of nationalism (described by theorists like Gellner, Hobsbawm and many others), characterized by ideas considered to be ordinary or even up-to-date such as social Darwinism or social psychology. In his writings and poems he expresses different views considering the future, the survival or demise of the Hungarian nation with his tone varying from revolutionary optimism to the pessimism of his darkest poems verbally flagellating the nation or depicting its death, in the romantic tradition of his literary predecessors. It is interesting to observe the possible interpretations of this dark topos to better understand how national culture reacts to this act of provocation. The decoding of such a complicated and sensitive topic poses difficult questions. Should one read Ady’s words simply accepting their literal meaning? Or should one try to detect some kind of a rhetorical figure – and if so, which one? How to decide whether to use hyperbole or protrope as a key to interpretation? In this matter, the assumptions made about the author’s intentions determine the interpretations. As the literary cult of Ady (prospering in the context of nationalism) shows, it is hardly possible for the Hungarian reader to take these texts word by word or even as documents of emotional overstatement. Instead their negative ideas must be turned into positive ones to limit the severity of the crisis depicted in them.

EGY VÁLSÁGKEZELŐ SZÖVEG MŰKÖDÉSE

Babits Mihály egyik zsoltárversének retorikájáról

The only chance of renovation is
to open our eyes and see the mess.

(SAMUEL BECKETT)

A humán tudományokkal szembeni ellenállás egyik fő oka Paul de Man szerint abban keresendő, hogy bennük a narratív sémákra épülő identitás megkérdőjelezésén túl megtett lépések az egyén számára veszélyesként tűnnek fel, hiszen saját, fokozatosan felépült konstitúciójára mutatnak rá, s alapjainak megrengetésével fenyegetnek azzal, hogy képesek megjelölni azokat a momentumokat, melyekre például egy adott identitás is épül.¹ A már akár „nyelvészeti imperializmusként” is jelölt nyelvi fordulat radikális konvencionális és önkényt mutatott ki ott, ahol a struktúra addig még szilárdnak mutatkozott.² S nem változtatott a tényen az úgynevezett képi fordulat sem, sőt, hiszen a képet, korunk meghatározó médiumát adta hozzá ahhoz a „veszélyes” vizsgálódáshoz, mely számot vet a szimbolikus rend strukturális megalakotottságával és hatalmi jellegű működésével.³

A materialitás hangsúlya és a szubjektum heterogenitása került előtérbe, mindezzel azonban nem vált egyértelművé a nyelv beágyazottságának mértéke, s a dekonstrukció-kritikák alapját többnyire azt a reakció adta, hogy az nem lehet teljes, legalábbis a hétköznapi realitás aligha nyer ezzel a felfedezéssel valamit, sokkal inkább mellőződni látszik. Az azonnali gyakorlati előnyök felmutatását váró igény a válság mértékére, a sürgetés kérdések felvetődésére mutat rá.

Nincs szó a nyelv referenciális funkciójának megszűnéséről, a retorikusság meggyőzéshez kapcsolódó tulajdonsága révén a nyelv egy interszubjektív valóságba ágyazódik.⁴ A szimbolikus rendről, s benne a társadalmi identitásról azonban már kétségtelenné vált, hogy nyelvileg, konvencionálisan, változón és változtatható módon létezik. Ebben a helyzetben az egyes diskurzusok visszafejtésére, elemzésére és kritikájára irányuló különböző humántudományos megközelítések kritika alá vonhatják az egyes nyelvben létező, de a hétköznapi életben változást óhajtó jelenségeket, legyen az egy reklám vagy bármiféle agitáció. A dolgozat ebből a szémszögből egy olyan szövegműködést szeretne vizsgálni, amelyben a nyelv válságkezelőként lép fel, nyelv (és az általa rajzolt képek) által az én pozícióját megváltoztatva értelmezik át a világot, látványossá téve a viszonyok megalkothatóságának tétjét, s ezért az e médiumokat felhasználók felelősségét.

¹ Paul de Man, *Resistance to theory*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1986, 3–20.

² Szőnyi György Endre, *Pictura and Scriptura: hagyományalapú kulturális reprezentációk huszadik századi elméletei: Ikonológia és műértelmezés*, Szeged, JATEPress, 2004, 165–202.

³ *Uo.*

⁴ Lásd Julia Kristeva munkájáról e vonatkozásban: Sylvie Gambaudo, *Absence and Revolt: The Recent Work of Julia Kristeva*, *Theory, Culture & Society* 17(2000), 105–120.

A nyelv hatalma olyan arányban tűnik érvényesülni, amennyire elfogadjuk a létezésbe ágyazódottként. A retorika mint a meggyőzés művészete azzal az igénnyel lép fel, hogy egy nyelvi gondolatsort közvetítve velük valamilyen megváltozott viselkedést érjen el a hallgatóságban, módosítást kíván bennük elérni, legyen az egyszerű tanulási–tanítási folyamat, egy állásfoglalásra vagy cselekvésre való buzdítás. A rétornak egy konkrét cél elérése érdekében kell ismernie a trópusok működését – azaz a nyelv tropikus működését, s máig ingoványos területét jelenti ez a jognak, tudniillik annak eldöntése, hogy egy ilyen nyelvi impulzus adott esetben milyen mértékben képes erre, mennyiben alkotórésze egy eseménysornak egy azt megelőző gondolatsor; tehát a konkrét cselekvés előtti nyelvi cselekvés milyen szinten tekinthető felelősnek. A dolgozatban Babits Mihály *Zsoltár férfigangra* című verse mindössze példaként fog szolgálni arra a stratégiára, hogy az általa nyelviileg megalkotott képek és pozíciók hogyan próbálják átírni, meghatározni az egyén világtrendjét, világlátását, saját helyét, és milyen viszonyt tételez ez a felállás nyelv és szubjektum között.

A zsoltár műfaja már egy olyan sajátos költői szöveget jelöl meg, melynek retorikai funkciója van, ahol a beszélő saját maga rétoraként lép fel. Paul Ricoeur/ a panasz-zsoltárokat elemző munkájában fejtekte ki e sajátos szövegműködés egyes mozzanatait, miszerint a zsoltár különböző eljárások révén az imát mint az egyén elsődleges nyelvi lehetőségét a vallásos tapasztalat kifejezésére alakítja tovább, s az érzelmek megfogalmazásától azok általánossá írásán át végül a gyakorlati (közösségi–rituális vagy magánjellegű) felhasználásáig, az énekelhetőségig, szavalhatóságig jut el.⁵ Az eljárás szintjei a következők: lexikai síkon megtörténik az érzelmek egyedi jegyeinek eltörlése, ami az egyes szám első személyű megszólalással együtt a paradigma rangjára emeli a szenvedés kifejezését az „én” üres helye révén: nyitva hagyja azokat a változatos eshetőségeket, melyek panaszt eredményezhetnek. A második szint a szöveg szerkezetére vonatkozik, ami a panasz és vád érzelmi válságától hirtelen dicsőítésbe vált át, tehát érzelmeket tekintve strukturálisan rögzített ívbe helyezkedik el az, aki az „én”-t mondja, s ezáltal biztosítja, vagy képezi le a kételyektől való visszatérést. A harmadik sík lexikai és nyelvtani árnyalatokat takar, ami a „dicsőítés fogadalmá” fordulatban egy szándékolt jövő és az önmagára, illetve a megtalált közösségre vonatkozó felszólító mód között ingadozik.⁶ Végül a hiperbola lesz az az irodalmi alakzat, művelet, mely a szélsőséges érzelmek fő retorikai alakzata lesz, s ennek célja, hogy a polarítások tengelyén tartsa a beszélőt.⁷

Ebben a sajátos retorikában az egyén (egy korábbi szerző által írt szöveget a maga számára újrarendelve) önmagát szeretné meggyőzni valamiről, egy olyan hasonlást tételez tehát a szöveg, melyben két érzés vagy vélemény, egy korábbi és egy jelenlegi küzd egymással, ahol a jelenlegi valamiért már nem tartja működőképesnek a korábbi – anomália lép fel a paradigmában –, ugyanakkor azt is szeretné, ha a jövőben visszatérne a régi felállás, s a kételyek zavaró jelenléte megszűnne: „[a] zsoltár elejétől a végig az Isten-be vetett, hol megrendülő, hol visszanyert bizalom költeménye. A bizalom, tehetjük hozzá és nem ok nélkül, szívből fakad, nem a spekulatív észből. A költemény a mindennek ellenére feltörő bizalmat,

⁵ „Ehhez előbb az kellett, hogy a beszéd tagolt kifejezésszintjére emelje azt, ami amúgy csak kiáltás, könny és sóhaj lehetett volna. Kellott továbbá, hogy az írás – mégpedig a héber poétika kánonjának megfelelően ritmizált írás – a beszédet emlékeztetbe véshető, szavalható, énekelhető textus rangjára emelje.” Paul RICOEUR, *A panasz mint ima* = P. R., André LACOCQUE, *Bibliai gondolkodás*, Budapest, Európa, 2003, 357.

⁶ RICOEUR, *i. m.*, 363.

⁷ *Uo.*, 364–365.

a mégis óhajtott dicsőítést rekonstruálja.”⁸ – írja Ricoeur, s itt egy olyan megkülönböztetés történik a szív és az ész között, mely arra a paradoxonra mutat rá, hogy a kizökken lélek valójában sosem távolodott el radikálisan, a zsoldáréneklés gesztusa nagyon is illik a korábbi bizalom világához. A zsoldár sajátos retorikája mindenestre helyreállító szerepű, egyfajta „válságkezelés”, nyelvileg ezért kezdetben el kell térnie a többi vallásos szövegtől, hiszen be kell kebeleznie az anomáliát, hogy aztán rajta keresztül végül a szokásos nyelvi formulák közt, a paradigma biztos keretein belül találhassa magát a beszélő.

A *Zsoldár férfigangra* címe ezt a műfajt jelöli meg,⁹ s nem mellékesen hozzáteszi a *férfigang* szót, mellyel történetesen azért nem akárkít, hanem épp a klasszikus karteziánus identitást, az európai, keresztény, középkorú férfit jelöli meg. Ez mint megszólítás egyrészt egy olyan hagyományba helyezi a művet, mely a kisfiúhoz képest a felnőtt világlátását tételezi, s tekinthető a babitsi homogénként tételezett lírai én¹⁰ következetes magatartásának következményeként, párverset alkotva a *Zsoldár gyermekhangra* című költeménnyel, mely típusú párba állítás a modernitás irodalmi hagyományától sem idegen mozzanat.¹¹ Gyanakvásra ad okot ugyanakkor a második személyű megszólalás, mely miatt elmarad a személyes szemlélet bemutatása, hiányzik maga a személy is, akiről itt szó lehetne; nem a felnőtt férfi bús hangját, hanem azt olvassuk, ami ezt a szubjektumot *megszólítja*.

A cím *hang*-tagja révén pedig a költemény máris *szól*, a klasszikus zsoldáros én–te beszédhelyzet is rögzítésre került általa, ahol valaki éneklése várható. A zsoldárokhöz tartozó éneklés, zeneiség momentumát nélkülözi a vers, Rába György azt írja erről, hogy a ritmikus élőbeszéd stílusában íródott, s ezzel további megerősítést kapunk afelől, hogy a nyelv lehetséges működési mechanizmusa kerülhet benne előtérbe. Amikor pedig valakinek a hangjára szöveget írnak, akkor ezt az illető tulajdonságai alapján teszik; az ének itt *tudja*, milyen szubjektum az, akire illik.

Az én–te viszony a hagyományos zsoldárokhöz képest jelentősen módosul: egy elsőre nehezen beazonosítható én beszél egy üres te-hez: második személyben szól, illetve szólít, és ily módon nincs csavar a retorikában, a viszonyok a meggyőzés tekintetében teljesen átláthatók. Az én tehát nem a panaszkodó, hanem maga a vigasztalás, a diskurzus lesz az, aki beszél a panaszkodóhoz, aki pedig kimarad a beszélgetésből, az az eredetileg a műfaj által faggatott, vádolt, kérdőre vont, majd dicsőített Isten. A szöveg második személyéről pedig nem tudunk meg semmit azon kívül, hogy a szöveg szerint feltehetőleg bús és vigaszra van szüksége, mert (már) nem gondolja úgy, hogy azonosulni tudna a címben jelölt szubjektum magabiztos pozíciójával. Ez a pozíció homogén, melyet a megszólaló ideologikus szöveg felkínál a feltételezetten onnan kizökken léleknek: „Mert kedvedért alkotott...”, „a te bűnös lelkedért”, „mit busulsz?”, „Ó hidd el nekem”.

A cím után az alcím – *Consolatio mystica* – jelentősége, hogy egyrészt megnevezi az érzelmek vonulásának várt ívét: vigasztalás kell, hogy történjen, másrészt a misztika, mint a rejtély, a kiismerhetetlenség területét hozza a szövegbe, ami ebben a költeményben éppen

⁸ *Uo.*, 367.

⁹ A műnek csak a jelen dolgozat szempontjából fontos szövegműködési aspektusára térek ki, tiszteletben tartva az egyéb megközelítések relevanciáját.

¹⁰ L. KULCSÁR SZABÓ Ernő összefoglaló írását a Babits-év után: „*Nincs benne tűz...?*”, *Élet és Irodalom*, 2009. január 23.

¹¹ RÁBA György, *Babits Mihály*, Budapest, Gondolat, 1983, 140–144.

hogy kiismerhetőként, bejárhatóként fog mutatkozni, épp ez lesz a vigaszt nyújtó szemlélet alapja.

Egy korábbi emblematikus Babits-versben, *A lírikus epilógiában* a bűvös körrel jelölt levinasi Ugyanaz világa rajzolódott ki, azt a hagyományos világ-szerkezetet ábrázolva, melyben az én a kör közepében létezve nem tud abból kilépni, határvonalait kijelölve rajzolta meg a körivet, melyen át a vágy nyila szökhet csak át, s melyen túlról visszafelé nincs mozgás. Több más költeményben pedig az én pozicionálása lehetetlen, abszurd vagy groteszk helyzeteket eredményez, ezekben az én és a világ viszonya rögzíthetetlenként jelenik meg, fenyegető káoszt, vagy egy nagyobb, kiismerhetetlen rendet mutatva fel a parányi szorongó énnel szemben.¹²

Az érvelő hang a *Zsoltárban* pedig azt a korábban nagyon pontosan kijelölt határvonalat nyilvánítja nem létezővé, elkendőzi a búsuló én elől: itt behatolhat a kozmosz világába, amely engedelmesen megnyílik előtte. Mindehhez a lehető legnagyobb méretű képeket rögzíti, olyan természeti elemeket, kozmikus tárgyakat sorakoztat fel a vigasztaláshoz, melyeknél nagyobbakat már nem is lenne képes megnevezni az ismert világból, itt tetten érhetjük a zsoltárokból jellegzetes hiperbola alakzatát, mely, bár eredetileg az érzelmek szélsőségeit tematizálva, azt a célt szolgálta, hogy a szöveg által felmutatott polarítások tengelyén tartsa a beszélőt. A tér és idő rajza is hiperbolikus: először az idő visszafelé tágulása figyelhető meg a versben, majd a tér válik fokozatosan kozmikus: „csillagok örök forgása néked forog”; „napba mártotta ecsetét, / hogy kifesse lelkedet”, végül legtovább az utolsó sorok gigantikussága viszi: „messze Napokban tennen erőd / ráng és a planéták félrehajlítják pályáid előtt az adamant rudakat.”

Egy szélsőségesen emberközpontú világlátás magabiztos lehetősége kínálja itt saját magát, a végtelen teret birtoklásra nyújtja a megszólítottnak, aki itt nincs eleve benne a szokásos szereposztásban, mint a hagyományos zsoltárok esetében: nem mondja, hanem hallgatja ezt a perspektívát. Ez a gesztus pedig magában foglalja nemcsak a választhatóságot, mint egy világot birtoklásra nyújtó kísértés tényét, hanem még jobban rávilágít az *Epilóg* többszörös körébe zárt szubjektum bizonytalan helyére is.

A nyelvi megformálás aktusa ebben az értelemben itt egy olyan próbálkozásként és meggyőző szándékkal lép fel, mely nemcsak egy értelmezést, hanem az *értelmezhetőséget* kínálja, a semmi fenyegetésének figyelmen kívül hagyását, a kontroll érzetét.

A kísértés annál nagyobb, minél fenyegetőbb káosszal, kritikus válsággal szemben álló szorongó szubjektumról van szó. Az irodalomtörténet Babitsa pedig épp olyan alatként írodott meg számunkra, aki a legszélsőségesebb válságokat megtapasztalva kereste a megszólalás kereteit és lehetőségeit, s mindezzel reagálva fordult egyre inkább egy homogén, a keresztény, értékmegőrző humanista program várfalai mögé. Ezzel mondhatjuk, hogy demonstrálta egyrészt egy választás gesztusát, másrészt az általa fontosnak tartott téma, a szavak embereinek felelősségét. Maga körül láthatta a nyelv beágyazottságát, a szó önkényes, embertelen ideológiákhoz is való alkalmasságát és mindezek tömegekre gyakorolt hatását, az elszabadult embertelenséget káoszként, irracionálisként élve meg, a korábbi újra óhajtvá vetítette a múltat a jövőbe, s tüzte ki az ész, igazság, kultúra és hagyomány szavait a zászlóra – akár egy zsoltár, mely sosem lépett ki a saját diskurzusából, bár látja határait. Arra a „felfordulásra” viszont így nem lát rá, és nem tudja elemezni, kritika alá vonni, mely rálátás feltétele lenne a megújulásnak, s mely felfordulás pontosan ugyanabból a közös múltból nőtt ki.

¹² Ide sorolnám a máshol részletesebben elemzett *Isten kezében*, *Isten fogai közt* vagy az *Indus* című verseket.

A LINGUISTIC TRIAL OF CRISIS MANAGEMENT

The rhetoric of *Psalm for Male Voice* by Mihály Babits

Aspects of language are in the centre of this examination, and the poem titled *Psalm for Male Voice* by Babits Mihály serves as an example.

While Structuralists used the considerations of semiotics and linguistics to find and establish order everywhere, the Post-Structuralists investigated language and signifying systems to argue that all such orders are founded on an essentially prevalent disorder in language and in the world that can be never totally mastered by any structure, and that all seemingly solid and coherent systems are grounded in ideologically determined, socially specific metaphysical values and categories. This does not mean, however, that everyday reality is left alone by the human sciences. Julia Kristeva affirms not only the possibility but also the necessity of maintaining language's referential function, without which the subject could not have access to either practical knowledge of itself or of the material world. In fact, the elaborate critique of the usage of linguistic and pictorial elements has become even more crucial.

Taking all these into account, the present paper describes some textual mechanisms where the position of the subject is re-arranged in a way that it seems to gain „fixed points” in the universe. The special genre of psalms sung or recited in critical situations traditionally functions as a form of crisis management by linguistically driving the person back into the frames of its paradigm. Furthermore, this text, where special use is made of this genre, is aware of its own optional perspective, turning the situation into something similar to that of the althusserian strategy of Ideology, when it addresses the human being in order to create a subject.

A HALÁL ÉS AZ ANGYAL

Kosztolányi korai novelláinak motivikus megközelítése

Bevezetés

Kosztolányi naplója több helyen is úgy beszél a halálról, mint ami alapvetően motiválta és formálta egész életét és életművét. Leírja, amint egy alkalommal végignézett egy kivégzést, hogy testközelbe kerülhessen a halállal, ám ezt ismerősei értetlenül fogadták. „Nem – olvashatjuk a naplóban –, ők nem értenek engem. Ők azt hiszik, hogy csaló vagyok, és hogy nem minden betűm a halál mélységéből sarjad. Ők nem tudják, hogy az én virágaim a gyökerekkel a sírokba nyúlnak.”¹ Az 1904 és 1919 közötti időszakban keletkezett bő száz novellából közel nyolcvanban találkozunk a halállal, többségében konkrét szervező motívumként, néhány szövegben pedig érintőlegesen, legalább a hasonlatok szintjén. A vizsgálat célja, hogy bizonyítsa a halál központi szerepét a korai novellákban, és hogy felvázolja a halál-motívum természetét.

Az értelmezés során érdemes a szövegeket valamilyen szempontrendszer alapján csoportosítani. Jelen esetben a szempont az, hogy a szerző miként közelít a vizsgált témához. Természetesen nem a halál biológiai vagy tudományos elméleteinek leírását várjuk Kosztolányitól, sokkal inkább annak esztétikai megragadását. A novellák értelmezése során tehát arra keresem a választ, hogy miként jelenik meg a halálmotívum az esztétikumon keresztül. Ezek alapján a következő csoportba rendezem a szövegeket: *találkozás a „halállal” – a halál allegóriája; beavatás a halál misztériumába; a gyász; az erotikum és végül az öngyilkosság.* Fontos megjegyezni, hogy a novellák egy része párbeszédben áll egymással, némelyikük pedig akár több csoportba is beosztható lenne, mégis igyekszem következetesen a kijelölt halmazon belül tárgyalni az egyes írásokat.

Találkozás a „halállal” – a halál allegóriája

Az *X...kalandornő* (1915) című novella kissé romantikus, misztikus és szürreális történetében az elbeszélő találkozik a női testet öltött halállal az Y pályaudvaron. Nézzük meg röviden, hogy a halál illetén alakváltozata milyen attribútumokkal bír. A hölgy az elbeszélő előtt alapvetően kortalanként, hol fiatalként, hol öregként, de mindenképpen csúf nőszemélyként jelenik meg. Félgyászba öltözött, ruhája piszkos és salétromos. (Hasonlóan a *Hrussz Krisztina csodálatos látogatása* című novellában szereplő, sírból visszatért lány öltözkéhez.) Saját

¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek – Naplók*, szerk. Réz Pál, Budapest, Osiris, 1998, 822.

elmondása szerint ő „az emberiség jótévője”, „az igazi altató dada”,² és emellett szárnyaló pátoszú író, aki konzervatív lapoknak és akadémiai szemléknek ír. (Tekinthejtük ezt Kosztolányi részéről egy szellemes konzervativizmus-kritikának is.)

A kalandornő ismerős a narrátor számára, az Y pályaudvari találkozás előtt is találkoztak már Európa különböző pontjain – a kalandornőnek ugyanis a világ minden helyére érvényesek a papírjai. A leleplezés nem sikeres, a „halál” kicsúszik a kezei közül, de előtte még a szemébe mondhatja, hogy gyűlölettől fűtve készül a legyőzésére.

A novella befejezése kissé komikus, hiszen a kalandornő nem került rendőrkézre, tovább szedheti áldozatait, de az olvasók legalább rendelkeznek egy szeméyleírással, így nehezebben esnek a csapdájába.

Mint láthatjuk, a novellában végigkövethető allegorikus halálábrázolás itt nem több szellemes esztétikai játéknál, ami inkább csak artikulálja a halálmotívumot, de nem tölti fel (egzisztenciális) tartalommal.

Beavatás

Az *Ősz felé* (1906) című drámai jelenetben a következő párbeszédet olvashatjuk a két kis testvér között: „– Te, mikor hal meg a nagyapa? – Ilyet nem szabad kérdezni. A mama a múltkor is megvert érte.”³ A halálmotívum vizsgálata szempontjából fontos megjegyezni, hogy itt Kosztolányi a halálról való beszédet a gyermekek számára tabuként tünteti fel. A gyermek–nagyapa–halál hármasság kapcsán érdemes felidézni a szerző egyik gyerekkori emlékét, melyet felnőtt korában jegyzett be naplójába:

Engem igazán mindig csak egy dolog érdekelt: a halál. Más nem. Azóta vagyok ember, mióta a nagyapámat láttam holtan, kilencéves koromban, azt az embert, akit talán legjobban szerettem akkor. Költő, művész, gondolkozó is csak azóta vagyok. Az a roppant különbség, mely élő és holt közt van, a halál hallgatása megértette velem, hogy valamit tennem kell. És verseket kezdtem írni. Ha nem lenne halál, művészet sem lenne.⁴

A *homo aestheticus* itt felfedi, hogy milyen tartományokból táplálkozik az élet esztétikai szemlélete: az élet minél teljesebb művészi ábrázolását a halál érzete teszi szükségessé, a végső tudata ösztönzi az alkotót annak kitágítására az esztétikumon keresztül. Ezért találkozhatunk már a korai novellákban oly sokszor a halálmotívummal.

A fentebb említett drámai jeleneten kívül a nagyapa halálával egy másik szöveg is foglalkozik. 1909-ben jelent meg az *Ibolyaszínű ég alatt* című novella, melyben az elbeszélő álmában és a „valóságban” is találkozik az évekkel korábban elhunyt nagyapjával. Az idézett napló tanúságán túl az is biográfiai elemre utal, hogy a novellában az idős nagyapa háborús nótákat énekel, Kosztolányi nagyapja pedig honvédtiszt volt a szabadságharcban.

Az ebben a szövegben visszatért halott külseje is megviselt, hasonlóan X kalandornőhöz és Hruszsz Krisztinához. Jelentősen eltérő vonás azonban ebben a történetben, hogy a találkozás során ismét gyermekké lett elbeszélőt magával akarja vinni oda, ahonnan ő jött. Csak-

² KOSZTOLÁNYI Dezső *Összes novellái* I, szerk. RÉZ Pál, Budapest, Osiris, 2007, 407.

³ *Uo.*, 68.

⁴ KOSZTOLÁNYI, *Levelek – Naplók, i. m.*, 822.

hogy az unoka tiltakozik, így végül egyedül megy vissza a nagypapa, akit ezután már hiába vár, nem látogatja meg többé. Így nem is történhet meg a beavatás a halál misztériumába, nem merészkedik be a szerző itt sem a „nem ismert tartományba.”

Visszatérő halottal találkozik a haldokló zenész *A cseh trombitás* (1907) című novellában is. Beethoven – aki a történetben nem süket – találkozót beszél meg az őt felismerő trombitással, azonban a zenész hiába várja a „süket Istent”,⁵ aki addigra eltűnik. Ezután a haldokló meghal az otthonában, de hogy ez a halál-e a találkozó a mesterrel, vagyis megtörténik-e a beavatás, az nem egyértelműsíthető a novella alapján. Az mindenesetre biztos, hogy itt sem találkozunk a halál jelenségének mélyebb feltárásával, inkább a téma egy másik megragadásával.

A már többször megidézett *Hrussz Krisztina csodálatos látogatása* is a beavatás ígéretével kecsegtet akkor, amikor a halott lány megjelenéséről olvasunk. Azonban a fiatal férfi a szeretett lány elvesztése után tökéletesen megélhető életszerepet talál a melankóliában, és emiatt képtelen bármit is érdemben kezdeni a hozzá visszatért halott szerelmével. Így a játékos és a helyzetkomikummal átítatott befejezés, a többi ilyen tematikájú novellához hasonlóan, szintén mentes a halállal való szembenézéstől.

A halálmotívum vizsgálata során röviden áttekintett néhány novelláról összességében elmondható, hogy az ábrázolt beavatások nem sikeresek. Kosztolányi szövegvilága alapján a halálról való tudás nem ezoterikus. A halálból visszatért szeretett vagy csodált emberek nem árulják el, hogy honnan és miért jöttek vissza az élőkhez. Ezek a történetek izgalmas és misztikumba hajló esztétikai kísérletek, melyek játékosan dolgozzák fel a halál fogalmát, ugyanakkor ezekben a novellákban nincs transzcendencia, nincs átlépés a halál misztériumába.

Gyász

Külön csoportba sorolhatók azok a novellák, melyek a gyászon keresztül közelítenek a halál fogalmához. A gyászsal találkozhatunk a *Hrussz Krisztina csodálatos látogatásában* is, ahogy Tass Vidor belemerevedik a megaltalt életszerepbe, melyet kedvese elvesztése kínált fel. Hasonló tematikát követ a *Miklóska* (1917) is. A kisgyermek akarattanul bár, de elköveti az egyik ösbűnt, megöli a saját apját. Az évekkel később fellépő büntudat miatt gyilkosnak érzi magát, majd előtérbe kerül a gyász. Ebből merít erőt, amikor a többi fiú apját látva a sajátja Akhilleuszként tűnik fel emlékeiben. Csak részben kapcsolható ide *A pap* (1907) című novella, melyben a papot játszó színész életerejére barátja halálvágyából táplálkozik. Itt tehát nem a gyász ad erőt valakinek, hanem az, hogy a másik ember átéli az élet gyötrelmeit, segítséget vár, és ezzel lehetőséget kínál arra, hogy ő adjon vigaszt, megerősödve ezáltal a saját életében.

Egészen sajátos módon foglalkozik a gyász és a halál kérdéskörével *A bujdosó* (1912) című Kosztolányi-novella. Egy fiatal férfi az otthonától távol azon gondolkodik, vajon léteznek-e az otthoni tárgyai akkor is, ha ő nincs jelen és nem észleli őket. Ez a gondolatmenet tulajdonképpen George Berkeley, 18. századi brit filozófus *esse est percipi-tételét* vázolja fel. A filozófus szerint annyiban létezik valami, amennyiben azt valaki érzékeli (létezni annyira, mint érzékelve lenni). A dolgaink így nem létezhetnének, ha mi nem érzékelnénk őket, csakhogya Berkeley szerint van egy abszolút hatalom, Isten, aki folyamatosan érzékeli a világ

⁵ KOSZTOLÁNYI, *Összes novellái, i. m.*, 93.

összes entitását, biztosítva ezzel létezésüket is. Kosztolányi azonban nem hivatkozik ebben a szövegben (sem) egy ilyen abszolút hatalomra. A bujdosó férfi a saját boldogsága elől menekül, fél, hogy végérvényesen beletemetkezik az érzésbe, s a boldogságtól megrémülve elképzei, hogy ő halott. Egy hamleti egérfogó-jelenetet tervel ki, hogy tetten érhesse a saját létezését a szerettein keresztül. Azonban szembesülnie kell azzal, hogy az elképzelt gyászban, az ő hiányában részvétlen és vidám a környezete. Ha ő nincs jelen, akkor az emberek nem érzékelik őt. Ezt belátva vonja le a szomorú konzekvenciát: „csak helyem van itt, és mindenkinék, de senki sem fontos.”⁶

A korai szövegek között találunk két olyan ikernovellát, melyekben a gyász során az elhunyt személye felértékelődik a gyászolók szemében. Ilyen a *Halál után* (1905) és a *Vékony Pál élete és halála* (1917). Mindkettőben öngyilkosságot követ el egy diák, akit társai egyre jobbnak, szebbnek és fontosabbnak látnak a halál után.

Amellett, hogy a gyász életszerepet adhat az embernek – mint Tass Vidornak –, vagy erőt meríthet belőle – mint Miklóskának –, a gyász tébolyba is kergetheti a gyászolókat. Ezt a jelenséget ábrázolják többek között a *Gyászruhás nő* (1906) és *A bolond magyar* (1913) című novellák is.

Erotikum

A halál motívuma több szövegben a halálfélelmen keresztül jelenik meg. A *Különös látogatásban* (1905) egy orvosnak meghal a betege. Este erős halálfélelem kezd gyötörni, amit a váratlanul betoppanó, szorongó nő csak elmélyít. Az éjszaka előrehaladtával lassan mindkettőjüket rabul ejti a rettegés, melyből a csókon keresztül találnak csak kiutat.

Egészen hasonló megoldást mutat be a halálfélelemmel szemben a *Kék gyász* (1911) is. Itt a gyermek elbeszélőnek meghal az öccse, majd a fiú elkezd rettegni a felravatalozott halottól és a haláltól. A feszültséget itt is az erotikum oldja fel, nekiesik, és vadul csókolni kezd a szobalányt, így szabadulva meg a rettegéstől.

Öngyilkosság

A halálba való szándékos átlépéssel több szövegben is találkozunk. Az öngyilkosságok okai Kosztolányi korai novelláiban általában az élet elviselhetetlen szorítása, az elidegenedett társadalmi közeg, a szerelmi bánat és a magány. Ezeket az öngyilkosságra elszánt embereket nem a megismerés vágya hajtja, hanem elviselhetetlen léhelyzetükből menekülnek. Ahogy a *pap* című novellában olvashatjuk, az öngyilkosság kulcs a zárt szoba ajtajához: „Ha bezárnak egy szobába, toporzékolunk a dühtől. Jó, ha nálunk van a kulcs. Mert akármelyik pillanatban kinyithatjuk az ajtót.”⁷

Az öngyilkosság tematikájába tartozik a *Borotva* (1914) című novella is, amelyben egy férfi öngyilkosságra készül, de előtte rituális fürdőt vesz. Fürdés közben dőbbentik rá élete apró mozzanatai, hogy igazából nem akar meghalni. „El kellene készülni a halálra, mert oda sem lehet készületlenül menni. Ő azonban úgy érezte, hogy aki a halálra készül, az az életre

⁶ Uo., 322.

⁷ Uo., 128.

készül, s csak az élhet, aki nyugodtan meg tudna halni.”⁸ A férfi az élet jelentőségét megérezve rájön, hogy nem készült még fel a halálra

Motívumok

Bár a novellák vizsgálata jelen esetben elsősorban a halálmotívumra összpontosít, mégis fontos lehet a halál ellenpontjára is figyelni. Van-e ebben a szövegvilágban olyan motívum vagy motívumrendszer, amely ellensúlyozni próbálja a halál dominanciáját? Meglátásom szerint nem hordoznak magukban ezek a szövegek olyan hangsúlyos motívumokat, amelyek a halálmotívummal egyenrangúak lennének, és így csökkenthetnék annak jelentőségét.

Vannak azonban olyan kevésbé jelentős motívumok, mint az *angyal*, a *város* vagy a *mező*, amik fontos szerepet kapnak a novellákban, bár a halál elsődleges jelentőségén nem változtatnak. Azért érdemes lehet egy pillantást vetni ezekre a motívumokra is. Gyakran szerepel a szövegekben az *angyal*, elsősorban hasonlatokban, és a hagyományt követve a tisztaság, a transzcendencia és a túlvilág szimbólumaként. Annak dacára, hogy az életen túli világ hírnöke, mégsem viszi közelebb az olvasót a halál megragadásához, lényegében a naiv, gyermeki világlátás elemeként szerepel. A *város* mint élettér alapvetően szorongató a benne élők számára, elidegenedett közege a közösségi létnek, ahol az emberek hajlamosabbak az öngyilkosságra is. A városon belül a bérház pedig – „a lelketlen köszörny”⁹ – külön szigete az elembertelenedett világnak. Ellenpontnak tekinthető a várossal szemben az azon túli világ, ami a *mező*ben realizálódik. A mező a zárttsággal szemben a nyitott teret, a szabadságot, a nyugalmat és az időtlenséget jelenti ezekben a novellákban.

A halál motívuma – összegzés

A kiragadott és röviden felvázolt motívumok is mutatják, hogy nincs a halál motívuma mellett olyan elem, ami akár megközelítőleg is hasonló hangsúlyt kapna Kosztolányi korai novelláiban. Azonban annak ellenére, hogy sok szövegnek központi szervező motívuma a halál, mégsem tudunk meg a halálról konkrétumokat, ugyanis Kosztolányi allegorikusan, metaforikusan és hasonlatokon keresztül beszél róla.

Emellett több olyan novellával is találkozhatunk, amelyek azt mutatják be, hogy a halál közelsége kijelöli az élet kereteit. A *Borotva* című novella öngyilkosjelöltje visszariad az utolsó pillanatban, mert számára a halállal való szembenézés egyenlő az élettel való számvetéssel, és van még dolga ebben a világban is. Kosztolányi szövegei halálnovellák, de bennük nem a dekadens halálvágy fogalmazódik meg, sokkal inkább a nietzschei vitalitás: „az öngyilkosok a világ leggyávább emberei, mert nem a meghaláshoz kell a bátorság, hanem az élethez.”¹⁰ (*Hínár*)

A *bujdosó* kapcsán szó volt már arról, hogy Kosztolányi novellavilágából hiányzik Isten, nincs olyan abszolút hatalom a világban, amely a halált igazolhatóvá és elfogadhatóvá tenné. Így vallási kontextust sem kaphat a halálmotívum, a visszajáró halottak dacára nincs

⁸ *Uo.*, 393.

⁹ *Uo.*, 27.

¹⁰ *Uo.*, 465.

reális túlvilág a valós világon túl, nincs megkettőzött világ. Az közösségnek kiszolgáltatott egyéni létezők felett nincs egyértelműen körvonalazható hatalom, ami az életüket irányítaná, hacsak az emberi közösséget nem tekintjük ilyennek. Bár az emberi közösség, különösen a városi embereké, Kosztolányi írásaiban nem hordoz magában túlságosan sok erényt, azért fontos megjegyezni, hogy a részvét nagyon nagy hangsúlyt kap a korai novellákban. Az individuumok önértelmezése – transzcendens hatalom és világrend híján – csak az emberi viszonyrendszereken belül lehetséges, és ennek a viszonyulásnak egyik kitüntetett lehetősége a részvét, melyet sok novellában a halál okozta szenvedés és gyász vált ki az emberekben.

Kosztolányira szokás mint *homo aestheticus*ra tekinteni, ami alapvetően jogos is. De nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy önmagát esztétikai emberként – többek között – az 1932-ben a Nyugatban publikált *Önmagamról* című írásban határozza meg. Fiatalabb éveiben ez a határozott teoretikus–esztétikai önmegragadás még hiányzik, így a korai novellákon – melyek telítve vannak etikai és társadalmi problémákkal – nem is kérhetjük számon ezt a szemléletet. Ugyanez igaz a nyelvszemléletre is, nem következtetlenség ezért Kosztolányi részéről, hogy ezekben a szövegekben gyakoriak az amúgy magyar megfelelővel is bíró idegen kifejezések.

Gyakran tekintenek úgy Petőfi Sándorra, mintha egész életében az ifjú halálra készült volna, vagy József Attilára úgy, mint aki gyerekkorától kezdve leginkább az öngyilkossággal foglalkozott volna. Ilyenkor az életműveket visszafelé értelmezik, és számon kérik az esetleges következtetlenségeket. Kosztolányi esetében azonban van egy pont, amihez egész életén át következetes maradt: a halál kérdésköre. Erről írt a már idézett naplójában is 1933-ban: „Nekem az egyetlen mondanivalóm, bármily kis tárgyat is sikerül megragadnom, az, hogy meghalok. Végtelenül lenézem azokat az írókat, kiknek más mondanivalójuk is van: társadalmi problémák, a férfi és a nő viszonya, fajok harca, stb., stb. Émelyeg a gyomrom, hogyha korlátoltságukra gondolok. Milyen fölösleges munkát végeznek szegények, s milyen büszkék rá.”¹¹ A halál megragadásának kényszere végigkíséri életművét, kezdve a korai novellákkal, melyekben a halál nem kizárólagos motívum, de mindenképpen központi helyet foglal el.

ISTVÁN TAMÁS PFEIFFER

THE DEATH AND THE ANGEL

Analysing motifs in the early short stories of Kosztolányi

The paper analyses motifs of the short stories published until 1919. It aims to delineate a changing, but fundamentally solid intellectual-aesthetic ethos, which can be supported by the author's philosophical ideas. The research mostly deals with the question of existential philosophy, which was not only important for the artists and thinkers of the era, but also raised questions concerning the history of literature and philosophy, such as the motifs of *death* and *alienation* that play a central role in the early short stories of Kosztolányi. These two notions are used together with other motifs typical of Kosztolányi, that are worth integrating into the

¹¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek – Naplók, i. m.*, 823.

research, such as the contrasting notions of *city* and *nature*, but other motifs also appear, like the motif of the *angel*, which has a sacred meaning in the stories.

The relationship and interconnectedness of the typical motifs and the resulting thought structures raise questions not only considering the author's personal, existential crisis, but also reflect on universal human concerns. This explains why the motivic approach needs to be accompanied by explanations coming from the field of intellectual history. The short stories are going to be analyzed in themselves in order to avoid giving a forced interpretation based on perhaps irrelevant and unrelated ideas and explanations.

The paper aims to demonstrate the results of the research into specific motifs found in the early short stories.

BALOGH LILLA

A *HOMO AESTHETICUS* HARCA A *HOMO MORALIS*-SZAL

Szép Ernő válasza a morális, a politikai és a kulturális válságokra

Tessék talán felosztani ezt, mint a katonaságot
vagy mint egy közmunkát, mindenki szolgáljon,
mondjuk, egy évet, mint zsidó, ha már okvetlenül
kell valaki zsidó is legyen, azonkívül, hogy ember.

(SZÉP ERNŐ: *Emberszag*)

Dolgozatomban arra keresem a választ, hogyan alakították a 20. század válságai Szép Ernő irodalomfelfogását, irodalmi nyelvét és recepcióját. Vajon a válság mint általános társadalmi jelenség, értékteremtő módon segítette-e a szerző alkotómunkáját, irodalmának értését, avagy a társadalmi konszenzus megkérdőjeleződése megnehezítette-e művei befogadását?

A kérdések megválaszolásához először definiálom a válság fogalmát, valamint meghatározom a vonatkozó konkrét társadalmi kríziseket. Ezt követően az ezekre adott Szép Ernő-i válaszokról esik szó. Végezetül a szerző recepciójának szükségszerűen rövid, és kizárólag a fenti kérdésekre koncentrálni áttekintésével, a válság értékrend-átalakító voltára térek ki.

A kollektív válság személyes vetülete

Egy válságban a társadalmi konszenzuson alapuló, erkölcsi normák mentén kialakult értékrendek, illetve értékítéletek érvényessége széleskörűen kérdésessé, problematikussá válik. Ez történt az első világháború okozta trauma, illetve a '20-as, '30-as évek társadalmi átalakulása idején, majd a Szép Ernő sorsát is alapjaiban befolyásoló legkomolyabb válság, a második világháború alatti deportálások során.

Szép Ernőt mint magánembert az első világháború, a világválság, a zsidóság diszkriminációja és a második világháború krízisei egyaránt mélyen érintették.¹ Zsidó származása és az ezáltal megélt hátrányos megkülönböztetés visszatérő témája naplójának, levelezésének, minden másnál jobban foglalkoztatta. Az állandó gyalázkodások elől átmenetileg két évre Bécsbe menekülő Szép Ernő 1920 októberében kelt levelében naivan, értetlenül így írt barátjának, Krúdy Gyulának: „Azért sem értem mért kell nékem szegénynek és zsidónak lenni, mikor egyiket se kértem, csak danolni akartam, míg élek.”² Fél évvel később, szintén

¹ Helyzete a második világháború idején és az azt követő években válságossá vált: a zsidótörvények életbelépését követően egzisztenciálisan veszélybe került, alig jutott publikálási lehetőséghez. 1944 augusztusában csillagos házba internálták, csupán a svéd követség mentelmi útlevelével szabadult rövid időre. 1944. október 20. és november eleje között a nyilasok munkaszolgálatra hurcolták, családját is súlyos csapások érték, több testvére meghalt, Szép Ernőnek magának a fél lába megfagyott.

² KRÚDY Zsuzsa, *Apám, Szindbád*, Budapest, Mandorla-ház, 2013, 85.

Krúdynak, így fogalmazott: „Mit szóljak az emberekhez, mit firkáljak, ha mindenre csak azt felelik hogy én izraelita vagyok.”³

A 20. század első felében egy magasra fejlődött, korszerű, túlfinomodott kultúra került szembe a durva politikai, társadalmi, ízlésbeli fordulattal. Ezekre a változásokra nem csupán származása, de értelmiségi volta is elkerülhetetlenül válaszokat követelt volna Szép Ernőtől. Ennek ellenére az őt ért traumákra művei nagy részében a *homo aestheticus*, a társadalmi szerepvállalást elhárító, az alkotói kifinomultságot előtérbe helyező író válaszát adta. A látszólagos elutasítás azonban épp ugyanolyan értékű reakció lehet a társadalom válságaira, mint a közvetlen morális felelősségvállalás. A könnyed felszín alatt legtöbb műve implicit-explicit válasz a morális, a politikai és/vagy a kulturális krízisekre.

A menekülés útjai a drámákban

A Szép Ernő-drámákban⁴ fellelhető három „válságkezelő” írói eszköz a cselekmény idejének kitágítása, illetve visszahelyezése a háború előtti időkbe, a mikroszkopikus megközelítés, amely aktuálpolitikai kérdések helyett az emberek személyes problémáira koncentrálnak, valamint a nyelv funkcióvesztettsége.

A cselekmény időtlenségbe, illetve a háború előtti időkbe helyezésével az aktuális válság – látszólag – figyelmen kívül hagyható. A *Krémes* című egyfelvonásosnak például sem idő-, sem helymegjelölése nincs, bár később kiderül, hogy a fiktív Kukutyinban játszódik. A *Tűzoltó* egy kisvárosban, mint megtudjuk, Derecskén játszódik egy szép őszi estén. A *Lila akác* időmegjelöléseként a következő olvasható: „Játszódik Pesten, a vízőzön előtt”. A vízőzön szimbolizálhatja az első világháborút, de rámutathat egyszerűen az időtlenség tapasztalatára is. A *hasbeszélő* cselekménye hasonlóképpen „egy kis ócska hotelszobában este” zajlik le. A *Patika* Laposladány községben, békében játszódik. A *Vőlegény* eseményei „éppen a háború előtt, itt, Pesten” történnek. Azonban a látszattal ellentétben ezen drámák időmegjelölése nem teszi semmissé a történelmet: a hirtelen fordulattal bekövetkező, nem egyszer hiteltelenül boldog vég sem írja felül a Szép Ernő-művek atmoszféráját körüllegő elkeseredett hangulatot. Bár a „nyílt színen” nem zajlik háború, életkörülményeikben tapasztalatként a szereplők egytől egyig mégis ott hordják magukban.

A Szép-drámákban megfigyelhető második eszköz a mikroszkopikus megközelítés, amely a nagy, társadalmi méretű ellentéteket a háttérbe száműzi és az ember erkölcsi természetét emeli központi témává. A drámákban a válság csupán annyiban van jelen, amennyiben az a szereplőket érinti. A *Május* középpontjában például az Öngyilkos, a Leány és a Fiú szerelmi háromszöge áll. Bár 1915-öt írunk, dúl az első világháború, ez a tény csupán a cselekmény „díszleteként” szolgál. Miként Rikkancs fogalmaz: „Jól megy a lap. Háború van. A bátyám elesett. A lap jól megy. Van lóvé.” Fiúról pedig kiderül, hogy katonaszökevény, akit hivatalosan keresnek. Azonban ezek a művek nem állnak meg az egyes személyek egyszeri intrikáinál és érzelemvilágánál: az apróságokon, az emberi történeteken keresztül jutnak el az egyetemes tapasztalatokhoz. Ahogy a *Május*ban is látjuk, a sokszor név nélküli, végletekig

³ *Uo.*, 89.

⁴ A továbbiakban az idézeteknél a következő két kiadványt használom: SZÉP Ernő, *Színház*, vál., utószó, RÉZ Pál, Budapest, Szépirodalmi, 1975; SZÉP Ernő, *Fiú, leány, elfeledett drámák*, vál., szerk., jegyz., utószó GyÖREI Zsolt, Budapest, Európa, 2006.

stilizált alakokkal kapcsolatos apró, banális észleletek, frappáns párbeszéddek mögött egyre felsejlenek az egyént mélyen érintő válság képei. Ennek jele lehet a több drámában központi szerepet játszó halál vagy halálfélelem, illetve a szereplőkben felmerülő öngyilkosság gondolata. Az 1914-ben megjelent *Az egyszeri királyfi* című mesejátékban a királyfi még annak módját keresi, hogyan odázhathatná el, vagy cselezhetné ki a halált. Motivációja a kíváncsisággal vagy a halálvágygal ellentétes, nála a félelem dominál. A világháború előrehaladtával azonban a félelem helyébe egyre inkább az élet terheitől szabadító halál, az öngyilkosság gondolata lép. *A Lila akác*ban például szerelmi bánatában és tehetetlenségében Mancsi tervezi az öngyilkosságot, Hédi pedig komikus hatást keltve így próbálja lebeszélni: „Még én is, egy Hédi, megesküszöm, többet nem leszek öngyilkos életemben.” *A Völegény* Kornélja is lépten-nyomon azzal zsarolja Rudit, hogy kiugrik az ablakon. *A Patika* Kálmánjának spon-tán szentimentális szerelmi vallomása így szól: „Haljunk meg együtt, asszonyom.” A saját boldogtalanságára ráébresztett Patikusné válasza átgondoltabb és keserűbb: „Elhiszi, hogy sokszor szeretnék meghalni?” *A Május* Öngyilkosa sem tud a Leány kérdésére az élet csömö-rénél konkrétabb indokkal szolgálni, amikor permanens halálvágyát indokolja meg: „Nekem nincs világháború. Nekem csak a világ, az volt háború. Én magamtól estem el.” Szép Ernő drámáinak azon eljárását, amelynek során az egyes ember nyomorúságába öltözteti a világ bírálatát, Róna Katalin így foglalta össze érzékletesen: „Nem keresett nagy tanulságot, nem volt mély társadalmi mondanivalója. Mégis háttérben mindvégig ott van a világ fölfordult rendje fölötti kemény hang, a boldogtalan elzúlló, könnyű világ ítélete.”⁵

A szerző harmadik eszköze, ami az előbbiekhöz hasonlóan félig explicit, félig implicit módon lehetőséget ad számára, hogy reflektáljon a 20. század első felének válságaira, maga a nyelv. A nyelv funkcióvesztettsége és az érdemi kommunikáció lehetetlenségének tapasztalata Szép Ernő munkásságában szinte az első daraboktól kezdve megfigyelhető. Az 1917-ben (!) írt *Kávécsmarnok* című egyfelvonásosban eladókisasszony és vevő párbeszéde egy teljességgel érdektelen tárgyra irányul, és az egymás melletti szándékos-szándékolatlan elbeszélésre, az emberi kommunikáció kiüresedtségének tapasztalatára épül. A nyelv már nem a dolgok kifejezésére, hanem azok elleplezésére szolgál. Az unalomig ismételtgetett udvarias formulák (Fanny részéről az állandó „tisztelt urazás”, Alajos részéről pedig a szüntelen „nagysádozás”) számtalan, és sokszor irreleváns helyen történő előhívása udvarias helyett komikus hatást kelt. (Például Fanny: „Nahát, tisztelem tisztelt urat.”)

A Patika első felvonása iskolapéldája lehetne a kommunikációs zavarok egy másik típusának, az egymás melletti elbeszélésnek. Miközben a szereplők saját, egy-két mondatból álló szövegeiket hajtogatják, társaik kinyilatkoztatására csak a legritkább esetben reflektálnak. A szereplők kommunikációja szinte kizárólag a fatikus (kapcsolatfenntartó) funkcióra redukálódik. A mulatság előrehaladtával a felszólalók beszéde egyre érthetlenebb, mígnem Jegyző úr és Postamester egymással versenyezve halandzsanyelven szónokolnak:

Jegyző úr: Barom a rája tiraj! Brancs marabu fradet maláje.

Jóvér Jani Kálmánhoz: Mit szól ehe a bezsídhe!

Postamester úr: Éljen a szónok!

Patikus: Éljen!

⁵ RÓNA Katalin, *Hová lett az ironia? A Lila akác a Józsefvárosi Színházban*, Színház, 1984/2, 12.

Mintha a közönség egyenesen azt díjazná, hogy a szónok képtelen megértetni magát. A Jegyző urat követően Kálmánt akarják rávenni arra, hogy tartson beszédet, azonban amikor a fiú érthetően artikulál, leintik. A második felvonásban a hirtelen bőbeszédűvé vált Kálmán szerelmi vallomása a fogfájásával bibelődő Patikusnénál csak sokadjára ér célba. Mind a szövegben, mind a szerzői utasításokban megszaporodnak a hallásra, annak hiányára tett utalások. Patikusné megnyilvánulásai előtt számtalanszor olvashatjuk az „alig hallotta, szórakozottan”-hoz hasonló szerzői utasításokat. Kálmán többször utal erre: „nagyságos asszony talán ide se hallgat. Egy szót se hallott talán, nagyságos asszony, egy szavamat se hallotta...” Kálmán úgy találja, hogy a nyelv alkalmatlan érzelmei kifejezésére. „Milyen nehéz így beszéddel kimondani... amit az ember csak sóhajtott mindig...” Ahol a nyelv csődöt mond, átveszi szerepét a zene. „Tudok én egy nótát, nagyságos asszony, ebbe van az, amit én egyszer úgy szeretnék kimondani. Eljátszom a nagyságos asszonynak.” A záró felvonásban Kálmán Fábiánnal szembeni szellemi fölényét kihasználva idegen terminusoktól hemzsegő, emelkedett szóhasználatra vált, amelyre Fábián részéről a teljes értetlenség a válasz. Azt láthatjuk tehát, hogy a szereplőknek egyik esetben sem elsődleges céljuk, hogy a másik fél megértse őket.

A *Völegénynek a Patika* forgatagát is tovább fokozó nyitánya és zárata a végig nem mondott, értelmetlen, töredezett mondatok és az állandóan ismétlődő megnyilatkozások abszurd kavalkádja. A pillanatonként valamijét fájlaló Anya már csak az éppen aktuálisan sajtó testrészének nevét sóhajtja bele a nyelvi káoszba. („Vállam”, „lábam”, „gyomrom”, „derekam”, „bokám” stb.) Eközben a szellemileg visszamaradottnak tűnő Lala egy futballmeccs eredményét szajkózza rendíthetetlenül. A kerítőnő tipikus alakját megtestesítő Gyengusné gyakori „le se ülök, csak azt akarom mondani” – kezdéssel, a maga fontosságának tudatában, terjedősen ontja az érdektelen híreket. A ragozásról az „értelmiséget” képviselő Rudi is elfelejtkezik: „[...] a kisasszony! Egyike a legjobb bosztontáncosnő! Elismert legsikkesebb!” A zűrzavar addig fajul, mígnem a második felvonásban az emberi kommunikáció teljesen csődöt mond, és a pár átmenetileg (félíg-meddig öntudatlanul) csak nyávog és ugat.⁶

A nyelvbe, a kifejezhetőségbe vetett hit megrendülésével és a kommunikáció tulajdonképpeni funkciójának kérdésessé válásával párhuzamosan gyakran a nyelv maga is „lefokozódik”, alulstilizálttá válik. Ennek az alulstilizált nyelvnek a kidolgozása a *Lila akácban* a legtökéletesebb és a leglátványosabb. A kaszinó társadalmon, normákon kívülsége valamelyest legitimálja, hogy a nyelvet lehet ronszolni. A Mancsi által használt nyelv éppen ezért a köznyelvihez közelítve elveszti stilizáltságát, a hagyományos írói eszközök felől tekintve irodalmiatlannak tűnhet. Már nem csupán az eddig tárgyalt darabok folyamatos ismétléseiről, az egymás mellett elbeszéléseiről, a kitérő válaszokról és az érdektelen témák körül folyó üres szólamokról van szó, hanem az egyértelműen köznyelvi fordulatok irodalmi anyaggá változtatásáról, beemeléséről a „magas irodalmi” szövegbe.

A nyelv válsága már nem csupán a megszólalások tartalmával, hanem azok módjával és minőségével is tudatosítja az egyik legalapvetőbb, társadalmi megegyezésen alapuló rendszer működésképtelenségét, még akkor is, ha ez a tapasztalat Szép Ernő drámaiban leggyakrabban humorforrásként érvényesül, ellentétben az avantgárd irányzatok képviselőivel, akik számos alkotásukban az emberi érintkezés lehetetlenségének *tragikumát* tematizálták.

⁶ Ehhez hasonló, erotikus vonatkozásokat is tartalmazó jelenetet a *Tűzoltó* című egyfelvonásosban is találunk: „Kukorékoljál, kukorékoljál! Kukoriku-u-u-ú! (Kacag) Én majd kotkodálok. Kotkodács, kot-kot-kot! (Utánozza a tyúkot) stb.

A kiszolgáltatottak, a szenvedők költője

Az 1902-ben megjelent, verseket és műfordításokat tartalmazó *Első csokor* című kötetet és az 1908-as *Kabaré-dalokat* követően 1912-ben látott napvilágot Szép Ernő első igazán jelentős verseskötete, az *Énekeskönyv*. Ennek kiemelt pozícióban, a csokor nyitányaként szereplő verse, a *Mint magányos lovas...*⁷ véleményem szerint Szép Ernő egész lírájának megértésében kulcsszerepet játszik:

Mint magányos lovast az este,
Úgy ér a bánat engemet,
Gyereksírás jön fel szivemből,
Könnyeim kis csengői csengenek.
Apám után szeretnék futni,
Ki a városba vezetett,
S míg a boltok közt bámészkodtam,
Egyszer elengedte a kezemet.

A városba kerülő és ott magára hagyott, magányos, hirtelen felnőni kényszerülő kisgyermek kétségbeesését ars poeticaként olvasva egy gyermeklelkű költő áll előttünk, aki a kötet befejeztével a verseket útjukra bocsátja. Ebben az értelmezésben maga a vers lehet a Szép Ernő költészetében vissza-visszatérő csengő könnyű, az alkotás pedig a sírás ösztönös, visszafojthatatlan, fájó gesztusa. Ezt az értelmezést támasztja alá a kötet utolsó előtti verse, az *Ifjúságom, el ne menj még*, amelyben a lírai én múltó ifjúságát és vele meg nem írt verseit siratja:

[...] Meg nem rázott víg csengőim,
Elvirágozott esztendőim.

„Szép Ernő költészetében szinte nyomuk sincs forradalmi indulatoknak, de azért jócskán megmásítaná ennek a poézisnek hiteles összképét, aki azt állítaná, hogy huszadik századi líránknak ez a leghalkabb szavú mestere távol állott az emberi szenvedéstől”⁸ – összegzi a lírai életművet Kardos László. Valóban, Szép Ernő a kiszolgáltatottak, az elnyomottak, a szegények „haditudósítójának”, szószólójának szerepét vállalta magára. „Szép Ernő műveinek alapállása – első látásra – ugyanis ahogy a gyermeki tekintet felől néz a felnőttre, a vidéki felől a városira, a naiv felől a rafináltra, a társadalmon kívülről a társadalmira – vagyis mindig a perifériáról a centrumra –, úgy, úgy sejtjük, a szegény felől nézi a gazdagot.”⁹

Nem osztozott az első világháború kitörésekor sokakban buzgó háborús lelkesedésben, de a népét a káoszból kivezetni vágyó, ostromozó prófétaköltői szerep is távol állt alkatótól. Akárcsak drámáiban, Szép Ernőt lírájában is csupán annyiban foglalkoztatta a háború, amennyiben az emberi szenvedés és halál okozója. A drámákban is hangsúlyos halál motívuma gyakran fonódik össze verseiben a gyermeki nézőponttal. Ennek egyik első, kivételes

⁷ A továbbiakban az idézeteknél a következő kiadványt használom: SZÉP ERNŐ *Összes versei*, szerk., URBÁN László, Budapest, Szukits, 2003.

⁸ KARDOS László, *Szép Ernő* = K. L., *Harminchárom arc*, Budapest, Szépirodalmi, 1983, 211.

⁹ Internetes forrás: <http://ketezer.hu/2013/06/akkor-sajnalom-a-szegényt-ha-olvas-egy-boldog-regényt/>

erejű példáját látjuk az *Énekeskönyv Játék* című versben, amelynek alapgondolata erősen emlékeztet Kosztolányi *Akarsz-e játszani* című versére:

Mikor a lámpámat eloltom,
A zuhogó nehéz sötétben
Elalvás előtt nap-nap, folyton
Halált játszom magamba szépen.
Kinyujtom testemet az ágyon
Ünnepélyesen, katonásan,
Szemem szigoruan lezárom...
Szép játék ez kéremalásan.[...]

Az *Énekeskönyv* tehát már tartalmazta a későbbi kötetekben hangsúlyosabbá váló halálmotívum csiráit. Az 1916-ban, az első világháború ideje alatt megjelent, címválasztásában is radikálisabb *Élet, halál* című kötet az *Énekeskönyv*höz képest érezhető hangnemi elmozdulást mutat. A gyermeki hang és a halál összefonódása ugyan itt is megjelenik, például a *Lengyelország* című versben, az ősi, közismert gyermekmondóka hangját azonban egyszerre emeli ki mint ellenpontot és teszi semmissé a minden érzelemtől mentes felnőtt, aki tárgyyszerűen felméri, milyen borzalmakat talál a kiskacsa, ha megérkezik Lengyelországba.

Bár Szép Ernő „[á]ltalában nagy kedvelője annak az eljárásnak, hogy a reális jelenségeket a végsőkig elfinomítsa”, a kötet több versében (például a már említett *Lengyelország*, *Imádság*, *Testvér, édes testvér*, *Világtalan katonáknak*, *Húszéves fiúk halála* stb.) közvetett módon, de félreérthetetlenül a világháború képeire ismerünk. A háborúval szemben pedig az egyetlen Szép Ernő-i válasz a részvét, az együttérzés kinyilvánítása. „Angyal szeretnék lenni” – írja a *Világtalan katonáknak* című versben, hogy vigasztalhassa a megvakultakat. Ez a hang mintha azt remélné, hogy emberszeretetének és együttérzésének kifejezésre juttatásával elviselhetőbbé teszi a szenvedők kínjait. Az emberi szenvedés ihletforrásként, az írás ismét a szenvedést szavakba öntő és azt enyhítő könnyként jelenik meg:

Aki a könnyeknek nem örvend,
Adja nekem, adja nekem,
Én majd felfűzöm sóhajomra,
Én gyűjtöm, mert én szeretem.

A gondokat, bánatot, szégyent,
Amit nem bírtok, emberek,
Adjátok ide, viszem én majd,
Én jól járok, ha szenvedek. [...]
(*Hívójel*)

Ám a vers gyógyító erejébe vetett hit mellett a halk kétely már megfogalmazódik a kötetben: szüksége van-e valakinek az ő áldozatára?

[...] Az örömnak, vágynak,
boldogtalanságnak haját simogatnám,
mosolyt hívogatnám,

a sóhajt kísérném,
a könnyet dícsérném.
Kinek kell, Istenem
kinek kell?
(Szívből)

A vers általi megváltás gondolatának ábrándja az 1917-ben megjelent *Emlék*-csokorban teljesen szertefoszlott. Szabó Magda szerint „[a] jóság-program kevés, a szépséggel való bővülés is, nem menekülhet attól, ami van, az esztétika örömeinek élvezéséhez nincs partnere sem a kozmoszban, sem közvetlen környezetében.”¹⁰

Az *Emlék* kötet cím és annak versei kétféle értelmezési lehetőséget is kínálnak. Egyrészt – ahogy a drámáknál láttuk – az emlékezés a múltba menekülés lehetőségeként utat nyithat olyan témák felé, amik egy békés korszakban az alapvetően szelíd lelkialkatú költő tárgyai lehetnének. „Szebb az emlék, mint az élet” – írja *A virág szebb* záró sorában. Egyszerre fontos lesz, hogy a *Ceruzaírás noteszben* alá odakerüljön, hogy Nápoly, 1914 május; így világossá válik, hogy a vers egy hónappal a Ferenc Ferdinánd ellen elkövetett merénylet előtt keletkezett. A kötet egyik legerősebb darabja, az *Oly szépek a tavasz felhői* azonban a jelen figyelmen kívül hagyásának lehetetlenségét tematizálja. Érzékletesen ütközteti az áhított homo aestheticus témaválasztását („Oly szépek a tavasz felhői, / oly szépek, oly szépek, / Oly szépek a tavasz felhői.”) azzal a felismeréssel, hogy az első világháború borzalmai közepette hiteltelen és lehetetlen másról írni, mint hogy

Kántálnak a bénák a porban,
A bénák, a bénák,
A bénák a porban kántálnak.

Az erdő halva áll a napfényben,
Az erdő, az erdő,
Az erdő halva áll a napfényben.[...]

A kötetben szereplő versek többsége ennek a belátásnak megfelelően mintha nem emlékekbe menekülne, hanem emléket állítana az elhunytaknak. Több versben már nem csupán általános válságról, rosszról, halálról van szó, ami az embert a szenvedés állapotába sodorja, hanem az első világháborúról. Ilyen például a *Holnapra [1916 karácsony este]* és az *1917-ben*. Ez utóbbiban a természettől is számon kéri, hogy hagyhatja figyelmen kívül az emberek fájdalmát: miért nem lesz vörös az ég, fekete a nap, a madarak miért nem némulnak el, az erdő miért nem jajgat. A kötet záró versének, a *Néked szólnak* címzettje a mai ember („Néked ki száz év múlva sétálsz a sétaúton”), aki miatt az emlékéllítés értelmet nyer, és akihez az 1917-es év Szép Ernő i hagyatéka így szól:

Nincs más világosság itt, csak a halál. A száraz
észben más mentség nincsen, csak a halál. Nincs vígasz,
csak a halál. Fedél nincs, csak a halál. Ki hí, az
csak a halál. Nincs válasz, csak a halál a válasz.

¹⁰ SZABÓ Magda, *Szép Ernő és az első világháború* = Sz. M., *A csekei monológ*, Budapest, Európa, 1999, 160.

A nihilista belátást követően az 1921-ben megjelent *Világ* kötet nyitóverse, a *Mit tettetek velem* a szerző korábbi stilisztikájától és hozzáállásától teljesen idegen szenvedéllyel a bűnös emberhez (nem a gazdaghoz, az erőshöz, az elnyomóhoz) írt vád nélküli vádirat:

Mit tettetek velem emberek. Emberek, mit tettetek énvelem.
Mi történt az én életemben. Mit tettetek velem mostoha fivéreim férfiak.
Csunya vér a képetek, egy vér a szemetek, vér cseppen az ujjatok hegyéről.
Bűn lángol nyelveteken, homlokotokban férgek hemzsegnék. A szívetek, mutassátok a szívetek!

Talán ehhez hasonló sorokra gondolhatott Kardos László, amikor arról írt, hogy „ez a szótár, ez a képsor, a panaszoknak ez a hörgő áradata nyilván nem a forradalom színeit és zenéjét hömpölygeti. De olyan indulati anyagot szaporít, a fájdalomnak és nyomornak olyan maró tiltakozását vágja az elvadult ember szemébe, amely már a lázadás düheivel rokon.”¹¹ Igaz, ez a düh és ez a hév két és fél versszak után önmarcangoló büntudatba torkollik, amely az egész kötet központi dilemmája lesz:

Valaha jó gyermek voltam, szívből nevettem, játszottam.
Egyszer csak fekete járvány lett belőlem.
(*Mit tettetek velem*)

Ne haragudjatok rám vakok,
Ne haragudjatok. [...]
Bénák, ti szegény lábatlanok,
Ne haragudjatok. [...]
Halottak jaj kik meghaltatok,
Ne haragudjatok.
(*Február vége felé*)

Isten hiányában az egész emberiség bűnét vállalja magára a megszólaló: „Egyesegyedül vagyok én, el engedtem a drága bolond beteg világot pusztulni”. A *Jóság, jóság* már nem Istenhez imádkozik az ország védelméért („Mert úgy rimánkodhatnám most valakinek és nem tudom merre mutassam arcomat”), mint az *Élet, halál* kötet *Imádság* című versének lírai éneke, hanem a jósághoz intéz himnuszt önös érdekektől vezérelve. A *Mit tettetek velem* című vers utolsó versszakában váratlanul feltűnik a népet vezető lánglelkű költő is, de nem a Kánaánba, hanem a káoszba az Isten nélküli halálba kívánja vezetni a szenvedőket: „Gyertek, oly elíziumot ígérek néktek ahol nincs ott a jó isten”. Jézus a Biblia tanúsága szerint meghalt, hogy megváltsa az embereket bűneiktől. Hozzá hasonlóan az *Itt volt benn a szívemben* című versben a lírai én víziója szerint halála megkönnyebbülés és megváltás lesz a világ számára: „És mikor engem eltemettek, akkor aztán a gonosz ifjú nép elkezd tapsolni hahotával / S azonnal megindul az öröm forogva zenegépekkel és pavilonokkal.”

Az 1920-as évek második felétől a viszonylag szűk terjedelmű líra egyre inkább háttérbe szorult Szép Ernő életművében, a hasonlóan magas színvonalú prózának és drámának helyet adva. A jóval későbbi, 1938-ban megjelent, az előbbieknél fáradtabb, visszafogottabb *Szép Ernő összes költeményeiben* megjelent utolsó versének, az *Én így szerettem volna élni*nek fényé-

¹¹ KARDOS, i. m., 212.

ben még élesebben kirajzolódik az ellentét, amely a szerző alapvető költői alkata és a 20. század tragédiáira, válságaira válaszként adott tematika és beszédmód között feszült:

Én úgy szerettem volna élni
Minden halandóval beszélni
Mindenkinek nevét kérdezni
Mindenkinek szívét érezni
A járdán osztani virágot
Tegezni az egész világot
Megsimogatni ami állat
Érinteni minden fűszálat
Imádni végtelen sereggel
A napot ha fellángol reggel
És énekszóval összejönni
Az esti csillagnak köszönni
S testvéri csókkal hazatérni
Én így szerettem volna élni.

Az utolsó válasz: az Emberszag

Szép Ernő 1945-ben megjelent, utolsó nagyobb szabású prózai munkája, az *Emberszag*¹² című regény a magyar holokauszt-irodalom első, az indokoltnál kevésbé ismert és értékelt reprezentánsa. A mű egy szélsőségesen béketűrő ember reakciója arra a traumára, amelyet zsidó származása miatt a 19 napig tartó munkaszolgálatban átélni kényszerült. Erre a regényre is igazak a korábban elmondottak: felidézett képeinek komorságát, a felháborodást egyre tompítja szelídsége. Ám ebben az esetben a többnyire visszafogott elbeszélői hang témájában a megalázó munkaszolgálat borzalmainak leírásával találkozik. „A hibátlanul adagolt, ártatlanul értetlen rácsodálkozás erősebb, megrázóbb eszköze a felháborodásnak, mint a komor számonkérés, ostromozó hang.”¹³ Ami tehát Szép Ernő regényét kiemeli a hasonló tematikájú művek sorából, az a modalitás jellegzetessége: az a Szép Ernő-i könnyedség, visszafogottság, amellyel a munkatábor szörnyűségeit elbeszéli. A feszültség, amely a tárgy kulturális-történeti jelentősége és annak poétikai feldolgozása, az elbeszélt történet kegyetlensége és a többé-kevésbé higgadt, kommentár nélküli elbeszélő hang és esztétizáló nyelv között fennáll.

Ahogy Szép Ernő lírájának egyik legfontosabb mozgatórugója az együttérzés, úgy az *Emberszag* elbeszélőjének hangjában is mintha visszaköszönne a *Szegények, szegények* című vers alapgondolata: „Szegény gyilkolók, rablók meg lopók, / Dekkolók, lógók és szökevények, / Szegények, szegények”. Szinte megsajnálja kínzóit, hogy idáig sülyedtek és ezt művelik embertársaikkal. A felháborodás, a düh csak időnként, egy kisgyermek naiv hangján szólal meg a műben: „Elképedek néha – írja könyvének vége felé –, hogy merik ezt csinálni,

¹² A továbbiakban az idézeteknél a következő kiadványt használom: Szép Ernő, *Emberszag*, jegyz. Réz Pál, Budapest, Osiris, 2011.

¹³ Győrei Zsolt utószava = Szép Ernő, *Fiú, leány, elfeledett drámák*, vál., szerk., jegyz., utószó Győrei Zsolt, Budapest, Európa, 2006.

amit csinálnak, hogy merik, mikor itt vagyok a világon? Hogy nem döbbsenek meg, hogy ki nem sült szegényünkben a szemök, hogyhogy nem hagyták azonnal abba?” A nem várt dühkitörés azonban éppolyan gyorsan fordul át az emberiség bűneiért érzett büntudatba, akárcsak a *Mit tetettek velem* című versben: „[...] én vagyok az oka, én vagyok mindennek az oka. Az én mellkasomba tette belé a szívet a Teremtő, leküldött az emberek közé vele. [...] Itt várt a gémben az életmentő szó, a megváltó; a szó, melynek boldogságot kellett ráparancsolni a Földre. És én hallgattam. Nem tudom, hová figyeltem. Leejtettem a világot. Eltört.”

Az elbeszélő polgári-értelmiségi értékrendjéből kiindulva, amiben az udvariasság, az illem, a műveltség alapvető elvárás, a háború embertelen morálja csak értetlenséget és hitetlenséget szülhet. Olyannyira, hogy az elbeszélő naivan még az elbeszélés jelenében is arra utal, hogy Auschwitz nem hihető számára.

Anélkül, hogy részletesen foglalkoznék az *Emberszag* és a *Sorstalanság* közötti párhuzamokkal és különbségekkel, fontosnak és találónak tartom Kálmán C. György észrevételét, miszerint Kertész Imre hangját Szép Ernő prefigurálja: „Ha a két elbeszélés hasonlít valamiben egymásra, akkor az az értetlenség, a nem-tudás vagy nagyon szűk (mesterségesen leszűkített) tudás hangja, amely egykedvűséggel és beletörődéssel veszi tudomásul a körülötte levő világot; s ezt a világot nem *pokolnak* látja, hanem inkább furcsának, különösnek és kellemetlennek, de voltaképpen természetesnek.”¹⁴ A megalázó munkatábor természetességét mehökkentő módon az unalom vissza-visszatérő eleme érzékelteti Szép Ernőnél. Az elbeszélő unatkozik, hogy várni kell, sőt, időről időre bocsánatot kér az olvasótól, hogy untatja őt saját unalmának leírásával. Egy író szemével, irodalmi anyagként vizsgálja a körülötte zajló eseményeket. Nem sopánkodik, ritkán szörnyülködik, csak figyel. Réz Pál szavaival élve: „Szép Ernő a költői szerepet helyezi szembe az embertelenséggel, s ebben fölháborító naivitásával indít meg.”¹⁵

A cím, *Emberszag*, tehát nem csupán az „állatember büze” lehet, ahogy Purcsi Barna Gyula vagy Vida Lajos értelmezi. Közelebből azt jelöli, ahogy a költő kiemelt, szeparált pozíciójából „lemerülni” kényszerül embertársai közé, akiket a továbbiakban egyenrangú felekként tanulmányoz. Az *Emberszag* az élményhez közelséget jelenti: a legkevésbé intellektuális érzékszervünkkel történő, nem ideologizáló, testközelű vizsgálatát a fajra degradált embernek.

A válság értékteremtő, illetve pusztító voltáról

Lehet-e értékteremtő a válság, az értékrendek megkérdőjelezésén túl szolgál-e hozzáadott értékkel a társadalom számára? Ennek megválaszolásához áttekintem a Szép Ernő-recepciónak azt a részét, amely a szerző válságra adott válaszaira reflektált.

A korabeli kritikusok és költőtársak jelentős része harcosabb magatartást várt volna Szép Ernőtől. Drámáiból hiányolták az „igazi konfliktust”, ami alatt elsősorban a válságra adott implicit választ lehetett érteni. A műveket ért ilyen jellegű támadásokat úgy is le lehetne fordítani, hogy a történet érdektelen, mert távol áll az élettől. Az *Egyszeri királyfiról* például Salgó Ernő így nyilatkozott: „[s]okkal inkább az a benyomásunk, mintha valami... képes-

¹⁴ KÁLMÁN C. György, *A túlélés poétikai problémái = A magyar irodalom története 1920-tól napjainkig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Budapest, Gondolat, 2007, 418.

¹⁵ Réz Pál utószava = SZÉP Ernő, *Lila akác, Ádámcsutka*, Budapest, 1967, 520.

könyvben lapozgatnánk, semmint egy dráma kifejlődését követnénk.”¹⁶ A *Patika* cselekménytelenségét Karinthy Frigyes karikírozza *Antipatika* című stílusparódiájával. A *Lila akác* színműváltozatának Voinits-jutalomra való előterjesztésére 1924-ben a következő bíráló érkezett: „könnyebb fajtájú, laza erkölcsi felfogásról tanúskodó, részint kizárólag időtöltésre, részint érzécsiklandozásra irányuló darabok tipikus példája.”¹⁷ Szép Ernő közeli barátja, Ady Endre is másfajta Szép Ernőt kívánt magának: a szerző lelki alkatától meglehetősen távol álló lázadót szeretne volna meglátni benne. „Készüljete a várt sokra és nagyra, amit Szép Ernőnek adnia kell, ha szomorúsága kevésbé lesz vidám vagy még vidámabb és olykor, sokszor, ha kell s érdemes, ha nem, revoltálni fog merni.ú”¹⁸ – írja *Szép Ernő könyve* címmel a Nyugatban. Számukra Szép Ernő nem volt elég kemény, karakán, indulatos. Ez a kritikai hang különösen felerősödött az első világháborút követő években, mikor eredendő jámborságát, naivságát még inkább lágnak, nőiesnek és harciatlannak érezték.

„Mennél jobbra tolódott a magyar politika s a magyar élet, annál jobban süllyedt Szép Ernő költészetének ázsíója.”¹⁹ Egyre inkább teret kaptak olyan, mára elfeledett szélsőjobboldali kritikusoktól érkezett hangok is, amelyek Szép Ernő – a 20. század elején az elitirodalomban – szokatlan nyelvhasználatát bírálták. Akárcsak Füst Milánnak Störr kapitány nyelvvel kapcsolatban,²⁰ Szép Ernőnek is el kellett szenvednie a rontottnak és romlottnak, sőt, egyenesen a „jiddisch” egyik dialektusának kikiáltott stílus vádját: „De hogy a jellegzetesség örve alatt párbeszédeit teletömje a pesti jazz-nyelv és Dob utca undok fordulataival, nyomorék szavaival s egy fattyúnyelv mérges, bűzös kelevényét kifakasztva megfertőzze vele a magyar nyelvet – ehhez már nekünk is van szavunk.”²¹ Vagy: „A Dob utca világa teletűzdelve a pesti csirkefogónyelv visszataszító kifejezéseivel, rikító ízléstelenségekkel, évszázad óta elkoptatott naiv romantikával, nem dráma, nem is költészet, hanem értéktelen vásári portéka, mely bennünket, kik e világot nem ismerjük, halálra untat.”²² Az erősen negatív kritikai visszhang természetesen az *Emberszag* esetében sem maradt el: olvasható volt róla, hogy túl derűs a világszemlélete, feljajdulását azonnal visszafojtja, magyarázatot, mentséget keres a vétkeseknek az embertelenség számára.²³

A nyelv újszerű használatában érzett különösséget, modorosságot érdekes módon többen a magyar nyelv helyes vagy helytelen alkalmazásával hozták összefüggésbe. „Kitűnően tudott magyarul, ha olykor modoros volt is a stílusa”²⁴ – jelentette ki róla távoli barátja, Gellért Oszkár. Azonban már a pályatársak között is akadtak olyanok, akik észrevették ennek a retorikailag és témaválasztását tekintve is visszafogott művészetnek az erejét. Szép Ernő első méltatói között találjuk például Babits Mihályt és Kosztolányi Dezsőt. Az utóbbi az, aki fel-

¹⁶ SALGÓ Ernő, *Írók és színdarabok*, Budapest, Dick M., 1916, 99.

¹⁷ KÖZLI PURCSI Barna Gyula, *Szép Ernő*, Budapest, Akadémiai, 1984, 121–122.

¹⁸ ADY Endre, *Szép Ernő könyve*, Nyugat, 9(1914), 650.

¹⁹ KARDOS, i. m., 208.

²⁰ Fülep Lajos, a szerző barátja egyike azoknak, akik a regény nyelvezetét bírálják. Eszerint a regény a „pesti nyelvet” beszéli, amelyet rontottnak és romlottnak, magyartalannak tart és egyenesen a „jiddisch” egyik dialektusának nevez, amelynek „szagát” sem viselheti – Fülep Lajos levele Füst Milánnak = *Szellemek utcája: In memoriam Füst Milán*, szerk. KIS PINTÉR Imre, Budapest, Nap, 1998, 147–149.

²¹ Idézi GYÖREI Zsolt; SZÉP Ernő, *Fiú, leány, elfeledett drámák*, Európa, 2006, 449.

²² Idézi GYÖREI Zsolt; SZÉP, i. m., 450.

²³ Idézi VIDA Lajos; VIDA Lajos, *Szép Ernő élet- és pályarajza*, Csokonai, Debrecen, 2007, 168.

²⁴ GELLÉRT Oszkár, *Kortársaim*, Budapest, Művelt Nép, 1954, 347.

ismeri, hogy Szép Ernő „kalászt hozott a líra meddő mezeire” és valami újat mutatott azzal, hogy „előkelő és választékos érzéseit köznap szavakba bújtatta”.²⁵

A kérdésre, hogy lehet-e értékkeremtő a válság, Tóth Árpád már 1916-ban válaszolt az *Imádság* című vers kapcsán: „E nehéz időkben jólesik, hogy a háború, a véres és bűnös rém, az édes költészet ily gyönyörű megnyilatkozását lehetővé tette.”²⁶ Az újra és újra fellángoló, elsősorban a színházak repertoárjában nyomon követhető Szép Ernő-kultusz jelzi, hogy a ma embere számára is van értéke és mondanivalója ezeknek a műveknek. Míg saját korának eszmei áramlatai, ideológiája, történései, történelmi eseményei nem kedveztek Szép Ernő művészetének, a posztmodern irodalom és közönség számára éppen a korábban elavultnak, érthetetlennek vagy értéktelennek minősített problémák, eszközök és stílus teszi ezeket a műveket befogadhatóvá és Szép Ernőt méltóvá a poétikai fordulat egyik emblematisz alakjának, Tandori Dezsőnek kitüntető figyelmére. A Szép Ernő-stílus modorosságát és magyartalanságát hangoztató szövegek egyre csendesebbek. Irodalmiatlanság, a magyar nyelvi kompetencia hiánya helyett egyre több szó esik nyelvi bátorságról és leleményről, valakiről, aki annak idején kereste és megtalálta egy új kifejezőmód lehetőségét. A drámák szegényes cselekményét bírálókat Réz Pál igazítja ki: „Úgy látszik, évtizedeknek kellett eltelniök, a drámaírás új módszereinek kellett elfogadtatniok magukat a világ színpadain, hogy a kritika és a közönség meglássa ennek a »cselekménytelen cselekményesség«-nek művészetét, felismerje jogosultságát, sőt varázsát: azt, hogy a hagyományos drámai cselekmény hiányának oka a hősök életidegensége, egymástól való idegensége – és így éppen ez a »cselekménytelenség« lesz a szituáció kifejezőjévé.”²⁷

Fontos tehát látni a recepció változásában a társadalmi értékítéletek átalakulását, és ezek kapcsolatát a nagy szociális traumákkal, amelyek a szerző kora után következtek be. Ha tehát a Szép Ernő életét végigkísérő válságokról faggatjuk a szerző életművét, nem elég azt kérdeznünk, hogy ezek értéket teremtettek-e, hanem azt is figyelembe kell vennünk, hogy a mi percepciónk befolyásoló társadalmi szituáció, akár a jelenlegi világválság ad-e megfelelő befogadói kontextust a szerző művészetének érvényesüléséhez.

LILLA BALOGH

THE STRUGGLE BETWEEN THE *HOMO AESTHETICUS* AND THE *HOMO MORALIS*

Ernő Szép's response to moral, political and cultural crises

The present paper attempts to answer the question how the crises of the twentieth century formed Ernő Szép's literary views, tenor and critical reception. Did the crises stimulate the author's creativity, did they aid the interpretation of his works, or by questioning the societal consensus did they hamper it?

²⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Szép Ernő*, A Hét, 1912. február 11.

²⁶ Tóth Árpádot idézi BORBÉLY Sándor, ALEXA Károly [et al.], *Száz nagyon fontos vers – Versek és versmagyarázatok*, Lord, Budapest, 1995, 258.

²⁷ Réz Pál jegyzete; Szép Ernő, *Színház*, vál., utószó, Réz Pál, Budapest, Szépirodalmi, 1975, 306.

Ernő Szép as an individual was deeply affected by the traumas of World War I, the Great Depression, the discrimination against Jews and World War II. Not only his Jewish ancestry but his intellectual self as well demanded a response to the crises, and he would have had a good deal of reason to revolt against the escalating inhumanity of his time. Nonetheless, to the traumas experienced by him, in the majority of his works he offered the response of a *homo aestheticus*, avoiding taking sides in social debates, instead relying on the creative power and sophistication of a writer. However, the apparent resistance may be just as important a reaction to the traumas of society as directly taking moral responsibility. Beneath the smooth surface a great part of his oeuvre implicitly or explicitly tackles the issues of moral, political and/or cultural crises.

After defining ‘crisis’, the paper describes the relevant societal crises in question and elaborates on Ernő Szép’s responses to these crises. Finally, with a short overview of the author’s critical reception the paper comments on the nature of crises reshaping respective sets of values: while the ideational streams, ideologies, happenings, historic events did not benefit the art of Ernő Szép, for postmodern literature it was exactly the problems, devices, and style previously deemed old-fashioned, baffling or worthless that made these works credible and acceptable.

Therefore, it is important to see the changes of society’s value judgements and their relations to the traumas occurring after the author’s death. So, if one examines the author’s oeuvre in relation to the crises accompanying the life of Ernő Szép, it is not sufficient to ask whether they created additional value, but one should also consider whether the social situation influencing their perception provides an appropriate context of reception for the art of the author.

„MINDEN EGÉSZ ELTÖRÖTT”

Válságtudat és az induló Nyugat kritikai gyakorlata

„Minden Egész eltörött”: e három szóval nemcsak idézni szeretnék Ady Endre *Kosci-út az éjszakában* című verséből, hanem a költő segítségével utalni is arra a furcsa, mégis rendkívül termékenyítő hatással bíró válságtudatra, amely – e kulturális mozgalom minden egyéb jellemzője mellett – meghatározó szerepet játszott a Nyugat indulásában. Az utókor számára e válság röviden a következő, ismerős körvonalak mentén rajzolódott ki: 1908-ban – többszöri sikertelen próbálkozás után – néhány fiatal szerző úgy érezte, többé nem követhető az Arany János nevére hivatkozó, és hagyományosnak tartott út. Új, modern irodalomra volt szükség, és ennek az új hangnak új fórumot kellett teremteni. Ezen értelmezés szerint a Nyugat szerkesztői és szerzői szakítottak a múlttal, ami egyfajta irodalmi hagyománnyal való leszámoláshoz vezetett. Bár a modernizálás folyamata ennél sokkal bonyolultabb volt, kétségtelen, hogy a Nyugathoz tartozni egyfajta szembenállást is eredményezett. A *város* című esszéjében Schöpfung Aladár így jellemezte ezt a helyzetet:

Nem értik egymást, apák és fiúk, s nem érti az egyik, amit a másik csinál. [...] Az apa a falusi ember konzervativizmusával óvatosabb az újdonságokkal szemben. [...] Őneki a költő daloljon a falusi életről, a paraszt legények és leányok szerelmeiről, dzsentrí úrfiak és kisasszonyok virtusairól. [...] Hogy a fia már észrevette, hogy magyar emberek ezrei dolgoznak füstös gyárakban, fülledt műhelyekben, vasutakon, boltokban, hogy ezt a felismertényt irodalmilag és művészetiileg is konstatálni akarja, hogy e célból a kifejezésnek új eszközeiről is kell gondoskodnia: ebből nem az következik, hogy a fiatal nemzedék egy *más*, a régitől a természet rendje szerint különböző nemzedék, egy más fejlődési fok képviselője, hanem az, hogy a fiatal nemzedék elfordult ősi hagyományaitól, meghamisítja a tiszta magyarságot és nincs benne nemzeti szellem.¹

Ebből az ellentétből indultak a Nyugat szerzői, hol vidékről, hol a dzsentrí osztály omladozó kastélyaiból, hol a zsidóság sorából. Ahogyan Tverdota György írta *Meghasonlott nyugatosok* című tanulmányában: ez az ellentét elegendő volt ahhoz, hogy e nagyon különböző társadalmi rétegekből származó, eltérő múltú szerzők mégis összetartozzanak – ha másképpen nem, legalábbis a Nyugat következő számának a megjelenéséig.² A város és a falu között, az apa és a fiú között tapasztalt törésre nemcsak Ady Endre reflektált. Lesznai Anna, Kafka Margit és Babits Mihály tollából is születtek olyan, a Nyugat indulására visszapillantó művek,

¹ SCHÖPFLIN Aladár, *A város*, Nyugat, 7(1908), I, 353–361.

² TVERDOTA György, *Meghasonlott nyugatosok*, Literatura, 2(2008), 191–197.

amelyeken keresztül a mai olvasók megtapasztalhatják, hogy e szerzőknek mit jelenthetett a múlt kertjét maguk mögött hagyni, a sötét, éjszakai utazáson állomásról állomásra zötykölődni, miközben egyre erősödött bennük az a tudat, hogy ők is a halál fiai lettek. Tanulmányomban épp ezt a „rég ismertként” kezelt válságtudatot szeretném közelebbről megvizsgálni, mégpedig az impresszionista kritikán keresztül.

A válságra adott válasz: az impresszionista kritika

Bár az irodalmi művek és azok szerzői szempontjából az irodalomtörténet folyamatosan értelmezi a modernizmus kapcsolatát a múlttal, az irodalomkritika és – ezen belül – az induló Nyugat kritikai gyakorlata terén kevesebb példát találhatunk a szakirodalomban arra, hogy a múlttal való szakítás milyen más értékítéletekhez, elemzői gyakorlatokhoz vezethetett. Fontos megemlíteni, hogy a „kritikával”, illetve a „bírálattal” nemcsak a szépirodalmi recenziókat szeretném jelölni, hanem a fogalmat kívánom kiterjeszteni akár színikritikákra, sőt a kritikusok (vagy kritikus és szerző) között cserélődő, gyakran polemikus hangvételű, mégis az irodalmi színteret meghatározó írásokra is. Az adott korszak műfajértelmezése alapján felesleges lenne a színikritikát, a polémiát, vagy a szépirodalmi recenziót külön-külön kezelni, hiszen az induló Nyugat kritikusai sem gondolták különműveknek ezeket. Csak hogy erre egyetlen példát említsek: szokásos Ignótus *Kelet népe* című írását az induló Nyugat programadó cikkének tartani, miközben – a cikk tartalma szerint – egyfajta színibírálatról is van szó.

Vizsgálatomban a kritikai írás egy olyan, sajátos értékítélet példája, amely a kritikus személyéből fakad, akinek ízlése, kapcsolatrendszere, társadalmi pozíciója és – nem utolsósorban – irodalmi életen belüli szerepe mindenképpen befolyásolhatta kritikai észrevételeinek megfogalmazását. A mai elemzői módszerek (mint például a dekonstrukció, illetve az „új kritika”) hol kétségbe vonják, hol feleslegesnek tartják a szépíró személyének létezését, egyéniségének szerepét a mű létrehozásában. Ugyanakkor nem szokás kételkedni abban, hogy a kritikus személyes megszólítottsággal viszonyul az adott műhöz; sőt, a bírálat hitelessége főleg a kritikus nevéől, azaz személyétől függ. Ez vajon akkor is érvényes, ha a kritikus úgy tekint munkásságára, mint művészi tevékenységre? Később visszatérek arra, hogy milyen feszültségek és ellentétek adódhatnak az impresszionista kritika szándékoltan szubjektív és művészi természetéből, ami némi idegenkedést válthat ki a mai, posztmodern elméleteken és attitűdökön nevelődő olvasó részéről.

Az impresszionista kritika esetében számos körülmény vezetett arra, hogy az utókor – ha nem mellőzte is –, mégsem számolt átfogó módon azokkal a hatásokkal és következményekkel, amelyek feltehetőleg e kritikai gyakorlat alkalmazásából származhattak. Miközben hangsúlyozom, hogy az impresszionista kritika korántsem volt a Nyugat egyetlen kritikai eszköze, a következők ok miatt állítom mégis éppen ezt a kritikai stílust vizsgálatom középpontjába: a Nyugat pluralisztikus jellege ellenére a lap indulásakor főleg az impresszionista szemléletmód volt jellemző a lapban megjelent kritikákra. E ténnyel a Nyugat előzményeként ismert Figyelőben is találkozhatunk. A két folyóiratot összevetve betekintést nyerhetünk abba a folyamatba, amelynek segítségével a Nyugat kritikusi gárdája kialakította saját stílusát, véleményét, habitusát. Az induló Nyugat két szerkesztője, Ignótus és Fenyő Miksa írásaiban az impresszionista kritikához tartozó stílusjegyek és szemléletmód érvényesült, ami – szimbolikus módon ugyan – mégis az orgánum vezető berkeibe emeli az irodalmi impresszionizmus pozícióját. Szeretnék rávilágítani arra is, hogy az, ami Ady, Lesznai, Kaffka,

Babits műveiben személyes, osztály-, illetve társadalmi válságként jelenik meg, az impresszionista kritika esetében inkább vésőt jelentett Fenyő Miksa szavai szerint: olyan vésőt, amelynek nyomán a bíráló „kiváltja az emberi vonásokat a mű márványából”.³ Vagyis az a szabadság, hogy az értelmezőt nem kötelezi a kész szabályok alkalmazása, olyan eszközt adott a Nyugat kritikusainak kezébe, mellyel az intézményesített irodalom arculatába új vonásokat tudtak vésni. Ennek eredményeképpen az irodalmi kánon – idővel, mégis átalakult. Miközben az impresszionista kritika egyfajta „válságkezelés” feladatát töltötte be a modern irodalom kialakulásában, további válságokat is idézett elő; vizsgálatom során erről is esik majd szó.

Keresztül-kasul: egy definíció útján

A mai napig tisztázatlan kérdés maradt, hogy mit is jelent az irodalmi impresszionizmus. Ez nem meglepő, hiszen az impresszionizmus képviselői – mint például a fiatal Csáth Géza, Hatvany Lajos, Kuncz Aladár vagy Laczkó Géza, hogy csak néhány nevet említsek – szándékoltnak nem törekedtek elméleti rendszerek kialakítására, hanem inkább egy egyénileg meghatározott, mindig változó és változtatható kritikai stílussal, eszköztárral és egy „másfajta” tudással akartak hatni az olvasóra. Bár a megadott terjedelemben lehetetlen feladat lenne alaposan tárgyalni azt a kérdést, hogy az impresszionista kritikusok számára mit jelenthetett a „másfajta” tudás, s miért érezték súlyos feladatnak e tudás átadását, Laczkó Géza *A stílus és az iskola* című, párbeszédként írt cikkét idézve talán röviden rávilágíthatok erre a kérdésre.

Különösen nekünk, modern embereknek kell a széleskörű felfogó képesség. Miért? Mert műveltségünk annyira egymástól távol eső, idegenszerű, sőt különös részekből tevődött össze, hogy az iskolából most júniusban kilépő ifjú olvasni fogja a Nyugat szeptemberi számát és egy szót sem fog érteni belőle [...] Az átadandó műveltség és a fejlődő műveltség közt ma úgynevezett űr tátong. Ezt áthidalni kísértjük meg egyelőre ezzel a stílusérzékkel.⁴

A korabeli kritikusok számára a stílus és az érzék konkrét megoldást kínált ahhoz, hogy a „Minden Egész” eltörése után az idegen részekből álló, egymástól távol eső tudások közötti szakadékot át lehessen hidalni. Hiszen az érzékelés egyetemes; ha az olvasó érzékeit sikerül a szerzőnek bizonyos stilisztikai eszközökkel stimulálnia, akkor a mű eléri célját, befogadása sikeres lesz. Ennek eredményeként közelebb kerülhet hozzá az az ifjú olvasó is, aki a Nyugat olvasójaként – feltehetőleg – felnőhet majd a modern világ által kínált feladatokhoz, kihívásokhoz.

Az impresszionista kritikát körüllegő ködfoltokat ezúttal sem sikerült eloszlatni: mi is az irodalmi impresszionizmus? Vajon kritikai eszköz-e? Stílusérzék-e? Másfajta tudás-e? Angyalosi Gergely szerint az impresszionista művészet (festészet és irodalom) mai értelmezőjének a megszokottnál nehezebb feladattal kell megküzdenie annak befogadásakor:

³ FENYŐ Miksa, *Parittyá és lant*, Figyelő, 3(1905), I, 105–110.

⁴ LACZKÓ Géza, *A stílus és az iskola*, Nyugat, 4(1909), I, 204–217.

Az *impresszionizmus* terminust – nem csupán stílustörténeti értelemben – a mai napig használjuk az irodalomra vagy az irodalomkritikára vonatkoztatva is [...] Előttünk áll tehát a hermeneutikai feladat: a közvetlen utókor impresszionizmus-képének – vagy inkább képeinek – vázlatos felvillantása után szemügyre kell vennünk, hogy mit tudunk ma kezdeni ezzel a jelentéshalmazzal [...] A kérdés tehát legfőképpen a következő: mit kell tennünk ahhoz, hogy az impresszionizmus terminus festészeti és irodalmi alkalmazásának alapja több legyen, mint valamiféle homályos hasonlóság?⁵

Úgy tűnhet, hogy az impresszionista kritikát vizsgálva csupán két lehetőség maradhat az értelmező számára. Az első, hogy egy-egy bíráló tekervényes, sokszor ellentmondásokba torkolló, egyéni útját végigkíséri, miközben minden egyéb lehetséges utat – például a kritikusok között zajló eszmecseréket és vitákat – szigorúan kiiktatja az elemzésből. Félő, hogy ez a fajta módszer olyan bolyongást eredményezne, mintha örökké az eltűnt Dr. Livingstone nyomában járna Afrika sűrű dzsungelait és tikkasztó sivatagait is átkutatva annak érdekében, hogy a végén rábukkanjon a titok nyitjára: épp ezt, vagy azt jelenti az irodalmi impresszionizmus. És ha ezek után Ignotus helyett más impresszionista kritikus szellemi útján indul el? Ismét a dzsungel kellős közepén találná magát, hiszen a strukturalizmussal, az orosz formalizmussal vagy az Új Kritikával ellentétben az impresszionista kritikát nem kezelhetjük irodalomelméleti iskolaként. Ezen állítás talán abból az irodalomtörténeti jelenségből következhet, hogy az irodalomelmélet alapvetően más célokat szolgál és az irodalmi életnek más területén mozog, mint az irodalomkritika. Antoine Compagnon szavaival élve, az irodalomelmélet „ellentétét képezi az irodalomtudomány gyakorlatának, vagyis az irodalomkritikának és az irodalomtörténetnek, ezt a gyakorlatot vagy inkább gyakorlatokat elemzi, leírja, kifejti előfeltevéseiket, mindent összevetve kritikával illeti azokat [...] Az elmélet tehát első megközelítésben a *kritika kritikája* volna ...”⁶ Érdemes ezt a különbséget szem előtt tartani, amikor elméleti összefüggéseket és elméletileg is kidolgozott definíciókat kérünk számon egy irodalomkritikai szemléletmódtól.

Az irodalmi impresszionizmus értelmezése lehetetlen feladat volna, ha kizárólagosan ragaszkodnánk egyetlen kritikus munkásságához, mivel az ilyen, leszűkített vizsgálat során nyert tanulságokat nem kérhetném számon az összes többi impresszionista kritikuson. Ezért inkább kritikai stílusként, illetve szemléletmódként utalok az irodalmi impresszionizmusra. Az irodalmi impresszionizmus hangsúlyozottan egyéni jellege ellenére sem feledkezhetünk meg arról a tényezőről, hogy a kritikusok egymás írásai alapján is folyamatosan változtatták, módosították véleményüket az irodalmi kritika szerepéről, szükségességét és mibenlétét illetően. A Figyelő egy évnyi termésében bőven akad példa arra, hogy a Fenyő Miksa, Elek Artúr, Ignotus, Róbert Jenő⁷ és Szini Gyula⁸ között zajló élénk viták és gondolatcserek kölcsönösen hozzájárulhattak a vitapartnerek egyéni véleményének kialakulásához. Az impresszionista stílussal írt kritikákban olyan metaforákkal és stílusjegyekkel találkozhatunk visszatérő rendszerességgel (például a festészethez köthető, különböző metaforák, a hangulatfestés vagy a műfaji hibriditás), amelyek alapján el kell ismerni: az irodalmi impresszio-

⁵ ANGYALOSI Gergely, *Ignotus-tanulmányok. Közlélet az „impresszionista” kritika problémájához*, Budapest, Universitas, 2007, 29–30.

⁶ COMPAGNON, Antoine, *Az elmélet démona*, Pozsony, Kalligram, 2006, 19.

⁷ RÓBERT Jenő, *A kritika joga*, Figyelő, 1(1905), I, 41–47.

⁸ SZINI Gyula, *A kritikáról*, Figyelő, 10(1905), III, 601–605.

nizmus nem vált kritikaelméleti iskolává, viszont egyfajta kritikai műhelyként funkcionált a Figyelő és az induló Nyugat irodalmi életében. Ha az értelmező elfogadja, hogy az irodalmi impresszionizmus esetében gyakran lehet szó közösen alkalmazott stílusjegyekről, metaforarendszerekről, vagy nézetekről, de minden írásra és kritikusi munkásságra egyaránt kiterjeszthető definíciókról nem, akkor mód nyílik arra, hogy egyetlen kritikus írásain keresztül feltárhassa az egyénből fakadó jellegzetességeket, s közben a műhelyhez tartozó törekvéseket is számba vegye. Mostani vizsgálatomban ezt a módszert kísérlem bemutatni Fenyő Miksa munkásságán keresztül.

Kétségtelen, hogy a mai olvasó számára az irodalmi kritika értelmezése bizonyos nehézségekkel jár; az impresszionizmus szó hallatán először óhatatlanul is egy festészeti stílus jut eszünkbe, esetleg egy festészeti iskola, amely nem feltétlenül kapcsolódik az irodalomhoz. Angyalosi Gergelynek igaza van abban, hogy az irodalomkritikával kapcsolatban a mai olvasónak néha hermeneutikai szempontokat is kell érvényesítenie – ám nem feltétlenül az impresszionizmus definiálásának érdekében, hiszen a Figyelőben, illetve a Nyugatban aligha találkozunk olyan írással, amely megkérdőjelezte volna a kifejezés használatát, illetve érvényességét. Sőt, *Az utak elváltak* című esszéjében Lukács György sem a kifejezés meghatározhatatlan jellegét találja kifogásolhatónak, hanem – kortársaihoz hasonlóan – szintén úgy hivatkozik az impresszionizmusra, mint aki tisztában van azzal, hogy mit jelent a kifejezés.⁹

Ez talán nemcsak annak köszönhető, hogy a kortársak esetleg jobban „értették” egymást, hanem annak a körülménynek is, hogy a művészet ágai és annak termékei között nem éreztek éles különbséget. Fenyő Miksa gyerekkori barátja, a Berlinben élő színházigazgató Róbert Jenő következő leírása mintha arra engedne következtetni, hogy a későbbi Nyugat köréhez tartozó szerzőknek a művészetről vallott felfogása a mainál egyetemesebb kritériumok alapján működött volna:

Mi a művészet? [...] Egyéni impressziók egyéni formában; vagy művészi impressziók művészi formában; vagy ... Finomabb jelzőket tán lehet találni: a főnevek kétségkívül megmaradnak. S mert nyilvánvaló, hogy a kritikus impressziói és a kritikus formája épp oly értékes lehet, mint a regényíróé vagy a szobrászé vagy a zeneköltőé: az egész vita csak azon múlik, hogy az élet keltette ún. primer és a művészet szülte ún. szekunder impressziók között van-e különbség? Nincsen. Nincsen. Nincsen. Nem is szólva az élet és a művészet nagy azonosságáról: nem egy *legenda* képezi alapját a reneszánsz egész vallásos festészetének? Nem a homéroszi *hősköltemény* adott ihletet [...] Thorwaldsen reliefjeinek? A *monda* alapján készült Faust kevésbé értékes, mint az életből merített Werther? Nevetséges!¹⁰

Így talán érthető, hogy az impresszionizmusban nem az irodalom és a festészet közötti hasonlóságok, illetve különbségek az érdekesek, hiszen a kor gondolkodása szerint mind a kettő lehetne ugyanannak az impresszióknak az eredménye. Az impresszionizmus számára inkább az impresszió, tehát a benyomás az érdekes, mivel ebből születik majd a művészet.

Összegzésül: el kell fogadnunk, hogy e terminus az impresszionista stílust alkalmazó szerzők számára annyira evidens volt, hogy nem okozott külön fejtörést nekik. A bevezetésben felsorolt szépirodalmi művek példái arra az ellentétre is utalnak, hogy míg a mai olvasó

⁹ LUKÁCS György, *Az utak elváltak*, Nyugat, 3(1910), I, 190–193.

¹⁰ RÓBERT Jenő, *A kritika joga*, Figyelő, 1(1905), I, 41–47.

elrugaszkodhat e szépirodalmi művek *akkori* jelentésétől, a bírálat nemcsak egy részünkről esetleg ismeretlen műről szól, hanem igenis egy határozott kontextuson belül született, és igenis szándékában állt egy bizonyos olvasóközönséget megszólítani. Hermeneutikai vizsgálatunknak nem a terminusból, hanem ebből a kontextusból kell kiindulnia.

Fenyő Miksa és az impresszionista kritika

Érdekes módon, „a magyar Kerrnek”¹¹ titulált Fenyő Miksa nem vallotta magát impresszionista kritikusnak, annak ellenére, hogy a Figyelő hasábjain megjelent *Parittyá és lant* című Alfred Kerr-ről szóló tanulmányában nyújtja az egyik legrészletesebb elemzést az impresszionista kritika kérdéseit illetően. Fenyő számára a parittyá és lant nem külön-külön, hanem a kritika és a művészet metaforáiként, egymást kiegészítve hozzák létre „a ma tárgyilagosságát”.¹² Fogalomként a tárgyilagosság revízióra szorul, hiszen olyan „tisza világszem” nem létezhet, amely „a szemlélődésnél meg tud feledkezni akaratunkról, céljainkról, érdekeinkről, szóval a személyiségünkben való teljes kivetkeztetés” lenne az effajta tárgyilagosság eredménye.¹³ Ennek tükrében az objektív szemléletmód többé nem jelentheti a tárgyilagosság alapját; Fenyő szerint a „ma” értelmében „A tárgyilagosság nem ellentéte az alanyiságnak, hanem produktuma: valami rejtett szeretet, mely meghúzódik lelkünk mélyén, valami rejtett ironia, mely megvonul szájunk szögletében, illetőleg e kettő harmóniája.”¹⁴

Az elemzés első bekezdésében a szerző többszörös ellentétpárok szembeállításával – a parittyá és a lant, a ma és a tegnap tárgyilagossága, az istenített, elvont fogalmak és a valódi jelentések, a tárgyilagosság és az alanyiség – készíteti az olvasót arra, hogy szembenézzon a következő valósággal: parittyá híján az irodalomtörténet nem ismeri el a kritika és a kritikát író kritikusok eredményeit. Kritikai művek nélkül – Fenyő a *Hamburgische Dramaturgie*-ra hivatkozik – nem maradt volna fenn sok olyan szerző neve, akinek munkássága mégis fontos lett az utókor számára. A legsúlyosabb ellentét tehát az irodalomtörténet és a kritika között van, amely ellentétnek gyakorlati okai vannak. Vagyis az, hogy hogyan elemezzünk, értékeljünk irodalmi műveket? Milyen művek, szerzők kerülnek majd az irodalomtörténetbe, azaz – mai szóval élve – a kánonba? Fenyő nincs megelégedve az irodalomtörténet elemzői gyakorlatával, mivel nem létező objektivitása hibás ítéletekhez vezet; ennek következtében olyan szerzők és művek nem kerülnek a kánonba, akik megérdemelték volna ezt. Ha az irodalomtörténet nem fogadja el a tárgyilagosság megváltozott jelentését, a parittyá és a lant kettős szerepét, akkor ítélőképessége – és az ebből adódó tekintélye – veszélybe kerülhet.

Az irodalomtörténettel szemben a német impresszionizmus legismertebb színikritikusa, tehát Alfred Kerr alkalmazza kritikusként legjobban a parittyát és a lantot:

¹¹ KOSZTOLÁNCZY Tibor, *A fiatal Osvát Ernő*, Budapest, Universitas, 2009, 147. „A szakirodalom Fenyőről szólván mindenekelőtt a kritikai impresszionizmus iránti rajongását említi meg, *epitheton ornans*ként pedig azt, hogy ő a magyar Kerr [...] a fiatal Fenyő írásaiban valóban szembeötlő a berlini Der Tag híres és befolyásos munkatársának a hatása.”

¹² FENYŐ Miksa, *Parittyá és lant*, Figyelő, 3(1905), I, 105–110.

¹³ *Uo.*, 105.

¹⁴ *Uo.*, 105.

Mert az ő bírálatai élnek; a drámákat, melyekről véletlenül szól, csak úgy tekinti, mint az életnek a művész keze által különválasztott jelenségeit, s a megbírált darabokat gyakorta csak ürügyül használja fel arra, hogy vallomásokot tegyen, hogy teremtő és alakító erejét sejtse velünk [...] Megeleveníti a megbírált darabokat, a szereplő személyeket beleál-lítja az élet forgatagába, egyetlen mozdulatuk sem maradhat előttük rejtve, megfigyeli: vajon úgy lélegeznek-e, mint ahogy élő emberek lélegezni szoktak [...] És itt kezdődik az ő teremtő, alakító munkája: egy-egy vonás s a fakó bábalakok valami emberi, nagyon is emberi alakot öltenek, az élethez való tartozásuk százszoros erővel sugárzik ki belőlük: a megbírált darab nem lett jobb, a tehetségtelen író nem változott át tehetségessé, a bírálat azonban önmagában is értékes és érdekes lett.¹⁵

Ebben az idézetben rövid leírást kapunk a kritikus munkafolyamatáról, ami tehát mást jelent, mint az irodalmi művek egyszerű értékelését: Fenyő szerint bárki képes jó vagy rossz értékelést írni az adott műről. Ehelyett a kritikus feladata a művet *megfigyelni*; amikor a művet figyelmünk tárgyává tesszük, akkor az objektív megfigyelésből szubjektív impressziók születnek. A személyes benyomások újabb felfedezésekhez vezetnek, melynek során a személyes benyomásból egyetemesebb értékítéletekig juthat el a kritikus: saját magán mérheti le, mennyire életszerű az adott mű.

Az „élet” ezúttal nem egyenlő a realizmussal; bár Fenyő nem tisztázza az általa használt fogalmat, szóhasználatában az „élet” hol a jelenre vonatkozik, hol az irodalomra: „Alfred Kernnek csak az az irodalom, ami az élet... s az élet, ez komoly, nagy dolog, mely az érzések legerősebbikét váltja ki belőle. Milyen idegenkedéssel fogadja Hofmannsthal stilizáló művészetét, melynek illatából a földszag hiányzik, az igazi költészet nagy közvetlensége.”¹⁶ Érdemes Fenyő szóhasználatát is megfigyelni: úgy éljenek a mű szereplői „mintha” lélegeznének – természetesen csak azután, hogy a kritikus „megelevenítette”, visszaállította őket „az élet forgatagába”. A kritika tárgyaként megjelenő élet itt „életszerűt” jelent, ami más, mint a realizmus. Gyulai Pál irodalomfelfogásától eltérően Fenyő inkább az élet stilizálását, az élet tálalását kéri számon különböző művészeti folyamatokon keresztül.¹⁷ E felfogás szerint az olvasó közvetített módon, nem pedig közvetlenül szembesül a valósággal; itt a közvetlenség akkor fordul elő, amikor az olvasó érzelmileg is azonosul a művel. Az impresszionista bírálatban bizonyos folyamatok leírásáról van szó, amelyeken keresztül az objektív megfigyelésből szubjektív benyomás születik annak érdekében, hogy az irodalom a jelenkor, az élet, a személy legfontosabb részévé váljon. Ettől a folyamattól valószínűleg nem lesz jobb a megbírált mű; a kritika viszont nagyobb teret és fontosságot tulajdonít magának, és nemcsak az irodalomtörténettel szemben, hanem még magával az irodalommal szemben is.

¹⁵ *Uo.*, 106.

¹⁶ *Uo.*, 107.

¹⁷ Fenyő Miksa a következőképpen reflektált arra, hogy milyen kapcsolat fűzi Jókai Mór regényeit a realizmushoz: „Meg kellene egyszer vizsgálnunk, hogy mit rejteneek mélyükben ezek a fogalmak »realista«, »realizmus«, mielőtt irodalmi ítéleteinkben ezeket mint magasabb értékeket alkalmazzuk. Vajon életet jelentenek-e fogalmak, valóságból fakadó valóságot, okozatiságot, vagy mit? [...] Jókai alakjait [...] a [Péterfy] Jenőiket megértette, de Jókai lelkéhez nem férközött közel, azt a belső kapcsolatot, mely az írókat ezekkel a csodaszülöttekkel összefűzi, az ő mese-átéléseit nem értette meg, vagy mondjuk: nem értékelte kellően. Pedig hát ez is realizmus.” FENYŐ Miksa, *Jókai Mór emlékezete. Írta: Beöthy Zsolt*, Figyelő, 10(1905), III, 658–660.

Ha a művészet impressziókból születik, és a kritikus maga is képes – impresszióinak köszönhetően – „teremtő, alakító” munkát végezni, akkor a kritikus is művész lehet. Fenyő a következőképpen nyilatkozik erről:

Vajon lehetséges-e más bírálat is, mint impresszionista bírálat? Talán! Dramaturgiai szabályokat állítok fel, Aristotetelesét, Vischerét vagy akárkiét és mindenben, amit megbírálok, ezeket a szabályokat alkalmazom mértékül. A benyomásoknak, melyeket a megbírált mű keltett bennem, a bírálathoz semmi közük. A hangulatoknak sem... a bírálónak sem. Valóban ez volna az impresszionista bírálat ellentéte? Hiszen az impresszionista bírálat is feltételez szabályokat, minden benyomás egy lelkembe szívárgott, lelkemmé vált szabályt: egy dramaturgiait, egy pszichológiait, egy természettudományit, egy grammatikait, de szabályt. Tehát minél többet tud, minél többet lát a bíráló, annál élénkebbek, változatosabbak lesznek a megbírált műnek lelkére vetített színfoltjai, annál kiválóbb a bírálat, vagyis annál inkább költői mű. Alfred Kerr felette gazdag impressziókban [...] S hogy e benyomások tovább csengenek, hogy az olvasóban mindenik újabb és újabb benyomásokat kelt: ez nemcsak jelentőségének, hanem hatásának is titka.¹⁸

Miután ismét szembeállította a hagyományosnak mondható, szabályokra támaszkodó értékelésmódot az impresszionista szemléletmóddal, Fenyő mintha igyekezne eltörölni a két látásmód között feszültséget; itt valamelyest összemosódnak a határok a két kritikai gyakorlat között. Mintha e passzussal azt is sugallná Fenyő: minden „jó” bírálatot tarthatnánk impresszionistának, hiszen az impresszionizmus sem működik szabályok nélkül. Egyfajta kompromisszumnak tűnhet ez az irodalomtörténet és az impresszionista szemléletmód között, melynek segítségével a szerző igyekszik megoldani az elemzésben felhalmozódó ellentéteket. Miután e cikk szerzője ennyi komoly, az irodalomtörténetet, a kritikát, a művészetet érintő kérdést felvetett, meglehetősen könnyelműnek tarthatjuk azt a fajta választ, hogy „minden impresszionista, ami hatásos”. Lehet, hogy elemzése szempontjából szerencsésebb lett volna erőteljesebb határvonalakat húzni az impresszionista és az nem impresszionista bírálat között: azzal, hogy nem ezt tette, Fenyő kompromisszuma nagy mozgásteret biztosít minden olyan kritikus számára, aki egyéni olvasatát legjobb belátása szerint szeretné továbbadni.

Miközben Fenyő Miksa kompromisszumát Ignotus híres axiómája parafrázisának tekinthetjük, fontos megemlíteni, hogy Fenyő véleménye még az Ignotus által hangoztatott „szabály nélküli” impresszionizmusnak is ellentmond. Fenyő értelmezésében a különbség a nem impresszionista és az impresszionista módszer között nem a feltételezett szabály nélküli bírálásban rejlik, hanem abban, hogy a bíráló elsősorban *olvasó*. Mai kifejezéssel élve: befogadó, akinek befogadóképességét sokféle körülmény befolyásolhatja, akár pillanatnyi hangulata vagy alapvető tudásszintje is. Befogadóképességének köszönhetően a kritikus benyomásai „tovább csengenek”, ami más olvasóban is felébreszti azt a vágyat, hogy közelebb kerülhessen a megbírált műhöz. Fenyő Miksa értékelése szerint ebben a befogadókészségében és írástudásában rejlik Alfred Kerr művészi léte: „S Alfred Kerr kiváló költő a kritikusok között. Költővé teszi alakító tehetsége, melyről már szólottunk, impresszióinak és szempontjainak sokfélesége és írástudása”.¹⁹ Ami még fontosabb: olvasóként a kritikus szerepe ártékelődik, rangban és fontosságban egyenértékűvé válhat a művésszel.

¹⁸ *Uo.*, 107.

¹⁹ *Uo.*, 108.

Mielőtt vitatkoznánk azon, hogy lehetséges-e, szükséges-e költői kritikát írni, említsük meg, hogy a kritikus szerepnek efféle átlényegülése bizonyos eredményekkel járt. A távolról figyelő, objektivitását és szaktekintélyét hirdető tudós helyett – kinek nyílt szándéka az olvasó nevelése – közvetlen, személyes hangnemben írt „confessiót” kapunk a művel kapcsolatban. Az olvasás folyamata jelenik meg előttünk: nemcsak a bíráló értékelése tárul fel, hanem az is, hogy hol, mikor és milyen kedvvel olvasta a művet. A fő kérdés az, hogy a mű milyen asszociációkat – azaz impressziókat – volt képes életre hívni az olvasóban. A bíráló válasza erre a kérdésre mindig személyre volt szabva, mindig az adott pillanathoz kötődött; ennek ellenére e szemléletmód kétféle hozadékkal járt az olvasó és a bírálat szempontjából. Az olvasó számára a mű valamilyen kontextusban – vagyis áramlatban, a korhoz igazodva – jelent meg, ami nem jelentéktelen eredmény, ha azt nézzük, hogy ismeretlen, kortárs művekről volt szó. A *Nyugat* kritikusai számára e kontextus európai, illetve világirodalmi szintű volt. Emellett feltűnik, hogy a bírálat viszonylag sok idézetet tartalmaz a műből. Fenyő Miksa esetében nem ritka, hogy a bírálat felét idézetek teszik ki, minthogy *Parittyá és lant* című írása is értékes részleteket merít Alfred Kerr életművéből – nem kis teljesítmény, ha figyelembe vesszük, hogy Alfred Kerrt még nem fordították le magyar nyelvre.²⁰ Könnyen lehet, hogy a csak magyarul olvasók egyedül Fenyő Miksa munkáján keresztül ismerkedhetnek meg Alfred Kerr munkásságával. Ily módon, „olvasás közben” gyakran sikerült Fenyő Miksának „becsomagolt” formában ízelítőt adnia a kor legújabb irodalmi termékeiből, – vagy becsempésznie ezeket.

Tény, hogy az impresszionista stílusban írt kritikák között ritkán találkozunk költői igényességgel írt bírálatokkal; a művészi szintre való törekvés viszont elérhetővé tette a más stilisztikai eszközök alkalmazását. A mai olvasó számára idegenül hathat, hogy a párbeszéd, a hangulatfestés, vagy a metaforikus, lírai nyelvezet használata jellemző a bírálatra. Sőt, a műfajok közötti határok szándékos összemossa sem tűnik elfogadhatónak. Az impresszionista kritikus viszont előszeretettel kombinálta a könyvbírálatot például a novella formájával. Fenyő 1908-ban megjelent *Úti jegyzeteimből* című írásában olaszországi kalandjai annak ürügyeként szolgálnak, hogy a szerző Goethe *Wilhelm Meister*t, Vischer olaszországi leveleit és Victor Hehn *Itáliáját* összehasonlíthassa.²¹ A végén lehetetlen megállapítani, hogy bírálatot, novellát, vagy úti naplót olvastunk-e tőle: a szerző hol rejtélyes hajadonokkal esik szerelembe, hol veszélyes csónakázásra indul egy ködben úszó sziget felé, hol Hehn és Goethe műveire reflektál. Mindent összevetve inkább arra gyanakszom, hogy az úti naplónak álcázott bírálat tulajdonképpen a New York kávéház egyik asztalán íródott. Fenyő mindenestre színessé, emlékezetessé tette e könyvek ismertetését.

Az impresszionista kritika nem minden kelléke felelt meg vélhetően a teljes valóságnak: nem hinném, hogy minden impresszionista kritikus csak hosszú, őszi délutánokon olvasott volna, miközben a világ minden fájdalmát átélte és leküzdötte. Valószínűleg Hatvany Lajos álmában sem jelent meg két francia irodalomtörténész annak érdekében, hogy Anatole France *A fehér kövön* című művét értékeljék, mialatt – a vélhetőleg révült állapotban levő – Hatvany Lajos lejegyezte ezt a párbeszédet az utókor számára.²² Minden túlzása ellenére az impressz-

²⁰ FENYŐ Miksa, *Kerr Alfred. Epilogus*, Figyelő, 10(1905), III, 625–632. Bár a szöveg fordítója – szerény képességeire hivatkozva – nem közölte nevét, nagyon valószínű, hogy Fenyő Miksa fordította az egyetlen Kerr-szöveget magyar nyelvre.

²¹ FENYŐ Miksa, *Úti jegyzeteimből*, Nyugat, 2(1908), II, 96–101.

²² HATVANY Lajos, *Anatole France: A fehér kövön*, Figyelő, 4(1905), II, 233–244.

szionista kritika rugalmasabb feltételeinek és eszközeinek köszönhetően a kritikus szerep is megváltozhatott: hol Dávidként léphetett a csatamezőre Góliát ellen, hol művészként pengethette lantja húrjait. Művészi rangjának köszönhetően a kritikus bírálatról bírálatra újra rekonstruálhatta magát, személyét más-más megvilágításban tárhatta olvasói elé; ez ismét merőben mást jelent a mai kritikai gyakorlatokhoz képest. Az impresszionista stílusban írt kritikával szemben nem kerülhetjük meg a szerző személyisége és identitása körüli kérdéseket sem. Szerző, művész, avagy kritikus? Az impresszionizmus gyakorlatában elfér egymás mellett mind a három – ami sokszor megfelel a valóságnak, hiszen az irodalmi életben gyakran fordul elő még ma is, hogy jelentős írók fontos érdemeket szereznek az irodalomkritika terén is. Kritikusként figyelembe vehetjük a szerző személyiségét, szerzőként már nem? Elméleti hiányosságai ellenére, az impresszionizmus egyfajta választ nyújtott erre a bonyolult helyzetre is.

Mint már említettem, akármilyen szerepben tünteti fel magát az impresszionista kritikus, véleményét elsősorban olvasóként közli. Érző olvasó, az életet megfigyelő olvasó, szöveget értelmező olvasó: mégiscsak olvasó, aki ezúttal a korábbtól eltérő olvasói elvárásokkal rendelkezik a művészettel szemben. Alfred Kerr-ről szóló elemzése végén Fenyő Miksa szerényen megállapítja: „[Alfred Kerr] elragadó stiliszt... és nekem kedves kritikusom.” Fenyő nem követi Kerr gyakorlatát tanítványaként, viszont megmarad Kerr olvasójának; mielőtt dilettánsnak ítélnénk Fenyő rajongását, lássuk be: annál nagyobb dicséret nincsen egy szerző számára, mint az, hogy vannak olvasói.

Az olvasás hatalma

Szerepként az olvasói helyzet szelíd, békés megoldásnak tűnik; mégis micsoda fenyegetést jelenthet a normákkal körülbástyázott társadalomra nézve az az attitűd, hogy olvasok, tehát nincs szükségem konkrét normákra és szabályokra. Szabad a művet úgy értelmezni, ahogyan olvasom azt. Olvasok, tehát nemcsak részese lehetek az irodalomnak, hanem olvasóként az irodalom *becsületes* és *megbecsült* részese is vagyok. Könyvének „A játékból ki-rekesztett olvasó” című fejezetében Antoine Compagnon így összegez néhány, a korszakban kialakult véleményt az olvasás szerepét illetően:

Anélkül, hogy túl messzire mennénk vissza az időben, az olvasásról folytatott vita a 19. század végén állította szembe egymással például az impresszionizmust és a pozitivizmust. A tudományos (Brunetière), majd történeti (Lanson) kritika az ellen érvelt, amelyet ő impresszionistának nevezett (különösen Anatol France ellen), s amely saját, irodalommal kapcsolatos érzéseiről számolt be hétről hétre újságok vagy folyóiratok rovataiban [...] A műkedvelők és olvasók ezen első olvasatával ellentétben az úgynevezett tudós, figyelmes, a szöveg elvárásának megfelelő olvasat olyan olvasat, mely tagadja önmagát mint olvasatot. Brunetière és Lanson szerint, mindkettő szerint másként ugyan, de az volt a fontos, hogy megszabaduljanak az olvasótól és szeszélyeitől, hogy ne megszüntessék, de bevonják benyomásait a szaktudományba, hogy az objektivitást magának a műnek a tárgyalásában ériék el.²³

²³ COMPAGNON, Antoine, *Az elmélet démona*, Pozsony, Kalligram, 2006, 160.

„Az olvasó ellenállása”-ról szóló fejezetében Compagnon azt állítja, hogy Proust véleménye, miszerint „az olvasó szabad, felsőbbrendű, független [...] megfélemlítette Lansont”.²⁴ Az olvasó szerepét illetően Compagnon végül megállapítja: „Sok kérdés merül föl az olvasással kapcsolatban, de mindegyik a szabadság és kényszer kérdéséhez vezet”.²⁵

Fenyő Miksa kritikai pályáját tanulmányozva számos olyan esettel találkozhatunk, amikor olvasói szokásai hol a kirekesztés, hol az ellenállás gesztusait eredményezték, hiszen az impresszionizmus nemcsak Lansonnak okozott néhány nyugtalan éjszakát, hanem a magyar irodalom képviselői sem tartották veszélytelen dolognak az olvasó efféle „játékát”. Bár Compagnonhoz hasonlóan irodalomelméleti szempontból is lehetne tárgyalni „a játékból kirekesztett olvasót”, ez esetben arról a gyakorlati tényről sem szabad elfeledkezni, hogy az irodalmi élet szélesebb köreiből való kirekesztés gyakran „fenyegette” a Nyugat szerzőit. Bár e korban valódi kirekesztésről még nem beszélhetünk, tény, hogy az intézményesített irodalom – azaz a Petőfi Társaság, a Kisfaludy Társaság, az Akadémia – tagjai és képviselői részéről megfogalmazódtak olyan kirekesztőnek is mondható ellenvélemények, amelyeket nyomon követhetünk a különböző újságokban és irodalmi fórumokban folytatott vitákon keresztül.

Az intézményesített irodalom képviselői ellenvéleménye mögött természetesen sokféle ok áll. Túlságosan egyszerű lenne csupán Fenyő zsidó származásában látni kirekesztésének gyökerét; egy ilyen érv elfogadásához el kellene feledkezni arról, hogy e korban milyen ünnepektől költő a zsidó származású Kiss József, akinek verseit az intézményesített irodalom képviselői minden fenntartás nélkül dicsérték, a Nyugat kritikusai azonban nem. A fenti érv elfogadásához arra a tényre sem illene emlékezni, hogy Fenyő Miksa tulajdonképpen Gyulai Pálnak köszönhette kritikai pályájának indulását,²⁶ miképpen Osvát Ernő is Kiss József lapjánál kezdte munkásságát.²⁷ Az imént felsorolt példák rámutatnak arra, hogy a Nyugat szerzői maradhattak volna az intézményesített irodalom kebelén.

Kétségtelen, hogy a mai értelmező olvasatában érthetetlenül hisztérikusnak, indokolatlanul támadónak hat az a hangnem, amellyel például Beöthy Zsolt, illetve Alexander Bernát védelmükbe vették a „magyar” irodalmat a Nyugat „magyartalan” irodalmával szemben, ha olvasatában nem számol azzal a ténnyel, hogy a Nyugat képviselői nemcsak érzékelték, hanem hirdették is azt, hogy „Minden Egész eltörött”. Ha Fenyő könnyelműnek tűnő, 1905-ös kompromisszumát – melynek értelmében „minden jó bírálat impresszionista bírálat” – összehasonlítjuk Ignótus *Utóirat. (A perzekutor-esztétikáról)* című írásával, akkor feltűnik, hogy a Nyugat-korszak beköszöntével nemcsak megmerevedtek az álláspontok, hanem a Nyugat kritikusai valóban kenyértörésre is vitték a dolgot: „Vagy uniformist szabunk az író gondolkodása, érzése, érdeklődése és kifejezése elé, s akkor rákényszerítjük, hogy hazudjék, vagyis mindenesetre rossz dolgot írjon. Vagy elfogadjuk magyarnak és irodalomnak azt, amit magyarok de facto írnak, s akkor le kell tennünk a perzekutor-esztétikáról s az írók írói értékének politikai mérlegen való megállapításáról”.²⁸ Röviden szólva: saját szemléletmódjuk védelmében mind a két tábor élt a kirekesztés és az ellenállás eszközeivel.

Így jellemzi ezt a helyzetet Tverdota György: „a modernségre törekvő új generáció nyug-

²⁴ *Uo.*, 164.

²⁵ *Uo.*, 168.

²⁶ FENYŐ Miksa, *Önéletrajzom*, Budapest, Argumentum, 1994, 140.

²⁷ KOSZTOLÁNCZY Tibor, *A fiatal Osvát Ernő*, Budapest, Universitas, 2009, 34.

²⁸ IGNÓTUS, *Utóirat. (A perzekutor-esztétikáról)*, Nyugat, 4(1908) II, 227.

talánító programot hirdetett meg [...] az újat akarás nevében konfrontációt vállaltak a hagyományos értékrenddel. Frontot nyitottak a nemzeti érzéssel, a magyarságtudattal szemben [...] a morál szabályainak áthágásával hivatkoztak, illetve felfüggesztették az erkölcsiség létjogosultságát a művészet területén.” A nyugodt mederben folyó múlt kontinuitása helyett az impresszionizmust hirdető kritikusok azt a szakadékot választották, amely az érettségiző ifjú és a Nyugat szeptemberi száma között tátongott. Bár az impresszionizmus csak a modernség egyik válasza, illetve csak az egyik eszköze volt arra, hogy ezt az űrt áthidalja, a „hídépítés” nem folytatódhatott volna, ha a múlt nem került volna folytonos szembesítésre a jelen valóságával. Épp ebben rejlik a békésen olvasó, mindent megfigyelő – és főleg személyes impresszióira hivatkozó, kész szabályokra nem támaszkodó – kritikus szerep fenyegető jellege a mindenkori hatalommal szemben.

A személyesség kérdése

Visszatérve a kritikusra mint személyre, Fenyő Miksával kapcsolatban még a következőt is állíthatjuk: „Olvasok, tehát akár a GYOSZ titkáráként is mondhatok véleményt az irodalommal kapcsolatban”. Míg Ignotusszal szemben „csupán” újságírói tevékenységét hozhatták fel támadói, Fenyővel szemben még a GYOSZ-hoz való kötődését is felhasználták annak ürügyeként, hogy bírálói munkásságát kétségbe vonják, illetve dilettánsnak nyilvánítsák. Arról, hogy kortársai és ellenfelei szemében Fenyő GYOSZ-beli tevékenysége érzékenyen érintette kritikus státuszát, legjobban talán Fenyőnek a Nyugat január 16-i szám *Disputa* rovatában található cikke tanúskodik.²⁹ 1913-ban, az Újságban közölt cikkében Beöthy Zsolt beszámolt az utóbbi évtized kutatói és irodalmi eredményeiről; ám a Nyugat öt éves teljesítményét illetően Beöthy részéről teljes volt a hallgatás. Egyéb kifogásai mellett Fenyő legjobban Beöthynek a regényirodalomról kapcsolatos nyilatkozatát tartotta elfogadhatatlannak: „Beöthy Zsolt a regényirodalomban Herczeg Ferencet nevezi ki költőkirálynak, holott az utolsó tíz esztendő regénytermésében Ambrus Zoltánnak, Bródy Sándornak, Móricz Zsigmondnak (Mikszáthról nem is szólva) néhány olyan munkája jelent meg, mely minden nemzet irodalmának büszkesége lehetne. De végül ez nem is fontos. A fontos az, hogy egyetlen szót sem talál az utolsó tíz esztendő irodalmi evolúciójára, egy árva jelzőt sem a magyar regényre: hogy honnan jött, hova fejlődik, hanem jó magasra emelve lábát, egyszerűen átlép koron, emberek, események, mert képtelen mindezt tudományos becsületességgel egybefogni. Tehát regény: az Herczeg Ferenc.”³⁰ Ezt követően Fenyő meglehetősen éles hangnemben értékelte Herczeg Ferenc *Mutamur* utáni korszakát, írói teljesítményét.

Herczeg Ferenc – a Fenyő-cikkben olvasható idézet szerint – erre így reagált: „Ez a Fenyő irodalommentes óráiban józan és szorgalmas magánhivatalnok [...] Nos, ha egyszer eszébe ötlene, hogy így beleakassza a mutatóujját valamelyik bankdirektorának gomblyukába, és ilyen hangon bírálgassa annak üzleti tevékenységét, akkor, nemde, az előadása hirtelen és kellemetlen módon félbeszakíttatnék”.³¹ A vita végére Herczeg Ferenc olyannyira zokon vette a „hivatalnok” Fenyő Miksa beleszólását irodalmi ügyekbe, hogy „irodalmi kutyaamosónak”³²

²⁹ FENYŐ Miksa, *Disputa: Beöthy-Herczeg*, Nyugat, 2(1913), I, 148.

³⁰ *Uo.*, 148.

³¹ FENYŐ Miksa, *Disputa: Herczeg Ferencnek*, Nyugat, 5(1913), I, 397.

³² FENYŐ Miksa, *Válasz Herczeg Ferencnek*, Nyugat, 7(1913), I, 574.

is nevezte. Alighogy elcsendült ez a vita, Fenyő újabb vitába lendült, ezúttal a Greguss-jutalom odaítélésével kapcsolatban. Mivel a Greguss-jutalommal az év legjobb kritikai teljesítményét jutalmazták, ez az ügy a kritikátörténet szempontjából is jelentőséggel bír. A jutalmat elnyerő Angyal Dávid munkásságával – és az őt dicsérő Horváth Jánossal – szemben Fenyő hasonlóképpen érvelt a Nyugat kritikusai gárdája mellett, ahogyan Beöthyvel és Herczeggel szemben tette ezt a Nyugat regényirodalmát illetően.³³ A Beöthy–Herczeg-vita mindenestre befolyásolta Fenyő álláspontját a Greguss-jutalom odaítélését illetően.

Fenyő Beöthy Zsolttal és Herczeg Ferencsel folytatott vitája nemcsak arra lehet jó példa, hogy az impresszionista szemléletmód milyen szembenézésre, konfliktusra kényszerítette azokat, akik a Nyugat létezéséről inkább nem vettek volna tudomást (Fenyő még azt is tanácsolta Beöthynek, hogy a magyar irodalom fejlődésének az értelmezéséhez „csak éppen tudni kellene egyet-mást, komoly érdeklődéssel maga körül tekinteni, megértéssel a látottakat összefoglalni...”³⁴), hanem arról is tanúskodik, hogy milyen központi helyet foglalt el a szerző személye a kor irodalmi életében. Mint már említettem, Herczeg nem riadt vissza a személyeskedő hangnemtől Fenyő Miksa GYOSZ-beli tevékenységét illetően. Bár ez érzékenyen érintette Fenyő kritikusai rangját, az ilyen jellegű támadások előfordulhatnak a kritikusok közötti vitákban. Elemzésemben inkább Fenyő Miksa azon megjegyzését vizsgálom meg közelebbről – „Tehát regény: az Herczeg Ferenc” –, amelyet irodalmi rangként Fenyő kissé ironikusan ugyan, mégis komoly felháborodással kifogásolt Beöthy Zsolt cikkében.

Bár egyértelműnek tűnhet, hogy egyetlen szerző munkássága nem képviselhetne egy egész műfajt, e korszakban nem jelentett gondot a műveivel azonosítani a szerzőt, illetve a szerző személyén keresztül értelmezni a művet. Ebből a szempontból a Nyugat kritikusai sem jelentettek kivételt; példaként elegendő Fenyő Miksa egyik Ady-tanulmányában szereplő gondolatmenetét követni, melyben a szerző kifejtette, hogy Ady sikere nemcsak költői tehetségében rejtett, hanem abban is, hogy Ady – Fenyő szerint – egyedül volt képes kifejezni „a mi emberiségünk minden törvényét: ahogy szeretünk, ahogy gyűlölünk, ahogy vágyódunk, ahogy megvetünk, ahogy hiszünk, ahogy kételkedünk, ahogy derékon törünk: a mi életünknek hét sebből vérzését, ezt először és kiválóan Ady Endre költészete hozta meg nekünk”.³⁵ Ennek értelmében Fenyő Miksa is képes volt tömegek és a műfaj majdnem egyedülálló képviselőjét látni Ady személyében, illetve a költő műveiben.

Miközben tény, hogy ebben a korban a mai értelemben vett műelemzésről nem beszélhetünk, a Figyelő és Nyugat kritikusai inkább a szövegközpontú vizsgálódás módszerét követték. Attól függetlenül, hogy a kritikus milyen elemzői módszereket követett, ebben a kezdeti korszakban a Nyugat kritikusai a szerző egyéniségét vélték és kívánták látni a mű tükrében. Akár a Budapesti Szemlében megjelent 1904-es Frenssen-elemzéséről³⁶, a Figyelőben megjelent 1905-ös Gottfried Keller-cikkéről³⁷, vagy akármelyik Ady Endréről szóló írásáról³⁸

³³ FENYŐ Miksa, *A Greguss-jutalom*, Nyugat, 13(1913), II, 41.

³⁴ FENYŐ Miksa, *Disputa: Beöthy–Herczeg*, Nyugat, 2(1913), I, 148.

³⁵ FENYŐ Miksa, *Ady Endre*, Nyugat, 10–11(1909), I, 511–523.

³⁶ FENYŐ Miksa, *Frenssen Gusztáv*, Budapesti Szemle, 334 (1904), 120, 278–291.

³⁷ FENYŐ Miksa, *Keller Gottfried-irodalom*, Figyelő, 6(1905), II, 366–372.

³⁸ 1909 és 1911 egy hosszú tanulmányt és két recenzió jelent meg Fenyőtől Ady Endréről. Ezek természetesen nem voltak az egyetlen írások, amelyek Fenyő tollából születtek Adyval kapcsolatban. Fenyő Miksa kapcsolata Ady Endrével egy külön tanulmányt érdemelne. FENYŐ Miksa, *Ady Endre*, Nyugat, 10–11(1909), I, 511–523. FENYŐ Miksa, *Ady és a legújabb magyar lyra*, Nyugat, 6(1910), I, 406–409. FENYŐ Miksa, *Ady Endre*, Nyugat, 20(1911), II/B, 675–677.

legyen szó, Fenyő Miksa következetesen a szerző belső életének a lenyomatát vélte végighúzódní az egész művön keresztül. Kritikai és olvasói kritériumai közül a szerző teljes egyéniségének a tükröződését tartotta az egyik legfontosabb követelménynek. Ady kapcsolatban fontos megemlíteni, hogy a mű és a szerző személyének összekapcsolása milyen reakciókhoz vezethetett a Nyugat egyik szerkesztője részéről: Ady verseit támadják, tehát a Nyugatot is támadják. Alexander Bernát Móríciz *Sári bíró* című darabját támadja, tehát a Nyugatot is támadja³⁹, s így tovább. Mivel hosszú munkásságán keresztül Fenyő Miksa kiemelt szerepet vállalt abban, hogy a Nyugatot érintő ellenvéleményeket megcáfolja, a lap ellen intézett vélt vagy valódi támadásokat elhárítsa, felmerül a kérdés, hogy összeegyeztethetőek-e Fenyő gyakori összetűzései Ferenczi Zoltánnal, Alexander Bernáttal és Beóthy Zsolttal a borongós, ősi délutánokon olvasó, szerteágazó impresszióit felsoroló műbíró szerepével? Röviden: összeegyeztethető-e a parittya és a lant ellentéte az impresszionista szemléletmód érvényesítésének érdekében?

1908-ban a Nyugat első számában találkozhatunk egy meglehetősen furcsa Fenyő-cikkkel *Arany János egy kiadatlan levele* címmel. Furcsa, mivel Fenyő írása tulajdonképpen fikció: Fenyő Miksa, a Nyugat kritikusá belebújt Arany János bőrébe, hogy beszámolhasson Gyulai Pálnak Ferenczi Zoltán *Petőfi és a szocializmus* címet viselő székfoglaló,értekezésével az Akadémián. A levél valódi tartalma Fenyő lesújtó véleménye Ferenczi témaválasztását és elemzői módszereit illetően: a témát megalapozatlannak tartotta, mivel „Senki széles e világon nem állította, hogy Petőfi a mai értelemben szocialista volt... de Ferenczi fogadkozik, vitatkozik, idéz, bizonyítja, hogy Petőfi nem volt szocialista”.⁴⁰ Ahelyett, hogy figyelembe venné a költő valódi olvasóközönségének véleményét – az a „10-15.000 ember Sándor szobra előtt a *Marseillais*et énekli, nem pusztá fizikai erő, ami az ércet végig rezegetti”⁴¹ – Ferenczi megállapítja, hogy Petőfi azért volt a szabadság és szerelem költője, mert a szabadság szót 196-szor használta, a szerelem szót „körülbelül 172-szer”.⁴² Fenyő részéről ismét megjelenik gyakori kifogása ellenfeleivel szemben, hogy az értő kritika és a szövegközpontú elemzés hiányában Petőfi személyét eltorzítják, életművét pedig félreértik. A szerelem szó 172-szeres használatával kapcsolatban Fenyő így ír:

Ne haragudj, édes pajtás, hogy ilyen körülményesen írok erről az értekezésről, bizony nem tenném, ha nem Petőfi volna a dologban, Csak látnád, hogy töri kerékbe azokat a verseket, melyeket bizonyítás végett elővonszol [...] Pali, Pali, te ilyen alapos sohasem voltál, te is olvastad Petőfit, olvastad Vörösmartyt, meg egyebeket, de megolvasni soha meg nem olvastad. Mit gondolsz ezért a „körülbelül 172-szer” szóért nem kéne kicsit a körmire koppintani; elvégre neki pontosan kellene tudnia s nem „körülbelül”.⁴³

Fontos arra is reflektálni, hogy milyen erőviszonyok húzódnak e cikk mögött, amelyet – sok impresszionista íráshoz hasonlóan – műfajilag sem tudunk meghatározni. Levél ez? Cikk? Egyfajta paródiaként is értelmezhetjük, hiszen a cikk szeretetteljes hangneme ellenére a 19. századi beszédmód jellegzetes szóhasználatát, stílusát karikírozza. A humor egyéb ele-

³⁹ FENYŐ Miksa, *Alexander Bernát két bírálatáról*, Nyugat, 1(1910), I, 73–76.

⁴⁰ FENYŐ Miksa, *Arany János egy kiadatlan levele*, Nyugat, 1(1908), 47–48.

⁴¹ *Uo.*, 47–48.

⁴² *Uo.*, 47–48.

⁴³ *Uo.*, 47–48.

mei mellett feltűnő, hogy Arany János mindenképpen fölényben van Gyulai Pállal szemben, akit az írás során „édes Palimnak”, „kicsi Palimnak”, „Palikámnak”, „édes pajtásnak” nevez. Annak ellenére, hogy levelezésükben Arany János valóban „Édes Palimnak” hívta barátját, Gyulai becézgetése a Fenyő-írásban elárulja, hogy itt nem szerző beszél a másik szerzővel, hanem a szakmai tekintélyét is gyakorló Arany lekicsinyíti az általa tiszteletben tartott, mégis irodalmi pajtásként ábrázolt Gyulait. A szerző rangja nagyobb a kritikus és szerzői mivoltától megfosztott Gyulaihoz képest, miközben azt is mondhatjuk: a Nyugat kritikusai birtokolja ezt a rangot. Arany János bőrébe bújva és az impresszionista stílusjegyeket alkalmazva Fenyő cikke nemcsak arra mutat rá, hogy a hagyomány átértelmezése elvezethetett az új erőviszonyok létrehozásához a magyar irodalomban, hanem arra is, hogy e folyamatot milyen határok mentén képzelte el az induló Nyugat kritikusai.

A kitekintés eredményei

A kritikátörténet ingoványán járva az értelmező előbb-utóbb szembesülni kényszerül azzal a ténnyel, hogy nem tudni, a kritika milyen szerepet vállal az irodalomban. Úgy tűnhet, a bíráló feladata egyfajta irodalmi „becsüsként” az irodalom minőségét, értékét megállapítani, miközben a szerző hibáira is felhívja a figyelmet. Néha úgy látszik, hogy a bíráló értékes műveket közvetít az olvasó felé, ám kevés bizonyíték van arra, hogy a kritika valóban képes új olvasótábort létrehozni. Vajon mire való a kritika? Kölcsey Ferenc óta gyakran hangzik el az a panasz és keserű felismerés, hogy a magyar irodalom nem nőhet nagyra az irodalmi életet kísérő őszinte és kíméletlen kritikus apparátus nélkül. A Figyelő és a Nyugat hasábjain az impresszionista kritika ezt a hiányt is igyekezett pótolni. Hogy ez mennyire sikerült? Hogy rövid életű lett? Hogy az utak elváltak? Amíg tartott, az irodalmi impresszionizmus nemcsak egy válság hatására jött létre, hanem eszközöket teremtett a válság kezelésére is. Az impresszionista szemléletmód bizonyos következményekkel járt, hiszen folytonos szembenézésre kényszerítette azokat, akik a világ változásairól inkább nem vettek volna tudomást. E konfliktusok kirobbanása, kezelése, elhárítása jelentős szerepet játszott a magyar irodalom átalakulásában.

A Kert és a Műhely című tanulmánykötetében Hanák Péter kifejtette, hogy e korszak művészi törekvései mögött a monarchia recsegő, ropogó, szétesés előtti állapota rejlik.⁴⁴ Miközben a szecesszió követői bevonultak személyiségük burjánzó kertjébe, az impresszionizmus *plein air* filozófiája ennek ellenkezőjét, az egyén kivonulását követelte. Kivonulás a szabad levegőre: ki a bírálói szerepet, a műfaji tereket meghatározó határok közül, ki a hagyomány megszokott medréből. Végeredményképpen az irodalom kivonult az irodalmi berkekből is: akár Bartókot, akár a Nyolcakat karolták fel, az impresszionista kritikusok egyenrangúnak tartották minden művészeti törekvésüket, hiszen Szilasi Vilmoshoz hasonlóan felismerték: még a betű is kép.⁴⁵ Minthogy minden kép mást jelent annak, aki nézi, a betűt is minél több szempontból, sőt, minél több szemszögből kell figyelmünk tárgyává tenni. Tanulmányomban nem tudok választ adni arra a kérdésre, hogy a művészetről és az olvasásról alkotott felfogásukkal mennyire sikerült az impresszionista stílust alkalmazó kritikusoknak új olva-

⁴⁴ HANÁK Péter, *A kert és a műhely*, Budapest, Balassi, 1999.

⁴⁵ SZILASI Vilmos, *Péterfy Jenőről*, Nyugat, 7(1909), I, 378–384. „Körülbelül a szemlélődő és a tudós között olyan a viszony, mint a kép néző és olvasó között. A betű is csak kép...”

sókat toborozniuk a modern irodalom ügye mellé. Elemzésemben az impresszionista kritika stílusjegyeit, eszközeit, jellemzőit igyekeztem röviden bemutatni, ám ezek után sem tudom az impresszionista kritika mibenlétét pontosan meghatározni. Arra viszont szeretnék rávilágítani, hogy még a gyakran hangoztatott kijelentés, mely szerint válság van – az ország tönkremegy; válság van: a magyarság eltűnik; válság van: az igazi kritika nélkül nem jöhet létre magas minőségű irodalom – mennyire indokolja azt, hogy e kijelentést és a hozzá vezető utakat, körülményeket újraértékeljük.

MAYA LO BELLO

„WHAT WAS A WHOLE HAS COME APART”

The paper focuses on the strong sense of social crisis that led to the creation of the journal, *Nyugat*, in 1908. As the famous poet, Endre Ady described it: „What was a whole has come apart,” a sentiment echoed in the works of Anna Lesznai, Margit Kaffka and Mihály Babits. While literary historians have examined how this crisis forced *Nyugat*’s poets and authors to break with tradition, which resulted in the creation of modern literature in Hungary, less attention has been paid to how this crisis affected the journal’s critics. Therefore this paper intends to examine *Nyugat*’s critical practices in order to ascertain how this phenomenon may have influenced impressionistic critics such as Miksa Fenyő, a *Nyugat* editor who often expressed his opinions concerning „traditional” critical theory at the time.

Due to constraints of time and space, the examination has been limited to articles published in *Nyugat*’s first year. Literary impressionism is discussed within the context of how impressionistic critics reflected upon and differentiated themselves from what they held to be traditional or „mainstream” critical practices. While this difference frequently led to heated debates between the followers of both literary groups, the paper argues that *Nyugat*’s critics did not refute traditional critical practice to the extent literary history frequently suggests; the paper would therefore like to demonstrate how tradition was adapted to modern literature’s alternate purposes.

Any discussion of literary impressionism must also address the thorny question of what precisely this term means. Until now, literary historians have analyzed this particular style of literary criticism from the point of view of one *Nyugat* critic, Ignó, who argued that an impressionistic critique could be written without adherence to any kind of previously established rules or criteria. Instead of debating the plausibility of this statement, in the paper the issue of literary impressionism is placed into the context of the times and is examined from the standpoint of various critics – with an emphasis on Miksa Fenyő – rather than concentrating solely on the role of Ignó. While defining the exact nature of literary impressionism may not be possible, the research indicates that critiques written in the impressionistic style offer a valuable glimpse into how *Nyugat* critics addressed the perception and transmission of knowledge at this crucial point in the life of a journal that would eventually define modern Hungarian literature.

MARIA PUCA

THE HUNGARIAN AVANT-GARDE AND THE RECEPTION OF ITALIAN FUTURISM IN HUNGARY

Introduction

My paper aims to give an account of the Hungarian avant-garde in the early 20th century, born as a result of the European crisis of the late 19th century.

Europe entered the 20th century characterized by deep changes in several fields: social, economic, political, cultural, artistic and literary. The phenomenon of industrialization caused the emergence of the working class, the formation of mass parties and the establishment of democratic instances, such as universal suffrage, and revealed the inadequacy of the elitist model of representation, typical of 19th century liberalism.

The programmes of the nationalist movements that gained strength in the late 19th century were inspired by conflict and violence; sense was rejected in favour of sensibility and tradition. The identification between science, truth and progress, key point of the model of 19th century positivism, was not valid anymore. New discoveries, non-Euclidean geographic spaces, Einstein's theory of relativity, Heisenberg's uncertainty principle led to a necessary re-examination of general theories accepted for centuries and considered universal.

The critic of the 19th century society strengthened and new interpretive perspectives came up thanks to Nietzsche's philosophical concept of *Übermensch* (overman), Bergson's *élan vital* (vital impetus), *The interpretation of dreams* by Freud, the theories on revolutionary trade unionism and Georges Sorel's exaltation of the role of action. The crisis of values and certainties coincided, at the turn of the 20th century, with real "revolutions" in literature and figurative arts, and it marked the beginning of the era of the avant-garde movements. Later criticism called "historical" the avant-garde arose and spread in the early 19th century, e.g. Expressionism, Cubism, Futurism, to distinguish them from "neo-avant-garde" that asserted itself after World War II.

The avant-garde, as we understand it today, corresponds to the research of those artistic groups that offer a radical innovation as opposed to an artistic tradition considered outdated or no longer suitable for contemporary civilization and society. "Avant-garde" defines an original and progressive art that announces the fight against conservatism and prosperity of mediocrity for the sake of a vision of the future. Modern art wasn't born as an evolution of 19th century art, but it came from a break from the 19th century values.

In Hungary, modernism conceived as alternative played an important role in the orientation of social sensitivity. The artist actively committed, as to a political cause, reacted to the critical situation of the early 20th century society by raising awareness among other intellectuals and making them ready for the change. Each socio-historical transformation, involves

a choice and art can offer an alternative with its own language and through its special means, in other words it can give a new scale of values and a new sensitivity.¹

At the beginning of the 20th century modern art offered its own alternative: the creation of innovative forms and the independence of visual language, as the activities of the first Hungarian avant-garde evidenced. Its theorist, the Hungarian poet, novelist, painter, essayist and editor Lajos Kassák named the new movement “Activism” and the members of his circle “Activists”. Kassák was initially influenced by the Italian Futurists, especially by F. T. Marinetti. In the essay “*Il futurismo*” di Lajos Kassák (“Futurism” by Lajos Kassák) – published on n. 12/2013 of the *Rivista di Studi Ungheresi* (Hungarian Studies Journal) – I present and translate the paper entitled *Futurism* written by Kassák and published between 1956 and 1957 in *Az izmusok története* (The history of isms). *Futurism* represents the first real analysis of Italian Futurism done by a great character of the Hungarian avant-garde. According to the innovation attempted by the Italian Futurists, the Activists created a visual language facing a renewed sensitivity and rejecting the contemporary social system.

Being part of the avant-garde did not only mean the adoption of a new style, but, in particular, the establishment of a different life model and vision of the world, aiming to retrieve the values and certainties that were undergoing a crisis in the age of Progress.

Hungary between the 19th and the 20th century

Historical and social context

Seventeen years after the defeat of the Hungarian revolution and war of independence, after ten years of terror, in 1866 the Hungarian Parliament voted unanimously in favour of an agreement with the Habsburg Monarchy, which was known as *Ausgleich* in German, or *kiegyezés* in Hungarian. The agreement established the autonomy of the Hungarian state within the Habsburg Empire. The compromise, which was concluded in 1867, tied Hungary to Austria until the Habsburg Empire’s dissolution.² Austria and Hungary shared the Ministries of Foreign Affairs and of War, for all the other Ministries they organized themselves autonomously.

In the second half of the nineteenth century Hungary was characterized by a process of modernization that especially regarded the industrialization of the country. The industrial revolution greatly influenced the development of the Hungarian working class: the most workers constituted the rural proletariat, and the phenomenon of immigration became fundamental in order to meet the growing demand for workers for the factories. Initially, women and children did not represent a substantial presence in textile and food industry, as it happened, on the contrary, in other European countries.

Immediately after the Austro-Hungarian Compromise the first Hungarian organization for the protection of the workers was established: the *Általános Munkássegylet* (General Workers’ Union). It launched its own journal with the aim of spreading the news about the strikes

¹ Lajos NÉMETH, “*Le modernisme en tant qu’alternative*”, = *Venezia, Italia e Ungheria tra Decadentismo e Avanguardia*, ed. Zsuzsa KOVÁCS and Péter SÁRKÖZY (Budapest, Akadémiai, 1990), 363–368.

² The decisions taken during the Peace Treaties of Versailles and Trianon in 1920 stripped Hungary of two-thirds of its territory and forced a third of the population, whose mother tongue was Hungarian, to live as “ethnic minority” in the new states of Central Europe: Czechoslovakia, Yugoslavia and Romania.

done in order to receive pay raises and limited working hours. Shortly after it, the *Általános Munkás Betegségélyező és Rokkant Pénztár* (General Working Bank for Illness and Assistance for people with disabilities) was created, it was the first institution of mutual assistance. The growth of the working class and the activities of the minor trade unions, established in 1880s, led to the organization of a unified trade union confederation in Hungary at the end of the 19th century. Despite the lack of political rights, the workers planned uprisings, strikes and riots, powered by an accentuated nationalism and by the idea of national independence. The living conditions of the workers were very poor, there were no working time regulations, the risk of unemployment was high, child and female labour was mainly employed, workers' salary could not let them afford more than a minimum subsistence, and, finally, the labour movement had no political representation.

A more defined organization of the labour movement took place in the early twentieth century. This allowed the mobilization of the working masses in favour of the movement itself and, at the same time, it caught the attention of the left opposition parties that considered the movement a possible ally to expand the range of their supporters.³

The Social Democratic Party of Hungary (*Magyarországi Szociáldemokrata Párt – MSZDP*), formed in 1890, made the Hungarian proletariat an independent and organised political force and provided a new basis to the historical and political thought by interpreting the Marxist ideas according to the Hungarian conditions of the time. At the beginning of the 20th century, the theories regarding the materialist interpretation of history and the importance of the class struggle were well known in Hungary. The working class, through its means – the democratic rights – was able to achieve its aim: the social revolution.

Budapest, the Hungarian metropolis

“The city is a political, cultural, anthropological and collective phenomenon, it is the space where everyday life take place and involve heavy doses of presences, public contacts and interactions, it is a form of association and social community.”⁴

In 1873 Óbuda, Buda and Pest were united to become a single city, Budapest, occupying both banks of the river Danube. At that time Budapest, the capital of the Hungarian Kingdom, was a medium-sized city of 300,000 inhabitants and its population trebled between 1875 and 1900. The rapid population growth fed upon all parts and nationalities of the Dual Monarchy. Migrants were attracted, first of all, by the vigorous industrial and economic boom. The milling industry, the food industry as well as the agricultural machinery were all settled in Budapest and the engineering industry began also to flourish.

During the dualist era, the Jewish people – which corresponded to a quarter of the population of Budapest in the late nineteenth century – played a very important role in Hungary. After the revolution of 1848–49 the Jewish religion was admitted among the recognized religions of the Kingdom of Hungary. All Jews were, thus, allowed to take part in all aspects of life: they could freely open factories and start commercial and craft businesses. This helped their full inclusion also in the cultural life of the State and, since then, most of the Hungarian

³ Katalin BOTOS and Sandro SERENARI eds., *Elementi di storia economica ungherese. Dal congresso di Vienna alla caduta del muro* (Bologna, Pendragon, 2008), vol. 5, 59.

⁴ Marco TORRES, *Nuovi Modelli di Città* (Milano, Tipomozza, 2004), 105.

intellectual *élite* was of Jewish origins.⁵ Moreover, the Jewish component formed the middle class that took care of the financial, commercial and business activities and encouraged the development of the Hungarian economy.

The unique geographical position of the capital played also a key role in the development of the economy. The Hungarian railway network was built before the industrial revolution, that is to say in the 1850s. All the main railway lines radiated out from the capital in all directions across the Carpathian Basin, towards Vienna, the Adriatic, the Balkans and northern Europe. In this way, Budapest could secure its control over the Carpathian Basin. In addition to this, Budapest became the largest river harbour where the different railway lines met at the navigable section of the Danube.

In 1870 the municipality set up the *Fővárosi Közmunkák Tanácsa* (City Council of Public Works), which elaborated a grand urban planning: there was a system of ring roads and boulevards, and a network of urban public transport. Between the end of 1890s and the Great War, Budapest experienced a period of economic and artistic growth as the main European capitals. The Hungarian capital became the city of sumptuous hotels, cafes and boulevards, and, after 1897, the new metropolis could shine of the new architectural-urban style of Art Deco (*Szeecesszió* in Hungarian).

The modern infrastructural development of the city was extraordinary: bridges were built over the Danube, in 1880s electric lighting was brought to the streets, trams appeared, followed by the first suburban trains, the first urban telephone exchange was installed. And, in 1896, the first underground railway of the European continent was opened here. The main road, *Andrássy út* (Andrássy Avenue), was built in the 1870s to connect the historical city centre to *Városliget*, the city park. The buildings located along the Avenue are magnificent examples of Neo-Renaissance architecture, proposed by Miklós Ybl. *Andrássy út* reaches the representative square in the city park, *Hősök tere* (Heroes' Square). The *Millennium Memorial*, completed in 1900, lies at the end of *Andrássy út* next to *Városliget*. *Andrássy út* and its surroundings became the country's cultural centre.

At the end of the 19th century Budapest was the national capital, cultural and political centre, and industrial and commercial centre as well. The urban area did not only accomplish the functional tasks, but it represented a landscape as well. In other words, it was a combination of elements connected to each other and perceptible through the senses. Each subject is naturally and culturally different, and perceives the urban environment by creating his/her own "mental maps" of the city. In these cases, the analysis of a urban area does not therefore concerns only the symbolic, visual and architectural aspects of the urban area, but also tactile, auditory and olfactory ones, deriving from the human presence or the social proximity and the interaction between man and technology.⁶

Each historic social formation assigned to each type of ground occupation or to each landscape a specific social image, a particular cultural, political and ideological significance. This means that different actors interact in the urban scene – diverse according to social class, gender, age, ethnicity, religion – and give to the various forms of urban areas a cultural value

⁵ Roberto RUSPANTI, *"Dalla Belle époque alla crisi della Monarchia"*, = *Storia della letteratura ungherese*, ed. Bruno VENTAVOLI (Torino, Lindau, 2004), vol. 1, 344–388.

⁶ Marco TORRES, *Nuovi Modelli di Città* (Milano, Tipomozza, 2004), 37.

as well, and not merely economic (costs) and functional. The urban concentrations are, therefore, landscapes of social representation and collective unconscious.⁷

At the turn of the 20th century, the social conflicts did not fail to happen in the climate of artistic fervour, mainly in Budapest, where an opposition to the landed aristocracy, who held the power, was represented by the Social Democratic Party, linked to the trade union, and by the circles of the liberal and progressive middle class, mostly of Jewish origins, but integrated from the point of view of language and culture. The Budapest society of the early years of the twentieth century was composed of the nationalist aristocracy, the gentry, basically conservative and strongly present in the public administration, the liberal middle class, who felt as necessary an improvement in the economic and political structure of the country, and finally, the working class⁸, educated according to the left-wing trade union⁹. It is interesting to highlight that many intellectuals of the Hungarian avant-garde, first of all Lajos Kassák, belonged to the Budapest working class.

Italian Futurism and its reception in Hungary

The birth of Italian futurism

The *Futurist Manifesto*, written by the Italian poet F. T. Marinetti, was published in French as *Manifeste du futurisme* in the newspaper *Le Figaro* on the 20th February 1909. It contained eleven points regarding the issues to be at the basis of the new movement.

The instances of modernity and dynamism, that Marinetti declaimed in a highly provocative tone, quickly spread and caught the attention of many young artists. The movement was open to novelties in different fields. The Futurists tended to the “convergence of the arts”, to a total art, a kind of an updated Wagnerian *Kunstgesamtwerk*, to what they called “polyexpressiveness”.¹⁰ In the following years other manifestos regarding specific arts were published: in 1910 the *Futurist Painters Manifesto*, signed by Boccioni, Carrà, Russolo, Severini and Balla, and the *Technical Manifesto of Futurist Painting*, signed by the same artists; in 1912 the *Technical Manifesto of Futurist Literature* by Marinetti, and the *Technical Manifesto of Futurist Sculpture*, signed by Boccioni; in 1914 the *Manifesto of Architecture* by Antonio Sant’Elia.

Futurism was “the first avant-garde movement that occurred with characteristics, which are non-specifically oriented in a sector of activity, but as an integral proposal of transformation of culture and behaviour, and, thanks to an entirely new and revolutionary formula, it built a tendency to the direct and continuous connection between art and life, which was born from the *fin-de-siècle* English aesthetics”¹¹.

⁷ TORRES, *Nuovi Modelli di Città*, 43.

⁸ The working class was dissatisfied with the reforms of the Social Democratic Party, which was excluded from the Hungarian Parliament as a result of the restricted universal suffrage.

⁹ The left-wing trade unionism had as its major theorist Ervin Szabó, who, after György Lukács, was the most important Hungarian Marxist philosopher of the twentieth century. According to Szabó, trade unionism was the model suitable for the Hungarian workers’ movement, the most effective mean for the fight against capitalism and the most important organ of the future society.

¹⁰ Luciano DE MARIA ed., *Marinetti e i futuristi* (Milano, Garzanti, 1994), XXXVII.

¹¹ Maurizio CALVESI, *Le due avanguardie: dal futurismo alla pop art* (Milano, Lerici Editori, 1966), 168.

Futurism, often called “anti-cultural movement”, aimed to erase the previous traditional culture, by going against the so-called “passéism”, namely the conservative mentality in arts, as in customs, against “passéist beauty ... whose essential elements were memory, nostalgia ... the picturesque, the imprecise, rusticity”. Marinetti proposed “a new beauty [...] that I call Geometric and Mechanical Splendour. Its essential elements are: hygienic forgetfulness, hope, desire, controlled-force, speed, light, will power, order, discipline, method; a feeling for the great city [...]; essential concision and synthesis; the happy precision of gears and well-oiled thoughts; [...] the poetry of cosmic forces supplants the poetry of the human”¹².

Futurism was a polemical movement of cultural battle; it was the symptomatic movement of a historical situation; a jumble of ideas and instincts, in which, although not distinctly, some real needs of the new age were expressed: the need to be modern, to grasp the truth of a life transformed by the era of technology, the need to find adequate expression to the age of the Industrial Revolution. The serious mistake of Futurism was to not consider the human fate in the dynamics of the mechanical era. Only Boccioni and, initially, Carrà became aware of the problem. However, the general direction of the movement was another, it was aimed to identify the terms of the technical progress together with those of human progress, and to consider, then, the man and the technique on the same level, to the detriment of man.¹³

The reception of Italian Futurism in Hungary: Lajos Kassák and the Hungarian avant-garde

The presentation of the Italian Futurists took place in the environment more akin to their poems in Hungary thanks to Activism. The Activists and the Futurists had in common the ideal of the anarchist revolution, in poetics the free verse, as well as to make resonate the feverish and collective Me, although Lajos Kassák himself blamed Marinetti, primarily because of his militarism, and this stance highlighted also the difference between their social understanding, tilting the balance in favour of the social consciousness of the first Hungarian avant-garde.¹⁴

In 1913 Kassák visited a temporary exhibition of futurist and expressionist art organized by *Der Sturm*, held in Budapest at the National Salon. The futurist exhibition included the works of Carrà, Boccioni, Severini, Russolo and Balla. The painting entitled *The Funeral of the Anarchist Galli* by Carlo Carrà excited him so much that he wrote an essay: *Carlo D. Carrà “Anarkista temetés” című képe alá* (Under the painting entitled “Funeral of an Anarchist” by Carlo D. Carrà), published on the journal *A Tett* on the 5th April 1916. The painting caught his attention, as he had lived a similar experience, when on the 23rd May 1912 (as he writes in his autobiography) he took part in a general strike, which turned into a great mass demonstration and also clashes with police, that caused several deaths. Kassák was struck by the way Carrà tried to represent the different layers of time and space to create dynamism and movement.

From 1909–1910 Kassák composed passionately rebellious and bizarre poems in free verse, in which he often flexed nouns as if they were verbs and made use of a language that

¹² CALVESI, *Le due avanguardie*, 130.

¹³ MARIO DE MICHELI, *Le avanguardie artistiche del Novecento* (Milano, Feltrinelli, 2002), 246.

¹⁴ György RÁBA, “La prima generazione della rivista «Nyugat» e la poesia italiana” = *Italia e Ungheria. Dieci secoli di rapporti letterari*, ed. Mátyás HORÁNYI and Tibor KLANICZAY (Budapest, Akadémiai, 1967), 302.

was not even remotely close to the Hungarian literary tradition, nor the language of a specific social class. The bold and innovative manipulation of the language reflected the vision of Kassák, who, together with his colleagues, became the spokesman of a fundamentally new culture, another world (coming soon) whose language had yet to be developed.¹⁵

In *Az izmusok története* (The history of the isms), Kassák affirms: “I showed up [to the public] in 1915 with my first collection of poems *Éposz Wagner maszkjában* (Epic in the mask of Wagner). It contained only thirteen poems”¹⁶. The sixth poem of the collection is the closest one to the poetics of Futurism:

Brrr...bum...bumbum...bum...
zokog az ég és a föld
s a katonák táncolnak a halállal.
Ssssi...brrrum pa-pa-pa, bum...bumm,
kerge kánkánt zenél a pokol tarackja:

Hajrá!

A dombon tüzet okád egy indiai kürtös,
borzad a föld s az egő távoli erdő alatt
nyihognak a szakállas normandiai ménék:

Hajrá!

Csakazértis!

Zzzzü...bum, bum...bumbumbum.
Bősz ágyúcsordák ugatnak a térben
s a vér már bíbor szökőkutat játszik,
röhög a szél, szakad a karcsú kőhidak gerince
s a völgyben veszett lokomotívok ritmusa szédít.

Vahiu...hijji-hi-hi-hi-hi-i-i.
Most száz babonás emlék csiklandozza a katonák esztét,
vannak, kik Páris vörös pántlikáit kacagják az égre,
kik Berlin sárga aranygyapját féltik,
kiket Moszkva fehér harangjátéka ríkat
és Arangyelovác, Debrecen, Csingtau, Cetinye
szent tavaszi kedve bokrosodik az űrben.

¹⁵ Éva FORGÁCS, “*Du gibst uns zu essen und deswegen kämpfen wir gegen dich*”, trans. Stephanie RUPP, = *Lajos Kassák. Botschafter der Avantgarde 1915–1927*, ed. Edit SASVÁRI, Franciska ZÓLYOM and Katalin Schulcz (Budapest, Literaturmuseum Petőfi–Kassák Museum, 2011), 27.

¹⁶ Lajos KASSÁK, *Az izmusok története* (Budapest, Magvető, 1972), 167.

Valahol meleg babusgató fészkek
és száz szerelmes asszonyi ágyék várja a katonákat,
de itt mindenütt vér, vér és ők nem tudnak csak ölni.
Fölöttük vad acélmadarak dalolnak a halálról,
pre-pre-pre, pre...pre...rererere...re-re-e-e-e...
és vér, vér, vér és tűz, tűz, tűz,
vér és tűz és fölötte, mint repülő sakál vonít a srapnel,
Zizegő golyóraj...Égő acélüstökösök...Szürke, zömök gránát...
s valahol a tajtos sörényű óperenciákon,
mint vérmes bronzbikák bogárganak az U 9 és XII-ők.
Fu-u-ujjjiii...bum...bururu-u...bumm...bumm...
siü-cupp, paka-paka-paka-paka-brura-rü-ü-ü-ü...
fru-urrru-u-u-u...pikk...frrrrrrru-u-u-u-u-u,
a porban egő rózsabokrot forgat a szél.

Ó jaj!...Testvér! Jezuskínszenvedése!...Márjámanym!

A füst sebesre marja a katonák torkát,
de a látás még egyszer törre élesedik a fekete gyapjún,
a dombokon két esett öszvér körme kapálja az eget,
aztán lassan-lassan az is elmerül a térben
s a végtelen pusztában, mint riadt, szakadt inú ordasok,
a földszínű katonák jajongva lopják szegény beteg szívük
és ahová lépnek mindenütt, vér...vér...vér.¹⁷

The war poems of Kassák have an extensive use of onomatopoeia, the adoption of free verse and a massive use of punctuation marks, all elements that characterised the futurist poetics. Referring to the thirteen poems collected in *Éposz Wagner maszkjában* (Epic in the mask of Wagner), Dezső Szabó addressed a letter to Kassák, in which he declared: “Do not take offence, but when I read your bum-bum pre-pre that is full of Marinetti’s influence, I would have liked to beat you up, despite my sincere sympathy”¹⁸.

In the early 20th century among the Hungarian poems we can find texts that seem poems – Imre Bori (monographer of Kassák) calls them “*versszerűek*”, in English “almost poetic prose” – but actually they are poems that do not seem to have a lyrical text. We are talking about free verse, born from the renovation of the traditional poetic form, and that, according to another critic of Hungarian modern poetry, István Szerdahelyi, it could not fall within the concept of “poetry”.

The new poetry, which was known as “free verse” or “poetry in prose” and later as “image-poetry” at the end of the second decade of the twentieth century, and especially in the twenties, represented the intellectual and sentimental destruction supported by the Hungarian

¹⁷ Lajos KASSÁK, “Without title”, = *Kassák Lajos összes versei*, ed. Lajosné KASSÁK (Budapest, Magvető, 1969), 12–13.

¹⁸ József TAKÁCS, “Kassák e il futurismo italiano”, = *Atti del IV Convegno interuniversitario dei docenti di lingua e letteratura ungherese e di finno-ugristica in Italia* (Torino, 15–18 ottobre 1979), ed. Paolo SANTARCANGELI (Torino–Budapest–Roma, Università degli Studi–Università Eötvös Lóránd–Accademia d’Ungheria, 1981), 196.

avant-garde. Kassák asserted that: “The basis of the new poetry was the feeling that has no ties; the expressive elements were rhythm and word...” He also added that: “The rose is not a rose because it smells, and poetry is not poetry because it has a rhythm. But the rose also has a scent, poetry also has a rhythm...”¹⁹. Kassák wanted his poetry to remain within the boundaries of the traditional concept of poetry, despite the use of free verse, and he recognized the criterion of rhythm as the guarantor of the so-called “almost poetic prose”.

Unlike Kassák, Marinetti was in favour of a clean break with the past poetic forms and themes. In 1905 Marinetti’s journal, *Poesia*, launched a “global survey” about the free verse in order to support the abolition of the traditional formal verse. Free verse was seen as the verbal equivalent of “summarising and synthesising rail and cars speeds”²⁰.

Despite a substantial ideological difference between Hungarian Activism and Italian Futurism, Kassák, who was open to contributions from all European contemporary avant-gardes, continued to publish poems and paintings of the Italian Futurists in his journal: in the fifteenth issue of *A Tett*, on 1st July 1916, appeared *Battaglia. Peso + odore*, translated by Aladár Komját (F. T. Marinetti, *Csata. Súly + szag*); in the next issue published in August, the 16th, *Le case parlano* by Libero Altomare (L. Altomare, *A házak beszélnek*). In 1918 appeared in *Ma* poems written by Altomare and Buzzi (“Ma”, III, 12, 20th December 1918, 148–149.), and on the covers of the journal there was also Boccioni’s work *Espansione spiraleica di muscoli in movimento*. (“Ma”, III, 5, 1st May 1918, 53. (Work really close to Expressionism). The translation of Marinetti’s manifesto entitled *Tattilismo* was published in *Ma*, in June 21st, 1921.

In 1922, through *Book of new artists*, Kassák and Moholy-Nagy tried to take stock of the various stages that the Hungarian avant-garde, along with the European avant-garde, had experienced. According to Kassák the Italian Futurists (Boccioni and Russolo) launched the new art, followed by the Expressionists (Kandinsky, Arp, Chagall) and the Cubists (Picasso, Braque). At the peak of this evolution there are the Russian Constructivists, Viking Eggeling, Hans Richter and the Hungarian *Bildarchitektur* or *képarchitektúra* (picture-architecture). In its introduction Kassák affirms that Italian Futurism had a function of liberation, however, the movement was “[...] a not refined liberation from the yoke of classical aesthetics of those forces, which were still without guidance. First of all, it was the action of muscles and tendons [...] It’s a leap without direction. Constructivism, of which «picture-architecture» is an original alternative, was the culmination of a journey that the Hungarian avant-garde had started under the influence of Futurism: it finally gave a clear direction to the forces that Futurism had freed.”²¹

In the issue of *Ma* dedicated to music and theater *Teatro antipsicologico astratto di puri elementi e il teatro tattile* by Marinetti (“Ma”, *Musik und Theater Nummer*, 15 September 1924), and *Scène dynamique futuriste* by Enrico Prampolini were published in the original languages. The 15th January 1925 Kassák published an article about Marinetti, describing him as “the Italian, the Futurist, the artist, one of the most distinguished representatives of

¹⁹ Imre BORI, *Lajos Kassák, “Csavargók, alkotók”. A versszerűség kritériumai a 20. századi magyar költészetben*, = *A magyar vers*, ed. Miklós BÉLÁDI, József JANKOVICS and Judit NYERGES (Budapest, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1985), 252.

²⁰ Maurizio CALVESI, *Il futurismo* (Milano, Fratelli Fabbri, 1976), 42.

²¹ Giampiero CAVAGLIÀ, “*Il futurismo italiano e l’avanguardia ungherese*”, = *L’Ungheria e l’Europa*, ed. Katie ROGGERO, Péter SÁRKÖZY and Gianni VATTIMO (Roma, Bulzoni Editori, 1996), 253.

our time” and he added that: “The first symptom of the current revolutionary period was the appearance of the Italian Futurists”²².

Conclusions

At the beginning of the twentieth century both the Hungarian and the Italian culture were unprepared to accept the social ideas and the cultural innovations presented by the respective avant-gardes; and a similar condition was due to the fact that none of the two cultures had fully lived the previous literary and artistic trend, that is to say Symbolism.

Marinetti's Futurism has not only been a global movement, an artistic experience, it has embraced very different fields: literature, visual arts, music, dance, custom, theatre, morality, politics. Similarly, Activism always appeared open and interested in various areas of human experience, and the artistic aspect and, in particular, the social one, have played a key role during its activities.

Among the common precursors to both avant-garde movements we can remember Whitman, Nietzsche and the French Symbolists. Whitman was an American writer and poet of the nineteenth century, a bard of freedom through the free verse, he proposed a visionary model, which conferred to the man a central role in consideration of the sense of perception and understanding of things. The theories about the *Übermensch* and the “Will to Power” developed by the German philosopher Friedrich Nietzsche gave the inspiration for the creation of Marinetti's futurist man, who, for efficiency and power, had to be up to the machineries and to the new possibilities offered by technology and science; and of Kassák's new man/collective individual, who had to embody a model for the future society, the absolute measure of a new life and a new art. Finally, among the Symbolists we can mention Baudelaire, Mallarmé and Verlaine, whose works have influenced the first poems of the leaders of the Hungarian and Italian avant-gardes.

The society that was supposed to have as a reference model the futurist man or the kassákian new man corresponded to a society derived from a total change that should have happened, besides in the artistic and literary field, also in the social and political context. The “life-changing” had to take place, according to the Futurists, through the war, “the world's only hygiene”, which would have led to the establishment of a different social and existential order that better suited the new era of progress and industrialization. The Activists were against the war and considered the permanent revolution – with a socialist character – the instrument capable of creating a modern and better society.

During the creation of a society in compliance with the Futurists' ideals or with those of the Hungarian avant-garde, art serves as a protagonist: both movements refuse *l'art pour l'art* and believe in the combination of “art and life”. The violence with which the Futurists have introduced life in art is not, however, typical of the Hungarian avant-garde, called by the same founder Activism, because, as engaged artists they preferred a contamination of the two aspects from a social point of view, rather than an aesthetic one.

The two avant-garde movements were born and developed in cities – Budapest and Milan – where the phenomena of industrialization and urbanization were already strengthened. In both cities happened the development of the working class and the fight, supported by the

²² CAVAGLIÀ, “*Il futurismo italiano e l'avanguardia ungherese*”, 254.

trade unions, to improve the working conditions of the workers. The Futurists considered the strike a moment of violence, while Kassák, who was originally a worker, was particularly sensitive to the problems of the working class, and judged the strike a moment of ideological and expressive freedom. His life and his various activities were always filled with a strong ethical and social sense. If Kassák was moved by a sense of social and political duty, Marinetti was surely not; in fact, he always preferred the aesthetic aspect: the Futurists did not take sides against the middle class as representatives of a particular social class, but because they did not share their ideals of order and peaceful well-being and their provincialism.

A major difference to put in evidence between the two movements, and especially between the two leaders, is their relationship towards the political powers of the time. In 1929, with the election of Marinetti to the Academy of Italy, Futurism came to terms with Mussolini's Fascism. For this reason, the principles, on which the Italian avant-garde movement was founded, were not valid anymore: the anti-tradition and irrationality became tradition and rigor. Kassák never agreed to a compromise with the Hungarian political powers and was the spokesperson of political values in a socialist direction, which, however, he did not see to become true during the Republic of Councils of Béla Kun, and even in the years after World War II, under the command of Rákosi and Kádár. Such a disappointment did not prevent him from continuing to spread his ideals through journals, painting and poetry.

While for Kassák the engaged artist was an expert both in arts and in politics, fact that would have implied the possibility for the artist to assume power and to use it for real social purposes, for Marinetti and the Futurists, the artist was admittedly the most suitable and qualified person to assume power, thanks to the explosive tension of his vitality and the ability to plan the future.

Activism and Futurism have been two innovative and overwhelming movements: their creators, Kassák and Marinetti, understood that, in order to spread their thought and/or art and avant-garde culture, they had to approach the masses by publishing posters and journals and by organising public readings, *soirées* and exhibitions. Their relationship with politics, the moments of agreement and confrontation with political personalities let that both movements become an integral part of that historical period, influencing its culture and society.

MARIA PUCA

THE HUNGARIAN AVANT-GARDE AND THE RECEPTION OF FUTURISM IN HUNGARY

The paper aims to give an account of the Hungarian avant-garde in the early 20th century, born as a result of the European crisis of the late 19th century.

Europe entered the 20th century characterized by deep changes in several fields: social, economic, political, cultural, artistic, literary, etc. The phenomenon of industrialization caused the emergence of the working class, the formation of mass parties and the establishment of democratic instances, such as universal suffrage, and revealed the inadequacy of the elitist model of representation, typical of 19th century liberalism.

The programmes of the nationalist movements that gained strength in the late 19th century were inspired by conflict and violence; sense was rejected in favor of sensibility and

tradition. The identification between science, truth and progress, a key point of the model of 19th century positivism, was not valid anymore. New discoveries, non-Euclidean geographic spaces, Einstein's theory of relativity, Heisenberg's uncertainty principle led to a necessary re-examination of general theories accepted for centuries and considered universal.

The criticism of the 19th century society strengthened and new interpretive perspectives came up thanks to Nietzsche's philosophical concept of *Übermensch* (overman), Bergson's *élan vital* (vital impetus), The interpretation of dreams by Freud, the theories on revolutionary syndicalism and Georges Sorel's exaltation of the role of action.

The crisis of values and certainties coincided, at the turn of the 20th century, with real "revolutions" in literature and figurative arts, and it marked the beginning of the era of the avant-garde movements.

Later criticism termed the avant-garde that had arisen and spread in the early 19th century historical, e.g. Expressionism, Cubism, Futurism, etc., to distinguish them from "neo-avant-garde" that asserted itself after World War II.

The avant-garde, as we understand it today, corresponds to the research of those artistic groups that offer a radical innovation as opposed to an artistic tradition considered outdated or no longer suitable for contemporary civilization and society. "Avant-garde" defines an original and progressive art that announces the fight against conservatism and prosperity of mediocrity for the sake of a vision of the future. Modern art – as claimed by the Italian art historian Mario De Micheli – wasn't born as an evolution of 19th century art, but it came from a break with 19th century values.

In Hungary, modernism conceived as an alternative – according to the Hungarian art historian Lajos Németh – played an important role in the orientation of social sensitivity. The artist actively committed, as to a political cause, reacted to the critical situation of the early 20th century society by raising awareness among other intellectuals and making them ready for the change.

Each socio-historical transformation, according to Németh, involves a choice and art can offer an alternative with its own language and through its special means, in other words it can give a new scale of values and a new sensitivity.

At the beginning of the 20th century modern art offered its own alternative: the creation of innovative forms and the independence of visual language, as evidenced by the activities of the first Hungarian avant-garde. Its theoretician, the Hungarian poet, novelist, painter, essayist and editor Lajos Kassák named the new movement "Activism" and the members of his circle "Activists". Kassák was initially influenced by the Italian Futurists, especially by F. T. Marinetti. In this paper "*Il futurismo*" by Lajos Kassák ("Futurism" by Lajos Kassák) – being printed on n. 12/2013 of the *Rivista di Studi Ungheresi* (Hungarian Studies Journal) – presented in a translated form (published between 1956 and 1957 in *Az izmusok története*, i.e. *The history of Isms*). *Futurism* represents the first real analysis of Italian Futurism done by a great character of the Hungarian avant-garde. According to the innovation attempted by the Italian Futurists, the Activists created a visual language facing a renewed sensitivity and rejecting the contemporary social system.

Being part of the avant-garde did not only mean the adoption of a new style, but, in particular, the establishment of a different life model and vision of the world, aiming to retrieve the values and certainties that were undergoing a crisis in the age of Progress.

A MAGYAR CSILLAG ÉS AZ EGYÜTTES VALLOMÁS

A válság és kultúra kapcsolatáról gondolkodva a magyar irodalom egy olyan epizódjáról szeretnék beszélni, amely a 20. század egyik legnagyobb válsága, a második világháború idejét idézi fel. Az egyetemes értékválságra, amelyet ez a háború és ezek az évek hoztak el, választ kellett vagy kellett volna találnia mindenkinek, megtalálnia helyét az új helyzetben, az összeomló és újjá formálódó világban – és ez a feladat várt az írókra, művészekre is. De rájuk talán még inkább, mint másokra, hiszen, ahogy Márai Sándor fogalmazott 1942-es lillafüredi beszédében: „Az író az egyetlen szellemi munkás, akit minden korban, minden nagy sorsforduló pillanatában menthetetlenül a politikai arénába szólít a közösség, s nemcsak az emberi élet örök, nagy kérdéscúspontjaira vár választ tőle, hanem a pillanat égető kérdéseire is.”¹

Mi volt tehát az írók, értelmiségiek feladata ebben a válságban? Milyen magatartásformák álltak előttük választási lehetőségként? Akik a háború befejezését kívánták, akiket a folyamatos borzalmak elrettentettek, akik a fennálló politikai rendszerrel nem értettek egyet, többféle módját is választhatták az ellenállásnak. Az író fegyvere a szó. Azonban a szellemi ellenállásban az írott szó harca a háború éve alatt egyre inkább kiüresedett, tettek híján súlytalanná vált, a hiteles írásművek pedig nem válhattak ki olyan gyakorlati hatást, mely a helyzet megváltozását eredményezte volna. A művek megjelenésének a cenzúra szabott határt, egyes írók az elméletek világába menekültek a cselekvés helyett; esztétikai célokat tűztek maguk elé a gyakorlatiak helyett. A másik ellenállási magatartásforma a hallgatás. Azonban ha az író hallgatni kényszerül, saját írói identitása kerül előbb-utóbb válságba. Tanulmányomban a magyar irodalom szellemi ellenállásának egyik dokumentumát szeretném részletesebben elemezni.

A háborút megelőző évtizedben több olyan írói szervezkedés zajlott, melyek a politikai vezetést és a szellemi élet kiemelkedő személyiségeit próbálták közelíteni egymáshoz. 1936 áprilisában a Zilahy Lajos által megszervezett Új Szellemi Front, 1937 márciusában a már szélesebb réteget megmozgató Márciusi Front volt olyan összefogás, amely politikai és társadalmi célokat is tűzött maga elé. E kezdeményezések, bár tanulmányok, cikksorozatok, irodalmi művek révén termékenyítőleg hatottak a szellemi életre, politikai téren rövid életűnek és végül hasztalannak bizonyultak. 1941-ben a *Nyugat* megszüntetése újabb állomása volt a szabad szellemi élet korlátozásának.

¹ Márai Sándor lillafüredi beszédét teljes terjedelmében idézi: DOMBRÁDY Lóránd, *Szombat helyi Ferenc és Márai Sándor előadása az 1942 novemberi lillafüredi írótalálkozón*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 122(2006), 3. sz., 763–783. A Márai-beszéd a 775–782. oldalig olvasható.

A *Magyar Csillag* folyóirat úgy maradt meg az irodalmi köztudatban, mint a második világháború alatti szellemi ellenállás egyik központja.² Nem véletlen, hiszen helyet adott olyan íróknak és véleményeknek is, amelyek ebben az időben végleg kiszorultak már más irodalmi orgánumból. Az 1941 októberében a *Nyugat* utódaként megindított és 1944 áprilisával, a német megszállással betöltött lap főszerkesztője, Illyés Gyula és szerkesztőtársai arra törekedtek, hogy az irodalom és kultúra emberiségét megtartó erejét, humánusát hangsúlyozzák a megjelentetett szépirodalmi és kritikai anyag révén. A kortársak visszaemlékezéseinek tükrében³ a *Magyar Csillag* úgy tűnik fel, mint menedék, melynek szerzői között szerepeltek a kor legjelentősebb írói, olyan üldözöttek is, akik másutt már nem találtak publikálási lehetőséget.

Ahogy Illyés több alkalommal is megfogalmazta,⁴ a folyóirat megalakulásakor a szerkesztők három fő célt tűztek maguk elé. Elsőként az írók összebékítését – az írók közötti ellentétek egyre inkább kiéleződtek ezekben az években, e viták egy részének háttérében nem egyszerű véleménykülönbség vagy ellenszenv, hanem politikai indíttatás, eltérő társadalmi nézetek és szociokulturális háttér álltak, amelyek különbségeit a háborús helyzet csak egyre jobban kiélezte.

A folyóirat második célkitűzése az igényes kritika megteremtése, ezáltal az irodalmi színvonal emelése volt. Harmadik célként pedig az írói tekintély visszaszerzése fogalmazódott meg, amelyre természetesen – a *Magyar Csillag* szerkesztőinek felfogása szerint – akkor lett volna mód, ha az írások színvonala és a kritikák hangvétele megfelelő, ha a művek háttérében azzal szinkronban álló írói magatartás áll, ha az írók az olvasókat megérintő problémákról szólnak. A folyóirat három célja tehát szorosan összefüggött, egymás vonatkozásában volt értelmezhető és elérhető. E célok, a maguk idealisztikus megfogalmazásában jól kirajzolták a szerkesztőség elképzeléseit az irodalom és irodalmi élet feladatairól.

1943. május 15-én a *Magyar Csillag* az *Együttes vallomás* című kiáltvánnyal az első oldalán jelent meg.⁵ Az egyoldalas dokumentum⁶ felszólalt az irodalmi életben folyó csatározások ellen, elutasította, hogy az írók műveit politikai céllal felhasználják, ugyanakkor helyes írói magatartásra szólított fel.

² PERGEL Ferenc, *A Nyugat utóda a Magyar Csillag (1941–1944): A magyar szellemi ellenállás történetéből*, Vigília 37(1972), 8. sz., 527–537.; Uő, *A Magyar Csillag (1941–1944) = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1968–1969*, szerk. DEZSÉNYI Béla, Budapest, OSZK, 1971, 417–435; SÖTÉR István, *A Nyugat korszakai*, Literatura 7(1981), 5. sz., 3–9., 8.; KOZMA Huba, *Egy progresszív irodalmi folyóirat: Negyven éve indult a Magyar Csillag*, Forrás 13(1981), 10. sz., 61–71.; BÉLÁDI Miklós, *A Magyar Csillag*, Literatura 7(1981), 5. sz., 73–84.; Németh G. Béla, *A fölkészülés folyóirata: a Magyar Csillag: A szerkesztő Illyés*, Kortárs 38(1994), 5. sz., 5–13.

³ *Vallomások a Nyugatról*, szerk. RÖNAY László, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, Népművelés Propaganda Iroda, 1971

⁴ ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek*, Magyar Csillag 1(1941), 2. sz., 97–106. Kötetben: Uő, *Itt élned kell*, Budapest, Szépirodalmi, 1976, II. 128–146.; „Magyarországon megindult valami egészséges mozgalom”, BELLA Andor interjúja Illyés Gyulával = *A költő felel: Beszélgetések Illyés Gyulával*, szerk. FÖLDES Anna, Budapest, Szépirodalmi, 1986, 77–79. Első megjelenése: Ua., Film Színház Irodalom, 1942. május 29–június 4.

⁵ ILLÉS Endre, ILLYÉS Gyula, KODOLÁNYI János, MÁRAI Sándor, TAMÁSI Áron, VERES Péter, ZILAHY Lajos, *Együttes vallomás*, Magyar Csillag, 3(1943), 9. sz., 573.

⁶ *Együttes vallomás*, 1943. április 29., gépelt, 1f, Illyés-hagyaték.

Együttes vallomás

Irodalmunk történetéből is úgy ismeretes a magyar író, mint nemzetének lelkiismerete. Hűséges volt mindig az emberi eszményekhez és a nemes faji hagyományokhoz, de a szűkséges nemzeti fejlődés érdekében és a nép sorsának javításáért ugyanakkor vállalta a harcot is.

Az első világháború óta a mi írói nemzedékünk ugyanezt tette.

Eleddig a sors megtagadta tőlünk azt a legfőbb jutalmat, hogy eszményeinket politikai és társadalmi erők a nemzet életében valóra váltsák. Ehelyett szellemi eredményeinket világnézeti és társadalmi jelszavak alá próbálták temetni két évtizeden keresztül; küzdelmünket pedig azzal rontják ma is, hogy egyrészt az irodalmi életben ellentéteket szítanak, másrészt pedig írókat és műveket célzatos politikai színnel festenek be.

Szükségesnek tartjuk az elvi vitákat, amelyek tisztáznak és tisztítanak, de az építő szellem tekintélyének védelmében elítéljük azt a személyeskedő és pártos modort, melyben egyes írók is megnyilatkoznak néha. Hívei vagyunk annak is, hogy az írói meggyőződést és a műveket a nemzetépítés és a társadalmi fejlődés szemszögéből vizsgálják, de a magyarság egyetemes érdekének védelmében visszautasítunk minden olyan célzatos ítélezést, melynek szempontjai inkább hatalomvédők vagy pártosak, mint egyetemes érdekűek.

Ilyen esetekben, ha legtöbbször lemondunk a személyes védekezés jogáról, úgy érezzük, hogy a szellemi öntudat megbecsülése rejlik ebben a lemondásban; az esetenként való bajtársi védelem helyett pedig inkább közös eszményeink védelmét választjuk, hogy ezáltal is példázzuk a fokozott fegyelmet és a közös felelősséget a nemzeti sorsban.

Korváltó és háborús időkben, amikor a szenvedélyeket sok minden csábítja nemtelen csapongásra, nem könnyű a fegyelem benső fogadalmában élni. S bár, éppen hangadó helyeken, vajmi ritkán értékeli ezt az önkéntes fegyelmet, mi mégis erre köteleztük magunkat, mint ahogy a magyar falu és a munkás tömegek is ilyen fegyelemben élnek. Tévedne azonban bárki, aki azt gondolná, hogy a magyar író önkéntes fegyelme a magyar sors mai vajúdásában csökkent éberséget jelent, vagy elaltatott szenvedélyt a nemzeti fejlődés és a társadalmi átalakulás dolgában. Egyedül a szellem méltóságát, a gondolkodás, a beszéd és az írás színvonalát szerelnők fegyelmezetten s oly sok veszély között megőrizni. Meg kell őriznünk, mert úgy hisszük, hogy a szellem erkölcsi tekintélyére, valamint a beszéd és az írás emberi hitelére igen nagy szükség van. S bizonyára még nagyobb szükség lesz rá akkor, amikor megújult nemzetet kell majd teremteni, igazságos magyar és emberi társadalmat, s valóban édes Hazát a dolgozó magyaroknak.

Reméljük és hisszük, hogy ezen írás belső tartalmával egyetértének azok az írótag-saink is, akiket nem volt módunk s alkalmunk szándékunkról értesíteni s akiknek így adunk hírt.

A nyilatkozat aláírói Illés Endre, Illyés Gyula, Kodolányi János, Márai Sándor, Tamási Áron, Veres Péter és Zilahy Lajos voltak.⁷

Röviden összefoglalva az *Együttes vallomás* az írók egymás ellen való, nem megfelelő hangvételű, gyakran politikai háttérű vagy személyeskedő vitái ellen íródott. Tudjuk a kor dokumentumaiból, napilapokból és irodalmi orgánumból, naplóból és feljegyzésekből,

⁷ *Együttes vallomás, i. m.*

de az irodalmi művekből is, hogy ezekben az években valóban éles viták, támadások és ellentámadások dúltak az írók között. Az Illyés-hagyaték is megőrzött számtalan levelet, de a *Naplójegyzet*ekből is kiderül, hogy magát a *Magyar Csillagot* és Illyést is rengeteg támadás érte.⁸ Elfogadható tehát az a feltevés, hogy az *Együttes vallomás* elsődleges célja az írók összebékítése volt. Ugyanakkor nem lehet nem kihallani a szövegből azokat a hangokat, melyek már más, egyetemesebb kérdésekre, az írók a válságban tanúsított magatartására vonatkoznak.

Az *Együttes vallomás* az értékek és erők megőrzésére szólított fel, átmentésükre, egy olyan korba, amikor a háború után maradt romokból kell fizikailag és szellemileg újjáépíteni az országot. Az *Együttes vallomás* életre hívója az a gondolat lehetett tehát, hogy a jobb érzésű íróknak összefogva, egyetemes jó ügyekért kell harcba szállniuk, nem egymás ellen, vagy ha azt nem lehet megtenni, akkor hallgatniuk kell.

Illyés Gyula hagyatéka az 1941–44-es évekből több, a *Magyar Csillag* szerkesztésével kapcsolatos levelet és dokumentumot őrzött meg.⁹ Ezek jelentős része nemrégiben került elő, köztük az *Együttes vallomás* keletkezését és közlését előkészítő levelekkel. E mindaddig publikálatlan dokumentumokat szeretném most bemutatni, kitérve a nyilatkozat keletkezés-történetére és szellemi kapcsolódásaira.

A dokumentumokat vizsgálva először a nyilatkozat létrejöttéről kapunk információt. Az *Együttes Vallomás* másolt példányait levélben juttatták el az aláírásra kiválasztott írókhoz – legalábbis egy részükhöz. A szöveg alatt nyomtatva már ott álltak az írók nevei, az aláíró-nak csak szignálnia kellett a lapot. Tehát, már a megszövegezésnél eldőlt, hogy csak „meghívásos alapon” lehet aláírni – vagy visszautasítani az aláírást. Az *Együttes vallomás* eredeti, aláírásra szétküldött példányait vizsgálva kiderül, hogy kezdetben nem hét, hanem tizenkét név szerepelt a nyilatkozat alatt. Az előbb felsoroltak Schöppflin Aladár, Cs. Szabó László, Szabó Lőrinc, Keresztury Dezső és Németh László nevével egészültek ki. Az eredeti, minden példányban egyező, másolt dokumentumhoz egy kísérőlevél¹⁰ is tartozott, mely szintén azonos volt minden esetben.

Kedves Barátom

Tamási Áron gondolata volt, hogy szellemi életünk eldurvulásának megakadályozása végett a mellékelt „Együttes vallomás”-t – melyet ő szövegezett meg – a Magyar Csillagban közzétegyük. A vallomást úgy szeretnénk megjelentetni, hogy az a tizenkét író írja alá, akinek a nevét már előre kiszedtük. Kérjük, levélben vagy telefonon mielőbbi szíves jóváhagyásodat.

Szeretettel üdvözlöl

Illyés Gyula

⁸ PERGEL Ferenc, *A Magyar Csillag*, 418., DOMOKOS Mátyás, *Valami a Magyar Csillagról*, Magyar Szemle, 12(2005), 5–6. sz., 35–48.; *Összinté beszélgetés Illyés Gyulával a Magyar Csillagról*, SZABÓ István interjúja Illyés Gyulával = *A költő felel...i. m.*, 65–69. Első megjelenése: *Ua.*, Magyar Nemzet, 1941. szeptember 30. sz.; „*Nem kötöttem kompromisszumot*”, BELLA Andor interjúja Illyés Gyulával = *Uo.*, 74–76. Első megjelenése: *Ua.*, Film Színház Irodalom 1941. november 28.–december 4. sz.; ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek*, Magyar Csillag, 1(1941, 2. sz., 97–106. Későbbi kötetben is megjelent: *Uő, Itt élned kell*, Budapest, Szépirodalmi, 1976., II. 128–146.

⁹ Köszönöm az Illyés-hagyaték gondozójának, Illyés Máriának, hogy az anyagba beletekinthettem és publikálatlan dokumentumokat felhasználhattam a tanulmányomhoz.

¹⁰ ILLYÉS Gyula körlevele, 1943. április 29., gépelt, 1f, Illyés-hagyaték.

A *vallomás* gondolata és szövege Tamási Árontól ered, de az ő eredeti levele sajnos nem maradt fenn a hagyatékban, ezért nem kaphatunk választ a nyilatkozat tervével kapcsolatos felmerülő kérdésekre. Miért ezt a tizenkét író szemelték ki a szerkesztők aláírásra, és közülük az a bizonyos öt végül miért nem írta alá a nyilatkozatot? Ez sajnos nem derül ki egyértelműen a dokumentumokból. Feltételezhetjük, hogy a *Magyar Csillag* köréhez szorosabban tartozó, ott rendszeresen publikáló, esetleg a szerkesztésben is részt vállaló írók kerültek a listára. A tizenkét író közül ez mindenkire áll. Illés Endre, Keresztury Dezső, Schöpflin Aladár, Cs. Szabó László a szerkesztőség belső köréhez tartoztak, kritikáik, esszéik szinte minden számban megjelentek;¹¹ Veres Péter és Németh László összesen hét-nyolc írásával volt jelen a lapban, azonban az Illyés-hagyatékban fennmaradt levelezés tanúsága szerint rendszeres, élénk kapcsolatban voltak Illyéssel, akárcsak a négy évfolyamban négy írásával szereplő Tamási Áron. Ugyanez az intenzív levelezési kapcsolat jellemző a csak elvétve megjelenő¹² Zilahy Lajosra is. Szabó Lőrinc versei, versfordításai szintén gyakran jelentek meg a lapban, bár fennmaradt levele sokkal kevesebb van – ez arra a gyakorlati okra is visszavezethető, hogy a szerkesztőség tagjaival rendszeresebb volt a személyes kapcsolata. Kodolányi János és Márai Sándor írásai ritkábbak a *Magyar Csillag*ban, és levelei a hagyatékban, de mindketten a rendszeres és jelentős szerzők közé tartoznak.¹³ Azt is tekintetbe kell vennünk, hogy 1943 közepén az írók egy része a fronton katonai szolgálatban vagy munkaszolgálaton volt. Az itthon maradtak közül a zsidó származásúaknak pedig nem vagy csak korlátozott mértékben jelenhettek meg írásai, szerepeltetésük az aláírók között pedig – még a zsidó származású szerzőket egészen az 1944-es megszüntetéséig közlő *Magyar Csillag* esetében is – az egész nyilatkozat cenzúrázásával fenyegetett volna.

Mégis, mindez nem tűnik elégséges indoknak, hiszen több a folyóirathoz közel álló irodalmi személyiség maradt ki a nyilatkozat aláírásából. A kiválasztás egyik szempontjára Tamási Áron egy 1943. május 2-án Kolozsváron kelt távirata világít rá, melyet – feltehetően – Illés Endrének címzett a Révai Kiadóba.¹⁴

máj 2 Kolozsvár – Révai Intézet Budapest Vadász utca 16.

Kedves Bandi remélem könyvemről jó hírt hamar küldesz kortársi elvet aláírásnál szöveg szerint is követni kell így Schöpflin kimarad melegen üdvözl Tamási Áron

Feltehető ennek alapján, hogy az első körben bekerült Schöpflin Aladár végül azért maradt ki, mert egy generációba tartozó írók csoportjának aláírását szerették volna megszerezni. A valóban egy generációval idősebb Schöpflin kivételével a többi író szinte egykorú volt, néhány év választotta el csak születésüket.¹⁵ Így világosabbá válik, hogy a *Magyar Csillag*hoz közel álló, ott publikáló, jelentősebb, egy korcsoportba tartozó írók voltak az aláírók. Ki kell emelni azonban, hogy – legalábbis szándékuk szerint – e csoport nem kizáró, hanem éppen az egyetértést kereső, nyitott csoport volt. Erről tanúskodik a *Vallomás* utolsó mondata is.

¹¹ A megjelenések gyakoriságára vonatkozó adatokat a *Magyar Csillag* évfolyamonkénti repertórium alapján állítottam össze.

¹² Összesen két írása jelent meg.

¹³ Mindkettőjüknek négy-négy írása jelent meg az évek során.

¹⁴ TAMÁSI ÁRON Illés Endrének, Kolozsvár, 1943. május 2., távirat, 1f., Illyés-hagyaték.

¹⁵ A hét aláíró közt így csak Zilahy Lajos lógott ki a sorból némiképp, aki 1891-ben született. Társai mind 1897 és 1902 között születtek.

Minthogy a *Magyar Csillag* az írók összebékítését tartotta céljának, ezt, mint saját szerzőik és szerkesztőik nyilatkozatát tekinthették. Ugyanakkor látható, hogy a legkülönbözőbb táborokból a jelentős neveket soroltatja fel a nyilatkozat. Így kerül egy lapra Kodolányi János Márai Sándorral, Veres Péter Cs. Szabó Lászlóval és Szabó Lőrinnel vagy Illés Endrével, Márai Sándor Illyés Gyulával,¹⁶ Németh Lászlóval.

A válaszok közül három levelet őrzött meg az Illyés-hagyaték. Márai Sándor beleegyező levelében¹⁷ kétségeinek is hangot ad.

Kedves Barátom,

Mellékelten küldöm vissza az aláírt „Vallomás”-t. Bizalmasan csak annyit, hogy túlságos tisztesség ez a nyilatkozat azok számára, akik alkalmat adtak reá, hogy megszövegeztessék és aláírassák.

Sokan közülünk még mindig abban a téveszmében élnek, hogy „ellenfelekkel” állnak szemközt. De előbb-utóbb kénytelen lesz mindenki a saját bőrén megtanulni, hogy nincsenek „ellenfelek” többé, csak hasfelmetszők, vagy tyúktolvajok. S ezek címére teljesen meddő vállalkozás vallomásokat intézni. Ez a helyzet a jövőben, az úgynevezett változáson belül sem fog változni: a személyek majd változnak, a hang és szándék nem. A mi nemzedékünk kénytelen beletörödni, hogy egész életében úgynevezett előkelő és magasztos, tehát teljesen céltalan oppozícióban kell maradnia.

Szeretettel:
Márai Sándor

Márai nem sokkal később naplójában is megemlíti az *Együttes vallomást*, hasonlóan negatív előjellel, a csalódottság hangján.

Nem, a beszámíthatatlan nyavalyatörösök e társasjátéka csakugyan nem „irodalmi élet” többé! – s kézmozdulattal sem szabad részt venni benne... Aki néhány hét előtt aláírt egy közös nyilatkozatot – sajnos, velem is aláírták –, melyben elítéli a pártoskodó irodalmi bírálatok durva hangját, nekirúgtat a halott Kosztolányinak, s minden erejével szügyön rúgja.¹⁸

Hogy melyik író társ lehetett, aki magatartásával így felháborította Márait, nem derül ki a *Naplóból*. Végigtekintve azonban az aláírók névsorát valószínűnek tűnik, hogy Kodolányi János lehetett az, aki *Zárt tárgyalás*¹⁹ című irányregényének kéziratát éppen azokban a napokban zárta le, amikor az *Együttes Vallomás* megjelent.²⁰ Ebben élesen támadja Márait, és Kosztolányit is, de egyébként szinte minden kortársát negatívan említi. Márai és Kodolányi nézetkülönbségei ezekben az években kiéleződtek. Legmarkánsabban talán Márainak a *Röpirat*

¹⁶ Illyés és Márai 1943-ban még baráti viszonyban voltak. Lásd: LÖRINCZY Huba „*Illyés az egyetlen, akivel beszélhetnék...*”: *Márai Sándor Illyés-képe avagy: Egy elfogultság története*, Forrás, 11(2002), 44; HORÁNYI Károly, *Kétféle nemzetstratégia, kétféle emigráció: Kodolányi vitája Máraival*, <http://www.pim.hu/object.a7a73d5f-4a03-4491-98a9-d76f7af5fceb.ivy> (hozzáférés: 2015. 04. 08.).

¹⁷ MÁRAI Sándor Illyés Gyulának, Budapest, 1943. április 30., kártya, kézírás, tinta, 1f, Illyés-hagyaték.

¹⁸ MÁRAI Sándor, *A teljes napló 1943–1944*, Budapest, Helikon, 2006, 41.

¹⁹ KODOLÁNYI János, *Zárt tárgyalás* = K. J., *Zárt tárgyalás*, Budapest, Turul, 1943, 5–49.

²⁰ ALBERT Gábor, *Zárt tárgyalás: Egy elfelejtett és azóta sem kiadott Kodolányi-műről*, Kortárs, 42(1999), 5. sz. <http://home.hu.inter.net/kortars/9905/albert.htm> (letöltés ideje: 2013. 08. 11.)

a *nemzetnevelés ügyében*²¹ című tanulmánya és Kodolányi arra adott kritikája (*Márai és a kultúra*²²) mutatja fel, hogy az ellentét alapja a gyökeresen más értékrend, a fogalmak eltérő tartalma és használata volt.²³

Az Illyés hagyaték Kodolányi János válaszelevelét²⁴ is megőrizte.

Akarattya, május 4.

Kedves Barátom!

A küldött nyilatkozatot, ámbár szétfolyónak, puhának és határozatlannak tartom, természetesen aláírom én is. (Remélem, érvényesítéd a Magyar Csillagban is, az „urbánusokkal” szemben...)

Üdvözlő:
Kodolányi János

Látható, hogy ő sem értett tökéletesen egyet a *Vallomással*.

Az elutasító válaszok közül egyedül Német László válaszelevele²⁵ maradt meg.

Kedves Gyula,

ne haragudj, ha megokolás nélkül nem írom alá a küldött Együttes Vallomást. Nálam ilyen dolgokban a „közérzet” dönt; ezt pedig csak egy regényben vagy tanulmányban lehet megindokolni. Isten őrizz, hogy tömérdek dolgomban ilyenbe keveredjem. Akkor inkább igazolja Keresztury „vajákos” jelzőjét, egy belső ellentmondásra hivatkozva.[...] ²⁶

Az ő hozzáállása nem ambivalens, hiszen nem írja alá a nyilatkozatot. Magatartásában, elgondolásaiban már itt érezhető az a különállás, amely nem sokkal később, *Második szárszói beszédében* megjelenik. A formális nyilatkozattétel helyett a cselekvést, az értékek mentését látja legfontosabbnak. Illyés Gyula válaszáat az előbbi levélre Némethnek egy el nem küldött másolat formájában²⁷ az Illyés-hagyatékból ismerjük.

²¹ MÁRAI Sándor, *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*, Budapest, Révai, 1942

²² KODOLÁNYI János, *Néhány megjegyzés Márai röpiratához*, Magyar Csillag, 2(1942), 13. sz., 437–448. Nem sokkal később a tanulmány kötetben is megjelent: Uő, *Márai és a kultúra* = K. J., *Zárt tárgyalás*, Budapest, Turul Kiadás, 1943. 51–80.

²³ „Az alapfogalmakban nem értek egyet Máraival s így természetesen következtetéseivel sem. De egyetértek számtalan részletkérdésben...” KODOLÁNYI, *Néhány megjegyzés...i. m.*, 437.

²⁴ KODOLÁNYI János Illyés Gyulának, Akarattya, 1943. május 4., postai levelezőlap, gépelt, 1f, Illyés-hagyaték.

²⁵ NÉMETH László Illyés Gyulának, Debrecen 1943. május 4.(?), postai levelezőlap, kézírás, tinta, Illyés-hagyaték.

²⁶ A levél folytatása már nem kapcsolódik témánkhoz: „A Református Élet-beli nyilatkozat alá sem jogosan került a nevem. Én első megrohanásra azt mondtam: előbb a nyilatkozatot akarom hallani; ők nem találtak s odaírták a nevem. Kenesére azt írtad, hogy lejönnél egy félnapra. Oda nem lett volna érdemes; de itt igazán szétnézhetnél egyszer. Van egy szabad ágyam; a vincellérekéből eszünk; akár egy hetet is ellehetsz itt lenni. Nem árt a világot és az irodalmat néha alulról látni. Ez nem Tiszántúl: egy háromszáz holdas kert s egy nyolcvan éves ház; olyasféle mint bogárdi bátyámé. Szeretettel köszönt Németh László”.

²⁷ Illyés Gyula Németh Lászlónak, Budapest, 1943. május 21. (?), kézírás, 1f, Illyés-hagyaték.

Budapest, 1943. május 21.

Kedves Laci,

ha egy csepp ellenkezés volt benned, jól tetted, hogy nem írtad alá: az erőszakolt közösség szolgálásá; nem erősít, hanem gyöngít. Lelkesedni én sem lelkesedtem, az eredményt is sejtettem, hétfőn Erdélyi harapott rajtam miatta egyet, tegnap Fenyő Miksa. (Il se valent.)

Illyés Gyula

Láthatjuk tehát, hogy az aláírók mindegyikére, akitől valamilyen véleménynyilvánítás fennmaradt jellemző volt az ambivalencia a nyilatkozattal kapcsolatban. Mégis, ezek a különböző, gyakran egymással is konfliktusban álló személyiségek itt egyetértésüknek adtak hangot az irodalmat és a közéletet érintő fontos kérdésekben. Abban – az akkor talán legfontosabb – kérdésben, hogy mi az író feladata a válság idején, mi a kapcsolata a közélettel és a politikával. Ez talán az irodalom egyik örök kérdése, de különösen megkerülhetetlen volt azokban az időkben. A kérdésre adható elvi válaszról és gyakorlati magatartásformákról, az aláírók mindegyike folyamatosan gondolkozott ezekben az években, írott műveikben újra meg újra felbukkan a lehetőségek latolgatása.

Hogy további gondolatmenetem világosabb legyen, szeretném az *Együttes Vallomást* tágabb kontextusába helyezni, megvizsgálva azt a pillanatot, amelyben született. 1943 májusa éppen két fontos irodalmi esemény közé esik: az 1942 novemberében tartott lillafüredi írókonferencia és az 1943 augusztusában megrendezett szárszói találkozó közé.

Tudjuk, hogy a lillafüredi találkozót a Nemzetvédelmi- és Propagandaminisztérium szervezte meg, azzal a céllal, hogy a kormányzathoz az írókat közelebb hozza, és lehetőség szerint saját propagandája szolgálatába állítsa.²⁸ Az *Együttes vallomás* aláírói ott voltak és ott volt Németh László és Szabó Lőrinc is. Közülük Illés Endre, Illyés Gyula és Zilahy Lajos kivételével mindannyian fel is szólaltak. Ugyanakkor, bár feljegyzések szerint a találkozó hangulata nem volt rossz, a hozzászólások sok esetben lelkesek és egyetértőek voltak, a konferencia végeztével mindkét félben hiányérzet maradt. A kormány tagjaiban azért, mert világossá vált számukra, hogy az igazán jelentős írókat nem tudják megnyerni a céljaiknak, legfeljebb a hallgatásukat érhetik el. Az írókban pedig azért, mert elmondani a valóban elmondandókat nem lehetett, a háború ellen nyíltan egyikük sem szólalhatott fel.²⁹ Az írók egymással való összebékülése is látszólagos volt, az egymás elleni támadások már a következő héten folytatódtak.³⁰ A lillafüredi találkozón mégis, még a háború alatti magatartás volt a kérdés. Hogyan viselkedjen az író a háborúban? Hogyan képviselje közössége érdekeit? Szóljon-e hozzá a politikai eseményekhez? A kormány tagjainak beszédeire, melyben az írókat a közhangulat buzdítására szólították fel több tervezett és spontán reakció, válasz hangzott el. Közülük két aláírónak – Tamásinak és Márainak – a beszédét érdemes összevetni az *Együttes vallomás* gondolataival.

²⁸ DOMBRÁDY, i. m.; STANDEISKY Éva, *Gúzsba kötve: A kulturális elit és a hatalom*, Budapest, 1956-os Intézet, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2005, 18.

²⁹ STANDEISKY, i. m., 15–54.

³⁰ STANDEISKY, i. m., 52.

Tamási Áron rögtönzött³¹ felszólalása azért érdekes a számunkra, mert felvetései, kifejezései és még szóhasználata is az *Együttes vallomás*ban is visszaköszönnek. Most nem vállalkozhatom a két szöveg részletes összevetésére, csak néhány rövid, jellemző mondatot szeretnék idézni:

Engedje meg azonban nekünk a hatalom – legyen az katonai vagy politikai –, hogy miközben természetzerűleg népünk sorsához kötjük magunkat, örködjünk az élet és az irodalom színvonala fölött, és örködjünk a magyar ember emberies élete fölött is. S ezzel jeleztem is mindazt, amit a háború végéig tenni tudunk és tenni kötelességünknek tartjuk.³²

Tamási itt a hallgatás viselkedési alternatíváját veti fel, de nem mint passzív elzárkózást, hanem mint az értékesebb feladatokra összpontosító fegyelem velejáróját:

A magyar író a két háború között és a mai háború eddigi ideje alatt fegyelmezetten élt és dolgozott. Ennek a fegyelemnek, amelyet a nemzeti lelkiismeret parancsolt reánk, én magam is számtalan gátlását, sőt bénítását éreztem. Mellőzés és méltatlan támadás lépten-nyomon érték a magyar írókat, de az írók – s főleg a legjobbak – némán hallgattak. S ebben a hallgatásban egyedül a magyar testvériség gondolata, s a magyar lét parancsa szólt.³³

Márai Sándor a Lillafüredre meghívott írók közül elsőként, mint az egyik legjelentősebb vendég mondhatta el előre megírt beszédét. Alapgondolata megegyezik az ezekben az években írott, jelentős hatású műve, a *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*³⁴ című munkájában kifejtettekkel, és más ebben az időben született írásaiéval. Ő alapállásában az írónak a közélettől való távolmaradását tartotta helyesnek, azonban többek között lillafüredi beszédében is láthatjuk, ez a gondolata némely esetekben módosult, és nem jelentett egyet az írónak a közösség életére vagy akár a politikára vonatkoztatott hatástalanságával.³⁵ Az írók feladatairól szólva így fogalmaz:

[...] az írói munka természete alapvetően másféle, mint a gyakorlati, a cselekvő ember munkaterülete és munkamódszerei. Az író, háborúban, mint békében, nem tehet mást, mint hűséges marad mestersége anyagához, az anyanyelvhez, s a műfajon belül, mely megfelel írói lelkialkatának, lehetőleg hűséges, tiszta és művészi eszközökkel megalkotja műveit, s nem törődhet sokat azzal, hatnak-e és milyen mértékben, milyen nevelő erővel hatnak ezek a művek a közösségre...³⁶

³¹ Tamási Áron eredetileg nem készült beszéddel a lillafüredi találkozóra. A felszólalások során kibontakozó párbeszédet hallgatva azonban a második napon úgy döntött, ő is hozzászól.

³² TAMÁSI ÁRON beszéde a lillafüredi írótalálkozón. Köszönöm Bank Barbarának, hogy a lillafüredi jegyzőkönyv Tamási beszédét idéző részletének másolatát rendelkezésemre bocsátotta.

³³ *Uo.*

³⁴ MÁRAI SÁNDOR, *Röpirat... i. m.*

³⁵ Márai véleményéről, éppen másik két aláíró vonatkozásában lásd: HORÁNYI, *i. m.*; LÖRINCZY, *i. m.*; Márai beszédét értékelik még: DOMBRÁDY, *i. m.*; STANDEISKY, *i. m.*, 23–27.

³⁶ DOMBRÁDY, *i. m.*, 778.

Ezzel megtagadja a nyílt együttműködést és a háborús propaganda támogatását.

Az *Együttes vallomás* tehát összefoglalja azt, ami a lillafüredi találkozón elhangzott, az írók egyetértésének fontosságáról és feladataikról. Minthogy a találkozó tulajdonképpen sikertelen volt, az *Együttes vallomás* mintegy megismétlése annak az egyezségnek, melyet meg kellett volna kötni és be kellett volna tartani. E nyilatkozat egy újabb felszólítás a helyes írói magatartás követésére, amely azonban a továbbiakban is hatástalan marad. Ugyanakkor a nyilatkozat a deklarálása annak is, hogy a háborúval, a szellemi és politikai élet eldurvulásával, az egyre több életet fenyegető intézkedésekkel az írók nem értenek egyet, bár ellene mit se tehetnek. Az *Együttes vallomás* alkalmával felvillant egy újabb szellemi összefogás lehetősége, amely azonban „sikeresnek” valószínűleg soha nem mondhatta volna magát, a politikai események kimenetelén mit sem változtathatott volna. A lehetőség pedig elveszett.

Lillafüredtől az 1943 augusztusában, elsősorban a népi oldal által megrendezett szárszói találkozóiig sok minden történt. A német hadtestek döntő vereségeket szenvedtek, minden gondolkodó ember számára világossá vált, hogy a háború elveszett. Míg a lillafüredi konferencia fő kérdése az író háború alatti viselkedése volt, a szárszói találkozón már a háború utáni teendők kaptak hangsúlyt, s tapasztalható volt a résztvevők helyezkedése balra vagy jobbra. Mégis, leginkább Németh László *Második szárszói beszéde*³⁷ az, ami megmaradt a köztudatban, és az az ellentmondásos visszhang, amelyet kiváltott. Amelyben sem a bal sem a jobb oldalt, hanem egy harmadik megoldást javasol.³⁸ Bár Németh László nem tartozott végül az aláírók közé, mégis, érdemes párhuzamot vonni itt a gondolkodásában a beszéde és az *Együttes vallomással* kapcsolatos döntése között. E művében a háború utáni jövőnek egyik leginkább borúlátó változatát rajzolja fel, pontosan rávilágítva a magyarság lehetőségeire és feladataira. Az általa döntő jelentőségűnek ítélt értelmiségnek pedig kiemelt feladatot szán: „Mivel támogathatja őket a magyar szellem? Csakis azzal, hogy rájuk függeszti tiszta pillantását, figyelmezteti őket, hol kell vigyázniuk, melyek azok a kérdések, amelyekben felügyelet alatt állanak.”³⁹

Nem szóltam még eddig Illyés Gyulának, a *Magyar Csillag* főszerkesztőjének az *Együttes vallomással* kapcsolatba hozható gondolatairól. Illyés Gyula – a lillafüredi találkozón nem szólalt fel, a szárszóra pedig nem ment el. Az *Együttes vallomással* kapcsolatosan, láthattuk, ugyanolyan kételkedő volt, mint a többiek. Véleményét erről a tárgyról mégis pontosan ismerhetjük, és ismerhették kortársai is. Az író közléthez, politikához való viszonyának témája írásaiban újra meg újra felbukkan, az interjúktól kezdve a szépirodalmi művekig. A *Magyar Csillagban* rendszeresen megjelenő *Naplójegyzeteiben* is több helyen érinti ezt a tárgyat. Most csak utalni szeretnék a mindenki által jól ismert „hattyú és görény” vagy „hattyú és héja” hasonlatra, melyet az irodalompolitika jellemzésére használt.

„Ki párosította össze ezt a két szót, a hattyút a görénnyel? [...] Sajátos nyelvtisztító mi voltomban korunk új szavai közt az „emberanyag” mellett, amint látható, ez az „irodalom-

³⁷ NÉMETH László, *Második szárszói beszéd* = N. L., *Sorskérdések*, Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989, 725–738. Elhangzott 1943. augusztus 23-án a Püski Sándor által szervezett második szárszói konferencián.

³⁸ MONOSTORI Imre, *Szárszóról – hatvan év után: Egy fejezet a Németh László-„problémák” történetéből: a Szárszói beszéd*, 1. rész, 45(2002), 12. sz. <http://www.kortaronline.hu/2002/12/szarszorol-%E2%80%93hatvan-ev-utan-2/9154> (hozzáférés: 2015. 04. 08.): „[...] fontos ismérve ennek a „harmadik” útnak, hogy az nem a már – valamiképpen – létező kettő (két ’út’) mellett jelölhető ki, hanem *fölöttük*, mint a már meglévőktől minőségileg különböző, *szintetikus* képződmény. Hiszen a harmadik út az *európai kultúra javával való szimbiózis* kísérleti programja Németh Lászlónál.” (kiemelés M. I.)

³⁹ NÉMETH, i. m.

politika” hoz ki néha a sodromból. Bámulom az embert, aki ajkára veszi: nem látja értelmét? Értelme az – hányan nyögik jobbról és balról – hogy a műalkotást ne értéke szerint mérjem, hanem aszerint, mit használ bandámnak.”⁴⁰

Természetesen Illyés nagyon is hitt az irodalom közéletet formáló erejében. Fent említett hasonlatával a politika szolgálatába állított irodalmat bírálja, éppen azt, amely ellen az *Együttes vallomás* is felelmei a szavát.⁴¹

Hasonlóan az előbbihez, ismert a „szekértábor” kifejezés is a *Naplójegyzetek*ből, melynek ez a részlete 1942 novemberében *Első állomás*⁴² címmel jelent meg a *Magyar Csillag*ban. A gyakori téves használattal ellentétben Illyés ezen nem az irodalmi élet táborokra szakadását, hanem éppen a különböző irányok szükség esetén egy táborba való összefogását értette. Látható tehát, hogy az ő gondolkodásának is az előterében szerepeltek az *Együttes vallomás* gondolatai. *Első állomás* című írásában egyértelműen felbukkannak, szinte a nyilatkozat parafrázisaként.

A megbékélés első szakasza után irodalmunk megindulhat elvesztett hadállásainak visszaszerzésére, annak a tekintélynek s a tekintéllyel járó komoly feladatnak a visszahódítására, amilyen a múlt század negyvenes éveiben volt neki; hamarosan elérkezhet oda, hogy ellentéteit emberi hangon vitatja meg, hogy kiüzi soraiból a pénzváltókat s martalócokat; hogy az erőszakosságok idején példát ad a betű és a szó erejéből; abból, mit lehet ésszel elérni.⁴³

Ha a negyvenes évek elejének publicisztikái, interjúi segítségével próbáljuk végigkövetni véleménye alakulását, láthatjuk, hogyan fordul az 1941-es, a *Magyar Csillag* megalakulásához kapcsolódó lendület⁴⁴ már egy év múlva hallgatásba (Lillafüred, 1942), visszavonultságha (Szárszó, 1943), reményvesztett elzárkózásba (a *Magyar Csillag* megszüntetése, 1944). Tekintve a háború idejének kultúrpolitikai viszonyait, érthető ez a fokról-fokra való visszafogó tendencia.⁴⁵ 1943-as írásaiban Illyés már leginkább az írói és szellemi függetlenség megőrzésének fontosságát hangsúlyozza.⁴⁶ 1944 közepétől pedig hosszú hónapok hallgatása, közügyekről való távol maradása következik.

Az *Együttes vallomás* aláírói és alá nem írói a legkülönbözőbb irodalmi személyiségek voltak, akik külön utakat jártak és egymással gyakran vitáztak is. A nyilatkozat egy pillanatra

⁴⁰ ILLYÉS, *Naplójegyzetek*, 101. Később kötetben is megjelent, már „hattyú és héja” változatban: Uő, *Itt élned kell*, 137.

⁴¹ Uo.: „Akkor százszor inkább pártirodalmat, az legalább nyíltan hirdeti, hogy célja nem az irodalom, hanem a hatalom, s e nyíltság szabad indulatában még jó politikai irodalmat is teremthet. Sőt teremthet jó irodalmat is. Nem az ellen van szavam, hogy az írók politizálnak. Nekem is van politikai állásfoglalásom s irodalmunk annyira kíváncsú magasabb árnyalatosságához jó élesztőnek nézem a politikát is, sőt a pártállást is. A baj épp az, hogy íróink nem írói mivoltukban politizálnak, hanem csak szolgájkák a politikát és a különféle hatalmakat.”

⁴² Uő, *Első állomás*, Magyar Csillag 2(1942), 11. sz., 309–314.

⁴³ Uo., 313.

⁴⁴ *Városi és népi irodalomról*, K. L. interjúja Illyés Gyulával = *A költő felel... i. m.*, 70–73. Első megjelenése: *Ua*, Esti Kis Újság, 1941. november 29. „A politikához csak az író ért.”

⁴⁵ Lásd *A költő felel* című kötet első fejezetét (1934–1945). *A költő felel... i. m.*, 35–111.

⁴⁶ *Irodalompolitikáról, népi írókról, hazánk híréből és a korszellemről*, BÉLTEKY László interjúja Illyés Gyulával = *A költő felel... i. m.*, 102–106. „Nagyon fontos, hogy olyan lap legyen Magyarországon, mely mindenkitől független, elsősorban a nagytökéltől, a politikai pártoktól és a kormánytól, s így módot ad az irodalmi igazság kifejezésére.” (104.)

közös nevezőre hozta őket, mintegy fókuszpontba állította, hogy azután az útjaik ismét elváljanak és a legkülönbözőbb irányokba vezessenek. A későbbi évekből Veres Péternek, Zilahy Lajosnak politikai szerepvállalását ismerjük, Illyés Gyulának közéleti tevékenységét szintén, majd később Zilahy emigrációját és Németh László, Tamási Áron, Kodolányi János és Illyés Gyula számára a kényszerű vagy önként vállalt hallgatás éveit is. Hasonló sors, egyfajta hallgatás várt az önkéntes száműzetést választó Márai Sándorra is.

Az *Együttes vallomás* története jól példázza azt a nehéz helyzetet, amelyben a közösséget érzett felelősségvállalás során felmerülő magatartásformák közül a magyar szellemi ellenállást támogató írók megpróbálták megtalálni a számukra elfogadható helyes ösvényt a hallgatás és a megalkuvástól mentes megnyilatkozások között. De e viselkedési stratégiák közül kiutat egyik sem jelenthetett a válságból, az események már megindultak a vég felé vezető pályájukon.

JUDIT KODOLÁNYI

MAGYAR CSILLAG AND THE JOINT CONFESSION

The links between World War II and the spiritual crisis and culture in Hungarian literature are clearly discernible in the *Joint Declaration* published in the leading monthly of the time, *Magyar Csillag*, edited by Gyula Illyés. As Sándor Márai wrote at the time, writers were expected to come up with answers to „the burning questions of the time” – yet the possibilities of reaching a responsive public was narrowed down by censorship and by other means of political pressure.

Magyar Csillag, the successor of the time-honoured but banned *Nyugat* (*The West*), was launched in October 1941 with the aim of uniting the politically and intellectually fragmented groups of the best writers of the time, in the belief that the maintenance of an open dialogue is in itself an important service to the values of humanity in a dark time. It was also one of the aims of the Editor, not incidentally, to bring together journalists who barely had access to publication because of their radical political stance or because of the tightening Jewish Laws.

It was in such a situation that the core group of writers around *Magyar Csillag* decided to publish a common declaration that asserted the values mentioned, the values which *Magyar Csillag* strove to maintain. The declaration emphasizes the importance of the real themes, concerns and programmes that should be elaborated and adopted by politicians to ensure the survival and progress of the nation. It berates the false thematization of problems dominating the public sphere through the media and politics. It also invites writers to transcend the false dividing lines of personal and political bias that thwart attempts at unity, at accepting a minimum of shared ideas and standards, while tracing the right path between the extremes of silence and of a discourse compromised by politics.

The paper discusses the vicissitudes of the *Joint Confession* – how the very problems the confession mentions create a mixed reception by the targeted signatories, and what trials of tolerance and diplomatic skill were required from Illyés and his close associates to bring about in the end a document that became an important event in the history of Hungarian literature and public thought, both in its formulations and in the impressive list of significant writers who signed it.

MOZAIKOK MÉSZÖLY „PANNON-FRESKÓJÁBÓL”

A második világháborút követő évtizedek szocialista berendezkedése alapvető változásokat eredményezett a kulturális életben. A párhűség követelménye, a szocialista esztétika kizárólagossága, a cenzúra jelentősen korlátozta az írók, költők érvényesülési lehetőségeit, illetve műveik értelmezését. Irodalmárként létezni a megváltozott politikai körülmények között csak bizonyos mértékű önfeladással, a művészet pártnak való alárendelésével volt lehetséges.¹ Az erőteljes cenzúra korlátai újfajta megnyilatkozási módokra kényszerítették a szerzőket, s ezt a törekvést csak erősítették a tudományos életben jelentkező változások. Újfajta irányzatok jelentek meg, melyek megkérdőjelezték a nyelv általi elbeszélhetőség, a megismerés lehetőségeit,² illetve az irodalomnak a szerzővel, az alkotás és befogadás folyamatával, a mű valóságpreferenciájával kapcsolatos fogalmai átértelmezésével új alapokra helyezték az irodalomtudományt.

Mészöly Miklós pályája mesék, majd rövidebb prózai művek megjelenésével indult az ötvenes években, igazán ismertté azonban *Az atléta halála* című regény tette, mely csak a francia kiadást követően egy évvel, 1966-ban jelenhetett meg magyar nyelven. Művészte és magatartása korának problémáira adott sajátos válaszként értelmezhető: ontologizáló prózája, „metaforizáló beszédmódja”³ által elhatárolódik ugyan az aktuális politikai és társadalmi kérdések tematizálásától, a múlthoz, az irodalmi hagyományhoz való viszonyulása, illetve a közéleti szereptől való tartózkodása révén azonban egyedi, az állami kultúrpolitikával szemben álló „kulturális identitásmodell”⁴ közvetített.

A szerző hat évtizedre visszatekintő életműve nem egységes. A tematikát tekintve pályája elején inkább egyedi történetek újszerű technikával történő elbeszélésére esik a hangsúly, melyek ugyan már ekkor is valamilyen általánosabb érvényű tapasztalatot közvetítenek, de az elbeszélés fókuszába az egyes szereplők és életük egy-egy meghatározó tényezője kerül. Személyek, történések és körülmények olyan viszonyrendszerait jelenítik meg, melyek látványos „egyszeriségük” mellett egy mindenkori hatásmechanizmus lényegi aspektusaira világítanak rá.

¹ Vö. SCHEIN Gábor, *A második világháború befejezésétől a hetvenes évek elejéig = Magyar irodalom*, szerk. GINTLI Tibor, Akadémiai, Budapest, 2010, 855.

² Vö. például BALASSA Péter, *A cselekmény rejtélye mint anekdotikus forma* = B. P., *Átkelés II. Lélekkertészet*, Balassi, Budapest, 2009, 36–38., SCHEIN, *i. m.*, 942–943.

³ THOMKA Beáta, *Mészöly Miklós*, Kalligram, Pozsony, 1995, 16.

⁴ THOMKA Beáta, *Elbeszélő térképészet* = Uő, *Prózai archívum: szövegközi műveletek*, Kijárat, Budapest, 2007, 70.

Ezt követően, a 70-es évek körülre teszi a szakirodalom (kisebb eltérésekkel) azt a fordulatot, amelyet elsősorban a történetyszerűség radikális háttérbe szorulásával és a fragmentumszerű, decentralizált szerkezettel jellemeznek. Ezzel párhuzamosan a művek tematikája is változik: az időskori Mészöly művészetében egy irodalmi „pannon-freskó” körvonalazódik, s a létezésélmény hiteles ábrázolásának törekvése leszűkül egy konkrét helyszínhez, Pannóniához kötődő „közérzetre”.⁵

A pannon-korszak epikai alkotásai sajátos viszonyban állnak a magyar elbeszélő próza hagyományával: a történetyszerűség narratívaszervező elemként való felszámolása nem feltétlen jelenti a történetiség szövegvilágból való kizárását. Thomka Beáta szerint Mészöly „a magyar elbeszélő tradíció sajátos újraírását” viszi véghez,⁶ ami nem pusztán az elődökkel való gazdag intertextuális kapcsolatrendszer kiépítését jelenti: Mészöly úgy hajtja végre műveiben a történetyszerűség felszámolását, hogy közben egyedi narratív technikák kidolgozása révén újraértelmezi azt.⁷ Grendel Lajos megfogalmazásában tehát „sosem egy történetet beszél el, hanem – gyakran a tér-idősíkok sűrű váltogatásával – történetek hálóját teríti szét az elbeszélésen.”⁸

A *Film* című regénnyel, illetve az *Alakulások* című novellával (mely utóbbi már a jelentés bármilyen lehetőségét is kizárja) a redukció elérte végső határait Mészöly életművében. Az 1979-es *Szárnyas lovak* című kötettel indult az említett új korszak, melyben a történetmondásban rejlő további lehetőségeket próbálta kiaknázni a szerző,⁹ amelyben a Szekszárdon játszódó *Szárnyas lovak*, a *Térkép Aliscáról*, illetve az *Anno (Albumkép a régi időkből)* című novellák képviselőiben megjelennek a pannon-freskó első „mozaikdarabkái” is.

A kötetben szereplő novellák egyes poétikai eljárásait már a korábbi művek is megelőlegezik: a Mészöly-írásokra jellemző, asszociációk által szervezett, akronologikus szerkesztésmód, amely a történetek új nézőpontú megközelítését és elbeszélhetőségét teszi lehetővé (s amely a végletekig fokozott jelentéssűrítéssel párosul), ebben a kötetben is alapvető szervezőelvként van jelen. Ha a kötetet átfogóan jellemezni próbáljuk, mégis ki kell emelnünk annak néhány, az életműben újszerűnek mondható vonását. Nem is feltétlen gyökeres eltérésként, inkább hangsúlyeltolódásként lehetne jellemezni ugyanis azt a módot, ahogyan az említett novellák a tér és idő fogalmát kezelik.

A korábbi művekben, például Az *atléta halálában*, a *Saulusban* vagy az *Alakulások* novelláiban az asszociációk által szerveződő narratíva ugyan biztosítja a tudatműködés akronologikus jellegének érzékeltetését, és ez által a különböző idősíkokban végbemenő események közötti mélyebb kognitív összefüggések feltárását, de a történetek közötti alapvető temporális viszonyrendszer érintetlenül hagyása mellett. Jelen kötet több írására (*Térkép Aliscáról*, *Anno*, *Szenvtelen följegyzések*) jellemző ugyanakkor, hogy a különböző idősíkok közti határok nem csak az elbeszélésmód, a narratív eljárások szintjén, hanem a megkonstruált

⁵ Vö. „Mészöly időskori prózáinak egyik karakteres jegye az, hogy bennük, a Film előtti prózáikhoz képest megnő a valóságreferencialitás (pannóniai, közép-európai) iránti igény. [...] Legmaradandóbb kispőráiban olyan nézőpont- és időtechnikákkal kísérletezett, amelyekkel megalapozható lenne egy új, a (direkten történetmondó vagy anekdotikus) régínél hitelesebb ’realista’ beszédmód – realizmuson érve itt a létről való hiteles, antiutópisztikus és antiideologikus beszédet érve.” GRENDL Lajos, *A tények mágija. Mészöly Miklós időskori prózája*, Kalligram, Pozsony, 2002, 8, 9.

⁶ THOMKA Beáta, *Magyar prózai archívum* = T. B., *Prózai archívum...*, i. m., 13.; Vö. még GRENDL, i. m., 20–26, 83.

⁷ Vö. GRENDL, i. m., 10.

⁸ GRENDL, i. m., 80.

⁹ THOMKA, *Mészöly Miklós... i. m.*, 54.

szövegvilág időbeli viszonyait tekintve is elmosódnak. Vagyis az egyes történetek, illetve maguknak a történeti koroknak a lineáris sorrendisége – ha nem is számolódik fel teljesen, de – elhomályosul, így keltve az egyidejűség, az egy időben való megtörténtség hatását.¹⁰

Az alábbiakban arra keresem a választ a *Szárnyak lovak* című kötet kapcsán, miben is rejlik a tér- és időbeli viszonyok újszerű alkalmazása, ez milyen narratív technikák révén valósul meg, illetve, hogy mindezek milyen szerepet játszanak a jelentésképzés, illetve a befogadás folyamatában.

„Egyidejűsített” történelem

A Mészöly-kötet sajátos időfogalmának érvényesülése szempontjából (melyet már a *Nyomozás I.* című szöveg is sok tekintetben megelőlegez¹¹), a *Térkép Aliscáról* és az *Anno (Albunkép a régi időkben)* című novellák a legérdekesebbek, ezekben valósul meg ugyanis legtisztábban az események „egyidejűsítése”.¹² Ahhoz, hogy megértsük, miért tekinthetők újszerűnek, érdemes a korábbi művek időfogalmából kiindulnunk, melyek még a hagyományosnak mondható időfogalmat érvényesítik, és az események meghatározott sorrendisége, lineáris egymásutánisága jellemző rájuk. Az *atléta halála* című regényben például az események egy olyan idővonalon ábrázolhatók, melyen az egyes pontok az elbeszélő, Hildi, illetve a főhős, Őze Bálint élettörténetének epizódjait jelölik, gyerekkoruktól kezdve kapcsolatukon át egészen a futó haláláig, legkésőbbi pontja pedig az elbeszélő, Hildi visszaemlékezésének megírását ábrázolja. Az asszociációk által szerveződő elbeszélésmód ugyan megbontja ezt a sorrendiséget a narratíva szintjén, de az események ok-okozati alapú viszonyrendszerét, temporalitásuk jellegét ez nem érinti: az elbeszélő tehát asszociációi által irányítva ide-oda ugrrál az események között az idővonalon, de azok sorrendisége nem változik. Az időnek olyan fogalma érvényesül tehát a műben, ami történetek kauzális alapú sorrendiségében ragadható meg.

Az *Aliscában* és az *Annoban* a megjelenített események, illetve a történeti korok említett sorrendisége is megbomlik, és a különböző idősíkok „egyidejűvé tétele megszünteti az előtér/háttér, jelen/múlt függetlenítését egymástól”.¹³ Olyan szövegvilág jön létre ennek következtében, melyben – ha nem is számolódik fel teljesen, de – elmosódik a múlt–jelen–jövő különbsége, az események ok-okozati alapú lineáris viszonyrendszere, és amelyben az elbeszélés, illetve az elbeszélte események tekintetében is egyetlen idő érvényesül: a jelen. Az eljárás így indirekt módon is rámutat arra, hogy a szövegvilág nem eleve, a szöveg által adott, benne rejlő tényező, hanem a befogadás folyamata során jön létre, ezáltal is kihangsúlyozva az interpretáció (és a világ megértése) folyamatának konstruktív jellegét, a jelentésképzés dinamikus voltát.¹⁴

¹⁰ Mészöly időértelmezése kapcsán érdemes megemlíteni saját, Krúdy művészetéről vallott gondolatait: „A történés nála állandó *lebegtetésben* jelentkezik: egyidejűleg már-történt, most-történik, fog-történni. Az időt radikálisan függeszti fel, illetve relativizálja, mint Proust.” Erre utalva jegyzi meg Grendel Lajos, hogy „az időnek ez a lebegtetése egyik meghatározó karakterjegye a *Film* utáni Mészöly-prózának. (GRENDL, *i. m.*, 47.)

¹¹ Vö. THOMKA, *Mészöly Miklós...*, *i. m.*, 17.

¹² THOMKA, *Mészöly Miklós...*, *i. m.*, 18.

¹³ THOMKA, *Mészöly Miklós...*, *i. m.*, 18.

¹⁴ Vö. TÁTRAI Szilárd, *Bevezetés a pragmatikába – Funkcionális kognitív megközelítés*, Tinta Könyv, Budapest, 2011, 100–114.

Mindezek mögött Mészöly ars poeticája rejlik, aki szerint „korunk művészete – az ediginél sokkal szenvedélyesebben – az aktuális pillanat autonómiájába kívánja belesűríteni mindazt, ami történelmi és történelminek ígérkezik. Nem annyira múltról és jelenről, nem pillanatról és örökről szeretne tudni, hanem a lét és az emberi relációk *egyidejűsített* történelméről. ...még a kevésbé radikális művekben is megtaláljuk azt a törekvést, hogy a történelmiséget mentesítsék az időhierarchia merevségétől. Hogy az ábrázolt világ ne csak időtávlatba kényszerülő látvány és visszatekintés legyen, hanem elsősorban inzultáló *jelenlét*.”¹⁵

Narráció és jelentésképzés összefüggései a Térkép Aliscáról című novellában

A *Térkép Aliscáról* című novella több szempontból is kiemelt figyelmet érdemel. Mészöly ebben az írásában saját szülővárosáról vall. Hogy fontosnak tartotta, mutatják későbbi pannon-kötetei is: mind *Az én Pannóniám*, mind pedig a *Volt egyszer egy Közép-Európa* első novellája. A szerző írásában egyedi idő- és térkezelés révén érzékelteti saját képét a mindenkori Aliscáról/Szekszárdról, melynek során az idősikokat egybemossa, és egységes, történelmi korok feletti „idődimenziót” teremt. A novella középpontjában a város áll, egyes részeinek jellemzése pedig nem leírás, hanem jelentéktelennek tűnő történelmi momentumok révén valósul meg. Mészöly ilyen módon ragadja meg azt, amit az ábrázolás lényegének tart: az atmoszférát.¹⁶

A ’térkép’ fogalma mindebből következően szemantikailag „túltöltődik”, és metaforizációja révén jelentéstanilag átstrukturálódik. A térkép horizontális síkja és a történelmi múlt ’időképének’ vertikális horizontja keresztezik egymást, így lehetővé téve egy többdimenziós mozgást. A térképen való előrehaladás időbeli mozgással társul, az elbeszélő ilyen módon tudja hitelesen érzékeltetni az adott helyszínen hangulatával, „atmoszférájával” kapcsolatos viszonyulását – a római kori várost, a későbbi világháborús helyszínt a maga névtelen, ám egyszerűségükben is emlékezetes lakóival, a mindenkori Szekszárdot.

Mészöly sokszor említi munkáiban a kétértelműség, a bizonytalanság szerepét a lényeg érzékeltetése kapcsán. „A valóság – mélyebb dimenzióiban – már csak a pontos kétértelműségben ragadható meg”,¹⁷ s ez a felfogás mélyen áthatja a szerző alkotásmódját is. Műveiben nem történetek „elmondására” vagy a dolgok „leírására” törekszik, hiszen az események temporális, oksági összekapcsolása, illetve azok értelmezése csak mentális folyamataink eredménye: a világ megismerése olyan sémák és kognitív folyamatok révén valósul meg, melyek az egyén korlátaiból adódóan egy szubjektív, mentális valóságot eredményeznek¹⁸ – ez azonban csak egy az interpretáció lehetséges alternatívái közül, és semmiképpen sem a megragadni kívánt valóság maga.

Így tehát Mészöly szerint „ami ma lényeg a számunkra, egyre kevésbé írható le vagy mondható ki. S egyre bonyolultabban érezzük, hogy a legtöbb, amire vállalkozhatunk: világosan megírni a homályt”. Ennek során kiemelt szerepet tulajdonít az „atmoszférának”, ami szorosan összefügg egy adott helyszínhez és korszakhoz kötődő közérzettel, létezésélmény-

¹⁵ Mészöly Miklós, *Hagyomány és forradalom* = M. M., *A tágasság iskolája*, Szépirodalmi, Budapest, 1977, 72.

¹⁶ Mészöly Miklós, *A pille magánya*, Pécs, Jelenkor, 2006, 148.

¹⁷ Mészöly Miklós, *Műhelynaplók*, Pozsony, Kalligram, 2007, 252.

¹⁸ Kővecses Zoltán, Benczes Réka, *Kognitív nyelvészet*, Budapest, Akadémiai, 2010, 214.

nyel, és amely nem csupán „ráadásszerű többlete az ábrázolásnak, hanem a lényeg jelentkezik benne”.¹⁹ Erre vezethető vissza a *Térkép Aliscáról* című novella sajátos kísérlete is arra, hogy a várost a maga teljességében, azaz atmoszférájának minél hitelesebb érzékeltetésében ragadja meg. Nem történelmének vagy városképének ismertetése által, hanem a mindenkori Szekszárdot alakító tényezők egyidejű megjelenítése révén.

Mészöly Miklós műveiben a valóság, a „lényeg” minél hitelesebb megragadására való törekvés figyelhető meg, s – felismerve a tudatfolyamatok alapvető szerepét a világ megismerésében – a kognícióra is nagy hangsúlyt fektetett alkotásaiban. Regényeiben és novelláiban sajátos technikák alkalmazása révén biztosította az emberi elme működésének leképeződését a narratívában, illetve az abban körvonalazódó szövegvilágban.²⁰ Mindebből kifolyólag az *Alisca* elemzésekor is előtérbe kerül az olyan kognitív folyamatok „tetten érése”, melyek alapvető szerepet játszanak a befogadás folyamata, a vizsgált novellában érzékeltetett „atmoszféra” értelmezése során. A fő kérdés tehát nem az, hogy mit vagy miről ír Mészöly, hanem az, hogy hogyan teszi mindezt, vagyis milyen eljárások révén törekszik az interpretáció befolyásolására.

Már első pillantásra is szembeötlő az olvasónak, hogy nem szokványos novellát tart a kezében: Mészöly írása összefüggő, tagolás nélküli, több mint 8 oldalas szöveg. Nincsenek bekezdések, ami megnehezíti az értelmezést, és az egyes részeket összekötő koreferenciális elemek sem a szokványos módon működnek. Habár grammatikai szempontból valóban összekapcsolják a narratíva egyes részeit, nem teremtenek közöttük tartalmi kapcsolatot: kötőszavak, mutató névmások, fokozott melléknévek és módosítószók, melyek utalnak valamilyen viszonyítási pontra – ami azonban nem beazonosítható a szövegben. Az itt-ott újra megjelenő motívumok, állatok vagy tárgyak közti kapcsolat is annyira jelentéktelen, hogy sokkal inkább csak az elbeszélő véletlenszerű asszociációi kötik össze őket: így hullámszik a szöveg a római kori hadiúton keresztül a felsőiregi betyárig, a lovaktól a IV. Béla által dicsért szekszárdi forrásvízig, az ókori lombardiai betelepüléstől a Harangi-féle cukrászda tükrös mennyezetéig.

A novella tehát különböző korok „pillanatképeinek”, történeteinek látszólag teljesen összefüggéstelen egymásutánja, melyek között az egyetlen szemantikai kapocs a helyszín: a mindenkor Szekszárd. Textualizált „térképről” van tehát szó annyiban, amennyiben a város egyes részeit járja be a szöveg, ugyanakkor nem egyetlen történelmi korszakot jelenít meg, ami pedig a ’térkép’ szemantikai struktúrájának egyik alapvető tényezője. Felmerül tehát a kérdés: hogyan módosul a tér és az idő fogalma a novellában, illetve mi is az, amit „feltérképez” az elbeszélő?

Narratív szövegek esetében a tér általában csak az események háttereként szerepel, róla annyit tudunk meg, amennyi a történet megértése szempontjából szükséges, és nem jelenik meg az elbeszélés elsődleges tárgyaként. A *Térkép Aliscáról* című novellának már a címe is sejteti, hogy itt többről lesz szó: igaz ugyan, hogy a szöveg történetek láncolata, de semmiképp sem állítható, hogy Szekszárd pusztán ezen történetek színhelyeként van jelen a szövegben.

Ez esetben felmerül egy másik lehetőség: a tér mint az elbeszélés tárgya. Egy település jellemzése általában történelmének ismertetésével, környezetének leírásával történik, kiemelve a legfontosabb, legjellemzőbb tényezőket. Mészöly szövegében azonban alig szere-

¹⁹ MÉSZÖLY, *A pille magánya...*, i. m., 148.

²⁰ Vö. THOMKA, *Mészöly Miklós...*, i. m., 16–34.

pel leíró rész, s bár a történetiség nagy hangsúllyal van jelen a műben,²¹ az nem a kiemelkedő történelmi események kronologikus, vagy legalábbis valamilyen időbeli rendszert követő leírásának következménye.

Mindez a 'tér' szemantikai módosulására vezethető vissza, és összefügg a 'térkép' fogalmának metaforizációjával. A város sajátos környezettel és funkcióval rendelkező fizikai (és társadalmi) tér, amelynek változása, alakulása szorosan összefügg időbeli létezésével.²² A térkép ennek egy pillanatnyi állapotáról készített lenyomata. Mészöly szövege azonban mintha „leválasztaná” a fizikai teret időbeliségéről, és a különböző idősíkokat egy egységes dimenzióban egyesítené, ezzel is kihangsúlyozva, hogy Szekszárd nem pusztán a „most”-ban létező várossal azonos, hanem mindazzal, ami ennek fizikai és társadalmi, kulturális alakulására egyaránt hatással volt.

Alisca/Szekszárd nem pusztán helyszíne az eseményeknek, hanem maga az elbeszélés tárgya. Nem azonos a valós világban létező dél-magyarországi várossal: az elbeszélő saját Szekszárd-képét próbálja megragadni, s teszi ezt mindazon tényezők ismertetése által, melyek ezt a mentális képet alakították, erre utal már a kezdés is: „Úgy lehetne elképzelni...”²³ A mindenkor Alisca/Szekszárd elsősorban mint kulturális, társadalmi tér jelenik meg, melyet az itt történt események, elsősorban helytörténeti jelentőségű érdekességek és mendemondák „felvillantása” által próbál érzékeltetni Mészöly.²⁴ Ez az eljárás összefüggésben állhat azzal, hogy városképének lényegi megragadására törekszik, s ezt az atmoszféra érzékeltetése által látja megvalósíthatónak, ami pedig „túl van az egyszeri, tárgyias rögzíthetőség határán”. Az atmoszférát az „aurával” hozza összefüggésbe Mészöly, s ez alatt olyasféle összbenyomást ért, „ami nem tudható, csak közérzetünkkel birtokolható”.²⁵ Az így bemutatott városkép tehát rendelkezik ugyan bizonyos mértékű referencialitással, amennyiben azt a valós világ létezői, eseményei alakítják, ám azokból egy mentális, „imaginárius” világ újonnan létrehozott modellje bontakozik ki.²⁶

Ahhoz, hogy saját Szekszárd-képének alakító tényezőit együtt tudja ábrázolni, Mészöly sajátos „térképet” alkalmaz: kortól függetlenül, egy, a különböző idősíkok feletti, egységes dimenziót konstruál, mely a jelen idejű igealakok, illetve az egyes epizódok történeti alapú sorrendiségének megbontása révén az egyidejűség, az egy időben való történés hatását kelti. Az egyes események megvalósulása közötti időbeli távolság meglétét időhatározó szók (*már, még, később, azóta, hamarosan, most, régebben*), határozószói névmások (*akkor*) illetve az itt-ott előforduló évszámok (*1807, 1934 augusztusa*) jelzik.

Hogy ez az „egységes idődimenzió” nem az elbeszélés ideje, jelene, arra az elbeszélőnek egy megjegyzése utal: „(A jelenről nem is beszélünk, hiszen ki tudja, hogy éppen most mi történik?)”.²⁷ Az idősíkok közötti határok felszámolásának célja az, hogy az események megtörténését a maga dinamikus voltában, folyamatában ragadja meg.

Mindezzel egybeecseng Mészöly időfelfogása is:

²¹ Vö. N. TÓTH Anikó, *Szövegvándor. Közelítések Mészöly Miklós prózájához*, Pozsony, Kalligram, 2006, 102.

²² Vö. TOLCSVAI NAGY Gábor, *A magyar nyelv szövegtana*, Budapest, Nemzeti Tankönyv, 2001, 133.

²³ MÉSZÖLY Miklós, *Térkép Aliscáról* = M. M., *Szárnys lovak*, Budapest, Szépirodalmi, 1979, 57.

²⁴ Vö. N. TÓTH, i. m., 103.

²⁵ MÉSZÖLY, *A pille magánya...*, i. m., 148, 150.

²⁶ Vö. THOMKA, *Mészöly Miklós...*, i. m., 22.

²⁷ MÉSZÖLY, *Szárnys lovak*, i. m., 61.

Az idő arculatai. A pillanat, az idő-helyszín, az elszélett, az éppen csak tetten ért, a rejtjeles idő-rétegek. Valahogy úgy, ahogy egy vegyi folyamatban X. számú elem újat hoz létre, evidens lehetőségként hordozva az összes többi változatot. Bizonyos, hogy e tekintetben megalkuvásra lesz szükség – valamennyit is visszaadni az áthallások természeteségéből, a lehetőségek (a *tartalék*) állandó jelenlétéből. Sőt, még vásári trükkhöz is lehet és kell folyamodni, ha más nem kínálkozik. Például, a tisztázatlan időbeliségbe – idő-nélküliségbe – be dobott időhatározókkal, határozókkal, kötőszavakkal. Remélhetőleg segítenek olyan idő-érzést adni, ami nem kronológiába kényszeríti az olvasó átélő közérzetét, hanem az időnélküliségben való szüntelen *mégis*-előrehaladás szuggesztíóját kelti. Vagyis, epikai dinamizmust teremt, megfogható múlt-jövő nélkül. Ahogy a múltnak-jövőnek a valóságban is csak jelene van. Tehát: megtévesztő – vagy inkább kódértékű, azaz, nem valós – dátum-bóják, kötőszavak, határozók.²⁸

Az eljárás a kognitív folyamatokat tekintve logikusnak is tűnhet, hiszen igaz ugyan, hogy történetiség szempontjából a műben megjelenített események, dolgok és személyek eltérő korokhoz köthetők, de mindez egyidejűleg van jelen a befogadó elméjében, s egyidejűleg van hatással Szekszárdról alkotott mentális képének alakulására.

Így tehát az elbeszélő a számára fontos tényezőket egy „térképen” ábrázolja, s ez a folyamat a röntgenfelvétel készítéséhez hasonlítható: mintegy „átvilágítja” elméjének pillanatnyi tartalmát, s mindezt olyan „textualizált” térképen érzékelteti, amelyen az egyes tartalmak nem kronologikus sorrendben követik egymást, hanem asszociációk által szerveződnek egy-egy szöveggé.

Ez a térkép tehát csak annyiban térkép, amennyiben egy, a valóságban nem létező, imaginárius város pillanatnyi állapotát rögzíti, s ebből kifolyólag inkább egy különböző korok darabkaiból álló, lazán egybekapcsolt „montázs” hatását kelti. Erre vezethető vissza, hogy a ’tér’ és az ’idő’ fogalmát is egyedi módon kezeli az elbeszélő. Bár egybefüggő térről van szó, az nem egyetlen történelmi korszakot elevenít fel, ennek egyik legjobb példája a befejezés:

(1) [...] bőven elég, ha hét végére megyünk vissza Aliscába, csak akkor kezdődnek a nagy farkasáldozatok, érkeznek Rómából is vendégek, Pestről is filléres gyorsvonattal, mert éppen holdtölte várható, s lehet, hogy a jelzőtüzeket is újra meggyújtják...²⁹

Az elbeszélő mindvégig jelen idejű igealakokat használ az idézett mondatban, ez is mutatja, hogy az említett eseményeket egyidejűség jellemzi: mind egy héttel később várható az elbeszélés idejéhez képest. A ’filléres gyorsvonat’ a század első felét idézi fel, ugyanakkor az említett farkasáldozat, a jelzőtüzek koreferenciális elemként utalnak vissza a szövegben már korábban, a római kor kapcsán említésre kerülő történésekre:

(2) A rómaiak a Kopasz-hegy csúcsán gyűjtják meg a messze világító jelzőtüzeket. [...]

(3) A szurkozott gerendákból épített háromszögellési pont tehát – ami egyúttal alkalmi kilátó is – még hosszú évekig megbízható támpontot nyújt azoknak, akik Pest-Budáról

²⁸ MÉSZÖLY Miklós, *A „természetes jelentkezés” térképe* = M. M., *A tágasság iskolája*, Budapest, Szépirodalmi, 1977, 200–201. (Kiemelés tőlem: F. ZS.), Vö. még GRENDL, i. m., 51–53.

²⁹ MÉSZÖLY, *Szárnyas lovak*, i. m., 65.

közelednek Alisca felé, hogy a mezei ünnepeket ne mulasszák el, és *Mars Silvanus* szent állatainak, az ökörnek, farkasnak és harkálynak a feláldozásánál jelen lehessenek.³⁰

Az idézett befejező mondat (1) nem csak pozíciójánál fogva válik hangsúlyossá a novellában: azáltal ugyanis, hogy a különböző történeti korok egyetlen eseményszerkezetben, a hétvégi aliscái utazás kapcsán jelennek meg, ebben a mondatban teljesedik ki a különböző idősíkok „egyidejűsítése”.

Maga a névhasználat is hozzájárul a történeti korszakok határainak elbizonytalanításához: a (3) példában ’Pest-Buda’ szerepel (és nem Aquincum), tehát még a főváros egyesítése, azaz 1873 előtt, valamikor az újkorban járunk, az utazás célja, Szekszárd azonban római néven, Aliscaként kerül említésre. (Mindezt tovább bonyolítja egyébként a következő mondatban szereplő „virágok és fák napja”, valamint a majális.)

A címben szereplő ’térkép’ kifejezés máshol is előfordul Mészöly életművében (a Digitális Irodalmi Akadémia honlapján szereplő művekben összesen 25-ször),³¹ a *Térkép, repedésekkel* (1971.), az *Esti térkép* című verseskötet és az azonos című vers esetében pedig ugyanúgy a címben is. Hogy ezekben a művekben milyen funkcióban szerepel, még további vizsgálat tárgya lehetne, annyi azonban megállapítható, hogy a ’térkép’, ha nem is a leggyakoribb, de visszatérő motívuma volt a szerző életművének.

A *Térkép Aliscáról* című novellában alkalmazott eljárások megelőlegezik a mészölyi próza késői szakaszát, és kicsiben valósítják meg Mészöly időskori prózájának egyik fő célját, azaz mindannak feltérképezését, ami szülőhazáját jelenti számára: az „ő Pannóniáját”.

Anno (Albumkép a régi időkből)

Az *Anno (Albumkép a régi időkből)* című novella az Aliscához hasonlóan már a bevezető mondatnál egyértelművé teszi, hogy a leírás tárgya egy fiktív, imaginárius világ (*Nehéz elképzelnünk Budát 1698. október huszonhatodikán este kilenc óra felé (tizenkét évvel azután, hogy a törököt végre sikerült kivenni az ország fővárosából) – de azért bizonyos részletek elég jól rögzíthetők.*³²), amely ugyanakkor a történelmi adatok sokasága révén még erőteljesebben épít a valóságreferencialitás illúziójára.

Ebben a novellában az Aliscánál jobban elkülöníthető három, a főhősnő életszakaszaihoz kapcsolódó idősík, de a múlt minden eseményét Kumriához kötik az elbeszélő asszociációi. Asszociációk alapján szerveződő narratíváról beszélhetünk tehát, ilyen tekintetben Mészöly korábbi írásait idézi a mű. Újszerűen és a korábbiaktól való elmozdulásként hat ugyanakkor a novella kiinduló helyzete: a cím utalása alapján egy albumkép leírása következik, amely ráadásul nem is létezik, az olvasás folyamata révén konstruálódik meg. Az Aliscához hasonlóan tehát jelen esetben is egy pillanatnyi állapotot (Buda, 1698. október 26.) rögzít a novella, illetve a leírás témájaként szereplő fiktív kép, és annak jellemzése is hasonló módon történik, események ismertetése révén. Egy statikus állapotot jelenít tehát meg az elbeszélő,

³⁰ Mészöly, *Szárnyas lovak*, i. m., 57, 63.

³¹ Vö. <http://pim.hu/object.8b5c7ee1-cb9f-42fc-80bc-88886df78686.ivy> (hozzáférés 2015. 04. 08.), a ’térkép’ keresőszóval.

³² Mészöly, *Szárnyas lovak*, i. m., 66.

de dinamikus folyamatok szerepeltetésével, melyek leírásakor ebben a szövegben is a jelen idejű igealakok dominálnak.

A novella egyik idősikja a leírás tárgyaként szereplő albumkép „most”-jához kapcsolódik, amelyet percre pontosan meg is ad az elbeszélő: Buda, 1698. október huszonhatodikán este kilenc óra felé. A dátumra vonatkozó történelmi feljegyzések híján a részletes ténymeghatározás irrelevánsnak tűnhet, de a befogadó tudatműködése szempontjából fontos, viszonyítási pontként, „dátum-bójaként” funkcionálva ugyanis megragadhatóbbá teszi az olvasó számára a szöveg tartalmát. A főhősnő, Kumria rác apáca ebben az időpontban egy budai jégveremben tartózkodik. Arra, hogy terhes, és fájdalmai feltehetően állapotára vezethetők vissza, csak egy későbbi megjegyzés utal: „Arra gondol, hogy biztos ez a némaság lesz a **büntetése a boldogságért, amit bűnnel szerzett**; s a másik kezét rászorítja **domborodó hasára.**”³³

Ez a látvány, vagyis a fiktív albumkép az, ami az egyébként összefüggéstelen eseményeket, epizódokat összeköti, mind ehhez kapcsolódik valamilyen asszociáció révén. Az elbeszélő kitér például Hayvas Anna Mária örmény gyermekelemesztő kivégzésére, az albumképen szereplő Kumria ugyanis az ő fapapucsát viseli. Ez már a novella második idősikja: 1686 körül járunk, a főhős ekkor körülbelül 8 éves. Gyerekkora kapcsán beszámol az elbeszélő arról, hogyan vesztette el szüzességét Kumria, hogyan jutottak hozzá az általa akkor viselt török bugyogóhoz, vagy arról, hogyan sérült meg a keze Tollius Jakab utrechti egyetemi tanár társaságában. Később, „közel száz év múlva” kerül sor a jégverem helyén annak a szentnek szobra felavatására, akinek a nevét Hayvas Anna kivégzésekor emlegette. Szent Sebestyén szobrának avatására még egy helyen visszatér a szöveg (ez a harmadik fő idősik), és mind az eseményről, mind pedig a szent alakjáról részletesen beszámol az elbeszélő.

A viszonylag rövid szöveg a narratív eljárásoknak köszönhetően nagy időtávlatokat és sok eseményt foglal magába, így – ahogy az Mészöly írásainál általában megfigyelhető – szemantikai túlterheltség jellemzi a szöveget,³⁴ azaz másodlagos jelentések hordozóivá válnak a nyelvi elemek, ennek következtében szimbólumok, motívumok potenciális hálózatai szövik át a narratíva egészét. Többször is kihangsúlyozza a szöveg például a Kumria közelében melegedő patkányokat, és az albumkép „most”-ja kapcsán a főhősnőhöz hasonló részletességgel jellemzi őket az elbeszélő, míg a környezetben előforduló más tényezők valamilyen esemény segítségével kerülnek megjelenítésre. Így például a jégveremben fekvő tiszt holttestéről semmit sem tudunk meg, annál többet viszont az illető múltjáról: mikor kinevezték kapitánnyá, családja 82 km-es utazás után átad neki egy keresztet, ami aztán kalandos úton elvész. Az elbeszélő több helyen is külön kitér a fényviszonyokra: „Mindez a szokottnál élesebb most, pedig sötét van, senki nem látja; Most lemezvékony fények látszanak a Dunán; de változatlanul bizonytalan, hogy örülni lehet-e ezeknek a fényeknek; Tíz óra felé kicsit föl-erősödik a szél, s csak elmosódva hallatszik ideáig, hogy a Velibey-fürdő rézkupoláján néhány varjú veri csőrével a csillagok fénypontjait.”³⁵

A szöveg vége felé, Kumria gyerekkori balesete kapcsán nagy hangsúlyt kapnak a színek is: Kumria színes üvegdarabkákat gyűjt éppen egy kápolna romjainál, amikor „megbabonázza” a Tollius botján lévő zöld kristálygömb, de mikor meg szeretné nézni, megbotlik, és felsérti kezét. Az összetört üvegdarabkákat gyűjtögető kislány alakja mintha öntükröző szer-

³³ MÉSZÖLY, *Szárnyas lovak, i. m.*, 71. (Kiemelés tőlem, F. Zs.)

³⁴ Vö. TOLCSVAI NAGY Gábor, *Állat, ember, szolidaritás: Mészöly Miklós állatmotívumairól* = T. N. G., „Nem találunk szavakat”, Kalligram, Pozsony, 1999, 156.

³⁵ MÉSZÖLY, *Szárnyas lovak, i. m.*, 66, 70, 71.

kezetként, metalepszisként³⁶ teremtené kapcsolatot a szereplő és a szöveget történetekből, epizódokból megalkotó,³⁷ illetve tágabb összefüggésben szemlélve a pannon-freskót mozaikdarabkákból felépítő szerző szintje között.

Az utolsó mondat (*Gondoljunk Kumria rác apácára*) háromszor is szerepel a novellában. Ismétlődése ritmikus, a végtelenségig folytatható körmozgást kölesönöz a szövegnek, ezt a hatást erősíti a befejező három pont is.

Arra, hogy miért szerepeltet annyi, a téma szempontjából látszólag jelentéktelen történelmi adatot Mészöly, saját maga adja meg a választ, a korábban már idézett *A „természetes jelentkezés” térképe* című esszéjében.³⁸ Az „ál-bólyák”, a pontos dátumok és nevek ugyan erősítik a valóságra való referálás illúzióját, de elsődleges céljuk magának az „atmoszférának” a megragadása. Dinamikusan létrejövő, fiktív és valós elemekből felépülő világmodell konstruálódik meg a befogadás folyamata során (Thomka Beáta a „történelemvízió” kifejezést alkalmazza a szöveg kapcsán³⁹), amely nem a pontos, lejegyzett és visszaellenőrizhető tények és adatok miatt mondható történelmileg hitelesnek. Ezek szerepeltetése csak eszköze a megfelelő hatás elérésének: hozzásegíteni a befogadót annak átérzéséhez, hogy milyen is lehetett a 17. század végi Magyarországon, Budán lenni, „létezni”.

Összegzés

A *Szárnyas lovak* című kötet novellái a mészőlyi életmű 70-es évek végén bekövetkező fordulatához köthetők: bennük a tér és az idő fogalmának újszerű kezelése figyelhető meg, mely Mészöly azon törekvése vezethető vissza, hogy a történetmondás új lehetőségeit dolgozza ki. A *Térkép Aliscáról* és az *Anno* című írásokban a különböző idősíkok közti határok nem pusztán a narratíva szintjén, hanem a történetek belső időviszonyait tekintve is elmosódnak, így keltve az egy időben való megtörténés hatását. Egy idősíkok feletti, egységes dimenzió jön létre a novellákban, amely lehetővé teszi, hogy az időben egymástól távoli események megtörténését dinamikus voltában, azaz folyamatában ragadja meg az elbeszélő.

A vizsgált novellák az életmű egészét tekintve egy új korszak kezdetét jelzik. A *Térkép Aliscáról* és az *Anno* című írások nem pusztán a bennük megnyilvánuló idő- és történelemszemlélet, illetve az annak hiteles megragadását szolgáló narratív eljárások révén mutatnak elmozdulást a szerző korábbi műveihez képest. Első „mozaikdarabkáit” képezik a Mészöly által megalkotni kívánt „pannon-freskónak”, egy olyan pannon mitológiának, mely a különböző korszakok együttes megjelenítése révén átfogó képet nyújt Mészöly Miklós hazájáról, a mindenkori Pannóniáról.

³⁶ Vö. COHN, Dorrieth, *Metalepszis és mise en abyme = Narratívák 6. Narratív beágyazás és reflexivitás*, szerk. JABLONCZAY Tímea, BENE Adrián, Kijárat, Budapest, 2007, 115.

³⁷ Thomka Beáta szerint a mozaikcsempé-darabkák gyűjtögetése a szövegalkotás jelképe. Vö. THOMKA, *Mészöly Miklós...*, i. m., 55.

³⁸ Vö. 28. j.-ben i. h.

³⁹ THOMKA, *Mészöly Miklós...*, i. m., 55.

MOSAICS OF MÉSZÖLY'S „PANNON FRESCO”

Two issues became major themes in the works of the young writers of the '60s. They were forced to experience the politically determined nature of creation and their existence as a creator. Another central question was the ontological doubts of cognition, the possibility to tell something. These problems were especially pronounced in a period when political factors restricted the possibilities of self-expression and interpretation.. All of these resulted in the birth of trends which experimented with new methods of self-expression and reassessed and reconsidered the literary concepts of creation and interpretation.

The paper aims to interpret Miklós Mészöly's art as an answer to the problems of his time. He avoided commenting on the current political and social issues in his work. However, with his attitude to the literary tradition and by refusing to take a public role, he provided a special „cultural identity model” which opposed public cultural policy.

His oeuvre spanning six decades is not unified. Considering its thematic concerns, at the beginning of his career it was characterized by narrating unique stories using a new technique. These narratives convey universal messages while focusing on the characters and crucial elements of their lives. These stories represent relationships between people, events and circumstances, and throw light on essential aspects of existence.

In the '70s there was a big turning point in Mészöly's approach: the narratives were pushed into the background and the structure of the stories became decentralized, mosaic-like. In addition the theme of the writings also changed: a literary „pannon fresco” crystalized in them, and the ambition to authentically describe the experience of existence narrowed down to depicting a “general feeling of being” attached to a concrete locale, Pannonia.

The short stories titled *Térkép Aliscáról* and *Anno (Albumkép a régi időkből)* are the first „mosaics” of Mészöly's Pannon fresco. In these writings Mészöly uses new methods to represent time, space and to tell the story. He tries to create a unified dimension of time, hence the stories (which take place in different historical times) seem to be happening at the same time. In this way he can tell the different stories in their dynamic process. The paper makes an attempt to demonstrate the above-mentioned methods in every detail.

ÉRZÉKELES- ÉS ÉSZLELET-ORIENTÁLT SZUBJEKTUMOK BODOR ÁDÁM *VERHOVINA MADARAI* CÍMŰ REGÉNYÉBEN

A *Verhovina madarai* regény a paratextusában egy időbeli folytonosságot, a folytonosságon belül pedig egy olyan lényeges temporális határpontot feltételez, amely a befogadó figyelmét az említett folyamat előtti intervallumra vonzza: ebben a téridőben a multiplikálódó, többször, több változatban elmondható, egymás ki nem záró történetek szimultaneitása felé irányul befogadói munkánk. A *Változatok végnapokra* alcímben foglalt időintervallumot egy olyan szakasz előzi meg, amely a végidő szemszögéből a krízis idejeként rajzolódik ki. Verhovina, a történet cselekményének tere Bodor Ádám többi regénybeli világához hasonlóan egyszerre ismerős és ismeretlen, e térkonceptióban is kiemelt szerepet kapnak a szenzuális benyomások. Szirák Péternek a Bodor-féle poétikára vonatkozó megfigyelései nyomán megemlíteném, hogy ebben a szövegben is fontos szerep jut „az aszinkronitásnak és akronologikusságnak, a fikciógeneráló imaginárius tapasztalatnak, a »világteremtő« látványleírásnak és az *animalizáló* metaforika jelentéspotenciájának”.¹ A bodori személyiségkonceptiók talán legmeghatározóbb jegye épp a személyiség valamely válságdimenziójában fedezhető fel. Ilyen sikként lehetne meghatározni többek között az önképpel nem vagy csak részben rendelkező szubjektumokat, a test-konceptusok változatos megjelenítéseit, a név jelentette meghatározottság, jelöltség gyakori felfüggesztettségét, illetve a térképzetek, a határszituációk fennállásának és elfogadásának gesztusát. Ez az eldarabolt, körzetekre tagolt tér válik az észlelés terévé, ahol a látás-, hallás és szaglászérzetek urálnak, és ahol „minden tárgy – vagy tárgy funkcióban megjelenő természeti forma – fogalma már előfeltételezi az észlelés működését, amely világra való eredeti nyitottságunkat megteremti”.² A válság természetéből fakadóan elviselhetetlen jelenség, azonban Jablonska Poljana lakói mintha együtt tudnának élni ezzel a fogalommal, sőt, bizonyos értelemben ők válnak a válság előidézőivé. A krízis ugyanis a bodori világ egyik alapköve. A regény terében megjelenő elkülönülési vonalak az értelmezésben a – Bodor-regények egyik legfontosabb kategóriájaként működő – zártság, a határfogalmak mentén indítják el az befogadást. A legújabb bodori perifériaváltozatban a természeti elemek sokszor befolyásolják a szereplők észlelési folyamatait, ezáltal pedig nem pusztán passzív háttérkonstituáló kellékeként, hanem a narráció menetét befolyásoló tényezőkként jelennek meg.

Bodor Ádám művének egyik legfontosabb szerveződési elve – ahogy ezt a szöveg paratextusa is mutatja – a változat, a variáció képzele. A regényben fellelhető számos lehetsé-

¹ SZIRÁK Péter, *A periféria poétikája? (A Bodor-olvasás)* = Sz. P., *Folytonosság és változás*, Debrecen, Csokonai, 1998, 80.

² MAURICE MERLEAU-PONTY, *A látható és a láthatatlan*, L'Harmattan–Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tan-szék, Szeged, 2007, 51.

ges válságmegközelítés mellett talán a legfigyelemreméltóbb a regény zárlatához köthető. Bármiképp is interpretáljuk azt, a történet valamely szempontból katasztrófába torkollik. A katasztrófa a válsággal szemben jól látható, könnyen felismerhető jelenség, René Thom vonatkozó írásának tézise szerint a két fogalom több szempontból sem feleltethető meg egymásnak, azonban egy ponton érintkezhetnek: a válság gyakran a katasztrófa előjele, a krízis gyakran megelőzi vagy kiváltja az utóbbit”.³ Mivel a *Verhovina madarai* talán a szerző többi regényénél is szélesebb interpretációs skálát generál, így a regény utolsó mondatait, a madarak megjelenését egyfajta katasztrófaként, a „madártalan” korszakot pedig a válság idejeként határozhatjuk meg. Angyalosi Gergely az *Élet és Irodalomban* megjelent kritikájában a szövegzárlatból a szubjektumok eltűnését, a természeti erők felülkerekedését valószínűsíti: „Nem tudjuk, hogyan kellene értelmeznünk a madarak újbóli megjelenését, a szöveg semmiféle iránymutatást nem ad erre nézvést [...] Így ugyanis nyitva marad az interpretációs lehetőségek egész tárháza. A rozsdafarkúak jelezhetik azt, hogy a természet hajlandó megbékülni Verhovinával, de azt is, hogy itt meg kell szűnnie az emberi jelenlétnek, hogy újra a természet vehessen birtokba mindent.”⁴

Angyalosi Gergely az utóbbit tartja valószínűnek, miszerint „nem a körzetet hagyja ott valaki, hanem a körzet szűnik meg, mert nem lesz benne ember”.⁵ Ha ez úton próbáljuk értelmezni a szöveget, akkor a válsághoz köthető szubjektív elemnek magukat az emberi szereplőket tekinthetjük. A katasztrófát megelőző válságállapot meglétét a körzet és a benne található szubjektumok, tér- és természetformák, viszonyrendszerek állandó változása is alátámasztja, a krízis ugyanis egy fejlődő, alakuló fogalom. A válság sohasem semmisíti meg azonnal saját közegét – esetünkben a szubjektumokat –, hanem fokozatos, lépésről lépésre történő térhódítással számolja fel a meglévő távlatokat. Nemcsak egy-egy személy, hanem Jablonska Poljana környéke is transzformációnak van kitéve, itt „nem csak a szereplőkkel, hanem magával a körzettel történik (vagy fog történni) valami”,⁶ ez a történet pedig a válság terének a katasztrófa terrénmávvá váló fokozatos átalakulása. Szöveghelyek tömkelegét hozhatnánk fel példaként, de talán a legjellemzőbb az a szövegpélda, amely a szubjektumok válságtudatának perspektívájából tekint ki a környezet transzformálódására, a változást pedig mozgáskonceptus formájában érzékelteti: „Fura időket élünk. Valami megmozdult itt körülöttünk”.⁷

Bodor Ádám 2011-ben megjelent regénye „a lehetséges elhomályosítási technikák egyikeként érvényesíti az érzékszervi vonatkozásúakat”.⁸ Az észleletek, az érzékelés olykor személytelennek, a személyiségtől idegennek tűnő folyamatainak, az érzetek narratív megnyilvánulásainak kiemelkedő szerepe van a bodori prózapoétikában. A test a megismerés hordozójaként lényegi szerepet kap a szövegben, az ismeretek közvetítője. Vermes Katalin Merleau-Ponty filozófiája kapcsán megjegyzi: „A test, mint megismerő, megértő test nem pusztán önmaga konstituálása, hanem ennél eredendőbben: önészlelés és külső észlelés szétválaszthatatlan tapasztalata”.⁹ Kérdéses, hogy a *Verhovina* terében egzisztáló szubjektumok milyen hatásmechanizmusok révén érzékelik a környező térelemek összességét, és hogy

³ René THOM, *Kriza i katastrofa = O krizi*, szerk. Krzysztof MICHALSKI, Újvidék, Knjizevna Zajednica Novog Sada, 1987, 27.

⁴ ANGALOSI Gergely, *A körzet metamorfózisa* = *Élet és Irodalom*, 2011, dec. 16, 21.

⁵ Uo. 21.

⁶ Uo. 21.

⁷ BODOR Ádám, *Verhovina madarai*, Budapest, Magvető, 2011, 160.

⁸ FARAGÓ Kornélia, *A Bodor-féle határozatlansági viszonylatokról*, *Hungarológiai Közlemények* 2012/2, 1–9.

⁹ VERMES Katalin, *A test éthosza*, Budapest, L'Harmattan, 2006, 42.

miképpen tudnak (illetve tudnak-e egyáltalán) az észlelés folyamata révén szubjektumként, egységes személyiségként létezni. Hans Jonas *A szem nemessége* című tanulmányában a tekintetről írja, hogy az „a sok egymás mellett lévő dolgot, mint az egyedi látótér együtt létező részeit fogja át. A tekintet feltárja a térben kiterjedt, mélységbe lépcsőződő, és meghatározatlan messzeségbe folytatódó és együtt létező minőségek világát”¹⁰ és a perspektíva által hangsúlyossá teszi azt az irányt, ami a szubjektumtól vezet el. A *Verhovina madaraiban* a tájhoz tartozó észleletek sokasága szervezi a cselekmények alakulását, a látásészleletek pedig fontos szerepet játszanak az állandóan visszatérő megfoghatatlan, amorf, legtöbbször gőz halmazállapotú természeti jelenségek leírásában. Megkockáztatjuk, hogy a hallásészleleteknél is fontosabb szerepet kapnak, ugyanis egymásra lefordíthatatlan szenzuális minőségek ütközésekor a szem által megképződő észleletek dominálnak. Egészében tekintve a test „egy rejtett alapot is képez, amely a különböző érzéki modalitásokat összekapcsolja.”¹¹

Maurice Merleau-Ponty *A látható és a láthatatlan* című művében érzékelés és megértés kapcsolatáról értekezve azt írja, hogy egy észlelet értelmét és lényegét megérteni „annyit tesz, mint felfüggeszteni, hatályon kívül helyezni a naiv látás bűvöletét, amely teljesen uralma alá vont minket. A látás működésére irányuló figyelem óhatatlanul megtöri azt a naiv teljesség-élményt, melyben a reflektálatlan érzékelés részesít. Sőt a megértés nem más, mint a dolgokba és a világba elzárt értelem hozzáférhető jelentésekkel való átfordítása.”¹² A lényegessé váló érzékeléstartományok közül a látásérzék lesz a megértést meghatározó és a legtöbb esetben irányító szenzibilitás. A látás egyik specifikus megnyilvánulása a regényen belül a betűk, az írásjelek észlelése. A regény kezdetén a narrátor Anatol Korkodustól kap egy kartonlapot, amelyen „vastag filctollal, nagy betűkkel és jó vastagon”¹³ olvasható a Jablonska Poljanára érkező idegen neve. Ekkor a név nemcsak láthatóvá válik, hanem a két szubjektum közötti viszonyrendszer is kirajzolódik, a fölé- és alárendeltségi vonalak az észlelés általi többletinformáció révén szerveződnek. Egy másik szöveghelyen a világítani kezdő betűk olvasása az észlelő testre is kihat, a regényben „olvasó” szubjektum beledermedt, kihűlt, vagyis itt nemcsak egy megértési folyamat játszódik le, hanem egy olyan visszacsatolási mechanizmus, amely a jelentésbe átfordult értelmet testileg is megmutatja. A halál jele mint a szubjektumra kivetülő, s vele összeforró ideogramma is észleleti síkon jelenik meg és válik értelmezhetővé azok számára, akik az érzékelés mellett tudják „olvasni” a jelet: „Amikor az emberen a melle tájékán vagy a lapockája fölött egy nagy N betű kezd derengeni, mintha madártollból vagy ezüst báránnyelből lenne, az neki az élete utolsó napja.”¹⁴ Az észlelő szervei gyakran nem a megszokott módon működnek, hanem módosulva, az észlelésre is kihatással bíró külső tényezőkkel együtt fejtik ki hatásukat. Hasonló jelenség játszódik le a saját arc, a saját szem megpillantásakor is, azzal a lényegi különbséggel, hogy az önmagát megpillantó szubjektum a saját arcán felismeri a látványból fakadó eltéréseket, változásokat. Akik számára a látás megértéssel párosul, azok az észlelés révén olyan ismeretekhez jutnak, amelyek többletet jelentenek.

Verhovinán nemcsak a halál betűje bír ilyen funkcióval, az egyes bőrfelületek jelei is identifikáló tényezővé válhatnak. Emellett gyakori a látszás alóli kibújás, elrejtőzés mint

¹⁰ HANS JONAS, *A szem nemessége = Fenomén és mű. Fenomenológia és esztétika*, szerk. BACSÓ Béla, Budapest, Kijarat, 110.

¹¹ VERMES *i. m.*, 44.

¹² MERLEAU-PONTY *i. m.*, 49.

¹³ BODOR *i. m.*, 6.

¹⁴ *Uo.*, 177.

védelmi mechanizmus: „Ha valaki elkezd bámulni, hogy ki vagy, mi vagy, észre se veszed. Úgy teszel, mintha senki se lennél. Érted? Mintha az illető csak rémeket látna”.¹⁵ Bányai Éva vonatkozó tanulmánya szerint „A korábbi Bodor-terekhez viszonyítva Verhovina tere első látásra/olvasásra több állandóságot mutat”.¹⁶ Verhovina tája olyan terepként is meghatározható, amelynek legfontosabb jelentéskialakító tényezői a megfoghatatlan, távolba vesző, képlékeny, vagy ellenkezőleg, a soha fel nem szívódó, örökre a testhez kötődő, felolvaszthatatlan víz-, szag- és hangjelenségek. E dolgok emocionális síkon is hatnak a szubjektumokra, ám ettől jelentősebb feladatuk a narráció szervezése. Ahogy „a regénybeszéd nem kimondja, hanem folyamatosan teremti a határozatlanságokat, a bizonytalanságokat, az elrejtés és a feltárás, az elfedés és a felfedés, az elkendőzés és a leleplezés szövevényes mozzanattrend-szerűen kiépítésével”,¹⁷ úgy a regény vizualizált látványrétegei, a körvonalak hullámzása, a peremüket vesztett tárgyak, a látszatok, tehát az észleletek közötti viszonyok hálózata is egy bonyolult vonatkozásrendszert épít fel. A levegőben terjedő, távolról is jól látható és a vízpárával rokonítható füstjelek a regényben általában új információ hordozóiként vannak jelen. Gyakoriak azok a szöveghelyek, melyekben az érzéki észleletek formájában a testbe hatoló, főleg gáz halmazállapotú materiák sokszor a differenciálhatatlanság fogalmát generálják: a hang-, szag és látásérzetek egymásba játszásakor az egyik képes gátolni a másik szférába tartozó észlelést, például a vastag vízpára megakadályozza a hangok terjedését.

Jablonska Poljana a bodori szövegvilág talán legszagosabb vidéke. Ezen a tájon a Palinsky rét termálvizeinek fojtó szaga üli meg a völgy alját. A markáns illatáradat az odaérkező idegeneknek azonnal feltűnik, míg az ott élők számára ez nem több mindennapi észleletnél: „Bűdösség van nálatok, mi ez a szag? – Nem tudom, miről beszélsz. Vizsgáld meg az orrod”.¹⁸ Új személyek érkezése Jablonska Poljanára figyelemfelkeltő szaggal jár, ugyanis e szag-orientált térben az idegen és az ott élő – de semmiképp sem „bennszülött” – személyek illatmintái egymás számára kölcsönösen ismeretlenek. A regény elején Daniel Vangyelukot az Adam nevű elbeszélő nem viszi be Irina Nyegrutz házába, mert nem akarta, hogy utóbbi megérezze az idegen szagát. A szereplők petróleumtól, esetleg gallér alól kiszivárgó kardamon-olajtól bűzlenek, vagy éppen vasreszelék szagát húzzák maguk után, s mintegy ez válik identifikáló jegyükké. Ezek a soha el nem tűnő szagminták is rámutatnak arra, hogy a *Verhovina madarai*-ban a szenzuális benyomásoknak kiemelt funkciója van, illetve hogy „az idegen számára azonosíthatatlan szagok individualizálják a térvilágot”.¹⁹ A regényben a csodás módon feltámadt gyermekek újbóli meggyilkolásakor is a szag vált bűnjellé: „a két halott gyermek ágya körül olyan nehéz, fémes szag lebegett, mint az olyan helyiségekben, ahol vasakat munkálnak meg. Az ilyen szag tartósan beleivódik az ember ruhájába, de még a bőrébe is. Bárhol járna az illető, nyomát mindenütt otthagyja, meg is marad, amíg valamilyen légvonat el nem sodorja”.²⁰ A bűnösség megállapításához nincs is másra szükség, csak arra a mindenbe beleálló szagmintára, aminek a segítségével megtalálják az elkövetőt. Arra is találunk példát a szövegben, hogy maga a személy már nincs jelen, de a hozzá kötődő szagminta hátrahagyott nyomként még érezhető. Jablonska Poljana embereit a vidék határán

¹⁵ *Uo.*, 10.

¹⁶ BÁNYAI Éva, „A történet vége”. *A végnapokon túl* = B. É.: *Terek és határok. Térképzetek Bodor Ádám prózájában*, Kolozsvár, RTH, 159.

¹⁷ FARAGÓ i. m., 1–2.

¹⁸ BODOR i. m., 9.

¹⁹ FARAGÓ i. m., 8.

²⁰ BODOR i. m., 61.

kívül is kísér(t)i Verhovina szaga, amely idegen és saját közötti határ jele, a testbe, a testre épülő külvilág érzéki észleletek formájában állandóan nyomon követi a verhovinaiakat: „Más levegő itt nincs, minket a Paltinsky rét levegője éltet, a termálforrások vizében fürdünk, szagos hévizekben mossuk a ruháinkat. Éjjelente a gázok beszívárogna az agyunkba, megszálják álmainkat, hogy hajnaltájt jelenések emlékével ébredünk. De megszoktuk, sorsunkat senkiével el nem cserélnénk”²¹

A *Verhovina madarainak* több értelmezője is felhívta a figyelmet arra, hogy míg Bodor Ádám más regényeiben legalább véleményes, hogy milyen nyelven beszélnek a szereplők, Jablonska Poljánán biztos, hogy nem magyarul kommunikálnak. A nem magyar nyelvű kommunikáció nem jelent problémát, a megértés itt ugyanis nem nyelvi tényezők, hanem motivációs hiányok, illetve sajátos önvédelmi mechanizmusok miatt bukik meg, Bányai Éva szerint „mindenki gyanús és semmit sem mondanak ki, még abban az esetben sem, ha a párbeszédben állók számára egyértelmű”²² A problematikus információcsere kihatással van a szubjektumokra is: „a megértési nehézségek vagy a szereplői személyiségeket érintik, vagy a külső értelmezőt, vagy egyszerre terjednek ki mind a két szférára”²³ A szöveg ezen dimenziója akkor válik érdekessé, amikor az egyik szubjektum a magyar nyelvű hangsorokat nem a megértés vágya és nem is új tapasztalatszerzés, hanem csak és kizárólag észleletként való befogadás miatt igényli. Klara Burszen kisasszonynak a hegyeken túlról érkező magyar katonatisztet várva az az egyetlen vágya, hogy magyar nyelvű szöveget halljon, ezzel szoktatva a fülét az idegen nyelvhez, a sejtelmes é, ő meg ü hangzókhoz. Számára nem a megértés, pontosabban nem a teljes megértés az elsődleges. Megelégszik azzal, ha felismeri a szavak idegen voltát: „Könyv, könyv, egykuty. Könyv van a kisasszonynál is. Mindegy, hogy mit olvasok neki, úgyse érti”²⁴ Klara Burszen kisasszonyt így az sem zavarja igazán, ha nem magyar nyelvű szöveget hall, számára elég, ha nem érti az elhangzott nyelvet. Amikor egyszer megérkezik egy valóban magyarul beszélő egyén (és ő is a túlvilágról jött), senki se fogja érteni a magyarul elhangzó szavait.

A regényben az előérzetek, a hangulatok is lényegi dimenziókat nyitnak meg a szubjektumok számára, Anatol Korkodus megérzi, hogy az általa választott intézeti fiú egy nappal a megbeszéltek előtt érkezik, Verhovina madarai számára meg világossá vált, hogy el kell hagyniuk a körzetet: „a madár érzékeny teremtes. Ha megérzi maga körül a bántó szándékot, fogja magát és elrepül, ilyen a természete”²⁵ Az észleletek közötti viszonyok hálózatában állandóan visszatérő jelenség az, amikor a térség amorf, jobbára vízalapú természeti képződményei erősebbnek bizonyulnak az emberi tevékenységek eredményeképp megjelenő hangforrásoknál: előbbieik érzékelésgátló mechanizmusa blokkolja a nem természeti eredetű zajokat: „Akinek a füle hozzászokott, már a távolból érkező kósza hangokból pontosan tudja, mikor, merre jár a vonat. De a berek mélyedéseit, a bokrokkal szegélyezett árkokat a töltés két oldalán most tompa köd párnája borította, amely még a közeli kutyaugatást is elnyelte”²⁶ A körzetben időről időre megjelenő tartós csöndszituációk a cselekményben beálló lényeges változások előjeleiként mutatkoznak. A szubjektumok járulékos eleme a hanghatás, ez

²¹ *Uo.*, 238.

²² BÁNYAI *i. m.*, 173.

²³ FARAGÓ *i. m.*, 1.

²⁴ BODOR *i. m.*, 169.

²⁵ *Uo.*, 24.

²⁶ *Uo.*, 7.

a csöndszituációk feloldása után nagyban befolyásolja a sorsukat, olykor a végzetük beteljesedésének megjelenítőiként határozhatók meg.

Bodor Ádám regényében az észlelő testek „nem csak a tér egységét működtetik, de az idői kontinuitást is: önmaguk számára folyamatos, átélt jelenlétük megalapozza a külső tárgyak relatív permanenciáját”.²⁷ A *Verhovina madarai*ban a szubjektumok percepciónak gyakorisága és a narrációban betöltött szerepe arra enged következtetni, hogy a szövegben megjelenő érzékelésbeli megnyilvánulások a műnek egyszerre kompozicionális nyitottságot és jelentéstani lezáratlanságot kölcsönöznek. Verhovina tájkán a természeti erők olykor egymástól elválaszthatatlan, differenciálhatatlan észleletek tömkelegét nyújtják a szubjektumok számára. A vizsgált kötet utószava szerint az olvasó a „mindenkori periféria, a civilizációs végvidék” terepén jár, egy olyan közegben, ahol az elbeszélők és a szereplők észlelését a testképek és külső fizikai jellemzőkben megnyilvánuló furcsaságok, szokatlan jellemzők szervezik, megteremtve ezáltal a testiség és az érzékelés narratív vizsgálatának alapját.

LÁSZLÓ PATÓCS

PERCEPTION AND PERCEPT ORIENTED SUBJECTS IN ÁDÁM BODOR'S NOVEL *VERHOVINA MADARAI*

The paper prioritizes the subjects' perceptual and perceptional manifestations in the novel, using the possible results of the reviewed approaches and certain interpretational strategies discussed above. It claims that the sometimes impersonal processes of perception and the narrative manifestations of the percepts play an outstanding role in Bodor's prose poetics. The analysis focuses on mechanisms with which the existing subjects in the space of Verhovina perceive the sum of all natural elements, and how they can, through the process of perception, exist, if they can at all, as consistent personalities. The most defining characteristic of the Bodorian personality concepts can be found in one of the crisis dimensions of the personality. Such dimensions can be the subjects with a truncated, fragmentary or a partial or non-existing self-image; the diverse visualization of body concepts; the determination expressed by the name; the frequent suspension of precise indication; the gesture of the existence and acceptance of spatial notions, and borderline situations. The suspension of concrete regional, historical, and actual political correspondence is highlighted as a characteristic of Ádám Bodor's prose by literature. According to the epilogue in the volume examined here, the reader is traversing the fields of timeless periphery, the edge of civilization, a place where the narrator's perceptional mechanism related to the subjects works in many cases along the lines of external physical appearance, a body image, thus creating the foundation for the narrative analysis of physicality. Ádám Bodor's text is also the space of crisis, and a whole chapter could be dedicated to this philosophical notion to approach the existence of a wide range of variations for oppression (rejection, repression, and denial), the corporal foundation of the novel's narrative, and the narrative theory of spatial concepts.

²⁷ VERMES *i. m.*, 43.

2.

Határon innen és túl

A KÖZÖS MÚLT FELTÉRKÉPEZÉSE

A régi irodalom
mint a szlovák–magyar megbékélés egyik eszköze

Látszólag egyszerű dolgunk van, ha a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatokról beszélünk, hiszen történelemismereteinkből tudjuk, hogy a két nemzet több évszázadig együtt élt, ugyanazok a szellemi és vallási irányzatok hatottak ránk, mint rájuk. Ebből kifolyólag nem lenne más dolgunk, mint besétálni akármelyik könyvtárba vagy levéltárba, megnézni a katalógust és az ottani szlovák nyelvű szöveget összehasonlítani egy-egy magyar művel. Magyar részről valóban ennyi, de a különböző történelmi események sorozatának következtében és a két nemzet közötti feszültség miatt szlovákok szemszögéből teljesen más a helyzet.

Alapvető különbség, hogy a két nemzet máshogyan értelmezi az adott irodalomtörténeti korokat. Míg a magyar irodalomtörténet nagyrészt erősen forrásközpontú és előtérbe helyezi a filológiát, addig a szlovák az interpretációt preferálja. Sőt, a kéziratos barokk kori egyházi prózát szinte teljesen elhanyagolja. Erre egy példát szeretnék hozni. Gavlovič Hugolín egy a 18. század végén élt ferences szerzetes, akinek lírai munkásságát kifejezetten kedveli és nagyra tartja a szlovák irodalomtörténet, sőt azok közé a szerzők közé is bekerült, akiket a középiskolákban régi irodalomból tanítanak.¹ Verseiről számos tanulmány értekezik hosszú oldalakon keresztül és mindezek után egy mondatban hozzáteszik, hogy Gavlovičnak létezik egy kéziratos beszédgyűjteménye is. Ez, véleményem szerint, nagy jelentőséggel bírhatna a szlovák irodalomtörténetben, de erről a kötetről a későbbiekben még szó lesz.

Azonban a szlovák szakirodalomokban már megfigyelhető egyfajta változás. Ezt az átalakulást négy szlovák nyelvű irodalomtörténet bemutatásával szeretném szemléltetni.

Az 1958-ban megjelent *Régi szlovák irodalom története*,² ami elsőnek számít azon szakirodalomak között, amelyek ezt a témát feldolgozták. Előtte ugyanis nem születtek a tudományterületet ilyen részletességgel feldolgozó munkák.³ A bevezető tanulmány érdekessége, hogy definiálja a diszciplinát, ami szerint a régi szlovák irodalom tárgya minden olyan szlovák és idegen nyelvű alkotás, amelynek alkotója tagja a szlovák nemzetnek, minden mű, amely otthon vagy külföldön keletkezett, vagy idegen szerzők művei, amennyiben beépültek a szlovák kultúrába.⁴ Ebből a meghatározásból nagyon jól kitűnik, hogy a szerzők nemzeti (ideológiai) szempontból határozták meg a régi szlovák irodalom jellegét.

¹ Vö. *Hugolín Gavlovič v dejinách slovenskej kultúry: zborník z vedeckej konferencie 3.–4. júna 1987 v Považskej Bystrici*, zostavil Imrich SEDLÁK, V Martine, Matica Slovenská, 1989.

² Ján MIŠIANIK, Jozef MINÁRIK, Mílena MICHALCOVÁ, Andrej MELICHERČÍK, *Dejiny staršej slovenskej literatúry*, Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 1958.

³ Uo. 5.

⁴ Uo. 7.

A következő irodalomtörténet Jozef Minárik irodalomtörténete 1985-ből,⁵ amelyen már nem érződik annyira a nemzeti ideológia. Erre bizonyíték maga a bevezető, ahol alig ír a szlovák nemzet kialakulásáról és sorsáról, hanem mindjárt ezen tudományterület jellegére és problematikájára mutat rá, mint például a Szentírás szerepére, az imitációra mint a régi irodalom egyik alkotói módszerére, valamit arra, hogy ebben az időszakban az eredetiség kérdését máshogy értelmezték, mint napjainkban.⁶ Az enyhülést bizonyítja a periodizáció is, hiszen míg az 1958-ban kiadott irodalomtörténet külön korszakként veszi a Nagymorva Birodalmat és az ószláv műveltség kezdeteit, addig ez utóbbi kötet ezeket beleolvasztja a középkori irodalomba. Ugyan még megjelenik a fentiekben részletezett problematika az átvett kereszténységről és gazdaságról, azonban nem a főszövegben, hanem apróbetűs jegyzetként, ami jól mutatja a hangsúlyok eltolódását.

Az előző kötethez képest a szerző elmondja, hogy Pázmány Péter és az általa képviselt katolikus megújulás, valamint a nagyszombati egyetem nemcsak a magyar, hanem a szlovák irodalom és irodalmi műveltség fejlődésében is nagy szerepet játszott.⁷ Olyannyira nagy hatással volt ez az intézmény a szlovák kultúra fejlődésére, hogy Käfer István erre az időszakra teszi a szlovák irodalmi műveltség kialakulását.⁸ Ezt bizonyítja Stanislav Šmatlák is, amikor azt írja, hogy ezt a nyelvet nyugodtan lehet értelmezni, mint a szlovák kulturális nyelvet.⁹ Az evangélikusok és a katolikusok külön nyelvhasználatára egészen 1843-ig tartott, amikor is a két fél megállapodott abban, hogy mindkét nyelvet elhagyják, és megegyeztek a középszlovák nyelvjáráson alapuló új irodalmi nyelvben.¹⁰

A következő irodalomtörténeti munka, amit alaposabban megvizsgálók, Stanislav Šmatlák 1987-ben megjelent, azóta már több kiadást is megélt irodalomtörténete. Jelen vizsgálataimban a második, 1997-ben megjelent kötetét nézem meg alaposabban.¹¹ Igaz, hogy az első kiadásban még jelen vannak különböző ideológiai elemek, ezek azonban a második kiadásban eltűntek. A szerzői megjegyzésben továbbá hozzáteszi az irodalomtörténész, hogy a legújabb kutatások eredményeit beépítette ezen kötetébe, azonban azt is megjegyzi, hogy a legszámottevőbb változások a 20. század első felének irodalmában történtek.¹² Az eddig vizsgált irodalomtörténetektől eltérően külön fejezetekre osztott, hosszabb bevezetőt olvashatunk, ebben fejt ki irodalomtörténeti vizsgálódásának módszerét. Ez pedig már a modern irodalomtudomány felé mutat, célja a szlovák irodalom szintézise, valamint fontosnak tartja a régi szlovák irodalomba tartozó szövegek értelmezését is, nem csak a későbbieket.

⁵ Jozef MINÁRIK, *Dejiny slovenskej literatúry* I, Bratislava, Slovenské pedagogické nakladstvo, 1985.

⁶ Jozef MINÁRIK, *Dejiny slovenskej literatúry* I, Bratislava, Slovenské pedagogické nakladstvo, 1985, 5.

⁷ *I. m.*, 90.

⁸ KÄFER István, *A miénk és az övék. Írások a szlovák–magyar szellemi kölcsönösségről*, Budapest, Magvető, 1991, 13–14.

⁹ Stanislav ŠMATLÁK, *Dejiny slovenskej literatúry* I, Bratislava, Národné literárne centrum–Dom slovenskej literatúry, 1997, 258.

¹⁰ KÄFER István, „In slavonico exprimere” – *A szlovák nemzeti irodalmi műveltség kezdetei = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001, 398.

¹¹ ŠMATLÁK, *Dejiny slovenskej literatúry*, *i. m.*

¹² „Zmeny majú jednak charakter štylistických retuší, ktorými som sa usiloval odstarňovať číro povrchový dobovo ideologický náter na mojom literárnevedeckom jazyku, ... Najbiditeľnejšou zmenou je však to, že som sa rozhodol doviest’ systematický výklad dejinn slovenskej literatúry iba do polovice 20. storočia, čiže do konca druhej svetovej vojny...” *Uo.* 8.

Véleménye szerint az irodalomtörténészeknek nem elég a különböző irodalomtörténeti folyamatokat leírni, hanem értelmezniük is kell azokat.¹³ Szem előtt tartott további irányelve, hogy az irodalomban megfigyelhető egyfajta mozgás, és az is észrevehető, hogy a történetiség és a deskripció elvetése magával hozta azt is, hogy irodalom történetében nincs periodizáció.

Az általa kitűzött kutatási és értelmezési program eredményes lehet, ha nem régi irodalomról beszélünk. Šmatlák ugyanis elfeledkezik arról, hogy ezen diszciplinában teljesen más az irodalomfelfogás. (Ez a problematika az eddig vizsgált irodalomtörténetekben sem merült fel.) Olyan műfajok számítottak irodalomnak, amelyek ma már nem a literatúra részei, mint például az imádságok, prédikációk, elmélkedések. Ezek mára teljesen eltűntek az irodalomból és a kánonból, de a 18. századig jelentős szerepet játszottak a régi irodalomban.¹⁴ Itt jegyezném meg, hogy a fentiekben megvizsgált irodalomtörténetek közül valamennyi teljesen elhanyagolja a kéziratokat (gondolok itt a reneszánsz és a barokk korban keletkezett szövegekre), vagy csupán említészerűen találkozhatunk velük.

Visszatérve régi irodalom és értelmezés kérdéséhez, sokkal előnyösebb lenne ezekben a korszakokban először forráskutatásokat végezni, hiszen tudható, hogy ebben az időben az imitáció és a kompiláció is egyfajta szövegalkotási mód,¹⁵ és a plagizáció fogalmát sem ismerik. Ha egy szöveget ebből a korszakból interpretálunk, könnyen abba a csapdába eshetünk, hogy az értelmezett szöveg ugyan az általunk vizsgált szerző neve alatt jelent meg, de a fontosabb gondolatok egy másik, régebbi alkotó tollából származnak. Ebben az esetben interpretációnk nem lenne helyénvaló, mert olyan gondolatokat tulajdonítanánk a szerzőnek, amelyek feltehetőleg nem is az övéi. Nem állítom, hogy rossz és hibás lenne a régi szövegeket értelmezni, de véleményem szerint mindaddig nem járunk jó úton, amíg azok forráskutatását el nem végeztük. Hargittay Emil a következőképpen definiálja a régi irodalommal foglalkozó emberek feladatát: „Az elemző személyisége nem tola-kodhat a mű sajátosságainak a helyébe, mert így érthetetlen marad a mű és a szerző szándékának a lényege. Minden korszakot mindenekelőtt csakis saját kora elméleti–retorikai–esztétikai elvárásainak messzemenő figyelembevételével érthetünk meg.”¹⁶

Az utolsó megvizsgált szakkönyv egy 2009-ben megjelent irodalomtörténet.¹⁷ A bevezetőben kapunk egy aprólékos periodizációt, majd rátér a régi irodalom problematikájára. Az eddig megvizsgált művek közül itt találkozhatunk először azzal a szemléletmóddal, amely véleményem szerint a leghelyesebb: miszerint figyelembe kell venni az ország etnikai sokszínűségét, és együtt kell vizsgálni a korabeli Magyarországon létező más irodalmakkal.¹⁸ Elismeri, hogy ebben az időszakban még nem létezett egységes szlovák irodalmi nyelv, ezért más nyelveken maradtak fenn azok a művek, amelyek ma szerves részét képezik a régi iro-

¹³ „Už dávno sme sa rozlúčili s prostoduchou predstavou, že pre zachytenie dijinného procesu literatúry nám stačí svedomitá deskripcia literárnych javov v ich chronologickom slede... Literárny historik, najmä ak má poznať a interpretovať vývinový pohyb literatúry na časovo rozsiahlejšom historickom úseku...” Uo. 18.

¹⁴ A 16. és 18. századi egyházi szövegek kanonizációjának problematikájáról lásd: SZELESTEI N. László, *Rekatolizáció és barokk áhítat*, Budapest, METEM, 2008.

¹⁵ HARGITTAY Emil, *A régi magyarországi irodalom jellege (decem rationem)* = H. E. Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába, Budapest, Universitas, 2003, 83–84.

¹⁶ Uo. 82.

¹⁷ Imrich SEDLÁK, *Dejiny slovenskej literatúry I*, Bratislava, Literárne informačné centrum, 2009.

¹⁸ Uo., 10.

dalomnak, valamint azt, hogy a funkcionális egyházi irodalmat nem értelmezhetjük úgy mint önálló irodalmi alkotást, és ezeknek a műveknek az esztétikai értéke is eltér a maitól.¹⁹

Tisztán látható, hogy a régebbi kötetekben még szinte teljes mértékben a „Szlovákia-szemlélet” az uralkodó. Käfer István szerint ez azt jelenti, hogy minden szlovák, ami Szlovákiában keletkezett, és ez egyfajta válasz arra, hogy a magyar irodalomban a *Hungarust* is elkezdtek azonosítani a magyarral. Azonban a későbbi szakkönyvekben már megjelenik egyfajta kevésbé nemzeti szellemű irodalomtörténet-felfogás.

Úgy gondolom, érdemes a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok kutatásának rövid történetét felvázolni, hogy láthatóvá váljon, kik azok, akik eddig ezzel a kérdéskörrel foglalkoztak, továbbá, hogy megmutassam, napjainkban hol tart ez a tudományág. Programszerű vizsgálata a két nemzet irodalmának szlovák részről Pavel Bujnák nevéhez kapcsolódik, aki a szlovák hungarisztika megalapítója. Később ez a kérdéskör elhanyagolódott, bár születtek érdemleges tanulmányok neves irodalomtörténészek tollából, mint például Milan Pišút, Ján Mišianik. A szlovákoknál ebben a tudományágban a legtöbb és legjelentősebb munkát Rudolf Chmel végezte. Kutatásának lényegét Alabán Ferenc foglalta össze: „Nem az egyik irodalom felsőbbrendűségének bizonyítása a másik rovására, s mégcsak nem is az úgynevezett pozitív és negatív megnyilvánulások kutatása köti le a figyelmét, hanem éppen a körülhatárolt anyag irodalmi sajátosságainak hangsúlyozása a történelmi igazság tükrében.”²⁰ A szlovák irodalomtudományban elvéve még akadnak szerzők, akik szlovák–magyar irodalmi kapcsolatokkal foglalkoznak, de számuk egyre kevesebb.

Magyar részről is vannak kutatók, akik ezt a tudományterületet tették tudományos érdeklődésük középpontjába. A régebbiek közül Sziklay Lászlót emelném ki, továbbá megemlíteném Csukás Istvánt és Angyal Endrét, akik szintén kiemelkedőt alkottak ebben a diszciplínában. Aki a legtöbbet tett ezért a tudományágért, az Käfer István, az ő kutatásai a mai napig folynak és kötetei mérföldkönek számítanak ebben a tudományágban. Végezetül, de nem utolsósorban pedig Alabán Ferenc munkásságát emelném ki, aki publikációival a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok elméleti háttérét erősíti. Napjainkban a magyar nyelvű szakirodalomban kevés tudományos munka születik ebben a témakörben, az azonban elmondható, hogy a fent említett kutatóknak köszönhetően több írás születik erről a területről a magyar irodalomban, mint a szlovákban.

A két nemzet régi irodalommal foglalkozó kutatóinak azért nehéz párbeszédet kezdeniük, mert nincs olyan közös terminológia, amelyet mindkét fél elfogadna. Nekem nem célom, hogy mindkét fél számára megfelelő terminusokat alkossak, inkább olyan szövegeket szeretnék bemutatni, amelyek a két nép közötti szoros kulturális kapcsolatot bizonyítják, és mindkét nemzet egyaránt vizsgálhatja.

Az én kutatási területem a barokk kori katolikus próza, ezért ebből a témakörből hozom a forrásokat is. Ezek a szövegek azért lehetnek mindkét fél számára fontos és érdekes források, mert nem a nemzeti, hanem a vallásos érdekek domináltak, azaz az volt a lényeg, hogy a célközönséget visszatérítsék a katolikus hitre, avagy megerősítsék benne.

Először Mokos Domokos beszédeiről szeretnék néhány szót szólni. A ferences hatalmas, nyolc kötetnyi kéziratos életművet hagyott maga után, ebből hét szlovák nyelvű, egy pedig latin. A nyolc kötetből kettő Magyarországon található, az egyik a budapesti Egyetemi

¹⁹ *Uo.*, 10–11.

²⁰ ALABÁN Ferenc, *Kontextusok vonzásában (A szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok kutatásáról)* = A. F., *Az irodalomértés horizontjai*, Besztercebánya, Univerzita Mateja Bela, Filológická fakulta, 2000, 133.

Könyvtárban, a másik pedig az Országos Széchényi Könyvtárban. A kötetek tartalmaznak *de sanctis* és *de temporei* beszédeket egyaránt. Az egyik ilyen sermőről kimutatható, hogy Pázmányt használta forrásként. Természetesen nem kizárt, hogy a szerző más szövegeiben is bizonyítani lehetne az egyezéseket, ehhez azonban behatóbban kellene vizsgálni a többi kéziratot is.²¹

A következő szövegkorpusz a kompiláció és a fordítás határmezsgyéjén helyezkedik el, ez pedig Pázmány Péter beszédeinek szlovák fordítása. A kézirat a szlovák nemzeti könyvtárban található. A kötet nem tartalmazza az összes prédikációt, csupán ádvent 1. vasárnapjától Szent István vértanú ünnepéig. A kézirat filológiai szempontból azért érdekes, mert a szerző az elején kijelenti, hogy nemcsak lefordította Pázmány Péter szövegeit, hanem le is rövidítette azokat. Az alkotóról nem sokat tudunk, csupán egy J. S. F. T. monogram olvasható a címlap alján, ez árulkodik róla.

A szerző a kardinális beszédeit több részre osztja, általánosságban 2-3 szlovák beszédet szerkeszt egy pázmányi szövegből. Azért említettem, hogy a kompiláció és a fordítás határán mozognak a kéziratban olvasható szövegek, mert bár a szerző lefordította a jezsuita hitszónok beszédeit, a bekezdéseket és a sorokat úgy rendezte el, ahogy neki az a legmegfelelőbb volt. Így bár felismerhetők az eredeti sorok, nem ugyanabban a sorrendben szerepelnek.

A következő nagy tematikus egység, amivel érdemes foglalkozni, és ami két nemzet kapcsolatát tovább erősíti (nem csak a régi irodalomban) a fordításirodalom. Itt már nem a fentihez hasonló szövegalkotásokra gondolok, hanem a „tisztá” fordításra, ahol a szerző célja kizárólag az volt, hogy az adott művet egy másik nyelvre átültesse. Ebben az esetben Anton Benčič fordítói tevékenységére irányítanám a figyelmet, aki számos művet fordított szlovákra. A ferences szerzetesnek két műve jelent meg nyomtatásban: az egyik Gusztinyi János nyitrai püspök 1759-ben megjelent *Üdvösség mannája* című hitvédelmi munkájának szlovák fordítása, ami 1795–1796-ban jelent meg Nagyszombatban, négy kötetben. A másik munkája 1797-ben jelent meg szintén Nagyszombatban, és ez négy hitvédelmi munkát tartalmaz. A fennmaradt művei közül ez az egyetlen, amit latin nyelvből fordított. A kéziratban fennmaradt írások között megtalálható Pázmány Péter *Kalauzának* fordítása, ez 1791–1792 között íródott, valamint szintén a jezsuita hitszónok tollából származó *A setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője* című munka, ami 1795-ben keletkezett.

Amint az észrevehető, a ferences főleg hitvédelmi munkákat ültetett át szlovák nyelvre. Käfer István ezt azzal magyarázza, hogy „II. József a szlovákokat a nagyszombati hagyományok miatt éppen mint katolikusokat és már mint szlovákokat igyekezett politikája szolgálatába állítani, és természetesen a nagyszombati és a pozsonyi intézményeket használta fel erre a célra. Az erős népi-barokk hagyományokkal rendelkező szlovák papság egyszerre avval a kérdéssel találta szemben magát, hogy meg kellett védenie vallását a felvilágosodott abszolutista császárral szemben, aki azonban támogatta a szlovák szellem felvirágzását.”²²

Benčič munkáinak egyik legfőbb jellemzője, hogy fordításai előtt rövid bevezetőt írt, amelyből megtudhatjuk, hogy miért az adott műre esett a választása, milyen körülmények között kezdte el fordítani az adott szöveget. A lefordított műveket általában igyekezett szó szerint átültetni szlovákra, azonban vannak szöveghelyek, ahol a szó szerinti fordítást hát-

²¹ Részletesebben Vö. HAJTMAN Kornél, *Mokos Domokos sexagesima vasárnapra írt prédikációjának forrásáról* = *Irodalom, nyelv, esztétikum*, szerk. RADVÁNSZKY Anikó, Piliscsaba, PPKE BTK, 2011, 51–63.

²² KÄFER István, *A miénk és az övék*, i. m., 17.

térbe szorítja, és a szlovák nyelvközösség számára érthetőbb, a szlovák kultúrához közelebb álló kifejezéseket használ.

Käfer István megállapította, hogy a jezsuita fordító, aki Pázmány *Kalauz*-át fordította, művéhez Szenci Molnár Albert fordítását használta.²³ A *A setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetőjének* esetében könnyebb dolgunk van, ugyanis a ferences felsorolja azokat a könyveket, amelyekből dolgozott. Csúpan jegyzetekről van szó, ugyanis Benčíč nem figyelt oda az írásképre, mint azt a többi szövegnél tette, ezért az csak nehezen olvasható. A legtöbb könyv Nagyszombatban jelent meg, de pozsonyi és prágai könyvek is szerepelnek a bibliográfiájában. A felhasznált irodalmakon kívül egy 18. századi fordító tevékenységét is nyommal követhetjük a különböző megjegyzések, lapszéli jegyzetek segítségével.

Az utolsó mű, amellyel foglalkozni szeretnék, a bevezetőben már említett kéziratos prédikációs kötet. Gavlovič Hugolin kéziratos prédikációs kötete a szlovák irodalomtörténet ismert, ám nem sokra becsült alkotásai közé tartozik. Szinte valamennyi irodalomtörténet a ferences szerzetes líráját emeli ki, és a verseiről való hosszas értekezés után megemlítik, hogy a szerzőnek létezik még egy kéziratos kötete, ami a *Kameň ku pomoci* címet viseli. A beszédgyűjtemény a Szlovák Nemzeti Könyvtár archívumában található a 155 AH 1-es jelzet alatt. Érdekessége, hogy a beszédeken kívül drágakövek felsorolását is tartalmazza ábécé sorrendben, de erre majd később térek ki. A címlapon egy rövid ismertető olvasható a szerzőről és az írás körülményeiről. Ebből kiderül, hogy a szerző a Ferences rend obszerváns ágához tartozott, valamint az, hogy Pruskében kezdte írni a beszédeket és Horócon fejezte be.²⁴ A neve nem látható, de a kézirat befejezésének pontos dátuma igen: 1779. május 4. Szent Flórián-napja. Amikor a lap alján röviden bemutatja a szentet, néhány római számnak megfelelő betűt kiemel, és ezzel a kronosztikonnal írja le az 1779-es évszámot.

Mint azt már a fentiekben említettem, a szlovák irodalomtörténet a ferences lírai munkásságát részesíti előnyben. Erre a legjobb példa egy konferencia, amelyet halálának 200. és születésének 275. évfordulójára rendeztek meg 1989-ben. A konferencia megjelent kötetében²⁵ szinte alig esik szó erről a kéziratos gyűjteményről, az azonban kiderül, hogy a ferences beszélt magyarul, s ez a későbbi forráskutatásoknál fontos hivatkozási alap lehet.²⁶ Azt azonban nem vitatja a szakirodalom, hogy a 17–18. században a ferencesek irodalmi és missziós tevékenysége kiemelkedően jelentős volt. Főleg a homiletikai munkásságuk az, ami az adott korban meghatározó volt, és a szlovák irodalomtörténetben egyedülálló fejezetet alkot.²⁷

Ennek ellenére kevés kutató foglalkozik ezekkel a művekkel, és ha meg is teszi, akkor mindezt különböző interpretációk formájában, holott még a filológiai vizsgálatok sincsenek elvégezve. A kötet érdekessége, hogy a beszédek előtt drágakövek lexikonszerű felsorolása olvasható latin nyelven. Mindezt Plinius alapján teszi. Ez után három lapnyi szöveg követke-

²³ KÄFER István, *Az Isteni Igazságra Vezérlő Kalauz 1634-es szlovák fordításának kézirata*, Világirodalmi Figyelő, 1959, 179.

²⁴ Kameň ku Pomoci/ktéry osahuje w sobe kazňe/na wseccke nedele celeho roku, y / na wseccke Slawnosti Uročiten, / zepsane w Prussčanskem chudobnem / klastere skrz gedneho w zdrawi nedu / živeho kňeza z Radu Swateho Fran / cysska Seraffinského Bratuw Menssych/ Reformat. Provinciae in Hungaria Sanctis / simi Salvatoris. Y dokonane na kaplance / w Horowskem kasstili u milostiweho panstwa / Madačani Roku Paňe 1779. dñe 4. Maje. to gest: / Na Svatek Svateho Florianu Vo / gaka, a Mučedelnika Velkeho pato / na proti ohni. GAVLOVIČ, címlap.

²⁵ Gavlovič v dejinách slovenskej kultúry, i. m.

²⁶ Gizela GÁFRIKOVÁ, *Kritické zhrnutie a interpretácia základných údajov o Hugolinovi Gavlovičovi* = Gavlovič v dejinách slovenskej kultúry, i. m., 22.

²⁷ Milan HAMADA, *Zrod novodobej slovenskej kultúry*, Bratislava, Slovak Academic Press, 1995, 169–171.

zik, melyben a szerző a Szentírásról és a drágakövekről értekezik. Ezt követően 224 szlovák nyelvű beszédet olvashatunk, amelyek alapvetően *de tempore* prédikációk, de a végén szerepel tíz, a szentek és Szűz Mária tiszteletére írt beszéd is. A szövegeknek eddigi vizsgálataim alapján sem közvetett, sem közvetlen bizonyítékai nincsenek arra nézve, hogy magyar forrást használt a szerző, természetesen ez a kutatás még nem befejezett. Ami miatt véleményem szerint ez a munka kiemelkedő, az az, hogy nyomtatásra szánták, méghozzá egyfajta prédikációs segédkönyvnek. Erről árulkodnak a marginálisok, ugyanis egy-egy bekezdés tartalmát a lapszéli jegyzetekben foglalja össze a szerző. Ezek a tartalmi összefoglalások segítették az ezt a művet használó hitszónokok munkáját.

Mindezek után felmerül a kérdés, hogy ezek a szövegek hogy lehetnek a két nemzet közötti megbékélés eszközei? Azt mindenki tudja, hogy a két ország között volt és van is irodalmi és kulturális kapcsolat, azonban a régi irodalomból kevés konkrét szövegről van tudomásunk, amelyek ezt bizonyítják. Ezek az alkotások ezt a viszonyt próbálják erősíteni, és igyekeznek utat mutatni, hogy milyen irányban érdemes elindulni. Tisztában vagyok vele, hogy ez még nagyon kevés bizonyíték, de számos feltáratlan szöveg van a különböző könyvtárakban, amelyek akét nemzet kulturális kapcsolatát erősíthetik.

Sok lehetőség rejlik mind a kompiláció-kutatásban, mind a fordítások vizsgálatában. Véleményem szerint azokat a műveket is bátran lehet és kell is vizsgálni, amelyekről a szlovák irodalomtörténet nem vesz, vagy nem akar tudomást venni.

Minél több ilyen szöveg kerül elő, annál erősebb lesz a két nemzet kulturális kapcsolata. Azonban azt is tudjuk, hogy a konfliktus nemcsak az irodalomtudományban van jelen, hanem az élet más területein is. Mindent összevetve, nekünk azon kellene fáradoznunk, hogy legalább az irodalom mezején megszűnjön ez a konfliktus.

KORNÉL HAJTMAN

A MUTUAL PAST

Old literature in service of the Slovak–Hungarian reconciliation

The aim of this essay is to present texts not analysed before, which might help to strengthen the relations between Slovakian and Hungarian literature. Furthermore, it aims to review research that might improve the relationship between scholars of these nations. The paper makes use of procedures of text technology and with their help analyses different scripts from the baroque. They are mostly sermons but there is also an apologetic work. Beside introducing these texts the paper describes the history of research, focusing on Slovakian and Hungarian literally relations, and a positive change in Slovakian literary history is also discussed.

SZARVAS MELINDA

NÉLKÜLÖZÖTT PROFIK, NÉLKÜLÖZHETETLEN DILETTÁNSOK

A dilettáns állandó aktivitásban van.

A dilettáns az igazi *perpetuum mobile*.

(KARINTHY FRIGYES)

Nem sok dilettánsokkal foglalkozó irodalomtudományi, s különösen irodalomtörténeti szöveg létezik, maga a meghatározás is elsősorban az irodalmi esztétika körébe sorolódott. A téma irodalomtörténeti vizsgálatának mellőzésére két ok is kínálkozik: egyrészt a dilettánsok többnyire a mindenkori *jelen* problémáit okozzák. Nemhogy irodalomtörténeti szerepükre nem irányul figyelem, de még egy-egy róluk szóló történeti (irodalmi) munkában is a saját kor dilettánsait szokás keresni. Hogy ez mennyire kézenfekvő befogadói mód, jól mutatja annak a regénynek a korabeli recepciója, amelyet a magyar irodalomban az első dilettánsról szóló regénynek szokás tartani. Kosztolányi Dezső *Nero, a véres költő* című első regényéről Schöpflin Aladár írt *Nero, a dilettáns* címmel. A kritikai kiadás szerint a regényről ez a harmadikként megjelent szöveg, de az első olyan, ami a dilettánst emeli középpontba – mint kortárs ismerőst. Ahogy Schöpflin írta, a dilettánst a magyar író különösen jól ismeri, „itt a sokszor előkelő állást elfoglaló s minden igaz tehetséget, gyűlölködő acsarkodó dilettánsok klasszikus hazájában.”¹ A Kosztolányi-regénynek már a húszas években megfogalmazódott az a közismert értelmezése, ami szerint a dilettáns, őrzöngő főhőst Szabó Dezsőről mintázta Kosztolányi.

A másik ok, ami miatt a dilettánsok irodalomtörténeti szerepét nem szokás vizsgálni, az, hogy ez a jelenlét eleve megkérdőjelezett, vagyis a dilettánsoknak nincs helye sem az irodalomtörténetben, sem a kánonban, amelynek – egyes definíciók szerint – egyik feladata (vagy következménye) épp az, hogy az „értéktelen” elfelejtse. Az Alföld folyóirat 2013. évi márciusi számában, melyet az irodalomtörténeti felejtés és felfedezés vizsgálatának szenteltek, Szilágyi Ákos írta, hogy „a feledés azonban – köztudomásúlag – jótékony is lehet, méltó jutalma a percíróknak és percirodalomnak, a bővlinak, a giccsnek, a dilettantizmusnak és kontárkodásnak (ilyenkor »borul a feledés jótékony fátyla« erre vagy arra a műre vagy szerzőre).”² E szigorú ítéllettel szemben józanabb és megfontolandóbb az, amit Szilágyi Márton mondott ugyanebben a lapszámban, miszerint „az irodalomtörténet nem egy »best off« típusú válogatás, hanem a koncepció nézőpontjából tűnnek föl jelentőségtelinek bizonyuló (szerzők és) szövegek.”³ Ezen elgondolás mentén állítom azt, hogy a dilettánsok jelenléte (különösen egy-egy irodalomtörténeti helyzetben) nem feltétlenül átkos.

A fogalom eddigi meghatározásait vizsgálva az egyik legalapvetőbb megállapításnak tű-

¹ SCHÖPFLIN Aladár, *Nero, a dilettáns*, Szózat, 1921. dec. 11., 12.

² SZILÁGYI Ákos, *Oblivio litterarum: Se rendek, se trendek: totális felejtés a posztkánoni korban*, Alföld, 2013/3, 94.

³ SZILÁGYI Márton, *Vannak változások: Az elfeledés és felfedezés műveletei az irodalomtörténetben*, Alföld, 2013/3, 67.

nik, hogy ez a definíció egyáltalán nem statikus; inkább körülírható, semmint megállapítható, kit, mikor, miért is neveznek dilettánsnak. Ami nem is meglepő, elvégre a mindenkori irodalmi élvonal is más-más szempontok alapján alakul a különböző korokban, a dilettánszt pedig rendre ehhez viszonyítva próbálták definiálni. Az írók szakmai önértelmezését, „író-tudatát” a dilettánsok erősítik is azáltal, hogy mint hozzá nem értők, a hivatásos és tehetséges írókkal szemben pozícionálódtak – nyilván nem önszántukból. Ha azonban a *dilettáns* fogalma kikerül ebből a viszonyítási rendszerből és önmagában esik vizsgálat alá, hamar fény derül arra, hogy igenis vannak általános jellemzői a dilettáns csoportoknak, s ez egyáltalán nem a hozzá nem értés, vagy az alacsony esztétikai értékű mű létrehozása lehet csak. Jelen tanulmányban ezt az általánosan megállapítható jellemzőt igyekszem megragadni, s ebből kiindulva mutatom be a dilettánsok meghatározó szerepét az 1920-as évek végén szerveződő magyar vajdasági irodalmi közegben. A *dilettáns* fogalmát nem kívánom újradefiniálni, ám a meghatározás során a hangsúlyt mindenképpen máshova helyezem az eddig szokásoshoz képest.

A *dilettáns* esetében már maga a fogalomtörténet is rögtön két szálon indul, leggyakrabban egy olasz, illetve egy francia eredetre szokás hivatkozni. Előbbiről Kardeván Lapis Gergely írt ekképpen:

[a] fogalom egy nemzetközi szócsalád tagja, melynek eredete a 16. századi olasz „dilettante” alakra vezethető vissza, amelyet közzé tett műveiken a nemesi rangú zeneszerzők biggyesztettek a nevük után, mintegy mentegetőzés gyanánt, hogy nem a megélhetés végett, pusztán „per diletto” [kedvtelésből – Sz. M.] komponálnak.⁴

A szónak ez az olasz eredete (annak ellenére, hogy a dilettáns szerzők sajátos, a hivatásos írókétól eltérő motivációját érzékletesebben mutatja) a ritkábban említett, ellenben a francia, 19. századi szótárakból ismerhető használat gyakrabban kerül elő. E szerint a *dilettáns* elsősorban műkedvelőt, művészt kedvelőt jelentett, s csak későbbi jelentéseiben rögzült az az elítélő jelleg, ami a mai használatnak is megfelelően a hozzá nem értő amatőrre utal.⁵ A fogalom időnkénti tisztázgatása során épp a most is említett szinonimáktól való elkülönítés is hangsúlyozódik: a dilettáns e fogalomfinomítások szerint tehát nem egyenlő a *műkedvelővel* és az *amatőrrel* sem.⁶ A meghatározások közti, gyakran valóban csak árnyalatnyi különbség akkor érzékelhető leginkább, ha ugyanezeket nem irodalmi területeken jelenlévő személy vagy csoport megnevezésére használják. Különösen érzékletes például a *dilettáns* és az *amatőr* színház közti különbség, de megint csak mást jelent *műkedvelőnek* és/vagy *dilettánsnak* lenni a képzőművészetben, s egészen sajátos jelentősége van a dilettánsoknak a néprajzi kutatások számára. Az eddigiek alapján azonban az is nyilvánvalónak tűnik, hogy nem csak tudományterületenként más a jelentése a *dilettánsnak* és a jelentősége azoknak az embereknek, akikre ez a megnevezés utal, de időben is.

Mind az olasz, mind a francia szóeredetet tekintve, ami ezeknek az eredeti fogalommagyarázatoknak az egyik alapvető megállapítása, az a *dilettáns* irodalmi konvencióktól való függetlensége, *kívülállósága*. Ezzel lehet összefüggésben az a már említett tény, hogy dilet-

⁴ KARDEVÁN LAPIS Gergely, *Ha úr ír = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft., 2013, 232.

⁵ *Kik a dilettánsok az európai irodalomban?*, http://static2.lira.hu/upload/M_28/rek3/406016.pdf (hozzáférés: 2015. 04. 08.).

⁶ LESZKOVSKAI Anna, „...s zokog a tűnő végtelen...”: *A bennünk élő dilettáns költő*, Bárka, 2010/5, 49–51.

táns szerző név szerint igen ritkán marad meg az irodalomtörténeti emlékezetben, s emellett a vezető irodalmi körökkel való viszony is azt erősíti, hogy a *dilettánsok* nem egyénenként meghatározók, hanem mint „csoporthoz tartozók”. S ekként figyelve jelenlétüket az irodalomtörténetben, a dilettáns szerzőknek további nagyon fontos, alapvető, közös jellemzőjük válik megragadhatóvá.

Értelmezésem szerint a dilettáns szerzők nagyarányú megjelenése mindig valamilyen, az irodalmi működésben bekövetkezett *változást* jelez (mely lehet társadalmi, intézményi vagy művészi jellegű változás). A már korábban idézett Kardeván Lapis-szövegben az első ilyen társadalmi változásként jelenik meg az addig merev, művészek és megrendelők közti viszony átjárhatóvá válása, ami lehetővé tette, hogy utóbbiak is alkotókként tűnjenek fel, immár akár saját maguk szórakoztatására.⁷ Az irodalmi közegben a megkülönböztetés szándékával dilettánsnak nevezett szerzők számának időnkénti megnövekedése rendre összeköthető ilyen változással, de a dilettáns szerzőket okolták a változásért (többnyire esztétikai romlásról és az irodalmi színvonal eséséről, az irodalom válságáról beszélve), s nem fordítva. Pedig utólag azt lehet mondani – és ezt támasztja majd alá a későbbiekben részletesen bemutatott vajdasági példa is –, hogy a *dilettáns* szerzők sok esetben valami újnak a kezdetét *jelzik* (és nem okozzák!), anélkül, hogy erről a kezdetről bármilyen értékelést adnának, vagy műveik által nyújtanának. Ilyen változás volt például a női irodalmi emancipáció. Magyarországon a 19. században még leginkább a női szerzők jelzője volt a „dilettáns” mint alacsony, vagy értékelhetetlen színvonalat képviselőké. Más típusú, de szintén radikális változás volt az emigrációs léthelyzet tömeges megtapasztalása, melyről Ferdinandy György nyilatkozott igen érzékletesen, miszerint „[m]inden talajtalanúság, tehát minden emigráció a dilettantizmus, főként pedig a grafománia – a szófosság – melegágya.”⁸ Ehhez hasonló a trianoni határmódosítások által elcsatolt magyar területek (irodalmának) létrejötte is. Más jellegű, de ugyancsak az irodalomra is kiható, dilettánsok nagyszámú jelenlétét maga után vonó változás bizonyos politikai ideológia irodalmi térnyerése. S talán a legutóbbi újdonság, amire a dilettánsok tömeges jelenléte hívta fel az írószakma figyelmét: az internet széleskörű irodalmi használata. Míg irodalmár-viták sora zajlott az internetes publikálás lehetőségéről és értékéről,⁹ addig dilettáns szerzők már rég nagy számmal kezdtek alkalmazkodni az új irodalmi létformához. Talán ez utóbbi példa is jól mutatja, hogy egy-egy változás jelzése mellett, ami a dilettáns szerzőket alapvetően jellemzi, az a *reakciókészség*.

Mindegyik itt említett változás egy új irodalmi tér megnyitását, megnyílását eredményezte, ami nem feltétlenül jelentette ennek az új térnek a megmaradását is, legnyilvánvalóbban a politika irodalomra gyakorolt nyomása tekinthető időszakos térnyitásnak. Egy-egy ilyen változás lehetőséget jelent(ett) új írói identitások kialakulására, s az is egyértelműnek tűnik, hogy ezekre a változásokra nem csak a pejoratív jelzőként értett dilettáns reakciók érkeztek. Sőt, a vajdasági irodalom megteremtését szorgalmazó Szenteleky Kornél munkáját vizsgálva a *dilettáns* egy felvehető magatartásnak is tekinthető. A határmódosítások által kétségtelenül előidézett változásra Szenteleky nagyon fontos felismerése nyomán dilettánsként reagál: határozottan és tudatosan leválasztja a *dilettáns* fogalmáról a már a húszas–harmincas években is elsődleges jelentésként elfogadott negatív esztétikai értékítéletet, és a dilettánsokat – ma-

⁷ KARDEVÁN LAPIS, *i. m.*, 232.

⁸ FERDINANDY György, *Szomorú szigetek*, Budapest, Pesti Szalon, 1992, 84.

⁹ Legutóbbi összefoglalásként lásd: BRAUN Barna, *Az irodalom halálához: Kritikai ítélet és a Facebook-lájk*, Alföld, 2013/10, 76–81.

gát is közéjük sorolva – olyan, az új helyzetre elsőként reagáló alkotóknak tekinti, akikre éberségüknek (írásom mottójából idézve: aktivitásuknak) köszönhetően elsődlegesen számíthat a magyar vajdasági irodalom megteremtésében.

Ha voltak is írók a Vajdaság területén, ők a trianoni határátrendezésig legfeljebb vidéki szerzőként gondolhattak magukra, s nem egy különálló irodalmi csoport képviselőiként. „Azok, akik a húszas évek elején megszólaltak, még a világháborús esztendőkből vidéki íróknak tudták magukat [...]”¹⁰ Amikor azonban a térséget elcsatolták, s az ottani magyar nyelvű kultúra megtartása, így a magyar vajdasági irodalom megszervezése lett a cél, értelemszerűen fontos volt, hogy legyenek szerzők, akiket e csoport tagjainak lehetett tekinteni. Márpedig vajdasági író kezdetben egyáltalán nem volt könnyű felmutatni, és az erre irányuló kísérletek nem is győzték meg minden esetben a közönséget – főként nem a nem vajdaságit.

A vajdasági irodalom meghatározó költészeti antológiája, a *Kéve*, és az első magyar nyelvű tisztán irodalmi folyóirat, a *Vajdasági Írás* (mindkettő ugyanannak a szerkesztőgárdának – kiemelten Csuka Zoltán, valamint Szenteleky Kornél – munkája) egyaránt 1928-ban jelent meg. A lapban rendre közölték a kötetéről írt – a rovat címe szerint – *külföldi* beszámolókat és kritikákat, többek között a magyarországi és a többi határon túlivá lett magyar irodalmi közegben megjelent recenziókat is. Ezekből a szövegekből az a meglepődöttség olvasható ki, amit az okozott, hogy az alig pár éve külön vált, irodalmi hagyományokkal nem rendelkező vajdasági magyar irodalom máris egy költészeti antológiát tudott összeállítani. Kiknek az írásaiból, ha arról a térségről az első és egyetlen, aki a recenzensek eszébe jutott, az Kosztolányi Dezső? Az Erdélyi Helikonból újraközölt szövegben a következő olvasható: „Magyar költő, valamirevaló, eddigelé alig termett a Bácskában. Kosztolányi Dezső olyan kivétel, amely a szabályt erősíti.”¹¹ Müller Lipót *A budapesti „Napkelet” a vajdasági magyar költőkről* című beszámolójában egészen hasonlólt fogalmazott meg, miszerint „legtovább a Jugoszláviában hallgatott a magyar irodalom. [...] A költők, kik békében talaján termettek, nem tudtak gyökeret verni az otthoni társalanságban, megnemértésben. A fiatal Kosztolányi Dezső, akit pedig a páratlanul megélt drága gyermekkor költői élménye fűzött hozzá, mint »a rab a börtön udvaráról« úgy vágyott ki »a beteg, boros, bús, lomha Bácskából« [...]”¹² Kosztolányi Dezső szerepe az éppen alakuló vajdasági irodalmi közegben meglehetősen összetett – külön vizsgálatot érdemelne, mely mind a fiatal irodalmi csoport, mind az ő szempontjait és korabeli lehetőségeit megmutatja. Annyi röviden is elmondható, hogy Kosztolányi mint a Magyarországon elismert, profivá vált vajdasági származású író állandóan visszatérő hivatkozási és közhangulattól függően pro vagy kontra viszonyítási pontja (volt) a vajdaságiaknak. Szirmai Károly a *Vajdasági Írást* követő *Kalangya* folyóiratban közzétett szerkesztői koncepcióit bemutató köszöntőjében még 1935-ben is a következőt írta: „a Vajdaságban nem maradt vissza országos hírű író. A magyar irodalom szuboticiai származású, legnagyobb íróművésze: Kosztolányi Dezső régóta pesti írónak számított. Csáth Géza még 1918-ban meghalt.”¹³

Szirmai mondatai két nagyon fontos és érdekes dologra világítanak rá. Egyrészt arra, hogy ezek szerint – kis túlzással – vajdasági írónak az számított, aki élt, továbbá arra, hogy vajdasági író mindezt a Vajdaság területén tette. Irodalmi kapcsolódásokról akkoriban még nem igen lehet beszélni, ezért valóban a helyhez kötöttségében lehetett legegységesebben

¹⁰ BORI Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*, Újvidék, Forum Könyv, 1982, 89–90.

¹¹ *Hírek-lapvélemények. Erdélyi Helikon*, Vajdasági Írás, 1928/10, 59.

¹² MÜLLER Lipót, *A budapesti „Napkelet” a vajdasági magyar költőkről*, Vajdasági Írás, 1928/34, 151.

¹³ SZIRMAI Károly, *Írói felelősségem*, Kalangya, 1935/3, 162.

egységesnek feltüntetni a magyar vajdasági irodalmi közeget, nem pedig egy sajátos irodalmi arculattal. Utasi Csaba a *Kalangyáról* írt kötetében a *Bácsmegyei Napló* köré gyűlt írók szövegeiből szintén 1928-ban kiadott *Vagyunk!* című almanachhal kapcsolatban jegyezte meg, hogy annak összeállítói számára is „a *vagyunk* pusztá ténye a fontos, a kissé egocentrikus önfelmutatás, s éppen ezért nem érzik szükségét egy olyan programnak sem, melynek alapján a *leszünk* kérdéseivel is szembe tudnának nézni.”¹⁴ Ebben a kiadványban több mint hatvan szerző szerepel, ahogy Utasi írja „a legvérmesebb dilettánsoktól kezdve a megtorpanó féltehetőségeken át egészen a jelentősebb [...] írókig mindenkit megszólaltat [...]”¹⁵ Ugyanakkor e későbbi, akár mai, de az almanachkal kortárs ítéletek megfogalmazása során sem lehet elmenni a tény mellett, hogy a vajdasági irodalom ezekből az antológiákból és folyóiratokból nőtt ki, amelyek létrehozásához kéziratok és szerzők kellettek. Kisebbségi léthelyzetben (s ez nem feltétlenül kell, hogy politikai kisebbségi helyzetet jelentsen, a korábban említett változások során először mindig valamilyen kvázi kisebbségi irodalmi csoport alakult ki, legyen szó például a nőirodalom intézményesüléséről, vagy az emigráns sors nagyszámú megtapasztalásáról stb.) a dilettánsoknak, elsősorban a tömeg illúziójának megteremtésében vannak elévülhetetlen és letagadhatatlan érdemeik. Egy-egy *irodalom* kialakulásához azonban nem csak szövegek, de jó szövegek és szerzők kellettek. Erre épp a fiatal vajdasági irodalom egyik dilettáns szerzője, Gergely Boriska hívta fel a figyelmet, aki a vajdasági írók összegyűjtéséről a következőt írta: „Így aztán kiderül, hogy vannak vajdasági írók, de nem derül ki, hogy van vajdasági irodalom. (Erre nem igazán jut idő.)”¹⁶ Két fontos műveletről van tehát szó: írókat, majd pedig irodalmat kellett (elő)teremteni.

A trianoni határmódosításokat követően szerveződő magyar vajdasági irodalom irányait Szenteleky Kornél azzal jelölte ki, hogy ő a dilettáns fogalmából fentebb is kiemelt *kívülállóságot*, az irodalmi konvencióktól való *függetlenséget* jelölte meg előnyként, olyan körülményként, amelynek elfogadása szerinte segíthette az önálló magyar vajdasági irodalom megteremtését. Következő soraiban meglátásom szerint a magyar vajdasági szerzők szükség-szerű dilettáns voltát hangsúlyozta, mely jelző az ő értelmezésében nem értékítéletet, hanem egy vállalandó magatartásformát jelentett.

A mi tarisznyánkban sohasem volt arany, kincs, súlyos emlék, amit kidobálhattunk volna. Mi csak most kötöttük fel tarisznyánkat, nekünk csak jelenünk van, ezért járunk könnyen, kötetlenül. A tradíció és emlék nélküli emberek progresszívak, frissen és messzire menetelnek. Tekintetük a messziséget keresi, és könnyen átsiklik nyelvi, nemzeti elkülönődéseken.¹⁷

Arról természetesen szó sincs, hogy Szenteleky akár mint szerkesztő ne tett volna különbséget a magyar vajdasági irodalom első írói között azok esztétikai teljesítménye alapján. Mégis, az, hogy valaki dilettáns, nem feltétlenül jelentett teljes elutasítást és lenézést az 1920-as évek Vajdaságában, „elvégre ahhoz is tudás és intelligencia és tehetség kell, hogy valaki akár mint dilettáns is meg tudja állani a helyét az irodalomban.”¹⁸ A bm monogram alatt a *Bácsmegyei*

¹⁴ UTASI Csaba, *Irodalmunk és a Kalangya*, Újvidék, Forum Könyv, 1984, 14.

¹⁵ *Uo.*, 14.

¹⁶ GERGELY Boriska, *Vajdasági Írók*, Bácsmegyei Napló, 1926. nov. 21., 20.

¹⁷ SZENTELEKY Kornél, *A vers a Vajdaságban*, Vajdasági Írás, 1928/43, 439.

¹⁸ bm, *Ki az író?*, Bácsmegyei Napló, 1924. márc. 16., 9.

*Napló*ban megjelent megjegyzéshez hasonló Szenteleky Kornél is megfogalmazott egyik Fekete Lajosnak címzett levelében. Ő Csányi Endréről nyilatkozott a következőképpen: „Is-tenem: dilettáns. Nem rakétázó tehetség, de dilettantizmusában van intelligencia és becsületeség. [...]”¹⁹ Látható, hogy a *dilettáns* Szenteleky szóhasználatában is a korban uralkodó értelmezéshez igazodva inkább a kevésbé tehetséges szerzők jelzője volt, ám ezzel együtt is kijelentette, hogy „a dilettantizmus kérdése mai körülményeink között nem időszerű.”²⁰ Mégpedig éppen azért nem lehetett az, mert az akkor még rendkívül kicsi irodalmi közegből, Szenteleky jól látta, nem lehetett esztétikai indokok alapján rostálni. Noha a *Vajdasági Írás* szerkesztésének elvállalásán töprengve Csuka Zoltánnak még így vallott 1928. februárjában: „kicsit kedvetlen is vagyok arra, hogy harcot kezdjek a kiskorú kékharisnyákkal, a költővé ütött tehetségtelenségekkel, akik – tekintve, hogy a nagytőke protektorátusát élvezik – mégis csak erősebbek, mint mi”²¹. Véleménye, nem függetlenül épp a szerkesztői tapasztalataitól, ugyanez év októberében már a következő volt: „kevesen vagyunk és ezért egy-két dilettánsnak mégis csak meg kell bocsájtanunk.”²² Szenteleky belátása szerint tehát kényszerű *együttműködés* vált szükségessé a kevés hatékony és kiemelkedő irodalmi személyiség és a dilettáns környezet között ahhoz, hogy a magyar vajdasági irodalom olyan meghatározó orgánumai, mint az első ottani magyar folyóirat, a *Vajdasági Írás* létrejölessen, s később alapot adhasson a már komolyabb irodalmi (esztétikai) presztízzsel bíró *Kalanyának*. A magyar vajdasági irodalom megszervezésének körülményeit vizsgálva úgy tűnik, a dilettánsok nem kiszorítandó, vagy kiszorítható réteget képviseltek, hanem partnerként kellett elfogadnia őket az akkori irodalomszervezőknek. Ez a felismerés alapjaiban módosíthatja a dilettánsok irodalomtörténeti szerepének értékelését. A magyar vajdasági irodalom történetének legalapvetőbb kérdései nem válaszolhatók meg a dilettánsok szerepének figyelembe vétele nélkül. Jelen tanulmány eddigi részében azt a kérdést igyekeztem inkább körüljárni, hogy „ki dilettáns”, ám egyre inkább a húszas évek Vajdaságára irányítva a figyelmet, az indokolt kérdésnek sokkal inkább az tűnik: „ki nem dilettáns?”

Az már talán az eddig elmondottak alapján is világos, hogy a fiatal vajdasági irodalom keretein belül nem ugyanazt jelentette dilettánsnak lenni, mint például ugyanabban az időben Magyarországon, akár a *Nyugat* írói között. Ha a dilettáns az, aki olyat művel, amihez nem ért, akkor a vajdasági irodalom megszervezői e szempontból is dilettánsoknak tekinthetők, elvégre a történelmi események következtében a Vajdaságban minden magyar irodalmár olyasmit volt kénytelen csinálni, amihez nem értett, amit azelőtt nem csinált, mert nem kellett csinálnia. A határmódosítást követő kisebbségi magyar irodalmi élet beindítására nem volt bevett módszer, ezért az új helyzetben a korábban érvényes fogalmakat és szempontokat nem lehetett kritikátlanul érvényesíteni. Ebből következően igazat kell adni Szentelekynek abban, hogy ott, ahol mindenki dilettáns, ott senki sem az. Vagyis a fiatal magyar vajdasági irodalomban nemcsak a szépírók köreiben, de az őket épp kordában tartani igyekvő kritikusok között, és az őket olvasó közönség köreiben egyaránt sok volt a dilettáns. Annak felismerését követően, hogy a korabeli vajdasági olvasók is műveletlenek és felkészületlenek

¹⁹ Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933, kiad. BISZTRAY Gyula, CSUKA Zoltán, Zombor–Budapest, Szenteleky Társaság, 1943, 93.

²⁰ SZENTELEKY Kornél, *Irodalmunk problémái* = Sz. K., *Új lehetőségek – új kötelességek: egybegyűjtött tanulmányok, kritikák, cikkek II. (1931–1933)*, kiad. BORI Imre, Újvidék, Forum Könyv, 2000, 120.

²¹ Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933, i. m., 61.

²² *Uo.*, 93.

voltak, nagyon sok programszerű írás sürgette az olvasókörök megszervezését, a tudatos közönségnevelést.²³ Ebben beletartozott az irodalmat támogató mecénások okítása és terelgetése is, ugyanis az első folyóiratokat többnyire pénzzel rendelkező dilettánsok segítették megjelenéshez, akik amúgy az általuk támogatott lapot nem olvasták. A tisztán irodalmi lapként megélni kívánó orgánumok tehát a civil olvasó hiányával is küzdöttek – kis túlzással, aki irodalom iránt érdeklődött, az írt ezekbe a lapokba, nem író olvasó nem nagyon maradt.

Szenteleky azonban ezt a *hozzá nem értést* is másként értelmezte, az irodalomteremtés nehéz feladataihoz sokkal adekvátabb módon. Megfogalmazása szerint a dilettáns nem nem ért ahhoz, amit csinál, hanem épp hogy mindenhez ért. Szentelekynél a *dilettáns* érdekes módon, de jogosan meghatározott szinonimája a *mindenes*. Sz. K. szignóval *A Mi Irodalmunk* egy 1931-es számában *A kultúra mindenesei* című írásában fejtette ki legnyíltabban ezt a nézetét.

A mi kulturális életünkben is a szükség ilyen mindeneseket teremt. Sajnos, nincs módunk arra, hogy szakmunkásokat neveljünk, nagyon is szegényes viszonyaink ilyen faktumokat termelnek ki magukból. [...] Sokaknak ez a jelenség talán visszatetsző, mert legelőször a sekélyességet, a fölületességet látják meg a mindenességben, és nem tudják értékelni a munka meg a tehetség sokféleségét. Bizony, a mi kulturális életünkben nem lehet elmélyedni egy szakban, specializálódni egy bizonyos munkakörben. A tennivalók sokasága faktótumokat, mindeneseket követel. A lírai költő kritikus lesz vagy esztétikus, esetleg népműveléssel foglalkozó író, ha a szükség úgy kívánja. A vérbeli novellista verset ír vagy fordít, mert annak szükségét érzi. Az elhivatott regényíró nyelvészeti problémákkal foglalkozik, a hivatásos szociológus esztétikai értekezést ír, ha az események ezt tőle megkövetelik.²⁴

A jelen írásban korábban már emlegetett Gergely Boriska is ilyen mindenese volt a vajdasági irodalomnak, ő a drámai jelenetek, a kisregények és versek mellett szintén írt kritikákat is. Szenteleky a mindenesek hasznosságát, ahogy korábbi megfogalmazásában a dilettánsok nélkülözhetetlenségét, szintén csak a kivételes irodalmi szituációban találja megállapíthatónak, hangsúlyozva, hogy a régi definíciókon lazítani kell az új irodalmi közeg megteremtetőségének érdekében. „A türelmetlen kérdezősködőket, az elégedetlenkedőket arra kérjük, hogy tekintsék át a kulturális tennivalók végtelennek látszó ugarát, és lássák be, hogy annak megművelésére mindenesek valók és nem szakmunkások, mert akkor alig lenne valami is elintézve. A régi, alaposságot követelő mentalitásból engedni kell, és meg kell becsülni a mindenese sokoldalúságát, nem pedig a sokoldalúság elmaradhatatlan velejáróját: a felületességet gáncsolgatni.”²⁵

A türelmetlen kérdezősködők, akiket Szenteleky ebben a szövegében türelemre intett, az új irodalmi helyzetet fel nem ismerő, ahhoz alkalmazkodni nem tudó kritikusok, akik Szenteleky Kornél irodalmi programjában és szerkesztői koncepciójában nem láttak mást, csak olyan elvtelenséget, ami teret adott a tehetségtelen szerzőknek és az ő esztétikai-poétikai szempontból korszerűtlen műveiknek. Az kétségtelenül jogos megállapítás, hogy a negatív

²³ Pl. *A kultúra egysége*, Bács megyei Napló, 1922. jún. 1., 1.; *A kultúra és a kenyér harca. Drága az iskola, nő az analfabetizmus*, Bács megyei Napló, 1922, szept. 9., 2.

²⁴ SZENTELEKY Kornél, *A kultúra mindenesei* = Sz. K., *Új lehetőségek – új kötelességek*, i. m., 56–57.

²⁵ *Uo.*, 58.

jelzőként értett dilettáns szerzők és szövegek jelenléteért egy-egy folyóiratban az adott lap szerkesztői és kritikusai a felelősek. Ez alól a felelősség alól Szenteleky maga sem kívánt kibújni, ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy a megváltozott irodalmi közegben a kritikának is változnia kell. Az új körülmények között nem lehet a régi szempontok alapján bírálni. A húszas években és még a harmincas évek elején is a Vajdaságban egymást érték a kritika működéséről, vagy épp annak hiányáról szóló viták. Hogy érthető legyen, Szenteleky kritikáról alkotott elképzeléseit milyen előzmények formálták, az egyik legelsőt vázolnám fel röviden, mely 1922-ben zajlott a *Bácsmegyei Napló*ban Haraszti Sándor és Dettre János között.

Haraszti Sándornak *Irodalompolitika* címmel jelent meg az a szövege, amelynek elején a következő olvasható:

Legyünk egyszer már őszinték, ne rösteljük és valljuk be, hogy az utódállamok magyarságának irodalmi élete ma bizony szegény, sivár és – tehetségtelen. [...] A történelmi kényszerűségből Budapesttől elvágott magyarság lelkében, 1919 óta kialakult egy egymástkereső, befelé élő fajtabeli közösség, amely elnéző a hibákkal szemben, és *jóakarattal mindent szentnek lát, ami magyarul lakta földről, magyar gondból, magyar szívből szakad föl*. [...] Mi a teendő tehát? Semmi egyéb, mint becsülje meg magát az illetékes irodalomkritika, vegye elő azokat a művészi elveket, amiket szegre akasztott, vegye elő és alkalmazza őket becsületesen. [...] Az okos irodalompolitika: becsületes kritika kontrolljával a tehetségek segítése, utjaik megtisztítása, a dilettantizmus sakkbantartása, az irodalom atmoszféra megteremtése [...].²⁶

Dettre Jánosnak az erre az írásra érkezett eszmefuttatása a következő sokat idézett mondattal kezdődik: „Vajdasági irodalom nincs, vajdasági irodalmat teremteni kell.” S így folytatta a szerző:

Ám az irodalomteremtésnek, ha van módja, mi a módja? Az-e, hogy [...] magunkra erőltessük a kérlelhetetlenség szempontjait, amikkel ki tudjuk üzni – ahogy eleink mondták – az irodalom szentelt berkeiből a hivatottság nélkülieket? [...] Vagy az-e, hogy melengetünk minden tehetségpalántát, biztatgassunk és szeressünk, szeressünk, szeressünk mindenkit, akin a tehetség istenszaga megérződik [...]. Mert azzal tisztában kell lenni, hogy aki irodalmat akar életre hívni, annak nem az Arany Jánosokra kell várnia, hanem a zseniek mellé kell állnia bátorítóul és karóul.²⁷

Amit Haraszti hiányolt tehát, az a dilettáns szerzőkkel szembeni határozott, elutasító fellépés, ám ő – az irodalomszervezés munkálatain kívülhelyezkedve – nem mérte fel azt, hogy mi és ki is maradna vajon íróként ebben a fiatal irodalmi közegben, ha az általa javasolt következetes és szigorú esztétikai és poétikai elveket követő kritika érvényesülne? Dettre János és később Szenteleky Kornél viszont pontosan tudta, hogy nem sok szerző érné el a Haraszti által állított mércét, ami azt is jelentené, hogy nem lenne kiknek a részvételével és jelenlétével elindítani az önálló magyar vajdasági irodalmat. Vagyis „a szigorúak, a meg nem alkuvók, a kritikai válogatás szószólói az írói minősítést olyan magas szellemi censushoz kívánják kötni, hogy annak kérlelhetetlen alkalmazása az irodalmi társaság abortuszával volna egyér-

²⁶ HARASZTI Sándor, *Irodalompolitika*, Bácsmegyei Napló, 1922. dec. 10., 10.

²⁷ Jean JEUDI, *Irodalompolitika*, Bácsmegyei Napló, 1922. dec. 13., 2.

telmü.”²⁸ A *Bácsmegyei Napló*ban olvasható, hogy „mindenekelőtt termés kell ahhoz, hogy azt rostálhassuk”.²⁹ A dilettánsok adták azt az első irodalmi csoportot, amit az új közeghez adekvát módon megtalált szigorú kritikai eszközökkel idővel esztétikai értelemben is irodalmivá lehetett alakítani.

Noha az imént idézett megállapítás 1924-ben megjelent, Harasztit láthatóan nem győzte meg a kritika engedékenységeinek fontosságáról, így 1929-ben, ezúttal már Szentelekyvel, újabb vitára került sor. Haraszi akkor ekképpen kezdte véleményét: „még a vakok és világtalanok előtt is világos [...]: a magyar kritika [...] milyen szomorúan elvtelen és dilettáns, majdnem méltó ahhoz az irodalomhoz, amelyet prédának kapott.”³⁰ Szenteleky a válaszában már nem a kritikáról, hanem a kritikusokról beszélt: „A kritika mineműségére tehát teljesen közömbös dolog, hogy a kritikusnak van-e [elvé]. Még az is közömbös, hogy a kritikus tanár, szatócs, rímfaragó, vagy sóhivatalnok volt-e azelőtt [...]”.³¹ Ez egybecseng a korábban bemutatott mindenes szerep fontosságáról írt gondolataival, valamint azzal a felismeréssel, hogy a kritikusokat is, a szerzőkhöz hasonlóan, ki kellett nevelni. Szintén a *Napló*ban közölt gondolat szerint tehát „azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy nemcsak irodalmunk van alatta a nagy kulturális központok színvonalának, hanem kritikusaink felkészültsége is.”³²

Ugyanakkor nemcsak eddig recenzióírással nem foglalkozó szerzőknek kellett kritikus-sá válniuk, Szenteleky a Haraszi Sándorhoz hasonlóan már aktív és értő kritikusoktól is a határmódosítás elöttől eltérő hozzáállást, másfajta szempontokat várt el. A kritikusoktól ugyanazt a *reakciót*, az új helyzet felismerését várta el, mint aminek köszönhetően nélkülözhetetlennek ítélte a dilettánsokat, a változásokra elsőként reagálókat. 1932-ben *A Mi Irodalmunk* című lapban megjelent programadó esszéjében fejtette ki megállapításait.

Valóban úgy áll a dolog, hogy az irodalmi öntudat, egy irodalmi irány vagy mozgalom lelke és gerince sokkal hamarabb fejlődik ki, mint az öntudatos kritika. A kritikus minden új jelenség, irány és megmozdulás előtt zavarban van. Először persze megkísérli régi mérőeszközökkel az értékmegállapítást, de így csak kedvezőtlen bírálatot írhat.³³

Nagyon érdekes és nagyon pontos jellemzése ez a kritikusnak; míg a dilettánsokra a gyors reakciókészség jellemző egy-egy új irodalmi változás beálltakor, addig a kritikus rugalmatlanabb, de ez azt is jelenti, hogy – ha lassabban is – de a kritikus, a dilettánshoz hasonlóan ugyancsak *reagál* az új helyzetre. Szenteleky megjegyzése tehát nagymértékben megkérdőjelezi a kritikus objektivitásának és kívülállásának lehetőségét, azt a felfogást, miszerint a recenziens csakis a művel foglalkozna, s a munkája során csak a szövegből indulna ki. A vajdasági irodalomszervező szerint a kritikus ugyanúgy ki van téve a körülmények változásainak, mint a szerző, vagy az olvasó, nincs az az örökérvényű szempontrendszer, ami a kritikust felmentené az alól, hogy egy új irodalmi tér megnyílására új szempontok szerint reagáljon.

²⁸ *Irodalom és kritika*, Bácsmegyei Napló, 1924. febr. 10., 10.

²⁹ *Uo.*, 10.

³⁰ HARASZI SÁNDOR, *A nyájas olvasóból kritikus – a kritikusból nyájas olvasó*, Vajdasági Írás, 1929/2, 63.

³¹ SZENTELEKY KORNÉL, *A kritika gáncsolhatósága*, Vajdasági Írás, 1929/3, 173.

³² *Irodalom és kritika*, i. m., 10.

³³ SZENTELEKY KORNÉL, *A helyes kritika = Sz. K., Új lehetőségek – új köteleességek*, i. m., 89.

Ma már nincsenek abszolút normák, mindenütt és örökkön érvényes igazságok.”³⁴ Ebből következteti Szenteleky azt a jogos megállapítást, hogy „a kritika, amely igaz és helyénvaló Pesten, hamis és igaztalan lehet Kolozsvárott vagy akár nálunk. A kritikusnak meg kell értenie az új irodalmak helyzetét, azoknak egyéni ízét, fejlődési lehetőségeit, akadályait és sajátos, eredeti értékeit.”³⁵

Vagyis, „ha az irodalom új megnyilvánulási formát, új keretet kapott, a kritikusnak is másnak, frissnek kell lennie.”³⁶

Az első világháború lezárását követő határmódosítások által életre hívott új irodalmi közegekben a dilettánsok szerepét, illetve a dilettáns szerepet vizsgálva, az irányadó szempont, melyet követve ez a fogalom teljesebb értelemet nyerhet, a ma is megszokott pejoratív jelentésű jelzőn jócskán túlmutatva, az az új helyzet *felismerése* és az arra adott *reakció*. Egy-egy új irodalmi tér megnyílására rendre a dilettánsok reagálnak leggyorsabban, s ez a reakciókészség az, ami az ő irodalomtörténeti szerepüket annak ellenére mutatja pozitívnak, hogy a változások kortárs szakmai átéltői esztétikai válságot látnak a dilettánsok tömeges fellépésében. Jelen írásban azt igyekeztem megmutatni egy irodalomtörténeti példán keresztül, hogy a dilettánsok hirtelen nagyszámú jelenléte az irodalomban valamilyen változásra mutat, s az ő reakciójuk lehet útmutató ahhoz, hogy az ezzel a változással megnyílt új irodalmi tér (azzal, amelyből nyílt, egymást kölcsönösen meghatározó viszonyban maradván) idővel önálló irodalmi közegként működőképesse váljon. A dilettánsok szerepét megmutató leegyszerűsített eseménysor tehát a következő lenne: az irodalmi közegben bekövetkezett változást először a dilettánsok nagyszámú megjelenése jelzi. A mindenkori kortárs kritikusok előbb még a dilettánsok jelenlétére reagálnak a régi szempontrendszer szerint, majd pedig arra a változásra, amire a dilettánsok mutatnak, s ezt követően alakulnak ki az új irodalmi közeghez azok a kritikusok, amelyekkel – egy újabb változás bekövetkeztéig – a dilettánsokat újra vissza lehet szorítani annak érdekében, hogy az újonnan nyílt irodalmi térben esztétikai értelemben is értékelhető irodalom jöhessen létre. Ezek szerint vannak helyzetek, amikor a dilettáns mutatja az utat, nem pedig neki mutatják.

MELINDA SZARVAS

NEGLECTED PROFESSIONALS, INDISPENSABLE DILETTANTES

Generally the great presence of dilettantes is interpreted as a sign of crisis in a literary group. The members of the literary group will deal with this phenomenon only when it already poses problems to them. Dilettantes mostly cause problems in the present, so their role in literary history is generally not the object of any examination. Dilettantes are „a group in the group” hardly ever can any of them be found in the history of literature by name, and especially

³⁴ *Uo.*, 90.

³⁵ *Uo.*

³⁶ *Uo.*

not in the literary canon as one of its tasks (or its consequences) is to make the unworthy be forgotten.

The great presence of dilettantes indicates changes in literary history. The dilettantes, many of whom open a new literary space, are the first to respond to a determinative change. Although critics respond to the presence of dilettantes, they do not respond to change. Change is crisis for them, but for the dilettantes it is an opportunity. An essential property of dilettantes is reactivity. The present paper investigates this question.. In the focus of the investigation is Hungarian literature in Vojvodina in the 1920's and 1930's. The most important founder of Hungarian literature in Vojvodina was Kornél Szenteleky. According to his definition the „dilettante” is not a pejorative term but a necessary attitude in crisis.

A VÁLSÁG MENTÁLIS ÉS KULTURÁLIS TEREI JUHÁSZ ERZSÉBET PRÓZÁJÁBAN

Juhász Erzsébet (1947–1998) író, kritikus, irodalomtörténész, könyvtáros és egyetemi tanár lévén többretű életművet alkotott. E szövegkomplexum egyrészt szépirodalmi, másrészt esszé-, kritika- és tanulmányköteteket ölel fel. Már könyvei megjelenése előtt – a hetvenes évek elejétől – jelen volt az irodalmi köztudatban, írásai többnyire az *Új Symposion* és a *Képes Ifjúság* hasábjain jelentek meg, később a *Híd* folyóiratban, az *Üzenetben*, a *Naplóban*, a *Forrásban*, az *EX Symposionban*, a *Bárkában* stb. A dolgozat e gazdag írói opus 1990-es években született szépirodalmi kötetein keresztül szemlélteti a juhászi opus válság általi determináltságát, nevezetesen két regényen, a *Műkedvelőkön*¹ és a *Határregényen*,² valamint két rövidpróza-köteten, a *Senki sehol soha*³ és az *Úttalan utaim*⁴ címűn. Némi magyarázat szükséges ahhoz, hogy a *Műkedvelők* és a *Határregény* miért került a kilencvenes évekbeli alkotások közé. A *Műkedvelők* első kiadása még a nyolcvanas évekre datálható, viszont megért egy második kiadást is 1995-ben. E regény, annak ellenére, hogy a nyolcvanas évekbeli művek közé is besorolható, ugyanúgy szerves részét képezi a kilencvenes években megjelent prózáknak is, nem egyszer párbeszédet is folytatva azokkal, szövegszerűen az *Úttalan utaim* című kötet egyes helyeivel, a válságábrázolás mozzanatával pedig valamennyi kötettel. A *Határregény* pedig 2001-ben jelent meg, posztumusz kiadás. Faragó Kornélia és Toldi Éva szerkesztették köteté az 1998-ban elhunyt szerző meglévő szövegeit. A regény fejezetei, amelyeknek egy része korábban a *Híd*ben már megjelent, még a kilencvenes években keletkeztek. A sehova sem tartozás, az otthontalanság, az elvagyódás, ám elmozdulni képtelenség válsága ugyanúgy jellemzi a *Határregényt*, mint korábbi kötetét.

A kilencvenes években a vajdasági magyar irodalmi beszédmódok a szóródott ént jelenítették meg, aki maszkok, szerepjátékok mögül nyilatkozik meg. Ezekben az években a vajdasági magyar irodalomban az önismeret és a helyzettudat művészi megformálása dominál. A nagy múltú *Új Symposion* második nemzedékéhez tartozó Juhász Erzsébetnél is, részben a multikulturális tér teremtette helyzet miatt, részben pedig a biográfiai megnyilatkozás tabuként való kezelésének hatása miatt, felfedezhetjük a tudatos vagy öntudatlan elrejtést, a maszkzsituációt. Abból kiindulva, hogy az irodalom eleve fikcionált, lényegében lehetetlen lenne a referenciális olvasat, de nem zárja ki a valóságvonatkozások kódolását, értelmezését. Ugyanakkor alteregók szerepeltetésével olyan személyes meglévő vagy vágyott tulajdon-

¹ JUHÁSZ ERZSÉBET, *Műkedvelők* (regény), Budapest, Kijárat, 1995.²

² Uő, *Határregény* (regény), Újvidék, Forum, 2001.

³ Uő, *Senki sehol soha* (próza), Újvidék, Forum, 1992.

⁴ Uő, *Úttalan utaim* (próza), Újvidék, Forum, 1998.

ságokat villant meg, amelyek biográfiaiak is tekinthetők. Ám e biográfiai elemek inkább csak az adott kulturális–politikai–nemzeti miliőbe illeszkedő mozzanatok, amelyek csupán e sajátos atmoszféra mentén olvashatók. A prózában a szereplők és a narrátorok állandóan úton vannak önmaguk felé, és a mozgáspályájuk által leírt, egyszerre területi és időbeli körzet tipikus elemeit emeli ki a szerző, hogy az felismerhetővé váljon azok számára, akik ugyanabba a sorsközösségbe tartoznak, hogy aztán az elrejtés technikájával a fikció síkjára terelje a narrációt. A 20. század folyamán a befogadáskultúra és elvárásrendszer folyamatos változáson ment át. A különböző iskolák hol a valóságra vonatkoztatott olvasást helyezték előtérbe, hol a szöveg önmagában való szemlélését. A posztstrukturalista értelmezők szerint az irodalmi érték nem függ az ideológiától, ezért a kilencvenes évek magyar irodalmi kánonjából valamelyest kezdtek kiszorulni azok a művek, amelyek politikai és morális tartalmakat hordoznak. E jelenség a vajdasági magyar irodalomban is érzékeltette hatását, ám a társadalmi–politikai sík – lévén kisebbségi társadalmi formáció – alig kendőzve vagy kendőzetlenül mégis terephez jutott. Juhász Erzsébet textusaiban olyan helyzeteket teremt, a térség szempontjából fontos olyan eseményeket jelenít meg, amelyeket olvasva nem kezelhető tabuként a referencialitás. E mozzanat válik kulcsfontosságúvá a tekintetben, hogy a társadalmi–politikai–morális szemlélet jogosultságot élvezhet a befogadás során. Legkifejezettebb e jelenség a *Határregényben*. Amellett, hogy az elbeszélők önmaguk és mozgásterük határait feszegetik, folytonos idegenségérzetük jut felszínre. Az elidegenedettségek szinte valamennyi formációjával találkozunk. A családregény elbeszélői pozíciói változnak fejezetenként/családtagonként, és mégis a valamennyi eltérő perspektíva „határjátékká”, az önnön- és országhatárokon való átgátrhatatlanság narratívájává áll össze. Konkrét utalásokat találunk az első és a második világháborúra és következményeire, az SzHSz Királyságra és az akkori politikai helyzetre, vagy a kilencvenes évek véres balkáni háborúira stb. Az egzisztencia hiánya lesz meghatározóvá. A juhászi opus referenciális mozzanatainak olvasásánál azonban sokkalta fontosabb a művészi megformálás mikéntje, a valóság kendőzése (pl. álnevekkel, megmásított műcímekkel), azok új tartalmakkal bővítése, és egyéni perspektívába helyezése. Juhász Erzsébet mondhatni zárt világot jelenít meg. Abban az értelemben zárt e világ, hogy olyan individuumokat vonultat fel, akik kisebbségi helyzetükből adódóan önnön határai és a politikai helyzetből eredő valódi határok közé szorulnak, valamint az állandó háborúk, a „helyváltoztatás nélküli országváltások” következtében válságba kerülnek. E válság következményeként az egyének elvagyódása figyelhető meg egy rajtuk kívül eső világba, a vágyak világába, amely akár mentális, akár kulturális síkon is válik mérhetővé, sohasem fizikai helyzetváltozás igényéről árulkodik. Anélkül, hogy elmozdulnának, idegennek válnak. A tényleges téren a tudati tér, az emlékezés–felejtés általi terek, a képzelet világa kerekedik felül.

A kisebbségi közegben – lévén specifikus, „szűk” térrel rendelkezik – minden politikafügő. A vajdasági magyar irodalom sajátos helyet foglal el ezen irodalmak között, hiszen nem az állam, a többség nyelvén ír, hanem a kisebbség nyelvén. E saját nyelven való alkotás abból a multikulturális helyzetből adódik, hogy nem egyedüli kisebbség az adott közösségben, csupán egy a sok közül, és mivel nagy múltú a saját területén, rendelkezik kulturális öntudattal, kollektív emlékekkel, így teljes egészében nem tudja uralma alá hajtani a központi államalakulat. A kisebbségi irodalom egyfajta kultúrharc az elnyomó és elnyomott között, de a szellemi hagyományért és megmaradásért való küzdelem is. „A vajdasági kisebbségi terület etnikai térképe igen sokszínű. Jellegeből adódóan nehezen válik lehetővé (azonban nem lehetetlen)

a kisebbség kultúrájának és identitásának fejlődése.”⁵ A vajdasági magyar írónak – többnyire – amellet, hogy a politikából, a többségi és kisebbségi szituációból eredő válságból merít, területi jellegből adódóan a vidékiségi problémaköre is kínálkozik. Ahogyan Juhász fogalmaz az *Úttalan utaimban*: „...egy »esszebolondult világ« peremén élünk magunk is, mely kicsit hátországgá – kicsit senkiföldjévé lett.”⁶ E bizonytalanságban „az otthon otthontalanná válik. Juhász Erzsébet kiábrándult hőseinek nem marad más, mint a hazatalálás reménye, vagyis önnön tudatuk megtalálása.”⁷ A kollektív emlékezetet mindig egy adott közösség mondhatja sajátjának, hiszen emlékeznie kell, melyek azok az események, amelyek a későbbi jelenvaló létük arculatát meghatározzák. A kollektív emlékezés (és minden emlékezés) szoros kapcsolatban áll az identitáskialakulással, és hagyományteremtő képességgel is bír. A közös emlékek és az ezeket felidéző szimbólumok közös szabályokat, értékeket, cselekvési teret alakítanak ki, valamint lehetővé teszik a kollektíva számára, hogy „mi”-t mondjon, vagyis a csoport tagjának érezze magát. Ha az egyén tapasztalat- és elváráshorizontja nem találkozik, valamiféle kívüliség érzés keletkezik benne, amely által része is és nem is a közösségnek. Ilyen individuumok Juhász Erzsébet szereplői is. A *Senki sehol soha* című prózakötetben a szerző ezt iróniával átítatottan fogalmazza meg: „Bármilyen ütődötten fensőbbesnek tetszik is, ez a *mi* nem királyi többes. [...] Az egyetemes kitaszítottság okán képződött ki bennünk ez a többes szám. Mindennemű esély összesűrűsödött hiánya miatt. Számkivetettségünk immár biztos tudatából.”⁸ A juhászi szubjektumoknak nem marad más, mint a vágy, az elvágyódás, ahogyan a *Senki sehol soha* többes szám első személyű narrátorának is vágya a szabadság megélése, a vágy beteljesülésének megélése, amit azonban senki sehol soha nem érhet el. Mert az élet – Juhász narrátora szerint – „megannyi eleven és csillapíthatatlan vágy” bújócskája, és „bent: senki sehol soha”⁹ sincs. Az említett kötetben e vágy alakot ölt. A folyton suhanó, megérinthatetlen, ám minduntalan a másik számára bosszantóan jelen lévő Énekes Krisztina „túlárado örömeiben és fullasztó, észveszejtő szorongásban áramlik”.¹⁰ „Énekes Krisztina az idők folyamán gyűjtőnévévé lett mindannak, ami itt elrendezhetetlen, ami az emberi létben feloldhatatlanul irracionális.”¹¹ Vagy más helyütt: „Alig tud szólni, elrebben netán az egész, szívja magába a szoba illatát, hangulatát, s mindenek előtt Énekes Krisztina lényét mint eleven gyűjtőpontját mindannak, ami titokzatos, rejtett és jeltelen. Szívja ezt az egyetlen élő forrását mindannak, amire vágyódik. Vágyódik szívósan, kikezdhetetlenül, mindéig.”¹² A dolgozat elején említett alteregók egyikének Énekes Krisztina tekinthető, aki az elbeszélő (és az egész közösség) vágyszegmensét testesíti meg.

A gyökértelenség gyötrő érzése, a létezés riasztó üressége és a lét kiábrándító értelmetlensége, az emberek egymás közötti idegensége, valamint annak konstatálása, hogy a tudat valójában egyenes mozgást végez a halálba, időnként örületközeli állapotba kényszeríti a juhászi szubjektumokat, és csupán tudatmozgásaik által meghatározott képzeletvilág lehet az övék. Juhász Erzsébet szövegeiben nemcsak a kisebbségi, illetve más társadalmi meghatározottság

⁵ SÁGI VARGA Kinga, *A jelen prózája: A tér- és időtapasztalat identitásteremtő szerepe Juhász Erzsébet életművében*, Hungarológiai Közlemények, 2010/1, 88.

⁶ JUHÁSZ, *Úttalan...*, i. m., 119.

⁷ SÁGI VARGA i. m., 89.

⁸ JUHÁSZ, *Senki...*, i. m., 32–33.

⁹ *Uo.*, 12.

¹⁰ *Uo.*, 13.

¹¹ *Uo.*, 45.

¹² *Uo.*, 13.

játszik szerepet az identitás(ok) kialakulásában, megrajzolásában, hanem az emberi alaptermészet is befolyásoló faktor. Helyenként mintha ez mindennél fontosabb lenne, és mintha minden korlát és határ az emberek közötti távolságból eredő idegenségerzésből, az emberi szeretetlenségből eredne. *A szeretetlenség bennünk van?* című szövegben – az *Úttalan utaim* kötetben – szó esik a tér határaitól és az egyén belső határaitól. Az író kiváló érzékkel mossa egybe e két teret, amelynek végkicsengése a szomorú valóság lesz, miszerint a problémák gyökere az emberben keresendő. „...[A] határ is bennünk van, még ha kérdésként fogalmazzuk is meg.”¹³ Ilyen megközelítésben nem marad más kiút, mint a belső emigráció, amelyben a szubjektumok emlékeznek valamikori énjükre, arra az énre, akit valamikori önmaguknak hisznek, ám mint egy utolsó kapaszkodót, ezt is elveszítik, amikor tudatosodik, hogy amire emlékezni vélnek, csak kitalálják, és egyszer és mindenkorra elfelejtették önmagukat.¹⁴ Az öndefiniáláshoz szükséges emlékezés általi élettörténet azonban, még ha kitalált is, utólag megkonstruált is, a szubjektumoknak biztosítja azt a tartalmat, amely ellensúlyozza a rémisztő horror vacuit, ami a létet jellemzi. Saját szemüveg szükségeltetik, amelynek „fedezékében” egy más világ van, amelyben az egyén otthon érezheti magát, nem más ez, mint a belső emigrációs tér.

Juhász Erzsébet prózáiban – különösen a kilencvenes évekből – egyfajta irodalmi Monarchia-modell jelenléte fedezhető fel, amely lehetővé tette/teszi az együtt élt/élő népek hasonló tudati tényezőinek manifesztálódását. A Monarchia-modell nem feltétlenül a Monarchia korát hivatott modellálni, hanem a nosztalgia hangulatát, a múlt visszavágyását jelenti, megkonstruálva így a posztmonarchikus világot. Az atmoszférikus-kulturális meghatározottságú Monarchia-, illetve posztmonarchikus modell mellett a szöveghelyek konkrét monarchikus utalásaira is reflektálhatunk. A posztumusz kiadásban megjelent *Határregény* Angeline Nenadovitsa például úgy próbálja a jelen elviselhetetlenségét enyhíteni, hogy század eleji történetekbe éli magát, a „mint annak idején” kifejezés válik gyakorivá. Azután mintha mindent el szeretne felejteni, csupán egyetlen utazásáról hajlandó beszélni, amit az újvidéki villanyos vasúton tett meg még 1910-ben. A történethez tartozik, hogy maga a villanyos vasút kiépítése is Bécs, illetve Budapest által irányított volt, tehát birodalmi intézmény, amely egyszerre hozta közel és távolította el az embereket/népeket egymástól, ugyanakkor az időérzékelést és léterzékelést is relatívvá tette. Továbbá szintén e regényben a háború következtében az egymástól elszakadt testvérek, Miklós és János, a valamikori Rogina bara-i közös világháborús emlék világban találják magukat, ahol az emlék idejére újra együtt lehetnek. Az összeegyeztethetetlen idő- és térkoordináták ellenére mégis összerímelő emlékvilágtér alakulhat ki, még ha csak egy lázalom idejére is. Közben nemcsak a testvérek tűntek el egymás életéből, de már maga a Rogina bara, a Szabadka környéki mocsaras terület is a múlté. Ahogy az élettel a mulandóság, úgy az emlékezéssel a felejtés jár együtt. Ezen emlékutazások és az utazás vágya, az úttalan utak bejárása, a gondolatok gyakran labirintusba vesző folyama és még sorolhatnám a példákat, mind a Monarchia motívumvilágára utalnak vissza. A közös életérzés és világlátás, amely nem függetleníthető a vidék történelmi és társadalmi-politikai tényezőitől, azzal, hogy mindvégig az ellehetetlenült én, az örök idegen kerül a középpontba. A kisebbségi tér és történelmi helyzetéből kialakuló válság következtében a narrátor térbeli hovatartozása szétmosódik, időbeli meghatározottsága időn kívülivé válik, és az emlékezés általi örök utazó szerepében jelenik meg. Utazik, mégsem változtat fizikai pozícióján.

¹³ JUHÁSZ, *Úttalan...*, i. m., 81.

¹⁴ JUHÁSZ, *Határregény*, i. m., 50.

A juhászi prózák szubjektumai gyakran vágyódnak Európa, Közép-Európa dimenzióiba, akár ha szellemi szintértéként szemléljük, akár ha az ígérlet földjeként tekintünk rá. Fried István gondolatai nyomán egyetérthetünk azzal, hogy kétségesek Közép-Európa földrajzi határai. Sőt, talán ha tényleges koordinátákban gondolkodunk, és Kelet-Közép-Európát mondunk, maga a Vajdaság, a művekbeli kisebbségi szintér, is beletartozhat. De hozzáadhatjuk azt a tényt is, hogy a régió a Balkán része is, így balkanisztikai elemek is befolyásoló erővel bírnak, ami leginkább az első világháború és a kilencvenes évek háborúi nyomán válik relevánssá. Mégis a Fried által megfogalmazott balkáni jelenség, az etnikumok időnkénti szembehelyezkedése kevésbé kerül felszínre, annak inkább egy, az individuumokhoz közelebb álló, emberi véres örökség vetülete a mérvadó Juhász számára, kevésbé az etnikai különbözőség. Talán pont ezért fedezhető fel e szövegekben Közép-Európa kettős mérce szerint, egyrészt – a multikulturális determináltság nyomán – a bennlévőség artikulálódik, másrészt – szabadságvíziójával – vágydimenzió is, ami a kívülség álláspontját vonja magával. Tehát ahogyan Deczki Sarolta is megfogalmazza: Közép-Európa „több mint a szélességi és hosszúsági körök által keretezett, s így módon birtokba vehető tér-időbeli egység. [...] Egy olyan saját magát kérdésessé tevő hely, ahol egyik nép emlékezete a másikban tükröződik.”¹⁵ Juhász Erzsébet elbeszélő és szereplő is egy multiethnikus régió tagjai. „[E]gy régió irodalmait olyan jelenségek hatják át, mint a két- és többnyelvűség, kettős- és többkultúraság, a kettős irodalmiság (bilaterárnost’), kettős honosság (dvojdromovost’).”¹⁶ E kelet-közép-európaiság, e sokféleség, sokszoros tükröződés öndefiníálhatatlansághoz, identitászavarhoz vezet. Ezért az Európára, vagy még pontosabban, a Nyugatra tekintés nem egyéb, mint a fejlődés és a szabadság egyetlen elérhető lehetőség-feltételének vágyása. Ugyanolyan vágy mutatkozik meg a fejlődésre a juhászi szubjektumok világában, mint Közép-Európa heterogén közegében, melyet részint a „szláv lélek” mítosza, részint a Nyugat, vagyis Európa határozza meg.¹⁷ Juhász Erzsébet szövegeiben a széthullott többnemzetiségű Jugoszlávia élehetlensége kerül előtérbe. „Voltak, akik még a háború kitörése előtt vagy közvetlen utána elköltöztek, többségük Magyarországra, de akadt olyan is, aki Németországban, Hollandiában, Kanadában vagy Amerikában telepedett le.”¹⁸ Azonban, aki elment, az is otthontalan maradt, állandó honvágy gyöttri, képtelen a belső otthonosság megteremtésére. A multikulturalizmust felszámolandó felbomlott országban rekedt egyének pedig, annak ellenére, hogy szülőföldjükön maradtak, kiábrándultan konstatálják, hogy a jövőkép nélkülség okozta válság következtében otthonként soha sem tekinthetnek e földre. „Az ország, amelybe beleszületett, már megkezdte véres öldöklésbe fúló széthullását. Ekkor döbbsent rá, hogy neki valójában sohasem volt hazája a szó valódi értelmében. [...] »Az a különbség kettőnk között, hogy Borónak van jövőtudata, nekem meg nincs, nem is volt soha. Ahogy hazám se igazából, csak szülőföldem.«”¹⁹ Közép-Európa dimenzióinak tárgyalása szoros kapcsolatban áll a posztmonarchikus olvasattal. Maga az Osztrák–Magyar Monarchia is felfogható – Közép-Európához hasonlóan – egyfajta szubregióként.²⁰ Juhász Erzsébet műveiben mindkettő valamiféle válságmodellként definiálódik. Ilyen értelemben tehát a Monarchia kora, az első világháború, a második világháború

¹⁵ DECZKI Sarolta, *Közép-Európa: a hely kérdése* = D. S., *Az érzékiség dicsérete*, Pozsony–Budapest, Kalligram, 63–64.

¹⁶ FRIED István, *A közép-európai szövegüniverzum*, Budapest, Lucidus, 2002, 13.

¹⁷ DECZKI, i. m., 65.

¹⁸ JUHÁSZ, *Határregény*, i. m., 14.

¹⁹ *Uo.*, 16.

²⁰ FRIED, i. m.

következményei, és maga Közép-Európa válsága mind kihatással vannak az egyéni identitások alakulására az egyes Juhász-művekben. A meglévő és vágyott élet, a sehova sem tartozás, a halál biztos eljövetele egy körhinta-effektust idéző eszeveszett tudati mozgást eredményez: „mintha egy lángoló arcú fiút valami ismeretlen, hatalmas erő rángatna ide-oda. Talán ugyanaz, amely felmenőit rángatta több emberöltőn át Graztól Szabadkáig. Szegedtől az Isonzó völgyéig, Temesvártól Pozsonyig, Újvidéktől Aradig oda-vissza, összevissza. S hogy e pillanatban néhány évszázad mozgáspályája rajzolódik ki e Bécs felé száguldó vonat folyosóján, követhetetlen sebességgel reprodukálva néhai utasok sokaságát, hogy ezt követően aztán mindez végképp átadódhassék a tovább már fel nem tartóztatható felejtés enyészetének.”²¹

Juhász Erzsébet elbeszélőinek az írás és egyáltalán az irodalom, a művészet a létértelmezés alapeszköze, hiszen: „Mindent leszámítva nem csoda, hogy már eleink megszólalása is csak művészi lehetett, vallanunk magunkról sohasem adatott meg másként, mint behátrálva a műbe...”²² – olvashatjuk a *Műkedvelők* című regényben. E regény – mondhatni – a vajdasági magyar irodalom ösatyjának tekintett Szenteleky Kornél regénye – központi figurája, Sztantits Aurél ugyanis valójában Szenteleky Kornél alteregója –, de tekinthetjük e művet az irodalom regényének és művészregénynek is. Az indulás nehézségei és bizonytalanságai, a jövőkép nélküli élet, „politikai egyensúlytalanság”, a biztos halálra utaltság árnyéka a maga nemében egy sajátos vidéki atmoszférát teremt. Vidéki a szó szoros értelmében, hiszen a regény helyszíne Bácsgödörös (!), egy poros kis falu, ahol mindenféle művészetkezdemenyezés eleve kudarcra van ítélve. E helyszínt akár a 20. század eleji Vajdaságra is ki lehetne szélesíteni. De vidéki e regényvilág átvitt értelemben is. Nemcsak földrajzi vidékiség jelenik meg, hanem szellemi is. Ahogyan az *Úttalan utaimban* fogalmazódik meg: „A vidék ott kezdődik – írja Peéry –, ahol nem vesz tudomást önmaga méreteiről, ahol nincs kritikája magamagáról. A hamis tudat, a nyugodt és állandó önámítás, a megcsuklott akarat és az elbénuló tehetség világa. Mimikri a legkényelmesebb formában, asszimiláció és áthasonulás, mely állandóan lefelé irányul. A vidék a szolid hitel hiánya ember, terv és kultúra mögött.”²³ A *Műkedvelők* Aurélja is a trianoni határmeghúzás következményeit szenved el, és a délvidéki magyar kultúra és irodalom megszervezése során a politika és a kultúrpolitika valós vonásai tűnnek elő az álmegnevezések mögül. Mindezen társadalmi helyzetkép keretein belül a moralitás, pontosabban az erkölcsiség hiánya is definiálódik. A kialakult váratlan szituációban az asszimiláció kerekedik felül a meglévő kollektív identitás megőrzésén, amelynek egyenes következménye az elszemélytelenedés, a felszínes értékek elfogadása. E vidékiség – mint kiderül *A magány émelítő helyi színe* című szövegből – nemcsak a magyar irodalom kezdetére jellemző a Vajdaságban, hanem a kilencvenes évekbeli állapotokra is. „Néha úgy tűnik, ha ez a háború egyszer véget ér [gondol itt a kilencvenes évek balkáni háborúira], megfogytakozott, megrendült kisebbségünk végképp elsüllyed a vidékies önelégültségbe. Nem látom ugyanis a nyilvánvaló kulturális elszegényedésünkkel szembeni tiltakozás intenzív, szellemileg is lereagált nyomait.”²⁴ Az identitásválság mellett a kultúra válsága is kirajzolódik, amely csakis szenvedélyes akarással, a múlt és jövő közötti ingázással vészeltethető át. Így szenvedett ki – a szó szoros értelmében tudóbajával – Sztantits Aurél is, aki „[e]gy szebb jövő eljövetele-

²¹ JUHÁSZ, *Határregény*, i. m., 94.

²² JUHÁSZ, *Műkedvelők*, i. m., 10.

²³ JUHÁSZ, *Úttalan...*, i. m., 102–103.

²⁴ *Uo.*, 103.

nek igézetében élt [...]. Kizárva életéből a jelent ingázott csak múlt és valamely képzelt jövő közt [...]. Az összekuszált, csatakos idő pedig, őt mindenből kifelejtve, elviharzott felette.”²⁵

A mentális és kulturális fiktív utazás egyszerre jelenik meg az *Úttalan utaimban*, amelynek már alcíme is árulkodó: Útleírások a Vajdaságból, a szövegforma pedig próza. Faragó Kornélia méltatásából kiderül, hogy nem tiszta műfajjal állunk szemben, hiszen elbeszélésbe épített esszék, levelek és olvasmányélmények keverednek e kötetben. „A kötet műfaji sokrétűsége, beszédmódbeli gazdagsága, a gondolati-indulati-érzelmi elemek kavalkádja a »min-ták és alakzatok« egymásra mutatása dinamikus szemléletet követel. Az egyértelműen narratív szövegeken kívül esszé/levélesszé, olvasmányélményből kibomló, kulturális nézőpontú, izgalmasan szabálytalan gondolatforma és széles perspektívájú, könyvismertető/műelemző elmélkedés oldódik fel egymásban, hogy a próza kategóriáját sokoldalúra csiszolt prizmaként írja le.”²⁶ Bányai János szintén rátapint a kötet műfajának képlékenységre. Ahogyan írja: „A próza a között-lét műfaja. [...] A próza önállóan létezik, de mindig valami között.”²⁷ És valóban e kötet a között-lét közvetítője, nemcsak azért, hogy próza meghatározottsága a műfajkeveredés általi közöttséget hozza létre és valamennyi epikai műfajból találunk benne elemeket, hanem egyfolytában ellentétpárok mentén mozog. Juhász szavaival élve: „kóválygás, tántorgás minden, ami csak történik. Falu és város, ország és ország. Kelet- és Közép- és Nyugat-Európa között, Európa és Amerika, Amerika és Ausztrália, kint és bent, lent és fent között, a világ bármely pontjától a világ bármely más pontjára oda-vissza, oda-vissza.”²⁸ Határmezsgyén táncolunk olvasás közben, hol a valóság, hol a fikció térfelére billenünk, hol a vidékiségen, hol a nagyvárosi léten gondolkodunk, hol a jugoszláv–magyar határéletről elmélkedünk, hol irodalmi szövegekről és irodalmiságról, műélvezetről és nosztalgjáról stb. Az azonban bizonyos, hogy az *Úttalan utaimban* tematikailag is és tartalmilag is e közöttség válsága definiálódik. „[N]incs súlyosabb, testet-lelket-eszméletet jobban pusztító, mint sehova valósinak lenni, de mégis kifeszítve élni két egymással egyetlennegy ponton sem érintkező, két egymással tökéletesen ellentétes világ között.”²⁹

Juhász Erzsébet szövegei esetében – és ez vonatkozik a korábbi alkotásokra is – a lineáris olvasás lehetetlen. Műveire a töredékesség, a tudatfolyamat-mozzanatok közvetítése jellemző, kiforrt szemléletének következtében azonban összeáll egy nagyon sajátos és komplex világ. A bizonytalanságérzés, az otthonkeresés a folyamatosan jelen lévő válságszituációkban, valamint a művek pluralitásának, műveltségi és kulturális gazdagságának köszönhetően, a mozaikszerűség mellett is folytonos narratívává érik össze.

²⁵ JUHÁSZ, *Műkedvelők*, i. m., 110.

²⁶ FARAGÓ Kornélia, *Úttalan utaim*, Híd, 1998/9, 788.

²⁷ JUHÁSZ, *Úttalan...*, i. m., hátoldal.

²⁸ *Uo.*, 45–46.

²⁹ *Uo.*, 175.

MENTAL AND CULTURAL DIMENSIONS OF CRISIS IN ERZSÉBET JUHÁSZ'S PROSE

The present paper through Erzsébet Juhász's four volumes of belles-lettres (*Műkedvelők, Hátárregény, Senki sehol soha, and Úttalan utaim*), illustrates determinism by crisis, in her magnum opus. In the 90s, in Vojvodinian Hungarian literature the socio-political approach openly gained new grounds. In her texts, Erzsébet Juhász creates situations and depicts regionally important events which make referential reading impossible to be considered taboo. The general sentiments and world view, which cannot be seen independently from the region's historical and socio-political factors, always place the ego that has been made impossible, or the eternal stranger in the center. Due to the crisis caused by his minority background and historical position, the narrator's origin becomes blurred, his temporal determination is outside time, but he appears in the role of the eternal traveller through remembrance. He travels, yet he does not change his physical position. In the examined works, the presence of a sort of literary Monarchy-model can be found, which makes or made the manifestation of similar cognitive factors shared by peoples who live or lived together possible. The subjects of her prose often long for the dimensions of Europe, or Central Europe, whether we view it as an intellectual scene, or as the promised land. Central Europe appears in the texts as a double standard – which articulate indwelling on the one hand, and the perspective of extraterritoriality on the other. Both the monarchical factors and the Central European dimension are defined as a crisis model.

The paper also analyzes the ways in which the link between art/literature and existence can be interpreted in Juhász's crisis-determined texts. Writing, literature, and art are the basic tools for interpreting existence. When discussing the work *Műkedvelők*, besides the crisis of identity, the crisis of culture is also outlined. The difficulties and uncertainties of a Vojvodinian (cultural) life of political unbalance, a life with no perceived future and the looming shadow of death on their own, create a unique mental plane.

In the case of Juhász Erzsébet, the linear reading of her texts is impossible. They are characterized by fragmentation, the mediation of momenta in the stream of consciousness, but due to her honed approach they are all combined into a very unique and complex world. Owing to the feeling of uncertainty, and the search for a home in the ever-present crisis situations, as well as the presence of plurality, literary and cultural richness of her works – in addition to its mosaic nature – the narrative ripens into a continuous one.

MINORITÁS ÉS TRAUMATIZÁLTSÁG

Trauma által újrakonstruálódó identitások
 Lovas Ildikó regénytrilógiájában

A vajdasági magyar irodalom a kulturális emlékezet specifikus elemeire való koncentrálttsága és a délszláv háborúkra való reflektáltsága okán radikálisan elkülönöződik más magyar nyelvű irodalmaktól, mivel narratív technikái és tematikus kötődései tekintetében a déli areához, leginkább a posztjugoszláv térséghez tartozó literatúrából veszi mintáit. A regionalitás ebben az esetben „az irodalmi beszédformának az a módja, amely színre viszi a sajátnak az idegenben és az idegennek a sajátban való dialógusát”.¹ Így válik a vajdasági magyar szerző többszörösen kisebbségivé: Szerbiában etnikai tekintetben kizárólag a minoritárius diszkurzus részét képezi, az egyetemes magyar irodalomban pedig szintén a perifériára szorul, tehát két irányból is a provincializálódás veszélye fenyegeti. Legnagyobb esélye azonban szintén ez lehet, hiszen sajátos helyzetének köszönhetően közvetíthet a partikularitás és az univerzalitás között, azaz hozzájárulhat a közöttük lévő ingamozgás artikulációjához.² A kortárs vajdasági magyar prózairodalom egyes szerzői ezt úgy kísérlik meg, hogy szövegeik narrátorai rendszerint posztkoloniális szubjektumként jelenítik meg magukat: olyan egyénként lépnek fel, akik *modus vivendi*ként sajátítják el a mimikrit, ami hibrid identitás létrehozásával jár. Az elbeszélő tevékenysége álcázás: célja az alárendelt szerkezet kijelentővé tétele, vagyis a hatalmi struktúrák kijátszása.³ Ennek a módszernek a példái lelhetők fel Lovas Ildikónak a detraumatizációs aktusok okán trilógiaként is felfogható, 2006 és 2010 között megjelent regénysorozatában, melynek darabjai a *Kijárat az Adriára*, a *Spanyol menyasszony* és a *Kis kavics*. Előadásomban az ezekből a konkrét, tranzitív irányultságú, erőteljes referenciáltságú textusokból kivonható, háborús traumák mentén megképződő identitásmódosulásokról kívánok beszámolni.

Dominick LaCapra a hiány és a veszteség éles elkülönítése révén feltételezi a strukturális és a történelmi trauma létezését. Mivel a továbbiakban ez utóbbival fogok foglalkozni, fontosnak tartom, hogy a trilógia ilyen tekintetben irregulárisnak tűnő második részét, a *Spanyol menyasszonyt* elhelyezzem ebben a koordináta-rendszerben. Az ebben a regényben artikulálódó abjekciós traumaképzetek ugyanis strukturális szinten vetítődnek ki. A strukturális trauma kapcsolatban áll a transzhistorikus hiánnyal (az eredet hiányával vagy az eredetnél fellépő hiánnyal), és ez eltérő divatokat hozhat létre: a másiktól (anyától) való szeperáció

¹ SZIRÁK Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a 20. századi magyar irodalomban* = *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000, 54.

² Vö. FARAGÓ Kornélia, *Minoritárius beszéd és modernitás*, *Korunk* 9(1998), 95–99.

³ LUCE IRIGARAY, *A diskurzus hatalma, a nőiség alárendeltsége* = *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása: A posztstrukturáliszmustól a posztkolonialitásig*, szerk. BÓKAY Antal, Budapest, Osiris, 2002, 483–490.

fogalmait, az átlépést a természetből a kultúrába, a preödipuszi és a preszimbolikus betörését a szimbolikusba, a nyelvbe való belépést, a reálissal való összeütközést, a saját fajunktól való elidegenedést, a Dasein szorongásvezérelt kitaszítottságát, az apória elkerülhetetlen megjelenését, az eredendő melankolikus veszteség konstitutív természetét a szubjektivitásban és így tovább.⁴ A *Spanyol menyasszonyban* jelentkező, tipikusan női léthelyzetek ilyen strukturális traumákat feltételeznek.

A történelem a trauma perspektívájában újraszituálódik, hiszen a trauma megértése a történelem újrafelfedezésével kezdődik.⁵ A múlt percipiálásának egyik módozataként számon tartott, Jörn Rüsen-i értelemben vett katasztrofális történelmi tapasztalat olyasfajta liminalitás-élménnyel jár, amely nem engedi meg, hogy egy koherens értelmet hordozó narratívába lehessen befoglalni.⁶ A traumatikus esemény nem integrálható problémátlanul valamilyen már adott identitásképző és -alá-támasztó elbeszélésbe, mivel megtörténte eleve megkérdőjelezi egy ilyen, orientáló funkciójú narratíva létjogosultságát.⁷ A *Kijárat az Adriára* Mészöly-mottója („Mára inkább nyomozónak nevezem magam, mintsem írónak.”) olyasfajta elbeszélői attitűdöt implikál, amely a narrátor világértelmezésének metafizikai objektivizmust kielégítő alapkategóriájává avatja az abszolút igazságot. A háborús háterszágban viszont éppen ennek az értéke degradálódik a leggyorsabb ütemben:

Az idő múlásával azt a legnehezebb megérteni, hogy van olyan állapot, helyzet, amikor már nem számít, van-e igazság egyáltalán. Az, hogy a félelem, amely bekúszik a kapuk alatt, az eszme, amelyet elhinni nem kell, de követni annál inkább, mekkora fájdalmat tép ki a lélekből, nem számít. Felejtani és élni kell. Jóleső amnézia, amiről szó van, s éppen annyi ideig tart, amennyi ahhoz kell, hogy ne bolonduljon meg: akinek a férje hadifogságban, akinek a fia elesett, akinek a szerelmét föbe lőtték, akit megerőszakoltak, akinek a kisgyereke belehalt a vérhasba.⁸

A mnemotechnika törvényszerűségei miatt azonban a hétköznapiak monotóniáját garantáló, látszólagos amnézia mögött ott húzódik a látens patogén esemény, amelynek affektusok általi előbukkanását az aktív felejtés kényszerítésével sem lehet kiküszöbölni. A trauma tehát a fokozott éberség állapotába taszítja elszenvetőit, és minden igyekezetük ellenére megvonja tőlük a felejtés lehetőségét, vagy ahogyan az egyik ezzel kapcsolatos tételmondat szól, „felejtani csak az tud, aki nem fél emlékezni”.⁹ A detraumatizáció csupán a szöveges gyász munka, az acting outon felülemelkedő átdolgozás, az emlékezés–elbeszélés műveletei révén valósulhat meg.¹⁰

A kimondás mint a kulturális emlékezet externalizációja és annak terápiaként való alkalmazása mindhárom regény egy-egy egyes szám első személyű, homodiegetikus narrátoránál szembeötlő. Ez a belső sémákba illesztés pedig az atrocitások rekonstrukciója, a történelem

⁴ Dominick LACAPRA, *Trauma, hiány, veszteség* = Café Babel, 53(2006), 89–97.

⁵ Judith LEWIS HERMAN, *Trauma és gyógyulás*, Budapest, Háttér–Kává–NANE Egyesület, 2003.

⁶ RÜSEN, Jörn: *Trauma és gyász a történelmi gondolkodásban*, Magyar Lettre International, 2004/54.

⁷ KISANTAL Tamás, *Egy tömegmészárlásról mi értelmes dolgot lehetne elmondani: Az ábrázolásmód mint történelemkonceptió a holokauszt-irodalomban*, Jyväskylä, University of Jyväskylä, 2006, 26.

⁸ LOVAS Ildikó, *Kijárat az Adriára*, Budapest, Kalligram, 2006, 81.

⁹ LOVAS, *Kijárat i. m.*, 13.

¹⁰ BÉNYEI Péter: *A közösségi trauma irodalmi reprezentációja* = Létünk, 2009/3, 7–20.

alulnézetéből megalkotott oral history-típusú elbeszélések segítségével történik meg. Ennek felismerése által jut el a *Kijárat az Adriára* narrátora egy morális oppozíció feloldásáig:

Sarkítva fogalmazok, mikor azt állítom, hogy a kommunisták nem tudnak bánni a nőkkel, valóban. S bizonyára igazságtalanul is. Jól van. Az is akarok lenni, igazságtalan. De ha lehet, mulatságosan az. Tarthatatlan állítást fogalmazva meg, amit senki nem vesz komolyan, hiszen butaság. Valóban. Az viszont pimaszság volt, hogy amikor már mindenütt megdőlt a kommunista (puha)diktatúra, akkor ott, ahol élek, bekeményedett. A kommunista párttitkár szigorúra vette a figurát. Olyannyira, hogy nacionalista lett, háborúzott, és koalíciós kormányt alakított a radikálisokkal. Vörös és fekete uralom. Szarajevó ostroma tovább tartott, mint a hírhedt leningrádi. Több mint három év fűtés, világítás, telefon, vezetékes vízellátás nélkül. Erről nem beszélhetek. Erről csak annyit mondhatok, hogy annak az országnak a polgáraként éltem, amely támogatta ezt, részese volt annak a három évnek. És a többinek is: Knin, 1990. január–augusztus; Horvátország, 1991. július–december; Bosznia, 1992. április–1994. június.¹¹

Eszerint az igazság és az igazságtalanság ellentéte elhanyagolható, ha a világ értelmezési keretének összeomlásáról van szó. Ennek a dichotómiának a figyelmen kívül hagyása arról tanúskodik, hogy az elbeszélő eleget tett a regény másik, Füst Milán-mottója által sugallttnak. „(M)eg kell végül is szoknod, hogy milyen körülötted a világ...”

A *kis kavics* narrátora detektívként szemléli a környezetét: nemcsak rajong a krimiszériákért, hanem egyfolytában felderítendő bűnügyekre vadászik. Az ezeknek a szekvenciáknak a szegmenseiben körvonalazódó logika és a nyomozói következtetésen alapuló paradigma ugyanis azt az illúziót kelti a befogadóban, hogy az univerzum jelenségei könnyen dekódolhatók. Ezt kéri számon Kozma Léni:

Nem mintha volna olyan, hogy igazság, de azért valami biztosan akad, egy szeletke, vékony karéj, amit érdemes nem kidobni a szemétkébe, amivel érdemes bíbelődni, hogy reggelente, amikor a kávé mellett üldögél az ember, úgy érezhesse a reggeli naptól, vagy a madaraktól, hogy van benne erő, tervek és célok.¹²

Az igazság relativitásával azonban történészként is és névrokonsága okán is tisztában van: egyfelől a járeki lágerbe hurcolt sváb nagynéni, Spiegel Léni, másfelől pedig „a szépség szörnyetege”,¹³ Leni Riefenstahl emléke kísérti. Az emiatt őt érő diszkrimináció indokolatlan intenzitású viktimizációs obszessziót indít el benne, védekezési reflexe pedig a magát a hitleri ideológia áldozatának minősítő filmművésszel rokonítja. Így lesz a nomen durridai megfogalmazásban „odaidézett szenvedés, inkább előírt, mint megígért szövetség.”¹⁴

Mivel sem az iskola padlásán talált hulla, sem pedig a Haverda-gyilkosság kapcsán nem talál megfelelő magyarázatot, végső soron egyetlen szentenciát – egy, egyébként mindhárom szövegegyüttesen végighúzódnó intratextuális utalást – képes akceptálni, nevezetesen hogy: „gyöngye szar az ember, és ez benne a legszilárdabb.” A gettysburgi csata modern demokrá-

¹¹ LOVAS, *Kijárat, i. m.*, 24.

¹² LOVAS Ildikó, *A kis kavics*, Budapest, Kalligram, Budapest, 2010. 284.

¹³ SUSAN SONTAG, *Fülbemászó fasizmus* = Uő, *A Szaturnusz jegyében*, Budapest, Cartaphilus, 2002. 96.

¹⁴ JACQUES DERRIDA, *Kivéve a név* = Uő, *Esszé a névről*, Pécs, Jelenkor, 2005. 109.

ciákra gyakorolt hatásáról doktori disszertációját készítő helyettesítő tanár ugyanis nem hisz abban, hogy az a világ, „amelyben leszárják a bazilika oltárát, felrobbantják a templom ajtaját, tankok marják fel az úttestet meg a tartalékosokat az éjszaka átviszik a határon egy háborúba, amiben nem is veszünk részt”,¹⁵ a maga teljességében felfogható lenne, mint mondjuk az időjárás a meteorológia által. „Mi értelme van arra tenni fel az életet, az élet egy részét, hogy a semmi szélén billegve értelmet, bátorítást és magyarázatot keressünk mindarra, ami megsemmisíti a fekete és fehér tökéletes egységét és tanulságok nélküli szabálytalanságokra tagolja...”¹⁶ Ezek a tanulságok nélküli szabálytalanságok lényegében a feldolgozatlanul maradt traumák, amelyek nemcsak az időt – „olyan ez az év, mintha álmunkban kiraboltak volna bennünket”¹⁷ –, hanem a teret is kizökkentik – „nagybeteg a város”.¹⁸

„Ahhoz, hogy háború és forradalom előtt jól lássuk az embereket, a várost, a tárgyakat, amelyek körülvesznek, különös bátorság kell. Bennem ez nem volt meg. [...] Úgy szédelegtem át a következő évtizeden, akár egy lipántos csirke”¹⁹ – hangsúlyozza a kilencvenes évekre vonatkozóan a *Kijárat az Adriára* narrátora. Ami belőle hiányzik, az *A kis kavics* elbeszélőjében hatványozottan jelen van, az egységes rend kialakítására tett sikertelen próbálkozások egyvalamit megtanítanak vele: hogy a túlélő pozíciójából csak neki van joga leltárt készíteni. Ha a holtakat nem bírhatja is szóra, ő felállíthatja a kórtörténetét Szabadkának, ennek a „szecessziós stílusban készült útjelző táblának Észak–Dél felirattal”.²⁰ A város ugyanis mint a kollektív identitás tere olyan helyként konstruálódik meg, ahol csak lakni lehet, élni nem.

Mivel a trauma szociálisan közvetített attribúció, a transzgenerációs választott traumák, azaz a nagycsoportot egy drasztikus veszteséggel konfrontáló tragédiák (így a vajdasági magyarság Trianon-élménye) és a populista politikai rendszerek által kiemelt jelentőségűnek minősített választott dicsőségek (például a rigómezei csata glorifikálása) olyan elemei a kollektív emlékezetnek, amelyek az assmanni értelemben vett konnektív struktúrák továbbörklődését biztosítják.

Nem röhögtünk, hanem hittünk. És ez a hit, ez is nagyon bonyolult volt, mert egyrészt a nagyanyámtól tudtam, hogy a partizánok lelőtték a nagyapám nagybátyját, a dédanyám nővére pedig évekig volt lágerban Járekon, mivel sváb volt, s mint ilyen ellenség, tudtam azt is, hogy a himnuszt nem tudom, vagyis tudom, de ez nem számít tudásnak, csak a Hej, sloveni, amit az iskolában tanultunk, azt is tudtam, hogy a nagyapám magyar katona volt, s ilyen minőségében Berlin alatt szerzett egy gránátszilánkot a jobb vállába, néha tapogattam, viszont ezt titokban tartotta, s leszolgált a Jugoszláv Néphadseregben is a katonaságot, előbbiként van róla fénykép, utóbbiként nincs, tudtam, hogy testvériség-egység az, amiben élünk, viszont minden iskolai ünnepségen kikuncogják, végigpusmogják a magyar szavakat, a tanárok meg úgy csinálnak, mintha nem vennék észre, karácsony napján mindig megbeszéltük, mit hozott a Jézuska, a tanárok viszont úgy tettek, mintha hétköznapi lett volna, és mindenki jó a másikhöz, viszont amikor életemben először elmentem moziba, történelmi filmet néztem a Jadrában, és megkérdeztem: „elnézést,

¹⁵ LOVAS, *A kis kavics*, i. m., 216–217.

¹⁶ LOVAS, *A kis kavics*, i. m., 316.

¹⁷ LOVAS, *A kis kavics*, i. m., 44.

¹⁸ LOVAS, *A kis kavics*, i. m., 44.

¹⁹ LOVAS, *Kijárat*, i. m., 186.

²⁰ LOVAS, *Kijárat*, i. m., 83.

melyik sor ez?” – akkor nagyon durván szólt rám az a valaki, hogy beszéljek rendesen, ezt a karattyolást nem érti.

És mindez fáj, érthetetlen volt és kusza, ám mégis úgy tudtuk, mindezt együttesen nevezik hazának, máshogyan egyáltalán nem lehetne, vagyis nagyon is jól van minden.²¹

Vagy:

A bennünket szó azokat jelöli, akikről az utolsó majd száz évben általában sötét kezdik a mondatokat: sötét a velünk élő nem szláv népeknek is jogegyenlőség és haladás; sötét nem tűz, hanem tizenötmillió; sötét nem felejtjük el a határainkon kívül élőket sem.²²

A *kis kavics*ban többször is elhangzik, hogy darabjaira hullt a közösségi emlékezet: ennél azonban helytállóbb arra hivatkozni, hogy az emlékezőközösség felépítése módosult oly mértékben, hogy az elbeszélő többé nem hajlandó azonosulni az általa medializált normákkal. A regényekből kiolvasható a krónikus otthonos idegenség-tapasztalat: a menekültek beáramlása miatt bevezetett ököm-szembenállás az életterre vonatkoztatva újszerű traumatikus létélmény.

Lehetett volna idejében dönteni, elmenni. Valamivel, mondjuk úgy hatvan-hetven évvel a megszületésem előtt, én ugyanis alkalmatlan vagyok erre. De különösen azt viselem nehezen, ha bármi befolyásolja a döntésem – a saját kedvemen kívül. És nekem nem volt kedvem elmenni, nem így terveztem. Igaz viszont, hogy az ország, ahol éltem, mindent elkövetett, hogy meghozza a kedvem. De a kedv az nem úgy jön. Vagy jön, vagy nem. Elmenni viszont szokott. El is ment a kedvem tőle, hogy ott éljek, ahol. De ez nem azt jelenti, hogy megjött volna ahhoz, hogy elmenjek. Így aztán nagyon kedvetlenül éltem, szégyenben, félelemben, így. Mint sokan.²³

Ahogy Heller Ágnes kifejti, „a kollektív trauma-elbeszélés minden esetben könnyíti a szégyenen, gyakorta el is temeti, s előfordul, hogy büszkeséggé változtatja. Minél jobban elterjed egy kollektív trauma-elbeszélés, annál kevésbé szégyellik magukat a traumatizált közösség tagjai.”²⁴ A szégyen ugyanis a traumatizált csoport egyik alapemóciója: ezáltal válik a *Kijárat az Adriára* című regényben a Tolnai Ottó-féle jugoszláviai magyar író-definíció szégyellnivalóvá.

Lassan vált szégyenné a tengerhez kapcsolódó mondat. Vagyis számomra lassan, mert eleinte hihetetlen volt. Még előbb meg úgy voltam vele, mint a himnusszal, a karácsonnyal, a nagyapám magyar katona voltdologgal, a testvériség-egységgel, a női fehérművel – ami bugyi, kedves –, a vénnyel és recepttel, meg az összes többi szekatúrával. Így voltam a tengerünkkel.²⁵

²¹ LOVAS, *Kijárat*, i. m., 39.

²² LOVAS, *Kijárat*, i. m., 107.

²³ LOVAS, *Kijárat*, i. m., 64.

²⁴ HELLER Ágnes, *A trauma szégyene, a szégyen traumája* = *Uő, Trauma, Múlt és Jövő*, 2006, 7–4, 33.

²⁵ LOVAS, *Kijárat*, i. m., 60.

Évek múltán, egy nyaraláson rendeződik át az elbeszélő Adriához fűződő viszonya:

Ott álltam a tenger partjától alig tíz percre, s mégis nagyon messze. A fejem fölött, a hegy gerincén a Zágráb–Split vonat sietett. S amit magam előtt láttam, kicsi tengerem, egy szelet volt a Split fénylevel küszködő Adriából, a Jadrán-tengerből. Ennyi az enyém, gondoltam, amennyi a szemembe belefér.²⁶

A narrátor heroikus erőfeszítésének, hős-szerepének, „a kertvárosi háziasszony forradalmár”-mivoltának²⁷ az elfogadása által a szégyen feloldódik.

A szégyen és a félelem, amelyben az ittmaradás ideje telt, időnként oldódott. Nem olyan tökéletesen, mint a vörösbor a Cloroxban, de azért fehéredett a lélek. Ilyen oldódás, amikor az óriási tömeg nem énekest vár, nem focimeccsre igyekszik, hanem meg kívánja dönteni a diktatúrát. Tizenegy év alatt többször is.²⁸

Az ebben az időintervallumban megszokottá szelídült folyamatos krízistapasztalat lezárása a narrátor trauma-elbeszélése, mely után – ahogyan a *Kijárat az Adriára* utolsó mondatában benne foglaltatik – „az a boldogság, hogy nincsenek érzéseim – csak ez a napsütés”.²⁹

EMŐKE BERÉNYI

MINORITY AND TRAUMATIZATION

Reconstruction of identity by trauma in the novel trilogy by Ildikó Lovas

According to Gilles Deleuze and Félix Guattari's definition of *littérature mineure*, minority literature is not the literature of a minority language, but literature which is written by the minority in the language of the majority, and which is characterized by deterritorialization, the individual's connection to direct politics, and the collective manifestation-arrangement. Keeping this observation in mind, and taking other texts written in the past 20 years and their theoretical interpretation into consideration, there seems to be a demand for the revision of experiments – encompassing everything from Kornél Senteleky's *couleur local* theses, which are based upon Hippolyte Taine milieu theories and modeled after Transylvanism, to Imre Bori's literary history fetishizing territory – and their terminology in an attempt to define Vojvodinian Hungarian literature. Vojvodinian Hungarian literature is radically different from other Hungarian literature because it concentrates on certain elements in cultural recollection, mainly on the South Slavic wars. It takes its formulas, narrative techniques and the-

²⁶ LOVAS, *Kijárat*, i. m., 53.

²⁷ LOVAS, *Kijárat*, i. m., 215.

²⁸ LOVAS, *Kijárat*, i. m., 75.

²⁹ LOVAS, *Kijárat*, i. m., 286.

matic attachments from the southern areas, mostly from literature related to post-Yugoslavian territories, however, its labeling is problematic.

History is re-interpreted through the perspective of trauma – along with the general crisis of values, and the mythology of dashed illusions it creates a kind of regional nostalgia in the text. This is how the Vojvodinian author becomes a minority on multiple levels. In Serbia, from an ethnical viewpoint, he forms exclusively a part of the minority discourse. By his strangeness, he is pushed to the peripheries of universal Hungarian literature. He is threatened by the dangers of provincialization from two directions. However, citing Ágnes Heller, this could be his greatest asset. Because of his unique situation he is able to become a medium between particularity and universality – he can contribute to the articulation of this „pendulum motion”. The contemporary Vojvodinian Hungarian prose is overabundant in texts which are on the border of these two categories. Characteristically, their narrators usually portray themselves as post-colonial subjects. They appear as individuals who learn the mimicry as *modus vivendi*, which causes the creation of a hybrid identity. In the sense of Luce Irigaray, the narrative function in these cases is camouflage, or masking. Its goal is to circumvent the underlying, subordinate structure – to make it declaratory.

Examples of this method can be found in Ildikó Lovas's novel trilogy; *Kijárat az Adriára*, *Spanyol menyasszony*, and *A kis kavics* – published in 2006, 2008, and 2010 respectively. Already, the mottos from Miklós Mészöly, and Milán Füst, found in the first volume, indicate that the text is concrete, worldly, and has a strong transitive orientation. The two subsequent novels gradually force fiction into the background, making room for referentiality, which is evident in the autobiographic passages. James Bond, Olga Jónás, and Leni Riefenstahl serve as ammunition to the homodiegetic narrators enabling them to start telling the story of their lives. In these first person oral history-like narratives, the abuse of totalitarian regimes, the hopelessness of the 90s, depopulating streets, empty shelves, and the numerous strange deaths in the city all come to life. Even though the narrators didn't fight in the front lines, they were traumatized in their search for prosperity in the hinterlands. During this time, they were forced to perpetually reconstruct their identities in a constantly changing environment, amid a changing populace of disappearing acquaintances in a tense, yet familiar, paradox of strangeness. This paper wishes to give an inventory of those self-identifying elements which originate from these traumas or were shaped by them.

„BOJÁNJÁNOSI IDŐK KÖVETKEZNEK”

Jékely Zoltán kolozsvári évei
1940–1946 közti levelezésének tükrében

„Rettenetes utazásom volt, végig ébren, álldogálva, kucorogva!! Ma, hétfő reggel, aránylag pihenten és ünnepi hangulatban vagyok. Tegnap, álmatlan idegrendszerrel, repdeső lélekkel megtaláltam (Farkas-uccában, temetőben, mindenütt) az eltűnt időt. Minden a régi, mindenki a helyén van, élők is, holtak is, kövek is. Ilyen felséges zárándoklása soha sem lehet másnak, mint nekünk Erdélyieknek. [...] Tegnap végképp megérezttem: én többet pesti lakos nem lehetek! Hasonló boldogságot kíván mindnyájuknak Zsoli redivivus”¹

Jékely Zoltán 1940 októberében írta ezeket a sorokat édesapjának, Áprily Lajosnak, nem sokkal azelőtt, hogy úgy döntött, visszatelepül Erdélybe, Kolozsvárra. 1940 őszén hivatalos megbízatással, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársaként utazott Erdélybe harmadmagával, hogy felmérje a visszacsatolt észak-erdélyi területek könyvtárainak állapotát. Ezt az utazást követően érett meg benne a döntés a visszaköltözésről, így 1941 májusában áthelyezést kért az OSZK-tól a kolozsvári Egyetemi Könyvtárhoz. Az ekkor 27 éves Jékely, aki családjával még 1929-ben, 16 éves korában települt át Kolozsvárról Budapestre, véglegesen tűnő, átgondolt döntést hoz: újra Erdélyben akar élni, ott, ahol megtalálhatja az eltűnt időt, gyermek- és kamaszkora emlékeit. Jelen tanulmány célja annak bemutatása, hogy az áttelepülés kezdeti lendülete, optimizmusa hogyan változik át lassan a történelmi és családi tragédiák hatására kilátástalansággá, borúlátássá, és hogyan fordul végül a visszájára: Jékely a Kolozsváron átélt háborús évek után 1946 őszén élete egyik legnehezebb döntését meghozva ismét Budapestre költözik.

A száz esztendővel ezelőtt, 1913-ban született Jékely Zoltán hagyatékának legnagyobb része ma már közgyűjteményben van. 1995-től kezdve három részletben került be az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába a Jékely-hagyaték: 1995-ben levelezése, 1996-ban elsősorban prózai műveinek kéziratai, 1997-ben pedig verskéziratai, műfordításai és naplói. Tárgyi hagyatéka szintén közgyűjteménybe került: könyvtárát 2000-ben, bútorait és személyes tárgyait 2001-ben ajándékozták a Petőfi Irodalmi Múzeumnak jogutódai. Jékely Zoltán végakarata szerint azonban nem kerülhettek közgyűjteménybe a családi vonatkozású levelek és egyéb családi feljegyzések, visszaemlékezések (ahogy korábban Áprily Lajos hagyatékának hasonló része sem) – így tehát Áprily Lajos és Jékely Zoltán egymással folytatott teljes levelezése is a jogutódok tulajdonában van, és nagyrészt még kiadatlan.

A kolozsvári intermezzo történetének felvázolásához elsősorban erre a kettejük közti levelezésre támaszkodom: az egész életükön át aktív levelezésben álló apa és fia ezekben az években – lévén ez szinte az egyetlen lehetséges kommunikációs csatorna – összesen közel

¹ Részlet Jékely Zoltán Áprily Lajoshoz írt leveléből, 1940. okt. 21. (publikálatlan).

200 levelet váltott, melyek közül a hagyaték gondozójaként az idei Jékely-centenárium alkalmából bőséges válogatást volt lehetőségem közreadni a Holmi áprilisi számában.² A kettejük közti, egész életen átívelő gazdag levelezés talán legérdekesebb évei ezek, amelyek igen sok tanulsággal szolgálhatnak a „válság és kultúra” témakör területén is – az élet minden színterén megnyilvánuló válság ellenére a kolozsvári irodalmi/kulturális életbe aktívan bekapcsolódó Jékelynek lírai, prózai és műfordítói életművében is nagyon termékeny időszaka ez a néhány esztendő – a 120-nál több ekkor született vers mellett többek között a *Vita nuova*-és a *Faust*-fordítása is ezekre az évekre datálható, publicisztikák, esszék szempontjából pedig életművében egyedülállóan gazdag ez a korszak: 1942 és ’44 között Szabédi Lászlóval, Kiss Jenővel, Asztalos Istvánnal és Böződi Györggyel együtt a *Termés*³ című folyóiratot szerkeszti, ’44 októberétől pedig az új kolozsvári napilap, a *Világosság*⁴ belső munkatársa, művészeti rovatának szerkesztője lesz.⁵

Jékely egy 1940 őszi erdélyi utazás alatt hozza meg a végleges döntést, majd 1941 tavaszán visszaköltözik Kolozsvárra, ahol a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár munkatársa lesz. Az első időszak leveleiből kiderül, hogy a Budapesten töltött bő egy évtizedet csak közjátékként fogja fel: „Pest eltűnt a szemhatár alatt. Nem is éltem én ott soha – mindig idehaza voltam.”⁶ – írja apjának még 1940 októberében, majd ’41 májusában ezt: „Annyi embert hagytam ott búcsútlanul! S nincs erőm most velük foglalkozni. Budapest iszonyúan kiszakadt a szívemből. [...] Arra kérem, ne sokat gondoljon reám. Boldog vagyok. Állapotom végtelenül természetes”,⁷ levelét pedig így írja alá: Zsoli Kolozsvariensis. Levelezésükből kitűnik, hogy a visszaköltözést Áprily is fontolgatja, Vásárhelyi János püspök felkéri a kolozsvári Református Leánygimnázium igazgatójának. Fia visszaköltözését szinte egyfajta megváltásnak, az idegörlő pesti élettől való megmenekülésnek érzi – „Te már megmenekültél. Talán nekünk is sikerülni fog” – írja.⁸ Így vall fiának a visszaköltözéssel kapcsolatos érzéseiről: „Neked ezenkívül azt is megmondhatom, hogy a sebet, melyet kijövetellemmel magamon ütöttem, ez az orvosság gyorsabban meggyógyítaná, mint bármilyen más. Úgy érzem, hogy Vásárhelyi János erdélyi szavával Erdély maga hívna vissza, s ezzel tizenegy esztendő nyugtalanságot altatna el.”⁹ Terve végül nem valósul meg, de a ’40-es évek elejének nyarait Parajdon, gyermekora falujában tölti, ’42 telét pedig Kolozsváron, Márta lányánál. 1943-ban – amikor arra kényszerítenék, hogy zsidó származású tanulókat ne vehessen fel iskolájába – nem vállalja tovább az igazgatást, nyugdíjba vonul a Baár–Madas Leánynevelő Intézetből, és Visegrád–Szentgyörgypusztára, a ma róla elnevezett völgybe költözik.

Az első kolozsvári évek emelkedett hangulata, optimizmusa kitűnő alapot jelent Jékely Zoltán számára a költői kiteljesedéshez: „Rengeteg verset írok” – írja apjának. Egyik első Kolozsvárt írt verse, a *Kicsi szamosi óda* utolsó sora („Élni, élni végtelenül!”) jól példázza

² PÉTERFY Sarolt, *Jékely Zoltán és Áprily Lajos 1940 és 1946 közti levelezéséből*, Holmi, 2013, 407–452. (A tanulmányban a legtöbb esetben a folyóiratban megjelent levelek közül idézek, ahol nem, azt lábjegyzetben külön jelzem.)

³ 1942–1944 között megjelenő kolozsvári irodalmi és művelődési folyóirat.

⁴ 1944 okt. 18-án, egy héttel a város szovjet megszállása után indult kolozsvári napilap.

⁵ Jékely kolozsvári időszakának publicisztikai írásaival és Jékely szerkesztői tevékenységével részletesen foglalkozik KÁNTOR Lajos *Jékely Zoltán kolozsvári testamentuma* című tanulmányában = K. L., *Itt valami más van*, Budapest, Héttorony Könyv, 1992, 185–227.

⁶ J. Z. Á. L.-nak, 1940. október 25.

⁷ J. Z. Á. L.-nak, 1941. május 29.

⁸ Á. L. J. Z.-nak, 1941. május 30.

⁹ Á. L. J. Z.-nak, 1941. szeptember 25.

a kezdeti időszak lelkes, életigenlő hangulatát. Néhány évvel később, miután a háború szörnyűségei Kolozsvárt és Jékely családját is közvetlenül eléri, a megváltozott világban így nyilatkozik egy szerkesztőtársa kérdésére a kolozsvári könyvnapon készített gyorsriportban a Világosságnak (Mit ír szívesebben, verset vagy prózát?): „Újabban prózát. A jó vers írásához több magányosság kell, mint amennyivel a mai erdélyi írók összessége rendelkezik. Nem szakítottam a verssel, csak óvatos vagyok, nem akarom erőltetni a dolgot. A prózához csak élmény szükséges, vershez az „alkotás” alapfeltételei, melyek manapság jóformán egyikünknek sem állnak rendelkezésére.”¹⁰

A válságos történelmi idők természetesen költészetének nyelvezetére is rányomják bélyegüket – egy ’46-os, apjának írt levelében egy Áprily-versre reagálva így fogalmaz: „Az érbevessett verseket köszönöm – én pontosan az ellenkező végletben csapongok, s egyre jobban ölebe vesz a formátlanság.”¹¹

A tárgyalt évek Jékely-lírájának jellegzetességeivel kapcsolatban a Jékely kolozsvári éveinek publicisztikai írásait kutató Vallasek Júliát idézem: „A kolozsvári időszak első felében a ráismerés, a találkozás élménye optimista, energikus verseket ihlet, melyek az elpusztíthatatlanság élményét sugározzák egy olyan történelmi pillanatban, amikor rövidesen a pusztulás válik mindennapi élménnyé. A második világháború előrehaladtával, barátok, rokonok elvesztésével a Jékely-lírába (de az ekkor írott prózába is) visszatér a korábbiól ismert, álomszerű, szorongó hangulat, majd a mind bizonyosabbá váló pusztulás irtózata.”¹²

1941 nyarán, a marosvásárhelyi könyvnapokon ismerkedik meg Jékely Jancsó Adriennel, a fiatal előadóművésszel, akit a következő nyáron feleségül vesz. „Ahogy mondani szokás, családot is alapítottam, s a körülvevő patriarchális erdélyi közösség melegén kívül most már a családi élet fészek-melegét is újra éreztem.”¹³ – nyilatkozta évtizedekkel később egy interjúbán.

Az első két kolozsvári év leveleinek emelkedett, lelkes hangvétele mellett a levelezés szembetűnő sajátossága, hogy politikáról, közéletéről, a történelem alakulásáról, háborúról viszonylag kevés szó esik, legfeljebb csak annyi, amennyi ezekből közvetlenül érinti a családi vagy baráti kört – sokkal több a magánélet eseményeiről, a friss élmények által felidézett gyermekkori hangulatokról. Természetesen megjegyzendő, hogy világképe, szellemisége alakulásáról a korszak lírai, prózai művei és esszéi, publicisztikái csak együttesen rajzolhatnak ki teljes képet – publicisztikai írásaiban és esszéiben például nagyon is aktívan foglalkozik közéleti kérdésekkel – a levelezés kevésbé közéleti jellege mindenképp feltűnő. Egy 1941-es levelében Jékely pár sora magyarázni látszik ezt: „A politikai tanakodások [...], panaszok, dühöngések el-elsodornak pillanatokra – de remélem, hogy léha és felelőtlen egyéniségem felülkerekedik, s közügyekkel nem égetem magam. Habár Erdélyben nem az vagyok, aki odatúl voltam: itt minden tízszeresen visszhangzik bennem, jobban tudok örven-den s dühöngeni is.”¹⁴ A saját „léhaságára” való hivatkozás visszatér egy későbbi levelében is, a háború előrehaladtával egyre nehezebbé váló életükről ír így apjának 1943 telén: „Ha nem volnék alaptermészetem szerint „léha” ember, a sok ocsmány mindennapi gond alatt

¹⁰ A riport a Világosság 1946. július 13-i számában jelent meg.

¹¹ J. Z. Á. L.-nak, 1946. augusztus 31.

¹² VALLASEK Júlia, *Mindenki ugyanoda*, Forrás, 2013. április, 48–51.

¹³ JÉKELY Zoltán–LUKÁCSY András, *„Látogatóban Jékely Zoltánnál”* = J. Z. *Sorsvállalás*, Budapest, Szépirodalmi, 1986, 272.

¹⁴ J. Z. Á. L.-nak, 1941. május 29.

tepertőjüvé zsugorodna bennem a lélek, s már rég a városszéli szemétdombokon kajtatnék eldobott kesztyűk és fakanalak után... Hótalan karácsony ígérkezik, sajnos, nemcsak hótalan, hanem sok más-talan is.”¹⁵ A léhaságra való hivatkozáshoz hasonló mechanizmussal emlegeti fatalista természetét: „Miattunk ne aggódjanak – legkevésbé miattam, én fatálista vagyok, amellet a belém bújtt ördög is résen lesz, ha kell, igaz, hogy a bérét is kérni fogja majd.”¹⁶ És hasonló érveléssel találkozunk pár hónappal később, már túl az első bombatámadáson: „Most már ne aggódjanak, mert akiket legjobban féltettünk, azok jó helyen vannak, s én is ott leszek nemsokára. Különben is: meglehetősen rossz pénz vagyok, nemigen veszhetek el.”¹⁷

Ez már 1944, Kolozsvár első bombatámadásának éve. Egyre hangsúlyosabban jelenik meg leveleiben a kilátástalanság, céltalanság érzése. '44 februárjában írt, eddig publikálatlan leveleiből idézek: „Mi elég jól megvolnánk. Néha rettentően érezzük az általános depressziót magunkon s valami céltalanság érzet tör le, néha napokra.”¹⁸ „Kár, hogy minden olyan valószínűtlen és efemer ebben a világban, hogy nem lehet semminek örvendezni.”¹⁹ A bombatámadás napján, június 2-án pedig ezt írja öccsének, Jékely Endrének: „Élünk, de a halál szaga belénk vette magát.”²⁰ Apjának pedig így számol be ugyanerről a bombatámadásról: „Tudom, kötelességem lett volna azonnal életjelt adni magunkról, de a túlélés kegyelmi állapotában hetvenkedésnek és ágálásnak hatott volna a legegyszerűbb sürgöny is. [...] Bizony itt-ott láttam, hogy egy-egy marék véres iszap maradt egy-egy emberből. És még sok minden egyebet láttam és megéltem, ezekről azonban nem lehet részletezőn írni, mert nincs bennem semmi krónikáskedv.”²¹

Nem sokkal korábban kapja a hírt, hogy Bigyusnak becézett Márta húga második gyermeke, a várva várt kisfiú születése után fél órával meghalt, halála az első az ekkor kezdődő családi tragédiák sorában. Apja *Tetőn* című versét idézve így indítja augusztus végén kelt levelét:

Nem is tudom, hogyan kezdjem, legjobb volna így: „ősz nem sodort még annyi árva lombot”... mert lombnak, árva lombnak érzem magunkat. Egész éjjel vonultak a magyar katonai autók a Felek felé – meglátják Enyedet, de félős, hogy a látvány csak látvány marad. S mégis úgy érzem, jó volna velük menni, még ha a halálba is. Nem tudok semmi egyebet írni. Minden személyes adat kínos bagatellnek hatna: a román kiugrás másnapján. A Bigyuska nagy bánata még elevenen kering körülöttünk, még mindig könnyezünk, ha eszünkbe jut a Szentgyörgypusztá korán elhervadt virága.²²

Szülei biztatnák Kolozsvár otthagytására: „Fontoljátok meg okosan addig, amíg van valami szerepe az élet alakulásában az emberi okosságának.”²³ – írja Áprily.

„Itt napról napról zavarosabb a helyzet, rohanunk a végkifejlet felé. Hátha egyik napról a másikra megvörösödünk?! Ez volna az egyetlen kiút – merthogy az áldemokrata román

¹⁵ J. Z. Á. L.-nak, 1943. december 14.

¹⁶ J. Z. Á. L.-nak, 1944. április 13.

¹⁷ J. Z. Á. L.-nak, 1944. június 7.

¹⁸ J. Z. Á. L.-nak, 1944. február 12. (publikálatlan)

¹⁹ J. Z. Á. L.-nak, 1944. február, keltezés nélkül (publikálatlan)

²⁰ J. Z. Jékely Endrének, 1944. június 2. (publikálatlan)

²¹ J. Z. Á. L.-nak, 1944. június 7.

²² J. Z. Á. L.-nak, 1944. augusztus 24.

²³ Á. L. J. Z.-nak, 1944. augusztus 24.

nácionalizmus karjaiban és karmaiban hamar halálra válnánk.”²⁴ – foglalja össze Jékely a jövőre vonatkozó kilátásokat, majd ugyanebben a levelében így indokolja Kolozsváron maradásukat: „Adrienne-nek nagyon erdélyi szíve van: esze ágában sincs a menekülés. Én se tudom elképzelni magunkat egy országúti karaván tagjaiképpen – a túlélés illúziójában ringatom magam – nagy bölcsesség ez – vagy egyszerűen taknyos felelőtlenség, a veszedelemmel nem törődő infantilizmus? Habemus nostrum fatum...”²⁵

Egy nem sokkal későbbi levelében ismét megrázó őszinteséggel vall arról, miért nem menekül el Kolozsvárról: „Apuka, Anyuka! Értsék meg, hogy én nem vehetek részt egy ilyen gyáva rohanásban, nem tehetem ki magam annak, hogy gazember neobarokk csiszliknek nevezzenek azok, akik itt maradnak! Adriennek, aki mindenkoron itt akar maradni, majd ott, túlfelől, a menekülsors mocskától hogy nézzek a szemébe? Talán megélünk, s megérjük az új világot – melynek esetleg résztvevő polgáraivá is válhatunk még...”²⁶ Ekkor tehát még bízik benne, hogy a sorscsapások ellenére Erdélyben maradhat, hogy megtalálhatja majd a helyét az akkor kialakulni készülő új világban. Néhány hét elteltével, szeptember végén már bizonytalanabb hangon ír arról, valóban helyes döntést hozott-e az ottmaradás vállalásával: „Hát bizony itt maradtunk, hogy szökés vádjában el ne marasztaltassunk a jobbak által. Sic fata volunt! Most aztán nézhetjük, ami ránk szakad. Egy-két hónap alatt végleg eldől, hogy kinek volt igaza: aki hívott, vagy aki maradt. Igyekezzenek minél kevesebbet törődni velünk. Onnan pedig, ahol vannak, el ne menjenek sehova: a sorsot nem lehet kikerülni.” Levele zárlatában pedig ezt írja: „A bojánjánosok már megérkeztek. A falevelek is hullanak, a vándormadarak útra keltek. Mi lesz, mi lesz –?”²⁷

A rejtélyes „bojánjános” kifejezéssel Áprily Lajos pár héttel korábban, ’44. aug. 30-án kelt levelében találkozhatunk először, az előadásom címéül is választott mondatban: „Bojánjánosi idők következnek”. A levelek áprilisi közreadásakor még „ismeretlen eredetű és jelentésű kifejezés”-ként lábjegyzeteltem a Holmiban a bojánjánosi jelzőt, bár annak valódi értése nélkül is érzékelhető volt, hogy az értékvesztésnek, a korszak borzalmainak a szimbóluma. Kovács András Ferencről származott a kézenfekvő ötlet, hogy románra kell fordítani a nevet, és Jon Boian-ként kell utána nézni – sőt, ezt meg is tette helyettem, amit ezúton is köszönök neki – így derült fény arra, hogy a „bojánjános” kifejezés mögött valóban Jon Boian, a ’40-es évek Romániájának hírhedt politikai kalandora, ügynöke áll, akinek neve jelzővé válva lett a jelölője mindannak, ami Jékely Zoltán előtt állt 1944-ben, a Kolozsvár számára is egyre tragikusabbá váló világháború végkifejletéhez közeledve. Idézem Kovács András Ferenc levelét, melyben kifejti, ki is ez a rejtélyes Jon Boian:

Megvan a bojánjános... Ion Boian, akit Gheorghe Moisescunak is hírtak, de sok álneve és politikai karrierje meg börtönviselése is vala – hírhedt, kétes, homályos sorsú és végzetű (egyések szerint bihari, mások szerint bánáti, Temesvár melletti születésű) román politikai kalandor vót, de főleg a román nácizmus, a helybéli fasizmus, sőt: jellegében a nyilasizmus, vagyis a nemzeti legionárius mozgalom frontembere! A leghűségesebb fanatikus. Horia Sima kebelbarátja, őrzőangyala, összekötője az Antonescu-rezsimmel, megbízható harcos stb.

²⁴ J. Z. Á. L.-nak, 1944. augusztus 29.

²⁵ ugyanonnan

²⁶ J. Z. Á. L.-nak, 1944. szeptember 15.

²⁷ J. Z. Á. L.-nak, 1944. szeptember 30.

1939-ben és 1940 első felében Berlinben, a legionárius mozgalom egyik letéteményeseként tevékenykedett – II. Károly, román királynak és rezsimjének megdöntésére készülődvén.

1940 szeptember elején a légionáriusok Brassóban (!!!) készültek államcsínyre H. Sima és Ion Boian vezényletével, a Telefonpalotát, a Prefektúrát és az Ügyészséget igyekeztek hatalmuk alá vonni, de kissé bebuktak.

A királyi diktatúrát felváltó Antonescu-rezsim mégis titkos tárgyalásokba bocsátkozott a legionáriusokkal, a vezérükkel, Horia Simával, méghozzá a Ion Boian közvetítésével, oszt ezek sikereseknek bizonyultak... (Boian volt mindig a zsolizsóker, különben a németek, az SS megbízható embere és kreációja – valami a szürke eminenciás, a náci 'forradalmár', a kém, a kettős, sőt hármas ügynök és az elvakult partizánharcos között, szóval: kiszolgálója és besúgója és hősi mártírja, vagyis jau román patriótája vót ez minden elnyomó hatalomnak, uff, ilyet jau magyarban és hungvaristában is löhetett s tán löhet manapság is látni, ámen.)

1940 novemberében Boian már a nemzeti legionárius államban, Románia fővárosának, Bukarestnek vala rendőrfőnöke (Gh. Moisescu álnéven), mindez paralellben, paramilitárisan az alig fennálló államrenddel, de féltetni nem kell Ion Boiant, mert majd a Legionárius Mozgalom erőinek főnöke maradt. Tetemes szerepet játszott a legionárius lázadásban és vérengzésekben, amidőn kb. 66 volt kormánytagot, állami főtisztviselőt, közembert és történészt (pl. Nicolae Iorgát) nyírtak vala kifele, ahol érték őket az ifjú legionáriusok, hol a jilvai börtönben, hol meg szimplán a magánélet közepibe.

Az ők és a mink bojánjánosunkat ugyan a politikai széljárás és felháborodás mentiben, 1941-ben ugyan Ion Antonescu mégis letartóztatja, de csudálatosképpen, 1943-ban hertelenében sikeredik megszöknie, s a Szerb Bánátba bújdosik, hol nádzi nímötök valának az urak, vagy tán nem egészen...

Mert visszalopózik az Antonescu-diktatúra Romániájába, s esméig bedutyizzák, Nagyenyedre (!!!), picikét, mert 1944. augusztus 23-ának dücső napja után megént szabadul, s egy időre homályba tűnik, de az államcsínytevő kommonisták újra elkapják, s oszt viszsza a sittre, picikét, persze. (Mások szerint hosszan és mindhalálig.)

De nem úgy vala, mivelhogy ez a mastanilag is példaértékű hős és patrióta igen titokzatos és jau nemzeti férfiú is vala, s minden rendszereknek lelketlen gépezete: a román légionáriusokat, a náciakat és Antoescut is kiszolgálta, úgy tetszik, az új Securitaténak is sikerül kiengednie, az új hatalom ügynöke is lesz, és betéglásodik régi harzostársai közé, a Fogarasi-havasokban működő harzos ellenállásba, a volt legionáriusok partizánharcába, kik ugyancsak likvidálják vala őtet, valahol 48 és 52 között, a hegyekben, de azóta is bánják, mert nem tuggyák, hogy az övék vót-e igazán jau románemberként, avagy éppel a berendezkedett Securitate beépítettje. (Erről az ellenállásról és Boján Jánosról filmet is csáltak nemrég ide- és odahazáilag, a jelenlegi Romániában.)

Ion Boian kb. 37 évet élt, aki őtet likvidálta volt, az a kommunista rezsim, az igazi nemzetiszocializmus amnesztiása és szürke eminenciása lőn, s túlélte Ceauşescut is, kb. 2006-ban hunyt el, vérbeli patriótaként, az ágyban. (Ogareanunak hitták, nincs is megfelelő ékezetem rá – oly ékes, olyan éktelen nagy és vad gazembör vala ő is nemkülönb.)

Ennyit a könyörtelen és szertegyilkolászó túlélésekről.

Ilyenek és ezek a 'bojánjánosi idők', amidőn mán gyönnek és lopakodnak a 'bojánjánosok' körülöttünk s a felöklendezett történelemben, a histórikus totálamnéziákban, az áporodott eszméknek árján.

... Hogy már-már Ion Boian is, Boján János is kollaterális áldozatnak, vérengző eszközgyénnek és nagyon-nagyon kispályásnak tűnik... Szegény ő, szegény mimagunk – szegény, gögös szemetje szomorúságos nációknak.

Csak ennyi bármely bojánjános. (Megfejtém hát a szörny megfejthetlent.)

A román kapituláció után Erdélyt előzőnlő szovjet csapatok 3000 civil között Mikecs Lászlót,²⁸ a neves néprajzost, csángókutatót, Jékely sógorát, Márta húga férjét is elhurcolják – az újabb családi tragédiáról Jékely próbálja értesíteni hűgát és szűleít, ám ahogy fogalmaz, minden levele csak „palackpósta” – hónapokon át nem tudnak egymásról semmit, a levelek eljuttatása szinte lehetetlen (egyik levelét Jékely utólagos megjegyzése szerint például egy orosz kapitány vitte Pestre, aki civilben újságíró volt, és bejárt a Világosság szerkesztőségébe rádiót hallgatni). Jékely csak ’45 márciusában értesül arról, hogy az anyaországban élő szerettei túléltek a borzalmakat, apja pedig április végén számol be neki arról, hogy januári levelét csak április 20-án kapták meg – egészen addig nem is tudtak Mikecs László fogságba eséséről. Azt végképp nem tudhatták, hogy októberi elhurcolása után nem sokkal, december elején meg is halt a taganrogi fogolytáborban – hazatérésében még sokáig reménykedett a család.

1945 nyarán fogalmazódik meg először Jékely leveleiben, hogy már nem Erdély az igazi otthona: „Sokszor fog el a vágy, hogy odarepüljek a völgy csendes házába. Milyen érdekes játéka a sorsnak, hogy innen végképp ez a Duna menti házikó az otthonom! Ubi mater, ibi pátria.”²⁹ Pár héttel később pedig konkrétan is megfogalmazódik a Magyarországra település lehetősége: „A világ: latens forradalom. Nyugtalanító mendemondák, bukaresti készülődések hírei járnak. Egyelőre azonban, legalább egy évig, itt kell maradnunk – bár Anyuka hívó hangja szívem közepébe hatolt.”³⁰ A ismét kisebbségi sorban élő magyarság helyzete egyre nehezebb, az állandó létbizonytalanság mellett élelmiszerhiánnyal, súlyos anyagi problémákkal kell nap mint nap megküzdenie, szerkesztőségi munkája a Világosságnál pedig egyre terhesebb számára. ’46 húsvétján írt levelében veti papírra a visszatelepüléshez vezető lélektani folyamat talán legfontosabb mondatát: „csak még egyszer sétálhatnánk együtt a kertjében, ott fent, ahonnan víz és annyi völgy látszik – ahonnan mindig Erdélyre gondoltunk. De milyen más volt Erdélyre gondolni, mint Erdélyben élni!”³¹ 1946 júliusában pedig már így fogalmaz: „ide már alig köt valami”.³²

A visszatelepülés előtti hónapok lelkiállapotát jól példázza Jékelynek az a nyilatkozata, amely az egy hónappal korábban induló Utunk³³ című folyóirat július 20-i számában jelent meg: „Az erdélyi magyar irodalmon napjainkban gyanús foltok ütköznek ki. Félős, bűnhődni kell mindenkinek, aki nem volt képes egyetemes látókörré szert tenni s a libaúszató-patak sodrát összetévesztette a Duna vagy a Tenger áramával. A tájszólásos irodalom, csekély kivétellel, folklorisztikus különösséggé merevedik; a patriarkális anekdotizálás már csak meszesedő szíveket kenet; a rímjátéokra épült nosztalgias szűlőföld-líra morzsolódik,

²⁸ Mikecs László (1917–1944), Jékely Márta férje, történész, néprajzkutató, nyelvész.

²⁹ J. Z. Á. L.-nak, 1945. július 29.

³⁰ J. Z. Á. L.-nak, 1945. augusztus 30.

³¹ J. Z. Á. L.-nak, 1946. május 6.

³² J. Z. Á. L.-nak, 1946. július 9.

³³ 1946–1989 között Kolozsváron megjelenő irodalmi, művészeti és kritikai hetilap.

mint a szecesszió gipsz-füzerei; a szociográfikus irodalom pedig esztétikai fogyatékoságai miatt nem elégít ki...

Kinek-kinek meg kell találnia azt az eszközt, mely segítségével lénye javát az erdélyi akolból a világ szabad térségeire terelheti.”³⁴

Jékelyben tehát 1946 nyarára már megfogalmazódik az Erdélyben maradás lehetetlensége – magánéleti és művészi szempontból sem látja ott a jövőjét. Ez után következik be az a családi tragédia, amely a háborús évek minden átélt szörnyűségénél jobban megrázza a családot, és amely megkérdőjelezhetetlenné teszi, hogy véget kell vetni a szétszóratottságnak, hogy a megmaradtak egymás közelében lehessenek: a négyéves Mikecs Annácska, Jékely húgának kislánya július 26-án vérhasban meghal. Ez után a tragédia után már bizonyosra vehető, hogy csak idő és szervezés kérdése a Budapestre költözés. Így mérlegeli Jékely a költözés ellen és mellett szóló érveket:

[...] tényleg érdemes-e felégetnem itt magam mögött a hidakat, vagy nagyon óvatosan járjak el, esetleg a visszafordulás lehetőségének ki nem zárásával? Én nem félek a pesti élet terhétől – de a családocskát féltem. Tehát legfennebb tavasszal lehet szó kijövetelünkről. Mi is visz ki innen? 1, A családdal való egy fedél alatt élés vágya, 2, a múzeum nem szerkesztőség mivolta, 3, hogy Párizs és Velence közelebb van, mint Kolozsvártól. Mi tart vissza? 1, Az árulópecsét, melyet homlokomra ütnek az itteni ultraradikálisok, 2, a szerencsétlen szép Kalotaszeg, Székelyföld stb., 3, néhány drága jó barátom, akikkel együtt vészeltük át az utóbbi éveket. Mindazonáltal nem haboznék, ha tudnám, hogy békességes élet vár ott reánk, bár a létminimum határán. Még megvárom a T. G.³⁵ levelét, aztán szeptember második felében – miután a Maros mentétől, Enyedtől, Csúctól stb. elköszöntem, útnak indulok.³⁶

Kiutazása végül néhány hónapot csúszik, novemberben indul az akkor 3 éves Adrienne lányával Budapestre, felesége és kislánya egy év elteltével követik őket. Visszakapja régi munkáját az Országos Széchényi Könyvtárban, és az irodalmi életbe is visszakapcsolódik, elsősorban az újjászülető Válasz körébe – ’48-ban azonban a cenzúra betiltja és bezúzza frissen nyomtatott *Álom* című verseskötetét, és ettől kezdve majd egy évtizedig nem publikálhat – ez azonban már egy új fejezet, amely túlmutat a jelen tanulmány keretein.

³⁴ JÉKELY Zoltán, *Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdésének?*, Utunk, 1946. július 20., 2.

³⁵ Tolnai Gábor (1910–1990) irodalomtörténész, 1946–1947 között az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója.

³⁶ 1946. augusztus vége (pontos keltezés nélkül).

„WE ARE FACING 'BOJÁNJÁNOS-LIKE' TIMES”

The years of Zoltán Jékely in Kolozsvár,
as reflected in his correspondence from 1940 to 1946

After the Second Vienna Arbitration, Zoltán Jékely decided to return to his birthplace, to Transylvania, and to settle down in Kolozsvár again. At that time it seemed to be a final decision, and he considered the decade spent in Budapest as a mere intermezzo. (“Pest has disappeared under the horizon. I have never lived there – as I have always been home here.” – he writes to his father). It can be followed in the Jékely-Áprily correspondence of this period how the enthusiasm and optimism in his first letters (*Zsoli Kolozsvariensis*) turn into pessimism and distress as the war progresses. Due to the tragedies in the family and in history, as well as the aggravating hopelessness in Transylvania, left Jékely no other choice but to decide to move back to Budapest again.

Based on the correspondence between the years of '40-'46, partly published in periodicals or partly unpublished and still processed, and by taking into consideration lyrical works and prose of the time as well, the paper intends to follow the stages of Jékely's inner transformation in the years of historical and family tragedies. The psychological state he reached by 1946 is well summarized in this sentence: „But how different it was to think of Transylvania from living there!”

The mystical 'bojánjános-like' expression first appeared in a letter by Lajos Áprily in 1944, and reappeared in a letter written by Jékely to his father, too. Although the expression (created by using a Hungarian person's name) seemed to be inexplicable first, it was plausibly a symbol for the loss of values and the tragedies of the era. The mystery was solved by András Ferenc Kovács: if the name is translated into Romanian, we get the name Jon Boian, the notorious political adventurer and Romanian agent of the 1940's. This is how this name became an adjective and thus the symbol for all that Zoltan Jékely faced in 1944, in the most tragical year of the World War in Kolozsvár.

DOSZTOJEVSZKIJ-MŰVEK MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓTÖRTÉNETÉNEK RÖVID ÁTTEKINTÉSE A 20. SZÁZAD VÁLSÁGKORSZAKAIBAN

A második világháborútól kezdődően kutatja a készülő disszertáció a Magyarországon megjelent Dosztojevszkij-művek fogadtatásának egy részét: a művek kiadáspolitikai szempontú megközelítését az alkotásokhoz írt elő- és utószavak vizsgálata alapján. Ez a tanulmány is – az említett nézőpont alapján – az orosz író recepciótörténetének válságidőszakokban megfigyelhető érdekes törvényszerűségeire szeretné felhívni a figyelmet.

A D. Zöldhelyi Zsuzsa és Dukkon Ágnes által szerkesztett Orosz Írók Magyar Szemmel című négykötetes munka dolgozza fel az orosz írók befogadástörténetének alakulását Magyarországon a 19. századtól kezdődően egészen 1945-ig. A 20. század első felében nagy érdeklődéssel fordultak Dosztojevszkij életműve felé Európában és Magyarországon is, a 19. századhoz képest az orosz kultúra és irodalom iránti érdeklődés intenzívebbé és tudatosabbá vált. Szellemi és nyelvi értelemben is az orosz irodalom Nyugat felől érkezett a magyar kultúrába, mivel a 19. század második felében német és francia fordításokból ismerhette meg a magyar közönség az orosz műveket, de az 1920–30-as évekre a nyelvi közvetítés jellege alapvetően megváltozott, egyre több jó műfordító már orosz nyelvből ültethette át az alkotásokat.

A szellemi hatások folyamatainak természetéből következően a „ható” és „befogadó” fél közötti *organikus*¹ jellegű kapcsolatban a szellemi hatások többnyire szabadon, nem irányítottan áramolhattak 1945-ig (kivételt képeznek a szovjet-bolsevik irodalom alkotásai). Dosztojevszkij magyar befogadásához is hozzájárult az egzisztenciális (különösképpen a heideggeri) filozófia európai térhódítása.²

A Dosztojevszkij-művek kultusza az 1920–30-as években volt Magyarországon a legértelmezesebb, és a szerző és művei az 1940-es évek közepéig maradtak az érdeklődés középpontjában. Az író oroszága és egyetemessége egyaránt az emberi létezés alapkérdéseivel való szembenézésre készítette a befogadó magyar irodalmat, mely folyamat történelmi háttérben az ország útkereséssel küzdött: az első világháborús veszteségek számbavételével, Trianon traumájával. A történelmi krízisek időszakaiban általában felerősödött az irodalomban

¹ BABITS Mihály, *Könyvről könyvre*, Budapest, Magyar Helikon, 1973, 293–294.

² DUKKON Ágnes, *A két világháború közötti magyar Dosztojevszkij-kultusz szellemi háttere*, Protestáns Szemle, 1992/4. 258–270. ДУККОН, Агнеш, *Рецепция Достоевского в Венгрии в 1920–1940-е годы в ключе экзистенциальной философии*, Studia Slavica Hungarica, 2007, 52/1–2, 87–94. Ehhez kapcsolódik még: DUKKON Ágnes, *Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij = A tizenkét legnagyobb orosz*, szerk. SZVÁK Gyula, Budapest, 2009, Russica Pannonica, 135–155.; *Orosz Írók Magyar Szemmel* I., vál., szerk., jegyz., utószó D. ZÖLDHELYI Zsuzsa, Budapest, Tankönyv, 1986; *Orosz Írók Magyar Szemmel* III., vál., szerk., jegyz., utószó DUKKON Ágnes, Budapest, Tankönyv, 1989.

a Dosztojevszkij műveihez való fordulás, mely minden esetben újra minősítette az életműhöz való viszonyulást.³ Dukkon Ágnes jegyzi meg Dosztojevszkijjel kapcsolatban – utalva Laziczius Gyula *Dosztojevszkij fejlődése* című tanulmányára és André Gide Dosztojevszkijről szóló, 1923-ban megjelent művére: Oroszágában a legtöbben (pl. Kuncz Aladár, Laziczius Gyula, Sárközi György) épp azt az egyedi zamatot érzékelik és szeretik, amely megkülönbözteti minden mástól, általában vett keleti vagy nyugati íztől, egyetemessége pedig lehetővé teszi, hogy mindenki megtalálja benne a magáét, senki ne maradjon közömbös iránta, aki hozzá fordul. Laziczius Gyula André Gide könyve nyomán írja: „Dosztojevszkij az az író, akiben mindenki megtalálja ugyan a magáét, de emellett még olyasvalamit is, amivel már nem ért egyet. Tehát nemcsak azt találja meg, amit keres, hanem azt is, amit nem szívesen talál meg.”⁴ Ugyanezt támasztja alá Németh László *Nyugatban* megjelent Tolsztoj-recenziója: Ha Oroszország meg is tagadná azt, amit a múlt században „orosz lélekké” korlátoztak, a Dosztojevszkij- és Tolsztoj-kultusz az országok lelki vizsgálója marad. Magyarországnak különösképpen kívánjuk ezt a kultuszt.⁵

A II. világháború utáni időszak radikális változást eredményezett minden tekintetben, így irodalompolitikánk (is) irányított jellegűvé vált. Magyarországon Romsics Ignác adatai szerint 1945 és 1957 között összesen több mint 1500 külföldi szépirodalmi alkotás jelent meg, együttesen 25 milliós példányszámban, melyek közül Makszim Gorkij műveit adták ki legnagyobb, közel 1 milliós példányszámban.⁶ Az 1945–1957 közti években leggyakrabban kiadott szovjet – orosz – írók nevei között az első 12-ben nem szerepel Dosztojevszkij neve.⁷ 1945 után a kor hivatalos magyar (kultúr-, irodalom) politikája teljes mértékben igazodott a szovjet elvárásokhoz, s mivel Dosztojevszkij-mű a Szovjetunióban nem jelenhetett meg, ennek következményeképpen nálunk sem adhatták ki alkotásait, vagy esetleg csak nem teljes terjedelemben. 1945–1949 között regényrészletet közöltek (1947-ben két alkalommal) a *Karamazov testvérek* (szintén 1947-ben), a *Bűn és bűnhődés* című regényekből, emellett kiadták még a *Sztjepancsikovo és lakosai* (1947-ben), *Emlébeszéd Puskinről* (1949-ben) című írásokat. Viszont 1949 és 1956 között (valószínűleg) nem jelentettek meg teljes alkotást és részletet sem Dosztojevszkij-műből.

Sztálin halála után Hruscsov enyhülést hozó politikájának következtében Moszkvában 1955-ben megjelentethették a *Bűn és bűnhődés* című regényt, illetve az írónak 1956–57-ben gyűjteményes kiadását engedélyezték a moszkvai Állami Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában, melynek hatására 1956–57-től kezdődően kommentárokkal ellátva Magyarországon is elkezdték közölni az orosz író bizonyos műveit. Az általam fellelt kiadások példányszáma 1959-ig 3000 és 25 000 közötti, de leggyakrabban 10 000 alatti.

A könyvkiadás munkafolyamatának hosszadalmas és összetett jellegét figyelembe véve, a fordítások elkészülési idejét is beleszámítva, 1955-től a politikai szándéknak már léteznie kellett Magyarországon Dosztojevszkij műveinek újrakiadására. Viszont a művek megjelenítésének 1957-től felívelő szakasza egybeesett Magyarországon az 1957 végéig tartó, meg-

³ MESZERICS István, *Dosztojevszkij a mai magyar irodalomban = Irodalmak barátsága*, szerk. FENYVESI István, közreműködött DUKKON Ágnes, TATJANA HEGEDŰS-GAJGYONKOVA, Budapest, Magyar–Szovjet Baráti Társaság, 1977, 209–232.

⁴ *Orosz Írók Magyar Szemmel* III., i. m., 16–17.

⁵ NÉMETH László, *Két könyv Tolsztojról*, Nyugat, 1929, II. köt. 113.

⁶ ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Budapest, Osiris, 2001, 368.

⁷ *Magyarország művelődési viszonyai 1945–1958*, szerk. ERDÉSZ Tiborné, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyv, 1960, 294., Függelék 4. kép

lehetősen színes, a szanáló politikai viszonyoknak ellentmondó, és az ötvenes évek általános gyakorlatához képest már–már liberális kiadói gyakorlattal.⁸

Mindebből következik, hogy a klasszikus értéket hordozó orosz irodalom, mely egyszerre antikapitalista célokra is felhasználható volt, egyre könnyebben kiadhatóvá vált. „A kánonba beemelt klasszikus műalkotások technikailag beilleszthetővé lettek a szocialista kultúrába. Éppúgy átalakultak mintegy a jelen előzményévé (és indokává!), mint ahogyan a szovjet irodalomtudomány is a szovjet irodalom előzményévé formálta át a klasszikus orosz irodalmat. (Ennek köszönhetően lettek az orosz klasszikusok – vagyis mindig csak a kultúrpolitikailag épp befogadottak – mintegy eleve értékesebbé és kiadandóbbá más nyelvű klasszikus szerzőknél.)”⁹

A fordításiirodalomban a Kádár-korszakban egyszerűbb volt a cenzúra alkalmazása, mint a nehezebben átlátható magyar irodalomban, mert a tabuk tisztábban jelentkeztek, emellett személyes, egzisztenciális hatása nem volt az elutasító döntéseknek. A külföldi íróknak – különösen a nem kortárs alkotóknak – nagyobb volt az eszmei szabadságuk, de a legtöbb esetben a marxista ideológiai tisztánlátást segítő (szocialista realizmust propagáló), helyretevő célzatú, a kiadó szándékát védő elő- és utószavakkal együtt jelenhettek meg. Az utószavak íratásának gyakorlata – amit a kiadók önvédelemképpen alkalmaztak – már a Kádár-korszak legelejéről, 1957-ből származik, és elvi kategóriában összefüggést mutat az 1958-ban megfogalmazott művelődéspolitikai irányelvekkel.¹⁰

Oly mértékben vált általános gyakorlattá az irodalompolitikai funkciót betöltő utószavak írásának gyakorlata, hogy nemcsak az ideológiai szempontból problémásnak minősülő műalkotásoknál alkalmazták, hanem a politikailag közömbösnek tekinthető művek, például a világirodalom klasszikus alkotásai is értelmező jellegű, kísérő szöveggel együtt jelenhettek meg.¹¹ „Az utószó szinte önálló kritikai műfajjá fejlődött, melynek jelesebb példáiból akár egy-egy külföldi szerző magyar recepciója is rekonstruálható.”¹²

Az 1950-es évek második felében írt elő-utószavakban Dosztojevszkijt realistának tartották, a szenvedés, társadalmi pokol képének ábrázolása miatt értékelték, mely felhasználható volt a kapitalista társadalom negatív jellegének bizonyítására. A „realista” jelző valóságábrázolásukban elérendő célt jelzett, bár a realizmus megítélésében sok a tisztázatlanság,¹³ mégis ennek legteljesebb megvalósulását a *Bűn és bűnhődés* mellett a *Feljegyzések a holtak házából* és a *Szegény emberek* című alkotásokban találták meg. Így ezeket a politika számára elfogadható műveket jelentették meg, melyekben Dosztojevszkij nagyságát az emberábrázolásban, stíluskésztségben, alkotóerőben és a lélektani elemzés kompozíciójában ismerték el, illetve a társadalom, a kapitalizmus embertelenségének ábrázolásában, de összességében az író és műveit a megtévesztés veszélyes eszközeként láttatják. Írásait általában visszás jellegűnek ítélték, különösen (az ekkor meg sem jelentetett) a *Feljegyzések az egérlyukból*, a *Karamazov-testvérek*, de leginkább a *kamasz*, az *író naplója*, az *Ördögök* és a *hason-*

⁸ KALMÁR Melinda, *Ennivaló és hozomány: A kora kádárizmus ideológiája*, Budapest, Magvető, 1998, 120. MDP Politikai Bizottsága 1956. augusztus 9-i határozata

⁹ BART István, *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban*, Budapest, Osiris, 2002, 70.

¹⁰ Előterjesztés a könyvkiadás helyzetéről és az 1958. évi tervről, MSZMP PB 1957. november 21-i ülés, MOL M-KS 288.f. 5/50. ö. e., Az MSZMP művelődéspolitikájának irányelvei, 1958. július 25. MOL. M-KS 288. f. 4/18. ö. e.

¹¹ *Irányított irodalom: Írók pórázon: A Kiadói Főigazgatóság irataiból, 1961–1970: Dokumentumválogatás*, sajtó alá rendezte, szerk. és a jegyzeteket írta TÓTH Gyula, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete, 1992.

¹² BART, i. m., 45.

¹³ DRABANCS M. Róbert, FÓNAI Mihály, *A magyar kultúrpolitika története 1920–1990*, Debrecen, Csokonai, 2005.

más című műveket. Az okok között szerepel többek között az is, hogy nem kedvelték ebben az időszakban a Dosztojevszkij műveiben megjelenő szatírákat, szemben például Szaltikov-Scsedrin szatirikus látásmódjával, melyet nagy megbecsülés övezett a Rákosi- és korai Kádár-korszakban.¹⁴

Az általában pár oldalas kísérő szövegek gyakran kiemelték, hogy Dosztojevszkij tehetsége legfőképpen az élet sötét oldalának ábrázolásában nyilatkozik meg. Rejtő István idézi Gorkij vélekedését ezzel kapcsolatban, mely hathatott Dosztojevszkij művei befogadástörténetének alakulására a tárgyalt korszakban: „Vitathatatlan és kétségtelen: Dosztojevszkij lángelme, de ő gonosz lángelménk. Csodálatosan mélyen megérezte, megértette és élvezettel ábrázolta az orosz ember két betegségét, amelyet torz történelme, nehéz és sérelmekkel teli élete fejlesztett ki benne: a mindenből kiábrándult nihilista szadista kegyetlenségét és ennek ellentétét – a megfélemlített, elnyomott lény mazochizmusát, aki képes arra, hogy gyönyörködjek saját szenvedéseiben.”¹⁵

Már a 20. század elején, de az 1950-es évek második felében az árnyaltabb hangvételű (Kárpáti Aurél, Institutor Irén), és a szélsőségesebbnek tekintett kommentárokból (Bóka László) is a Dosztojevszkij szemben leggyakrabban megfogalmazott kritika az író és művei szellemiségének forradalomellenessége volt. Ez az ítélet összefüggésben állt azzal, hogy a nyugat-európai irodalomtudomány értékítéletében Dosztojevszkij nagy népszerűségnek örvendett, misztikusnak tartották, aki a szenvedés, alázatosság filozófusaként megbékélést ajánlott a forradalmiság ellenében. Mindez azért különösen érdekes, mert Dosztojevszkij műveit 1956–1957-től adták ki nálunk, ezért a forradalomra utalás erőteljesen problematikus jellegűnek tekinthető.

A szélsőségesebb hangvételű kommentárok (Bóka László írásai) Dosztojevszkij korai korszakát értékelik inkább a „forradalmi demokratikus”¹⁶ eszmeiségűnek tekintett művek miatt. Az író végletes hibájának tartják a forradalmi úttól való visszarettenés mellett, hogy „a misztikus orosz lelkeség hirdetőjeként Dosztojevszkij az istenkeresés semmibe vesző útjának vándora” volt.¹⁷

A Dosztojevszkij-művek kiadásainak példányszáma az 1960-as évek elején átlagosan 10 000 és 20 000 közé tehető, szemben a korábbi évtized átlagosan 10 000 körüli adataival.¹⁸ Az 1960-as évek elején újrainduló Dosztojevszkij-kultusz kezdetén a kritika még ingadozást mutatott az író művészetének megítélésében. A korábbi szemlélettel kontinuitást mutató értelmezések Bóka László nevéhez kötődnek, *A kamasz* 1960-as kiadásához írt értelmezésében a mű szellemiségét elítéli (nincs jövőbe világító eszméje és emberségesen fejlődő hőse, ezért nem tud a szlavofil messianizmusa által a válságból kiutat mutatni), de *A Karamazov testvéreket* sem tartja értékelhetőbb alkotásnak: „az embertelenné vált vallásosság eszelős, sovíniszta misztériumá”-nak nevezi.

Az új, pozitív értékítéletű és esztétikai, filozófiai szempontból értő kritika megjelenése *A Karamazov testvérek* 1959-es kiadásának Sötér István írta előszavához, Fehér Ferenc *A já-*

¹⁴ DUKKON Ágnes, *Szaltikov-Scsedrin „Egy város története” című regénye és magyar fordítója*, Honti Rezső = *Tanulmányok Hetesi István tiszteletére*, szerk. JANKOVITS László, PAP Balázs, V. GILBERT Edit, Pécs, 2007, 32.

¹⁵ REJTŐ István 1958: *Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon*, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, Irodalomtörténeti Füzetek, 21. szám, 1958, 84–85.

¹⁶ LUKÁCS György, *Megjegyzések a 19. század orosz forradalmi kritikájáról*, Új Hang, 1939. november (11. sz.) 49–63.

¹⁷ DOSZTOJEVSZKIJ, Fjodor Mihajlovics, *Fehér éjszakák*, Budapest, Új Magyar Könyv, (ford. DEVECSERINÉ GUTHI Erzsébet, az utószó szerzője BÓKA László), 1956.

¹⁸ *Magyarország művelődési viszonyai, i. m.*, 118.

tékos címmel megjelent válogatott elbeszéléseket tartalmazó kötetében levő értelmezéséhez, de leginkább *A félkegyelmű* 1960-as kiadásának Török Endre alkotta utószavához köthető. Az újdonságértéket fokozta, hogy az említett művek (a *Bűn és bűnhődés* kivételével) az 1950-es években nem jelenhettek meg Magyarországon. Az előszavak terjedelme a korábbiaknak többszöröse (az 1950-es évekbeli 2-3 oldalhoz képest például Török Endréé 24 oldalas). Szövegük szelleme, minősége radikálisan szakít az 1950-es évek utószó-írási szokásaival, s kontinuitást inkább az 1920–30-as évek értelmezési hagyományával mutat.¹⁹ A Sötér István készítette kísérő szövegek akadémikus jellegűek, az egyetemes kultúra, világirodalom kincseit értéknek tartó, humanista szellemiségűek, melyekben esztétikai, eszmetörténeti, filozófiai és regénypoétikai kérdések egyaránt felmerültek. Sötér István írásában megjelennek az erkölcsi méltóságukat veszített emberek kapcsán a korábban szinte elképzelhetetlen szavak időzjelben: „démoni”, „ördögi erő”, de még hiányzik az a – Török Endrénél már meglevő – gondolat, hogy ez a pusztító lehetőség mindnyájunkban meglehet. A Török Endre írta, szellemében úttörő jellegű értelmezések tükrözik alkotójuk filozófiai, vallásbölcseleti, esztétikai és etikai szemléletmódját, az örökkévalóság távlatát, melynek alapja keresztény antropológiája és erkölcsfilozófiája. Magyarországon a második világháború utáni időszakban ő ír először a nőalakok szerepéről, típusaikról Dosztojevszkij regényeiben. Török Endre a korban szinte elsőként Miskin alakjában nem a humanizmus diadalát látja, hanem a rendkívüli tudású és érzékenységgű ember képét, aki a klinikai esetté válás határán mozog, de Miskint még így is Dosztojevszkij legharmonikusabbnak tetsző jellemének nevezi, mert a tudatfelettiből, s nem az alattiból jön. Ivant modern ateista főnek, Isten elleni lázadónak tartja. Dosztojevszkij világirodalmi nagyságát abban határozza meg, hogy a tébollyal érintkezve, az arányokat nem ismerve először hoz hírt az emberi lélek mélyéről.

Fehér Ferenc az 1960-as években – Lukács György szellemi műhelyébe tartozó gondolkodóként – képviselt alternatív, egyben autentikusabb marxizmusértelmezésében, reform nézőpontú politika-, művészetfilozófiai írásaiban szembeszállt a korabeli, hivatalos marxista esztétikai elképzelésekkel. Az 1950-es évek kultúrpolitikai és irodalomelméleti szemléletével szakítva a *Feljegyzések az egérlyukból* című művet mesterműnek ítéli, melynek félreértelmezése a főhős-író azonosításból fakad. Az író forradalomellenességét azzal magyarázza, hogy Dosztojevszkij prófétikusan látott meg rossz fejlődési irányokat, emiatt mégis a pravoszláv Oroszországtól várta Európa szocialista barbárságtól való védelmét.

Az említett hatások eredményeképpen az 1960-as évek elejétől elkezdődik Magyarországon – az 1920–30-as években tapasztalt Dosztojevszkij-reneszánszhoz hasonlóan – az orosz író műveinek újrafelfedezése, újraértelmezése, melyeknek megtermékenyítő szerepük volt az irodalmi szemléletmód változásában, s az évtized második felében az irodalomtudományi diskurzus részeivé váltak. Az értelmiség Dosztojevszkijre való rátalálása jelzi, hogy az író művészete ismét koruk adekvát művészetévé vált. Dosztojevszkij irodalmi reneszánszával összefüggésben levő, eleinte kulturális, szellemi téren érzékelhető, majd gazdasági és (irodalom)politikai változásokban manifesztálódó reformkorszak elsőként külpolitikai téren, majd gazdaságilag a hetvenes évek elején megszakadt, melynek következményeképpen a hatvanas évek második felében a kultúra területén elindult reformok a következő évtizedekben inkább

¹⁹ UJSZÁSZI Kálmán, *Dosztojevszkij = Orosz Írók Magyar Szemmel*, szerk. DUKKON Ágnes, Budapest, Tankönyv, 1989, 471–480. LAZICZIUS Gyula, *Dosztojevszkij fejlődése*, Nyugat, 1928, II. 717–729. Ua. = *Orosz Írók Magyar Szemmel*, i. m., 296–312. VATAI László, *Dosztojevszkij: A szubjektív életérzés filozófiája*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 1992.

a közművelődés területén éltek tovább ismeretterjesztő, népszerűsítő jellegű megközelítéseket eredményezve.

Az 1970-es évek politikai regressziója²⁰ idején jellemző volt a könyvkiadás terén a biztonságra törekvés, a már kipróbált, ismert könyvek új kiadásáé, gyakoriak lettek az életmű-sorozatok. Az irodalompolitika Dosztojevszkijjal szembeni távolságtartása átalakult: az Európa Kiadó felvállalta az orosz író legtöbb művének újrakiadását a Radványi Ervin szerkesztette Magyar Helikon sorozatban, amely azért is fontos momentum, mert legutóbb az 1930-as években vállalkoztak az író összegyűjtött műveinek kiadására. Az 1970-es évekbeli sorozatban már olyan művek kiadása is napvilágot látott – kisebb példányszámban –, melyek korábban tiltottnak vagy túrtnek számítottak, mint például a *Feljegyzések az egérlyukból*, az *Ördögök* című alkotások, *Az író naplójából* válogatást adtak közzé 1972-ben.

A Dosztojevszkij-műveket is ismeretterjesztő célzatú, könnyen befogadható, viszonylag rövid terjedelmű utószavakkal és gyakran jegyzetapparátussal együtt jelentették meg (összesen 7-8 oldal), melyeket az 1970-es évektől az 1980-as évek második feléig Bakcsi György, az Európa Kiadó vezetője készített. A nagyközönségnek íródó, népszerűsítő jellegű elő-, utószavak írásának gyakorlata korrelál az irodalompolitikai változásokkal. A kevés irodalomtudományi jellegű megjegyzés felidézi az 1960-as évek értelmezési kísérleteit, azonban a művek komolyabb értelmezésére ebben a formában nem volt lehetőség (politikai igény?) annak ellenére, hogy Dosztojevszkij nyugat-európai recepciótörténete, az orosz értelmiségi elit tudományos munkái, Mihail Bahtyin nagy hatású Dosztojevszkij-értelmezései az 1970-es évek közepétől már Magyarországon is egyre jobban megismerhetővé váltak. Az 1980-as évek irodalompolitikája engedékenyebbnek nevezhető, az ideologikusság elvárása visszaszorulóban volt, a szaktudományok szerepe növekedett, már könnyebben lehetett az értelmezésekben foglalkozni a művekben megjelenő, hatalom számára problémásnak tekintett gondolatokkal, és mégsem a szellemében és irodalomtudományi jellegében is újító, 1960-as évekbeli irodalmi törekvésekhez nyúltak vissza Dosztojevszkij műveinek értelmezése kapcsán.

A rendszerváltozás utáni könyvkiadás gyakorlata oly mértékben változott meg az eddig tárgyalt korszakhoz képest, hogy a korábbiakban a részletezett problémák, fogalmak szinte egyáltalán nem értelmezhetők jelen kontextusban. A kiadott szövegek rendkívül sokszínűek, tartalmi és kiadásbeli minőségük esztétikai színvonala sok kívánnivalót hagy maga után. Az irodalmilag értékesnek nevezhető könyvek szinte elvesznek a megjelent írások között, ugyanez igaz a világirodalmi fordításokra is. „A mindenféle szöveget bőven termő, de szerkesztők és többnyire kiadói szakértelem nélkül működő új magyar könyvkiadásban a korábbi korszakban elképzelhetetlenül mélyre süllyedt a világirodalmi könyvkiadás átlagos színvonala, aminthogy a fordításirodalomé is.”²¹

*

²⁰ RÉVÉSZ Sándor, *Aczél és korunk*, Budapest, Sík, 1997.

²¹ BART, i. m., 136.

Függelék

1.

*A szépirodalom megoszlása eredeti magyar és fordított művek szerint
az 1945 és 1969 közötti években*

(Forrás: BAK János, Magyarország könyvkiadása 1945–1969,
Budapest–Pécs, MKKE, 1970, 70).

Év	Eredeti magyar művek		Fordítások		Összes művek	
	száma	példányszáma (ezerben)	száma	példányszáma (ezerben)	száma	példányszáma (ezerben)
1945	140	380,0	79	270,0	219	650,0
1946	379	2 801,9	137	392,5	516	3 194,4
1947	528	2 555,0	282	1 993,7	810	4 548,7
1948	415	2 001,1	214	1 035,9	629	3 037,0
1949	236	1 225,9	218	1 544,7	454	2 770,6
1950	192	1 409,2	246	2 113,6	438	3 522,8
1951	230	2 015,0	193	1 595,2	423	3 610,2
1952	241	1 735,3	199	1 465,9	440	3 201,2
1953	269	1 981,5	167	1 220,0	436	3 201,5
1954	278	2 206,0	144	1 411,7	422	3 617,7
1955	378	4 274,7	240	3 637,3	618	7 912,0
1956	349	3 442,4	217	3 590,5	566	7 032,9
1957	378	4 451,8	349	4 508,5	727	8 960,3
1958	358	3 379,8	382	4 924,2	740	8 304,0
1959	351	4 296,2	385	5 438,5	736	9 734,7
1960	354	4 845,5	357	5 546,7	711	10 392,2
1961	374	5 319,4	356	5 513,4	730	10 832,8
1962	376	5 877,0	364	6 160,4	740	12 037,4
1963	424	5 464,0	338	6 007,3	762	11 471,3
1964	400	5 984,7	347	6 138,5	747	12 123,2
1965	349	5 835,4	359	6 355,1	708	12 190,5
1966	353	5 054,0	315	5 122,6	668	10 176,6
1967	369	6 669,2	275	5 232,9	644	11 902,1
1968	376	6 390,5	355	5 881,3	731	12 271,8
1969	377	5 316,0	335	5 939,7	712	11 255,7
Összesen	8 474	94 911,5	6 853	93 040,1	15 327	187 951,6

2.

*A fordított szépirodalom megoszlása a szerzők nemzetisége szerint
az 1945 és 1969 közötti években 25 évi összesítésben
(Forrás: BAK, i. m., 84–85).*

<i>A szerző nemzetisége</i>	<i>Fordítások</i>				
	<i>száma</i>	<i>ívterjedelme</i>	<i>példányszáma (ezerben)</i>	<i>száma</i>	<i>példányszáma</i>
				<i>a szépirodalmi fordítások százalékában</i>	
Afrikai	10	132,0	64,6	0,1	0,7
Albán	4	59,4	9,3	0,0	0,0
Amerikai (USA)	461	8 546,2	9 234,7	6,7	9,8
Angol	653	11 218,8	12 227,5	9,5	13,1
Arab (mai)	2	21,5	5,9	0,0	0,0
Arab (középkori)	32	274,0	678,9	0,5	0,7
Ausztráliai	21	395,8	393,6	0,3	0,4
Belga	8	143,0	72,6	0,1	0,1
Bolgár	52	833,8	343,8	0,8	0,5
Csehszlovák	316	5 285,5	2 716,9	4,6	2,9
Dán	23	617,1	280,1	0,3	0,3
Dél- és közép-amerikai	50	694,3	417,8	0,7	0,5
Délszláv	84	1 699,5	561,9	1,2	0,6
Finn	34	659,6	532,1	0,5	0,6
Francia	1 014	17 825,3	20 889,4	14,8	22,5
Görög (mai)	26	402,4	234,3	0,4	0,2
Görög (ókori)	78	1 342,4	912,7	1,1	0,9
Holland	14	238,5	121,9	0,2	0,1
Indiai	22	354,1	163,8	0,3	0,2
Iráni (perzsa)	13	125,6	113,5	0,4	0,1
Japán	19	289,3	119,8	0,3	0,1
Kanadai	3	54,3	47,4	0,0	0,8
Kínai	86	1 430,7	716,8	1,3	0,8
Koreai	8	47,9	30,4	0,1	0,0
Kubai	12	110,9	102,9	0,2	0,1
Latin (közép- és ókori)	55	806,7	449,2	0,8	0,5
Lengyel	157	2 956,4	2 127,3	2,3	2,3
Német	580	9 996,9	8 245,7	8,4	8,8
Norvég	18	429,5	149,0	0,2	0,2
Olasz	178	3 029,0	2 751,6	2,6	2,8
Orosz és szovjet	1 825	31 801,7	20 989,5	26,7	22,5
Osztrák	63	1 116,5	784,1	0,9	0,8
Portugál	16	199,5	253,8	0,2	0,2
Román	389	5 707,5	1 077,0	5,7	1,2

<i>A szerző nemzetisége</i>	<i>Fordítások</i>				
	<i>száma</i>	<i>ívterjedelme</i>	<i>példányszáma (ezerben)</i>	<i>száma</i>	<i>példányszáma</i>
				<i>a szépirodalmi fordítások százalékában</i>	
Spanyol	68	1 290,4	601,0	0,9	0,5
Svájci	35	466,4	370,8	0,5	0,4
Svéd	16	270,9	130,8	0,2	0,1
Török	14	167,5	51,2	0,2	0,1
Vietnami	12	89,4	74,6	0,2	0,1
Többnyelvű és egyéb	382	7 610,8	3 991,9	5,8	4,3
<i>Összesen</i>	<i>6 853</i>	<i>118 741,0</i>	<i>93 040,1</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

3.

Egyes magyar írók műveinek kiadási adatai az 1945 és 1957 közötti években

(Forrás: Magyarország művelődési viszonyai 1945–1958,

szerk. ERDÉSZ Tiborné, Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1960, 292).

<i>Az író neve</i>	<i>Művei kiadásának száma</i>	<i>Ebből további kiadás</i>	<i>Egy kiadás átlagos példányszáma</i>	<i>Összes példányszáma</i>
			<i>ezer kötet</i>	
<i>Klasszikus magyar írók</i>				
Ady Endre	23	5	9,3	214,2
Arany János	52	16	14,3	744,3
Benedek Elek	11	5	23,8	261,7
Gárdonyi Géza	40	13	12,4	496,9
Jókai Mór	77	24	16,6	1280,3
József Attila	23	10	10,1	232,5
Kaffka Margit	12	5	8,9	107,2
Krúdy Gyula	28	2	8,1	226,5
Mikszáth Kálmán	88	42	16,0	1407,5
Móra Ferenc	43	13	16,8	722,8
Móricz Zsigmond	140	46	14,2	1985,1
Nagy Lajos	32	9	6,4	206,0
Petőfi Sándor	44	18	15,4	679,4
Tömörkény István	10	1	13,5	135,0
Vörösmarty Mihály	16	3	6,3	100,4
<i>Élő magyar írók</i>				
Barabás Tibor	27	4	5,3	141,9
Darvas József	20	6	7,9	157,6
Fehér Klára	18	1	11,5	207,5
Gergely Sándor	24	4	5,5	132,4
Hegedüs Géza	38	4	5,1	193,2

Az író neve	Művei kiadásának száma	Ebből további kiadás	Egy kiadás átlagos példányszáma	Összes példányszáma
			ezer kötet	
Élő magyar írók				
Illés Béla	60	28	21,3	1278,2
Illyés Gyula	45	18	7,4	334,2
Karinthy Ferenc	17	4	10,4	176,2
Kovai Lőrinc	18	2	5,7	103,4
Rideg Sándor	16	4	12,8	204,8
Sándor Kálmán	13	5	9,2	119,2
Sásdi Sándor	18	3	6,3	112,8
Szabó Pál	38	12	8,6	327,7
Szántó György	18	4	8,3	149,3
Tamási Áron	23	6	10,0	229,9
Tersánszky J. Jenő	30	5	10,1	303,6
Thury Zsuzsa	14	5	10,0	139,4
Urbán Ernő	31	4	11,6	359,2
Veres Péter	46	16	7,3	337,7

4.

Egyes külföldi írók műveinek kiadási adatai az 1945 és 1957 közötti években
(Forrás: Magyarország művelődési viszonyai, i. m., 293).

Az író neve	Művei kiadásának száma	Ebből további kiadás	Egy kiadás átlagos példányszáma	Összes példányszám
			ezer kötet	
Szovjet és orosz írók				
Csehov	32	4	8,7	279,6
Fagyajev	17	11	12,0	203,3
Gajdar	23	12	9,9	227,2
Gorkij	78	26	11,5	894,2
Iljin	22	9	10,3	226,7
Katajev	19	10	10,6	201,8
Makarenkó	25	15	8,2	203,8
Marsak	19	4	15,2	287,9
Puskin	35	10	9,2	321,6
Solohov	24	11	12,0	287,8
Tolsztoj A.	36	19	11,6	418,4
Tolsztoj L.	39	14	9,0	352,4
Amerikai írók				
London	25	4	20,8	519,6
Mark Twain	27	9	22,7	612,3

Az író neve	Művei kiadásának száma	Ebből további kiadás	Egy kiadás átlagos példányszáma	Összes példányszám
			ezer kötet	
Angol írók				
Dickens	16	3	16,5	263,4
Kipling	12	6	28,4	341,1
Shakespeare	23	5	8,5	194,8
Wells	10	–	19,3	193,0
Dán író				
Andersen	21	5	13,1	275,2
Francia írók				
Balzac	26	4	18,1	469,3
Maupassant	19	6	12,2	231,5
Stendhal	10	5	21,8	217,5
Verne	30	15	28,2	845,6
Német írók				
Grimm testvérek	33	6	9,2	305,0
Olasz író				
Boccaccio	17	2	21,3	362,0

SAROLTA GEDEON

A BRIEF HISTORICAL OVERVIEW OF THE RECEPTION OF DOSTOEVSKY'S WORKS IN THE CRISES OF 20TH CENTURY HUNGARY

It can be observed in every decade of the 20th-century history of Dostoevsky's reception in Hungary that certain features of the patterns applied to the author and to his most important works were inherited from the nineteenth century. The given feature depended on how the political and ideological criteria of the reigning political power changed the emphasis of interpretation.

The Dostoevsky cult was strongest in the 1920s and 30s in Hungary, and his works remained in the focus of attention until the mid-1940s. The universality of the Russian writer forced Hungarian literature to face the fundamental questions of human existence. In the historical background of this process was a country which struggled to find its way after the losses of the First World War and the trauma of the Trianon Peace Treaty.

After 1945 the Marxist criticism of literature contrasted the ideals of socialist literature with Dostoevsky's art. However, in different periods of this era the interpretations of Dostoevsky's works could also be used for conveying conflicting messages, such as anti-capitalism or connecting his humanized, „tamed” faith with the concept of Socialist brotherhood.

Dostoevsky was a „serious problem” for the official cultural policy of the era, and so his works could only be published with explanations and comments. Limiting the classic Russian author’s literary presence between 1945–1948 was the direct consequence of alignment with Soviet policy. The same explanation can be provided for banning the author in the period between 1948 and 1956 – for if the classic Russian writer was an „undesirable phenomenon” in the Soviet Union, his works could not be published in Hungary either. After the death of Stalin and under the leadership of Khrushchev a thaw in the political atmosphere in home and foreign affairs began in the Soviet Union, which resulted in similar changes in all the socialist countries dependent on the Soviet state. The evidence of change in attitude in the literary world was demonstrated by the fact that after publishing Dostoevsky’s works in Moscow in 1955, slowly and gradually more of his works were published in Hungary from 1956, and particularly from 1957. In the early Kádár-era the first works to be put in print were the ones which were easy to interpret according to the formal values and literary taste of the socialist state, namely the early works of Dostoevsky and *Crime and Punishment*. Naturally, these works were more often accompanied by politically appropriate prologues and epilogues.

From the middle of the 1960s due to the gradual thawing of the political climate, the impact of international trends – Dostoevsky’s reception in Western Europe, the scientific works of the Russian intellectual elite, the new „Dostoyevsky-cult” initiated by Mikhail Bakhtin – could be perceived more profoundly in Hungary. Beside the studies of István Sötér or Endre Török the renewed Marxist interpretations of Ferenc Fehér prove that the re-interpretation of Dostoevsky’s works had an important, fertilizing role in the change of the literary approach. As a result of the above mentioned process the rediscovery and re-interpretation of the works of the Russian writer started in the early 1960s. The intellectuals rediscovered Dostoevsky and the passion for his works shows that Dostoevsky’s art became topical again in the first half of 1960. This era of reforms, first perceived in the cultural and intellectual world (and resulting in Dostoevsky’s literary renaissance) also brought about economic and political changes. This process came to a halt in the early seventies – first in foreign policy, then in the economy. As a consequence, the cultural reforms which started in the second half of the 60s continued only in the field of public education in the following decades, resulting in educational and promotional approaches only.

The literary politics of the 1980s can be described as much more permissive compared to the 1960s. Ideological expectations were lowered, the role of science gained significance and it was easier to deal with „problematic” questions appearing in Dostoevsky’s writings. However, the innovative literary ambitions of the sixties were not renewed in the interpretation of Dostoevsky’s works. With the help of the explanatory notes whose task was to inform and popularize the work more people could be reached, however, the serious interpretation of Dostoevsky’s works was not possible in these writings (or there was no political demand).

After the change of regime in 1989, the Hungarian practice of publishing changed so much in comparison to the era discussed above that the problems and concepts detailed earlier cannot be interpreted in the same context. The texts available for everyone are very diverse but works constituting real literary value simply get lost in the multitude of published books.

„ITT ÉLNED, HALNOD KELL”?

A történeti hűség problémája
és a „kitántorgás” irodalmi toposzának átrajzolása
Oravecz Imre „kivándorlásregényeiben”

Összefüggések a válság fogalmával

A 19. század közepétől egészen a 20. század második évtizedéig tartó „népi exodus” egyént és közösséget egyaránt érintő súlyos gazdasági társadalmi és politikai problémának, vagyis válságtünetnek tekinthető.¹ Oravecz Imre *Ondrok gödre* és a *Kaliforniai fűrj* című regényei tematikusan, a kivándorlás témája révén kapcsolódnak a gazdasági és népesedési értelemben vett válság fogalmához.²

Az *Ondrok gödre* (2007) a kivándorlás előzményeivel foglalkozik. A regény az Észak-Magyarországi Szajlán élő Árvai család életének bemutatásával a magyar paraszti világ tablóját festi meg az iparosodás kezdeteikor. A mű egyszerre mutatja fel a paraszti világ szépségeit, nehézségeit és a jövőre vonatkozó nyugtalanító előjeleket, vagyis a kivándorlás külső (a földaprózódás, a megélhetési és társadalmi gondoktól vezérelt) és belső (pszichológiai, családtörténeti) indokait.³ A második kötet, a *Kaliforniai fűrj* (2012) már Amerikában játszódik és a magyar család ottani beilleszkedését mutatja be.

Oravecz Imre tudatosan vállalkozott arra, hogy a magyar prózairodalom számára újabb területet meghódítva, megírja a magyar *kivándorlásregényt*.⁴ De vajon – anélkül hogy magával a terminus problémájával foglalkoznánk, elfogadva, hogy létezik kivándorlásregény – azt a kérdést tehetjük fel, hogy valóban megszületett-e a magyar *kivándorlásregény* és mit jelent mindez? Jelen tanulmány a kérdést két megközelítésben tárgyalja. Egyrészt Oravecz *Ondrok gödre* és *Kaliforniai fűrj* című regényeit egy irodalmon kívül eső valóságkeret felől a „történelem” kontextusában értelmezi, másrészt Oravecz műveit a kivándorlás témájának más irodalmi feldolgozásaival hasonlítja össze.

¹ Rác István kivándorlásról írt könyvében a jelenséget az 1849–1914 közötti időszakban tárgyalja. RÁC István, *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon (1849–1914)*, Agrártörténeti tanulmányok, 8., Budapest, Akadémiai, 1980.

² „A válság ma már úgyszólván primer életformája lett a polgári társadalomnak, az élet alapanyaga.” Bálint György a 20. század derekán úgy vélekedik, hogy az új magyar realizmus regényei bátran fogják vallani „a válság minden tragikus szépségét és iszonyatát”. BÁLINT György, *Nyugati regény – Magyar regény = A regényről*, szerk. SZERDAHELYI István, UNGVÁRI Tamás, Kossuth, 1986, 93, 106.

³ A pszichológiai aspektus fontosságára hívta fel a figyelmet a regény műfajában: LUKÁCS György *Az eposzeia és a regény* című írásában = L. GY., *A regényről*, i. m., 28. és 34.

⁴ Toót H. Zsolt, *A szuverenitás kockázatai: Oravecz Imre a díjak odaítéléséről és a száműzöttség alakváltozásairól* (riport); <http://hetivalasz.hu/kultura/a-szuverenitas-kockazatai-6868/> (hozzáférés: 2013. 10. 23.).

A magyar irodalom Amerika-képe

Ah, Amerikába csak ott túl a tengeren,
ott van az élet...⁵

Azaz vajon korábban irodalmunkban írtak-e már (az Amerikába történő) kivándorlás témájáról, s azt mekkora történeti hűséggel és milyen aspektusból tették? Arra a kérdésre keressük a választ, hogy Oravecz kivándorlásmodellje és Amerika-képe miben tér el a magyar irodalom korábbi „amerikás” vonulatától.

A huszadik század legjelentékenyebb írói közül a teljesség igénye nélkül Ady Endrét,⁶ József Attilát, Gárdonyi Gézát, Tamási Áront,⁷ Mikszáth Kálmánt⁸ és nem utolsósorban Móriczot is foglalkoztatta a kivándorlás témája, nem egyszer személyes vagy családi érintettség okán.⁹ Oravecz a regényeiről adott interjúbán így fogalmazott: „Azt hisszük, ezt a témát már Móricz elintézte, de semmi sincs elintézve”.¹⁰ A téma az utóbbi száz-százhusz évben folyamatosan „benne volt levegőben,” már a századfordulón is rendkívül népszerű beszédtema volt a társadalom minden rétegében,¹¹ mégis Oravecz Imre volt az, aki a történészek, társadalomtudósok után szépíróként is vállalta, hogy szociografikus mélységben feltárja az olvasók számára a magyar múlt egy igen jelentékeny fejezetét, amelyből alighanem az egész korra is ráláthatunk. 19. század végi Magyarországon nagy néptömegek nem láttak maguk előtt jövőt. Ez „pusztító társadalmi betegséghez”, azaz a hazából való elvagyódáshoz majd visszavagyódáshoz vezetett. Ennek az ellentmondásnak és traumának a feldolgozása Markó Béla szerint máig hiányzott nemzeti önismeretünkől: „s ez a hiány nem irodalmi vagy művészeti kérdés, ez egyszerűen magyarázat arra, hogy máig nem értjük sem az első világháborúban való részvételünket, sem a Tanácsköztársaságot, sem Trianont”.¹² A „kivándorlás-versek” közül József Attila *Hazám* című szonett-koszorú negyedik darabjának egyik mondata szállóigévé vált. A költő „kitántorgásnak” nevezte a „néma forradalmat”¹³ vagyis a tömeges migrációt.

⁵ Babits *Mozgófénykép* című verséből. BABITS Mihály *Összegyűjtött versei*, Budapest, Osiris, 1999, 38.

⁶ „A »kevesen vagyunk« tudatból eredő sajátos érzékenység és az úri Magyarország gyűlölete, a változásokért kiáltás ösztönözte Ady Endrét a kivándorlás víziójának megjelenítésére” az *Úlj törvényt, Werbőczy* című versében: „Úgy elfogy a magyar, / Mintha nem lett volna.” PUSKÁS Julianna, *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban*, Budapest, Akadémiai, 1982, 148–149.

⁷ Tamási Áron legtöbbet az Ábel-trilógia harmadik részében, az *Ábel Amerikában* című regényben írt az Újvilágról. Tamási Virginia állam egyik városkájában, feltehetően bányász rokonai hívására életének három esztendejét az Egyesült Államokban töltötte, anélkül, hogy amerikai magyarrá lett volna. *Tamási Áron amerikai versei*, illetve *Tamási Áron amerikai leveleiből* = VASVÁRY Ödön, *Magyar Amerika*, Szeged, 1988.

⁸ Mikszáth legismertebb könyvei közül a *Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényben tűnik fel a kivándorlás témája Tóth Mihály az Amerikában meggazdagodott és hazatért „kiflikirály” alakján keresztül.

⁹ Móricz Zsigmond öccse, Móricz Dezső „ismeretlen körülmények között” vándorolt ki Amerikába. VASVÁRY Ödön, *Magyar Amerika*, i. m., 148.

¹⁰ *A rendőröktől a mai napig ideges leszek*, Varga Betti beszélgetése Oravecz Imrével, *Kötte-fűzve*, Az Origo kulturális blogja, Megjelent: 2013. augusztus 2-án; <http://kottefuzve.posttr.hu/interju-oravecz-imre> (hozzáférés: 2013. 10. 23.).

¹¹ „Minden túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a századforduló idején már divattá vált a kivándorlásról beszélni és írni.” RÁCZ, i. m., 1980, 142.

¹² MARKÓ Béla, *Amerikások: Oravecz Imre könyvéről*, Bárka 2013/4, 91.

¹³ Kovács Imre 1938-ban *Néma forradalom* címmel írt könyvet a kivándorlásról. Érdekes, hogy Vitányi Iván az európai történelmet úgy modellezi, mint 1648–1968 között „forradalmak” majd „válságok” ciklikusan ismétlődő folyamatát: VITÁNYI Iván, *Maja fátyla: Hogyan éljük meg a válságokat? = Eredeti válságfelhalmozás: Összeomlás*

Sok urunk nem volt rest, se kába,
birtokát óvni ellenünk
s kitántorgott Amerikába
másfél millió emberünk.¹⁴

Oravecz regényeiből viszont az derül ki, hogy a kivándorlás nem erőtlen menekülés volt, hiszen a tengerentúli munkavállaláshoz – amit anyagi gondjaikon enyhítő átmeneti megoldásként képzelt el a kivándorlók zöme – komoly elszántság, bátorság és nem utolsósorban anyagi háttér szükségeltetett. Az is némileg újdonság Móriczhoz képest, hogy Oravecz két regényében nem a szegényparasztságról, hanem a módosabb rétegről, a tekintélyes birtokkal rendelkező parasztpolgárságról ír.¹⁵ Az *Ondrok gödrében* a még húszas évei elején járó István szigorú, kegyetlen zsugori apja elől menekülve dönt úgy, hogy családjával még az ezredforduló előtt, tehát a legnagyobb hullám kezdete előtt elindul az Újvilágba. A legelső kivándorlók már az 1848–1949-es forradalom és szabadságharc leverése után megindultak Amerika felé. A migrációs hullám körülbelül az első világháborúig tartott, tetőpontját pedig a 20. század első évtizedében érte el.¹⁶ Magyarországról Amerikába 1849 és 1916 között körülbelül 2 millió fő vándorolt ki, az Egyesült Államok bevándorlóinak 6%-a érkezett Magyarországról. A visszavándorlást is tekintetbe véve – 1899 és 1907 között az Európából kivándorlók 39%-a visszatért hazájába¹⁷ – tehát József Attila nagyjából pontos adatot nevezett meg.

A történelem referenciájának kérdése

A művészetnek is célja a valóság fölfedezése,
s tömör elemzése éppúgy, mint a tudománynak.¹⁸

A kivándorlás jelensége adatokkal igazolható „történelmi tény”.¹⁹ Ebből következően olvasóként egy valós eseménysorozatról szóló regénytől elvárhatjuk, hogy bármennyire fikció ne tekintsen el teljesen önnön referenciáitól – így a regények értékelésekor nem kerülhetjük meg a történelmi hitelesség kérdését. Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy csak elviekben beszélhetünk valós történelmi kontextusról. A „történelemről” nem a valóság és az igazság egyedüli letéteményeseként, hanem mint absztrakcióról és elvont fogalomról beszélhetünk. Éppen ezt a jelenséget, vagyis a ténylegesen megélt és történelemkönyvekben elbeszélte történelem közötti szakadékot karikírozza Oravecz Imre a *Halászóember* című kötetében

vagy átalakulás, szerk., MISZLIVETZ Ferenc, Szombathely–Budapest, Savaria University Press, MTA PTI, 2009. 11–15. (különösen: 14.).

¹⁴ József Attila összes versei, Budapest, Osiris, 2005, 495.

¹⁵ Akitet Móricz Oravecz szerint „okkal, ok nélkül többnyire felfuvalkodott, korlátozott, önző, kényúrnak láttat”. MÉNESI Gábor, *A regényírás állandó készenléte kíván: Beszélgetés Oravecz Imrével*, Bárka, 2013/4, 79.

¹⁶ Rác István a kivándorlásról írt könyvében a jelenséget az 1849–1914 közötti időszakban vizsgálja. RÁCZ, i. m.

¹⁷ RÁCZ, i. m., 230., 232.

¹⁸ NÉMETH László, *Regényírás közben* = N. L., *Megmentett gondolatok*, Budapest, Magvető Kiadó és Szépirodalmi Könyv, 1975, 291–303 (295).

¹⁹ „Ami problémamentes a múlttal kapcsolatban az történelmi tény”. Frank R. ANKERSMIT, *Hat tézis a narratívista történetfilozófiáról* = *A történelem poétikája*, szerk. THOMKA Beáta (Narratívák, 4), Pécs, Kijárat, 2000, 111–120 (112).

a *Oravecz János 1848. március 15-én* című prózaverssel. A versben a forradalom kitörésének napja nemhogy „pirosbetűs”, de semmiben sem különbözik egy másik dolgos hétköznaptól. „Ükapám [...] azt is csak évek múlva tudja meg, / hogy Kossuth felszabadította, / mikor valószínűleg felszabadítják, / és éppen Óhutánál vált meg egy erdőrészt, / de Petőfiről nem hall egész életében”.²⁰ A „történelem története” vagyis az adatokon, szikár tényeken túli megállítások, magyarázatok már nem tekinthetők matematikai értelemben véve „egzaktnak”,²¹ s be kell látnunk, hogy maga az úgynevezett „történelem”, sőt a történelemtudomány is kénytelen folyton újraírni önmagát, s állandó önreflexióra szorul.²² A közelmúlt irodalomelmélete és főleg az irodalomtudományon túlmutató szellemtudománnyá növvő narratológia képviselői²³ foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy a történettudomány – nézőpontjainak és módszereinek változatossága miatt – bizonyára jellemezhető narratív szabályszerűségekkel,²⁴ ezért mindeképpen érdemes foglalkozni a történelem és az azt interpretáló művészet közötti összefüggések elemzésével.

Egy regénynek – akár a kivándorlás szépirodalmi narratívájaként – nem lehet feladata, hogy egy adott kérdésről „abszolút tudást” képviseljen. Azonban maga a téma és Oravecz rendkívül alapos kutatómunkája – hiszen Oravecz „átképezte magát olajbányásznak”²⁵ a regény kedvéért – arra indíthatja a tanulmányírókat és az olvasókat is, hogy a regény háttérét is meg akarják ismerni. A történelmi forrásdokumentumokat, illetve a regény cselekményének idejében keletkezett, a magyar kivándorlásról szóló írásos anyagokat tanulmányozva, érdemes megfigyelnünk, esetleg „ellenőriznünk”, hogy a regényíró miként rendezi el²⁶ és értelmezi a tényeket, adatokat, mert így a regényíró sajátos nézőpontját is jobban megérthetjük. Ezzel a tágabb antropológiai vagy kultúratudományos szemlélettel próbálhatjuk bevonni néhány megjegyzés erejéig a történelemtudomány, a szociológia és a szociálpszichológia egyes, a kivándorláshoz kapcsolható kutatási eredményét.²⁷

²⁰ ORAVECZ Imre, *Halászember, Szajla, Töredékek egy faluregényhez (1987–1997)*, Jelenkor, 2006, 150–151.

²¹ „Sokak szerint még az *egzaktnak* tudományok sem mentesülhetnek a narrativitás szabályai alól.” (...) A „történettudományi szöveg is narratíva, mely nem függetlenítheti magát szerzőjének személyiségétől, a történettudomány műfaji kánonjától, a kor mentalitásától, politikai mozgalmaitól, világképétől.” BIRÓ Béla, *Az elbeszélés egyetemes-sége = Narratológia*, Kolozsvár, Scientia, 2004, 10–11.

²² A történelemtől a mai napig mindenki a valóság „elfogultságoktól mentes, hű és igaz” elbeszélését várja el, de „vajon urai vagyunk-e [...] az ábrázolás érdekében felhasznált nyelvnek? GYÁNI Gábor, *Narrativitás és jelentésgeneráló retorikai elemek a történetírói diskurzusban = A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*, szerk. RÁKAI Orsolya, Z. KOVÁCS Zoltán, Budapest–Szeged, Gondolat–Pompeji, 2003, 78–95 (94).

²³ Itt elsősorban Paul Ricoeur nevét kell megemlíteni, aki számos írásában részletesen foglalkozott a történelem és a fikció szétválásának és kereszteződésének kérdésével, amelyek folytonos helycseréjük révén és az idő refigurációival együtt alkotják meg az emberi időt. Például *A történelem és a fikció kereszteződése* című tanulmányban = Paul RICOEUR, *Válogatott irodalomelméleti írások*, Budapest, Osiris, 1999, 354–372.

²⁴ Ezeknek a szabályszerűségeknek az egyik megközelítését képviseli az ún. „metaforikus narrativizmus” vö. ANKERSMIT, i. m.

²⁵ PAPP Sándor Zsigmond, *Átképeztem magam olajbányásznak*, Népszabadság, 2013. január 23; http://nol.hu/kultura/20130123-atkepeztem_magam_olajbanyasznak-1361339 (hozzáférés: 2015. 04. 09.).

²⁶ „A narratív értelmezés nem tudás, hanem a tudás elrendezése.” ANKERSMIT, i. m., 115.

²⁷ Doris Bachmann-Medick értelmezésében az irodalomtudomány antropológiai fordulata lehetséges kiutat kínálhat az irodalom tudományterületének „válságából” is. „Az irodalomtudomány az irodalomnak mint kulturális reprezentációs formának a kutatásával találja meg a helyét a kultúratudományok diskurzusában. [...] Az irodalom [...] valamely rajta kívül álló „dolog”, a kultúra reprezentációja: *ábrázolás*.” HÁRS Endre, *Antropológia és irodalom – van a között? = Antropológia és irodalom. Egy új paradigma keresése*, Debrecen, Csokonai, 2003, 13–14.

(Mikro)történelem és a fikciók kapcsolata *A források a szépirodalom és a két Oravecz-regény összevetése*

Nagyon valószínű, hogy a huszadik század háborúinak, kataklizmáinak keserű tapasztalatából adódóan a történelemtudomány részben elfordult attól, hogy a múltat holisztikus igény-nel vagy kizárólag politikatörténeti módszerekkel közelítse meg. Ezért az úgynevezett mikrotörténeti kutatások a huszadik század hatvanas éveitől Európában, sőt Amerikában is megélénkültek.²⁸

Ebben az értelemben a magyar kivándorlók sorsának krónikája egy jelentékeny és sokfelé ágazó mikrotörténeti szálát képvisel az egész Európát érintő²⁹ nagyobb történelmi válságjelenség szövetében: a kivándorlást előidéző okok egy tágabb értelemben vett makrotörténeti válságra mutatnak. Szilágyi Márton vetette fel, hogy a mikrotörténeti szemlélet az irodalom számára hasznos lehet. Sőt, ha az anyag megköveteli, érdemes a kulturális antropológia, illetve a mentalitástörténet eredményeivel szélesíteni az irodalomtörténetész által használt forrásokat.³⁰

A következő alapkérdéseket tartjuk lényegesnek: (1) Melyek a kivándorlást kiváltó okok? (2) Melyek az érvek mellette, (3) milyen életmódváltás történik Amerikában, (4) mi rettentheti el a kivándorlástól az otthon maradottakat és végül, milyen (5) következményekkel jár mindez az anyaországra nézve?

A kivándorlás okai

„A magyarnak föld kell!”³¹

„Kivágják a fát is, ha férges a díjó,

El kell onnan menni, ahol lakni nem jó”.³²

Móricz Zsigmondnak a honfoglalás millenniumán játszódó³³ *Betyár* című regénye utolsó lapjain azokat a kivándorlókat látjuk, akik elkeseredetten menekülnek a „koplaltató föld-ről”, mondván, a haza ott van, ahol kenyerüket meg tudják keresni. „Úgy megyünk neki a világnak, semmink sincs, csak a két öklünk. [...] Olyan világba megyünk, barátaim, ahol nincsenek grófok, nincsenek hercegek, mert ott csak munka van, és minden ember egyforma.

²⁸ Vö. Hans MEDICK, *Mikrotörténelem = A történelem poétikája*, i. m., 55. „Ez az irány a történettudománynak azt a paradigmáját kérdőjelezi meg, amely olyan »nagy, átfogó, centrális történeti folyamatok« szempontjai alapján írja meg a történelmet, mint az iparosodás, a modernizálódás, az újkori állam és nemzetképződés folyamata.” *Uo.*, 57.

²⁹ Az öreg kontinens számos népét érintette a tömeges emigráció problémája. „1901–1910 között – amikor a magyarországi kivándorlás a csúcspontját érte el – az összlakossághoz képest egész Európában a kivándorlás szempontjából számba jöhető 16 ország közül Magyarország a 8–9. helyre sorolható.” A 20. század első évtizedében legtöbben Olaszországból vándoroltak ki és Magyarországnál több embert veszített például Norvégia és Írország. RÁCZ, i. m., 230. Továbbá PUSKÁS, i. m., 59.

³⁰ SÁNDOR Iván idézi Szilágyi Márton gondolatait. *Semmi sem tilos, „csakis a hazugság és a család”* = S. I., *A regény jövője*, Budapest, Krónika Nova, 2002, 176.

³¹ PERÉNYI Béla, *A kivándorlás irányítása és hasznosítása*, Budapest, Ifj. Nagel Ottó Könyvkereskedése, 1904, 11.

³² Részlet Gózon István verselgető parasztköltő irkalapjairól a Néprajzi Múzeum kéziratárából = DÁNIEL Ferenc, OROSZ István, *Ah. Amerika! Dokumentumok a kivándorlásról, 1896–1914*, Budapest, Gondolat, 1988. 28.

³³ „Ezer esztendő is kevés volt arra, hogy nekünk csak egy hétre való ételmet is adjon...” MÓRICZ Zsigmond, *Betyár*, Budapest, Gabo, 2008, 264.

Kiveszünk együtt egy farmot. Szántunk-vetünk, ne féljeteK, falut építünk magunknak az erdőben. Magunk törjük fel a földet. Nem jön ránk a hatóság, hogy a föld nem a tiétek, hanem az özvegyasszonyé.”³⁴

A századforduló és a Nyugatos írók képe a tipikus kivándorlóról többnyire az „éhség ostarától” kergetett, urai által kivéreztetett, nincstelen földműves alakjával feleltethető meg. (A polgári réteg kivándorlóinak másik jellegzetes „amerikás” motívuma például a gazdag amerikai nagybácsi alakja).³⁵ A jelenség azonban ennél jóval összetettebb volt a valóságban. Egyfelől valóban nyomor és valamiféle Eldorádó vágyképe űzte Amerikába az embereket, de sok más lelki tényező, mint például a hiszékenység, szabadságvágy, kíváncsiság, kalandvágy is belejátszott abba, hogy a kitelepedés népmozgalommá szélesedett.³⁶ Perényi Béla a New York-i Magyar Menház alapítója szerint ugyanakkor maga Kossuth is azt vallotta, hogy a kivándorlók nem elsősorban a megélhetés miatt mentek el szülőhazájukból.³⁷

A kivándorlással kapcsolatban a magyar politikai elit későn eszmélt fel, ugyanis a századfordulóig nem igen foglalkoztak a kérdéssel, az első ezzel kapcsolatos szigorító törvény csak 1903-ban született, ám azután a jelenséget többnyire károsnak tartották.³⁸ Ugyanakkor tisztázták, hogy olyan mértékű népmozgalomról van szó, amit külső eszközökkel megállítani nem, legfeljebb kezelni lehet. Például a röghözkötés mint megoldási javaslat még a hivatalos fórumokban sem jelent meg, kivétel természetesen ebben a kérdésben is akad.³⁹ Az 1908-ban megjelent *Társadalomtudományi Egyesület Emlékirata az amerikai kivándorlás és visszavándorlás tárgyában* című dokumentum szerzői beismerik a magyar politika felelősségét a kivándorlás fokozódásában.⁴⁰ A probléma orvoslásának esélyeit – mivel a téli foglalkoztatás és házi kézművesség és háziipar növelésében, a birtokszerzés megkönnyítésében, pénzintézet és gazdahitel intézményében, a hazafias és szociális irányú nevelésben látják; a visszavándorlást pedig az irat szerint az Amerikába kiküldött papok, lelkészek segítségével a vallásos érzület fenntartásával próbálták előmozdítani.⁴¹ Azt sem felejtethjük el, hogy a hajótársaságoknak, bankoknak, kivándorlási ügynököknek komoly üzletté vált a kivándor-

³⁴ MÓRICZ, *Betyár, i. m.*, 263.

³⁵ Például HARSÁNYI Zsolt *Az amerikai nagybácsi* című karcolatában, vagy ZILAHY Lajos *A tarhonyagyáros* című elbeszélésében.

³⁶ „Hírlapok és más kiadványok is sűrűn rendelték cikkeket a kivándorlás motivációinak tárgyában, vagy közölték – a maguk álláspontját a kivándorlásról. [...] A clevelandi *Szabadság* című lap 1909-es levélpályázatából idézve: »Habár nem nélkülözök semmit, mégsem az az ember vagyok, akinek lennem jogom van. Így furakodott a lelkembe lassanként a kivándorlás vágya.« (John Szabó, Chicago III) »Látni szerettem volna a felhőkarcolókat, az óriási gépeket, amikről oly sokat tanultam és élvezni szerettem volna egy kis szabadságot, amikről annyit hallottam« (Louis Teichner, New York).” *„Egy szívvel két hazában”: Az amerikás magyarok, 1895–1920*, vál. és szerk. Albert TEZLA, Kathy Elaine TEZLA közreműködésével, Budapest, Corvina, 2005, 58–65.

³⁷ PERÉNYI, *i. m.*

³⁸ Vannak olyan források is, amelyek a kivándorlás pozitív hozadékaira is felhívják a figyelmet. Például Szilvek Lajos szerint az ideiglenes kivándorlás hasznos lehet az államnak a visszatért kivándorlók „szélesebb látóköréből és munkaedzettségéből” adódóan. SZILVEK Lajos, *Kivándorlás*, Esztergom, Buzárovits, 1903, 24.

³⁹ „A röghözkötés egyik leghatásosabb ellenszere a kivándorlásnak!” – írja Báró LÉVAY Lajos, *Kivándorlás és városaink pénzügyeinek rendezése*, Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvény Társaság, 1907, 12.

⁴⁰ „A közel múlt állami és társadalmi politikájának sok sajnos tévedése és nem kisebb számú mulasztása ezt a természetes folyamatot nagy mértékben gyorsította, fokozta és beteges áramlatokkal complikálta.” *A Társadalomtudományi Egyesület Emlékirata az amerikai kivándorlás és visszavándorlás tárgyában*, Budapest, 1908, 3.

⁴¹ Vö. VÁRDY Béla, VÁRDY HUSZÁR Ágnes, *A magyar vallási élet gyökerei Amerikában a századforduló idején* = V. B., V. H. Á., *Újvilági küzdelmek: Az amerikai magyarság élete és az óhaza*, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi, 2005, 169–179.

lás. A Tisza István által aláírt *Cunard* hajótársasággal kötött szerződés révén állami érdekké vált, hogy évente 30 000 kivándorlót biztosítson Magyarország az USA számára.⁴² A *Kaliforniai fűrj* narrátora mindezt a következőképpen foglalja össze: „A magyar kormány az útra-
kelők tömegei láttán egy idő után valóban érdeklődést mutatott a kinti magyarok sorsa iránt. Távozásuk okának megszüntetéséért továbbra sem tett ugyan semmit, viszont szerette volna, ha előbb utóbb valamennyien hazatérnek.”⁴³

1914-ben A *Kivándorlási Tanács Iratai* című dokumentumban Mailáth József, a Tanács elnöke olyan gazdasági vagy közigazgatási problémákat vázol fel okokként, mint a közterhek növekedése, a földaprózódás, a rendezetlen telekkönyvi és birtokviszonyok, a rossz tagosítás és arányosítás, az uzsora és a drága, az alsó néprétegek számára nem elérhető jogszolgáltatás.⁴⁴ Magyarország számára különösen nagy veszteséget jelentett, hogy a kivándorlók „munkabíró, munkálkodni és dolgozni kívánó, életrevaló s az országra nézve nagy értéket képviselő felnőtt férfiak” köréből kerültek ki.⁴⁵

Oravecz két regényében a történelmi források alapján – a módosabb parasztpolgárok szempontjából – tipikusnak mondható kivándorlás-történetet mutat be. Az *Ondrok gödré*-nek apafigurája a módos, tehetséges, később bíróvá is kinevezett gazdálkodó, János azzal szembesül, hogy bármilyen erőfeszítéseket is tesz, nem tudja felvenni a termelési versenyt az uradalmakkal, nagyüzemekkel – „a köménymagnak leáldozott. Lement az ára, lenyomta a kialakult verseny”.⁴⁶ A regényből megtudjuk, hogy a Monarchia létrejöttének köszönhető időszakos fellendülés után, a szabad piacgazdaság révén a külföldi áru betörése is leszorította a magyar termények árát: „a kormánynak az árba nincs beleszólása, verseny, szabad kereskedelem van” – mondja a Jánossal vitatkozó falusi tanító.⁴⁷ Ezeken felül a parasztság hatalmas adóterheket kénytelen fizetni: „Ahhoz értenek, beszédni a pénzt, kiszedni az ember zsebéből!”⁴⁸

Az *Ondrok gödré*-ben az ipari forradalom okozta változás szimbóluma a gőzhajtású cséplőgép, amelyet János részesek munkáját is bevonva bérbe ad a szomszédos falvakba. Megjelenését azonban sokan baljós előjelnak tekintik, sőt a nők kifejezetten félnek tőle. „Nem véletlenül nevezték el tüzesgépnek és hozták összefüggésbe a pokollal, hiszen miként abban, ebben is tűz égett, és ijesztően sistergett, fújtatott, csattogott.”⁴⁹

A cséplőgép motívuma kapcsán fel kell figyelünk arra az apróságnak tűnő momentumra is, hogy a masina az Amerikába disszidált Kossuth Lajos közvetítésével érkezett Magyarországra.⁵⁰ István, aki háborúságban áll apjával, éppen a gép kezelésében, technikai, mecha-

⁴² A hajótársaságok közül az Adria és a Menetjegyiroda állami szubvenciót élvezett. RÁCZ, i. m., 218.

⁴³ ORAVECZ Imre, *Kaliforniai fűrj*, Jelenkor, 2012, 216.

⁴⁴ MAILÁTH József, *Kivándorlási Tanács Iratai, 1914. március hó 5., 6., és 7. napján tartott szakértekezlet tanácskozásai és eredményei*, Budapest, Kivándorlási Tanács, 1914.

⁴⁵ SZENTIVÁNYI, i. m., 9. Ugyanakkor megjelenik a kivándorlás szakirodalmában az a nézet is, mely szerint a kivándorlók nagy része főleg a háború közeledtével a katonaság elől szökve hagyta el az országot. Vö. KRÍZA Ildikó, *Az életmód és a kultúra változása az amerikai magyaroknál*, MTA I. Osztályának Közleményei, 32(1980), 251–271.

⁴⁶ ORAVECZ Imre, *Ondrok gödre (Az álom anyaga, első könyv)*, Pécs, Jelenkor, 2007, 177.

⁴⁷ *Uo.*, 83.

⁴⁸ *Uo.*, 84.

⁴⁹ *Uo.*, 179.

⁵⁰ Kossuth rövid ideig foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Amerikán belül egy magyar államot kellene létrehozni. VASVÁRY, Kossuth „magyar állam” terve Amerikában, = *Uő, Magyar Amerika*, Szeged, 1988, 77. Lincoln elnök is kiállt a magyar szabadságharc ügye mellett, 1849. szeptember 6-án Springfieldben „magyar gyűlést” rendeztek. *Uo.*, 87.

nikai tudásának fejlesztésében talál hozzá képest kitörési pontot, mivel „szereti a szerszámokat, gépeket, vasszerkezeteket, mindent, ami vasból van [...] nem tanulta, de van érzéke hozzá”.⁵¹ Vagyis a gőzcséplő és a gépek közvetítői egy másik szellemiségnek, ami később meghatározza majd István életét. A cséplőgép másutt is megjelenik szimbólumként a magyar irodalomban. Móricz külön fejezetet szentel neki *Tűzesgép* címmel az *Életem regényében*: „Ez a gépfelrobbanás volt a nagy titok, ami fél életen át elkísért.”⁵² Bánki Éva *Esőváros* című családregegye, amely egy felvidéki parasztszalad történetéről szól, szintén cséplőgép-robbanással kezdődik.⁵³ Árvaiék hitelt vesznek fel a gőzcséplőre, ami nem váltja be a hozzá fűzött reményeket, hiszen a gép felrobban és a visszafizetése miatt el kell adniuk földbirtokaik egy részét, ami János számára a legnagyobb értéket jelenti.

Érvek az amerikai munkavállalás mellett

„Amerika aranybányák hazája
/ Sült galamb száll minden ember szájába”⁵⁴

A leginkább csábító tényezők, amelyeket a kivándorlási ügynökök és a hazaküldött pénzüszszegek is azonnal érzékelhetővé tesznek, a bérek közötti különbség,⁵⁵ a demokratikus(abb) munkaviszonyok és a „munka becsülete”. Az „Újvilágban a munka nem szűgyen”.⁵⁶ Nem a regényben, hanem ismét a *Halászóemberben* olvassuk az Amerikát megjárt, képzeletbeli nagyapa szavait: „Ohióban a vasgyárban [...] Rendesen megfizették meg emberszámba vették az embert. Becsülték, / aki dolgozott és megbízható volt, aztán nem lépett be / a szakszervezetbe. Volt látszatja a munkának, meg eleje / meg vége. Az ember fajront után kimosakodott, tiszta ruhát / húzott és ment haza, mint egy úr”.⁵⁷

További érv még a kivándorlás mellett, hogy Amerikában a munkás nincs kitéve a hivatal packázásainak, s annak a megalázó bánásmódnak, ahogyan a Monarchiában a parasztoakat kezelik. A Társadalomtudományi Egyesület által kiadott dokumentum egy némileg eufemizáló mondata szerint a „visszajöttek régi hazájukban igen gyakran nem tudnak újból hozzászokni ahhoz a ridegséghez, mellyel hazánk egyes vidékein a munkaadók és hatóságok

⁵¹ ORAVECZ, Ondrok... i. m., 338.

⁵² MÓRICZ Zsigmond, *A tűzesgép = Életem regénye*, 113–124. és az *Üzleti sors* című fejezetekben Oraveczhez hasonlóan, a nemzedékek és korszakok közötti változás jelképeként ábrázolja a cséplőgép-problematikát. Az apja számára idegen szuggesztív egyéniség, aki adósságra vesz egy új cséplőgépet, és felvállalja vele az egész Alföldet. (11., 119.) „De a gép felrobbant.” (123.) „Az üstökös farka végigsepert az Alföldön, a tüzes gépek sorra robbantak, pusztultak, mert nemcsak az apámé; akkor az volt a szokás... A búzaár leesett nyolc forintról ötre...” 131.

⁵³ BÁNKI Éva, *Esőváros*, Budapest, Magvető, 2004. A történet elején a hétesztendő kislánynak a bátyja vándorol ki Amerikába és gyerekként átéli az ominózus cséplőgép-robbanást is: „a levegő a hirtelen robbanástól megdermedt, és tudtam, egy pillanat alatt semmivé lesz minden”. 13.

⁵⁴ DÁNIEL Ferenc, OROSZ István, *Ah, Amerika! Dokumentumok a kivándorlásról, 1896–1914*, Budapest, Gondolat, 1988, 30.

⁵⁵ Az ipari bérek az USA-ban minimum három-négyszeresen haladták meg a magyarországi kereseteket. Puskás Julianna a kivándorlás történetének egyik legavatottabb kutatója ezt a kérdést könyvének *A kereseti lehetőségek közötti különbségek, a „pull”-tényezők jelentkezése* című fejezetében foglalja össze. PUSKÁS, i. m., 95–98.

⁵⁶ VÁRDY Béla, *A hazai nyomor és az Amerika-láz = Magyarok az Újvilágban: Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története*, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága–Anyanyelvi Konferencia, Budapest, 2000, 215.

⁵⁷ *Nagyapám úgy dönt, hogy végleg kivándorol* című prózavers. ORAVECZ, *Halászóember*... i. m., 278.

a munka embereivel bánnak”.⁵⁸ Oravecz ezt a jelenséget a visszavándorló Paja nagybácsi történetén keresztül mutatja meg: „Nem úgy alakulnak a dolgai, ahogy tervezte, ahogy szeretné. Vett földet, felújította felszerelését, gazdálkodik, de nem jut ötről, a hatra. Megfojtják a sok adóval, meg lehetetlenné teszik a sok össze-vissza értelmetlen rendelettel, előírással, megkötéssel. Továbbra is úgy bánnak a parasztemberrel, mint a kutyaival”.⁵⁹ A demokratikusabb bánásmód tekintetében emlékezetes jelenet, amikor István találkozik a toledói vasgyár igazgatójával, Mr. Readonnal. István addig nem látott főnökét elhízott egyházi előljárók mintájára képzel el. Legnagyobb meglepetésére azonban egy fiatal, ingujjra vetkőző fiatalemberrel találkozik, aki barátságosan kezét fog vele és az amerikai állampolgárság felvételére biztatja: „Haladéktalanul adja be az első papírját, és legyen honfitársam minél előbb. Nem bánja meg. A törvény előtt így is egyenlők vagyunk, de úgy más. Úgy minden lehetőség nyitva áll ön előtt”.⁶⁰

Életmódváltás, életszínvonal növekedés

Kertész Gyula belügyminiszteri tanácsos 1910-es írásában kiemeli, hogy az addig nyomorgó földművesek számára különösen vonzó, hogy Amerikában a munkásnak minden nap telik húsról – a *Kaliforniai fűrj*-ben erre is van utalás: „Borjúpörkölt volt nokedlivel. Otthon csak akkor ettek ilyet, ha borjút vágtak és az ritkán esett meg”.⁶¹ (A úgynevezett *burdosház*-ban egyébként is sokkal gazdagabb és táplálóbb menüt kaptak Amerika új lakosai, mint amihez otthon hozzászoktak).

További érv volt a távozásra, hogy a kivándorló a bérét levonás nélkül kapta meg – Amerikában csak ingatlanadó létezett – ezenfelül úrnak is címezik őt megszólításokban.⁶² Ezek a megállapítások Oravecz regényében szépen követhetők. Bemutatja a főszereplő polgárosodását is – kommunikációjukban, öltözködési és evési szokásaikban. Magázásról tegezésre váltanak, Anna népies fejkendőjét felváltja az elegánsabb kalap és rövidebb szoknyát kezd viselni, enyhén magas sarkú csatos cipővel (ünnepnapokon); István nyakkendőt, mellényt, zseborát, *bejcklit* (kerékpárt) sőt *motorbejcklit* vásárol magának. Anna végig háztartásbeliként dolgozik a regényben, munkavállalásáról – a gyermekek nevelése érdekében – férje hallani sem akar. Ez is nagyrészt fedi a történészek megállapításait, hiszen a korszakban az emigránsfeleségek legfeljebb részmunkaidőben vállaltak a háztartáson kívüli munkahelyet.⁶³

Oravecz részletesen érzékelteti azt a bizonyos, nagyon összetett, a kivándorlókra jellemző életrealitást is, amiről John Bodnár könyvében olvashatunk.⁶⁴

⁵⁸ A Társadalomtudományi Egyesület Emlékirata az amerikai kivándorlás és visszavándorlás tárgyában, Budapest, 1908, 8.

⁵⁹ Hasonló problémáról olvasunk Móricz *Csendes esőben* című novellájában. A hazatérő, amerikai viszonyokhoz szokott, Bálint nevű szereplő nem hajlandó a rektornak dolgozni, amíg az nem szól hozzá „egy-két jó szót”. Móricz, *Csendes esőben* = *Amerika! Amerika! Magyar írók novellái Amerikáról, az amerikai emberről, és az amerikai magyarokról*, vál. Kőrössi P. József, Budapest, Noran Könyvkiadó Kft., 2002, 312.

⁶⁰ ORAVECZ, *Kaliforniai fűrj*, i. m., 167.

⁶¹ *Uo.*, 37.

⁶² KERTÉSZ Gyula, *A kivándorlás szabályozása*, Budapest, Várnay és fia Könyvkiadóhivatala, 1910., 9.

⁶³ John BODNAR, *In The Transplanted: A History of Immigrants in Urban America*, Bloomington, Indiana University Press, 1985, 79.

⁶⁴ BODNAR, i. m., 215.

„Sokszor azt hittük a pokol fenekén járunk.”⁶⁵

A parasztkból ipari munkássá lett kivándorlók élete „állandó veszélyben forgott”.⁶⁶ Tamási Áron Ábelje „új és különös világ poklos műhelyeivel” jellemzi Amerikát. Dutka Ákos, aki 1905-ban utazik ki az Egyesült Államokba, egy felhőkarcoló vasszerkezetén találva magát, az ipari munkások szenvedéseinek tanújaként szintén azt írja: „ide jutottál a pokol tornácának acélparkányára”.⁶⁷ A források is alátámasztják, hogy a gyári munkakörnyezet rendkívül balesetveszélyes, egészségtelen volt. Sem jogvédelemben, sem orvosi ellátásban nem részesültek a munkások.⁶⁸ „A bánya- és kohószerencsétlenségek szinte mindennaposak voltak, amelyek ezeket öltek, nyomorítottak, bénítottak meg, tettek özvegyvé vagy árvává idő előtt. Sőt, voltak olyan esetek is – így például a pittsburgi *Homestead* acélművekben –, amikor a reménytelenül összeégett, de még mindig életben levő szegény magyart egyszerűen bedobták az olvadt acélmasszába, hogy örökre eltűnjék minden porcikája, s azzal együtt minden bűnjel és felelősség. Ezek az összeégett, majdan semmivé vált egyszerű emberi testek edzették, nemesítették, erősítették Andrew Carnegie iparmágnás kohóiból származó acélt nagy Amerikában. Beleépültek az abból készült hidakba és felhőkarcolókba, mint egykoron Kőműves Kelemen hites feleségének, szerelmes hitvesének teste magas Déva vára falaiba.”⁶⁹ Ezeket a jogtalanságokat, haláleseteket a *Kaliforniai fürj*-ben a főszereplő ismerősi körébe tartozó magyar munkások történeteinek keresztül ismerjük meg. Oravecz valós eseményre alapozva⁷⁰ írja le például Zavecz Konrád esetét, aki a folyékony vastól megégett, majd amputált karjának elfertőződése miatt halt meg. „Kórházba kellett volna vinni, de az orvos nem járult hozzá, mondván, hogy jobb helyen van otthon. Az igazi ok azonban az volt, hogy a kórházi kezelés költségét a gyárnak kellett volna állnia és azt így kerülték el”.⁷¹ De utalhatunk az ennél is pusztítóbb balesetre, amikor az egyik kohó – vezetői gondatlanságból adódóan – először *dzsampon*, majd felrobban. A valószínűleg valóban megtörtént pittsburgi esetet⁷² Bolla Gedeon, István egyik munkatársa meséli el a regényben: „Szóltak az illetékes munkavezetőnek, hogy le kellene állítani, de az nem csinált semmit [...] az előírást megszegve nem

⁶⁵ *A kivándorlás áldozata* című röpiratból, Rózsa Kálmán és neje Népkönyvtára, Budapest V. évf. I. szám, 19.

⁶⁶ ORAVECZ, 2012, 217.

⁶⁷ DUTKA ÁKOS, *A nagy kaland*, Budapest, Magvető Könyv, 1959, 168.

⁶⁸ „Az életveszélyes körülmények között, alacsony bérért robotoló munkások számára az egyik legriasztóbb körülmény a gyári balesetek megdöbbentő gyakorisága volt. Az egész iparosodott világban, az amerikai iparban volt a legmagasabb az üzemi balesetek száma.” TEZLA, *i. m.*, 246.

⁶⁹ VÁRDY B., *i. m.*, 399. Ugyanezt az esetet még hajmeresztőbb történetekkel színezve ecseteli *A kivándorlás áldozata* című röpirat, Rózsa Kálmán és neje Népkönyvtára, Budapest V. évf. I. szám, 19–26.

⁷⁰ Oravecz annyira követi a forrást, hogy még az áldozat nevét sem teljesen változtatja meg. Albert Tezla könyvében olvashatunk Kilburg Konrád balesetéről. Megsérült a karja, amit az orvos amputált. A seb erősen bűzlött. A beteg kezdettől fogva hajlandó lett volna kórházba menni, de a doktor azt mondta, minden allright, csak szedjen orvosságot (állítólag hashajtót írt fel neki) és a beteg „jobb helyen van otthon”. Konrád másnapra meghalt. TEZLA, *i. m.*, 259.

⁷¹ ORAVECZ, *Kaliforniai fürj i. m.*, 201.

⁷² A statisztikák szerint 1880–1900 között: 35 ezer halálos baleset történt. 1906–7-ben egyedül Pittsburg körzetében 526 munkás halt meg üzemi balesetben. TEZLA, *i. m.*, 246. Albert Tezla egy másik, chicagói balesetről is ír, idézve egy helyi újság sorait: „Ha ezek közül valamelyik meghal, testét bedobják az olvasztókemencébe és ott elég.” *Hearst's Chicago American*, 1902 május 18, 4. Idézi TEZLA, *i. m.*, 257.

vizsgálták át a kohót rendszeresen.” [...] „Meghalni pedig nem heten haltak meg, hanem huszonnégyen, közülük tízen magyarok, csak eltitkolják”.⁷³

Szimbólumnak is tekinthetjük ezt a motívumot, hiszen a baleset folytán Amerika „nagy olvasztótégelyének” (amely metafora egy irodalmi műből „vándorolt át” a politikai közbeszédbe) egyik kohója nemcsak a munkás nemzetiségét, hanem az életét is elveszi. A regényben huszonnégy ember haláláról értesülünk, akiket kegyeletsértő módon otthagytak a „kiömlött, megszilárdult acélban, amelyet azóta velük együtt beolvasztottak”.⁷⁴ Hasonló expresszivitással számol be az amerikai munkaviszonyokról Füst Milán is: „Megdöglenni: ez csak annyi volt akkor miközöttünk, bányászok között, mintha valaki azt mondja: jojcakát”.⁷⁵ Sőt, Móricz Amerikát megjárt, hazájába visszatérő hőse, Bálint, az amerikai gyárakat egyszerűen „vágóhidnak” nevezi.⁷⁶

Következmények az anyaországra nézve

A legkevesebbet a *Kaliforniai fűrj*ben a kivándorlás utáni otthoni helyzet alakulásáról tudunk meg. István és Anna csupán levelekből, újsághírekből értesülhet az otthonhagyott családtagok sorsáról, illetve visszatérő honfitársaikról. „Sok a munka, kevés a látszatja, pedig dolgoznak, mint az állat.”⁷⁷ Azonban itt ragadhatjuk meg a legmarkánsabban a különbséget a kivándorlás témáját is érintő Oravecz előtti magyar szépirodalom és az Oravecz-művek tematikájában. Gárdonyinál, Tamásinál, Móricznál, sőt Zilahynál, Dutkánál mindig az anyaország marad fókuszban, és Amerika csak *ahhoz képest* jelenik meg, míg Oravecznél Amerika fogalma már önértelművé válik. A *Kaliforniai fűrj*ben Magyarország képe egyre inkább elhalványul – habár István gyakran álmodik szülőföldjével –, jól érzékelhető az óceánnyi távolság, amelyben az otthonról érkező hírek egyre nehezebben érthetővé, szinte szürreálisá válnak. Talán az előbb említett fókusz-különbségnek is köszönhető, hogy az Oravecz előtti szépirodalmi művekben Amerika szinte mindvégig rossz, sőt démonikus arcát mutatja. A legjellemzőbb motívumok ezek közül az embertelen munkatempó, vagy a kizsákmányolt munkás figurája. Móricz *Itthon* című novellájában azt írja: „nem dolgozik otthon annyit az igásbarom, mint itt a magyar ember...” Móricz *Csendes eső* című elbeszélésében a rokkant, munkától teljesen elcsigázott, élőhalott visszavándorlót így jellemzi: „Végzetlen kimerültséggel lépked tovább. Az összes izmai elernyedtek, a feje a legkisebb gondolatot nem bírja váltani. Cél és akarat nélkül lépked, még körülfigyelni sem bír maga körül a régen várt jó itthonban [...] nem leli helyét sehol. Nem bír heverni, nem bír megállni, nem bír élni”.⁷⁸ Ugyanez a Móricz-hős ugyanakkor az Amerikában megszerzett öntudatából adódóan már nem hajlandó kívágni a rektor fáját, amíg az nem szól hozzá egy-két jó szót.⁷⁹ Gárdonyi *Bódi meg a huga* című novellájában hasonlóan olvashatunk: „Az az öt esztendő, amit a szénbá-

⁷³ ORAVECZ, *Kaliforniai fűrj* i. m., 242.

⁷⁴ *Uo.*, 242.

⁷⁵ FÜST Milán, *Az idegen = Amerika! Amerika! ... i. m.*, 211.

⁷⁶ MÓRICZ, *Csendes esőben = Amerika! Amerika! ... i. m.*, 308–309.

⁷⁷ ORAVECZ, *Kaliforniai fűrj* i. m., 361.

⁷⁸ MÓRICZ, *Csendes eső ... i. m.*, 306.

⁷⁹ *Uo.*, 312.

nyában töltött, megöregítette.”⁸⁰ Vagy Zilahy *A tarhonyagyáros* című novellájában: „annyira sehol sem nyúvik el az embert, mint itt, Amerikában...”⁸¹

A nem irodalmi források kiemelik a hadierő csökkenésének veszélyét, a családok szétbomlásának erkölcsi veszélyeit is.⁸² Ismét Móricznál, az *Itthon* című novellában a kivándorló hazatérve „három gyerekkel többet tanált, mint ahányat hagyott”.⁸³ A források sokszor emlegetik a visszatérőkben rejlő politikai veszélyt is. Ugyanis belőlük lesznek a legjobb kivándorlási (zug)ügynökök (mint például Dutka Ákos regényében a már New Yorkban nevelkedett Szekulesz Ernő).⁸⁴ A hivatalos forrásokban a visszatérők úgy jelennek meg, mint akik „meg nem értett amerikai eszméket hozzák forgalomba itt, ahol az alsó rétegek haladása egyelőre csak fokozatos lehet”.⁸⁵

Letelepedés Amerikában: siker vagy kudarc?

„Jól teszi, ki farmot vesz, bölcsen, / Mert ott kincset éri meg az agglét,
[...]

Vissza a földre, jó testvérek! / A természet bájos ölébe!

Isten azért adá a földet, / Hogy magyar ember azt művelje!”⁸⁶

István és Anna sohasem fogják elfelejteni az *ókontrit* és szívükben mindig megmarad a furcsa, fájó érzés: „mintha elvesztettek volna valamit”. Istvánt és Annát mély kötődésük magához a földhöz, a *természethez*, és ezen keresztül magához az élethez teszi képessé, hogy megszeressék új, választott hazájukat, anélkül, hogy „szívüket kicserélnék”. Ehhez képest elkeseredett átoknak tűnnek György János sorai: „Hanem a szívnek ez a kicserélése ugyanabban az emberben lehetetlen: a magyar hazának felnőtt korukban Amerikába vándorolt és ott megtelepedett fiai sohasem fogják az eldobott magyar hazafiság helyett az igazi amerikai hazafiságot megszerezhetni [...] lelkük lealacsonyúl, mert élettevékenységeknek a durva gazdaságin kívül, alig marad fenn más ösztöne”.⁸⁷ A *Kaliforniai fürjből* az derül ki, hogy az iménti állítás legalábbis a regényszereplőkre biztosan nem igaz. Ugyanis Oravecz szereplői a saját maguk erejének kipróbálása, a harc végigharcolása közben öntudatlanul is megisme-

⁸⁰ *Amerika, Amerika! ... i. m.*, 321.

⁸¹ *Uo.*, 198. A *Halászóemberben* az *Amerikás keserve* című versben olvashatunk hasonlórlól: „Kincsekkel meg-rakodva mentem el fálumból legénykoromban, / üres kézzel tértem meg öregemberként.” ORAVECZ, *Halászóember... i. m.*, 313.

⁸² Például Puskás Julianna megemlíti, hogy a kivándorlás legintenzívebb szakasza a társadalom „feminizáló-dását” is magával vonta. Az 1910-es népszámlálási adatok szerint a nők többete 200 000 főre, vagyis több mint a duplájára emelkedett 1900-hoz képest. PUSKÁS, *Kivándorló...*, i. m., 109.

⁸³ MÓRICZ, *Csendes eső ...*, i. m., 342.

⁸⁴ GRÜNWARD József, *A magyarországi kivándorlás és csökkentésének módjai*, Budapest, 1907.

⁸⁵ *A Társadalomtudományi Egyesület Emlékirata az amerikai kivándorlás és visszavándorlás tárgyában*, Buda-pest, 1908, 19.

⁸⁶ Hornyik Gergely texasi magyar farmer *Vissza az ősfoglalkozáshoz!* című verse 1913 decemberében jelent meg az Illinois államban megjelenő Árpádihoni Kertészlapban. TEZLA, i. m., 229–230. (Árpádihonban magyarok által alapított számócatelep volt.)

⁸⁷ GYÖRGY János, *Kivándorlás Amerikába*, h. n., 1910, 26.

rik az Újvilágban azt a „durva gazdasági” érdeken túlmutató eszményt, amelyet az Egyesült Államok *ethos*ának is nevezhetünk⁸⁸ és amelyről a Rousseau-t követő amerikai Thoreau ír.

Field [...] elégedetlen és úgy érzi, elfecsérli az életét, pedig amikor Amerikába jött, egyebek közt az is csábította, hogy itt az ember mindennap ehet teát, kávét, marhahúst. De az *igazi* Amerika az az ország, ahol jogodban áll olyan életmódot folytatni, amely lehetővé teszi, hogy mindezeket nélkülözd, ahol az állam nem próbál meg rákényszeríteni, hogy hozzájárulj az effélek használatából közvetve vagy közvetlenül, de menthetetlenül következő rabszolgaság, háborúk meg egyéb fölösleges kiadások fenntartásához.⁸⁹

A regény végén, amikor István és Anna – mint Antaios, a görög mitológiai alak – ismét kapcsolatba kerülnek a földdel, életszeretük igazán erőre kap. A növénytermesztés és az állattartás örömei hozzák meg számukra az öregkori élet derűjét, és ekkor tudnak sorsukba végleg belenyugodni a sok veszély, veszteség és küzdelem után. A *Kaliforniai fűrj* főszereplő házaspárja megéli azt az eredetileg máshogy tervezett, de végül mégiscsak beteljesülő álmot, hogy közösen, saját birtokukon gazdálkodhassanak.

Az igazi amerikai hazafiságot csak a kivándorlók második generációja fogja megszerezni. Ők azok, akik már nem akarnak földet művelni, de a magyar beszédet is negligálják. Mint ahogy István fia, Imruska is polgári foglalkozást választ magának, s a többi gyerek sem hajlandó visszatérni az *ókontriba*. Ezzel ellentétben Tamásinál és Gárdonyinál szinte példabeszédszerűen jelenik meg a hazához hű és az erőszakos, anyagi tékozló fiú konfliktusa.

Tamási Áron *Két kicsi magyar* című novellájában két testvér lelke „az anyag és a szellem harcát” jelképező, következő párbeszédben ütközik meg: „– Hát szégyeld, hogy nem tudsz magyarul olvasni.” – Hát te is szégyeld, hogy nem tudsz autót hajtani.” [...] – „Időlopásra jók a könyvek [...] Evvel nem keresel egy fél dollárt sem.” Végül az idősebb fiú egy nagy ütéssel „tanítja meg” Magyarországon nevelkedett öccsét Amerikára: „Most ott van, egye meg a könyveit, megtanítottam Amerikára!”⁹⁰

Gárdonyi *Aggyisten Biri* című regényében hangzik el a következő párbeszéd, ahol a Magyarországra visszatérő Pali beszélget egy másik kivándorolt gyermekével a kint összegyűjtött vagyon sorsáról. „– Szép nagy földet is vehetnél rajta. – Prabebli. De minek a nekem? Én úr leszek itt. Kapok én miszt is, gazdagot”.⁹¹

Az is nagyon beszédes, hogy a kivándorlás ábrázolásának melyek azok a momentumai, amelyeket Oravecz feltűnően elhanyagol. Legszenbetűnőbb ezek közül az, hogy Árvaiékat egyáltalán nem jellemzi, hogy politikai ideológiák mentén gondolkodjanak a hazájukról vagy akár nemzeti identitásukról. Nem tartják gyermekeik számára áthagyományozandó értéknek például népdalaikat, táncaikat, vagyis saját „kultúrájukat” sem. Számukra talán ezért sem magától értetődő, hogy a külhoni egyleti életben vegyenek részt, belépjenek szakszervezetekbe, vagy gyerekeiket mindenáron magyar iskolába járassák. Anna identitásában a vallás

⁸⁸ Érdemes mindezt összevetni Czesław Miłosz véleményével is. Czesław MIŁOŚZ *A Nyugat agóniájáról* = Cz. M., *Szülőházam, Európa*, Kalligram–Vigilia, Pozsony–Budapest, 1993, 153.

⁸⁹ Henry David THOREAU, *Walden: A polgári engedetlenség iránti kötelességről*, Budapest, Fekete Sas, 2008, 162. Az igazi Amerika homlokegyenest ellenkező történelmi fejlődés eredménye, mint a múlt akármelyik korszakának uralkodó Magyarországa. Ez az igazi Amerika az egyéni szabadság és emberi méltóság eszméiből nőtt naggyá”. Borsody István *Igazi Amerika* című írásából. BORSODY István, *Amerikai évek*, Budapest, Osiris, 2000, 21.

⁹⁰ TAMÁSI Áron, *Két kicsi magyar = Amerika! Amerika! ... i. m.*, 293–294.

⁹¹ GÁRDONYI Géza, *Aggyisten Biri!*, Budapest, Dante Kiadás, é. n., 53.

és az emberi kapcsolatok meghatározóak, István magához a földhöz és tágabb értelemben a természethez kötődik, ezen keresztül tudja érzékelni a szabadság, a munka, a szerelem, a szeretet, vagyis mindezek sajátos vegyületeként jellemezhető „haza” fogalmát. István számára a természet jelenti azt a helyet, ahova kimenekül minden nehéz döntése előtt, másrészt ahol feltöltődik és majdhogynem szakrális élményeket él át.⁹² A szereplőknek ezen a szinte panteista természet-imádatán egyáltalán nem kell meglepődnünk. Oravecz egyik „szellemi iránytűjének” tekinthetjük Thoreaunak a francia Rousseau és az amerikai Emerson eszméit követő könyvét, a *Waldent* (beszédes az is, hogy Oravecz az Élet és Irodalomban *Walden* címmel jelentetett meg közéleti tárgyú publicisztikákat), ami a Walden-tó partjára magányosan kivonuló főszereplő elbeszélésében a „Természet nagy testvériségét” ünnepli és az emberi civilizációt csak mint szükséges rosszat kezeli. A *Kaliforniai fűrj* főszereplő-párosa is akkor ér révbbe, amikor nyugdíjas éveikben „kivonulnak a civilizációból”, legalábbis kiszabadulnak a városi munka gépezetéből.

Összefoglalva tehát az eddigieket, Oravecz regényei valóban szociografikus mélységben és nagyfokú hitelességgel ábrázolják a kivándorlás témáját. Mint láttuk, számos szépirodalmi mű született a kérdésben, ám azok fókusza a magyarországi helyzet maradt; eddig egyetlen mű sem követte ilyen részletességgel a kivándorlók amerikai életét és beilleszkedését. Oravecz hasonló megközelítésben írta meg regényeit, mint ahogy azt Kosáry Domokos történész 1942-ben vetette fel. Egy olyan könyvet kellene írni „Magyar Amerikáról,” amely „megbékíti a sorssal”; s melyben a kivándorló élete „nem a sors véletlen és kegyetlen incidense”.⁹³

Záró gondolatok

A történetmesélés a narratív pszichológusok szerint az emberi gondolkodás egyik formája,⁹⁴ s legfőbb célja kapcsolatot teremteni az események között. A narratívum végtelen változatosságban mindenhol jelen van. Bármilyen eszmény fizikailag megsemmisülhet, de elmesélésén keresztül tovább létezik, pontosabban maga a történet, ami létezik és folytatódik. Dregoly-nak, egy szajlai határrésznek az emlékét István Kaliforniában próbálja újraépíteni. Többé válik azonban egy szőlővel teleültetett földdarabka emlékének is. Az István és János eszményét jelentő Dregoly-jelenségben talán Oravecz éppen magáról a mindent átszövő, folyton újjászülető „végtelen történetről”, vagyis a narratívumról beszél, amikor azt valami „felülről áradó erőnek, delejnek”, „embertől független, anyagtalan kisugárzásnak nevezi, amely beléje hatol, átjárja, nála magasabb és mindennél hatalmasabb [...] s ami azt sugallta neki, hogy ennek az egésznek [...] a földi létnek értelme van, s bár véges, mégis érdemes élni”.⁹⁵ Ezt az oravecki Dregoly-jelenséget párhuzamba állíthatjuk azzal az Ottlik által megfogalmazott dickensi regényépítő modellel is, amelyet „valódi szeretet jár át”, és ami „átsugárzik” [...]

⁹² Vö. KOLOZSI Orsolya kritikájával: István „ha döntés előtt áll, vagy fel kell dolgoznia valamit (apja, gyermekei halála, új gyermek születése) a természethez fordul”. Bárka, 2013/4, 86.

⁹³ *Az amerikai magyarság 1941-ben* című cikket idézi PUSKÁS, i. m., 48.

⁹⁴ „A »világiasabb« gondolkozási forma az *elbeszélő mód*, amely az életszerűséggel igazolja magát és nem az igazság élethűség kialakítására törekszik”. Vö. László János idézi Jerome Brunert. LÁSZLÓ János, *A történetek tudománya: Bevezetés a narratív pszichológiába*, Budapest, Új Mandátum, 2005, 96.

⁹⁵ ORAVECZ, *Ondrok...* i. m., 132.

„a valaki más által teremtet (részvéttelen) világmindenségbe beleteremti a maga részvételét, független jelenlétét.”⁹⁶

Oravecz vállalkozása a kivándorlás traumájának megírására pedig azért nagyon fontos számunkra, mert identitásképző.⁹⁷ képes újraépíteni az egyéni és közösségi sors „történelemtudatát,”⁹⁸ vagyis önmagunk és történelmünk megértését segíti. Németh László szavaival: „mi reprezentálhat teljesebben és hatásosabban egy népet, mint egy regény?”⁹⁹ Arra a kérdésre, hogy mi a haza és az otthon, Oravecz hősei éppen hazától való elszakítottágukban tudnak válaszolni, saját öntudatuk az „idegennel”, a „másikkal” való összevetésben keletkezik.

Oravecz Imre történelmi tényeken alapuló, azokat esztétikai minőséggé átdolgozó elemzett regényei megfelelnek a Czesław Miłosz felállította írói erkölcs követelményeinek is:

Látni és leírni annyi, mint képzeletben újrateremteni valamit.” [...] Az ember kötelességének csak akkor tesz eleget, ha igyekszik pontosan rekonstruálni azt, ami volt, megtisztítva a múltat a hazugságoktól és a maszkoktól.¹⁰⁰

ESZTER MOLNÁR

„HERE YOU MUST LIVE AND DIE”?

The problem of the historical faith and the remapping of the ‘staggering out’ topos in Imre Oravecz’s emigration novels

This paper presents Imre Oravecz’s two emigration novels from two aspects. The first viewpoint entails historical documentation; and the second deals with the image of America in Hungarian Literature. *Ondrok gödre* (2007) – the first volume of the novel – is set in the village of Szajla, in the north of Hungary, at the time of the Industrial Revolution. It depicts all the happiness and suffering of a peasant-family. István, who is the main protagonist of the novel, does not come from the lowest social class. Although his father is quite wealthy, István can hardly find the way to start his own independent life. The storyline of *Ondrok gödre* focuses on understanding the motivation of migration. Not only does the reader learn about the protagonist’s family, childhood, young character, his love and marriage, but the work also offers a glimpse into a very complex psychological process which makes István decide to leave his country with his family.

The novel *Kaliforniai fűrj* is already set in America and narrates the story of the immigrant-family’s life as well as the stories of many other fellow sufferers’s who emigrate from

⁹⁶ OTTLIK Géza, *A regényről = A regényről*, szerk. SZERDAHELYI István és ÜNGVÁRI Tamás, Kossuth, 1986, 160.

⁹⁷ Az idegenségtapasztalat, a haza, a kivándorlás és az identitás összefüggéseiről további szempontokkal szolgál LÁNG Gusztáv, *Kivándorló irodalom* című könyve, illetve LÁSZLÓ János, *Társas tudás, elbeszélés, identitás* című összefoglalása is = *A társas tudás, modern szociálpszichológiai elméletei*, Scientia Humana/Kairosz, 1999.

⁹⁸ A történelemtudat definíciójáról ld. JÖRG RÜSEN, *Történeti gondolkodás a kultúráközi diskurzusban = A történelem poétikája*, i. m., 204.

⁹⁹ NÉMETH, i. m., 303.

¹⁰⁰ SÁNDOR Iván idézi Czesław Miłoszt: SÁNDOR, i. m., 168.

the Austro-Hungarian Monarchy to the „Land of Plenty”, the United States. The image which depicted America in Hungarian Literature was quite unfriendly before Oravecz’s novels especially in the first decades of the 20th Century when a great majority left the country. This image of America in the works of Géza Gárdonyi, Endre Ady, Attila József, Zsigmond Móricz and Lajos Zilahy presents a frenzied place, a hostile desert both in the physical and in the psychological sense. These writings depict the iron foundries where Hungarians as if they were in hell drudge all day.

„Whether you are blessed or beaten by fate/ You must live or die here.” Every Hungarian knows and has engraved these lines from the „Anthem” by Mihály Vörösmarty into their hearts. Even today this poem has a strong influence on how negatively Hungarian people think about the question of emigration. Loyalty to the homeland has always been a very important topic of several discussions. Imre Oravecz depicts emigration in an authentic and unprejudiced way. His novels are supported by some factual knowledge, through the protagonist’s struggles the novel brightens up the ethos of America without unnecessary slogans and moralization.

ELTŰNT KULTÚRÁK NYOMÁBAN

Krizeológia és kulturális relativizmus
Márai Sándor *Istenek nyomában* című útirajzában

Válság-tapasztalat és utazási kultúra

Az első világháború és az azt követő társadalmi, gazdasági, politikai megrázkódtatások élménye meghatározó ösztönzője volt a nyugati értékrend, ezzel együtt az utazási kultúra '20-as '30-as évekbeli átalakulásának.

Az előző nemzedékek szilárd világképének, értékrendjének felbomlása töréspontot jelel a nyugati országok társadalomtörténetében és történelmi tudatában: a háborús idők és a későbbi zavaros évek során felnőtt nemzedék tagjai másképp látták a világot, más értékeket vallottak, mint szüleik, így a 19. századi fejlődés-hitű optimizmus, romantikus-hazafias eszmények, patetikus retorika sokszor éles elutasítása jellemezte őket. George Orwell visszaemlékezése szerint Nagy-Britanniában „1918-ra így minden negyven évesnél fiatalabb férfi rossz szemmel nézett az öregebbekre, a harcok nyomán támadt háborúellenes hangulat pedig hovatovább mindenféle ortodoxiát és tekintélyt tagadó, általános lázadássá szélesedett. A fiatalság körében sajátos kultusz – az öregek gyűlöletének kultusza – dívott. Olybá tűnt: egyedül az öregek »túlhatalma« okozza az emberiség összes baját, és lassan Walter Scott regényeitől a Lordok Házáig minden fennálló, jól bevált intézmény gúny tárgyává vált, csak mert az »öregek« jó véleményrel voltak róla. [...] A forradalmi hangulat persze utóbb azokra is áterjedt, akik a harchoz még túl fiatalok voltak, így a középiskolák fiatalságára is. Akkoriban mindannyian egy új kor felvilágosult teremtményeinek képzeltek magunkat, akik mérészen elvetik a levitézlett »öregek« reánk erőszakolt dogmáit.”¹ A húszas évek során fellépő fiatal írók életérzését alapjaiban határozták meg az olyan új szellemi hatások, mint Oswald Spengler relativista kultúrfilozófiája, vagy T. S. Eliot víziója *Átokföldjéről*. Jean Cocteau, Aldous Huxley, Evelyn Waugh és társaik műveiben kulcsszerepet kap a nyugtalan, kaotikus, magából kifordult világ ironikus, karikázó újraalkotása; a viktoriánus tekintélyelv, tragikus pátosz és érzelmesség helyébe lépő könnyed gúny; ugyanakkor az élet árnyoldalainak felvillantása, a nyomor és az értelmetlen pusztulás gyakran groteszk megjelenítése sem idegen tőlük. Samuel Hynes ezzel kapcsolatban a korabeli angol irodalmi élet jellemző bon mot-ját idézi: „A romantikus pásztorköltészet hagyománya, ahogy valaki mondta, meghalt a nyugati fronton.”²

¹ George ORWELL, *A wigani móló*, ford. LÁZÁR Péter, Budapest, Cartaphilus, 2001, 155–156.

² Samuel HYNES, *The Auden Generation: Literature and Politics in England in the 1930s*, New York, The Viking Press, 1976, 24.

Az új írónemzedék látásmódjára mindemellett az utazás Joyce, Thomas Mann és kortársaik által új formába öntött mítosza is jelentős hatást gyakorolt. Elődeik humanista tanulmányútjaival szemben számukra egyszerre életformát, tudatállapotot, valamint az önvizsgálat és társadalom-analízis legfőbb eszközét is jelentette a térbeli, időbeli és kulturális átmenetiség élményét hordozó helyváltogatás. „1928-tól 1937-ig nem volt állandó otthonom és olyan vagyonom, ami ne fért volna el kényelmesen egy hordár targoncáján. Folyamatosan utaztam Angliában és külföldön” – írja az ifjúsága vándoréveire visszaemlékező Evelyn Waugh.³ Az angol író szavai szerint „[e]zek voltak azok az évek, amikor Peter Fleming úr a Góbi sivatagba ment, Graham Greene úr a libériai hátszágba; Robert Byron [...] Perzsia romjaihoz. Hátat fordítottunk a civilizációnak.”⁴ Ami mindennek a hátterében állt, az az elvágyódás gesztusa a háborús trauma helyszínéről, a romos és szűk Európából; valamint a nyugati civilizáció emberének regenerációs vágya és szellemi erőforrás-gyűjtése az ősi kultúrák földjén. Paul Fussell megállapítása szerint a korszak irodalmi műveinek egyik legfontosabb retorikai alakzata az utazás metaforája, mely a költészetben és a regényirodalomban egyaránt meghatározó jelentőségűvé vált,⁵ de az irodalmi útirajz műfajának korabeli népszerűsége is ezzel hozható összefüggésbe. Az ekkor már világszerte ismert és sokak által példaképnek tekintett André Gide útirajzai, a *Kongói utazás* (1927), a *Visszatérés a Csád-vidékről* (1928), majd a *Visszatérés a Szovjetunióból* (1936) mellett, illetve azok nyomán a '20-as évek második felétől olyan könyvek láttak napvilágot, mint André Maurois: *Amerikai napló* (1939); Graham Greene: *Utazás térkép nélkül* (1936); Evelyn Waugh: *Waugh Abesszíniában* (1936) című művei, melyek egy sok tekintetben abszurd, kiismerhetetlen, kaotikus világ vízióját vetítették olvasóik elé. Casey Blanton megfogalmazása szerint „Waugh, Greene-nel és Robert Byron-nal együtt a korszak utazási irodalmának nagyjaivá váltak azáltal, hogy olyan könyveket írtak, melyek az irónia révén alapjaiban kérdőjelezték meg a széthullott modern világ normáit.”⁶

A magyar társadalom számára a háborús összeomlás – ha lehet mondani – a nyugat-európai népek krízistapasztalatánál még sokkalta tragikusabb élményt jelentett, mivel a történelmi Magyarország felbomlása, valamint a forradalmak, az egymást váltó vörös- és fehérterror váltóláz-szerű traumái kísérték. „Igen, nemzedékem rögtön valamilyen borzalmas May Károly-regény kellős közepén kezdte az életet; a gyermekkor arany napja leáldozott, a denevérek eltűntek, repülőgépek és világító rakéták jelentek meg az égen. Az évjáratot az iskolapadok közül vitték el a háborúba. [...] Nemzedékem soha nem érezte a rejtettséget és bizonyosságot, mely eltöltötte apáink lelkét” – írja ezekről az évekről a visszaemlékező Márai Sándor.⁷ A tizenéves fejjel megélt trauma után azonban Márai és kortársai – többek között Szerb Antal, Halász Gábor, Németh László, Hevesi András, Illyés Gyula, Cs. Szabó László – valódi európai tájékozottságra tehettek szert, mivel a húszas évek konszolidációjának szabadabb légkörében mindannyiuk személyes fiatalkori élményét jelentette-jelenthette a kontinens és a nagyvilág. A kortárs Cs. Szabó szavaival „Európát elvarázsolt gyerekszobának néztük. [...] Hallatlan könnyedséggel utaztunk, kimentünk a pályaudvarra, s már arra ocsúd-

³ Evelyn WAUGH, *When the Going was Good*, Harmondsworth, Penguin Books, 1959, 7.

⁴ *Uo.*, 8.

⁵ Paul FUSSELL, *Abroad: British Literary Traveling between the Wars*, London–New York, Oxford University Press, 1980, 50–64.

⁶ Casey BLANTON, *Travel Writing: The Self and the World*, New York–London, Routledge, 2002, 21.

⁷ MÁRAI Sándor, *Kassai őrzárát*, Budapest, Helikon, 2000, 38–40.

tunk, hogy az edinburghi várhegyen Jósika Miklós szellemárnyát üzzük. Legtöbbünk titkos mintaképe Casanova volt, útban Lisszabon és Pétervár közt.”⁸ A századelőn született írók egyik legjellemzőbb műfaja itthon is az útirajz, mely kötetlenségénél fogva alkalmasnak bizonyult a magyarság legfontosabb társadalmi, történelmi és egzisztenciális kérdéseinek felvetésére, és a ’20-as évek végétől a ’40-es évek végéig tartó húsz év során a reformkor után ismét meghatározó műfajjá lépett elő a magyar irodalomban.

„A Vándorévek nemzedékének” – ahogy Szerb Antal nevezte kortársait⁹ – egyik legjelentősebb képviselője a magyar irodalomban Márai Sándor, aki ekkoriban a Közel-Kelet, illetve Nyugat-, és Közép-Európa országait egyaránt beutazta, s élményeit az *Istenek nyomában* (1927), a *Napnyugati őrző* (1936), a *Kassai őrző* (1941), és az *Európa elrablása* (1947) című műveiben örökítette meg. E művek közül a továbbiakban Márai legkorábbi útirajzát vizsgálom, a keleti utazás hagyományainak és a korszak európai válságérzékelésének kontextusában.

„... az elmúlt tébolyodott évtized kortársi szemtanúja...”: a Nyugat fia Keleten

Az *Istenek nyomában* Márai Sándor első, huszonhét évesen publikált útirajza, melyben 1926 tavaszán tett, Egyiptomot, Palesztinát, Libanont és Szíriát, valamint Török- és Görögországot átszelő, végül Itáliát is érintő utazásának állított emléket. Ez a szerző első olyan kötete, melyet már első emigrációjából való hazatérésére készülve, kifejezetten a magyar közönség számára írt, és a későbbiekben is vállalt: „az utat egy vonalban magyar publicista még nem tette meg; s ezért is merem hinni, hogy talán nem maradna a könyv minden siker nélkül” – jegyezte meg indulása előtt Heltai Jenőhöz írt levelében.¹⁰

A fiatal Márait „a válság tudata indította útnak”, állapítja meg az elbeszélés gyakori önmegszólító formuláit értelmezve Lőrinczy Huba,¹¹ az *Istenek nyomában* narrátora azonban saját egzisztenciális válságtudatát kezdettől egy kollektív érzésvilágba oldva szólaltatja meg, általa a háborús nemzedék frusztrációjának is hangot adva. Már a marseille-i hajóra szállás pillanataiban megállapítja: „...ez a tiltakozás nem is személyi, valahogy nem is én vagyok sértődött, hanem az elmúlt tébolyodott évtized kortársi szemtanúja az, aki felkapaszkodott még erre a hajóra, de nem búcsúzik Európától, nem integet, nem vár semmit, és nem haragszik senkire, s egy pillanatra az az érzése, hogy hazamegy Ázsiába és elszakad Európától, ahol végeredményben becsapták, megcsalták, kifosztották és megrontották.”¹² A háború után francia tulajdonba került egykori német kivándorlóhajó, a Cap Polonio pedig – fedélzetén a németből franciává lett elzászi pincérrel – maga is, „mint egy darab Elzász”, a poszt-traumás identitásvesztés jelképévé válik.¹³ Márai művében a közelmúlt európai eseményei a ké-

⁸ Cs. SZABÓ László, *Búcsú a vándorévektől* = Cs. Sz. L., *Kis népek hivatása*, Budapest, TTKF–Kortárs, 2005, 24, 26.

⁹ Szerb Antal, Cs. Szabó László = Sz. A., *Mindig lesznek sárkányok: Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák* 2, Budapest, Magvető, 2002, 499.

¹⁰ Vö. Rónay László, *Márai Sándor*, Magvető, Budapest, 1990, 52. (Eredetileg: Márai Sándor Heltai Jenőnek, Párizs, 1926. március 6.)

¹¹ Lőrinczy Huba, *Egy spengleriánus nyugati Keleten: Istenek nyomában* = L. H., *Ambrustól Máraihoz: Válogatott esszék, tanulmányok*, Savaria University Press, Szombathely, 1997, 269.

¹² Márai Sándor, *Istenek nyomában*, Helikon, Budapest, 2011, 15–16.

¹³ Uo., 17.

sőbbiekben is csak közvetetten, a kollektív tudatalattiban jelen lévő traumatikus emlékekre való utalások, váratlanul felvillanó párhuzamok képében törnek a felszínre: „Ezek a furcsa, nehéz évek” – írja például a mű elején, míg betlehemi monológjában a társadalmi megváltást kínáló eszmék mártírjaira gondolva, mégis talányosan így fogalmaz: „Meghalt az emberiségért... furcsa szó, nehéz íze van. Nevek jutnak eszembe, amint itt állok, emberek nevei, akik a közelmúltban meghaltak az emberiségért.”¹⁴ A háborús és forradalmi évek személyes és egyben nemzedéki tapasztalatairól való hallgatása azonban – a későbbi „regényes életrajzhoz” hasonlóan – minden szónál jelentőségteljesebb, mivel „a század gyermekének” elbeszélte önazonosságát és a külvilágra tekintő perspektíváját alapvetően határozzák meg a kollektív trauma emlékei. Terek és idősikok: a jelen és a múlt; a testközelből látott, de mégis idegen keleti és a válságba jutott saját európai identitás folyamatos szembesítése jellemzi az elbeszélői nézőpontot, melynek során néha részletesebben is kibont egy-egy párhuzamot. Az egykori birodalmi főváros, Konstantinápoly utcáit járva például így elmélkedik: „A válság, melyet ez az óriási város átél, sok jelében hasonlít Budapest válságára. De Törökországnak van Ankarája, ahol az új élet készül; Magyarországnak nincsen. Törökországnak vannak újtörökjei, Magyarországnak csak elszegényedett magyarjai vannak. Új-Törökország rendkívül ügyes keleti politikával tökélet kovácsolt Trianonból, Magyarország tönkrement bele.”¹⁵

A válságtudat nyomán az elbeszélői nézőpont alapvető meghatározója az irónia, a közelmúlt tapasztalataiból táplálkozó nagyfokú politikai realizmus, valamint az európai kolonializmust legitimáló nemzeti diskurzusokkal és általában mindenfajta ideologikus narratívával szembeni szkepszis. „Ki az a mi?” – teszi fel magában a kérdést a párizsi külügyminisztériumban, a Szíria „pacifikálása” mellett többes szám első személyben indulatosan érvelő külügyi referens szavait hallgatva. Később az elbeszélő a világnézeti dogmatizmus általános érvényű elutasítására talál ürügyet a palesztinai szamaritánusok elzárkózó életét látva, akiknek szigorú valláserkölcsi normáit végső következményeiket tekintve a modern fajelméletekkel állítja párhuzamba. A „barbár” szíriai drúzok hírhedt kegyetlensége pedig „elavultnak” tűnik európai szemmel nézve, hiszen tankok, repülőgépek, vegyi fegyverek helyett rövid karddal támadnak ellenségeikre. Ugyanakkor a nihilizmus mégis távol áll az elbeszélőtől: őszinte csodálattal fordul a belülről vezérelt, maguk meghatározta célokért küzdő emberek felé. Ilyen az egyiptomi fáraósírokat kutató Carter, aki nem törődve a közvélemény ítéletével, „egy élet minden energiáját és szenvedélyét, tudását, tapasztalatát és lelkesedését adta oda” célja elérése érdekében,¹⁶ vagy a sivatagból embert próbáló munkával zsidó otthonot teremtő telepesek. Eközben a történelem hamar múló, viszonylagos igazságaival szemben csak az életet, az önmagát igazoló „nagy szenvedélyt” és – „egy nekikeseredett ifjúság minden meggyőződésével” – a mindenkit megillető emberi jogokat és méltóságot, mint az emberi lét „végső szükségességét” tiszteli.¹⁷

Márai erről a horizontról értelmezi újra a keleti zarándokút régi toposzát, amennyiben nála is a goethei „Hegire”, a „menekülés” színtere a vágyott keleti világ. Goethe *Nyugatkeleti Díván* (1814–1815) című versciklusának legelső költeménye az arab „hedzsra” szó franciás formáját viseli címéül, s ezzel a költő keleti világba való vágyakozását szimbolizál-

¹⁴ *Uo.*, 11, 130.

¹⁵ *Uo.*, 192.

¹⁶ *Uo.*, 43.

¹⁷ *Uo.*, 102–103.

va hosszú időre megadta a „mesés Keletről” szóló nyugati irodalmi diskurzus alaptónusát.¹⁸ A német költőfejedelem óta ugyanis számos európai író, költő (többek között Chateaubriand, Lamartine, Nerval, Flaubert) célja az erőforrás-keresés a nyugati civilizáción kívüli világban, így az *Istenek nyomában* műfaját, tematikáját, nézőpontjait tekintve egy rendkívül gazdag európai hagyományhoz kapcsolódik, mely ugyanakkor bizonyos mértékig meg is szabja számára a Keletről elmondható – és elmondandó – jelenségek körét. Edward Said szavaival „senki egy sort sem írhatott le, egyetlen szalmaszálat sem tehetett keresztbe a Kelettel kapcsolatosan anélkül, hogy figyelembe ne vette volna az orientalizmus által kijelölt szellemi és fizikai korlátokat. [...] Bárki, aki a Keletről ír [...], úgy gondolja, hogy olvasója így vagy úgy már találkozott a Kelettel, már valamit tud róla, s írását erre a feltételezett ismeretanyagra építi. Sőt mi több, valamennyi keleti tárgyú munka szorosan kötődik más írásokhoz, azok olvasóközönségéhez, intézményi háttéréhez s végül magához a Kelethez.”¹⁹ Ez a Márai által is megörökölt beszédmod, a nyugati orientalizmus diskurzusa Said szerint voltaképpen a valóságos keleti világot öntötte a nyugatiak számára befogadható, elvárásaikat, érdekeiket és vágyaikat kiszolgáló új formába. „A Kelettel kapcsolatos tudnivalók rendszerében maga a keleti világ nem élő geográfiai valóság, sokkal inkább toposz, idézetek sora, fizikai és szellemi jellemvonások kupaca, mely mintha egy hivatkozásból, egy szövegtörédekből, vagy valakinek a Keletről szóló munkájából, vagy egy korábbi elképzelésből, vagy mindezek keverékéből állt volna elő.”²⁰ Chateaubriand és az őt követő írók ennek megfelelően „a Keletben olyan helyszínt találtak, mely tökéletesen egybevágtott mitikus álomvilágukkal, megértette dédelgetett hőbortjaikat, és megfelelt szellemi elvárásaiknak.”²¹ Keleti utazása során „Flaubert – Jean Bruneau szavát kölcsönvéve – »hazát« keresett a vallások, látomások, a klasszikus antikvitás szülőföldjén”, míg „Nerval Sterne Yorickjához hasonlóan saját érzéseit, álmait kutatta – vagy inkább hajszolta – e tájon.”²² Ilyen előzmények után Márai útirajzában a keleti út a „már megálmodott” álom újrafelfedezéseként nyer értelmet, mely után múlthatatlan szomjúság gyötri az utazót: „Mutasd meg magad, Titokzatos! Engedj közelebb, te nyugodt, te gazdag, te mocskos! Csak egy kortyot abból a bódítószorból, amitől itt olyan nyugodt fénnel csillog az emberek szeme!”²³ Kelet az Ezeregyéjszaka, a varázslat világa, ahol álom és valóság határai elmosódnak a holdfényben vagy a lángoló nap izzásában: „Egy régi mesében vagyok, melyet évezredek előtt kezdtek mesélni, hajnalban, soha nem fejezték be, minden éjszaka újrakezdték, s még ma sincs egészen vége.”²⁴ Jellemző a narrátor igyekezete, melynek során az általa látottakat igyekszik összhangba hozni a Keletről szóló, már megírt fikciós és mitikus narratívákkal – bár várakozásai gyakran meghiúsulnak, mindezt kellő iróniával nyugtázza. Alexandriába érkezve az első ember, akit meglát: „fehér leplekben, vörös tarbusban, feketén áll Aladdin Afrika küszöbén, és óriási lámpát tart kezében, ezt a bizonyos lámpát, mely megvilágítja az Ezeregyéjszaka csodáit.”²⁵ Utóbb kiderül, hogy „Aladdin”, aki társaival felszökött a partot ért hajóra, egy szállodából lopott éjjeliszekrény-lámpát kínál megvételre az utasoknak; miközben a hajót üvöltve megrohanó turbános arab „hordárokban”

¹⁸ Vö. *Jegyzetek*, szerk. LAY Béla = *Goethe versei*, Európa, Budapest, 1972, 378.

¹⁹ Edward W. SAID, *Orientalizmus*, ford. PÉRI Benedek, Európa, Budapest, 2000, 13, 43.

²⁰ *Uo.*, 307.

²¹ *Uo.*, 295.

²² *Uo.*, 312.

²³ MÁRAI, *i. m.*, 144.

²⁴ *Uo.*, 61–62.

²⁵ *Uo.*, 24.

pedig Ali Babát és a negyven rablót véli felfedezni az elbeszélő. A mohamedán böjt időszakára következő Bajram hónap első éjszakáján Babilon varázslata éled újjá Kairó utcáin: „Kelet elvarázsolt szellemei vágtatnak föl szabadultan végig az éjszakán, rombolnak és boldogítanak”.²⁶ A nyugtalanul keresett varázslat gyakran a keleti világ látványszerűségében ragadható meg: „Éjjel fölvisz a gépkocsi a citadellára, a holdfényben száz és száz minaret, mecsetek fénylő kupolája, pálmaoázisok borzasan bólogatnak a szélben, ezer és ezer sima tetejű ház, s keresztül az egészen a vastag, ezüst áradás, a Nilus”,²⁷ majd később, Isztambulban: „Képeslap ide vagy oda, szemtől szemben látni ezt az arany holddal leöntött Boszporuszt éjszaka, Sztambult, óriási templomaival, az Aja Szofiával, melynél szerencsésebben tagolt épülete kevés van a világnak: ennél szebb nem lehet egy város. Csak nem szabad hozzá közel menni.”²⁸

A kiábrándult magyar utazó számára azonban a nyugati kultúrák orientalista képzetkörén túl egy újabb dimenziót is kínál a kelet-mítosz, hiszen a magyarság eredetére utalva egyszersmind a kezdethez való visszatérés lehetőségét is hordozza. A Keletre való utazás Márai útirajzában hazatérésként, a nyugati modernizációs kísérlet kudarca utáni identitásváltás lehetőségeként merül fel: „egy tarbussal a fejedet elvegyülni e végtelen tömegben, Ázsiában, nem írni senkinek, mindent elfelejteni, háborút és irodalmat, nagytyóké és telefont, hazamenni a pálmafa alá, és álmodni ezekkel a százmilliókkal tovább e nagy keleti álmodni – álmodni a hazáról, ahonnan eljöttem egyszer.”²⁹ Az alternatívakeresés alapja a „Kelet”, „keletiség” mint identitás Nyugattal szembeállítható képe az európai tudatban, mely szinte aforizmatikus tömörséggel jelenik meg Goethe említett versében: „Észak, Dél és Nyugat reszket, / birodalmak, trónok vesznek, / napkeletre, fuss el messze, / ősi szellőt lélegezve!”³⁰ Márai – és a mindenkori nyugati utazók – Kelet-képe tehát voltaképpen a Nyugat válságát tükrözi; utazásukkal pedig a „Kelet” világában való otthonra találás helyett egy hosszú múlt-ra visszatekintő nyugati hagyomány örökébe lépnek, amennyiben „a zarándoklat nem egyéb, mint a másolás, az utánzás egy formája.”³¹ A „kortársi szemtanú” maga is kezdettől tisztában van vele, hogy nem tud kilépni saját traumatizált európai-magyar identitásának keretei közül: „nem lehet elszökni az emberek elől, hiába utazás és távolság, még a magam múlt élete elől sem tudok elszökni, minden gondom velem jön, itt van a zsebemben, poggyászomban, egy levél, ígéret, tévhit, meggyőződés – mindez elől hiába utazom Keletre, hiába megyek el Európából, tevéket, pálmákat és szép, okos arabokat látni, hiába megyek el megnézni a régi istenek nyomát.”³² Ezt a meggyőződését erősítheti az arab dragománnal, Ahmed Rumival való találkozása is, aki Luxorban magyarul szólítja meg: „mert hiába vettem ruhám Párizsban, kalapom Londonban, cipőm Bécsben, a vak is látja rajtam, hogy magyar vagyok. S élhetek hosszú életem át nyugati metropoliszokban, egy sötét luxori utcán az első rongyos arab rám olvassa, hogy magyar vagyok”.³³

Márai orientalizmus-kritikájának egyik legfontosabb közvetlen inspirálója Oswald Spengler, aki *A Nyugat alkonya* (I. 1918; II. 1922) című művében megfogalmazott relativista történetfilozófiájával nézőpontokat kölcsönöz az író számára: „A világtörténelem fő vonásai az értő

²⁶ *Uo.*, 58.

²⁷ *Uo.*, 59.

²⁸ *Uo.*, 197.

²⁹ *Uo.*, 16.

³⁰ GOETHE, *Hegire*, ford. VAS István = *Goethe versei*, Európa, Budapest, 1972, 297.

³¹ SAID, *i. m.*, 307.

³² MÁRAI, *i. m.*, 10.

³³ *Uo.*, 48.

szem előtt talán nem jelennek-e meg újból és újból olyan formában, amely következtetések levonását teszi lehetővé?” – teszi fel a kérdést a német filozófus elhíresült művének bevezetésében.³⁴ „Az egyenes vonalú világtörténelem egyhangú képe helyett – melyet csak úgy tarthatunk fenn, ha becukjuk szemünket a tények roppant tömege előtt – hatalmas kultúrák sokaságának színjátékát látom magam előtt; hatalmas kultúrák törnek fel elementáris erővel az anyaföld méhéből, melyhez egész életútjuk során szorosan kötődnek.”³⁵ A napnyugati utazó sajátján kívül a Spengler által felsorolt további hét, azonos történelmi pályát befutó nagy kultúra közül nem kevesebb, mint hárommal: az egyiptomival, az antikkal, és az arabbal találkozik utazása során. Analogikus történetsszemléletével, az észlelt társadalmi jelenségek kultúrszimbólumokként való érzékelésével az elbeszélő szemléletmódjára, a látványelemek szelekciójára, értelmezésére eközben mindvégig jelentős hatást gyakorol Spengler műve. Ennek során a keleti tájak, emlékek és emberek gyakran látomásszerű, jelképekké egyszerűsített ábrázolása az egyes kultúrák esztétikai szemléletét teszi lehetővé az elbeszélő számára. Ez érzékelhető a kairói múzeumban kiállított ókori kincsek, egy letűnt arisztokrácia különleges igénnyel megformált használati tárgyainak bemutatása, vagy a pompeji ásatások során előkerült falfestmények jellemzése során.³⁶ Mindezen tárgyakban, alkotásokban olyan szimbólumokat lát és látta az elbeszélő, melyek általános érvénnyel képesek kifejezni az egyes kultúrák szellemét. De ilyen jelkép lehet az „imádkozó ember”, a jelen arab kultúrájának mindennapi figurája is, akinek a Nyugat „rohanó emberével” való szembekerülése a narrátor nézőpontjából nehezen tűnik elkerülhetőnek. „... a részben példázni az egészet, egy szemvillanásban az embert, az emberben a népet. Sokat ír egy képről, és ahogyan a képről ír, abban az egész képtár benne van” – jellemzi Márai elbeszélői módszerét Szabó Zoltán.³⁷ A pompeji romok szemlélete ugyanakkor a nietzschei–spengleri örök visszatérés, és a kultúrák homológiájának gondolatát is felidézi a narrátorban: „Az egész virágos, kosaras, fortúnás cikornyát megtalálod Pompejiben, ahol valahogy minden a tizenennyolcadik század végére emlékeztet. [...] minden megismétlődik és visszajön az időkben, lehet, hogy a láva is.”³⁸

Lőrinczy Huba mindezek alapján Márai ifjúkori útirajzát „irodalmunk első ízig-vérig spenglerianus alkotásaként” értékeli.³⁹ Míg Szirák Péter – többé-kevésbé ezt a gondolatmenetet továbbfolytatva – az *Istenek nyomában* kapcsán egy olyan „kulturális klisékhez folyamodó megértésről” ír, melyben „[a] beutazott tájak alakjai a kultúrtörténeti »ismerőség kliséi« szerint kerülnek elénk, mibenlétük, egyediségük újrafogalmazásának elmaradása [...] egy olyan elbeszélői tekintetre utal vissza, amely inkább látja meg az előzetes tudás adta állandóságot, mint a változékonyságot.”⁴⁰ Márai elbeszélőjének mindvégig meghatározó ironikus-szeptikus világszemlélete – melyet a legtömörebben talán a szamaritánusok bezárkózó életét látva foglal össze: „nem érdemes a betűért meghalni, szamaritánus, mert az igazság viszonylagos, s igazság, ha van, csak egy van, hogy élni kell, amíg és ahogy

³⁴ Oswald SPENGLER, *A Nyugat alkonya: A világtörténelem morfológiájának körvonalai*, ford. CSEJTEI Dezső, JUHÁSZ Anikó, Budapest, Noran, 2011, I, 17.

³⁵ *Uo.*, 42.

³⁶ MÁRAI, *i. m.*, 64–67.; 210.

³⁷ SZABÓ Zoltán, *Vigasztalásul útnak indulunk... Magyar útirajzok* = NÉMETH László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, Marosvásárhely, Mentor, 2001, 244.

³⁸ MÁRAI, *i. m.*, 210.

³⁹ LŐRINCZY, *i. m.*, 281.

⁴⁰ SZIRÁK Péter, *Irodalmi utazások: Megértésteljesítmények a két világháború közötti irodalmi útirajzokban*, Irodalomtörténet, 2012/1, 32.

lehet⁴¹ – azonban nehezen tűrhet bármifajta ideológiai korlátot. A mű egyetlen közvetlen utalása sokat elárulhat a szerző Spengler filozófiájához fűződő ironikus viszonyulásáról, amikor a nilusi naplementében mozdulatlanul álldogáló magányos tevéket hasonlítja a *Nyugat alkonyát* jósoló német kultúrfilozófushoz.⁴² A háborús nemzedék nyugati íróihoz hasonlóan tekintélyellenes, kora világnézeti sztereotípiáit ironikusan felhasználó és kiforgató narrátor nyilvánvalóan rájátszik a korszak értelmiségi diskurzusában közkeletű válságfilozófiára, amikor a hanyatló napnyugati kultúra fiaként, Goethe *Faust*jának egy gyűrtött példányával a zsebében kel útra, s a továbbiakban is mindvégig autonóm módon él a spengleri filozófia tételeivel. Ennek egyik legszembevetőbb példája az, amikor az „apollóni” antik kultúrát a „fausti” nyugatitól elkülönítő „tétéles” spenglerizmusnak ellentmondva a modern Athén életét az antik görög kultúra kései, hanyatló civilizációs szakaszaként értelmezi.⁴³ Végül azt is érdemes megjegyezni, hogy amennyiben Spengler szavait komolyan vesszük, melyek szerint a nyugati civilizáció a művészetek terén már nem sok újat tud alkotni, ezért „... ha az új nemzedék tagjai, jelen könyv hatására, a líra helyett a technika, a festészet helyett a tengerészet és a megismeréskritika helyett a politika felé fordulnak, akkor szívem vágyát teljesítik; ennél jobbat az ember nem is kívánhat nekik.”⁴⁴ Ez esetben egy irodalmi spenglerizmus eleve csak a spengleri filozófia ellenében, annak ironikus, elfogadva elutasító olvasata mentén valósítható meg. Közlebb járhatunk tehát az igazsághoz, ha Márai spenglerizmusát stabil világnézeti horizont helyett a szerző gondolkodásmódjára jellemző, Szávai János által „iteratív” nevezett logika mentén próbáljuk értelmezni.⁴⁵ Azaz leginkább Márai ifjúkorától hosszú élete végéig időről időre ismétlődő eltávolodások és visszatérések, fokozatos közeledések, újraolvasások és más-más horizontról való újraértelmezések fókuszában képzelhetjük el a spengleri kultúrfilozófia tételeit. E vissza-visszatérés akár Márai egy-egy művében belül is tetten érhető: „a könyv sokkal időszerűbb ma, mint volt tíz év előtt, [...] a könyv átkozottul aktuális, adatait nem tudom cáfolni többé, következtetései félelmesek, valószínűek” – írja Spengler könyvéről a *Napnyugati őrárat*ban; majd ugyanitt néhány oldallal később: „Hinni akarok Nyugatban, az értelemben, a civilizáció önfegyelmező erejében”.⁴⁶ Végül a nyugati utazást összegezve: „A pillanat, amelyet láttunk, nem éppen lelkesítő, de kétségbeesésre nincsen ok. Holnapra nem lesz vége a napnyugati műveltségnek, s bástyaival, hadihajóival, irodalmával és társadalmi megegyezéseivel megmarad talán holnaputánra is.”⁴⁷

Amiben azonban Márai tagadhatatlanul, ironizálás és kételyek nélkül mindvégig egyetért Spenglerrel, az a történelem relativista szemlélete, melyet végső soron a német filozófus időhöz és helyhez kötött ideologikus konstrukciójával szemben is érvényesít. Míg ugyanis Spengler a gyarmatosítást és a militarizmust a kultúrák leépülő, civilizációs szakaszával járó elkerülhetetlen szükségszerűségnek tekintette, s így Edward Said álláspontja szerint – deklarált történelmi szkepticizmusa ellenére is – a nyugati orientalizmus időszerű diskurzusát képviselte a maga korában,⁴⁸ addig az útirajzát író Márai a kulturális relativizmust épp a gyarmatosítók nyugat-központú szemléletének megkérdőjelezésére használja: „nem lehet,

⁴¹ MÁRAI, i. m., 127.

⁴² *Uo.*, 76.

⁴³ *Uo.*, 205–208.

⁴⁴ SPENGLER, i. m., I, 71.

⁴⁵ Vö. SZÁVAI János, *A kassai dóm. Közelítések Márai Sándorhoz*, Pozsony, Kalligram, 2008, 7–19.

⁴⁶ MÁRAI Sándor, *Napnyugati őrárat*, Budapest, Helikon, 2004. 11.; 26.

⁴⁷ *Uo.*, 143.

⁴⁸ Vö. SAID, i. m., 80.

mégsem lehet ésszel fölfogni és megérteni, hogy mi, európaiak mit művelünk a világban! Mi keresnivalója van itt a légiónak?” – teszi fel a kérdést a francia idegenlégió szíriai jelenlétének nyomait szemlélve.⁴⁹ Az utazó élményei mindenestől kikezdi az orientalizmus nagy narratíváját; számos alkalommal nyíltan reflektál annak megírtságára. Már Alexandriában nyilvánvalóvá válik számára, hogy Kelet és Nyugat nem felcserélhető identitásokat jelölő fogalmak, sokkal inkább egymást tükröző, illetve khiazmikus módon átható minőségekként vannak jelen: „minden hamis és meghamisított, ami még tiszta Kelet, abba is belerágtta magát egy lélektelen civilizáció, s ami európai, azt elszennyezte a Kelet”.⁵⁰ Az orientalista „Kelet” maga is egyfajta „álomként” lepleződik le számára, mely az arab parasztság politikai öntudatra ébredése révén mind inkább bomlásnak indul: „A Kelet nagy álom, amelyből azok, akik álmodták, már fölébredtek. Talán még nem ébredtek egészen föl... Asszuán körül bizonyosan nem. De az arab paraszt [...] évezredek óta először néz úgy körül a maga tanyáján, mintha látna valamit, s mintha az, amit lát, nem tetszene neki.”⁵¹ A társadalmi valóság jelentéstöredékeinek a holisztikus, homogenizáló orientalista diskurzustól való elkülönöződése nyomán a Kelet végső soron a nyugatitól gyökeresen eltérő idő-tapasztalat hordozójaként nyer értelmet Márai számára. A történelem, mint nyugati konstrukció nem alkalmazható a keleti társadalom életére, így az csak a kolonizáció történetéről – vagyis a Nyugat keleti jelenlétéről – tud beszámolni, a mozdulatlan arab társadalomnak azonban nincs saját történetisége: „a fellah ma is úgy néz munkája mellől a hódítók átrohanó villámvonata után, mint ötezer év előtt az első fáraó, Ménész idejében – így néz ma is, I. Fuád idejében, mint nézett a Nílus-medencét átözönlő hódítókra, a lhükszoszokra, az etiópiaiakra, az asszírokra, a perzsákra, a görögökre, a rómaiakra, arabokra, törökökre és angolokra. Mind eljöttek ide, raboltak, vért fertőztek és gyilkoltak, villámvonatban és hálókocsiban jöttek, mint az angolok, vagy elefántokon, mint a perzsák – s a végén mind eltakarodtak, csak a fellah maradt, a Nílus, a föld, az élet és a nyomorúság.”⁵² A nyugatitól eltérő temporalitás leküzdhetetlen idegenség forrása az európai utazó számára, mely alapvető fogalmainak (élet, szabadság, munka, igazság, boldogság, erkölcs) újraértelmezésére kényszeríti: „Kairó az első város Keleten, ahol a poggyászból sok mindent ki kell dobálni, amit Európából hoztál magaddal, s amit itt már nem használhatsz teljes occidentális értelemmel”.⁵³ A két világ között épp ezért nem képzelhető el olyan egyszerű, problémamentes konverzió, mint amit a hagyományos török tarbus viselésének tilalma, és az ifjútörökök ezzel szembeni tüntető kalapviselése jelképez Kemál pasa Törökországában. A hagyomány ereje mindenkit egyaránt köt, de a különböző kultúrák képviselői közötti párbeszéd épp ezért is megkerülhetetlen.

Összegzés

„Kalandregényeken felnőtt nemzedék volt a mienk, akik lekéstünk az első világháború hatalmas illúzióvesztéséről; így kalandot keresni indultunk” – írja Graham Greene *Utazás térkép*

⁴⁹ MÁRAI, *Istenek nyomában*, 167.

⁵⁰ *Uo.*, 29–30.

⁵¹ *Uo.*, 54.

⁵² *Uo.*, 32–33.

⁵³ *Uo.*, 63.

nélkül (1936) című útirajzának előszavában.⁵⁴ Greene kortársa, a fiatal Márai azonban a huszadik századi történelem viharaiban sodródó modern ember „gonosz és olcsó nyugtalansága”,⁵⁵ unalomba fúló szerencsevárása helyett az alkotás küzdelmét, az önkifejezés nehezebb útját választja: „Le kell ülni valahol, és kifejezni magadat teljesen: egy könyvvel, kötelességgel, melyet elismersz, egy tettel, s nemrég jöttem rá, hogy az élet milyen irtózatosan bonyolult: akár egy gaztettel, ha már ilyen rettenetes a sorsod.”⁵⁶ A szabadság spontán megélése csak a civilizáción kívül élő természeti népek számára adatik meg ott, ahol „már nincs telefon és vasút, nincs hatóság és foglalkozás, itt már csak az élet van, a természet szabad, kegyetlen és közönyös rendje, melynek egy kortyát civilizált szájadban oly mohón ízleled, mintha szomjan kellene halnod, ha nem lakhatnál jól rögtön itt egy korty tiszta és szent Szabadsággal...”⁵⁷ Az elbeszélő nosztalgiával tekint e szabadságra, de tudja, hogy ennek élménye a nyugati ember számára nem hozzáférhető, nincs visszatérés a premodern állapotba. A kultúrák értékrelativizmusának gondolata ugyanakkor a nyugat-központú szemlélet feladására ösztönzi Márait, aki egyszerre él az orientalizmus – és a spenglerizmus – toposzaival, reflektál rájuk, ugyanakkor iróniájával mintegy le is leplezi őket. Az alapot ennek során a nyugati „fausti” kultúra hegemoniájának elutasítása, a történelmileg adott kultúrák egyenrangúságának elismerése, az idegen kultúrák felé fordulás, megérteni akarásuk jelentheti, mellyel az *Istenek nyomában* fiatal szerzője korunk válságának írástudói számára is példát adhat.

ÁKOS NÉMETH

IN SEARCH OF LOST CULTURES

Criseology and Cultural Relativism in Sándor Márai's Travelogue *Istenek nyomában*

The change in western traveling culture in the 1920s and '30s was influenced by the experiences of the First World War and the successive political, social and economical distress. Traveling became a lifestyle and the main vehicle of self-examination and social analysis. It involved experiences of transition in time, space and in culture. According to Samuel Hynes traveling was „the basic trope of the generation” playing a significant role both in poetry and prose.

Sándor Márai was one of the most important representatives of the „Generation of The Wanderer Years” (Antal Szerb) in Hungarian literature who travelled in the Middle-East and in the Western and Central parts of Europe alike and during this time captured his experiences in his works. *Istenek nyomában* was Márai's first travel writing published at the age 27 recording the memories of his journey across Egypt, Palestine, Lebanon, Syria, Turkey and Greece. This was his first book accepted by the later Márai as part of his oeuvre and was

⁵⁴ Graham GREENE, *Journey without Maps*, London, Heinemann & Bodley Head, 1978, ix.

⁵⁵ MÁRAI, *i. m.*, 11.

⁵⁶ *Uo.*, 211.

⁵⁷ *Uo.*, 52–53.

written especially for the Hungarian public when he prepared to go home after years of his first emigration. Nevertheless, *Istenek nyomában* was regarded as one of the first Spenglerian works in Hungarian literature because the narrator's point of view and his selection and interpretation of scenes are deeply influenced by „The Decline of the West”. Márai as the son of the West starts off with Goethe's Faust in his pocket and met as many as three cultures: the Egyptian, the Antic and the Arabic during his journey out of the further seven great cultures listed in Spengler's work.

The main question of the present paper is how Márai reshapes relativism of the Spenglerian anti-humanistic theory of crisis to form it to be the vehicle of intercultural mediation and mutual understanding. His basis should be the refusal of the hegemony of Western „Faustian” culture, turning towards different cultures and making efforts to understand them. By these the young author of *Istenek nyomában* becomes a good example for the literate in the crisis of our age.

3.

A kánon határán

XANTUS BORÓKA

AZ IRODALMAT ELSEKÉLYESÍTŐ ZSURNALIZMUS?

Ambrus Zoltán hibrid műfajú írásai *A Hét*ben

Sajtó és irodalom viszonyának korabeli felfogása/irodalmi megjelenítése

A 19. század végén, a tömegsajtó kialakulása idején, sokan a könyvkultúrával állították szembe az egyre nagyobb példányszámban megjelenő, széles olvasórétegekhez eljutó hírlapokat. Azok, akik ellenszenvvel szemlélték az egyre nagyobb teret nyerő sajtót, úgy gondolták, hogy a könnyed, rutinszerűen megírt sajtóműfajok kiszorítják az igényes, hosszabb terjedelmű irodalmi műfajokat, elértéktelenítve ezáltal a korszak szépirodalmi termését. A korabeli kritikusok, irodalomtörténészek közül sokan alacsonyabbrendűnek tartották az újságírást az irodalomhoz képest, ez a felfogás műfaji hierarchiát is hozott magával. Gyulai Pál a Kisfaludy Társaság 1898. február 6-i közülésén elhangzott beszédében¹ a hírlapi divat, a szerkesztői önkény eredményének tekintette a századvéget jellemző tárcaözönt, attól tartott, „ha a szerkesztők nem viseltetnek több tekintettel az irodalom iránt”, és „az írókba nem szorul több önérzet”, az igényesen megírt regényt és beszélyt kiszorítja ellenlábasa, a néhány hasábra terjedő tárcaelbeszélés. Nagy József *A magyar irodalomtörténet korszakai* című 1912-es tanulmányában² a tömegsajtóval asszociálta és a magyar irodalomtörténet hanyatlásának tekintette saját korát az azt megelőző, Arany és Petőfi nevével fémjelzett korszakhoz képest, ugyanis felfogásában a korabeli műveket jellemző szubjektivitás, laza szerkesztésmód, életszerű leírás és elbeszélői hang negatívumként, az újságírás káros hatásaként értékelhető, valamint a „tisztá formák” elutasítása is a sajtó hatásának tudható be.

A századvég fikciós szövegeiben szintén megjelentek az újságíráshoz kapcsolódó negatív képzetek: számos hírlapíró-hős panaszkodik „a tehetséget elnyomó zsurnalizmus”-ra, s csupán a megélhetés eszközét látja az újságírásban. Ezekben az írásokban a munka prózainak, lélekölőnek, az irodalmi ambíciók szárnyszegőjének minősül, amit csak kényszerből végeznek el a hírlapírók, és közben folyton irodalmi hírnévről álmodoznak, arra vágnak, hogy művészként ismerjék el őket – például Bródy Sándor *Színészvér* című regénye, Heltai Jenő *Rataplan* című elbeszélése ezt a problémát is megjeleníti.

¹ GYULAI PÁL, *A tárcaelbeszélésekről = Tanulmányok, bírálatok*, szerk. KOZMA DEZSŐ, Bukarest, Irodalmi Könyv, 217.

² NAGY JÓZSEF, *A magyar irodalomtörténet korszakai*, Irodalomtörténet, 1912. 167.

A századvég sajtóanyagát vizsgálva

A tömegsajtó kialakulása valóban új helyzet elé állította a korban íróként és újságíróként is működő alkotókat, hiszen új elvárásoknak kellett megfelelniük: a határidőre történő, gyors szerkesztőségi munka, a nagy olvasótábor igényeinek kielégítése eltért az írói munka korábbi eszményétől. Ugyanakkor a századforduló hírlapanyagát vizsgálva úgy tűnik, az irodalom nemcsak alkalmazkodott a sajtó révén kialakult új körülményekhez, hanem ki is tudta használni a megváltozott mediális környezet adta lehetőségeket.³ A napi- és hetilapok rendszeresen közöltek szépirodalmat, a szerkesztők igyekeztek lekötni a legjobb írókat, a kortárs irodalom addig nem tapasztalt módon rendkívül széles olvasórétegekhez juthatott el.⁴ Számos, ma már klasszikusnak számító irodalmi műnek a sajtó képezte az elsődleges közegét, befolyásolta értelmezését, irodalmi vagy irodalmon kívüli használatát.⁵ Az írók nemcsak a tárca keretein belül érvényesülhettek, hanem új műfajokban próbálhatták ki magukat mint a tárcaregény, tárcanovella, parlamenti karcolat⁶ – így az újságokba való írásból és az újságírásból a szépíró is profitálhatott.

A tanulmány ahhoz a diskurzushoz szeretne csatlakozni, amely a 19. század végére tömegessé váló sajtóban az irodalmi szövegek szempontjából kedvező poétikai hatásokat is lát, és feloldja az irodalom és újságírás radikális szembeállítását, ugyanakkor egy alkotó életművében belül az írói és újságírói működést egységben próbálja látni.

Az író és újságíró Ambrus Zoltán

A századfordulón szépíróként, színi- és irodalmi kritikusként, újságíróként, fordítóként és esszéistaként egyaránt működő Ambrus Zoltán egész pályája során ambivalens módon viszonyult a sajtóhoz. Az *Irodalom és újságírás* (1906) című tanulmányát mint a korszak írói-újságírói szerepértelmezését összefoglaló szöveget gyakran idézik, ebben Ambrus hasonló érvekkel fordul szembe az újságírással, mint a fentiekben idézett Gyulai Pál vagy Nagy József. Ennek ellenére életművét gazdag publicisztikai anyag jellemzi, rengeteg írása az irodalom és az újságírás között elhelyezkedő, köztes műfajú szöveg, egy részét ő maga válogatta Voinovich Gézával kötetbe – a *Nagyvárosi képek, A tegnap legendái* című kötetek munkái reprezentatív, gyűjteményes kiadásában jelentek meg –, de a szövegek jelentős hányada a napilapok és folyóiratok hasábjain maradt.

A századvég irodalmi életében Ambrust elsősorban szépírónak és kritikusnak tekintették, a lapokat olvasó nagyközönség viszont inkább a különböző álneveken publikáló újságírót,⁷

³ SZAJBÉLY Mihály, *Irodalom és zsurnalizmus: Karl Kraus és Schöppflin Aladár írásai mint az irodalom média-történetének forrásai a 20. század elején*, Tiszatáj 2005, 74.

⁴ BEZECZKY GÁBOR, *Az időszaki sajtótermékek számának alakulása a 19. századi Magyarországon = Szolgáltatást ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Budapest, Balassi, 2009, 63.

⁵ TÖRÖK Zsuzsa, *Petelei István és az irodalom sajtóközege*, Budapest, Ráció, 2011, 17.

⁶ Lásd HAJDU Péter *Tudás és elbeszélés: A Mikszáth-kispróza rejtelsei* (Budapest, Argumentum, 2010) című könyvét, melyben végigköveti, hogyan hoz létre Mikszáth egy új műfajt, a politikai karcolatot a *Pesti Hírlap* hasábjain.

⁷ Ambrus Zoltán írói hagyatékában (OSZK Kézirattár, Fond 471) fennmaradt több mint nyolcvan olvasói levél is erre utal: többnyire a különböző álnevekkel szignált, a *Magyar Hírlapban*, *Pesti Naplóban*, *A Hétben* publikált sajtószövegeire reagáltak az olvasók.

mint a szépiró Ambrus Zoltánt ismerte: „Sokan, akik Idem csevegéseit szeretik, sőt néha meg is értik, nem tudják, hogy a *Midás király* vagy a *Giroflé és Girofla* egyáltalában létezik.” – próbálta megvilágítani az ellentmondásos helyzetet Farkas Pál az *Új Idők* hasábjain.⁸ A kortárs kritika főleg szépirodalmi műveit értékelte, a hírlapírás és a szépirodalom határmezsgyéjén mozgó munkásságáról csak kevesen írtak, közülük néhányan újító, kezdeményező szerepet tulajdonítottak neki ezen a téren: Riedl Frigyes például a párbeszédese jelenet meghonosítójának tartotta,⁹ vagy Salgó Ernő szerint „Ambrus Zoltán irodalmi formációt adott az újságírásnak, a hírlapi irodalom nemcsak az ő tollából virágzott ki a legdúsabban, de általában tőle deriválódik.”¹⁰

Átmeneti műfajok A Hétben

Ambrus írásmódját alapvetően meghatározta az, hogy folyamatosan publikált különböző hírlapokba, folyóiratokba: egyrészt a későbbi kötetbe kerülő szépirodalmi műveinek elsődleges közegét a sajtó képezte, másrészt a kiadásokból kimaradó, de irodalmi szempontból sem érdektelen szövegeit is a korabeli hírlapok, folyóiratok hasábjain találhatjuk meg. Ezek közül, a zsurnalizmus és irodalom kölcsönhatása következtében létrejött, ma már nehezen behatárolható műfajú írásainak nagy része *A Hétben* jelent meg, amelynek Ambrus kisebb megszakításokkal 15 évig volt a munkatársa. *A Hét* társadalmi, irodalmi és művészeti közlönyként határozta meg magát, de fontosnak tartotta az aktualitásokra, a napilapok anyagára való reflexiót is,¹¹ társlapként nevezte meg a *Magyar Hírlapot*, a szépirodalmi írásokat közlő rovatai és a kritikai rovatai: Irodalom, Színház, Művészet mellett pedig a napilapokéra emlékeztető rovatai is voltak, mint a Krónika, a Saison és az Innen-Onnan. Az Innen-Onnan rövid terjedelmű, érdeklődést keltő magyarországi és külföldi vonatkozású politikai és bulvárhíreket közölt, Kiss József főszerkesztőként sokszor megrendelte a témákat, ez a rovat ebből a szempontból is úgy működött, mintha egy napilaphoz tartozna. *A Hét* számait olvasva látható, hogy a folyóiratban kortárs szépirodalom, világirodalmi fordítások, kritikák és néha hosszabb tanulmányok jelentek meg, de közben a szerkesztők az olvasók szórakoztatását és az aktualitásokkal kapcsolatos valamilyen szintű tájékoztatását is szem előtt tartották: egyszerre próbálták irányítani az olvasók ízlését és próbáltak megfelelni az iskolázott középosztály¹²

⁸ FARKAS PÁL, *Ambrus Zoltán Összes munkáinak újabb négy kötete alkalmából*, Új Idők, 1908. július 19.

⁹ Riedl Frigyes Ambrus Zoltánhoz 254. levél = *Ambrus Zoltán levelezése*, s. a. r. FALLENBÜCHL Zoltán, Budapest, Akadémiai, 1963, 217.

¹⁰ SALGÓ ERNŐ, *Ambrus Zoltán*, Független Magyarország, 1906. okt. 27., 2.

¹¹ Kiss József egy olvasói kérdésre válaszolva fejti ki *A Hét* viszonyulását a hírlapok anyagához, e szerint elsősorban nem a hírek közvetítését, hanem az azokra való reflexiót tekintti a folyóirat feladatának: „Hetilapnak semmi esetre sem lehet az a rendeltetése, hogy Önt az összes napi újdonságról tájékoztassa. Ez a napilapok feladata. A mi lapunk minden olvasójáról föltételezi, hogy au fait van a napi eseményekkel. Ha vonatkozásainkat meg nem érti, vessen magára.” (Szerkesztői üzenetek, 1893. május 28. Nagyvárad V. jelégre)

¹² LIPTÁK DOROTTYA szerint *A Hét* olvasótábor a „elsősorban az akkultúráció-asszimiláció útját járó bankár- és kereskedőcsaládok hölgytagjaiból, a nagyvárosi hivatalnokok, polgári értelmiségiek köréből kerül ki. [...] Előfizetői közé tartoznak a vidéki kaszinók, előkelő leánynevelő intézetek, úri családok tagjai, »akik bár nem mindig értették meg Ignótus krónikáit, ellentmondani szégyelltek«”. LIPTÁK DOROTTYA, *A Hét – a városi poézis lapja = Újságok és újságolvasók Ferenc József korában: Bécs, Budapest, Prága*, Budapest, L'Harmattan, 2002, 95. Dede Franciska szintén kiemeli, hogy *A Hét* elsősorban a középosztálybeli olvasóközönséghez szólt: „az új szellemű polgári irodalom központi lapjaként jelent meg, mely a művelt nagyvárosi értelmiséghez, valamint a városi- és vidéki középosztály

receptiós szokásainak. A Krónika rovat az első számokban a hét legfontosabb eseményeit „elmélkedő riport” formájában foglalta össze, később ebben a rovatban indult el az irodalom és újságírás között elhelyezkedő műfajok burjánzása is. A klasszikus krónika-forma nem tűnt el véglegesen, de az olvasók a hét híreivel egyre gyakrabban találkozhattak párbeszédese jelenet, „operett”, „tündérvjáték”, vers, „fantázia”, „kép a jövőből”, tollrajz, levél, naplóbejegyzés és még számos más műfaji megnevezésű szövegben, hasonló jellegű írásokat korábban az éklapokban olvashattak, például a *Borsszem Jankó* 1870-es, 80-as évekbeli számaiban ilyen műfajok jelentek meg: játék, amelyről még nem lehet tudni, szomorú lesz-e vagy víg x felvonásban, dramolet stb.

A *Hérben* Heltai Jenő, Ignótus, Kóbor Tamás vagy Veigelsberg Viktor mellett Ambrus Zoltán írt köztes műfajú szövegeket – nem mellékes, hogy közülük Heltai és Ambrus az éklapíráshoz és -szerkesztéshez kapcsolódó tapasztalatokkal is rendelkezett¹³ –, amelyek formai és stílusbeli változatosságról, hang- és szereppróbatásról árulkodnak, és teret engednek a humornak és a parodisztikus látásmódnak – gyakran gunyoros korrajzot adva –, színeesebbé, befogadhatóbbá teszik a hét vagy egy bizonyos időszak aktualitásait és játékteret biztosítanak a szépirodalom számára.¹⁴ Ambrus Zoltán esetében ez a műfaji hibriditás kisebb mértékben a *Hérben* megjelent kritikáit is érintette, a novellaszerűen, színpadi jelenetszerűen megírt szövegek felfrissítették a kritika megszokott stílusát, nyelvezetét.

Dallas Liddle a viktoriánus kor sajtó- és irodalomhasználatáról szóló munkájában¹⁵ azt állítja, hogy az irodalomtörténészek hagyományosan elkülönítik a szépirodalmi és sajtóműfajokat, mert a sajtóműfajban megírt szöveg nem ugyanazt a világlátást, célkitűzést, szerzői intenciót követi, mint az irodalmi. Egyrészt ideológiai különbség van közöttük, hiszen a sajtóműfajokhoz felületes alkotásmódot társítanak: gyorsan, határidőre megírt, azonnal ható szövegeket, amelyek kevésbé kidolgozott érveléssel, pontatlansággal járnak együtt: bőbeszédűek, sekélyesek, közvetlenség és a kor emberének hétköznapi beszédmódja dominálja ezeket, míg az irodalmiakat a kidolgozottsággal és az igényességgel kapcsolják össze, valamint a köztük lévő piaci különbséget az eladhatóság és sikeresség teremti meg. A sajtó és szépirodalom határmezsgyéjén elhelyezkedő szövegekben azonban nemcsak a műfaji konvenciók és a trópusok keverednek, hanem a világlátás, a hangvétel és a stílus is, ezért hibrid

olyan tagjaihoz szolt, akik érdekeltek voltak a politikai és társadalmi, közéleti ügyekben, ideértve (többnyire) a nőket is.” DEDE Franciska, „Szerzők a lámpa előtt”: *A Hét és az Új Idők szerzői 1895–1900*, Irodalomtörténeti Közlemények 109(2005), 289.

¹³ Kőbányai János a Berzsenyi-trilógia legújabb kiadásának előszavában szintén fontosnak tartja Ambrusnak a *Borsszem Jankó* szerkesztése (1884–1888) során szerzett tapasztalatait. Bár ő elsősorban a típusfigurák létrehozásának eltanulásában látja az éklapos időszak hozadékát, de érdemes kiemelni azt is, hogy a Berzsenyi-trilógiát a sajtó és irodalom határán lévő műfaj, az aktualitásokból kiinduló párbeszédese jelenetek sora képezi. KŐBÁNYAI János, *Görbe tükör által élesen. Mester és tanítvány: Ágai Adolf és Ambrus Zoltán* = AMBRUS Zoltán, *Tollrajzok a mai Budapestről*, Budapest, Múlt és Jelen, 2010, 575–594.

¹⁴ Dersi Tamás is említi az átmeneti műfajok jelenlétét a *Hérben*, de konkrétan csak a verses krónikát nevezi meg mint az aktualitások humoros összefoglalására alkalmas műfajt és mint a kabaré elődjét: „A hetilap aktuális eseményekhez kapcsolódó rigmusait főleg az Incubus álnevet használó ifjú Heltai írta. A humoros-rímes krónika újdonság, megszületése önmagában elég a figyelem felkeltésére. A csetlő-botló szerző még rutint sem szerezhett. Merészen rögtönzött, nem kilenc évre, de kilenc órára sem tartotta vissza kéziratát. A napi témák friss visszhangja volt a verses krónika.” DERSI Tamás, *A kabaré elődje* = D. T., *Századvégi üzenet*, Budapest, Szépirodalmi, 1973, 200–203, 201.

¹⁵ DALLAS LIDDLE, *The Poet's Tale* = D. L., *The Dynamics of Genre: Journalism and the Practice of Literature in Mid-Victorian Britain*, Charlottesville, University of Virginia Press, 2009, 13–45.

műfajoknak nevezi őket, megjegyezve, hogy nem véletlen, hogy ezek a 19. században alakulnak ki, hiszen ez egy sokműfajú irodalomtörténeti korszak. A továbbiakban Liddle fogalomhasználatára alapozva nevezem a zsurnalizmus és szépirodalom kölcsönhatása következtében létrejött szövegeket hibrid műfajú szövegeknek.

A Királyidillekből avagy Petaud király udvara

A *Hét* 1894. április 14-i számának harmadik krónikájában (239–241) a *Királyidillekből avagy Petaud király udvara* cím alatt egy olyan szöveget találunk, amely a *modern tragédia három felvonásában* műfaji megjelölést viseli, szerzőjénél pedig ez olvasható: *Tennyson után írta Ovidovits Lázó*, ami Ambrus Zoltán egyik álneve. A színmű szereplői többek között Durák, Eldorádó aktuális királya, apja Makaó, nyugalmazott király, Bokorugró, Makaó ex-felesége, Eldorádó miniszterei és Viganó, a gerolsteini nagyhercegnő. A cselekmény röviden a balkáni ex-királyról és fiáról szól, akik állandó pénzzavarral küszködnek, ennek ellenére Párizsban fényes életmódot folytatnak, és házasság révén próbálnak némi készpénzre szert tenni: a fiú, az aktuális király megkéri Viganó hercegnő kezét. Végül nem valósulhat meg a házasság, mert a miniszterek és Bokorugró királyné összeesküvést szerveznek a fiú ellen, Viganó hercegnő pedig meggondolja magát, de távozása előtt még öt rubelnyi kölcsönt ad Makaó királynak.

Az a korabeli olvasó, aki figyelmesen követte a napilapok külföld rovatát, valószínűleg jól szórakozott Durák és Makaó „tragédiáján”, hiszen értette az utalásokat: az akkori napisajtó – és gyakran *A Hét* Innen-Onnan rovata is – tele volt Milán Obrenovics szerb király (1854–1901) alakjával, aki magánéleti botrányaival, zavaros pénzügyeivel, államsínyével vált hírhedtté, s aki ismerős alakja volt a párizsi orfeumok, kaszinók, kávéházak világának is. Milán király ugyanakkor Monarchia-párti politikát folytatott, és Magyarországon gyakran megfordult, elsősorban főúri vadászatokon vett részt: Andrassy Manó gróf társaságában Tátrafüreden, vagy Zichy Jenő gróf Fejér megyei birtokain vadászgatott¹⁶ – emiatt bár botrányait részletesen ecsetelték a magyar újságok, de elnéző jóindulattal fordultak feléje. A szerb királyhoz kapcsolódó hatalmas, szinte átláthatatlan sajtóanyagból a *Magyar Hírlap* hasábjain 1894. január 25-én megjelent *A pénz meg Milán* című vezércikket emelném ki, amelynek ismeretlen szerzője nemcsak gúnyolódik a szerb uralkodó zűrös pályáján, hanem azt is jelzi, hogy milyen termékeny irodalmi témát hordoznak magukban a balkáni uralkodóházhoz, és főként Milán személyéhez kapcsolódó hírek. „Chansont kellene írni – és nem politikai cikelyt – a pénzhíányban szenvedő királyról.” – jelenti ki a *Magyar Hírlap* újságírója, és a továbbiakban is hasonló hangnemben ír Milánról: „ő a nagy politika komikusa”, „megjelenik a pódiumon”, „nem király többé, csak egy színházi királyapa”.

A *Hét* olvasói ezzel a háttérismerettel fordulhattak a *Petaud király udvarához* is, amely Milán király családi és politikai botrányairól „tudósít”, olyan eseményekről, amelyekkel hol

¹⁶ Pl. a *Vasárnapi Újság* 1886. okt. 17-i számában *A szerb királyi család* című cikk szerzője kihangsúlyozza Milán monarchiával való jó viszonyát és azt is, hogy a család gyakran keresi fel Magyarországot, Milán éppen akkor Zichy Jenő Fejér megyei birtokán vadászott, vagy az 1887. augusztus 14-i szám *A szerb király Tátrafüreden* című cikkében olvashatjuk, hogy Milán jól érezte magát Andrassy Manó gróf társaságában is, tósztot mondott Ferenc József és a magyar nemzet tiszteletére. Az *Országos Hírlap* 1897. december 25-i száma a szerb király Fejér megyei vadászatairól tudósít, az 1898. január 10-i szám szintén.

objektívebb, hol túlzó, a botrány-szenzáció jelleget erősen felnagyító sajtószövegekben már találkoztak, és amelyet a Krónika rovatban szórakoztatóbb, humorosabb feldolgozásban¹⁷ olvashattak újra.

A szövegben jól érzékelhető, hogyan keveredik a másfajta világlátást, szerzői intenciót, formát képviselő sajtó és irodalmi műfaj, s hogyan hoz létre valami egészen újat. A *Petaud király udvara* keltezzve van, ahogy a tudósítások általában, és több szempontból betölti a kezdeti krónikák elméledő riport szerepét: aktuális eseményekre reflektál, a szerb uralkodóház, a balkáni politika komolytalanságára hívja fel a figyelmet, de anélkül, hogy nyíltan állást foglalna.¹⁸ Gyors hatást kiváltó, az eladhatóságot, az olvasottság növelését szolgáló szöveg. Ugyanakkor megfelel egy rövid színmű formai kritériumainak, és helyet ad egy humoros-parodisztikus világlátású író megoldásainak. Ambrus eljátszik a szereplők neveivel, fantázia- és egyben beszélő neveket alkotva: Makaó, Durák királyok kártyajátékok neveit viselik, a királyi család kártyaszennvedélyére utalva, a gerolsteini nagyhercegnő nevét pedig Offenbach egyik operettjének hősnőjétől kölcsönözte, valamint nyelvi és jellemkomikumot működtet szereplői megjelenítésénél: a miniszterek a legkínosabb helyzetben is már-már irritálóan választékosan beszélnek, Makaó király parancsol, miközben pénzt kér stb.

A *Petaud király udvara* többszörös paródia: a szerb uralkodóház, az instabil balkáni politikai helyzet paródiája, de parodisztikus gesztussal fordul Tennyson *Királyidilljei* felé is, hiszen ha az angol költő patetikus nyelvezetű, a lovagkor erkölcsét a saját koráéval összehangolni próbáló versciklusára gondolunk, gúnyolódásnak tűnik a címválasztás, amely a lovagkor erényeivel szemben egy korrupt, pénzzavarral küszködő, kalandor király életéből mutat be egy jelenetet. Ugyanakkor Léo Delibes *Petaud király udvara* című operettjét is megidézi – amelyet ismerhetett a magyar közönség, hiszen 1873-ban Budapesten is előadták –, az operett *A Hé*tben megjelent szövegéhez hasonló világot jelenít meg, ahol a nincstelenség ellenére mindenki úr, és senki sem szolgál, de már a király beszélő neve is felfedi a komikus helyzetet, amely a latin 'peto' (kérni) igéből származik. Ambrus ezenkívül modern tragédiának nevezi saját, operettvilágba illő szövegét, amelynek szereplői Shakespeare két tragédiájára is utalást tesznek: Makaó Opheliának szólítja Viganó hercegnőt, önmagát pedig „megalázott Lear”-nek, ezekben a gesztusokban is parodisztikus szándékot érzékelhetünk. Sőt a szöveg azáltal, hogy két operettet is felidéz, a századvég sajtójának közbeszédéhez is kapcsolódik, ahhoz a visszatérő megállapításhoz, miszerint az átláthatatlan politikai vezetés olyan, mint egy operett cselekménye.

Linda Hutcheon¹⁹ kiemeli a paródia dialogikus, vagyis szándékosan dialogizált jellegét, melynek köszönhetően a szerző irányítja olvasóját, tanácsokkal látja el, ugyanakkor, ha közös a kulturális és nyelvi kódrendszerük, baráti közösség alakulhat ki közöttük. Így van ez ebben az esetben is, Ambrus többfajta utalást rejtett el a szövegben, amelyet tájékozottságtól és műveltségtől függően értettek meg a korabeli olvasók: igazi dialógus akkor jöhetett létre

¹⁷ A Krónika rovatban még HELTAI Jenő (*A szerb király Budapesten*, A Hét 1894. október 21.) és VEIGELSBURG Viktor (*Milán és Natália*, A Hét, 1893. január 29., 71–72) dolgozták fel a szerb uralkodócsaládhoz kapcsolódó eseményeket színműszerű jelenetsor formájában.

¹⁸ Ambrus Zoltán markáns véleményt nyilvánító publicisztikát is írt a balkáni uralkodókról, Obrenovics Milán szerb királyról és Ferdinánd bolgár királyról, amely szintén A Hétben jelent meg, álnéven. YGREC, *Szerb–bolgár románcok*, A Hét, 1899. II, 459.

¹⁹ LINDA HUTCHEON, *The Theory of Parody: The Teachings of Twentieth-century Art Forms*, Meuthen, University of Illinois Press, 2000, 68–83.

szerző és olvasó között, ha a szöveg politikai és kulturális vonatkozásaival egyaránt tisztában voltak, viszont ezek ismerete nélkül is jól szórakozhattak.

Nemcsak a gyakran alkalmazott paródia, hanem a hibrid műfajokhoz kötődő álnévhasználat is lehetővé tette a szerző helyzetének újragondolását. Az állandó kísérletezés, hang- és szereppróbalgatás a szerzőség szabadabb felfogását váltotta ki, amelyet Ambrus Zoltán esetében íróháza, Kóbor Tamás így jellemzett: „vagy tíz Ambrus-arc elevenedik meg a képzeletben, és nem tudom eldönteni, melyik a tulajdonképpeni [...] minden pszeudonim egy-egy külön, érett írói egyéniséget főd. Egészen más egyéniség Csongor, mint Masque, más Tiborcz és más Idem.”²⁰ A 28 álnevet használó, legtöbbször az adott szerephez és íráshelyzethez alkalmazkodó Ambrus választása itt is tudatosnak tűnik: az Ovidovits Lázó álnév révén egyrészt rájátszik a helyszínt és a körülményeket jól ismerő balkáni tudósító alakjára, ugyanakkor ezt a nevet a „modern tragédia” valamelyik szereplője is viselhetné.

A *Királyidillekből avagy Petaud király udvara* színműszerű jelenetsor, olyan típusú szöveg, amely a leginkább jellemző Ambrus *A Hét*-ben megjelent, hibrid műfajú írásaira, de az egyetlen jelenetből álló párbeszédes rajzot, vagy a levél- és naplóformát ugyanúgy kedvelte. Miután végérvényesen távozott a folyóirattól (1905), egy napilap, *Az Ujság* hasábjain folytatta *A Hét*-ben elkezdett forma- és stílusjátékot egészen színházigazgatói kinevezéséig (1917).

A hibrid műfajú írások kapcsolódása a szépirodalmi életműhöz

Ambrus Zoltán hibrid műfajú írásai nemcsak az irodalom és újságírás közötti elhelyezkedésük miatt érdekesek, hanem a tisztán szépirodalmi munkáival is kapcsolatban állnak. A napló- és levélforma több novellájában (*Asszonyok vallomásai*, *Levelek a menedékházból*, *Aphrodite*) és regényében (*Midás király*) kedvelt megoldás, valamint a krónikáiban jelenlévő szociografikus leírások, vagy ironikus-parodisztikus hangvétel prózájában is megtalálható.

Ehhez hasonlóan a *Királyidillek* cím alatt egy novellaciklust is olvashatunk Ambrustól, amelynek darabjai szintén a sajtóban láttak napvilágot: a *Magyar Hírlap*, majd *A Hét* hasábjain,²¹ saját névvel szignálva, és nem a publicisztika, hanem a tárcanovella és irodalmi rovatokban, a témát most már teljesen a fikció és a szépirodalom területére helyezve. A négy novellát tartalmazó ciklus több kiadást is megért, azonban végleges változata csak 1907-re alakult ki²² – amely a Révai által gondozott összkiadásban olvasható –, de valószínűleg a formai eltérésnek köszönhetően a Krónika rovatban, színműszerűen megírt szöveg nem került

²⁰ KÓBOR Tamás, *Csongor, Idem, Masque*, *A Hét* 1891, II, 671.

²¹ Az egyes darabok megjelenési sorrendben: *Arzén király levéltára: Király-idyll az újabb korból*, *Magyar Hírlap*, 1894. szeptember 5. (Masque álnéven), *A Király-idylléből avagy Petaud király udvara: Modern tragédia három felvonásban* (Tennyson után írta Ovidovits Lázó), *A Hét*, 1895. április 14., *A Király-Idillekből. Román prózában – Tennyson árnyékának*, *A Hét*, 1897. augusztus 29, szeptember 5., *A Király-Idillekből: Új ének*, *A Hét*, 1898. július 31, augusztus 7., *A Király-Idillekből. Új ének*, *A Hét*, 1900. július 8., valamint ez a szöveg a Tolnai Világlapja 1907. december 22-i számában *Az élet komédiája* címmel is megjelent.

²² A kötetbe rendezés folyamata: *A gyanú és más elbeszélések*, Budapest, Singer és Wolfner, 1900. itt: *A király-idylléből; A stefanopoliszi szerződés; Kevélyek és lealázottak*, Budapest, Lampel, 1903. itt: *Király-idyll; Őszi nap-sugár; A gyanú*, Budapest, Révai, 1907. itt: *Sasvadászat* (korábban csak *Király-idyll*), *A stefanopoliszi szerződés, Családi bajok, Dávid király levéltára* – ebben a kötetben alakul ki a novellaciklus végleges változata, ez alapján készült az utolsó kiadás is: *A gyanú*, Budapest, Szépirodalmi, 1981. s. a. r. FALLENBÜCHL Zoltán. Az Ambrus-hagyatékban fennmaradt *Nagyvárosi képek* című, publicisztikát és átmeneti műfajokat tartalmazó válogatás kötetterve

a kötetbe. A novellaciklus viszont nemcsak tematikai kapcsolódást mutat a folyóiratban maradt írással, hanem hasonló parodisztikus látásmódot működtet, megőrzi stílusbeli jellegzetességeit, több intertextuális utalását.

A ciklussá szervezett *Királyidillek* minden darabja címmel rendelkezik: *Sasvadászat*, *A stefanopoliszi szerződés*, *Családi bajok* és a *Dávid király levéltára* címmel olvashatjuk a kötetben azokat a szövegeket, amelyek *A Hét* hasábjain egységesen a *Királyidillekből* címet viselik, a *Magyar Hírlap*ban pedig ugyanez alcímként jelenik meg. A kötetbe rendezés során viszont Ambrus eltünteteti a hírlapban, folyóiratban még jelen lévő műfaji megnevezéseket, szépirodalmi utalásokat: királyidill az újabb korból, románc prózában, új ének, Tennyson árnyékának. Ezenkívül stilisztikailag is átdolgozza a szövegeket, az idegen nyelvű vagy hangzású kifejezéseket magyar megfelelőjükre cseréli – például a plafondot mennyezetre, a familiát családra, a gentlemant úriemberre – ez egy olyan változtatás, amely a sajtóból a gyűjteményes kiadásba beválogatott összes művét érintette.

A kötetbe kerülő darabok nem a lapokban való megjelenés sorrendjét követik, hanem cselekményük ideje, egy laza kronologikusság mentén szerveződnek: a *Sasvadászat* és *A stefanopoliszi szerződés* egymáshoz szorosan kapcsolódó szövegek, a kötetben is egymás után olvashatók, a *Családi bajok* a harmadik novella – de valójában máshová is beékelhető lenne –, míg az utolsó, a *Dávid király levéltára* érthető lezárása a ciklusnak, hiszen egy retrospektív helyzetből indul ki, amint Ede király elhunyt apjának leveleit olvassa.

A szövegek összezsírozása, egységesítő szándék sejthető a fent említett eljárásokban, amelyet csak egy apró változtatás tör meg: az utolsó novella Dávid királyának névválasztása ebből a szempontból indokolatlannak tűnik, hiszen a többi darab mindegyikében – *A Hét* Krónika rovatában megjelent *Petaud király udvarát* leszámítva – Arzén királyról olvashatunk.

A szerb uralkodócsalád paródiájának jelenlétét a mai olvasó a hírlapi-folyóiratbeli kontextus ismerete nélkül nem érzékeli, azonban a korabeli olvasó ezt könnyen felismerte, úgy tűnik, ami a politikai figurák, események beazonosítását illeti, nem volt különbség a napilap és a könyv olvasóinak recepciójában. A kötetről szóló első kritikákat felkutatva, ehhez hasonlókat találunk: „Kacagtatóan kedves, amellet igen jellemző dolgok. A Balkán oroszslánjára és derék miniszterelnökére, Milicsre alighanem rá fog ismerni minden olvasó.”²³ Vagy: „A többi történet közül kettő a Balkánon játszik, egy egzotikus udvaron, mely félig-meddig rablótanya. Elmés, kacagtató két história, melynek hőseire szinte ujjal rá lehetne mutatni: a valóságban.”²⁴

Arzén királyban Milán király, Milicsben Szimics miniszterelnök alakját, a stefanopoliszi szerződésben az 1877-es San Stefanó-i szerződést vélték felismerni, ugyanakkor az 1885-ös bolgár–szerb háborúra, a balkáni országok angol, francia, orosz kapcsolataira, Milán államcsínyére, magánéleti botrányaira – feleségével többször elváltak, majd kibékültek, Milán szeretőket tartott – a könyvolvasók is bőven találtak utalást.

A szerb uralkodó és közvetlen környezetének paródiája ugyanakkor távolságtartóbb a kötetben, mint a rövid színmű formájában megírt krónikában. Az irodalmi szövegben kevésbé érzékeli a gyors hatás kiváltására irányuló törekvést, amely a végletekig kiaknázza a humoros megjelenítésben rejlő lehetőségeket: „Előveszi bulldog-revolverét s egy jól irányzott

azt mutatja, hogy eredetileg *Királyidill* címmel ide is bekerült volna az egyik szöveg, ezáltal a ciklus sajtós kötődése a reprezentatív, életműkiadásban is jelezve lett volna.

²³ BALOGH Pál, *A gyanú*, Budapesti Hírlap, 1900. október 19., 2.

²⁴ TÁBORI Róbert, *Új könyvek*. *A gyanú*, Pesti Napló, 1900. aug. 23., 1–3.

lövessel leteríti a pincért.” – így reagál a miniszter, amikor egy párizsi szórakozóhelyen tartózásait hajtánák be rajta, a novellákban ehhez hasonló jelenetekkel nem találkozhatunk.

Milán alakja ezenkívül még egy saját korában nagy sikernek örvendő Ambrus-műben tért vissza, *A Hétben* Ygrec álnéven szignált Berzsenyi-rajzok egyikében. *A Berzsenyiék a külpolitikában* (1901) című párbeszédese jelenet egy élcapi figurához hasonló típus, a lipótvárosi, úgazdag polgár politikai ismereteinek, gondolkodásának kigúnyolása mellett a kalandos sorsú Arzén király szerepeltetésével újra a napisajtóból jól ismert szerb királyt paródiáját nyújtotta a folyóirat olvasóinak.

A novellaciklussá szerkesztett *Királyidillek* burkoltabb formában jelzi a kapcsolódást Alfred Tennyson²⁵ azonos című művével is: ahogy a fentiekben említettem, a kötetbe került szövegeknél eltűnik a hírlapban, folyóiratban még meglévő ajánlás – Tennyson árnyékának első látásra csak a cím kelthet gyanút az olvasóban.

Ambrus *A Hétben* megjelent hibrid műfajú írása és novellaciklusa egyaránt az angol előd által előtérbe helyezett költőszerepet, a megszólalás patetikus jellegét, kitüntetett értékeit, világképét hitelteleníti el. Ambrus szövegeiben eszmékért harcoló lovagok helyett kalandor királyról, hamiskártyásokról, uzsorásokról olvashatunk, valamint állandó pénzzavar, korrupció, nepotizmus jellemzi Levante és Eldorádó világát. De a Tennyson-paródia nyelvi- és stilisztikai szintű kibontása a kötetben látványosabban jelen van: Arzén királyt Sire-nek nevezik, akárcsak Arthurt, a *Sasvadászat* című novellában egy lovag is feltűnik: a norfolki herceg kísérelője, Cornwall lovag, a szereplők állandó jelzőket – Balkán cédrusa, Balkán Pompadourja, az öt kontinens Linája – kapnak. Arthur király eszményítése is kifordul: „határozott fenség van benne”, „meglátszik rajta az isteni küldetés” – jegyzi meg Milics és Lina egy olyan alkalommal, amikor Arzén kivételesen hatalmas vagyont örököl és nincs pénzzavarban. Ugyanakkor maga a névválasztás, a nevek első két betűjének egybe csengése is: Arthur – Arzén, a parodisztikus elemek közé sorolható.

Az operett világára való utalás nemcsak *A Hét* Krónika rovatában megjelent szövegben, hanem a novellaciklus darabjaiban is helyet kap. Egyfelől a novellákban is érvényesül a sajtoszövegnek is címet adó operett, a *Petaud király udvara* komikus jellege: Arzén király környezetében mindenki pénztelen, állandóan kéregető, ugyanakkor rátarti úr. Másfelől konkrétan is megjelenik a színpadra lépés: *A stefanopoliszi szerződés* című novellában Arzén király a miniszterelnök feleségétől, Linától azt a gyors pénzszerzést elősegítő tanácsot kapja, hogy lépjen fel a berlini Wintergartenben, hiszen orfeumi szereplésével könnyedén tudja majd zilálta anyagi helyzetét rendezni: „A berliniek úgy törnek magukat a jegyekért, hogy fölösleges ötmilliárdjuktól egyet vagy kettőt könnyű szerrel megszerezhetnénk.” Arzén király orfeumi karrierjét csak az akadályozza meg, hogy a Wintergarten már szerződtette a kannibálok királyát. A *Magyar Hírlap* már idézett vezércikkében Milán királyról mint a „nagypolitika komi-

²⁵ Alfred Tennyson a viktoriánus kor „udvari költője” volt, egyfajta bárd-szerepet töltött be, az 1859 és 1885 között írott *Királyidillek*ben az Arthur-mondakör történeteit dolgozta fel úgy, hogy a lovagkor erkölcsét próbálta összehangolni saját koráéval, olyan erényeket állított műve középpontjába, mint az erkölcsi tisztaság, hűség, bátorság, vallási rajongás. PÉTER Ágnes Tennyson-szócikke = *Világirodalmi Lexikon*, szerk. SZERDAHELYI István, Budapest, Akadémiai, 1993, 15, 311–313. Magyar környezetben Tennyson neve már 1859-ben feltűnt: Szász Károly tanulmányt írt róla a *Budapesti Szemlé*ben, majd szintén ő fordította le magyarra, és 1889-ben jelent meg a tíz idillt tartalmazó kötet, amelyet bevezetővel is szintén ő látott el. Ezenkívül természetesen mások is foglalkoztak Tennyson költészetével, például *A Hétben* 1892-ben Endrődi Sándor írt egy összefoglaló tanulmányt ezzel kapcsolatban. Tennyson *Királyidilljeit* tehát a műveltebb olvasóréteg ismerte.

kusáról”, „színházi királyapáról” ír a nevét fel nem tüntető újságíró, ezek a képek játékosabb és kifejtettebb formában Ambrus irodalmi szövegében is visszaköszönnének.

A *Királyidillek* többszörös paródia-jellege az Ambrus-életműben elfoglalt helyét is befolyásolta. A 19. század végi irodalmi életben, a szöveg könyvalakban való megjelenésének idejére már olyan erősen bevésoódott az Ambrus Zoltánnal kapcsolatosan sokat hangoztatott „intellektuális író”, valamint „írók írója” jelző, hogy az Obrenovics Milán és Tennyson paródiáját közvetítő, valamint a könnyed, sekélyes műfajnak számító operettre is utaló *Királyidilleket* a szerző más műveihez képest kevésbé értékelték a kortárs kritikusok, és a későbbi recepció során is akadtak olyanok, akik Ambrus írói alkataához kevésbé illő szövegnek minősítették.

Balogh Pál 1900-ban ezt írja a *Királyidilleket* is magába foglaló kötet egy másik darabjáról: „De amiben rögtön meg lehet ismerni Ambrus Zoltán különösen finom, előkelő, diszkrét írói egyéniségét, az *A nimfák és szatírok* című elbeszélés. Csodálatosan szép, poétikus melan-kólia borul erre a kis novellára, mely az írói nyomorúságról beszél, egy kedves, finom, elmés történet alakjában.”²⁶ – jelezve, hogy Ambrus „igazi” stílusa, világlátása így foglalható össze, és távol áll attól, amit az olvasó a *Királyidillek*ben megtapasztalhatott.

Lőrinczy Huba 1997-ben pedig egyenesen mentegetni próbálja az újságba író Ambrust: „Ha pusztán ennyi volna a négy királyidill, a ciklust akár Ambrus pillanatnyi eltévelyedésének, igényfeladásának tekinthetnők. [...] Nem csupán a kordivatnak engedett, egy alantasabb ízlésű olvasóközönséggel kacérkodott a királyidillek írásakor Ambrus Zoltán.”²⁷

A humoros-parodisztikus látásmódú Ambrust tehát a kortárs és a későbbi recepció egy része az „intellektuális író” hangvételéhez, világszemléletéhez képest perifériaként próbálta beállítani, annak ellenére, hogy a sajtóban nap mint nap megjelenő írásai és kötetbe kerülő szövegeinek jó része – a kanonizáltnak tekinthető *Ninive pusztulása*, vagy a kevésbé ismert meseparódiái például – életművében az ilyen típusú írói szemlélet hangsúlyos jelenlétére utalnak.

Összegzés

Ambrus Zoltán *Királyidillekből avagy Petaud király udvara* című szövegével próbáltam érzékeltetni, hogy a 19. század fordulójának sajtója a kialakult negatív képzetekkel ellentétben a gyakorlatban nem feltétlenül jelentette a szépírói tevékenység válságát. A sajtó és irodalom kölcsönhatása következtében létrejött hibrid műfajok jó példái annak, hogy egyazon szövegen belül az újságíró és a szépíró is érvényesülhetett: a formai és stílusbeli változatosságot mutató szövegek színesebbé, könnyebben befogadhatóvá tették az aktuális eseményeket, és játékteret, kísérletezésre alkalmas terepet biztosítottak a szépíró számára, ugyanakkor a szövegek parodisztikus jellege, a hozzájuk kapcsolódó álnévhasználat, az intertextuális utalások révén szerző és olvasó viszonyát is új megvilágításba helyezték. Ezenkívül a hibrid műfajú írások sok esetben tematikai, szemléleti vagy stílusbeli kapcsolódást mutatnak az adott alkotó tisztán szépirodalmi műveivel, és esetenként befolyásolhatják azok kanonizációját is.

²⁶ BALOGH Pál, i. m.

²⁷ LŐRINCZY Huba, *Ambrustól Máraihoz: Válogatott esszék és tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1997, 91.

JOURNALISM VERSUS LITERATURE?

Zoltán Ambrus's hybrid genre texts in the
periodical entitled *A Hét*

At the end of the nineteenth century, with the advent of the mass print media, by many, newspapers were considered to be the enemies of culture which was represented by books. It was thought that short, flimsy, standardized genres of journalism would replace lengthier literary genres of high standard and would deprive literary works of the era of their value. However if the newspapers and periodicals of the age are studied, it can be easily noticed that the contrast between journalism and literary practice was not so striking. Not only did literature accommodate to the challenges of journalism, but it also benefitted from the new circumstances created by the press: new genres appeared like the novel-feuilleton.

Zoltán Ambrus was an important writer, journalist and critic at the turn of the 19th and 20th century. His oeuvre was determined by the press: newspapers provided for his literary works the primary context. Newspapers and periodicals of the age also contain valuable pieces which weren't published in his books: hybrid genre texts which were the products of interference between literature and journalism. The majority of these writings appeared in the most important Hungarian literary, artistic and social journal at the turn of the century entitled *A Hét* (*The Week*) which represented a productive context for those authors who were both writers and journalists. In the columns like the Chronicle, Feuilleton, Saison the daily events were published in the form of a "light opera", a "short play", a "poem", a "diary", a "letter", etc. Ambrus was an inventive author of these genres, revealing a great variety in form, style and modality, giving preference to humour and parody.

This study presents one of these writings, entitled *Királyidillekből avagy Petaud király udvara* (*Idylls of the King or The court of King Petaud*) which demonstrates that the daily press at the end of the 19th century didn't pose a real crisis to literary practice, but it represented a productive context for the interferences of literature and journalism.

A SZABÁLYSÉRTŐ SZUBJEKTUM REJTŐ JENŐ REGÉNYEINEK HETEROTÓPIÁIBAN

A magyar szórakoztatóipar az 1930-as évekre érte el azt a szintet, amikor irodalomnak az tekinthető, „ami eladható, és ami eladható, azt irodalomként kell tudomásul venni”, innentől kezdve a reklám is kifejezett értékrendet ad el, és így a népnevelés fontos eszköze a tömegtermelés szórakoztató szegmensének repertoárján belül.¹ A tömegtermelés eredményeként létrejött irodalmi termékek létjogosultsága két fontos szempontból is vitathatatlan: egyrészt szüksége van rá a tömegolvasónak, hiszen az általános szegénység és az ezzel járó mindennapi küzdelem a szórakoztató olvasmányoktól távol állnak,² másfelől pedig szüksége van rá az aktuális hatalmi rendszernek is, hiszen „a szilárd társadalmi rend biztosítója” az „irányítható, uniformizált és kiszámítható” alattvaló.³ Ha viszont a hatalom (és a szolgálatába állított piac) nem tudja kiszámítani a tömegek döntéseit például a fogyasztással kapcsolatban, akkor az összeomlás veszélye fenyegeti, ami a fennálló hatalmi rendszernek is a végét jelentené – ez pedig a „tudatipar” virágoztatásával elkerülhető, amihez a gondolkodás, az ízlés, valamint az ösztönélet szabályozása, egy szóval a tömegtársadalom létrehozása szükséges.⁴

A tömegtársadalom számára tehát „a ponyvaregények lapjain a tömegember szellemképe rajzolódik ki”⁵ abban az értelemben, hogy a ponyvaregény felvonultat mindent, ami a mindennapi átlagéletből hiányzik: kaland, lazaság, önrendelkezés, hősiesség, pénz (vagy ígérete) – és ezáltal az átlagolvasó legalább ilyen szublimált módon részesedik ezekből a vágyott ideákból, feloldódik bennük és eltávolodik a saját megkövült egyhangúságától. Emellett pedig, nem elhanyagolható szempontként, a ponyvában megszemélyesedő *Rossz* és annak legyőzése által kielégül a rendszer és a saját sors elleni, elfojtott gyűlölet igénye, ami ily módon nem fog rendszerellenes cselekedettként kulminálni.⁶ Az eltávolodást és elkülönbözödést nagyban elősegítik a ponyvaregények tipikus helyszínei: a Vadnyugat, a trópusok és Észak-Afrika, Nagy-Britannia, óceánjáró hajók vagy az Adriai-tenger partja, az I. világháború, a spanyol polgárháború vagy egy kitalált, teljesen új háború, és nem utolsósorban az amerikai gengsztervilág. Ehhez pedig hozzátartozik a regényhősök „távoli”, nem mindennapi „foglalkozása” is, úgy mint légiós katona, cowboy vagy egy bűnszövetkezettel kapcsó-

¹ LÁNYI András, *Az írástudók áru(vá vá)lása: Az irodalmi tömegkultúra a két világháború közti Magyarországon*, Budapest, Magvető, 1988, 126–127.

² Vö. *uo.*, 133.

³ Vö. *uo.*, 15.

⁴ Vö. *uo.*, 26.

⁵ *Uo.*, 59.

⁶ Vö. *uo.*, 62.

latban álló tettetárs, áldozat vagy bosszúálló.⁷ A hétköznapiakból való kiszakadás illúzióját ezenkívül még a hasonló, mindig ugyanazt jelentő, a regényvilágot otthonossá tevő, valamint az ösztönreakciókat generáló (vagyis a sérelmek és vágyak kiélését célzó) motívumok ismétlése adja.⁸

A tömegszórakoztatás így egyértelműen a fennálló hatalmi rendszer „rendfenntartó” eszközének tekinthető, ami a kisember folyamatos egzisztenciális és identitásválságának megoldására kínál látszatz megoldást. Ebben a struktúrában azonban Rejtő Jenő egészen más írói módszerrel dolgozik, mint az általában vett ponyvái, amennyiben csak a groteszk által érthető meg, hasonlóságot mutatva így Karinthy Frigyes, Jaroslav Hašek és Eugène Ionesco írásművészetével; a ponyvairodalmat pedig belülről, kvázi-résztvevőként kritizálja. Ábrázolásának tárgya „maga a ponyva világa, melyet” nyelvileg újjáteremt, miközben annak nyelvét „metanyelvként használja”,⁹ emberábrázolására és cselekményvezetésére pedig a nyelvi logika kiforgatását alkalmazza, ami a komikum és az abszurd által az élet általános törvényei helyett „egy alternatív értelem lehetőségére ébreszt” rá,¹⁰ miközben az ízlésdiktatúrára épülő tudatipart művelő, és ezzel tömegirodalmat és egyáltalán a tömegkultúrát, tömegtársadalmat előállító ideológiának¹¹ látszólag aláveti magát, de valójában az abszurd fegyvereivel „komédiázva” partizánharcot vív ellene. Megszólalásmódja alapvetően ironikus, művei pedig leginkább travesztiaként azonosíthatók. Hősei legtöbbször a hatalom ellen cselekszenek a bolondját járattva vele, sokszor kifigurázva és megszegyenítve azt; ily módon pedig kvázi kivonják magukat a hatalom alól, érvényességét negálják magukra nézve, szinte mentesítik magukat az ideológia fennhatóságától, ami a tömegolvasónak az önrendelkezés lehetőségességéből vetett hite megmaradását, és így identitásválságának egyfajta félmegoldását adja.

Rejtő regényeinek helyrajza jobbra (de nem kizárólagosan) lefedi a divatos ponyvairodalom helyrajzát (trópusok, Afrika, Adria-tenger, Vadnyugat stb.), sok esetben azonban ezek a helyszínek, pontosabban a helyszínekhez köthető, elkülönített vagy elkülönült terek többletjelentéssel bírnak: heterotópiaként olvashatók. Heterotópiának Michel Foucault nevezi azokat a reális, létező helyeket, amelyek valamilyen módon összekapcsolódnak más helyekkel, de mindeközben ellentmondásban is vannak azokkal, „megvalósult utópiaként” mintegy: „külsők minden helyhez képest, mégis tökéletesen lokalizálhatók” – írja róluk.¹² Jelentőségük a Rejtő-művek befogadása szempontjából abban ragadható meg, hogy belső szabályrendszerük sokkal koncentráltabb, és így az ezekben a terekben megtalálható egyénekre vonatkozó, bármifajta ideológiai fennhatóság sokkal érzékletesebben működik, mint ezeken a tereken kívül – a rejtői, ironikus tér-, idő-, de főleg hatalomkezelés pedig ezáltal látványosabb eredményeket vonultat fel önmaguk (althusseri értelemben vett) ideológikus apparátusaként¹³ működni tudó, azaz az átlagosnál magasabb fokon, sokszor teljes mértékben önrendelkező egyének alakjában, ami a hétköznapi befogadó számára a hagyományos ponyvánál fontosabb lelki többletet adhat. A következőkben arra látunk majd néhány példát,

⁷ Vö. *uo.*, 133–134.

⁸ Vö. *uo.*, 136., 138–139.

⁹ Vö. *uo.*, 178–179.

¹⁰ Vö. *uo.*, 183.

¹¹ Vö. *uo.*, 21–26.

¹² Michel FOUCAULT, *Eltérő terek* = M. F., *Nyelv a végtelenhez*, Debrecen, Latin betűk, 1999, 149.

¹³ Louis ALTHUSSER, *Ideológia és ideológikus államapparátusok (Jegyzetek egy kutatáshoz)* = *Testes könyv I.*, szerk. Kiss Attila, Kovács Sándor, Odorics Ferenc, Szeged, Ictus és JATE Irodalomelmélet Csoport, 1996, (deKON-KÖNYVek, 8)

hogy a foucault-i heterotópia-kategóriák szabályrendszereit hogyan működtetik vagy játszs-
szak ki Rejtő regényhősei, szubverzív választ adva így szubjektum és hatalom alapvetően
determinált viszonyára.

Elszigeteltség és átjárhatóság

Az ilyen heterotópiák tipikusan azok a helyek, ahová csak bizonyos szertartásokon, ritu-
sokon, vagyis beavatáson átesve, tehát a liminalitás állapotát megélve lehet bejutni, mint
a kaszánya, a börtön,¹⁴ vagy éppen a trón, ahol már egy posztliminális, azaz határhelyzetben
túli¹⁵ személy tud csak teljes jogú résztvevő lenni. Így liminális szubjektumnak számít a ka-
tonai eskütétel nélkül *A tizennégy karátos autó* Gorcsev Ivánja, és ugyanígy annak számít
St. Antonio herceg a *Piszkos Fred, a kapitányban*, amíg nem foglalja el a trónt, illetve, ezzel
párhuzamosan, amíg az alvilágban kapott sebei be nem gyógyulnak (hiszen ezek teljesülése
nélkül törvényes felesége sem fogadja őt el teljes jogú férjéül).

Fontos észrevennünk, hogy Gorcsev és St. Antonio herceg úgy játssza ki a heterotópia
(a kaszánya és a trón) játékszabályait, hogy saját személyiségüket kicserélve, azt mással
helyettesítve képviseltetik magukat abban a (poszt)liminális térben, ahová az ideológia el-
méletesileg szólítaná őket. Ebből kifolyólag mondhatjuk azt, hogy ezek a hősök (is) olyannyira
a kezükben tartják saját szubjektívációjukat, hogy még a személyazonosság megtartásával,
vagyis az attribútumok csereberélésével gyakorlatilag azt csinálnak a személyiségükkel, amit
csak akarnak, még úgy is, hogy „rendeltetési helyükre” szó szerint önmaguk travesztiáit he-
lyezik saját maguk helyett, anomáliák sorát idézve így elő a heterotópia szabályrendszeré-
ben, már csak abban a tekintetben is, hogy így a beavatás aktusa pont őket nem érinti, akiket
beavatni kéne.

A liminalitás heterotópiájaként kell tekintenünk a *Vesztegzár a Grand Hotelben* helyszí-
nére is, hiszen egy karantén is tipikusan az átmenetiség tere, ahol eldől a szubjektum további
sorsa. Nem tudjuk, nem is lehet azonban komolyan venni ezt az eredendően ironikus írói
attitűddel megalkotott vesztegzárát, hiszen egyfelől (mint az a regény végén kiderül) vi-
szonylag könnyű a ki- és a bejárás ebbe az elméletileg hermetikus zártágú térbe, másrészt
pedig (mint ahogy az szintén kiderül) egyáltalán nem is fenyeget olyan veszély, ami miatt
a karantén elrendelése indokolt volna – hasonló „pszeudo-jelenséggel” van tehát itt dolgunk,
mint ami a már fent említett művek kapcsán felmerül. Érdemes még azt megfigyelni, hogy
a főszereplő szubjektívációja itt éppen ellenkező előjelű „művelettel” valósul meg, vagyis
úgy van jelen a térben, hogy nem is kéne ott lennie, ellentétben Gorcsevékkel, akik úgy nin-
csenek jelen, hogy valójában ott kellene lenniük (vagy, ha tetszik, úgy vannak jelen, hogy
valójában nincsenek).

¹⁴ Vö. FOUCAULT, *i. m.*, 153.

¹⁵ Vö. Arnold VAN GENNEP, *Ámeneti rítusok*, Budapest, Pécs, MTA Néprajzi Kutatóintézete, Pécsi Tudomány-
egyetem Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, L'Harmattan, 2007.

A heterotópiák egy másik típusa „minden emberi közösség állandója”, melyek a társadalom aktuális fejlettségi fokától függetlenül mindig megtalálhatók valamilyen formában és néven. Ilyenek a különböző „válságheterotópiák”, melyeket a társadalmi válsághelyzetben lévő egyéneknek hoztak létre, amilyen például az európai kultúrkörben a 20. század közepéig a nászút is, ami a nászéjszaka ritusát távolítja el a szó szoros értelmében a hétköznapi élet terétől mint egyfajta „földrajzi megjelölés nélküli heterotópia”.¹⁶

Rejtőnél a nászút heterotópiája szintén ironikus olvasatban jelenik meg, amennyiben a regények kalandorának és kalandornőjének kalandos, egymást segítő vagy éppen akadályozó, de végül szerelemmel végződő együtt utazása tekinthető egyfajta abszurd nászútnak. Ezzel a szituációval találkozunk, például, *A fehér folt* című regényben, amikor a kalandor segít a frissen kalandornőnek álló úrilánynak, vagy *A megkerült cirkáló* két titkos ügynökének esete, mikor is egy küldetésben véletlenül (?) egyszerre vesznek részt, ám eleinte nem ismerik egymás kilétét. De ide sorolható *A láthatatlan légió* különc lordjának és makacs, nem segítő szándékú kísérőnőjének közös utazása, vagy az *Előretolt helyőrség* arab fiúnak öltözött, éjszakánként szellemet játszó hölgyének és a halálra szánt, de meghalni nem tudó főhősnek a kalandja is. Ezen szituációk nőszereplői egyértelműen nincsenek alávetve a hagyományos szerepnek, tudniillik annak, hogy a várakozóállás passzív pózába kényszerített, gyakorlatilag cselekvőképtelen naivaként feltétlenül az erős hős mentőakciójára legyenek utalva. Ellenkezőleg: ha nem is fő-, de mindenképpen hősnőként a cselekmények aktív alakítói.

Szintén Közép-Európában, a 19. században ilyen válságheterotópiának számított a katonaság is (a kollégiummal együtt mint az hely, ahol a „férfisexualitás első megnyilvánulásai” történtek)¹⁷ – a már említett *Előretolt helyőrség*ben azonban ez egészen konkrétan az egzisztenciális, pénzügyi válság heterotópiája. A regény Galamb nevű főhőse ugyanis azért választja karrierül az Idegenlégiót, mert családja anyagi szükségleteit csak úgy látja biztosíthatónak, ha nagy összegű életbiztosítását szolgálatban való elhunytja miatt kifizetik a részükre. Mindent megtesz tehát annak érdekében, hogy mihamarabb meghaljon, amiben egészen odáig elmegy, hogy nem veszi be a malária elleni kininadagot. A tökéletesen önfeláldozó katonának ez a túlrajzolt alakja a katonaság alapvetően közösségi célját fordítja át egy individuális cél megvalósításának irányába, ami így, a végletekig túlozva már a szervezet szabályrendszerének ellenében működik, ami szintén a cselekvő egyén teljes önrendelkezési szabadságát helyezi előtérbe a felülről meghatározott normák alapvetésként való tételezése helyett.

Ebbe a kategóriába sorolhatók még a „deviáció heterotópiáinak” nevezett intézmények, mint a bolondok háza, a börtön vagy az öregek otthona, amelyek a társadalom által deviánsnak tartott egyéneket különítik el a társadalomtól.¹⁸ A bolondok háza emblematisztikus figurája *A tizenégy karátos autó* Vanek ura, aki szintén szubjektívációját saját kezébe véve a lehetőségeihez képest jól felöltözve (egy fürdőnadrág, egy törölköző és egy keménykalap segítségével) megszökik az idegszanatóriumból. Ápoltként ugyanis a létező egyik legalávetettebb, legkiszolgáltatottabb szubjektumnak számít: betegnek, akire vigyázni kell, mert nem ura önmagának és a cselekedeteinek – gyakorlatilag nem számít tehát szubjektumnak, egy olyan önérzetes egyénnek pedig, mint amilyennek Vanek urat a regény megismerteti, ez nem

¹⁶ Vö. FOUCAULT, *i. m.*, 150–151.

¹⁷ Vö. *uo.*, 150.

¹⁸ Vö. *uo.*, 151.

jelenthet perspektívát; érthető, ha szubjektumként ki szeretne teljesedni, azaz teljes értékű, szabadon cselekvő egyénné kíván válni.

A börtön terének szubverziójára kiváló példa a *Csontbrigád* Henry Fécampjának viselkedése, aki katona-elítéltként nemhogy nem fél a büntetéstől, hanem önként vállalja a mind szigorúbb szankciókat, melyek már-már a dantei pokolbugyrok mélyüléséhez hasonlatosak (többek közt azzal a különbséggel, hogy az ottani vertikális irányt itt egy bentről kifelé tartó mozgás képezi le...). Mindezt egy személyes, becsületbeli ügy kedvéért kénytelen elszemvedni, indítékai és reakciói tehát (Galambéhoz hasonlóan) neki sem a regényhelyzet alapszituációjából logikusan következő jelenségek. A börtönnek mint a büntetés és bűnhődés terének funkciója így érvénytelenedik, hiszen Fécampot egyrészt nem töri meg a büntetés, másrészt bűnhődni sem fog, mert nem tud, ugyanis nem követett el bűnt – mégsem célja a kijutás (egészen addig, persze, amíg fény nem derül ennek az attitűdnek az okafigyottságára), így pedig gyakorlatilag a rendszer lényege: bűn és bűnhődés felett áll.¹⁹

Meghatározott funkció

A heterotópiának „*precíz és meghatározott funkciója van*”, ám idővel a működés vagy működtetés módja más és más, mint ahogy az a temetők esetében is volt/van: a minden individualitást nélkülöző „csonttár” később a személyes halottkultusz kegyhelyévé vált, de eközben a város központjából kikerült annak szélére.²⁰ Hasonló, ám csak kvázi-működésváltozáson megy keresztül a Francia Idegenlégió is *A láthatatlan légió* című regényben. Az idegenlégió ugyanis a francia gyarmatbirodalom védelmére létrehozott katonai, fegyveres szervezet, mellyel a francia állam rendelkezik, állami feladatok ellátására. A regény különösképpen azonban az az ötlete támad, hogy kölcsönkéri ezt a hadsereget, ráadásul saját gazdasági céljai érdekében, de mikor ez a kérése nem talál meghallgatásra, a saját légió felállítása mellett dönt. Többé-kevésbé sikerül is neki: az eredeti légió szedett-vedett legénységéhez képest egy még sokkal szedett-vedettebb társaságot kap, aminek a felszerelése csak messziről hasonlít egy reguláris hadsereg felszerelésére. Erős személyi és eszközbeli kívánnivalókat maga után hagyva megvan tehát a magánlégió, ami így gyakorlatilag az állami légió paródiája – töretlen sikere is valószínűleg ennek a váratlan parodisztikusságnak köszönhető. A lord önrendelkezésének magas foka itt abban érhető tetten, hogy egyrészt van mersze angolként a francia hadseregre szemet vetni, másfelől, hogy képes saját magát a francia államszervezet szintjére emelni (még ha csak jelképesen is) azáltal, hogy egy hasonló jellegű apparátust működtet, mint amaz.

De hasonló jelenség fedezhető fel a királyi udvar kapcsán Fülig Jimmy uralkodása idején a *Pizkos Fred, a kapitány*ban. Jimmy itt királyi jogosultságait saját kisszerű céljai elérésére

¹⁹ Kilóg ugyan az eddig vizsgált regények sorából, de ebben a kategóriában tárgyalható még a *Megyék Párizsba, ahol még egyszer sem haldokoltam* (sajtó alá rend., szerk., az utószót és a jegyzeteket írta VARGA Katalin, Szeged, 1997) című útirajz-kompiláció bécsi fejezetében igen érzékletesen leírt, a bevándorlók számára fenntartott barakk, vagy pontosabban nyomornegyed is, ahová a nincstelen nem-bécsieket szeparálták el a bécsiektől. Ebben a ponyvaregényektől gyökeresen különböző, ám a túlrájzolásoktól valószínűleg szintén nem mentes írásban az egyén önrendelkezési lehetőségei szinte az elképzelhető legalacsonyabb szintre vannak redukálva: a szegénység semmilyen előmeneteli lehetőséget nem hagy – ám a gondolat szabadsága itt is megvan, és a meglehetősen heterogén hangvételű regény ebben a fejezetében tanúskodik a legélelhetőbb politikai nézőpontról.

²⁰ Vö. *uo.*, 151–152.

használja, miközben az udvartartás egyéb jogosultjai őt próbálják „rendeltetésszerűen használni”, aminek az eredménye az uralkodás paródiába fordulása, melyet mi sem szemléltet jobban mint Jimmy naplója, melyet ebben az időben ír, és ami saját szubjektívációs hatásfó-kának nyelvi lenyomataként is olvasható.

Hajó

De a heterotópiák „non plus ultrája”, „a par excellence heterotópia”²¹ szinte minden Rejtő-regény valóban kötelezőnek mondható motívuma: a *hajó*, ami ha konkrétan nem is, analogikusan (például utazás képében autóként, vagy sivatagként mint a tenger attribútumainak hordozója) mindig megjelenik. Ez ugyanis az identitás elbizonytalanításának leghatékonyabb eszköze, hiszen a szubjektum térbeli elhelyezkedésének, vagyis a valóság viszonyrendszerében betöltött fizikai helyének meghatározhatatlanságát, és így az identitás rögzítésének lehetetlenségét fejezi ki: „a tér egy úszó darabkája, egy hely nélküli hely”;²² ami a szubjektumot szintén köztes állapotban: egy út két végcélja között tartja, ami végeredményben sehol sincs. A már többször említett *Piszkos Fred, a kapitány* kapcsán fontos észrevennünk, hogy a regény jelentős része is hajón játszódik, sőt meghatározó motívuma a regénynek. Fülíg Jimmy a Honolulu-Star nevű hajón a sajátja mellé összesen három identitást vesz magára: a pincérét, a fűtőét és később a herceget; Piszkos Fred, a kapitány titkos ügynökként utazik, a Titkos Szolgálat valódi embere pedig hajóskapitányként csakúgy, ahogy a „főgonosz” Warins Bob. Nem beszélve az inkognitóban utazó St. Antonio hercegről és nevelőjéről, akik közül a herceg szinte identitását veszítve (miután Jimmynek adta) száll le a hajóról, a nevelő pedig teljesen identitását veszítve, azaz holtan. De itt adja át Jimmy a hercegnek a már említett elméleti felkészítést a „rítusra” (elmagyarázza neki, hogy hogyan kell okosan verekedni); és hajón derül ki a Vadsuhancról, alias St. Antonio hercegről is, hogy ő a valódi uralkodó. Arról nem is beszélve, hogy a herceg Warins Bob, a kalózleszármazott (vagyis hajós fosztogató) attribútumait (bizonyos dokumentumokat), és ezzel együtt identitását is birtokolja, még hozzá tudta nélkül, így az identitáscserére vonatkozó, meglehetősen szubverzív (nem mellesleg hajón támadt) ötlete miatt a végkifejlet során kénytelenlen rájönni, hogy „Mint önmagának gyilkosa állt ott”.²³

Nem lehet kétséges tehát a hajónak, az állandó mozgásban, úton levés szimbólumának szubjektumelbizonytalanító, egyben az önrendelkezési képességet megvilágító szerepe: a regény világát alapvetően határozza meg ugyanis a szubjektumok rögzíthetlensége. Tulajdonképpen ezt sűríti magába Piszkos Fred személye is, amit Tokaji András a „bolygó hollandi” és a „bolygó zsidó” figurájával egyaránt összefüggésbe hoz²⁴ – és ez teheti őt címszereplővé, holott a regény nem is róla szól: az állandó határhelyzeti szubjektum megtestesítése, akit nem köt semmilyen hatalmi fennhatóság.

²¹ Foucault, *Eltérő terek, i. m.*, 155.

²² *Uo.*

²³ Rejtő Jenő, *Piszkos Fred, a kapitány = Piszkos Fred regények, western történetek*, szerk. Petri Zsolt, Budapest, Videopont, 1996, 151. (Rejtő Jenő összegyűjtött művei, 2)

²⁴ Tokaji András, *Ál-labirintus – ál-beavatás (Rejtő Jenő: Piszkos Fred, a kapitány) = T. A., Az elrejtett érték: Irodalmi értékelemzések a labirintus-szimbólum alapján*, Művelődéskutató Intézet, 1989, 68–73.

És ez az, amiben ezek a szereplők valóban, a szó szoros értelmében szubjektumok: a hajóhoz kötődő csavargást mint életformát ők választják, lenézve az országúti csavargót, aki gyalog jár.²⁵

Ez a néhány példa talán elég arra, hogy észrevegyük: a Rejtő által megírt hősök, azonkívül, hogy kalandjaikkal szórakoztatnak minket, arra próbálnak módot találni – és találnak is –, hogy életüket nagyobb szabadságfokon műveljék, mint az „átlagember”, valamilyen szempontból mindig kibújva az ideológia és a hatalom mindent felügyelni akaró uralma alól, a saját preferenciáiknak megfelelően újraírva azt. Ehhez pedig a heterotópiák különböző te-reiben való működés egy olyan nagyítólencsét szolgáltat, melynek segítségével a kibújás, a kiskapuk megtalálása sokkal hangsúlyosabban látszik.

BENCE VIGH

THE OFFENDING SUBJECT IN THE HETEROTOPIAS OF REJTŐ JENŐ'S NOVELS

Rejtő Jenő's writing technique differs from that of pulp fiction if we consider that we can understand them through the grotesque. Therefore it becomes similar to the writing strategies of Karinthy Frigyes, Jaroslav Hašek or Eugène Ionesco, and, at the same time, it can also be said that Rejtő's works, being involved, criticize pulp fiction itself from the inside, within the genre.

The world of pulp fiction itself is depicted, re-created by language, which is used therefore as a metalanguage here. To describe characters and events this kind of work uses the subverted logic of language and meaning, maintained by the absurd the possibilities of alternative meaning-productions rather than everyday rules. It only pretends to subordinate itself to the ideology that produces mass literature and mass society while it actually serves as a partisan who uses the absurd as its weapon against them.

Heroes mostly work against power and mock it, so they can get out of its control, denying its relevance to them as if they were free from it, which gives the feeling to the reader that autonomy is possible and this can be a partial answer to a situation of identity-crisis.

To achieve this, one of its most important means is the ironic handling of time, space and mainly of power which can produce significant results since these figures seemingly work as their own ideological apparatus (in the Althusserian sense) in other words they are on a higher level of autonomy.

This paper examines the examples of the Foucaultian heterotopia-categories in these works and to show up how the heroes of Rejtő operate and even delude their mechanism, providing a subversive answer to the determined relationship between subject and power.

²⁵ Vö. REJTŐ, *Piszkos Fred...*, i. m., 102.

VÁLSÁG ÉS SZÍNHÁZKULTÚRA

Van-e a válságnak értékteremtő hatása vagy pusztán romboló erő? Milyen válaszok születtek a történelmi, szellemi, intézményi válságok európai kihívásaira a magyar kultúra felől?

A válságról, legyen az gazdasági – pénzüvilágot érintő, egyetlen szakmát vagy teljes szakmacsoportot sújtó, értékbeli – kulturális veszteséggel járó változás, számos módon lehet és kell beszélni. Az utóbbi években Magyarországon nagy visszhangot váltott ki a független színházi egyesületek számára kiírt működési pályázatok évenkénti zárolása, a támogatási összegek különböző fokú csökkenése és a társulatokat az ellehetetlenítés, de minimum a fil-lérezgetés határára sodró felsőbb döntések egyre sűrűbb felbukkanása. Jelen viszonyok között nemcsak megváltozott – megváltoztatott finanszírozási rendszerről, mindenkori politikai vezetésről erősen függő pártolt, illetve kritizált kultúraelemekről kell beszélnünk, hanem az ennek mentén kialakult, az új viszonyokhoz jobban alkalmazkodó beszédmódról is szót kell ejtenünk. A függetleneket érintő problémák pro és kontra válságbeszéde remek lenyomata az érdekképviselés alapvető céljainak, fokozatainak.

A Független Előadó-művészeti Szövetség közlemények útján kommunikál tagjaival, és az ő munkáikra kíváncsi közönséggel. Egyik júniusi közleményük¹ Balog Zoltán, az Emberi Erőforrások Minisztériumának vezetője által ez év májusában megfogalmazott gondolataira reagál. A miniszter a HírTV-n adott interjújában szent tehénként aposztrofálja a független alkotókat,² egyértelmű bizonyítékkal szolgál arra nézvést, hogy csupán a megpályázott működési költségek számadatait látja, előadascímeket, az alkotó színészek, táncosok nevét nem ismeri, s nem is óhajtja behatóbban megismerni munkájukat. Mindössze azokat a megmozdulásokat észleli, amikor ezek a társulatok más módszerek sikertelensége miatt kénytelenek olyan eszközökhöz folyamodni, amik nagy visszhangot kapnak. A beszélgetőtársak azon felvetésére, miszerint nem kellene az amúgy „kritikus kortárs alkotók” megélhetését és munkáját az adófizetők pénzéből finanszírozni, nemes egyszerűséggel azt válaszolta: nem is fogjuk. Ebben a „nem is fogjuk”-ban azonban sokkal több van az egyértelmű és előre sejtett elutasításnál: a miniszter nyilatkozata adásba került még azelőtt, hogy konkrét döntésről, a pályázatokon résztvevő, elszámolással tartozó vagy azzal már éppen elkészült és megfelelt társulatok erről akármilyen úton értesülhettek volna, tehát kifejejtve őket abból a fontos témát feszegető diskurzusból, honnan kell és lehet ma előteremteni a kultúrafedezetet. A mai politikai vezetés, az erőforrások elosztásáról döntő hatalmak számára éppen elégséges tájé-

¹ <http://www.fesz.org/a-fesz-nyilt-levele-balog-zoltan-miniszter-urnak/> (hozzáférés: 2013. 10. 29.).

² <http://www.youtube.com/watch?v=RUWTNx7xSq> (hozzáférés: 2015. 04. 09.).

koztatás, kényelmes és viszonylag kevés konfrontációval járó módja ez a kellemetlenségek közlésének.

A független színházak helyzete, az általuk tett kommunikációs kísérletek véleményezése mellett érdemes említést tenni a Nemzeti Színház igazgatóváltása körüli állásfoglalásokról is. Hirtelen a tízmillió színházi szakértő országa lettünk, ki-ki a maga intellektuális szintje szerint fogalmazta meg véleményét. Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy szoros kapcsolatban áll nemzetiszínház-elképzelésünk magával a nemzet, a nemzetállam megszületésével, annak újraértelmezésével, megértésével. Imre Zoltán Anderson nyomán úgy fogalmaz, nemzeten csak egy elképzelt közösséget érthetünk, melynek tagjai, legyen akár mekkora közösségről is szó, nem ismerhetik egymást személyesen, csoportjuk egyértelműen nem körülhatárolható, mindössze feltételezhetően konkrét, szuverén egység.³ A különféle nemzet-elképzelések szimbólumai a kultúra számos területének teremtett alakjai, múzeumokban, színpadokon, ünnepségeink sajátosságaiban, a nemzeti örökséget őrző tradíciókban öltenek testet, s „ezeken a gyakorlatokon keresztül konstruálódik meg a tagok egységének és közösségének képzete”.⁴ Az Alföldi-korszakot legkevésbé sirató nyilatkozatok egyike a tudatos nemzeti közjogi gondolkodás megalapozásával és ehhez kapcsolódva a magyar kulturális értékek megőrzésével és fejlesztésével összefüggő feladatok ellátásáért felelős miniszterelnöki megbízotté, Kerényi Imréé.⁵ A City-tv képernyőjén tett nyilatkozatában testet ölt a régóta sejtett felismerés: a legfeljebb udvarias indokokkal megtoldott, de általában csak pusztán elutasításba ütköző kortárs törekvések, fiatal rendezések ügye mögött pofonegyszerű érvek bújnak meg. Alföldi színháza nem jó, mert a buzikról szól. Míg Balog Zoltán esetében a független színház függetlenség-fogalma kerülhet görcső alá, Kerényi esetében egy, a politikai vezetés nyilvános beszédébe átkerült trágár kifejezésről van szó.

A jelenség a közönség szintjén is izgalmas, az az évek óta tartó, bár igazán az utolsó évben megszaladó folyamat, ahogy és ami miatt közügyggyé lett egy olyan, jól csak szigorúan szakmai szempontok szerint működtethető gépezet, mint a Nemzeti Színház jelenléte, fennállásának státuszszimbólumként kezelése, hozzáértő, rajongó vagy támadó álláspontból értelmezése. „Sokszorosan is van okunk ragaszkodni a Nemzeti Színházhoz, amelyet [...] az Összetartozás Házának kell tekintenünk”.⁶ Joggal merül fel a kérdés, nevezhető-e ez *ténylegesen* közügynek? Mióta akkora a kultúraéhség az országban, hogy az apátiából, közömbösségből kimozdítson olyan embereket, akik akkor sem teszik be a lábukat színházba, ha „egyszer kötelező”?⁷ Olyanokat sarkalljon ellentüntetésre, akik nem szeretik Alföldi munkáit, habár nem láttak egyet sem? Tökéletes képet ad az általuk képviselt értékekről, hogy olyan jelmondatok mentén gyűlnek a művészbejáróhoz, mint „Alföldi Róbertnek az ördög sem mer hátat fordítani.” vagy „Megjöttek a szimpatizánsok melegegni.” Kerényi Imre szóhasználatának szolidabb változata ez, a kevésbé szellemes, sikerhajhász, lassan már átokformulaként működő nyilatkozattételek térfoglalásának bizonyítéka.

³ IMRE Zoltán, *A nemzet színpadra állításai: A magyar nemzetiszínház-elképzelés változásának főbb momentumai 1837-től napjainkig*, Budapest, Ráció, 2013, 11.

⁴ *Uo.*, 11.

⁵ Kerényi Imre buzizik: <http://www.youtube.com/watch?v=92TellJz9ug>; (hozzáférés: 2015. 04. 09.).

⁶ Imre Zoltán kiemelése Mádl Ferenc 2002-es, a Nemzeti Színház épületének átadásakor elhangzott beszédéből. *Uo.* 222.

⁷ Alföldi: Nem verem szét az épületet; <http://index.hu/kultur/klassz/alf0627/>; (hozzáférés: 2015. 04. 09.).

Kerényi mellett Markó Iván fogalmazása sem volt éppen megfelelő, amikor a Krétakör ügyvezetője, Gulyás Márton által kivitelezett gerilla hadműveletre⁸ reagált. A Markó Iván vezette Magyar Fesztivál Balett 2012 tavaszán 25 millió forint működési támogatást kapott, majd az év második felében részesült újabb, ám ekkor már magasabb, 130 millió forintos rendkívüli támogatásban. Mindkét összeget pályáztatás nélkül nyerte el. 2012 októberében a HírTV-nek adott interjújában⁹ kérdésekre nem, vagy alig válaszol, állítása szerint 130 millió forint annyira elég, hogy júniusig kifizesse harminc táncosa bérét és befizesse utánuk a járulékokat. A független táncegyüttesek 2012. évi össztámogatása, melyet 54 társulat között osztottak szét összesen 212 millió forint volt. A működési pályázatokon megítélt összegek nagysága a vállalt bemutató- és előadászámtól is függ, Markó társulata a 155 millió forintért összesen nyolc alkalommal lépett színpadra. Május 25-én Gulyás Márton megafonba beszélve szakítja meg *Az ember tragédiája* előadás vastapsát. Gulyást kis híján kitoloncolják a színházból, a nézők hangos „Nem ezért fizettem!” és „Ki ez az ember?” elégedetlenkedései kíséretében. Markó megkésétt és az interjúhoz hasonlóan nem a feltett kérdésekre választ adó, hatalomfitogtató reakciója olyan kifejezésekkel él, mint „Maga most kussoljon!”, „Álljon hátrébb, túl elől van.” és „Ja, maga a Gulyás Márton. Olvastam valami cikket magáról.” Sajátjának érzett színpadán mindössze a megszegyenítésre, a teljes független szcena Gulyás-son keresztüli megtiprására koncentrált.

Gulyás és a Krétakör akciója a függetlenek között is különböző fogadtatásban részesült. Értékelendő abból a szempontból, hogy rávilágít arra, vannak esetek, amikor nem elég már a közlemény, a nyílt levél, az aláírásgyűjtés vagy a Facebook rajongói csoport. De könnyen lehet, hogy már az sem elég, ha a színház az aktuális problémákra saját keretein belül, a színpadon, színpadi eszközökkel reagál. Dönthetetlen érvként Markó egy nem-demokrata Jóistenről beszél, aki nem méri egyformán a segítséget. Pintér Béla nézőinek írt levelet¹⁰ a tavalyi év anyagi támogatásának 36%-os zárolásakor. Úgy érzi, álságos indok az egyforma áldozatvállalás elve, hiszen eleve nem egyenlőek az esélyek az előbb vázolt helyzet tekintetében sem. Éles helyzetben élesen kell fogalmazni, vallja Pintér, de Gulyás módszerét elutasítja, ő a színház nyelvében, annak láttató, kritizáló képességében hisz. Következő előadása az ügynök-jelenségre épül, a pénzen megvehető lélek problémáját tematizálja. Ez talán ugyanígy nem véletlen, mint hogy Alföldi búcsúvadában *Sirályt* és *Mephistót* is rendezett, ezzel csak a legszükségesebb mértékig és elegáns módon változtatva kanosszává társulata utolsó hónapjait.

2012 áprilisában mutatta be a Katona József Színház és a Szputnyik Hajózási Társaság az *Anamnesis* című darabot, melyhez a nézők történeteit is felhasználták. A válságról való beszédhez a színházon át vezethet egy út. Bodó a színház illúziójával akar a valóságról elmondani olyasmit, amiről – az elrettentő kórháztörténeteket leszámítva – nem szoktunk, nem illik, nem szabad beszélni. A külső szemlélő számára átláthatatlan a rendszer, amelyben „semminek nincs felelőse, minden átmeneti és ideiglenes, ahol az emberi sorsokat aprópénzre lehet váltani, ahol mindenki fél mindenkitől, ahol nincsenek leosztott szerepek, ahol nem

⁸ Krétakör-akció Markó Iván premierén 2013 májusában: <http://www.youtube.com/watch?v=RaKvL2oWHPg>; (hozzáférés: 2015. 04. 09.).

⁹ Markó Iván a Hír TV-n: <http://www.youtube.com/watch?v=N05ASJ7arbo>; (hozzáférés: 2015. 04. 09.).

¹⁰ Készségsétt levelet írt a Pintér Béla és Társulata a Facebook-on: http://hvg.hu/kultura/20121206_Ketsegbeesett_Pinter_Bela_Tarsulat; (hozzáférés: 2015. 04. 09.).

érvényesek a szavak, nincsen súlya a hálapénzen és a vacsorapótléknak behozott párizsin kívül semminek.”¹¹

Bodó előadásában két fontos összetevő egyensúlya munkál. Nem kívánja feladni egy korábbi, Katona Kamrában játszott előadása, a *Ledarálnakeltűntem* minden erkölcsi, emberi és színházi határt, gátlást, tabut szemtelenül feszegető humorát, igyekszik megtartani alig követhető lendületét, a majd’ három órás ámokfutást, lelkiismeretesen folytatni a sajátos műfaji kísérletezést. Ezenfelül a körülményekhez mérten, de a közönség ízlésének mentén alakítva kívánja bemutatni a tisztán igazságokra, valós tulajdonságokra épülő, a gazdaságpolitikai megfontolatlanságok negatívumaitól csöpögő nagybetűs magyar egészségügyet. Eszköze az a nyelv, mely kíméletlen kritikával, sokszor alpári vagy morbid poénokig ereszkedve már pusztán színházi közege miatt is alkalmas e téma megjelenítésére.

Az *Anamnesis* előadása jól használja a centrális berendezkedésű munkahelyek eredendő ritmusát. Lengyel Ferenc belgyógyász-professzora úgy vizitel az elé guruló ágyak mellett, mint aki éppen a támogatást osztja a függetleneknek: „Hogy van, jól, remek, köszönöm.” Következő beteg. Ugyanez a körkörös beállítás és ugyanez a káosz illusztrálja a fekete öltönyös hivatalnokok szavazásos vitáját az egészségügyről. „Röpködnek az akut témák – kórházbezárás, leépítés, összevonás, rezidenskérdés, külföldi munkavállalás –, sorjáznak az igények, nemek, a résztvevőknek fogalmuk sincs, mire és hogyan szavaznak, sűrített karikatúrái egy a politikából ismert helyzetnek.”¹² A jelenet, amely konkrétan beszél a kulturális élet anomáliáiról, a jól ismert Nokiás-dobozos művelettel kiegészülve szinte előrevetítette a manapság egyre többször teret kapó trágár közbeszédet:

FŐTITKÁR Nyugi! A színészet-művészeti egyetemen is ilyen zajok vannak, tudod,
ahonnan meg a múltkor elvontuk azt a rahedli pénzt.
BIZOTTSÁGVEZETŐ Ja, taligával toltuk kifelé.
FŐTITKÁR Azok meg néztek, hogy jaj miből csinálunk vizsgát? Megszűnünk, bezárnak.
BIZOTTSÁGVEZETŐ Jó mondjuk, azt a kutya se veszi észre...
FŐTITKÁR Tényleg! A kultúrából kellene még elvonni pénzt.
BETEG Kultúra nélkül nem lehet élni.
MIND Dehogynem... már hogy a fenébe ne lehetne...de lehet...a faszt nem lehet...
mindent lehet... hogy a pékfaszába ne lehetne...
ORVOS ... az ugyanolyan fontos, mint az egészség...

Hofi Géza óta hálás téma a kórház. Hofi társadalmi szelep funkciója a szókimondás – odamondás – megmondás aktusán alapszik. A független szféra, a kultúra finanszírozása kapcsán nyilvánosságot kapó felszólalók mintha egy célból, az odamondás szempontjából mérlegelnék csak szavaikat, a kívánt kommunikáció megindításának esélye azonban e módszer mellett meddő próbálkozás.

¹¹ UGRAI István, *Bedarálja, eltiűnteti*; <http://7ora7.hu/programok/anamnesis/nezopont> (hozzáférés: 2015. 04. 09.).

¹² KOLTAI Tamás, *Éltető morbid*, Élet és Irodalom, 2012, 18. sz., 30.

4.

Identitás(válság)ok

MIHÁLY ESZTER

NÁCIZMUS ÉS IDENTITÁS GYÖMRŐI EDIT ÖNÉLETRAJZI REGÉNYÉNEK TÜKRÉBEN

Gyömrői Edit és önéletrajzi regénye

Gyömrői Editet mindenki József Attila pszichoanalitikusaként ismeri, azt viszont már kevesebben tudják, hogy ő maga is írt regényeket, novellákat, verseket. *Megbékélés* című regényét,¹ két novelláját,² illetve egy verseskötetét³ ki is adták, önéletrajzi regénye azonban máig kiadatlan maradt.⁴

A mű németül íródott, s később készült belőle angol, illetve magyar fordítás is. Vezér Erzsébet még Gyömrői életében közbenjárt a kiadás érdekében, a Magvető Kiadóval létre is jött a szerződés, de a kiadás egyelőre ismeretlen okok miatt végül megghiúsult. Szerencsére a magyar fordítás ennek ellenére elkészülhetett, mivel azt maga Gyömrői finanszírozta, így Kis János (filozófus) be is fejezte a munkát – az elemzésben erre a kéziratra hivatkozom.⁵

Az *ár ellen* 1941-ben íródott egy hosszabb hajóút során, amelynek alapanyagát Gyömrői addigi élettapasztalatai adták. Élt Budapesten, Bécsben, Berlinben, Colombóban, Londonban, rövidebb ideig Párizsban, Prágában. 91 éve alatt (1896–1987) hihetetlen gazdag élményanyagot gyűjtött.⁶

A műben párhuzamosan, váltakozva futnak különböző helyszínű és idejű szálak. Kigyűjtve és kiszakítva a berlini helyszínre vonatkozó részleteket, ezúttal csak a németországi szálal foglalkozom.

Bár a történet sok ponton eltér Gyömrői valóságos életétől – ő maga hangsúlyozta, hogy nem szabad önéletrajzként olvasni –, rendkívül érdekes korrajzot ad a 20. századról; a „főhős” hányattatásain keresztül kirajzolódik a különböző társadalmak, kultúrák, eszmék világa, alakulása, s mindezek hatása az egyéni életre.

¹ RÉNYI Edit, *Megbékélés*, Budapest, Magvető, 1979.

² RÉNYI Edit, *A színek*, Új Világ, 1919, LVI/24, 13–15.; RÉNYI Edit, *A sógor*, Új Világ, 1919, LVI/26, 13–16.

³ RÉNYI Edit *versei*, Budapest, Benkő Gyula Könyvkereskedése, 1919.

⁴ Jelenleg a szöveg gondozásán, kiadásán dolgozom.

⁵ RÉNYI Edit, *Az ár ellen*, Kézirat, é. n. [1941?]; A Ferenczi Sándor Egyesület Archívumának tulajdonában. (A 'Rényi' Gyömrői Edit első férjének vezetékneve, s bár házasságuk rövid ideig tartott, műveiben egész életében így tüntette fel magát szerzőként. Valószínű, hogy azért, mert verseskötetének és novelláinak megjelenésekor, azaz írói, költői identitásának kialakulásakor hívták így, s ennek folytonosságát, a többi szereptől való különállását jelképezte számára.)

⁶ BORGOS Anna, *Alkotás, gyógyítás, változás: Gyömrői (Gelb, Rényi, Glück, Ujvári, Ludowyk) Edit életútja*, Thalassa, 2005/2–3, 185–194.

Gyömrői egy Vezér Erzsébetnek szóló levelében azt írja a regényről: „Drága Erzsikém, vigyázz arra, hogy ne publikálják mint autobiográfiát. Semmiképpen nem az. Megfigyelések a világban igaziak, de történetek nem. [...] Mondtam neked, hogy az ember úgy használja az életét, mint valaki, aki vesz egy bögrét, a földhöz csapja, összeszedi a darabjait, és egy egészen másfajta bögrét csinál belőle.”⁷ – írja. S valóban, a történet fiktív és valós elemek különleges elegyéből áll össze, s válik kalandos, érdekfeszítő regénnyé.

A szerző azonban már a nyitólapon siet felhívni az olvasó figyelmét: „E regény szereplői nem élő vagy valaha élt személyek, de a világ, amelyben mozognak, az atmoszféra, mely körülveszi őket, teljesen hiteles.”⁸

A regényrészlet vizsgálatának szempontjai

A mű műfajának meghatározását, illetve a fikció–referencialitás bonyolult kérdését félretéve a regény berlini szálával a főhős viselkedése, még közelebbről identitás-stratégiája szemszögéből fogok foglalkozni. Ezt – mint később látni fogjuk – maga a regény indukálta.

A regénybeli világ, atmoszféra hitelességének elfogadását természetesen az olvasóra kell bíznom. Egy szereplő viselkedésmódjának, a náci ideológia világában, annak hatására kialakult identitáskonstrukciók, megküzdési stratégiák elemzésének létjogosultságát nem ez magyarázza. Moscovici szerint „minden elbeszélés, regény vagy színmű tartalmazza a szerző megfigyeléseinek jegyzőkönyvét valamely osztályról, fontos társadalmi eseményekről, egy korszak szellemiségéről. És érzésem szerint, minden egyes jegyzőkönyv tartalmaz egy pszichológiai vagy szociális elméletet, ami rejtve marad.”⁹ Nos, ennek a szerzői elméletnek a kibontásával, azaz a regényrészlet szociálpszichológiai szemléletének feltérképezésével próbálkozom, ami annál is érdekesebb annak tudatában, hogy Gyömrői pszichoanalitikusként (is) gondolkodott.

Főhősünk: Éva

A regény főhőse, a budapesti zsidó családban nevelkedett Éva Bécs, majd több átmeneti állomás után 1930-ban telepszik le Berlinben.

Emigráns

A nélkülözés ellenére Éva hálás azért, hogy a város – bármily meglepő – ekkor rendkívül befogadó a külföldiekkel szemben, nem kell kívülről éreznie magát azért, mert nem németnek született. Cserébe a többi bevándorlóval együtt hazájának tekinti Németországot, s egyáltalán nem sajnálja, hogy munkájának haszna ezé az országé lesz. „A weimari idők Berlinje jó volt mihozzánk, idegenekhez. Engedte, hogy szabadon dolgozzunk. Készséggel

⁷ Gyömrői Edit levelei Vezér Erzsébethez, PIM Kézirattára, Vezér Erzsébet-hagyaték, 2005/50. (Gyömrői Edit levele Vezér Erzsébetnek, 1977. május 30.)

⁸ RÉNYI Edit, *Az ár ellen*, Kézirat, é. n. [1941?], 2.

⁹ Serge MOSCOVICI, *Társadalom-lélektan*, Budapest, Osiris, 2002, 142.

engedte, hogy igénybe vegyük könyvtárainak, iskoláinak és kórházainak segítségét. Soha nem kellett mostohagyereknek éreznünk magunkat, és ezt munkával háláltuk meg. A külföldiek Németországért dolgoztak. A német ipar érdekében végezték kísérleteiket a laboratóriumokban. Az egyetemi katedrákról annak az ifjúságnak adták át tudásukat, amely majd viselni fogja a felelősséget az országért. Azért adták művészetüket, hogy megszépítsék a németek vasárnapjait. Igen, otthon voltunk. De úgy voltunk otthon, hogy a németek jogaiért is mint saját jogainkért harcoltunk.”¹⁰

Ekkor identitásának egyik legmeghatározóbb eleme tehát az emigráns lét. Az asszimilálódó, illetve kívülálló bevándorló-magatartás¹¹ érdekes elegye figyelhető meg a leírásban. (Ellentétben a bécsi emigráns léttel, ami egyértelműen kívülállónak tekinthető.¹²) Itt egyrészt továbbra is „idegen”-nek titulálja magát, nem adja fel korábbi identitását, mégis új otthonának tekinti Németországot, s a németekkel együtt harcol jogaikért, ami viszont magas fokú asszimilációt feltételez. Ez a magatartás jól illeszkedik Éva eddigi *tudatos* identitásválasztásaihoz. Szilárd értékrendje, határozott jelleme egyfelől egy stabil identitásstruktúra védőfalaként működik, amellyel akár „az ár ellen” is tud haladni, másfelől rugalmassága, nyitottsága a legkülönbözőbb helyzetekhez való alkalmazkodásra is képessé teszik, s ezt a tulajdonságát tudatosan fel is használja ahhoz, hogy a lehetőségekhez képest teljes életet éljen. Így fenntartva korábbi identitását, új elemeket is integrál abba (ez esetben a németekkel való azonosulás – a német nemzeti identitás beépítése megy végbe), amelyek segítségével egy új környezetben kialakított harmonikus létre törekszik.

Kommunista

Identitásának másik meghatározó eleme politikai identitása, ami szintén csoport-identitás is egyben: a kommunista párt tagja. Első emigrációja alkalmával a szülői háztól elszakadva Bécsben a kommunista pártban lelt családra. Olyan közösségre, amelyet addig soha nem is tapasztalt. E család fiatal tagjaként találhatott magára, itt formálódott felnőtt identitása.¹³

Mire azonban Berlinbe érkezik, hite a nemsokára megszülető jobb világban már alább-hagy, s az ezzel járó ideiglenes, várakozó életmódon is változtatni szeretne. (Ezzel függ össze az előbb említett emigráns lét mikéntjének megváltozása is.) Továbbra is a jobb, új világot szeretne dolgozni, de ez a világ egyre távolabbinak tűnik számára.

Rövid idő elteltével arra a felismerésre jut, hogy a bal és jobb oldalon immár közös lett valami: a tömeg jelensége. „A német munkások minden tekintetben pusztá tömeggé váltak. Senki nem viselt már külön felelősséget. A munkásmozgalom régi vezetői a maguk idején valamennyien, külön-külön, érezték tetteik súlyát. Most azonban a német munkás egy nyáj tagja volt – ki az egyiké, ki a másiké –, egy „fegyelmezett” nyáj tagja, azaz nem volt kötelessége az önálló gondolkodás. Minden gondolkodást átengedtek az egyik vagy másik pártvezetésnek, és akár a jobb-, akár a baloldalon állt valaki, elegendő volt engedelmessé válni.”

¹⁰ RÉNYI, i. m., 96–97.

¹¹ Hannah ARENDT, *Essays in Understanding, 1930–1954: Formation, Exile, and Totalitarianism*, ed. Jerome KOHN, New York, Harcourt, Brace, 1994, 115–119.

¹² ERŐS Ferenc, *A pszichoanalízis és a közép-európai értelmiségi emigráció a huszadik század első felében*, Kézirat, 2002. A „Budapest – Berlin: Emigration der Psychoanalyse” című konferencián (Collegium Hungaricum, Berlin, 2012. nov. 30–dec. 1.) tartandó előadás magyar nyelvű változata; *Ua.*, Kritika, 2013/9–10, 10–14.

¹³ Ennek az identitáskonstrukciónak az elemzése külön tanulmányt érdemel.

Engedelmeskedni azonban annyit tesz, mint lemondani a felelősségről.”¹⁴ Ez az a pont, ahol Éva már nem tud azonosulni a kommunista párt nyújtotta identitásopcióval. Az egyéni gondolkodás, illetve az egyén felelősségének kiiktatása valójában az egyéni identitás dimenziójának kiiktatását jelenti, s a német munkás identitását kizárólag csoporttagságában, szociális identitásában határozza meg. Itt már felsejlik Gyömrői rejtett-elméletének központi eleme: az egyéni identitás megszűnésének kulcsfontosságú szerepe, amely leginkább a náciizmus ideológiájával kapcsolatban érhető majd tetten.

A konfliktushelyzetet Éva nem tudja feloldani: szociális identitásának egyik alappillére megingott, kommunista csoportidentitása immár nem nyújt biztonságot személyes identitásának. Teljesen magára marad, s mély depresszióba süllyed.

Zsidó

A náciizmus folyamatos erősödésével párhuzamosan Éva identitásában egyre hangsúlyosabb szerepet kap zsidó mivolta. Mivel egyáltalán nem hisz tiszta fajok létezésében, s önmagát mindenekelőtt ’ember’-nek tartja (humán identitás), eddigi identitásstruktúrájában nem kapott helyet zsidó származása, egyáltalán nem tartotta magát zsidónak. Mikor egyre többen kérdezték tőle, hogy zsidó-e, a következőket mondja.

[...] mostantól fogva mindig azt fogják majd kérdezni tőlem, hogy zsidó vagyok-e? Egy évvel ezelőtt még azt mondtam volna, hogy semmi közöm a zsidósághoz, nincs vallásom, nincs nemzetiségem, az egész világhoz tartozom, de ha ilyen sokat kérdeznek, már nem mondhatok mást, mint hogy ’Igen’. Azt hiszem, ma zsidóvá váltam, de Ruhnau úr, ha a többi ember megtévelyodött, ez még nem kényszeríthet engem arra, hogy hirtelen azt képzeljem, léteznek tiszta fajok és én az egyikhez tartozom, miközben véremhez annyi idegen keverék vegyül! Most egyszerre fajt kell választanom? Jó, akkor zsidó vagyok.¹⁵

Etnikai identitása tehát külső kényszer (címke) hatására beépül az egyéb identitáselemek közé. Eddigi üresjáratú zsidó-én identitása ekkor negatív identitásformává alakul¹⁶ a címkével járó negatív referenciák hatására.

Éva a zsidóság „kényszerzubbonyát” veszi magára,¹⁷ a náciizmus erősödésével ez a kényszerzubbony is egyre erősebb lesz, s végül ez lesz az egyetlen, amelyet a náciizmus nem semmisít meg. (Ezt láthatjuk majd a következőkben.)

A náciizmus térhódításával párhuzamosan a főhős viselkedésében jól nyomon követhető a fenyegetett identitás megküzdési stratégiáinak¹⁸ változtatása mind intrapszichikus, mind interszónális szinten. A kognitív, érzelmi folyamatokkal a regény felszínesebben foglalkozik, mégis jól megragadhatók az egyes állomások: az út az elhárítástól, tudomásul nem vétel-

¹⁴ RÉNYI, i. m., 10.

¹⁵ *Uo.*, 139.

¹⁶ Malgorzata MELCHIOR, *Zsidó identitás a stigmatizáció és a személyes választás között = Zsidóság, identitás, történelem*, szerk. KOVÁCS M. Mária, YITZHAK KASHTI, ERŐS Ferenc, Budapest, Twins, 1992, 173–182.

¹⁷ ERŐS Ferenc, *Az identitás labirintusai*, Budapest, Osiris, 2001, 78–81.

¹⁸ Glynis Marie BREAKWELL, *Coping with threatened identities*, New York, Methuen, 1986, 77–178.

től a részleges tudomásul vételen át (anekdotázás, viccelődés) a tudomásul vételig (fásultság), s ennek következtében az átstrukturáláshoz (zsidó identitás beépülése) vezet.

Az elbeszélésben az interperszonális szint a meghatározó. A főhős először az elszigetelődés stratégiáját választja, amit Gyömrői „elmagányosodás”-nak nevez (lásd depressziója). A Nemzetiszocialista Párt erősödését és a baloldal gyengülését látva Éva úgy érzi, „mint az a gyerek, aki felfedezi, hogy a szülei tehetetlenek. Aki már nem tudja, hogy a szülei mindig helyesen cselekszenek-e. És egyszeriben magára marad az érthetetlen, ellenséges világ kellős közepén.”¹⁹ Bezárkózik, szinte senkivel nem találkozik, még az ágyból is alig kel fel. A Reichstag felgyújtása a mélypont: „valami ólmos, valami halott volt valamennyiünkben, még a beszéd is sok és fölösleges lett volna”.²⁰

Az elszigetelődésből a Harmadik Birodalom fejlődésétől való félelem mozdítja ki Évát. Már nincs otthona, Németország átváltozott. Ahogy kimozdul, legszembeütőbb számára az utca képének megváltozása. „Egyszeriben egészen új emberfajta jelent meg a kávéházakban, olyan alakok népesítették be a nyugati városrészt, amilyeneket egyébként csak Georg Gross rajzairól ismertem, és ha egy ilyen fickó egyedül ment az utcán, akkor is menetelt és csapkodta a lábát. Valami nagy fellélegzés dagasztotta ennek az őrmesternépségnek a keblét. Minden újra jó volt. Volt, aki parancsoljon, és megint lehetett ’biciklizni’, ahogy a berliniek mondták: lefelé taposni, felfelé hajlongani. Így van rendjén egy rendezett államban.”²¹ (Ezt az embertípust testesíti majd meg a regényben az SA-tiszt, akiről később még bővebben szó lesz.) A fenyegetés erősödése és ennek a mindennapokban való fokozódó érzékelhetősége Évát a leplezkedés stratégiájához vezeti, vagyis inkább kikényszeríti belőle.

A passing, észrevétlenné válás stratégiáját szimbolizálja a regényben Éva kályhája. Berlinben az eddig nagy kiváltságnak tartott központi fűtés most egyszerre hátránnyá vált, a kályha pedig egy csapásra drága kincs lett. „Először a személyes irományok vándoroltak a lángok közé: levelek, kéziratok. Aztán rászántuk magunkat a párttagsági igazolványok elégetésére. Kicsit olyan volt, mintha az ember a saját múltját égetné el, és minden darabka égő papír fájdalmat okozott.”²² Hogy a rengeteg hamu le ne buktassa őket, mindenkinek el kell vinnie az irattartójában a saját hamuját, és kidobni az utcán lévő szemetesek egyikébe. Eddigi élet-történetük minden dokumentuma, létezésüket igazoló papírjaik mind szemétként kerülnek, ami nem jelent mást, mint személyes identitásuk megsemmisítését. Stigmatizált politikai identitásukat szintén meg kell tagadniuk. A németeknek kijáró jogoktól megfosztják őket, azaz érvénytelenítik nemzeti identitásukat, állásaikból kirúgják őket, s ezzel megszűnik szakmai identitásuk is. Így halad fokról fokra identitásuk teljes felszámolása.

Az újabb fordulatot Éva magatartásában az hozza, mikor egyik ismerősét elhurcolják és a felismerhetetlenségig kínozzák. Évában ekkor felébred a tettvágy, úgy érzi, nem nézheti tétlenül, ami körülötte történik. Nem magát félti elsősorban, hanem „az embert” látja veszélyben. Néhány barátjával együtt úgy döntenek, megpróbálják a félholtra vert fiú fényképét – és történetét pontos adatokkal – kijuttatni külföldre amerikai ismerősök segítségével. Éva úgy gondolja, még mindig van remény: ha más országok megtudják az igazságot, talán még meg lehet állítani ezt a folyamatot. Így elfordul a passing stratégiájától, s a negativizmus stratégiájához folyamodik. Ellenszegül a fenyegetésnek, s megpróbálja megszüntetni annak forrását.

¹⁹ RÉNYI, *i. m.*, 130.

²⁰ *Uo.*, 138.

²¹ RÉNYI, *i. m.*, 148.

²² *Uo.*, 149.

Természetesen lebukik, s mikor Évát elkapják, az SA-legények ütéseibe az éppen otthon lévő fia belehal, őt pedig elviszik és még hetekig vallatják, kínozzák.

Fia elvesztésével anyai szerepét is elveszíti. Elhurcolásával szabad emberi mivoltát érvénytelenítik, az öncélú kínzásba átcsapó vallatásokkal humán identitásától fosztják meg.

Éva nem marad más, csakis zsidó. Identitásának egyéb elemeit sorban felszámolták, s egy kényszerzubbonyra cserélték.

Ezzel elérkeztünk a már korábban felvillantott rejtett-elmélet központi eleméhez: az egyéni identitás elvesztéséhez. Éva éppen azért ábrándul ki a Kommunista Pártból, amit addig családjának tekintett, mert meglátása szerint az egyén individuális azonosságától fosztja meg tagjait. Végül a náci állam éppen ezt teszi vele. Az etnikai identitás dominánssá, majd kizárólagossá tétele éppen arra irányul, hogy minden egyéb identitáselemet érvénytelenítsen. Ez a „túlzott tárgymegszállás”²³ megszünteti az etnikai identitás egyetlen érvényes alapját, a különbözőséget. Az etnikai identitás eszköz, mint bármely más osztály-meghatározottság, amellyel az emberek jellemezhetők. De ha egy meghatározottság a többi rovására érvényesül, ilyen túlzott tárgymegszállás jön létre, s megszűnik eszköz jellege.²⁴ Ha pedig „az ember semmi más, csak spártai, kapitalista, proletár vagy buddhista, akkor már küszöbén van annak, hogy semmi se legyen, ezért annak a küszöbén is, hogy egyáltalán ne legyen”²⁵

A fentiekben éppen erre láttunk példát. A főhősnek is a fizikai megsemmisülés lenne a jövője, ha egykori szerelme SA-tisztként nem menti meg titokban. Mikor Éva néhány napon belül magához tér, kiderül, hogy egy SA-legény fogja kimenekíteni az országból, a zsidó nő pedig, akinél átmenetileg elrejtették, ennek a náci fiúnak a barátnője. Éva volt szeretője tudja ezt, és az SA-legény ezért tesz meg neki mindent, amit kér.

SA-tisztek

A két náci szereplő jellemének, ambivalens viselkedésének elemzése már átvezet egy következő témához, a regény nácizmusról alkotott felfogásának feltárásához, ami szintén külön tanulmányt érdemel. Egyetlen aspektusát mégis kiemelném, mivel szorosan kapcsolódik témánkhoz: ez az egyéni identitás elvesztése a nácik körében.

A zsidó nővel együtt élő SA-tiszt megnyilatkozása jól példázza, hogyan változtatja meg a náci ideológia a felsőbbrendűnek titulált egyének identitását. Éva szavaira, miszerint ő nem lehet náci, ha zsidó nő a szerelme, így horkan fel az SA-tiszt:

Mi németek történelmi feladatot teljesítünk. Nem érti? Meggyengültünk, mert megromlott a vérünk, mert értéktelen elemekkel keveredtünk. [...] Tisztán kell tartanunk magunkat Németország érdekében [...] Nem tudja elképzelni, hogy az ember hihet egy eszmében, még ha ő maga egy disznó is? Tisztában vagyok vele, hogy disznó vagyok. És gyűlölöm érte, arcul tudnám köpni érte magamat. [...] Mit tesz velem ez a kövér, rövidlábú zsidó

²³ Sigmund FREUD, *Tömegpszichológia és én-analízis* = S. F., *Tömegpszichológia: Társadalomlélektani írások*. Budapest, Cserépfalvi, 1995, 185–248.

²⁴ George DEVEREUX, *Etnikai identitás: Logikai alapok és működési zavarok = A megtalált nyelv: Válogatás magyar származású francia pszichoanalitikusok munkáiból*, szerk. RITTER Andrea, ERŐS Ferenc, Budapest, Új Mandátum, 2001, 248–272.

²⁵ *Uo.*, 270.

nő, hogy nem tudok szabadulni tőle? Hogy nap mint nap az ágyába kell bújnom? Eggyel több bizonyíték, hogy a zsidók fertőzik meg a német ifjúságot. Mindenkit agyon kell ütni, aki a német vért megfertőzi. Engem is.²⁶

Az SA-tiszt ambivalens viselkedése arra enged következtetni, hogy a náci ideológia nem csak a zsidókra ad kényszerzubbonyt, hanem az „árjakra” is. Céljának eléréséhez nem csak a zsidókat kell megfosztania egyéb identitásaiktól, hanem ugyanúgy híveit is. Nagy különbség persze, hogy ez választott identitás, a zsidóké viszont egyáltalán nem az. Ezért a kényszerzubbony itt inkább az egyenruha fogalmával helyettesíthető, amely a regényben is többször a náci identitás metaforájaként bukkan fel.²⁷

Az SA-tiszt szavai jól mutatják, hogy saját magára is kizárólag a fajelmélet szemszögéből tud tekinteni, magát csakis ’német’-nek titulálja, identitására nemzeti identitása az egyedüli válasz. Ezért alakult ki ambivalens léthelyzete: magánéletére nézve ez az üres identitás nem ad semmiféle tartalmat, így viszont régi életével nem tud leszámolni. Ennek következménye a privát és a nyilvános identitás közötti szakadék keletkezése, ami a totális diktatúrák egyik legjellemzőbb vonása.

Bizonyos értelemben az SA-tiszt helyzetét ugyanúgy egyfajta fenyegetett identitásnak foghatjuk fel, miszerint identitásfolyamatai nem felelnek meg az identitást szabályozó alapelveknek.²⁸ Nem felel meg a kontinuitás szabályának, hiszen nyolc éve él együtt zsidó szerelmével, s most egyszerre mint árja gyűlölnie kéne, nem felel meg az elkülönültség szabályának, hiszen a cél éppen a „Vezérrel” való teljes azonosulás (és a „Vezér”-ben hívők kölcsönös identifikációja²⁹), nem felel meg az önbecsülés szabályának, amennyiben csupán „illuzórikus” identitást kínál fel.

Az önbecsülés hiánya Éva szerint a gyökere is a náci identitás választásának: „Minél kevésbé becsüli magát az ember, annál többet kell jelentenie a számára, ha jön valaki, és azt mondja: Jobb vagy a világ minden nemzeténél. Te vagy a kiválasztott faj! És a fiatalember kap egy barna inget és mindjárt több lesz, mint ami volt. Már nem kell bizonyítania. Elég, hogy német. A kommunista párt azt követeli tőle, hogy dolgozzon, tanuljon, harcoljon, és mit ígér cserébe? Egy vérrel megváltandó jövőt. A nácik viszont még ma adnak egy barna inget neki, és visszaadják az önbizalmát, hiszen német, tehát nagyszerű ember.”³⁰ Ez az önbecsülés, ha kialakul is, az ajándékba kapott identitás illuzórikus volta miatt csak ideiglenes, s tartalmatlansága miatt valójában nem tudja megoldani az egyén identitásválságát. Az SA-tiszt esetében pedig – mint láttuk – még ideiglenesen sem alakul ki, hiszen képtelen a „Vezér”-rel, illetve az ideális árjával való teljes azonosulásra a korábbi identitásával való konfliktushelyzet miatt.

A náci tiszt ezzel próbál megküzdeni úgy, hogy korábbi identitásképlete széttöredezik, a fennmaradó részei pedig immár a személyiség „rossz” oldalát képviselik, amit még le kell

²⁶ RÉNYI, *i. m.*, 175–176.

²⁷ Pl. az SA-tiszttel élő zsidó nő megnyilatkozásában: „De amikor leveszi a barna ingét, hogy mellém feküdjön, néha legszívesebben megfojtanám ugyanezzel az inggel.” (*Uo.*, 175.) – Ld. még *Uo.*, 122, 155 stb.

²⁸ BREAKWELL, *i. m.*, 77–178.

²⁹ FREUD, *i. m.*, 185–248.

³⁰ RÉNYI, *i. m.*, 122.

küzdenie.³¹ Mivel ez nem sikerül, frusztrációjából eredő agresszióját kivetíti,³² ezzel is erősítve a „bűnbak” démoni mivoltát.

Összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy a náci ideológia egyfajta identitáscserét hajt végre mindkét oldalon, hogy a „Jó” és a „Rossz” oldalt egymás ellenében megkonstruálva egy gigantikus harc jöhessen létre közöttük. Ennek érdekében az egyének korábbi identitásait eltörli, majd egy új, kreált identitással ruházza fel őket, amelynek jelentést csakis ez a harc ad. Így válhatnak az ideológia sakkfiguráivá.

ESZTER MIHÁLY

THE RISE OF NAZISM IN THE LIGHT OF EDIT GYÖMRŐI'S AUTOBIOGRAPHICAL NOVEL

Edith Gyömrői is best known for being one of Attila József's psychoanalysts. She had been mentioned only in this role for a long time, however – in addition to the psychoanalysis – she herself worked as a poet and a writer. Attila József's treatment was just a short episode in her life; it is hard to list all the activities she was involved in – apart from psychoanalysis and writing: carpet weaving, studying Buddhism, breeding birds, reconstructing houses. As Anna Borgos pointed out in her thorough study: Gyömrői's colorful personality was accompanied with a colorful life. She lived in Budapest, Vienna, Berlin, Colombo, London, for a short period of time in Paris, Prague and visited numerous places in the world. She was up to date with most of the intellectual trends and groups of her age. She attended the meetings of *Vasárnapi Kör* where she made friends with Anna Lesznai. Furthermore, she met György Lukács, Lajos Kassák, Béla Balázs, Bertolt Brecht. Inspired by her uncle, István Hollós, she became interested in psychoanalysis very early, and during her stay in Berlin she joined the left winged marxist emigrant group of psychoanalysts related to Wilhelm Reich and Otto Fenichel. Later, in Vienna she attended Anna Freud's discussion events. This is just a short excerpt from her biography, she gathered incredible experiences during her 91 years.

She wrote poems when she was young. In 1919 her poetry was published, but she turned to prose. One of her novel, *Megbékélés*, was published in 1979.

Most of her writings – literature and studies – are yet unpublished, though. For example her novel '*Cat is a cat*', written in English; her studies on psychology and her thesis on Buddhism. Her autobiographical novel *Az ár ellen*, written during a longer voyage in 1941, is also among the unpublished works.

This novel was written in German, translated to English and Hungarian later. Erzsébet Vezér was to publish the novel, but for some reason she did not manage. Gyömrői financed the publishing herself, János Kis finished the translation, but the manuscript remained unpublished to date.

The story differs from her real life – she always emphasized that this novel is not an autobiography –, but still provides a very interesting insight into the 20th century. Through

³¹ ERŐS, *Az identitás...*, i. m., 15.

³² Gordon W. ALLPORT, *Az előítélet*, Budapest, Gondolat, 1977, 476–481, 528–533.

the „odyssey of the heroine” we can see the world of many societies, cultures, theories and their impact on personal life.

„My Dear Elisabeth, please don't let this novel be published as autobiography. This is certainly not. Observations in the world are real, but the happenings are not. [...] I've told you, that one can use her own life as someone who buys a mug, drops it, collects its pieces and creates a completely different mug out of them.” – Gyömrői wrote in one of her letters to Erzsébet Vezér. Indeed, the story consists of fictitious and real parts making the novel easily readable and adventurous. However, the author states on the very first page: „The characters in this novel are not living persons and never lived, but the world, the atmosphere around them is absolutely authentic.”

In the novel, according to the mechanism of reminiscence, story threads run in parallel at different locations and times. Examining and focusing on the scenes of Germany in the 1930s, the German thread is to be investigated separately, with special attention to the way Nazism shaped identities.

JÉGA-SZABÓ KRISZTINA

KRÍZIS ÉS ALKOTÁS

A művész-női identifikáció kérdései
Erdős Renée műveiben

„Költő az, akiben dalol a krízis.”

A tanulmány mottójául választott Ady Endre-sorral az alkotói identitásválságnak azt az esztéta modernséggel kapcsolatban szinte közhelyszámba menő értelmezést idézem meg, amelyben a személyiség válságát esztétikai szempontból, nem pusztán tematikaként, hanem az önreflexió szituációjában állandósuló, a modernség lényegét hordozó nyelvi magatartásként értjük.¹ Egyúttal felteszem a kérdést, hogy mennyiben érvényes a fenti értelmezés, mennyiben módosul a személyiség válságának és az irodalmiságnak korrelátuma a korszak nők által írt irodalmának szempontjából, a századelőn és később a Nyugat-korszakban, éppen az irodalmi mező perifériájára eljutó, de az irodalmi kánonból gyorsan kicsúszó, esetleg már eleve a kánon alá szituált szövegek esetében? Hiszen nőként az alkotással, hovatovább az irodalommal való hivatásszerű öndefinálás és önálló kenyérkereset útja kitaposatlan volt ez ideig, a nők saját névvel megformált, anyagi függetlenséget is teremtő íróként való fellépése a 20. századdal egyidős. A női szerző még születőben van, tehát esetükben a kulturális modernitás egzisztenciális válság-élményének csak a túlpártjáról beszélhetünk.

Ugyanakkor a nők életének radikális átalakulása révén is – ekkor nyílnak meg előttük a felső szintű oktatás intézményei és a társadalmi nyilvánosság terei – a lassan kibontakozó kulturális önartikuláció, a női tapasztalat naivnak és dilettánsnak tűnő, de ez ideig hiányzó megszólaltatása a modernizmus egy lehetséges perspektívája.² A női író önmeghatározását problematikussá tette a gyökértelenség, a megerősítésként, mintaként szolgáló, összefüggő irodalmi hagyományok hiánya, illetve töredezettsége, a meglévő irodalmi intézményrendszer pozicionáló hatása,³ ami a női szerzőt eleve az erotikus regények, lányregények és a gyerekirodalom populáris átmenetiségébe szituálta.⁴ Ennek a paradigmának az elfogadása és megerősítése az identitásképzés eltérő pszichoszociális hagyományaihoz is köthető, hogy míg a férfi egy benső maggal, valamiféle önmagában álló lényegiséggel rendelkezőként, a külső társadalmi térben lévő mozgásában definiálja önmagát, addig a női szubjektumkonstrukció másokhoz képest, a külsődlegesben, a maszkolásban, a férfi általi nézettségben jön létre. Ezért a női szerző identitás-válsága, miként irodalmi pozíciója is gyakran a nem-létben, a láthatatlanságban nyilvánult meg.

¹ LÁNG Gusztáv, *Mérföldkő-e Ady költészete?*, Korunk, 2008. május; <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00137/langg.html> (hozzáférés: 2015. 04. 09.).

² Erről a témáról részletesebben: SCHEIN Gábor, *Az alternatív modernségek felé*, Irodalomtörténet 2011/2, 204–227.

³ BORGOS Anna–SZILÁGYI Judit: *Nőírók és írónők. Irodalmi és női szerepek a Nyugatban*, Budapest, Noran, 2011, Bevezetés, 7–26.

⁴ Erről a témáról lásd részletesebben L'HOMME Ilona, *A „női írás” befogadása a 20. század első felében = Nő, tükör, írás*, szerk. VARGA Virág, ZSÁVOLYA Zoltán, Budapest, Ráció, 2009, 59–68.

Mindezen okokból kifolyólag a korszakban elég tipikusnak számít a női alkotók pályavonalának elhalványulása, a kérszéletű felkapottság, majd a történetelenségbe való eltűnés szituációja, hiszen a pályatörténet egyben pozíciótörténet, a szerzők hamar elfeledetté válnak, nem tudnak megkapaszkodni az irodalom számon tartott övezetében. Hadd idézzek fel három közkeletű példát a századvégtől a Nyugat-korszak végével bezárólag.

Teljes elszigeteltségben éli le hosszú életét Czöbel Minka, aki a századvégen a szecessziós dráma, a prózanyelv átalakítása terén szerez érdemeket, sőt először ír szabad verset Magyarországon. Néhány kötetének megjelenése után, 1914-től szinte teljesen „láthatatlanná válik” az irodalmi élet szempontjából, kis túlzással, a recepcióban kialakuló közhellyel szólva, anarcsi birtokán a felszabadító szovjet csapatok nyitják rá legközelebb az ajtót. Hasonló történik Kosáryné Réz Lolával is, aki *Filoména* című művével 1920-ban megnyeri az Athaeneum regény-pályázatát, nagy elismertsége után a továbbiakban irodalmi aprómunkából fenntartva magát és gyermekeit írja meg tekintélyes mennyiségű és szinte olvasatlan életművét, az 50-es évektől pedig 1982-ben bekövetkező haláláig szinte nem is publikál. Vagy vegyük példának a korszak végéről Földes Jolánt, akinek *A halászó macska uccája* című regénye 1936-ban elnyeri a már nemzeti ikonnak számító Móricznak szánt Pinker-díjat, mégsem kerül bele az irodalmi köztudatba.

Erdős Renée két élete

Tanulmányomban válság és identifikáció összefüggéseit vizsgálom Erdős Renée-nek a saját korában kezdetben nagyra értékelt, később az esztétikai kánon alá szituált, 1945 után pedig szinte teljesen elfeledett írónak, az írói önartikuláció szempontjából releváns néhány szövegében.

Erdős írói életútját egyrészt éppen az a tény teszi különösen érdekessé, hogy kétszer is, egymástól elég markánsan különböző írószerepben teremti meg önmagát. Másrészt, hogy sok kritikus által ma is szecessziós giccsi irodalomként értékelt regényeinek⁵ szinte mindegyikében megjelenik a társadalom által elvárt női szerepek és az alkotás konfliktusa, a női kiteljesedés modulusainak témája. Pályája kezdetén a szerelmi líra radikális megújítójaként mint a századelő progresszív szellemiségébe illeszkedő költő vált elismertté, húsz évvel később pedig a hivatalos kurzus katolikus-nyárspolgári érzésvilágát nem sértő divatos regények írójaként támadt fel újra, ezúttal az irodalom alatti népszerűségben.

A Kaffka Margit, Lesznai Anna és Ady Endre nemzedékéhez tartozó szerző költőként 1899-ben, alig húszévesen debütált az irodalmi életben, amikor *Leányálmok* című verseskötete Eötvös Károlynak, a tiszzaeszlári per hírhedt védőügyvédjének, az elismert szerkesztő-írónak ajánlásával megjelent. Saját felfedezettjeként kényeztette a Kiss József által szerkesztett Hét és Bródy Sándor Jövendője egyaránt, a gimnazista Babits rajongó verset írt alakjáról, Ady elismerő kritikájában méltatta. A kortárs értékelést igazolva Erdősnek napjainkban zajló újrafelfedezési hullámában Kádár Judit⁶ mutatta ki, hogy versei a szecessziós, önmagát a szubjektivitás felől megértő énlíra létrehozása tekintetében megelőzték Adyét, aki merített tőle, s így Erdős hozzájárult az irodalmi modernség megteremtéséhez.

⁵ RADNÓTI Sándor, *Erdős Renée: A nagy sikoly; Polcz Alaine: Asszony a fronton*, Holmi 1991/10, 1369.

⁶ KÁDÁR Judit, *A „zseniális poétalány”*: *Erdős Renée szubverzív lírájáról = Nő, tükör, írás, i. m.*, 410–421.

A szegény, túladunai kisváros ortodox zsidó családjának sokadik gyermekeként született szerző írói karrierje a fényes kezdetek ellenére viszontagságosan alakult, a rajongó felkapottságot a teljes elutasítás követte, 1906-tól gyakorlatilag alig nyílik publikálási lehetősége. Menyhért Anna⁷ a Bródy Sándorral való szakításának és Bródy öngyilkossági kísérletének következményéül tudja be azt a szituációt, hogy a korábban kifejezetten futtatott és felkapottnak számító Erdős hirtelen eltűnt a lapok hasábjairól: szerinte és Erdős önéletrajzi regényének⁸ narratívája szerint a Bródyval szimpatizáló szerkesztők nem engedték megjelenni. Mindenesetre az író neuraszténia, rövid hazai megjelenési próbálkozások után kb. tíz évig külföldön élt, elsősorban Olaszországban, miközben katolizált. Szinte teljesen eltűnik az irodalmi köztudatból, bár próbálkozik misztikus, vallásos témájú versek írásával, drámaírással, majd végül a regénynél köt ki, az 1920-as években regényei rendkívül felkapottak lesznek. A 30-as években népszerűsége töretlen marad, a Révai kiadó összes műveinek díszkiadását jelenteti meg írói jubileuma alkalmából 1931-ben 30 kötetben, ehhez a kiadáshoz írja meg *Emlékeim*⁹ című szövegét, amelyben eddigi pályáját mutatja be elsősorban írói kibontakozásának tükrében.

A válság, mint elhallgatás

Az *Emlékeim* tagolása, az elkülönülő egységek többnyire az egyes szerkesztők, kiadók, híres közéleti figurák neveit viselik, jelezve, hogy az írás tulajdonképpen róluk szól. A narrátor által megkonstruált szubjektumpozíció az önéletrajzra gyakran vonatkoztatott metaforának megfelelően tükröződésként jön létre, az „ilyen voltam a híres és nagy emberek szemében” konstrukcióban.¹⁰ Ugyanakkor ráerősít arra a társadalmi konvencióra, miszerint a női identitás a másokkal való kapcsolatrendszerben kap értelmet. Ahogyan Borgos Anna és Szilágyi Judit a Nyugat és a nőírók kapcsolatát vizsgáló monográfiájában rámutat, „minden sikeres Nyugat-nő mögött állt egy sikeres Nyugat-férfi”.¹¹ A szöveg saját előszavában a narrátor a nagy emberek megidézésének gesztusát egyrészt szerénységi formulával, másrészt a „hálával” magyarázza, hiszen a narrációban kirajzolódó szubjektumpozíció alapját jelenti a transzcendencia felé törekvés erkölcsi piedesztálja, ugyanakkor pontosan reflektál a „figyelő” férfitekinteteknek „öltözködő” női identitásteremtés beszédhelyzetére is.

„Ez a könyvecske azok számára íródott, akik írásaimat ismerik vagy ismerni akarják... Továbbá visszaemlékezés azokra az emberekre, akik írói pályám kezdetén és később is jószággal és megértéssel egyengették utamat, s akik közül bizony már sokan, egy boldogabb világba költöztek. De sokan élnek is: és itt vannak. Figyelik utamat, olvassák könyveimet és talán azt hiszik, hogy róluk végképpen megfeledeztem, a hálát, mint valami régi, elhasznált ruhát magamról levettem...”¹²

A narratíva íve a következő: egy korai és „érdemtelen”, fényes sikertörténet, az erre következő katalizma, a lassú felépülés, végül a beérkezetség és az alkotás paradicsomi álla-

⁷ Erdősnek a kánonból való kiszorulásával részletesen foglalkozik MENYHÉRT Anna, *Szerelem és kánon közt = Nő, tükröz; írás, i. m.*, 427–454.

⁸ ERDŐS Renée, *Ősök és ivadékok*, 1–4 rész, Fapados, 2010.

⁹ ERDŐS Renée, *Emlékeim*, Budapest, Révai, 1931.

¹⁰ SÉLLEI Nóra, *Tükröm, tükröm... Írónők önéletrajzai a 20. század elejéről*, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2001, 13–16.

¹¹ BORGOS–SZILÁGYI, i. m., 22.

¹² *Emlékeim, i. m.*, 1.

pota. Az alkotói válság ebben az összefüggésben a nagyra törő embert sújtó isteni büntetés eredménye és egyúttal megtéréstörténet. Hiszen a korai sikerek által formált transzcendencia nélküli identitás légvárának összeomlása után egy isteni kegyelemben részesülő, vagyis metafizikai megerősítést megtaláló alkotói identitás jön létre. Ennek elbeszélésében, *A nagy összeomlás* című részben a narrátor kihagyásokkal él, mint ahogyan a válság során íróként is eltűnt, láthatatlanná, ebben a történetben elbeszélhetetlenné vált. Az alkotói eltűnés történetének elbeszélésében a narrátor az önéletrajzi regénytrilógiára hivatkozik, a szöveg mintegy kommentárrá fokozza vissza saját magát, és a további két fejezet címe is megegyezik a regényfolyam vonatkozó köteteinek címével: *Berekesztett utak* és *(Ave) Róma!*

Erdős szövegében tehát a női önéletrajzokra jellemzően valaki máshoz képest születik meg a múltban az a figura, aki a jelenben E/I-ben elvonultságban él és alkot. A termékeny, alkotó jelen metaforája a kertészkedés, ennek leírásában biblikus allúziókkal él, a gondolatritmus lüktetése szervezi a szöveget:

S az én házam a napfény háza és tengernyi a virág körülötte...

Nincs is szebb hivatás a földön, mint gyermeket és gyümölcsfát nevelni, mert mindakettő a jövődöért van.

Minden ami szép, a jövődöért van.

Minden elvetett mag, minden elültetett gondolat és minden elpalántált jószág...

És itt a várostól távol, csendben és magányosságban dolgozom.

És sokasodnak az évek. – És sokasodnak a könyvek...¹³

A jelen a kegyelem állapota, a kert transzcendens tere váltotta fel az irodalom közéletének nyilvánosságát, ezt kifejezendő a kötet záró fotóján a deresedő hajú, nyugalmat sugárzó nőalak Bibliát olvas, az utolsó nagy egység címe pedig János tanítvány, kijelölve ezzel az életműtörténet fix pontjának a bibliai téma megtalálását.

A beérkezett író önmítoszához képest érdekes megvizsgálni az általam alapvetően fejlődésregényként olvasott *Ősök és ivadékok* címmel 1914 és 1925 között írt négykötetes önéletrajzi regényfolyamában megképződő identítasalakzatokat. Mivel a regényfolyam egészének részletes értelmezése szétfeszítené jelen tanulmány kereteit, kiragadok néhány, az identitásteremtés és válság összefüggésével kapcsolatos fő motívumot.

Az árva nőoroslán

Az árva nőoroslán megnevezéssel illette Erdöst egyik rajongója hozzá írt versében,¹⁴ ez a metafora alkalmasnak látszik, hogy kifejezze azt a kettősséget, ami az önéletrajzi regényben a főszereplő Eblen Betti–Érseki Benoit figurájának konstrukcióját leginkább jellemzi.

Az idézett metaforában az oroslán szó képzetköréhez tartozó erőnek, az ehhez konnotált aktivitásnak és hatalomnak maszkulin vonása összekapcsolódik a kiszolgáltatottság és gyengeség nőiesnek elgondolt pozíciójával. Ezt az összekapcsolást a konvencionális női–férfi oppozíció újraértelmezéseként is érthetjük, ami pedig a szubjektumpozíció létrehozásának szempontjából a szöveg egészének alapvető dimenziója. Különösen erőteljesen érvényesül

¹³ A helyesírást, központosítást nem javítottam, és a sortöréseket is átvettem. *Emlékeim, i. m.*, 28.

¹⁴ *Emlékeim, i. m.*, 14.

ez a téma az első részben, *Az új sarj* címűben. Ebben a kisgyermekkortól kezdődően a szülői háztól való elszakadásig követhetjük nyomon Eblen Betti sorsát. A történet egy ortodox zsidó család erősen patriarchális közegében játszódik, de a kegyetlenségig szigorú apa mégis Bettikében, legkisebb lányában látja leginkább saját folytatását. Mint a törvény és az írás tudója, neki adja tovább szerepkörét. Azzal, hogy Bettike bibliai témájú verset ír, egyébként az apját megcsaló Ráchelről, belép a nők mozgásteréül kijelölt anyagias, hétköznapi övezetből a szellemi szférába, és elnyeri az apai áldást színésznői terveihez.

A gyermekkor-történet a kiválasztottság-tudat és a kiválás története, bár a narratíva szerint a különc gyermek alkotó energiái néhány irodalmi szöveg létrehozásában is megnyilvánulnak, a fő motívum itt a nagyra hivatottság reprezentálása, a családban, a közösségben betöltött kivételes szerepre való kiválasztódásnak mint a szubjektum bázisának az elbeszélése. Ez a szerkezet a klasszikus Bildung-vonal mentén jön létre, Bettike az apa szellemi örökségének továbbvivője.

A messianisztikus küldetéstudat megformálásában egyrészt felülíródnak a gyermek önmegvalósításának útjában álló nőies–férfias konvenciók, másrészt az identitásképzésben fontos szerepet kapnak a bibliai narratíva bekapcsolásával tradicionális nőfigurák. Bettike első költeményében a szeretett férfival megszökő Ráchellel azonosul, és a zsidó ősanák alakját idéző nagymama, Léah figurájában találja meg nagyra hivatottságának igazolását. Az ortodox zsidó család életének belső konfliktusait egyébként érzékenyen megjelenítő szöveg egyik legmeghökkenőbb jelenete, amikor a már eladósorba cseperedett Bettike Juditként udvarlója arcába sújt, konkrétan a keze ügyébe eső nyírfagallyal többször a fiú arcába csap, mert az titkos találkára akarja őt kényszeríteni, s ezt a helyzetet a lány magához méltatlannak értékeli „Belecsapott kétszer, háromszor, erősen, egyre fokozódó dühvel. Ekkor a fiú a két karját az arca elé emelte. Akkor a fejét, a vállait ütötte vele és csak ennyit mondott: – Nesze, nesze! A fiú a hirtelen támadástól hátrált, szólni akart, de nem tudott. Betti hirtelen meglátta, hogy az arca vérzik és a kezeire is átömlik a vér. Akkor abbahagyta, kidobta kezéből a gallyat és futásnak eredt a dombon...”¹⁵

A pozitív végkifejlet ellenére a család által diktált konvenciókkal való szembeszegülés, a női hagyományokba való beállásra alkalmatlan normaszegés a különc magányával jegyzi el a gyerekkor egészét. A történet ezen a ponton sok párhuzamot mutat George Eliot-nak *Mill on the Floss*¹⁶ című regényével, amelyben Maggie Tulliver alakjának megrajzolásánál ugyanazok a motívumok: a rendezetlen külső, a túlzottan is sűrű, rakoncátlan fekete haj, a kézimunkázás réme, a túlzott tudásvágy és állandó olvasás, a viselkedés lányos formát ölteni nem akaró vadsága jelenítik meg a szellemi szférától és az alkotó energiáktól távol esőnek elgondolt nőiesség kényszerítő elvárásait.

A női fejlődésregény és „válság-narratíva”

Az új sarj utolsó jelenetében nagyra hivatottságát még a színésznővé válásban megvalósulni látó Bettikét elviszi a robogó vonat a jövő ígéretei felé. A második rész, *Az élet királynője* az immár a nagyvárosban befutott, franciásra magyarosított nevű Érseki Benoit költőnőnek és a híres írónak szerelmi csatározásáról és a teljes fizikai és lelki összeomlással végződő sza-

¹⁵ *Az új sarj*, i. m., 233.

¹⁶ ELIOT, Georges, *Mill on the Floss*, London, Penguin Books, 1994, Boy and Girl, 3–133.

kításáról szól. A harmadik kötet *Berekesztett utak* címmel a nagy író bosszújaként a költőnő igazságtalan és összeesküvésszerű mellőzéséről, a súlyos idegbetegségből való lábadozás és a több külföldi helyszínen keresett érvényesülés útjának nehézségeiről számol be. A negyedik részben, az *Ave Romában* Benoit szenvedéstörténete más dimenzióba kerülve folytatódik, új költői hangja párhuzamosan bontakozik ki megerősödő, bizonyosságot nyerő keresztény hitével. A történet végén a kereszttség felvételével a költőnő megtalálja lelki békéjét, és a zár-dában újra otthonra lel.

A regényfolyam egészében tehát hasonló narratív konstrukció épül fel, mint azt korábban, az *Emlékeim* elemzésénél láthattuk, tehát a fejlődésregény íve a megtéréstörténet, az írói identitás transzcendens megerősítése lesz, viszont monoton ismétlődések alapos részletezésében formálódik meg az *Emlékeimből* kihagyott válságtörténet. Ez a körköröség, a zsák-utcák és újrakezdések narratívája a klasszikus fejlődésregény lebontásában létre jövő női fejlődésregény sajátja. Az identitást mint összefüggő, szilárd, a külső, társadalmi térben markánsan artikulálódó építményt létre hozó cselekménystruktúrával szemben több kötetten át állandósuló „válság-narratívát” kapunk. Vöő Gabriella a női Bildung jellemzésére is kitérő tanulmányában mutat rá:

A női hősök esetében ugyancsak problematikus a felvilágosodás ismeretelméleti alapjain nyugvó fejlődésregény koherens, autonóm én-felfogása. A női én nem teljesen körvonala-zott, életpályájára nem a fejlődés linearitása jellemző, hanem kitérőkkel, vakvágányokkal van tele. Fejlődése ezért nem is érhet véget a felnőttkor elérésével, mint a férfiaké, hanem befejezetlen marad, későbbi életszakaszokra tolódik ki.¹⁷

A második résztől kezdve a cselekményben egyre fontosabb szerepet kap az „új élet” és az „új író” létrejöttének hosszás hitvitáival összefonódó utazás tematika. Az utazás tulajdonképen belső utazásként konstruálódik meg, a női fejlődésregényben a patriarchális társadalmi keretek között szükségszerűen kudarcra ítélt voyage-out-ot a voyage in-ben megtalált transzcendens megerősítés írja felül.

A voyage-in, a női fejlődésregény

A női fejlődésregények vizsgálata során feminista kritikusok felállítottak egy alternatív paradigmát a műfaj kifelé irányuló (voyage-out) férfiváltoztatásával szemben, szerintük a női fejlődésregényben tipikusan inkább a (voyage-in) dinamikája érvényesül. A nőiség paradigmájához az elkülönülés és az autonómia mint önmeghatározási stratégia kevésbé illeszkedik, ezért a társadalmi szerepek kitágítása helyett inkább megerősítik azokat. A társadalmi helyzettel való inkompatibilitás inkább az önmérsztésben, betegségben Elliot regényében az öngyilkosságban nyilvánul meg.¹⁸

Erdős önéletrajzi regénye a nagynarratíva szintjén igazolja ezt a koncepciót. A belső hitéletébe való végső visszavonulás, a katolizálás, mint az utolsó rész, az Ave Roma fő cselekménysora is értelmezhető voyage-in-ként. A történet dinamikája éppen a kétféle azonos-

¹⁷ Vöő Gabriella, *Doris Lessing és a női fejlődésregény*, Jelenkor, 51(2008), 338.

¹⁸ A voyage in fogalmát Séllei Nóra meghatározásában használok, SÉLLEI Nóra, *Lánnyá válik, s írni kezd. 19. századi angol írónők*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1999, 261–312.

ságteremtési stratégia folyamatos ütköztetésében jön létre. Az utazás jelöli ki a narratíva egységeit, a vidéki kisvárosból a fővárosba, onnan Abbáziába, majd Velencébe a második részben. A harmadik kötet cselekményszerkezetét már ez a téma határozza meg, Párizs, Bécs és Firenze elkülönülő egységeket jelentenek. A „végső” utazás a szent városba, Rómába történik, ez a hely a címben (Ave Roma) is kiemelt szakrális térként működik. A terek egyúttal én-állapotokat, megváltozott értékrendszert és identitáslehetőséget is hordoznak, a közöttük való külsődleges mozgás új belső utakat eredményez. A befelé fordulás és én-keresés megnyilvánul bűnbánatban, szerelmi bánatban, neuraszténiában, ideglázban, depresszióban, végül az utolsó részben az isteni kinyilatkoztatásra való várakozásban, de mindig összefügg az alkotó én kibontakoztatásával. Zsadányi Editnek a női narratívák jellegzetességeire irányuló kutatásai szerint a repetitivitás, az ismétlődés alakzatainak megjelenése alapvető sajátossága a női szövegeknek, mint ahogyan az újrakezdés narratívája is,¹⁹ az Erdős tetralógia ennek a narrációs logikának szélsőséges esete. Az állandóan ismétlődő és újra kezdődő keresés ugyanakkor értelmezhető a nőírónak a saját transzcendencia megteremtésére irányuló törekvéseként, aminek végső formája a katolikus liturgia szerinti lesz.

Ave Roma

A keresztény hit mint a meg nem értett, „túlzó” képzelőerővel rendelkező kislány „menedéke” már az első részben fontos történetelem, az evangéliumok titkos olvasása a kívülállás, paradox módon a kiválasztottság megformálásának eszköze lesz. A kislány Jézus szenvedéstörténetének adekvát olvasója, míg a patriarchális közegben a családfő tiszte a Biblia-olvasás, a vallásos élet szigorú és rideg, a nők szerepe pedig passzív. Az evangélium „megértett szöveggé”, Jézus szenvedéstörténete az érzelmi azonosulás révén az identifikációt építő igazodási ponttá válik. A keresztény-katolikus hitvilág pedig mint az én aktivitásához kapcsolódó intimitás jelenik meg a továbbiakban is, ami egyúttal az „érvényesülés” járható, társadalmi útjait is képviseli. (Bettike első „támogatója” egy bencés szerzetes, aki a latin klasszikusokra oktatja a kislányt.) A második részben a szerelmi csatározás és a városi tér leírásánál mindez új dimenzióba helyeződik, antiszemita jelentésekkel társul, a költőnő „vallásossága” szerelme „cinizmusának” ellentétjeként, „faji ellentétként” jelenik meg. Ezen a helyen csak utalnék rá, hogy Bártfy figurájának és az azt követő két kötetben leírt eseményeknek, a pesti irodalmi életből való kizáródásnak az ábrázolása a „zsidó-irodalom” és a „romlott-zsidó főváros” a korban kialakuló közhelye mentén szerveződik. „Milyen rettenetesen nagy a különbség köztünk, László! Maga hitetlen, én hívő vagyok... És tudja, mi van még bennem? Hogy soha zsidóval egészen megérteni nem tudtam magamat, legyen az bárminő intelligens is... Engem a zsidó, hogy úgy mondjam: feszélyez. Feszélyez annak a zsidó gondolata, hogy azt hiszi: én hozzá még mint fajtához tartozom... engem feszélyez az ő nyelvük és gondolkodásmódjuk... Az agyafürtségük zavarba hoz, a cinizmusuk megrettent. Idegenek tőlem, maga pedig hozzájuk tartozik...”²⁰

Ugyanakkor a szeretkezések után visszavonuló, egyszerű ruhában Bibliát olvasó Benoit figurája, illetve a szövegben vissza-visszatérő magányos imádkozások jelenetei a voyage in

¹⁹ ZSADÁNYI Edit, *Kaffka Margit, 1911: Írónők a századelőn = A magyar irodalom története, II, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály–VERES András, Gondolat, Budapest, 2007, 827.*

²⁰ *Az élet királynője, i. m., 216.*

részeként is felfoghatók, a katolicizmussal azonosított vallásosság, a „keresztény hitélet” az én belső tájának jelölőjeként értelmezhető. A katolizálás így az erkölcsi romlottságot és a hitetlenséget is jelentő „művészlét” előli menedék, a romlott és ellenséges nyilvánosság elől az én belső tájaira való visszavonulás, a szerelmes versek költőnője helyett az „új költő” születésének záloga. A katolicizmusnak az itáliai „kulturális tájakkal” való azonosításában az utazás-tematika hozadékeként a vallásosság a „művészt”, az „előkelőt” is konnotálja majd, ez a popularitás, illetve a giccs felől értelmezhető „életérzés”, egyfajta „operett-atmoszféra” jellemzi Erdős regényvilágának egészét. Ilyen értelemben az Erdős-regények között számos Róma-regény található, Róma mint kiemelt tér, a fejlődési regény végállapotának, a megtalált művésznői identitásnak, az *Emlékeimben* paradicsomi állapotként leírt „kegyelmi állapotnak” a szimbóluma.

„A gyűlölt és elbírhatatlan erotikus jelző”

Az erotikus téma az író szövegeiben – véleményem szerint – mint a női vágnak a művészi alkotó energiákkal való összekapcsolódása érdekes. Ez a problémakör, a női önmeghatározásnak a szexualitás felőli útja, szintén paradigmateremtő és egyúttal a társadalmi konvenciók által szankcionált, ezért az író minden erőfeszítése ellenére az Erdőshöz kapcsolt legerősebb, „legerősebb” címke saját korában, és az elmúlt évtized újraélesztési folyamatában egyaránt az erotikus jelző maradt. Az, amiről ő maga így nyilatkozott: „gyűlölt és elbírhatatlan.”

Ennek alapvető oka egyrészt a makacs és visszatérő problémafelvetés, a női vágy útkeresése, annak alkotó energiákká szublimálhatóságának kérdésköre, alkotó nő és hagyományos, „természetesnek” tartott női szerepek összeegyeztethetőségének lehetőségei. Az Ősök és ivadékokból különösen a második rész, Az élet királynője forog az Erdős-próza központi problematikájaként meghatározható kulcs-téma, erősz és alkotás összefüggései körül. Másrészt a korszak ideológiai diskurzusának beszüremlése, a populáris katolicizmushoz kapcsolódó képzetkörök és társadalmi előítéletek, az antiszemitizmus, a konzervatív nőfelfogás mint ellenpont, a diszkurzív szinten mindig „győzedelmeskedő” erőként hatnak.

A női fejlődésregény narratívája sem mutat kiutat a patriarchális paradigmából. E kettőnek az ellentmondása, ma is elevennek tűnő problémafelvetések és konzerv hatalmi paradigmák érvényesülésének folyamatos feszültsége, másképpen a szövegek többszólalásága véleményem szerint a szexualitást generáló beszédmód megismétléseként „erotikum”-ként érthető.

Az *Emlékeimből* teljes egészében kihagyott téma formálódik meg *Az élet királynőjében*. A dekadens-szeccsessziós közhelyeknek megfelelően a szerelmi csatározás egyik tétje, egymás vágyának felhergelése és kielégítése mellett a „másik” alkotó energiáinak elszívása.

„Benoit lehunyta a szemét, és érezte, hogy találja meg a csókok özöne a szemét, ami sírt, az ajkát, ami égett, a haját, a vállát, a keblét... Most a csókok édességéhez valami különös mámort kevert a halál közelsége, a megígért halálé, ami nem volt félelmes és ijesztő, mert olyan fáradtak voltak mindketten, hogy kíváncsi volt nekik a nyugalom. ...Benoit lehunyt szemmel feküdt, és mozdulatlanul, ajkán fájdalmas vonással, mintha a megígért halál már ott volna mellette közel, és ujjával megérintette volna... Most megérezte milyen végtelen üresség volna neki az élet a férfi nélkül, és mily folytonos emésztő harc a vele együttélés. Nem látott kifelé vezető utat ebből az életzavarból, ami most egész teljességében megmutatta magát neki, nem látott más utat, csak azt az egyet, ami felé a férfi vezetete, aki szintén látja,

hogy hiába minden-nem lehet élni! S e pillanatban megérintette lelkét az édes zengés, amely már gyermekkorától fogva kísérezőnéje volt az érzelmeinek. Ott volt előtte a Dal, amint jött kisuhant ismeretlen és titokzatos hajlékából, a lélek mélységéből, a legfinomabb, legérzékenyebb rétegéből annak a megközelíthetetlen titkosságú világnak, amit Isten kormányoz. És megszólalt a Dal a Költő lelkében tiszta, nagy bánattal: „Szerelmem, meg kell halnunk, meg kell halnunk! Mert az élet itala többé nem oltja szomjunk! Mert bűnné válik bennünk minden csók, és méreggá válik minden vágy...”²¹ Eltűnt az asszonyi test, amin most a csókok égtek, mint vérző sebek a búcsúzás fájdalmában. Eltűnt az asszonyi test az alkotás delíriumában. És kidalolt a lélek, titokzatos rejtekéből, panaszosan és őszintén. Szerelmem, meg kell halnunk, meg kell halnunk! És eltűnt az asszony a dal delíriumában és átviharzott fölötte a Csók, és először életében nem érezte meg.²¹

A gyönyör „Dallá” lesz, a lelket kiüresítő szerelmi megsemmisülés alkotói élményként versben ölt testet, hit és a keresztény előjelű transzcendencia bizonyossággá válik. A szerelmi vágy és extázis vallásos rajongássá változásáról és műalkotássá (szoborrá) formálásáról szól a *Santerra bíboros* című regénye. Női orgazmus-élményként jelenik meg a zenei műélvezet a *Nagy sikoly* című szövegében. Mindezek mellett az életmű többi szövegében Erdős állandó problematikájává válik az alkotó nőnek a hagyományos társadalmi szerepekben való diszfunkcionalitásának²² előítélete.

Tanulmányom egyik tanulsága, hogy a populáris katolicizmus nyelvhasználata és ideológiai korlátai érthetőek olyan kulturális kódoként, amellyel az alkotó nő identitását a szexualizáltság ellenpontjaként láthatóvá tudja tenni, meg tudja formálni. A korszakban ez a „konzervatív paradigma” több író számára is járható útnak látszott, a kor hivatalos ideológiájához illeszkedő populáris katolicizmus nem utolsósorban a női írók szövegein keresztül hódít, Gulácsy Irén, Tormay Cecile a Horthy-érában nagy példányszámban elfogyó szövegeiken keresztül is formálta a közvéleményt.

Az ösök és ivadékok első kötete 1914-ben íródott, majd 1920-as meg jelenése után kedvező fogadtatást kap. Arról viszont nincs biztos információnk, hogy a további részek mikor keletkeznek pontosan, *Az élet királynőjét* 1919 körül írja, a többi rész a *Santerra bíboros* után, vagyis 1922 után születik.²³ Mindenesetre az első részek fogadtatása és sikere párhuzamos a későbbiek megírásával. Ez a szituáció viszont az írói identifikáció irányát is befolyásolhatta, a narratíva alakulására is visszahathatott. Mindenesetre nehéz megfeleledkezni arról, hogy Erdős „új írói” beköszöntője az 1920-as évek elejére, a katolikus–nemzeti ideológia kibontakozásának idejére esik. Maga Tormay Cecile, a rendszer hivatalos írófejedelme is ekkor teremti meg a nemzet terheit cipelő, a kollektív identitással megerősített írónői karakterét. A *Bujdosó könyv* első része 1920 telén jelenik meg, és intenzív fogadtatásának hatása minden bizonnyal szerepet játszott az 1922 nyarán írt folytatás megszületésében.²⁴ (Zárójelben jegyzem meg, hogy írói pályáját Tormay is szecessziós novellákkal kezdte.²⁵) Az egyébként is vagyonos és politikailag futtatott Tormayt nem számítva Erdős az első nőíró, aki hosszú perifériális helyzet, magánéleti kataklizmák után a hivatalos diskurzusba rész-

²¹ *Az élet királynője, i. m.*, 206–207.

²² *A Lavinia Tarsin házassága* című művészregényében fejti ki ezt a témát részletesebben.

²³ Erről ld. *Emlékeim*, 24–25.

²⁴ Ezt a folyamatot vázolja KOLLARITS Krisztina, *Egy bujdosó író – Tormay Cecile*, Vasszilvágy, Magyar Nyugat Könyv, 2010, 74–79, 103.

²⁵ Uo., 72.

ben, kényszeresen? besimulva széles körökben ismertté-elismertté válik, és nagypolgári egzisztenciát teremt irodalmi működéséből. Ugyanakkor, ahogy Varga Virág megjegyzi, míg Tormay szövegei „nemcsak a legális politikai beszédmódokat erősítik meg, hanem egyikévé válik azoknak,” addig Erdős esetében helyenként éppen a közösségi ideológia „szubkulturális megjelenítésről” és a „decentrálsan értett szubjektumok alternatív értelmezhetőségéről” beszélhetünk.²⁶ Zsadányi Edittel szólva konklúzióként leszögezném: „a női szerzők műveit két szempontból is érdemes figyelembe venni a magyar irodalmi modernség feltárásakor. Egyrészt fontos lenne néhány kirekesztett alkotást a kánonba visszahívni: másrészt magát a modernségképet is érdemes lenne átgondolni a női szerzők által gyakran előtérbe helyezett, előre mutató narratív identitáskonstrukciók, ...iteratív regénypoétika, a hétköznapiaság bekapcsolása a magaskultúrába eljárásainak és olvasói szereplehetőségeinek figyelembe vételével.”²⁷

KRISZTINA JÉGA-SZABÓ

CRISIS AND CREATION

Questions of female-artist identification in the works of Renée Erdős

This paper examines the texts of Renée Erdős, a prominent figure of entertaining literature between the two World Wars. The texts are analysed from the point of view of how they thematize an aspect of the decisive processes of modernisation: female emancipation and the relation between traditional femininity and the creative process. The works of Erdős employ a double coding in the reinterpretation of female identity-seeking, through the horizon of expectations of ‘female literature’ dealing with love, family and sexuality. On the one hand, they operate with romance-like storylines, fulfilling the ideological-cultural expectations of the Christian upper-middle class of the era. On the other hand, they speak about the chances of happiness of female existence within the framework of family-saga, *Bildungsroman* or *Künstlerroman*.

In this interpretation – which also involves elements of feminist literary criticism – the texts of Erdős are examined in a way which builds on the postulation that there is a connection between the artistic, creative energies of a male construction as opposed to the passivity of the female construction, with the only dynamism being the biological workings of the role of the mother. Within this framework, the identity resulting from the realisation of active female energies can only be constructed an interim entity; a self-construction emerging from crisis to crisis.

²⁶ VARGA Virág, *Bibliai intertextusok, mint politikai (és mainstream) diskurzusok megerősítői a modernitás bestseller írónőinek műveiben = Léti- és önértelmezés a Biblia tükrében*, szerk. PÁLI-NAGY Veronika, PÁFKÓ Tamás, NAGY Márton Károly, Budapest, ELTE BTK, 2012 (Arianna-könyvek, 5), 139, 141.

²⁷ ZSADÁNYI Edit, „Piros mályva, papsajt, jézusszíve, bazsali, rezedá meg kisasszonycipő”: *A felsorolás és a személytelen narráció formái Kaffka Margit, Ritoók Emma és Földes Jolán prózájában* = *Nő, tükör, írás, i. m.*, 106.

A thorough narrative analysis of the texts reveals the technique through which this identification is constructed: omission as a rhetorical device, parallel plots, repetition as specific female narration, revealing the biblical intertextuality as a basis for identity-formation.

In this essay three groups of texts are dealt with. The first group entails novels – among others the bestseller titled *The Scream*, with a supposedly erotic content – in which the figure of the female artist is constructed along with the artist-bourgeois opposition, like in the case of the decadent city icon, the actress, or the singer, who is in a position to express female desire. As they are both constructed along the lines of rule-breaking sexuality, in a narrative expressing the Catholic paradigm of religious morals, their existence as such is amoral, therefore they are destined to die.

The second group entails novels which could be labelled as the alternative, female-version of *Künstlerroman*. These are based on the conflict between artistic activity and traditional female roles, with the two types of identities clashing. An example for this is *The marriage of Lavinia Tarsin*, in which the story enfolds to deconstruct the traditional female-male artist opposition questioning traditional gender dichotomies. The notion of crisis is enriched; the female passion is constructed as a biblical narrative, serving as the basis for the creative woman's identity. The roles of wife, mother and artist are mutually exclusive, in the real life story they are being separated by crises.

The third group entails novels, in which the stages of the process of becoming a female-writer are basically handled as biblical narratives. This group also involves elements of *Bildungsroman*, involving a career-schema as well. In *My memories*, which is a strongly self-representative work, the narrator punishes the man with a mission because of hybris, applying the omission of the crisis-story. The crisis in this sense is a stage, a condition to create a new „identity for the female artist“, who frees herself from desires, yet gains reinforcement in a metaphysical sense.

ÉN-KONSTRUKCIÓK VÁLSÁGA FALUDY GYÖRGY ÍRÁSAIBAN

Faludy György életének 96 éve alatt végigélte a válságokkal erősen tarkított 20. századot. A század első felében Európa nagy történelmi fordulataiban élni és túlélni volt kihívás, míg a század második felében, második emigrációjában az amerikai életforma egy másfajta konfliktushelyzetet teremtett, amelyben a humanista erudíció megőrzése, az általa fontosnak tartott értékek átadása, és a múlt árnyaival való szembenézés jelentette az embert próbáló nehézségeket. A történelem változásai következtében látta a világ nagy válságait: háborúkat, gazdasági összeomlásokat, morális és egzisztenciális válságokat. Ezek lenyomatai mind ott vannak verseiben, prózájában.

Nyiladozó értelemmel, a 20-as évek végére a numerus clausus rendelkezései következtében európai egyetemekre küldték tanulni szülei, ekkor már megfigyelhető, hogy érdeklődése, politikai gondolkodása a baloldali liberális értelmiség felé húzta. A Horthy-rendszer ellen felszólaló, a cenzúra orra alá borsot törni szándékozó orgánumok holdudvarába kerülve a Szép Szó és a Toll hasábjain publikált. Későbbi írásaiban is ott bujkál a harmincas évek második felének publicisztikai hangvételében megjelenő alaphang, védekező pozícióból irányuló kiállítás, küzdelem egy szabad eszméért, ami ott rezonált a Szép Szó írásaiban is: „... ha hurokká válik a nyakatokon minden §, melynek felső szarát egy hízott tarkójú vicinális kényúr, az alsót pedig egy sértett és nyílsebesen politikusodó pályatárs tartja a csuklójára csavarva, ha majd kosarat viseltek a szátokon és farkcsóválva köszöntök meg minden szelvényt, akkor se esetek kétségbe annak sorsán, amiről hallgatnotok kell!”¹

Faludy, már első köteteiben maszkok mögé bújva, hol Villon, hol Heine álarca mögül szólt. Később Cserépfalvi Imre felkérésére a humanista eszme égisze alatt vágott bele egy olyan antológiakötet összeállításába, amelynek üzenete akkor, amikor Hitler Ausztria annexiója után egész Európát fenyegette, még fokozottabb jelentéssel bírt. A bevezető sorok hitvallása önmagában is példaértékű: „Magyar és idegen költők vannak ebben az antológiában. A békevágy és a szabadságvágy, két hű és igaz múzsa sugallta verseiket. Fellázadt lelkiismeretüknek engedtek írás közben s azoknak a lelkiismeretére fellebbeznek, akik írtóztak a vérontástól s szeretik a szabadságot.”² Másik oldalról azonban az egész vállalkozás értékét megkérdőjelezi az eljárás, ami Faludy minden fordításával párhuzamosan megjelenik: a fordítói folyamat irodalmi hitelességének deficitje. A válogatásról megjelent recenzióban kortünetként értékeli a kritika, hogy bátor és okos tanulmányok helyett a fiatal költők antológiák

¹ IGNOTUS PÁL, *Fiaim, csak zümmögjete!*, Szép Szó, 1938/Július, 417.

² *Európai költők antológiája*, szerk. FALUDY György, Budapest, Cserépfalvi, 1938.

összeállításába menekülnek, ahol a felelősségvállalás jobban eloszlik és saját világlátásuk szolgáltatába állíthatják pályatársaik műveit. A fordításokat „szép parafrázis, ügyes átírás, derék hamisítvány” jelzőkkel illeti. Fenti bevezető kapcsán is felmerül a kifogás, hogy „az irodalmat egy baloldali színezetű demokrácia függvényének tekinti. [...] Furcsa paradoxona ennek a gondolkodásnak, hogy vallja a teljes szabadságot, de szabadságnak csak azt ismeri el, ami elveivel egyezik, s minden olyan megnyilatkozás, ami elveivel ellentétben áll, szemében megalázkodás, árulás, uszítás.”³

Bár Faludy több helyen is következetesen átköltőnek vallja magát, a gyanútlan, felkészületlen olvasókat könnyen félrevezethetik a tolla alól kikerülő írások. Aki átsiklik eme részlet fölött, könnyen hiheti, hogy eredeti gondolatokkal, pontos fordításokkal találkozik. Ezt az agresszív, narcisztikus törekvést, amiben minden költőt a saját képére formálva tesz közzé, nehezen mentheti a szabadságeszményért folytatott harc nemes szándéka. Esztétikai értéként itt magának az átköltésnek a gesztusa merülhet még fel, amelynek frappáns megoldásait szinte kivétel nélkül minden bíráló elismeri. A személyiség ambivalenciája az egyszerre megjelenő magamutogató, fitogtató törekvés az eredeti művek másításában, és a mások neve mögé bújó szemérmes, félénk tartózkodásban ütközik ki.

Ami akkoriban jó ötletnek tűnt, mármint, hogy saját gondolatait Villonként, Heineként adja elő, később visszájára fordult, és költészetének egyik válságos időszakát eredményezte: úgy érezte, Faludy György bármit tesz, ír, mond is, Villon mindig elé áll, sőt amikor már szívesen kiállt volna a fénybe Faludyként, nem látszott a nagy francia elődtől. Tény, hogy a korabeli kritika első, saját néven közölt verseskötetéről az 1938-as *Pompeji strázsán*ról is elmondja, hogy markáns folytatása az ál-villoni hangnak. Fő jegyeiben a klasszikus műveltséget, a régmúltat mint biztonságos, a napi gondok elől menedéket nyújtó óvhelyet jeleníti meg: például a címadó versben is. Ebben a kötetben jellemzően túlírt, a sűrítés képességének hiányát felmutató szövegek találhatók. Ezt felismerve tért át Faludy a későbbiekben a szonettek alkalmazására, amelyek reflektáltan hozzásegítették a koncentráltabb szövegalkotáshoz. A kötet záró szerzeménye, ami aztán később minden versgyűjteményében a nyitó pozíciót kapta meg, az életmű egyik legerősebb darabja, a *Michelangelo utolsó imája* már a balladáktól elmozdulva, szonett formába öntve reprezentálja és vezeti be a későbbi versformát.

Mindemellett a Pompeji név evokálása egy letűnt nagyváros képét jeleníti meg, ami nyüzsgő kereskedelmével, virágzó kultúrájával az emberi civilizáció alkotó erejének fontos reprezentánsa. Az ott élők mindennapjainak szerves része volt, hogy néha földrengések zavarták a nyugalmat, életüket a Vezúv árnyékában kellett organizálni, amely a pusztulás, az elmúlás konstans érzését csempészte minden viszonyrendszerbe. Elevenen találó kép ez a harmincas évek Magyarországról is, ami nagyhatalmak árnyékában, kiszolgáltatottan, ideológiai földrengések közepette próbált élni, túlélni. Mivel a küzdelem a szabadságért és az elnyomás jelenlétének dialektikája kiirthatatlan a magyar tudatból, ebben a konstellációban a kötet cím mélyen gyökerező érzések jelentésmezőit lépteti életbe a szövegben. A pompeji strázsán őrt álló feladata kiterjed a veszélyek figyelésére, riadót fűjni, kijelölni a menekülési útvonalat az áldozatok számának csökkentése érdekében. A költő verseivel ilyen társadalmi szerepvállalásra készült, figyelve a második világháború előtti Európa egét beborító viharfellegekre. Nem marad az egyszerű figyelmeztetésnél, további lépéseket is tesz, amennyiben felmutatja a lehetséges kiutat a bajból: a szabadság, a humanizmus, a kultúra értékeinek tiszt-

³ SZEGEDI Gergely, *Amikor irodalmi nagyságok mögé menekül az írói bátorság...*, Katholikus Szemle, 1938/ szeptember, 551–553.

teletben tartásával. Olyan erkölcsi és emberi magatartásformák népszerűsítésével, amelyek semmilyen szinten sem egyeztethetők össze a faji megkülönböztetés, az elnyomás, a könnyvetés eszméiségeivel. Ez a tónus megmarad a második emigráció idején született írásokban is.

Önálló hangjának artikulálódása mindemellett a *Pompeji strázsán*⁴ kötetben már tetten érhető. Ez a líra azonban ebből a szempontból visszhangosra sikerült. Ott hemzseg a balladákban Villon hangja, Kosztolányié a könyv címadó versében, Brechté a *Johanna Dark*ban, Keatsé az *Óda egy görög vázához* versében. A kritika is látja a fordításokkal rokonítható tónus megjelenését: „A kétségtelenül kitűnő verselő arcát majdnem teljes egészében beárnyékolja az a fény, ami a mögötte álló Villon alakjáról reásugárzik. [...] Nemcsak Villon mozgalmas, nagytávlatú tárgyköre, de az epikusan hangszerelt megindulások, a balladás alaphang, a nosztalgiásan egyre visszatérő alaptéma, a versek régies belső szerkezete, mind-mind a nagy francia költőre emlékeztetnek.”⁵ Az első ballada már ezt a hangot reprezentálja:

S egy őszesten szeptember kék havában
Faludy György Párisban verset írt...⁶

A klasszikus minták követésénél olyan tradíciók megelevenítésében, mint a múzsza segítségül hívása, az erudíciót mintául állító eszményítő tényezők játszatása erősen beágyazza ezeket a verseket a klasszicizáló modernség szövetébe. A korabeli kritika szemére veti a villoni és az önálló hang összemosását:

A saját élmény és a kívülről felvett költészeti forma egybeolvasztásának példája ez, ami könnyen lebeg, amíg tárgya csak költészeti anyag, de összeomlik, mihelyt a valósághoz közeledik. Az ilyen vers sem költészetté emelt valóság, sem az élet igazság-ereje révén nem igazolja a költőt.

„A munkások harmadnap néma csendben
száznyolc halottal őt is eltemették.
És harmadnap megint a gyárba mentek
és aztán mindjárt, mindjárt elfeledték.”

A valóságot nem oldotta fel a költészeti erő és a valóság az, hogy a munkások nem felejtik el ilyen könnyen az értük elesetteket.⁷

A Faludy által itt kikevert nyelv, Villon nyelve, eluralkodik a szöveg felett. A szerző nem tud kilépni hatása alól, és ezzel elvész a pluralitás lehetősége, hogy sokhangú, változatos lírát hozzon létre. Viszont ebben a gesztusban alkotja meg a rá jellemző irányt, amely megkülönbözteti kortársaitól, de továbbra is feloldhatatlan egységbe kényszeríti az általa megköltött Villonnal, Heinével. Ebből az aspektusból nézve viszont egyik is írhatta volna a másik verseit és fordítva. Az első látásra nagyszerű nyelvi lelemény a fordításoknál előnyt, míg ebben az esetben az önálló hang hallatásának elfedésével, korlátozó tényezőt jelent. A lehetőségek változatosságának expanziója helyett egy beszűkülő rendszerbe szorítja a lírát. Ha viszont ez

⁴ FALUDY György, *A pompeji strázsán*, Budapest, Officina, 1938.

⁵ TAMÁS Aladár, *A Pompeji strázsán*, Új Hang, 1938/10, 112.

⁶ FALUDY György, *Ballada Faludy György szerelméről*, = F. Gy., *A pompeji strázsán*, i. m., 13.

⁷ TAMÁS Aladár, *A Pompeji strázsán*, i. m., 112–113.

a hang Faludy hangja, ehhez felesleges volt más neveket választani, hacsak a cenzúra megtevesztésére irányuló szándékot nem tekintjük releváns érvek. Rövidesen baloldalisága és zsidó származása miatt 1938-ban elhagyni kényszerült az országot.

Első emigrációjában nézett szembe azzal az egzisztenciális válsággal, ami egy új identitás megalkotásának kísérletében mutatkozott meg, miután maga mögött hagyta egész addigi életét. A keleti kultúra volt a katalizátora ennek a folyamatnak, ekkor figyelhető meg az a metamorfózis, amelyben a lírai beszélő az identifikáció során újrateremti önmagát. Önfeloldozás, érzelmi kiteljesedés a szerelemben, a múlt és a jövő leomlása, az új szubjektum számára a jelenben mutatkozik meg a mindenség, amint az itt és most egyszerre végtelenné válik. A keleti világ impressziói artikulálódnak plasztikus képekben a *Kasba*⁸ című versben, ahol a keleti *áradat* perszonalifikációja a régi szubjektum totális dekonstrukcióját hajtja végre. A test médiummá, üres lappá válik, így az új én konstitúciója explicit dominanciára tesz szert.

– Hazád rom, nőd hervadó locska,
munkád hitványság, életed gyötör:
jöjj és merülj e mély sikátorokba,
hol kéj az élet s a halál gyönyör.

– Nincs rend s törvény e nyüzsgő ázlagban,
hazád felől nem ér be hír, se szó,
pusztulj el, halj meg s kelj fel száz alakban:
van vénen is reinkarnáció.

– A mór fürdőben vetkezd le a múltat,
köpj a morálra (hitvány szóbeszéd!)
nevedet dobd el (régesrég meguntad!)
s ejtsd rá az emlék gyűrött szötteését.

[...]

– Légy csempész, tolvaj, kerítő, halárus,
szeress fiút, lányt – hidd meg, egyremegy –,
rabolj vagy gyilkolj s karold át halálos
ölelkezéssel ezt a várhegyet.

Érdekes szembeállítani a referenciális életrajzi vonatkozások vetületében a későbbi kötetekből kimaradt, első feleségéhez írt *Feleség*⁹ című versben tapasztalható rideg, kissé távolságtartó magatartást, a Marokkóban megismert Amárhoz szóló soraival.¹⁰ Feleségét *mindentudó lakótárs, néma titkár* jelzős szerkezeteken keresztül vezeti be a szövegben az olvasó elé, míg szeretőjét az *Ének Amár szépségéről*¹¹ soraiban az őt körülvevő mindenség legapróbb momentumai is alkotóelemként, szerves immanenciaként mutatja. Ezekben a folyamatok-

⁸ FALUDY György, *Kasba*, = F. Gy., *Versek*, Budapest, Magyar Világ, 1995, 206.

⁹ FALUDY György, *Feleség*, = F. Gy., *Őszi harmat után*, Budapest, Officina, 1947, 23.

¹⁰ FALUDY György, *Pokolbéli víg napjaim*, Budapest, Magvető, 1989, 105.

¹¹ FALUDY György, *Ének Amár szépségéről*, = F. Gy., *Őszi harmat után*, i. m., 48–50.

ban megkezdí annak a kulturálisan domináns imperatívusznak a dekonstrukcióját is, amely a szexualitást a szexuális tárgy választása felől határozza meg. Esetében a biszexualitás nem egyszerűen identitás, ami integrálja a heteroszexuális és homoszexuális orientációt, hanem olyan pozíció konstruálása, amelyből az állandósult társadalmi normák kritikáját hajtja végre. Foucault szerint a homoszexualitás konstans jelenléte a történelemben nem azonosítható a 19. századi homoszexualitással. A modern kori homoszexuális már önálló személyiség, saját neméhez vonzódásában van múltja, van jelleme, egész személyiségének konstrukciójában cselekedetei mögött látenszen meghúzódó vezérelvként jelenik meg nemi hovatartozásának kiemelt fontossága. Szexualitása egylényegű vele, különösen azt követően, hogy az orvosi, pszichológiai megközelítésben érzékenységet megkülönböztető attribútumaként kezelték, és a nőesség és férfiaság különös elegyét implikálták vele kapcsolatban.¹² Szexualitásában Faludy egyaránt vonzódott férfiakhoz és nőkhez, ám szövegkonstrukumaiban a partner szubjektumát feltölti az egyszerű testiségben kimerülő szépségen túli, erkölcsi tartalmakból táplálkozó szépséggel is.

A második világháborút követően az árnyékból, a háttérből ki-kipillantó átköltő karaktert sokkal gyakorlatiasabb szerepre cserélte hazatérése után. Az ideológiai meggyőződésen túl, az elvek vezérelte elméleti tevékenység kereteit jócskán túllépve Faludy részt vett a Károlyi-kertben felállított Prohászka-szobor ledöntésében. Párizsi emigrációjában keresett és talált kapcsolatot Károlyi Mihállyal, a volt köztársasági elnökkel, viszonyuk állandó jelenléttel bír Faludy mind lírai, mind prózai munkáiban. A szobordöntés gesztus értékű: markáns felvállalása a rebellis, lázadó szerepének, aki már nem csupán a szavak erejével keres megoldást az őt és érdeklődésének holdudvarába tartozókat foglalkoztató problémákra, a tettegességtől sem riad vissza. Előzményként Károlyi Mihály emlékezéseiben találjuk meg a szobor ledöntéséhez vezető tettek motivációit. Emigrációjából 1946-ban hazatérve a volt köztársasági elnök a Károlyi-kertben meglátta a vallási előljáró szobrát: „Ez hideg-zuhanyként ért. Prohászka püspök a fehérterror egyházi támogatója és a szocialisták egyik leghevesebb ellensége volt. [...] – Ennek pedig el kell tűnnie innen, ha azt akarják, hogy ebben a házban éljek – jelentettem ki, hátat fordítva a szobornak.”¹³ A lábjegyzeteknél még ez a kiegészítés szerepel: „Két évvel később Katust egy éjszaka a telefon csengése riasztotta fel. Egy hang csak ennyit mondott: – Épp most döntöttük le a püspököt, már rég meg kellett volna tenni.”¹⁴ Faludy másként rekonstruálja a körülményeket, ő úgy emlékezik, hogy maga Károlyi kérte meg erre a cselekedetre.¹⁵ Kapcsolata Károlyi Mihállyal meghatározó volt későbbi szerepvállalásában a negyvenes évek végén, illetve a kommunista eszméből történő kiábrándulása utáni időkből.

Faludy későbbi írásaiban finomhangolást végzett, amellyel hazatérését követően a politikai életben, illetve a Népszava újságírójaként vállalt szerepét kívánta tudatosan módosítani. Így próbálta megalkotni az ideológiáktól mentes, független, szabad költő archetípusát. A következő példában jól megfigyelhető, hogy az átélt múlt újraalkotási folyamatában az írói onnipotenciával hogyan módosítható egy esemény prezentációjában a főszereplő karaktere úgy, hogy stilizáltan, emberi bátorságában felfelé pozicionáltan jelenjék meg. Ehhez elegendő

¹² Michel Foucault, *A szexualitás története. A tudás akarása*, ford. Ádám Péter, Budapest, Atlantisz, 1996, 46.

¹³ Károlyi Mihály, *Hit, illúziók nélkül*, Budapest, Európa, 1982, 344.

¹⁴ Károlyi, i. m., 430.

¹⁵ „Az, hogy zsidó vagyok, mindenki tudja. De miért kellene mindig erről írnom?” Faludy György költővel beszélget Dési János, Szombat, 1999/2, 12–14.

néhány részletinformáció kihagyása, és más összefüggésbe helyezése. Külön-külön részleteiben realitásként kezelhető a két történet, de kontextusban, egymás mellé helyezve teljesen más kép alakul ki. Péter Gábor az Államvédelmi Hivatal vezetőjeként élet és halál ura volt, a letartóztatottak joggal rettegték nevét. Faludy így emlékszik vissza az Andrássy út 60. alatti találkozásra: „Fölvittek a Péter Gáborhoz [...] előtte egy dosszié feküdt a nevemmel, [...] miután engem is tegezett, természetesen visszategeztem és megkérdeztem, hogy olvastad-e.”¹⁶ A főszereplőt egy konstitúciós aktusban a bátorság attribútumával ruházza fel a beszélő, amikor kihallgatási szituációban letegezi Péter Gábort. Az olvasói elvárásban az ilyen szituációban fellépő félelem lenne a hagyományosan megjelenő reakció a főhős részéről, viszont ennek éppen ellenkező sugalmazásával emberi értékek mentén képződő presztízse megemelkedik. Az elhallgatott adatok azonban már más megvilágításba helyezik ezt a bátorságot. Tulajdonképpen Faludy legendateremtő képességének esszenciáját találjuk itt. Azt ugyanis nem említi, hogy nem ekkor találkozott az ÁVH vezetőjével először, és a korábbi találkozásnál Péter Gábor reggelire invitálta Faludyt. Az eset Prohászka Ottokár szobrának ledöntése kapcsán került elő. Miután Faludy és néhány munkás eltávolította a püspök szobrát, letartóztatták őket, és bevitték a rendőrségre. A történetet egy interjúban így rekonstruálta: „Másnap bevitték a rendőrségre. Kértem a feleségemet, telefonáljon Tildy Zoltán köztársasági elnöknek, szabadítsanak ki. Mire beértem, Péter Gábor már megkapta az értesítést, úgyhogy amikor meglátott, azt mondta: szervusz, gyere velem reggelizni.”¹⁷ Belátható, hogy ennek ismeretében nemhogy a regnáló hatalommal karakteres szembenállást képviselő, hanem sokkal inkább az összeköttetései révén a szabályok, és azok áthágása következtében fellépő felelősség alól kibújó karakter jön létre.

A később az általa megalkotott hős-ellenálló én-konstrukció által képviselt értékrendbe nehezen illeszthető versrészleteket ignorálta, átdolgozta, így újraalkotta korai műveinek egyes részeit. Egyik kedvelt és ismert verséből az *Óda a magyar nyelvhez*¹⁸ címűből kikerült Károlyi Mihály neve, és helyére Rákóczi került az 1980-as Püski-kiadásban. A rendszerváltás közeledtével, a nyolcvanas évek végén, a magyar történelem második világháború utáni korszakáról való közbeszédben egyre erősebb igény mutatkozott a tisztánlátás megteremtésére. Ennek a törekvésnek részeként az Élet és Irodalom hasábjain induló polémia is Faludy György és saját, illetve kortársainak szerepéről alkotott képének szembeállításáról szólt. „Elégedettséggel tölt el bennünket, hogy az utóbbi időben a közelmúlt tabuként kezelt kérdéseiről nyíltan lehet beszélni, hogy az orvoslás reményében megnyitattak gyógyulatlan sebek.”¹⁹ A nyolcvanas években szamizdat kiadásban terjedt Faludy önéletírásának számos példánya. A könyv még élő és emlékező szereplői vagy családtagjaik részéről várható volt viszontreakció. Ennek bekövetkeztekor nyílt levélben az Élet és Irodalom lapjain Mihályi Gábor számos váddal, köztük rágalmazással illeti Faludyt, és fejére olvassa verseiben, cikkeiben elkövetett ideológiai tévedéseit, a kommunista rezsimet kiszolgáló írásait. „Csak akkor háborodtam fel, amikor életírásának ez a tiszta lelkű bölcse feláll az erkölcsi piederasztárra és onnan ítélkezik elevenek, de még inkább holtak felett, akik már nem tudnak védekezni.”²⁰ Érdemes megvizsgálni, hogy

¹⁶ Faludy György, *költő*, magyar dokumentumfilm, rendező BÖSZÖRMÉNYI Géza és GYARMATI Lívía, 1988.

¹⁷ „Azt, hogy zsidó vagyok...”, i. m., 12–14.

¹⁸ FALUDY György, *A magyar nyelvhez*, = F. Gy., *Őszi harmat után*, i. m., 7.

¹⁹ BATA Imre, az ÉS főszerkesztőjének levele Faludy Györgyhez, melyben válasz-lehetőséget biztosít Faludy számára, a hozzá intézett nyílt levél miatt, Élet és Irodalom, 1988/43, 5.

²⁰ MIHÁLYI Gábor, *Az írástudók becsülete: Nyílt levél Faludy Györgyhez*, Élet és Irodalom, 1988/43, 5–6.

mennyiben reálisak Mihályi Gábor felvetései, hisz tény, hogy a baloldali ideológiához köthető vonzalom, érdeklődés felbukkan már az 1938-as *A Pompeji strázsán* kötetben is. Ezeket az említéseket későbbi, összegyűjtött verseit tartalmazó köteteiből mind kigyomlálta.

Az Éva Scherff nem főzött puncsot néki,
s cigarettáit nem gyújtotta meg,
s fűtyült Zolára és fűtyült Leninre,
s nem érdekelte, Marxról mit beszél...²¹

Az idézett rész negyvenkét évvel később így szól:

Az Éva Scherff nem szívott, csak méregdrága
angol cigarettákat és meg se hallotta, hogy F. Gy. verseket liheg,
fűtyült Einsteinre, Mannra és Zolára...²²

Láthatóan Marx és Lenin *persona non grata* lett, és a kései én-konstrukcióba nem illett a szerelmi hevületben róluk áradozó beszélőhöz való kötődésük. A múlt újraalkotásának első mozzanatai ezek a lírában, amelyek a kommunista eszméből kiábrándult, azzal mereven szembehelyezkedő szubjektum megalkotásának szerves részeként értékelhető. Faludy védekezéső érvrendszerének alapfundamentuma az, hogy a kommunista ideológiával átítatott verseket nyomás hatására, a letartóztatástól való félelemben írta.²³ Azonban a fenti írások még a harmincas évek második és a negyvenes évek első felében keletkeztek. Ez a védekezés így nehezen terjeszthető ki az első emigráció idején, 1940 júliusában, Casablancában írt *Óceánium mellett* versének soraira:

Nagy szocializmus,
kinek éltem izmos
tenyerére tettem,
kiben több a hűség,
mint a keserűség:
te vigyázz felettem.²⁴

Ugyanez érvényes az 1943-ban, Indianapolisban jegyzett *Mississippi mellett* című költeményében, az ítélni hívott Valdimir Uljanovra is:

Rengesd és dönts e földi boltokat,
s ítélj megint élőt és holtakat,
Vladimir Uljanov!²⁵

Fenti idézetek a vitatott kor – 1946–1950 – előtti időkből valók, és érzékeltetik Faludy ideológiai orientáltságát. Tehát a presszúra hatására, az igazi meggyőződés nélkül írt művek

²¹ FALUDY György, *Ballada Faludy György szerelméről*, i. m., 14.

²² FALUDY György, *Ballada F. Gy. egyetlen szerelméről* = F. Gy., *Összegyűjtött versei*, New York, Püski, 1980, 11.

²³ FALUDY György, *Válasz Mihályi Gábornak*, *Élet és Irodalom*, 1988/47, 3.

²⁴ FALUDY György, *Óceánium mellett*, = F. Gy., *Őszi harmat után*, i. m., 36.

²⁵ FALUDY György, *Mississippi mellett*, = F. Gy., *Im*, 85.

expanziója nem érhet el idáig. A citátumok, valamit barátsága a baloldali emigráns értelmiséggel, Károlyi Mihállyal, Németh Andorral, Ignótus Pállal, Havas Endrével stb., illetve 1947-ben a Prohászka-szobor ledöntésében játszott aktív szerepe tulajdonképpen alátámasztja meggyőződéses beállítottságát. A kiábrándulás, ami később bekövetkezett nála is, mindenképpen feltételezi az *a priori* hit meglétét. Egyik példaképe, Károlyi Mihály is, akinek személyiségét több versben, novellában megörökítette, csupán negyvenkilenc közepén mondott le párizsi nagyköveti posztjáról, addigi működésével – akárcsak Faludy –, ha sok esetben csupán hallgatásával is, de biztosította egy épp kiépülő diktatúra legitimitását. Miután Faludy 1946 elején hazaérkezett első emigrációjából, „aktívan politizált a szociáldemokrata pártban. Párttagként vidéken tartott előadásokat, politikusokkal levelezett.”²⁶ A megtagadott írások között számos olyan is lehetett, amelyet valóban személyes okokból, félelemből, a párfunkcionáriusok előtt önnön igazolására készíthetett.

Az Élet és Irodalomban Faludy egyetlen pontban elismeri jogosnak Mihályi kritikáját, mégpedig a Rajk-per idején írt *Nyolc szörnyeteg*²⁷ című verse miatt. A helyzet élét tompítani szándékozik az akkor már működő belső-terror nyomásának megidézésével, bár megadóan belátja az ellene szólók igazát: „Az sem szolgál mentségemre, hogy legközelebbi hozzátartozóm a maga naiv módján így biztatott: »írj verset Rajkék ellen, Gyurka, hogy az akasztófától megszabadítsd magadat.« A vers miatt mélységes szégyent érzek azóta is, és a legkevésbé ment, hogy a szégyent már akkor éreztem, amikor megírtam.”²⁸

A Népszavában megjelent írásaiban a marxista frázisok helyenként mulatságosnak hatnak.²⁹ A Rákosi Mátyás *Építjük a nép országát* című könyvéről írt ismertetője vaskosan teleírt kommunista terminológiával, miközben felmerül a kérdés, hogy egy írástudó, humanista műveltségű ember ilyen mértékű kollaborációja mennyire gyökerezhet a realitásban.³⁰ Mentséget találni magának a szerzőnek sem sikerült, pláne, ha figyelembe vesszük, hogy az a legitimitás, amit ezekből a szövegekből a rendszer nyert, már egy sokkal komolyabb regiszterben mutatja fel az erkölcsi megalapozottság hiányát, amivel Faludynak szembe kell néznie. Ebből az aspektusból érthető az írásaiban megidézettek felháborodottsága, amikor Faludy ítéletet mond a kor szereplőiről. A személyes múltjának átalakítása, sőtét vetületeinek elfedése életének utolsó éveiben is foglalkoztatta. „A legjellemzőbb az 1949–1950-ben a *Népszavában* megjelentetett négy olyan vers, mely nyílt kiállítás a Rákosi-rendszer mellett – melyek létét a későbbiekben következetesen megtagadta. Hozzánk írt 2003-as levelében kifejezetten kérte, hogy ekkor írt »legrosszabb« és a szerkesztők miatti »seggnyalást« tar-

²⁶ CSISZÁR Gábor, *Előszó*, = FALUDY György, *Elfeledett versek*, szerk. CSISZÁR Gábor, Pécs, Alexandra, 2010, 7.

²⁷ FALUDY György, *Nyolc szörnyeteg*, Népszava, 1949/223, (szeptember 25.)

²⁸ FALUDY György, *Válasz Mihályi Gábornak, i. m.*, 3.

²⁹ „Elvhűség, szilárdság, forradalmi elv és forradalmi gyakorlat összekapcsolása, ez erkölcsi álláspont és a magánélet tökéletes harmóniája: ez Petőfi – és ez a mi kommunista példaképünk. Nem csak a költőt, a forradalmárt szerettük benne, hanem az embert is. És nem kevésbé. Hiszen, ha itt élne, Petőfi az első pillanatban itthon érezné magát a mai Magyarországon, semmitől nem idegenkedne, mindenben velünk örülne. Mert ezt a társadalmat olyan kommunista embereknek építjük, akikhez Petőfi ideálja a megtévesztésig hasonlít.” FALUDY György, *Petőfi harcoss realizmusa*, Népszava, 1949/176, (július 31.) 7.

³⁰ „Ez a mindenre kiterjedő figyelem ébreszti – az előbb elmondottakkal együtt – minden hallgatójában azt az érzést, hogy Rákosi egyenest hozzá szól; ez ébreszti azt a személyes kapcsolatot a dolgozók és a dolgozók vezére közt, amely a szocializmus építésével közös munkába népünket egygyéforrasztja és felsorakoztatja a Magyar Dolgozók Pártja vezette Népfrent lobogója alá.” FALUDY György, *Építjük a nép országát: Rákosi Mátyás új könyve*, Népszava, 1949. május 15.

talmazó műveinek halála utáni publikálásától tekintünk el.”³¹ Az önkritika bár meglévő, de mérsékelt jelenléte kölcsönöz hamis felhangokat egy-egy írásának. Nincs védhető szegmense az erkölcsi alapok jogosságát hangoztató érvelésnek, amikor az eddigiek ismeretében ezek a sorok jelennek meg *Összegyűjtött versei* közt:

*Barátomnak és kollégámnak
mikor Kossuth-díjjal tüntették ki*

Én nem kapok ilyen kitüntetést,
minőt ma gomblyukadba tűznek.
Azért nem kapok, amit írok.
Azért kapod, amit nem írsz meg.³²

Az elhallgatás számos esetben fordulhat az író ellen, ugyanúgy, mint az iménti vers címzettje és kimondható: szerzője ellen is. A példák tovább sorolhatók, ám különösen akkor problémás a jelenség megítélése, amikor egy-egy írás az előzetes ismeretekről már leválasztva egy olyan attitűddel lép fel, amelyben kivetnivaló nem lenne. Ilyen például az *Egy helytartóhoz 25 év után* című vers, amely bár kimondatlanul, de kontextusba helyezve megállapíthatóan Kádár Jánoshoz szól:

Tiéd a jelen. Agyoncenzúrázott
múltaddal mint vagy? Olykor, esti csendben
hallod-e újra, ahogy Rajk barátod
nyakcsigolyája reccsen?³³

Ugyanis annak a nyakcsigolyának a reccsenésében minden jó szándéka ellenére, Faludy is benne van a *Nyolc szörnyeteg* verse után. Ezen nem változtat az öncenzúra sem, amellyel kihajította ilyen verseit az életműből. Nem lehet minden szöveg mellé magyarázót állítani, aki ismerteti az egyik és másik textus mögötti szerzői intenciókat. A szöveg önmaga áll ki önmagáért. Ebben a kiállításban veszít Faludy, magyarázkodni pedig nehéz ebben a pozícióban. Különösen akkor sajnálatos a szélesebb történelmi környezetbe helyezett sorok sorsa, amikor a későbbi, 1981-es megnyilatkozások külföldről artikulált kritikai hangvétele már olyan ügy mellett szól, amelynek diadalra juttatása egy egész nép sorsát tehetné, emelhetné jobb helyzetbe. Fontos azonban itt megjegyeznünk, hogy ez a deficit a politikai tartalmú, társadalmi, közéleti szerepvállalásokkal rokonítható megnyilvánulások területén jelentkezik, míg az ideológiáktól mentes területek stabilitása szignifikáns.

Második emigrációjában megkezdte, és később is jelentős energiát fordított arra, hogy a kommunista ideológiával átitatott verseit ignorálja az életműben. A negyvennyolc, negyvenkilencben írt verseit megtagadta, kötetiből kihagyta és emlékirásaiban is futó, pár soros utalásokat tesz az e korban játszott szerepére: „Igyekeztem az adott körülmények közt tisztességesen, vagy legalább nem becstelenül viselkedni. Mégis: írásban, cikkeimben nem-

³¹ CSISZÁR Gábor, *Előszó*, = FALUDY György, *Elfeledett versek*, i. m., 13.

³² FALUDY György, *Noteszlapok*, = F. Gy., *Összegyűjtött versei*, i. m., 490.

³³ FALUDY György, *Egy helytartóhoz 25 év után*, = F. Gy., *Versék*, Budapest, Magyar Világ, 1995, 659.

egyszer hazudtam, vagy legalább kerültem az igazságot.”³⁴ Viszonylag rövid reflexiókban gyakorol önkritikát, és önmagával szembeni engedékenysége, elnézése jóval rugalmasabb, mint amit kortársaival szemben gyakorol. Faludy én-konstrukciói izgalmas területet nyújtanak a további vizsgálódásokhoz. Írásai kapcsán okkal merül fel számos kérdés között az, amelyik az életmű elevenségének, közönség-közeliségének fenntarthatóságát firtatta. Emigrációs és magyarság versei sorra jelennek meg azokon az internetes fórumokon, ahol tapasztalataikat teszik közzé a jelenleg országhatárunkon kívül élő honfitársaink, így tartva egymásban a lelket, küzdve a honvágygal. Korunk válságának embere érdeklődve fordul ehhez az irodalomhoz, miközben új életet, új helyet keres magának a gazdasági, ideológiai zűrzavarban.

ÁKOS BALOGH

CRISES OF SELF-CONSTRUCTIONS IN GYÖRGY FALUDY'S WORKS

The crisis factors first appeared when György Faludy was in his early stage of his career as a poet.. Also, there were the difficulties of searching for the individual voice, and the existentialist crisis of the poet, who was forced to emigrate due to ideological and racist reasons.

At first he needed to finance his trip to the Far-East and form the basis of his further oeuvre full of love and sexual accuracy in the free land. His sufferings are introduced with the Villon-double created on his own, while looking for his poetic identity. And when he wishes to speak in his own voice, his creature is always pushing him away from the stage lights and frustrating his self-expression.

The paper presents how he looked for and found connection with liberal intellectual Hungarians in emigration. Furthermore, it is examined how he describes the situation of the resistance intellectuals before the Second World War; the personal fights of those, who were forced to emigration, then returned home with their hopes, collaborated with the communist views and then turned against the system.

In his work it is easy to observe the fights of the person, who follows no ideas, who gives up his previous social character and tries to recreate his own personality. Running away from problems leads to a hedonistic, slightly narcissistic self- and worldview. He found his shelter in humanism, while he needed to face his own crisis, because of his role during the dictatorship of Rakosi and because of his his publications in *Népszava*. In his wide oeuvre, he reviewed his life plenty of times, sometimes in a contradictory way, moreover, examples are used how he ignored the unpleasant, communist collaborated writings from his poetry and lyrical work.

György Faludy's life is a good of example of how nations and societies are pushed into crisis and how this reflects the fate of the individual, who is trying to find the right way among the ideological traps.

³⁴ FALUDY György, *Pokolbéli víg napjaim, i. m.*, 301.

A MEGÉRTÉS „HAMIS REMÉNYE”

Válság és kultúra – mindkét nagy téma kiemelt szerepet játszik Kertész Imrének a holokauszt kultúrateremtő képességéről és képtelenségéről, a totalitarizmusban létrejövő kiszolgáltatott léthelyzetről, a rendszerváltás utáni Magyarország útkereséséről és az egész Európát átjáró válsághangulatról értekező esszéiben. A szakirodalmi feldolgozottságot tekintve a szövegek az életmű periférikus részét képezik, általában úgy tekintik őket, mint amelyek elsősorban a szépirodalmi szövegek magyarázataiként szolgálnak.¹ *A száműzött nyelv*² című kötet német kiadásának *Előszava*³ reflektál is az esszék (a szerző meghatározásával „megközelítések”) és a szépirodalom kapcsolatára. Kertész tagadja, hogy az előbbivel „átugrotta a válaszfalat, amelyet Auschwitz vont közé és a »többiek« közé”,⁴ azt azonban nem, hogy a megszólalással kifejezte a mások általi megértésre irányuló reményt, még akkor is, ha ez a remény hamis. Magyar nyelven a holokauszt állítása szerint nem civilizációs traumaként van jelen, ezért kétséges, hogy megértik-e Kertész szavát „a túloldalon”, ami feltehetően a totalitarizmus évtizedeit átélő magyar társadalmat jelöli. Mindazonáltal tekinthetjük ezeket a szövegeket a megértésre és a megértetésre irányuló szándékként, még akkor is, ha a holokauszt tapasztalatának kultúrát teremtő képessége már a korai szövegekben is távolba vésző utópiának vagy illúzióknak tűnik.

Az évek, sőt évtizedek során vissza-visszatérő vezérmotívumoknak⁵ köszönhetően a szövegrészletek ismétlődnek, akár az értelmezést is módosító más-más kontextusokban, illetve egymásnak ellentmondó tartalommal is kiegészülnek. Jelen előadásnak nem célja a különböző vezérmotívumok alapos feltérképezése, inkább vitaindító szándékú. Elsősorban olyan szöveghelyeket emelek ki az *A gondolatnyi csend, amíg a kivégző osztag újratölt*⁶ és *A száműzött nyelv* című kötetből (azaz a rendszerváltást követő bő egy évtizedben született szövegekből), amelyekben utalás található a megértés „hamis reményére”, illetve a holokauszt közösség- és kultúrateremtő lehetőségeire a magyar társadalom viszonylatában, az erre való képtelenségre

¹ SCHEIBNER Tamás, *Mitosz és ideológia: Paradoxitás Kertész Imre esszéiben*, Jelenkor, 2004/5. Online elérhetőség: <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/544/mitosz-es-ideologia> (hozzáférés: 2015. 04. 09.).

² KERTÉSZ Imre, *A száműzött nyelv*, Budapest, Magvető, 2001.

³ KERTÉSZ Imre, *Előszó* = K. I., *A száműzött nyelv*, i. m., 5–10.

⁴ *Uo.*, 6. „A kérdés valójában úgy merül fel, hogy megérthetik-e a szavamat odaát, a túloldalon, anélkül hogy át is kellene kelnem a hídon. De amint elkialtóm – illetve leírom – az első szót, ezzel, talán önmagamot is meglepve, máris a reménységről tanúskodom: ez a probléma, s ezen nem változtathatok, még akkor sem, ha ez a remény talán hamis.”

⁵ Ezen jellegzetesség miatt is írhattott Földényi F. László szótárt a szerző műveihez, ami azonban szükségszerűen csak felületes lehet a más szövegkontextusok jelentést módosító hatásai miatt. FÖLDÉNYI F. László, *„Az irodalom gyanúba keveredett”*: *Kertész Imre-szótár*, Budapest, Magvető, 2007.

⁶ KERTÉSZ Imre, *A gondolatnyi csend, amíg a kivégző osztag újratölt*, Budapest, Magvető, 1998.

a rendszerváltás utáni időszakban, amelyet pár futó pillanatra Kertész is némileg euforikusnak érzett. Hangsúlyozom, hogy Kertész Imre ezekben a szövegekben nem csupán a holokauszt írója, hanem egy általános, az individuumot érintő válságról ad számot, amelynek kontextusa nemcsak a totalitarizmusból éppen csak kikeveredő Magyarország, hanem a hagyományos demokráciákat működtető, a Szovjetunió bukása után szintén válságállapotban lévő Európa.

Kertész az egyén és az emberiség közti hídverést említi az esszékkal kapcsolatban, illetve több, később idézett helyen a holokauszt közös, egységesítő élményéről beszél, azonban a kollektívumot elutasító, gyanúval kezelő, illetve az individuum kollektívumon keresztül történő meghatározásának elutasítása is szerves gondolati egysége a szövegeknek. Az esszéekben talán leggyakrabban használt, sokszor idézőjelbe kerülő, kollektívumot jelentő fogalmak a magyarság és zsidóság jelölők. Szóhasználatomban ezek időben változó tartalmú fogalmak, amelyeknek nincs pontosan meghatározható homogén jelentésük, illetve jelentéseik csak egymás szoros viszonyában értelmezhetők. Így a huszadik század – és a korábbi idők – emlékezte sem kezelhető csupán a „magyarság” vagy csak a „zsidóság” tapasztalatainak figyelembe vételével. A közös emlékezet egyik csomópontja lehetne a holokauszt, a zsidó sorstragédia nemzeti tragédiává emelése, közösségképző élménnyé tétele.

Habár ennek pontos megállapítására sokkal részletesebb elemzésre lenne szükség, de általánosságban elmondható, hogy Kertész esszéiben, naplóiiban és interjúiban az évek során egyre keserűbb hangot üt meg: az azonos nyelv nem elég a megértéshez, egyre inkább úgy látja, a magyar társadalomhoz fölöslegesen szól és a magyar irodalom nyelve sem fogadja be. Kertész a holokauszt átadandó tapasztalatát erkölcsi tartaléknak, ihlető forrásnak nevezi, ami alapvetően meghatározhatja a huszadik századi európai kultúrát. Úgy látja azonban, hogy a magyar közösség számára átadhatatlan ez a tapasztalat, azonban arra is különböző válaszokat kapunk, hogy Nyugat-Európában, a parancsuralmi rendszerek által nem sújtott vidéken valóban kultúrát teremtett-e a holokauszt.

Kertész számára az Auschwitz-tapasztalat nem zsidó ügy, hanem a totalitarizmusnak kiszolgáltatott ember élménye, amit ő zsidóságánál fogva tapasztalt meg. Ugyanezt a tapasztalatot éli át a világháború után. Kertész nemzsidó zsidóként, európai asszimiláns zsidóként határozza meg magát, zsidó identitása Auschwitz-tapasztalatából fakad. Helyzetének alapvető jellemzői az otthontalanság és a száműzöttség. Idegenségének van egy másik, általánosabb aspektusa is, amely éppen hogy nem idegenként, másként, hanem a parancsuralmi rendszer alatt élő társadalom tagjaival potenciálisan hasonló tapasztalatok hordozójaként tünteti fel.

A *Haza, otthon, ország*⁷ című, a müncheni Kammerspielében 1996-ban elhangzott szövegben a szerző a szabadsághiányos, zárt, ideologikus rendszerben élő autonóm személyiség ellehetetlenüléséről beszél.

Ebben az országban lettem íróvá. S mint író, ez az ország kényszerített arra, hogy a valóságot a nyelvtől, a fogalmaktól a tartalmuktól, vagyis az ideológiától a tapasztalattól különválasszam. [...] Ismerjük el, hogy egy zárt gondolatvilágnak megvan a maga lenyűgöző vonzereje. [...] Az ember sajátos szokása, hogy szeret otthonosan berendezkedni adott világában. [...] E célra, ha hajlandó egyezkedni, az ideológia egy teljes világot kínál neki. E világ mesterséges ugyan, de megóvjá őt az ember körül ólálkodó legnagyobb veszélytől: a szabadságtól. [...] Aki e világból kilép, elveszti otthonát.⁸

⁷ Uő, *Haza, otthon, ország* = K. I., *A gondolatnyi csend, i. m.*, 9–29.

⁸ Uő., 24.

A szabadsághiányos állapot vezet el egy sokkal általánosabb tapasztalathoz, a valóság nyelvi közvetítésének, a megfogalmazhatóság problémájának közvetítéséhez. Kertész értelmezésében itt az otthontalanság a hamis perspektíva leváltásából következik, amihez van ugyan köze a kívülről rákényszerített zsidó identitásnak, de nem elégséges feltétele annak.

Önkéntesen választott és vállalt kisebbségi, mondhatnám: világkisebbségi helyzetben élek. [...] (ezt) szellemi létformaként határoznom meg, amely a negatív tapasztalaton alapul. Igaz: a negatív tapasztalatra a zsidóságom révén tettem szert, vagy mondhatnám így is: a negatív tapasztalat univerzális világába én a zsidóságom révén nyertem beavattatást.⁹

A világkisebbség nem a zsidó közösséggel azonosítható, nem etnikai vagy vallási azonosság a kötőanyag, hanem a negatív tapasztalat által elért mélyebb tudás (a magány, a halandóság, a kiszolgáltatottság, az egyetlen, objektív, tőlünk független valóság lehetetlenségének tudása), egy igen kivételezett, keveseknek elérhető, de potenciálisan mégiscsak elérhető léthelyzet.

A létezés helye államként és nem hazaként,¹⁰ nem sajátként képződik meg, a hiány eredménye azonban nem veszteség, hanem szellemi többlet és felszabadulás, amely a negatív tapasztalatot és az idegenség létmódját pozitív színben tünteti fel. Ez a szellemi munka azonban az individuum javát szolgálja, az egyén számára a szabadság elérése „szerfelett ritkán” szolgálja egy közösség (a nemzet) érdekét.¹¹

A zsidó sorstragédia nemzeti sorstragédiává emelkedése a totalitarizmus zárt rendszerének felbomlása, a rendszerváltás és az elhallgatás korszaka után, illetve a társadalmat összetartó szolidaritás kialakulása távoli, Kertész számára már megtapasztalhatatlan távolságba veszik, de nem zárja ki annak bekövetkeztét. (A szövegidezet előtt érdemes megjegyezni, hogy Kertész a *Hosszú, sötét árnyékban*,¹² amely egy 1991-es szöveg, már szót ejt az éledező nacionalizmusról, amely számára egyre inkább az antiszemitizmus képét ölti. A nacionalizmust azonban Kertész nemcsak ezért, hanem ideológia volta miatt is elutasítja, amelynek öncsalása gátolja a múlttal való szembenézést.):

Úgy érzem, messze még az idő, amikor a magyar Endlösung sok százezer halottját a nemzet saját testéből kihasított veszteségnek érzi majd. Soká lesz még, amikor ott ráeszmélnek, hogy Auschwitz korántsem a világon szétszórt zsidók magánügye [...] sokáig várát még magára, amíg országomban talán felismerik a negatív tapasztalat értékkeremtő erejét és fontosságát, s főként: amikor e negatív tapasztalatot pozitív tettekre váltják, megértve, hogy létre kell hozni a magánéletünk gyökeréig hatoló szolidaritást, amely az életet a hatalomtól – mindenféle hatalomtól – függetlenül is meg tudja szervezni és fenn tudja tartani [...].¹³

Az egymásrautaltságra, a hatalom kényszerítő erejétől mentes, szabad választáson alapuló, egymás iránti felelősségvállalásra, a másik létezésének tiszteletére visszatér a már idézett

⁹ Uo., 26.

¹⁰ Uo., 19.

¹¹ Uo., 27.

¹² Uő, *Hosszú, sötét árnyék* = K. I., *A gondolatnyi csend, i. m.*, 74–84.

¹³ Uő., *Haza ..., i. m.*, 27.

*Előszó*ban. Az erre való képességet a totalitarizmus örölte fel,¹⁴ ami miatt a holokausz kultúráteremtő szerepe is csak illúziónak tűnhet. Nemzetféltőnek ugyan túlzás lenne nevezni Kertész szavait, mégis arra utalnak, hogy a megújulás képessége és a jövő múlik „az örök ártatlanság amnéziás állapotának” elvetésén.¹⁵

Az 1995-ben elhangzott *Hamburgi esszé*¹⁶ olvasók felé közvetített elvárása szintén azt sugallja, hogy megvan a lehetőség a megértésre. A kérdés számára az, hogy a személyiség kialakulása hogyan egyeztethető össze azzal a tapasztalattal, hogy a huszadik századi történelem éppen hogy elsöpri a személyiséget. Kertész szerint azok, akik e századnak legalább az egyik totalitarizmusát megélték, osztozni fognak vele e dilemma gondjában. Az esszé középpontjában éppen a megértés, az azóta igencsak elhasználdott fogalmak, a szembenézés és a múltfeldolgozás, illetve a történetek érthetetlen voltának feltételezése áll.

Az élmények e feldolgozatlansága, sőt esetenként a feldolgozhatatlanságuk: azt hiszem, ez a huszadik század jellegzetes és hasonlíthatatlan élménye. „Irracionális”, szokták mondani, [...] ez a tény úgyszólván kapóra jön nekünk. Mert minél inkább hangsúlyozzuk irracionális mivoltát, annál messzebbre taszítjuk magunktól a jelenséget, annál kevésbé fogjuk, sőt akarjuk megérteni, hiszen kimondatott róla: érthetetlen.¹⁷

Ennél a pontnál kapcsolódnék a történelmi tapasztalat feldolgozásának kérdéséhez, amelyet Kertész az egyénben végbemenő és nem osztársadalmi szintű folyamatként képzel el:

Amit tehát irracionálisnak, érthetetlennek érzünk, [...] nem annyira a külső tényezőkben, mint inkább a belső világunkban rejlik. Egyszerűen nem tudunk, nem merünk és nem akarunk szembenézni a brutális ténnyel, hogy a létezés ama mélypontja, ahová századunkban az ember lezüllött, nem csupán egy vagy két generáció sajátos és idegenszerű története, hanem az általános emberi eshetőséget, tehát, a magunk eshetőségét is magában foglaló tapasztalati norma.¹⁸

Kertész állítása szerint az érthetetlen szó szinonimája az elfogadhatatlan lesz, az én ugyanis nem képes azonosulni különböző időpontokban tanúsított viselkedési formáival: a parancsuralmi rendszerek felszámolják az autonóm személyiséget, amire „később a racionális, ép érzékű, polgári moralitással rendelkező lényünk nem akar ráismerni.” Gyakorlatilag az én öncsalásáról, saját idegenségének megtapasztalásáról és elutasításáról van szó. Kertész magyarázata szerint a náci és a szovjet rezsim túlélőinek (meg kell jegyezni, hogy nem kimondottan a holokauszról, hanem a hétköznapi túlélésről beszél) „az adott időszakban értenie kellett mindazt, amit utólag érthetetlennek minősít, hiszen éppen ez volt a túlélés ára. Ha az egész logikátlan volt is, a percek, a mindennapok megkívánták a maguk könyörtelenül pontos logikáját: a túlélőnek értenie kellett a túléléshez, tehát értenie kellett, amit túlélt. [...] vagyis nem a történelem érthetetlen, hanem önmagunkat nem értjük.”¹⁹ Az idegenség ta-

¹⁴ Uő, *Előszó*, i. m., 7.

¹⁵ Uő., 8.

¹⁶ Uő, *Hamburgi esszé* = K. I., *A gondolatnyi csend*, i. m., 30–59.

¹⁷ Uő., 32–33.

¹⁸ Uő., 38.

¹⁹ Uő., 39.

pasztalata azonban nem külső találkozást jelent a másikkal, hanem a saját én idegenségének radikális tapasztalatát.

A tapasztalatok irracionálissá tételéből egyenesen következik, hogy a negatív tapasztalatból fakadó szellemi és erkölcsi tartalék sem halmozódik fel, és tegyük hozzá, nem válhat a közösséget formáló tartalommal sem. Ennek akadályát Kertész többek között a rendszerváltás után egyre erősödő nacionalista diskurzusban látja, ami kizárja a holokaust tapasztalatának integrálását. A nacionalizmus mint ideológia, sőt egy valamikor termékenyből destruktívba forduló zárt ideológia²⁰ hatását úgy hozza fel érvként, hogy közben az egyén önalkító munkájában gondolkodik. Ebben az értelmezésben a totalitarizmus zárt ideológiájából kikerülő, és fontos, hogy nem szabad döntésük alapján kilépő egyének egy másik zárt ideológia felé sodródni. Kertész Imre szövegeire általánosan jellemző, hogy az önmagán alakító munkát végző individuum pozícióját veszi fel, míg ezzel szemben minden esetben kollektívumként képzelel el a másikat, a szabadságot elérő autonóm egyéniséget pedig lehetőségként állítja be.

Az irracionális múltból és a szenvedésből merített erőről a totalitarizmus tapasztalatának fényében beszél, a szenvedés mint a legmélyebb tudás forrása azonban a *Hamburgi esszé*ben egy általánosabb értelemben is megjelenik. A katartikus tudás elhárításának következménye egyfajta csüggedtség, amelynek eredménye az élet leértékelődése, a szenvedéstől mentes élet felértékelése és a megszabadulás a valóságtól. Állítása szerint terméketlen formát ölt korunkban a szenvedés is,²¹ ellentétben például a napóleoni korszakkal, amelynek Kertész szerint etikai következményeiben van értéke, „abban, amit e tapasztalatokból az ember képzelő-, formáló- és akaraterije teremtett.”²² Az említett példából arra lehet következtetni, hogy a katarzis nemcsak a parancsuralmi rendszert megélt Magyarországon, hanem európai szinten sem következett be. Ez lenne pedig egy eléggé nehezen meghatározható fogalom, a boldogság²³ elérésének feltétele is, amelyhez az embernek önmagával való küzdelmén keresztül vezet az út, ami azt is jelenti, hogy kollektív boldogságról, a történelem közösségi szinten való személyessé tételéről aligha lehet szó.

Mindamellet, hogy az individuum saját magával szembeni felelősségéről beszél, a holokaust tapasztalatának egyesítő erejét mégsem zárja ki. Az 1991-ben elhangzott *Hosszú, sötét árnyék* című szövegben szinte nemzetellenességgel vádolja a népiertást elhallgató rezsimet. „A magyar tudatot óvni akarták a holocausttal való szembesüléstől. Mondanom sem kell, hogy ez utóbbit olyan hatalom gondolhatja csak, amelynek – hiába riszálja magát a neona-

²⁰ „Miután a századot egy ideig a kommunizmus és a kapitalizmus, majd általában a totalitarizmus és a demokrácia – a »jó« és a »rossz« – ellentétként értelmezték, most újra felfedezik a nacionalizmust, mint korunk történelmének valódi mozgatóerejét. Ismét megajándékoznak bennünket egy minden határozott jelentését elvesztett szóval, hacsak nem abban a folyamatban keressük a jelentését, ahogyan egy alapjában véve pozitív töltetű szó átértelmeződött teljesen negatívvá. A nemzeti érzés egykor forradalmakat lobbantott lángra, nemzeti államokat hozott létre, költöket, művészeket ihletett meg, vagyis alkotó eszmének mutatkozott.” *Uo.*, 45.

²¹ Korábbi, *A holocaust mint kultúra* című szövegben a következőket írja: „Érték a holocaust, mert felmérhetetlen szenvedések révén felmérhetetlen tudáshoz vezetett; és ezáltal felmérhetetlen erkölcsi tartalék rejlik benne.” Ebből is látszik, hogy Kertésznél a fogalmak, jelen esetben az értéket teremtő holokaust mint szenvedés, illetve a korunkra jellemző terméketlen szenvedés egymással gyakran ellentmondó jelentésekkel egészülnek ki. *Uo.*, *A holocaust mint kultúra* = K. I., *A gondolatnyi csend*, i. m., 85–102, 101.

²² *Uo.*, *Hamburgi...*, i. m., 49.

²³ Azt azonban meg kell jegyezni, hogy ugyan a történelmi tapasztalatok birtokbavétele lenne a boldogság záloga, Kertész azt is felveti, hogy nem tudni, az ember Auschwitz utáni boldogtalanságáról van-e szó, vagy pedig ez a boldogtalanság vezetett-e Auschwitzhoz. *Uo.*, 55.

cionalizmus köntösében – valójában semmi köze a nemzethez, a néphez.”²⁴ Megjegyzi, hogy a magyar nép igazi szellemi vezetői, például Bibó István – aki európai szellem is – úgy vélte, hogy a szembesítés szükséges a szellemi nevelődéshez. Kertész, mivel Auschwitzot világélményként értelmezi, véleménye szerint a tapasztalat nem szétválaszt, hanem éppen hogy egyesít. Úgy látja, hogy nem nemzetek egyesítéséről van szó, „a modern – vagy posztmodern – világunkban ugyanis, a határok nem annyira etnikumok, nemzetek, felekezetek, mint inkább világfelfogások, világmagatartások között húzódnak”.²⁵ Ez lehetne a záloga egy közös európai kultúra kialakulásának is, amire azonban egyre kevesebb az esély. „A zsidóság mint világtapasztalat olyan súlyos tudásra volt kénytelen szert tenni, amely tudás immár kiiktathatatlan az európai, a nyugati tudatból, legalábbis amíg ez a tudat még az, ami, vagyis a megismerés etikáján alapuló tudat. A holocaustot túlélte erkölcsiség tragikus világtudása, ha megőrződik, talán megtermékenyítheti még a válsággal küszködő európai tudatot”²⁶ – írja Kertész, aki a feltételes móddal jelzi a kétélyt a holokausz kultúrateremtő képességével kapcsolatban a jelen, válságállapotban lévő európai tudat számára. Pár sorral lejjebb azonban már mintha tényként kezelné: „Ha a holocaust mára kultúrát teremtett – mint ahogyan ez tagadhatatlanul megtörtént, és történik –, irodalma innen: a Szentírásból és a görög tragédiából, az európai kultúra e két kútforrásából merítheti ihletét, hogy a jóvátehetetlen realitás megszüljön a jóvátétel – a szellemet, a katarzist.”²⁷ Azaz a holokausz kultúrateremtése végbement, illetve most is tart, de az európai tudat sem jutott még el a megtisztító katarzisig. *A holocaust mint kultúra* című szövegben szintén szerepel ez a szövegrész, amelyet ott a következő követ:

Meglehet, Önök utópiának tartják majd mindezt, s azt mondják: a reális életben mindennek a nyomait sem látják. Sőt a reális életben éppen az ellenkezőjét látják, közönyös tömeget, cinikus ideológiákat, feledést, öldöklést, zűrzavart. De a fontos események nem mindig tükröződnek az egyidejű közvetlen realitásban. Különbözik is, egy folyamatról beszélünk, amelynek látni vélem ugyan a körvonalait, de kimenetelét természetesen nem ismerhetem.²⁸

Kertész itt a bizakodás hangján szólal meg, és egy szinte magától működő nagy volumenű folyamatot tételez. Kérdés, hogy mindez összeér-e az individuum személyes munkájával, vagy esetleg a nagy folyamatokban való szintén hamisnak mondható remény szólal meg itt.

Kertész szükségesnek tarthatja a holokausz világélményként és erkölcsi erőforrásként való elgondolását, már csak azért is, mert véleménye szerint az európai tudat válságban van, az értékválságot pedig csak új értékek megteremtésével lehetne megszüntetni. A krízist részben a Szovjetunió összeomlásához köti. Már a *Haza, otthon, országban* a régi demokratikus hagyományokkal rendelkező országok válságállapotáról ír. A „demokrácia nem tud vagy nem akar megfelelni az önmaga felállította értékrendnek”,²⁹ hogy sehol sem szabják meg az új eszményeket, amelyekért élnünk érdemes. Most, amikor az utolsó totalitárius birodalom is megdőlt, az összeomlás, a kietlenység, a tehetetlenség általános érzése dominál. Mintha

²⁴ Uő, *Hosszú...*, i. m., 78.

²⁵ Uő., 83.

²⁶ Uő., 82.

²⁷ Uő., 83.

²⁸ Uő, *A holocaust mint...*, i. m., 102.

²⁹ A *Hamburgi esszé*ben is található ilyen szöveghely az 51. oldalon.

valami másnapos hangulat csömöre járná be Európát, mintha egy szürke reggelen arra ébredt volna, hogy két lehetséges világ helyett hirtelen csupán egyetlen valóságos maradt volna meg neki.”³⁰ A Nyugat- és Kelet-Európa közötti különbséget és ambivalens viszonyt a kelet-európai parancsuralmi rendszerek összeomlása hozza felszínre. Valami hiányának (például a szabadságállapotnak) a megtapasztalása – ahogy az az egyén szintjén is történik – segít kilépni az ideológia zárt rendszeréből, és hozzásegít ahhoz, hogy egyfajta szinten megszűntessük ezt a hiányt. Nyugat- és Kelet-Európa viszonylatában a Szovjetunió fennállása segített hozzá a szabadsághiányos állapot megtapasztalásához, ennek megszűnése azonban mindkét fél esetében zavart, a vonatkoztatási pont elvesztését jelentette. *A holocaust mint kultúra* című szövegben a börtönfalak leomlásához, azaz a rendszerváltáshoz köti az antiszemitizmus újbóli felbukkanását, így a totalitarizmus megszűnése csak „a szabadság futó illúzióját” hozta magával. A szabadság hiányát azonban a fentebb idézett szövegben nemcsak az antiszemitizmusnak, hanem a jelenkori társadalom eszmeietlenségének és a társadalom gazdasági érdekek hajtotta működésének is tulajdonítja.

Úgy tűnik, hogy a két nagy princípium, amely az európai kreativitás hajtómotorja volt: a szabadság és az individuum immár nem megrendíthetetlen értékek többé. Hogy a tizen-nyolc–tizenkilencedik századi humanizmusnak az emberről alkotott vízióját radikálisan módosítanunk kell, azt Auschwitz megmutatta; a mi világunk mindent elsőprő termelési dinamikája és a vele járó tömegirányítási eszközök és módszerek pedig az individuális szabadság maradványait is elsodorni látszanak.³¹

Míg Kertész számára az individuális szabadság – az otthontalanság, szellemi száműzetés árán – lehetségesnek tűnt a totalitarizmusban, addig annak összeomlása után egy általános hanyatlást lát, ami a magyar rendszerváltásnak is kontextusa. *A Hamburgi esszé*ben azt írja, ez más, mint a Harmadik Birodalom összeomlása, ami után a nyugati világ szellemileg meg tudott újulni, és kialakítani „egy érvényesnek tűnő szellemi konszenzust.”

Az Európát sújtó válságállapotról részletesen szól a *Feltámad-e?!...³²* című szövegben, amely szerint egy közösen kialakított kultúrára és értékrendre lenne szükség. Ugyanis már azt sem tudni, mi a jó és a rossz, ami szintén összefügg a nyugati alternatívájának, azaz a Szovjetunióval az összeomlásával. Kertész ismét a hiány, sőt „az együvé tartozás valamiféle távoli tudatáról” beszél. A korábban említett, második világháború után létrehozott szellemi konszenzussal szemben ebben a szövegben már a Nyugat „erkölcstelen alapjairól” ír, és a szolidaritást kéri számon a kelet-európai kis államokkal szemben. Sőt Kelet-Európa európaiságát a nyugati világ európai valósága fölé emeli, mondván, „a távolságot a vágy hidalta át, a hiány pedig az európai valóság hiánya volt, aminek ténye e keleti szféra létét az abszurditás, mindennapjait pedig a pusztító vegetáció szintjére fokozta le. Az önfenntartás kényszere itt egyenesen megkívánta, hogy higgyenek ama bizonyos „valami” létezésében, mint ahogy leginkább a börtönlakó hisz a szabadságban.”³³ A szabadsággal azonban nem az európai eszme vált gyakorlattá, hanem az első világháború végéhez visszanyúló „nemzeti sebek feltárása” és „a demokrácia maszkjába burkolt visszafogottabb nacionalizmus.” Ker-

³⁰ Uő, *Haza...*, i. m., 28.

³¹ Uő., 28.

³² Uő, *Feltámad-e?!... = K. I., A száműzött nyelv*, i. m., 252–273.

³³ Uő., 260.

tész a cselekvés, a megtisztító tettek hiányát okolja ezért, és értelmezése szerint az itt élők nem a saját sorsukon végzett munkájuknak köszönhetik a totalitárius birodalom összeomlását, egyszerűen csak váratlanul kikerültek belőle. A túlélés és nem a szabadság létmódja az, amiért Kertész ismét idegennek érzi magát azon a helyen, amelyből egyre kevesebb az esély, hogy élhető hely legyen. Elutasítja Konrád György a kelet-közép-európai embert jellemző tipológiáját, habár ő egy még sarkítottabb ellentétpárba állítja a nyugat- és a kelet-európai embert. Eszerint az előbbi a terror neveltje, míg az utóbbi „a személyi szabadság jogelveinek világában nevelkedett.”

Kertész nemcsak a Szovjetunió fennállása alatt hiányolja a Nyugat szolidaritását, de az Európai Unió létrehozásával kapcsolatban ismét elhatárolódó, védekező magatartásról beszél. Megkérdőjelezhető, hogyan várhatja az európai eszme, vagy egységes konszenzus létrehozását Kertész ezek után a Nyugattól, amely kizáróan viselkedik.

[...] egy eszme csakis a közös kultúra talaján képes létrejönni és kibontakozni, az olyan kultúra talaján, ahol az értékeken nagyjából mindenki ugyanazt érti. És miféle értékek maradtak még számunkra [...]? Értékeinket magunknak kell megteremtünk, napról napra, s azzal a kitartó, ám láthatatlan etikai munkálkodással, amely ezeket az értékeket végül a napvilágra hozza s új európai kultúrává avatja. Nem vezet bennünket sem égi, sem földi útmutató, és e pusztá tényből erőt meríthetnek a bátrak.³⁴

Azaz a kultúrateremtés kísérletének végkimenetele beláthatatlan. Ami a második világháború után Nyugaton egy érvényes konszenzus megteremtésének tűnt, az mára értékvesztésbe fordult, a demokrácia és a totalitarizmus szembenállása helyett az egyik oldalon a régi demokráciák válsága, a másikon pedig a megújulásra való képtelenség áll. A holokauszt tapasztalata azonban még mindig erkölcsi tartalékot rejthet magában, habár Kertész ezt már nem állítja olyan határozottan, mint a kilencvenes évek elején.³⁵ *A száműzött nyelv*³⁶ című esszéjében reflektál erre:

Ne értsenek félre, mindebből semmit sem vonok vissza; legföljebb ma halkabban mondanám ugyanezt, inkább csak suttogva, kis társaságban, nagyon keveseknek, vagy talán csak önmagamnak. Meglehet, igaza van egy magyarországi kritikusomnak, aki szerint mindez csupán az én illúzióm, mert különben nem lenne mivel igazolnom a létezésemet.³⁷

A mondat az értő befogadó közönség folyamatos zsugorodását jelentheti, ami a holokauszt tapasztalatának közvetíthetőségét kétségbe vonó *Előszó*hoz is visszakapcsolhat. „A kérdés valójában úgy merül fel, hogy megérthetik-e a szavamat odaát, a túloldalon, anélkül hogy át is kellene kelni a hídon” – írja, és a válasz egyre inkább közelít a kategorikus nem kijelentéséhez. Habár a megértés minden bizonnyal akkor sem lenne garantált, ha Kertész

³⁴ *Uo.*, 270–271.

³⁵ A *Hosszú, sötét árnyékban* a hagyományos demokráciák válsága ellenére Kertész a holokauszttal való szembenézést az egyik feltételnek tekinti az Európához való csatlakozásnak, amit a válság ellenére változatlanul fontosnak tart. „Ha pedig az Európához való csatlakozásról beszélnek, úgyszintén nem árt tudni: Európa nemcsak közös piac és vámunió, de szellem és szellemiség is. És aki része kíván lenni e szellemnek, annak sok egyéb mellett a holokausszal való erkölcsi-egzisztenciális szembenézés tűzpróbáján is keresztül kell mennie.”

³⁶ *Uő*, *A száműzött nyelv* = K. L., *A száműzött nyelv*, i. m., 274–297.

³⁷ *Uo.*, 290.

hátrahagyná azt a tapasztalatot, amely lehetővé tette számára az individuális szabadságot és sorsát, amelynek kimunkálását az ember legnagyobb feladatának tekinti.

A közvetítő nyelv és a tapasztalat közvetíthetetlensége egyrészt a nyelvi kifejezés elégtelen voltából, másrészt a befogadó közeg megértésre való képtelenségéből adódik. Ennek kapcsán *A száműzött nyelv*ben a magyar nyelv természetében látja annak okát, hogy az ő tapasztalata csupán marginális tapasztalat maradhat a magyar irodalmon belül. „Ez az ország, a fennmaradásáért folytatott évszázados küzdelmei során kialakította a maga alanyát, amely hallgatólag nemzeti konszenzusként az irodalmára is rányomta bélyegét. Ez a domináns Én-alak, amely mindenféle nyilvános társadalmi-politikai közbeszédben magához ragadja az objektiváció jogát, az olyan perifériális jelenségek számára, mint a Holocaust eleven tapasztalatainak hordozója, végképpen csak a Paul Celan-i „Ő”, meg „Az”, meg legfeljebb „Ők” alakokat tartja fenn.”³⁸ Nemcsak a magyar nyelv jellemzője azonban az affirmatív funkcióval rendelkező általános alany. Ahogy Kertész pár sorral lentebb megjegyzi, minden civilizációnak megvan a domináns Én-je, amely kiszűri és kirekeszti a számára nemkívánatos tényeket, formákat, problémákat, az objektiváció tehát általános jellemzője egy közösség által használt nyelvnek. A szemszög megválasztása azonban már hatalmi kérdés.

Kertész a nyelvet egy nemzet tudatvilágaként értelmezi, a magyar nyelvet pedig kimonottan homogénnek és kirekesztőnek tekinti, amelyen nem lehet beszélni a holokaustzt tapasztalatáról, illetve ha lehet is, az ezzel a tudatvilággal azonosuló befogadók nem fogják megérteni. Mindezzel szemben azonban megjegyzi azt is, hogy ha a holokaustznak létezne nyelve, az olyan borzalmas és gyászos lenne, hogy elpusztítaná azokat, akik beszélik. Mindéből az is következik, hogy maga a nyelv alkalmatlan bármiféle tapasztalat átadására, de azt nem zárja ki, hogy – ha egyáltalán elfogadjuk ennek a kirekesztő Énnel a meglétét –, a valamilyen nyelven mégiscsak megfogalmazódó, marginalitásként élő tapasztalat az affirmatív alannal olyan kölcsönviszonyba lépjen, amely kimozdítja helyéből ezt az alanyt.

A magyar kultúra így Kertész értelmezése szerint úgy homogenizál és utasítja el a számára idegen tapasztalatokat, hogy éppen azt zárja ki, ami Kertész feltételezése szerint egy új értékrend kiindulópontja lehet a kelet-európai társadalmak, illetve a válságban lévő Nyugat számára is, és ezen keresztül lehetne kialakítani egy egész Európát, a náciizmus és a kommunizmus tapasztalatát integráló kultúrát is. A megértetés lehetetlenségének konstatálása és így a minden erőfeszítést megérő lakható hely soha be nem következő utópiává válása vezet el oda, hogy Kertész ki akar iratkozni a magyar irodalomból, illetve végképp elveti a szolidaritást a „magyarsággal”. A homogenizáló és az idegen tapasztalatot (itt a holokaustzt élményét) elutasító kultúra problémaköre általánosan arra vet fényt, hogy az ilyen kultúra nemcsak hogy nehezen felépíthető, hanem önmagában értelmezhetetlen, sérülékeny és bizonytalan is. A (nemzet)idegenként feltüntetett tapasztalatok kizárása ugyanis vakká teszi azt a tükröt, amely segíthetne megalkotni egy működő, befogadásra képes nemzeti identitást, kultúrát, irodalmat. Ez igaz lehet az asszimiláns, nem asszimiláns, általában plurális és komplex viszonyok között szerveződő zsidó identitások esetében, és ez lehet a helyzet a roma közösség, valamint az etnikai nacionalizmus számára egységes, valójában szintén komplex viszonyok között létező, rétegzett identitású kisebbségben élő magyar közösségek tapasztalataival is.

³⁸ *Uo.*, 291.

THE „FALSE HOPE” FOR UNDERSTANDING

Crisis and culture – both of these broad themes play significant roles in Imre Kertész’ essays in which he states his opinion about the legacy of the Holocaust, the existence under totalitarian rules, the political conditions in Hungary after the transition and the crisis in the old-established democracies of Western Europe. In the preface of his collection of essays

A Language in Exile, Kertész reflects on the relationship between the essays and his novels. Although he denies „jumping over the wall which was built by Auschwitz between him and the others”, he also suggests that the hope to be understood is testified through these essays, even if „this hope is false”. Kertész supposes that the experience of the Holocaust is not represented as a trauma of civilization, that is why it is doubtful if Kertész’s message is perceived on the ‘other side’. This expression supposedly denotes Hungarian society. Nevertheless, writing these essays could be interpreted as an intention of making the readers understand the importance of the Holocaust even if exploiting the ethical power of the genocide seemed to be a utopia or an illusion as far back as the early 90s.

In Kertész’s oeuvre, the leitmotifs and repetitive fractions often emerge in different contexts therefore their meanings are often completed with additional and sometimes contradictory connotations. This paper does not intend to analyze expansively the leitmotifs, simply passages are highlighted from collections of essays (*A Breath-long Silence, While the Fire Squad is Reloading Their Guns; A Language in Exile*) in which the „false hope” for understanding and the culture which created the potentials of the Holocaust amid the ambiguous political conditions in Hungary come into question. It has to be emphasized that Imre Kertész is not just the writer of the Holocaust, but he definitely explains his thoughts about the overall crisis of individuality whose context was not just the unstable Hungary but also the old democracies which were stricken by crisis after the fall of the Soviet Union.

III.
ZENETUDOMÁNY

NAKAHARA YUSUKE

MIKROKOSMOS:
COMPANION FOR LATER GENERATIONS FROM
THE YEARS OF CRISIS

Introduction

It is thought that crises deprive artists of their creative power. There could be neither mental nor physical resources available to direct toward cultural activities. However, critical situations can be a prominent source of artistic stimulation for composers. For instance, Béla Bartók was one of the artists who got his very first inspiration in the time of crisis: *Kossuth*, a symphonic poem for orchestra, premiered in 1904. Despite his recent graduation from the Hungarian Royal Music Academy,¹ he was soon acknowledged as a composer representative of the time.²

Although this work describes a historical event (the Hungarian Revolution of 1848), it was nevertheless tightly linked to the actual political concern: the complete independence of Hungary from the Habsburg Monarchy.³ His self-perception as a fighting composer and his devotion to his motherland is clear in a letter he wrote to his mother the previous year, at the time of orchestration:

For my own part, all my life, in every sphere, always and in every way, I shall have one objective: the good of Hungary and the Hungarian nation.⁴

Opening with this naïve statement enables us to trace the changes in Bartók's attitude over the years. For instance, what did he consider critical twenty years later? Political circumstances were completely changed by that time, but Hungarians felt (again) that they were in crisis—the Kingdom of Hungary had lost a significant amount of territory and population, and now found itself surrounded by newly independent, hostile nations. What type of message did he attempt to convey? Could a jingoistic manifestation such as *Kossuth* still be valid during that time?

The following attempts to trace the change in Bartók's thoughts and attitudes and what crisis came to mean for the composer; then, I will interpret *Mikrokosmos* (1926, 1932–1939),

¹ The former name of the Liszt Academy of Music, Budapest.

² For contemporary critiques, see János DEMÉNY, *Bartók Béla tanulóévei és romantikus korszaka* [Bartók's years of study and his romantic period], in *Zenetudományi tanulmányok* II, ed. SZABOLCSI Bence and DÉNES Bartha, Budapest, Akadémiai, 1954, 418–433.

³ Tibor TALLIÁN, *Béla Bartók the Man and His Work*, Budapest, Corvina, 1981, 33–34.

⁴ Letter to his mother, 8th September 1903 (Béla BARTÓK, *Béla Bartók Letters*, ed. János DEMÉNY, Budapest, Corvina, 1971, 29.).

the highly regarded pedagogical work, as his reaction to the crisis. It might be strange at first to imagine a link between a pedagogical work and social situations beyond certain educational issues; however, 'pedagogy' as a generic concept encompasses not only the transmission of knowledge or technique but also the mental upbringing of later generations.

Although Bartók, as it was his accustomed manner, did not provide any public hints for decoding his message,⁵ an examination of unpublished documents and private correspondence in addition to a musical analysis enables us to sense the composer's pedagogical thoughts in the pieces of *Mikrokosmos*.

I.

Bartók's conversion can be well understood by confronting his early ideology with the well-known concept of 'the brotherhood of peoples', written down about thirty years later. This could appear too large a chronological gap to be relevant for Bartók; the idea itself, however, originated much earlier, as shown by this letter to Rumanian music writer Octavian Beu dated 10th January 1931.

My own idea [...] – of which I have been fully conscious since I found myself as a composer – is the brotherhood of peoples, brotherhood in spite of all wars and conflicts. I try – to the best of my ability – to serve this idea in my music; therefore I don't reject any influence, be it Slovakian, Rumanian, Arabic or from any other source. The source must only be clean, fresh and healthy!⁶

This obviously refers to *Cantata profana*, his work completed in 1930, just one year earlier. Whereas the use of the word 'brotherhood' offers a possible reading to subtly connect it with the protagonists of the work (nine brothers transformed into splendid stags), the concluding words of the work ('only from a pure source'⁷) correspond to the words found in the letter: 'The source must only be clean, fresh and healthy'. Nevertheless, Bartók's statement, 'of which I have been fully conscious since I found myself as a composer', indicates the idea's date of origin. Thus, this idea can be considered not only a contemporary artistic confession but also a dominant thought that affected his works for more than twenty years.

Finding himself as a composer may have occurred toward the end of the first decade of the 20th century, in 1908, when he succeeded in establishing his own compositional style through the absorption of characteristic elements of folk music; his first mature compositions, such as *First String Quartet* (1908–9) and *Fourteen Bagatelles* (1908), began to emerge at that time.

Bartók's mention of 'brotherhood in spite of all wars and conflicts' was essentially a counterthought to issues that could be characterised as moral crises, which continuously threatened him and challenged his scholarly activity. He described this as 'ultra-nationalism' in his article 'Folk Song Research and Nationalism', published in 1937.

⁵ László SOMFAI, *Béla Bartók: Composition, Concepts, and Autograph Sources*, Berkeley, University of California Press, 1996, 9–24.

⁶ BARTÓK, *op. cit.*, 201.

⁷ 'Csak tiszta forrásból.' in Hungarian (author's translation). English translation by Robert SHAW does not literally follow Hungarian text (Béla BARTÓK, *Cantata profana*, Wien, Universal edition, 1934, 91–92).

International co-operation is desirable in every branch of the sciences... But amidst the mentioned hostilities how is it possible even to *talk* of co-operation, since we see all over the world not co-operation but counter-activity? Besides, the most peculiar things might also occur. For instance [...] a collector belonging to nation A, after becoming more or less acquainted with his country's material, conceives of the 'terrible' idea to research that of the neighbouring nation B [...] But what happens? His compatriots cry shame because he 'wasted' his time on the study, collection, and preservation of a rival nation's cultural treasure [...]

From all that has been said, it follows that even if musical folklore is very indebted to nationalism, today's ultra-nationalism does it such harm as many times exceeds the benefits.

What should we do, what should we demand? We must require of every researcher, and therefore the musical folklore researcher also, the greatest objectivity that is humanly possible [...] The sentiments connected with the maternal language and the affairs of his country are just the most intuitive, the strongest. But there should be sufficient strength of mind in a true researcher to refrain from and hold back these sentiments where necessary.⁸

The 'mentioned hostilities' refers primarily to the Hungarian-Rumanian relationship. Even though Bartók directly mentions only politically biased people from Rumania (perhaps as a reflection of his bitter experience when his ethnomusicological research concerning Rumanian folk music was severely attacked by Rumanian professor Coriolan Petranu in 1936), it is clear that he also criticises their Hungarian counterparts—perhaps because in 1920, a contemporary writer criticised a same study that was later attacked also by Petranu from the Hungarian side.⁹ It is important to mention that he confronted not only his contemporaries but also young Bartók himself, who swore his total devotion to his motherland as a primary mission.

The idea of brotherhood or international co-operation gains another dimension in an article published in 1942, 'Race Purity in Music'. Although its title suggests the influence of Nazi racial ideology, Bartók argues in favour of the reciprocal influence of diverse cultures (according to his term, 'race impurity'), mainly from the point of view of ethnomusicology.

Contact with foreign material not only results in an exchange of melodies, but – and this is still more important – it gives an impulse to the development of new styles. At the same time, the more or less ancient styles are generally well preserved, too, which still further enhances the richness of the music [...] The situation of folk music in Eastern Europe may be summed up thus: as a result of uninterrupted reciprocal influence upon the folk music of these peoples there are an immense variety and a wealth of melodies and melodic types. The 'racial impurity' finally attained is definitely beneficial [...]

It is obvious that if there remains any hope for the survival of folk music in the near or distant future [...] an artificial erection of Chinese walls to separate peoples from each

⁸ Béla BARTÓK, *Folk Song Research and Nationalism*, = Benjamin SUCHOFF (ed.), *Béla Bartók Essays*, London, Faber and Faber, 1976, 25–28 (28).

⁹ Béla BARTÓK, *Answer to the Petranu Attack*, = SUCHOFF (ed.), *Béla Bartók Essays*, ed. cit., 227–236.

other bodes no good for its development. A complete separation from foreign influences means stagnation: well assimilated foreign impulses offer possibilities of enrichment [...]'¹⁰

Bartók speculates that past cultural interactions (or even the 'co-operation' of peoples), as prolific events, may have taken place in situations that were not entirely hostile. Thus, he considers the 'brotherhood of peoples' to be a historical concept, not simply his own ideology.¹¹

2.

We have briefly reviewed how Bartók's ideology changed over the course of time by examining his writings. Beginning his career as a nationalist, he drastically changed his standpoint. It is remarkable that while he had observed a 'threatening' (in fact, illusory) opponent in the allied Habsburg Monarchy at the turn of the century and interpreted the situation as a crisis, he did not consider the unfavourable political situation in the wake of the Treaty of Trianon as a crisis in itself. For him, the true crisis seemed to be the hostility between the nations emerging from nationalistic feeling, which complicated international scientific co-operation.

In the following, we will examine the connection between Bartók's pedagogical works and his beliefs. It is strange to imagine such a connection; however, it is possible if we consider that pedagogy encompasses not only concrete educational matters concerning the transmission of knowledge or development of technique, but also mental upbringing such as the development of personality and the formation of moral and aesthetic value systems. We know that these types of goals are not always reached by instructing children in what they must and must not do; rather, we can implicitly transmit our messages to them by selecting and compiling materials with this intent in mind.

Indeed, Bartók reveals the pedagogical intention behind *For Children* (1908–1911) in his 1940 lecture-recital manuscript entitled 'Contemporary Music in Piano Teaching'.

I wrote [*For Children*] in order to acquaint the piano-studying children with the simple and non-romantic beauties of folk music. Excepting this purpose, there is no special plan in this work.¹²

Even though Bartók's pedagogical concern to provide easy but aesthetically valuable pieces for children should not be undervalued, this sentence must not be taken literally. Without a doubt, Bartók intended to propagate folk music that was as yet unfamiliar to the residents of Budapest. In 1906, *Hungarian Folksongs*, a collection of folksong arrangements in collaboration with Zoltán Kodály, was intended to inform adults of their cultural heritage of Hungarian folksongs; unfortunately, this failed to obtain the expected result: it took thirty

¹⁰ Béla BARTÓK, *Race Purity in Music*, =SUCHOFF (ed.), *Béla Bartók Essays*, ed. cit., 29–32 (31).

¹¹ This article could be important in that Bartók abandons the ideological value of 'purity'. While he declared in his 1931 letter that 'The source [folk music] must only be clean, fresh and healthy', in 1942, he acknowledged that the sources which inspired him may not be entirely pure. However, the Central European folk-music tradition as well as Bartók's own musical language were enriched precisely as a result of this impurity.

¹² Béla BARTÓK, *Contemporary Music in Piano Teaching*, = SUCHOFF (ed.), *Béla Bartók Essays*, ed. cit., 426–430 (427).

years to sell the first 500 copies.¹³ Thus, it seemed practical to groom children to become future audiences as adults, that is, to shape people's musical tastes from the bottom up.

It is clearly observable that here meet two types of motivation. The first is nationalistic: to exploit folk music in order to achieve its goal, i.e. the elevation and representation of national culture.¹⁴ The second, however, emphasises the folk music itself and its beauty. It could still be connected to nationalism if the composer used folk music of his own nation; however, Bartók never adhered to exclusive use of Hungarian folk music.¹⁵

3.

We must consider why *For Children* contains arrangements of Hungarian and Slovakian folksongs in nearly the same proportion. As discussed above, the ideology 'the brotherhood of nations' originated in the early years of the 20th century, when Bartók found himself as a composer. *For Children* was contemporary with those compositions; thus, the equal treatment of Hungarian and Slovakian materials could be viewed as Bartók's earliest manifestation of that humanistic idea. However, *For Children* must have been interpreted differently due to the atmosphere at that time, at least by certain politically oriented people.

In 1917, the Hungarian publisher Rózsavölgyi tried to promote *Piano Method* (written by Bartók and Reschofsky and published in 1913) as an official textbook of the Music Academy.¹⁶ This was unsuccessful for several reasons. The publisher is partly responsible because it pushed this issue despite the rejection of an earlier petition made the previous year. However, the principal reason must be that *Piano Method* did not qualify as acceptable teaching material. Regardless of biased committee members, several of whom might even have been hostile toward the authors, it must be mentioned that the rejection of *Piano Method* itself was not totally baseless. This criticism was shared even by Margit Varró, who highly appreciated the musical value of Bartók's pieces but noticed inconsistencies in the method that needed to be solved in favour of application in practice.¹⁷ The problem is the mode of criticism.

Árpád Szendy, the head of the Piano Department of the Royal Music Academy, disqualified Bartók's work with pejorative remarks, describing the music examples as 'tótul magyaros' [Hungarian in Slovakian style]. As Bartók's pieces in *Piano Method* do not show characteristically Slovakian features, it is probable that he was attacking Bartók by referring to his

¹³ TALLIÁN, *op. cit.* (see note 3), 58.

¹⁴ See the Forward to Bartók–Kodály *Hungarian Folksongs*. Published as Zoltán KODÁLY, *Hungarian Folksongs*, = Ferenc BÓNIS (ed.), *The Selected Writings of Zoltán Kodály*, Budapest, Corvina, 1974, 9–10.

¹⁵ James Parakilas approaches *For Children* as a nationalistic production; however, he failed to sufficiently differentiate Bartók's ideology from others', who seemed interested only in Hungarian culture. See James PARAKILAS, *Folk Song as Musical Wet Nurse: The Prehistory of Bartók's For Children*, *The Musical Quarterly* 79(1995), 476–499 (490ff.).

¹⁶ The primary source concerning this petition is now found in the Budapest Bartók Archives (BA-N 3600/24). For a detailed discussion of these circumstances, see Yusuke NAKAHARA, *Bartók's Mikrokosmos: Genesis and Concepts of the Years 1932–1934*, Master's thesis, The Liszt Academy of Music, Budapest, 2012, 25–32.

¹⁷ Margit VARRÓ, *Zongoratanítás és zenei nevelés* [Teaching the piano and music education], Budapest, Rózsavölgyi és társa, 1921, 148–149.

earlier pedagogical work, *For Children*.¹⁸ I suppose that *For Children* reminded the nationalists of *Racial Problems in Hungary*, a famous book written by Robert William Seton-Watson under the pen name ‘Scotus Viator’, which criticised Hungarian policy toward its national minorities from a Slovakian point of view.¹⁹ The book features a symbolic portrait of Andrej Hlinka, a Slovakian activist, on the page preceding the title page. Although Szendy did not explicitly mention it, the language evokes Emil Haraszti’s critique of *Two Pictures*, published in 1913, which named Bartók as a ‘Scotus Viator’: a traitor to the Hungarian nation.²⁰

A ‘review’ of *For Children* took a completely different position, though the essential differences cannot be ignored: this review was published in *Csabai Akkordok*, a magazine for young musicians, in 1935, almost twenty years after Szendy’s opinion – consequently, in significantly different political (peacetime) circumstances, in mono- rather than multi-national Hungary – and written by ten-year-old Éva Adler. This provides some insight into children’s acceptance of a pedagogical work; being *tabula rasa*, children are yet free of racial bias, while adults cannot escape from the prejudice rooted in their nationalism.

In my first year studying piano, I had already started to play Bartók’s *For Children*. Soon I loved the pieces, especially singing them, but as usual I did not learn the text very much (out of laziness). But, we can understand the pieces only with their texts. I sang Bartók’s pieces all day. The most enjoyable part of practicing is playing his pieces. And because he is one of my favourite composers, I try to master as many of his pieces as possible. I have already learned 40 Hungarian and 20 Slovakian folk songs.²¹

Csabai Akkordok was created by a local music teacher, Jolán Bacher. Young musicians not only wrote the articles, but also edited the magazine itself (with adult guidance).²² Only two articles focused on Bartók; however, one published volume included Bartók’s composition ‘Gyermekekről’ [*Children’s Piece*] as a facsimile supplement. This was the first facsimile in the magazine, which suggests that Bartók was a spiritual protagonist for the children.²³

This *Children’s Piece* is, in fact, none other than a piece that will constitute part of *Mikrokosmos* few years later.²⁴

¹⁸ By that time, Bartók’s arrangements of Romanian folk music had been composed but still not published. *Two Romanian Dances* was published in 1910; however, it is less relevant to the context of piano pedagogy.

¹⁹ SCOTUS VIATOR, *Racial Problems in Hungary*, London, Archibald Constable, 1908.

²⁰ It is not, however, certain whether the extreme criticism represented by Haraszti’s review was predominant at that time. Another critic judged Bartók’s followers (and possibly Bartók himself) as chauvinists. See János DEMÉNY, *Bartók Béla művészi kibontakozásának éve (1906–1914)* [Bartók’s years of artistic development: contact with folk music] = *Zenetudományi tanulmányok* III, ed. SZABOLCSI Bence and BARTHA Dénes, Budapest, Akadémiai, 1955, 426.

²¹ ÉVA ADLER, *Bartók Béla: A gyermekeknek* [Béla Bartók: *For Children*], *Csabai Akkordok* 4 (October 1935), 12 (author’s translation).

²² According to Klára Huszár’s reminiscence (Ferenc BÓNIS, *Így láttuk Bartókot* [So saw we Bartók], Budapest, Zeneműkiadó, 1995², 167).

²³ *Ibid.*, 168.

²⁴ *Ibid.* According to Huszár, it is an arrangement of a folksong known as ‘Virág Erzsi’ that might correspond to *Mikrokosmos* No. 74 ‘Hungarian Matchmaking Song’. None of the facsimiles is, however, known to us, perhaps lost.

4.

Considered one of the most important pedagogical work in music history, Bartók's *Mikrokosmos*, essentially composed between 1932 and 1939, comprises 153 pieces and 33 exercises. Published in six volumes by English publisher Boosey & Hawkes in 1940, the pieces are organised progressively from very simple pieces to demanding concert works. Few compositions have been written for educational purposes with such care that the development of technique is seamlessly interwoven into the musical challenges at a very high level (in contrast to Czerny's mechanical studies, for example), not to mention that Bartók is one of the most prominent composers of the entire 20th century.

Unlike *For Children*, while *Mikrokosmos* carefully concerns technical problems, this work still seems not to reveal its profound ideological concepts for us at first sight, because it is not based on folksong arrangements, which were key influences in *For Children*. *Mikrokosmos* mainly consists of pieces based on Bartók's original themes. This difference can, however, be derived from the educational purpose.

My idea was to write piano pieces intended to lead the students from the very beginning and through the most important technical and musical problems of the first years, to a certain higher degree. This determined programme involves a very strict proceeding: there must be no gaps in the succession of the technical problems which have to follow each other in a very logical order. Of course, the realization of such a plan could hardly be based on folk music; it would have been quite impossible to find folk melodies for every technical or musical problem. So, I decided to write pieces on entirely original themes.²⁵

This type of pedagogical intention had not been present in *For Children* and *Forty-Four Duos*, another pedagogical work based on folksong arrangements composed in 1931, directly preceding *Mikrokosmos*.

Still, despite its medium (written for violin duos), *Forty-Four Duos* is important for the present discussion because it references various nationalities.²⁶ This simultaneous presence of multiple nations has been considered an embodiment of the 'brotherhood of peoples' concept. In this instance, we must note the mature manifestation of this idea, significantly different from earlier attempts in which Hungarian and non-Hungarian folk music are featured in parallel, as in *For Children*. However, with *Forty-Four Duos*, Bartók picked up melodies that suggest cultural interactions in and of themselves.²⁷ In the *Fifth String Quartet* (1934), another piece contemporary to *Mikrokosmos*, Bartók mixes compositional elements distilled from various kinds of folk music, namely Bulgarian, Hungarian, Rumanian, and Slovakian.²⁸

²⁵ Béla BARTÓK, *Contemporary Music in Piano Teaching* (see note 12), 427–428.

²⁶ Although the origin of the melodies used in *Forty-Four Duos* is known to us by means of Vera Lampert's catalogue (Vera LAMPERT, *Folk Music in Bartók's Compositions: A Source Catalog*, Budapest, Hungarian Heritage House et al., 2008.), Bartók rarely made references.

²⁷ Kata RISKÓ, *Eszmények és emlékek Bartók Negyvennégy hegedűduójában* [Ideals and memories in Bartók's *Forty Four Violin Duos*], *Magyar Zene* (2012), 457–471.

²⁸ János KÁRPÁTI, *Bartók Béla és egy Duna-völgyi zenei integráció lehetősége* [Béla Bartók and the possibility of a musical integration of the Danube Valley] = K. J., *Bartók-analitika*, Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2003, 111–123. – It can be, however, a sensitive question to judge Bartók's intention: which was dominant in his workshop, the Bartókian ideology, or autonomous compositional-aesthetical decisions to enrich sonic experience with original

Mikrokosmos can also be analysed from the perspective of the ‘brotherhood of peoples’ or cultural interaction because it has references to various nationalities as well as geographical places (Bulgarian, Hungarian, Transylvanian etc.), similar to the compositions mentioned above; indeed, several scholars have already mentioned it briefly in connection with *Mikrokosmos*.²⁹ In my opinion, however, one of Bartók’s statements should be examined because it strengthens our argument, and is directly connected to *Mikrokosmos*.

5.

In 1940, Bartók was interviewed by Miklós Szentjóni. Bartók talked about *Mikrokosmos* and its compositional circumstances, and then about the pieces written in Bulgarian rhythms. According to him, no Bulgarian folksongs were used, and the melodies were rather Hungarian—that is, they were ‘bolgár ritmusba oltott magyar’ [Hungarian implanted into a Bulgarian rhythm]. Most important for us, however, is the following excerpt that cannot be found in older compilations of the interview. András Wilhelm informed two somewhat different versions of the interview.³⁰ One is the well-known text first published in *Magyar Nemzet*, a Hungarian newspaper, on 3rd October 1940; the other was published in *Híd*, a Hungarian periodical, on 6th October 1940. According to Wilhelm, Szentjóni (the interviewer) originally planned to publish in *Híd*, but because the editor sent the manuscript to the printing office without authorisation from Bartók, he chose another paper to publish the authorised text earlier; consequently, he attempted to invalidate the later-published unauthorised version.³¹

The following text is missing from the *Magyar Nemzet* interview:

Now – at the first time – Bartók burst out laughing.

– Think of mule in zoology. It can be, so to say, sterile to a certain extent, still it can be useful. It can pull burden...³²

musical language? According to László Somfai, Bartók primarily considered the aesthetic quality of the work rather than non-aesthetic elements. The manuscripts of *Dance Suite* and *Sonata* (1926) contain discarded sections. *Dance Suite* had a Slovakian movement, and *Sonata* (1926) contained a bagpipe episode which might have perfected Bartók’s original concept (suite of folk music imitations of various nations or a ‘catalogue’ of ethnomusicological genres), but he cut them for the sake of compositional quality. See SOMFAI, *op. cit.* (see note 5), 189–190. – Further bibliographical information can also be found there.

²⁹ An early commentary can be found in János Breuer’s liner notes for *Bartók Béla Complete Edition* (Hungaroton, LPX 11405-7). László Vikárius’s article mentions it only in connection with *Bulgarian Dances*, still he gives hints for enlarging the range of ‘brotherhood’ (and its ideological meaning) by suggesting that Harriet Cohen, the dedicatee of *Six Bulgarian Dances*, was an English Jew. See LÁSZLÓ VIKÁRIUS, *Bartók’s Bulgarian Dances and the Order of Things*, *Studia Musicologica* 53(2012), 53–68 (64–67).

³⁰ SZENTJÓNI Miklós, *Bartók Béla a Mikrokosmosról, az új Magyar zenészgenerációról és amerikai útjáról* [Interview with Béla Bartók: *Mikrokosmos*, the new Hungarian generation of musicians and his American tour], = WILHEIM András (ed.), *Beszélgetések Bartókkal: Interjúk, nyilatkozatok 1911–1945*, Budapest, Kijárat, 2000, 204–208.

³¹ *Ibid.*, 207–208.

³² ‘Most – először – elneveti magát Bartók. – Gondoljon az állatvilágban az öszvérré, bizonyos mértékig úgy-szólván steril lehetne így, de hasznos. Terhet húz...’ in Hungarian (*Ibid.*, 205.–author’s translation.)

Wilheim explains the difference between the two versions: (1) Bartók himself revised the text published in *Magyar Nemzet*; or (2) the editor of *Magyar Nemzet* shortened the text due to lack of space.³³

Whatever the truth, these few lines might woefully have affected contemporary readers: first, the word ‘mule’ has a negative connotation in daily use; second, the metaphor of ‘mule’ as a hybrid animal might have unnecessarily provoked readers under the threatening influence of Nazi racial ideology at the time. It is, however, quite important for us that the metaphor of ‘mule’ as a hybrid animal suggests the direct link between the cultural hybridity mentioned in ‘Race Purity of Music’ and Bartók’s own work.³⁴

Still, I suppose that Szentjóbí well understood Bartók’s implication in this short commentary, which could be why he emphasised it by inserting laughter as a human gesture – this is, indeed, its first appearance in the interview. In the continuation of the interview, Szentjóbí argues that the future of East-Central Europe depends upon the tight economic, social, and cultural collaboration of its residents. In the following question, however, he narrows the topic to music and asks what is to be done. Bartók further limits the discussion to folk music research and argues that knowledge of languages is necessary for researchers: not merely English or German; he requires fluency in Serbian, Croatian, Slovakian, and Rumanian.³⁵

6.

In the following section, we examine the embodiment of this ‘hybridity’ in *Mikrokosmos*. Are there any other compositions besides Bulgarian pieces that suggest the interaction of cultures or can be interpreted as its result? Further, does it have special meaning within *Mikrokosmos* in comparison to his other contemporary masterpieces?

The national identity of musical elements cannot always be unequivocally determined. For instance, certain modal scales or rhythmic structures thought to be characteristic of a certain nation can often be found elsewhere.³⁶ This does not, however, mean that such elements must be seen as ‘international’ rather than belonging to any specific nation. On the contrary, one of Bartók’s ethnomusicological research purposes was to disclose the origin of these elements, so we can attribute certain elements to certain nations according to what Bartók would have thought. His thoughts can in turn be deduced from his ethnomusicological studies as well as his own folk music collection.

I will confine my examination to two cases to accommodate the limited extent of the present article.

³³ *Ibid.*, 207–208.

³⁴ The possible reading of Bartók’s ethnomusicological article as a key to understand his compositions is often suggested by Somfai; I mention a single source in which he refers to the article in question, ‘Race Purity in Music’: László SOMEFAL, *Mi a magyar Bartók Béla zenéjében? Nacionalizmus, ’népek testvérére válása’, világzene* [What is Hungarian in Béla Bartók’s music? Nationalism, ‘brotherhood of peoples’, worldmusic] = *Mi a magyar?*, ed. Ignác ROMSICS, Mihály SZEGEDY-MASZÁK, Budapest, Habsburg Történeti Intézet–Rubicon, Budapest, 2005, 252n.

³⁵ Miklós SZENTJÓBÍ, *op. cit.*, 205.

³⁶ For instance, the so-called ‘Bulgarian’ rhythm can be found in wider regions outside of Bulgaria; the more neutral term ‘aksak’ was coined by Constantin Brăiloiu.

1.) No. 53 'In Transylvanian Style' and No. 52 'Unison Divided'

The title of the former reveals a little in itself what was in Bartók's mind. In Transylvania, various nations lived together (Hungarian, Rumanian, German etc.). According to Bárdos, it is rhythmically and melodically close to Rumanian folk music, an example of which can be found in Bartók's Bihar collection (Example 1 and 2).³⁷ The use of *shifting rhythm* in the second part of the piece cannot be mistaken; this phenomenon is characteristic of Rumanian instrumental folk music (Example 3 and 4).³⁸ On the other hand, the melodic contour at the end of the first section shows a Hungarian character in its downward fourth jump.

EXAMPLE 1, *Mikrokosmos* No. 53, 'In Transylvanian Style', bars. 1–8.

EXAMPLE 2, *Rumänische Volkslieder aus dem Komitat Bihar*, No. 10.

F. 871 a. 10. 1910. II. k. f.

Parlando, ♩ = 66-70
Poco allegretto

Vaşcău (Vaskóh).
 2) 1 2 3) 4)

Cod-ru-le, pă văr-ful tă - u, Asta-i na-na
 Aşa-i na-na

Lo - go - jea - na, Mă-ri-u-ţă dela Ram - na.
 ee t'a - du - nă 'Ste-ri-ne-şi pa-tu-ă dor-mim
 sau: de la ramă.

³⁷ Béla BARTÓK, *Rumänische Volkslieder aus dem Komitat Bihar*, hrsg. D. DILLE, Budapest, Editio Musica 1967 (*Ethnomusikologische Schriften Faksimile-nachdrucke*), 6 etc.; Lajos BÁRDOS, *Bartók-dallamok és a népzene*, Budapest, Országos pedagógiai intézet, 1977, 110.

³⁸ Béla BARTÓK, *Rumanian Folk Music*, ed. Benjamin SUCHOFF, Den Haag, Nijhoff, 1967, I, [665].

EXAMPLE 3, *Mikrokosmos* No. 53, bars. 17–24.

EXAMPLE 4, *Rumanian Folk Music*, Vol I, [665].

2.

<p>221(a-e). 3-3: 1-4: 2-2 </p> <p>553(1a, 3a, 1b, 3b, 1c)</p>	<p>222(a-c). 2-4: 1-4: 2-2 </p> <p>560(1d c b)</p>
<p>223(a-d). 3-4: 2-4: 3-3 </p> <p>567(1b a d c), 566(1b a c)</p>	<p>224(a-b). 5-5: 1-5: 1-1 </p> <p>574(1b g b), 560(1a), 574(1d b c m b), 577(1a), 573(1c), 560(1b), 554(1a b), 544(2), 597(4b)</p>
<p>225(a-c). 4-5: 1-5: 1-3 </p> <p>569(1b c a)</p>	<p>226(a-b). 5-5: 1-5: 1-3 </p> <p>634(2a), 578(1a), 634(1b, 2a b), 576(2), 578(1c d), 634(2c, 1a), 578(1b)</p>
<p>227(a-c). 4-5: 1-5: 1-4 </p> <p>609(1c b), 636(5)</p>	<p>228(a-d). 3-5: 1-5: 1-5 </p> <p>564(1c b), 559(4a), 575(2a), 589(1d), 559(4b), 564(1a), 571(1b), 575(2b)</p>
<p>229(a-g). 3-5: 1-5: 1-5 </p> <p>543(2a b), 592(4a), 559(5b), 569(1a), 572(1a), 571(1a), 537(1a), 592(13a), 572(1b), 559(5a), 572(1c), 557(1c b), 572(1d), 592(13c), 543(2c), 557(1d), 592(13b), 557(1a), 559(5c), 592(4b c)</p>	<p>230(a-b). 6-6: 2-5: 1-3 </p> <p>581(1a b)</p>
<p>231(a-e). 5-6: 3-5: 1-3 </p> <p>562(1a), 595(2a b), 562(1b), 595(2c)</p>	<p>232(a-b). 3-5: 3-5: 1-5 </p> <p>544(1), 560(2), 547(1)</p>
<p>233(a-e). 3-5: 1-6: 2-2 </p> <p>597(4c), 577(1b a c d)</p>	<p>234(a-g). 5-6: 3-6: 1-4 </p> <p>576(1a), 560(8b), 582(3a), 576(1b c), 582(3b)</p>

The latter piece, No. 52, can be taken as its companion piece, with a melody played by alternating hands, similar to the beginning of No. 53. Bárdos mentions a Slovakian folksong arranged by Bartók in *Five Village Scenes* (1924).³⁹ While Bárdos primarily considers the successive thirds, their melodic contour is also similar (Example 5).

³⁹ BÁRDOS, *op. cit.*, 104.

EXAMPLE 5, a) *Mikrokosmos* No. 52, 'Unison Divided', bars. 1–4;
 b) *Village Scenes* No. 5, 'Lads' Dance', bars. 27–28 (transposed and simplified)

Further, the modality in this piece deserves attention. The characteristic raised fourth reminds us of the Lydian scale thought to be widespread in Slovakian folk music (the melodic resemblance further supports this interpretation); however, its seventh degree (F natural instead of F sharp) rather suggests G-acoustic scale, not Lydian.⁴⁰ The acoustic scale is, on the other hand, thought to be characteristic to the Bihor region—the same region where the melodies similar to No. 53 were found.⁴¹

I suppose that this was a conscious decision on Bartók's part. These two pieces, which not only follow each other but also apply a similar technique (to play a melody in alternating hands), refer to the three nations (Hungarian, Rumanian, and Slovak) closest to Bartók. Moreover, Bartók couples Rumania and Slovakia, whose folk music had virtually no previous interaction due to their geographical separation.

2.) No. 146 'Ostinato'

The beginning of this piece presents a so-called 'polymodal chromaticism', in which two different modal scales can be observed (Lydian and Dorian) on the same root, D (see Example 6).

⁴⁰ C5 is used instead of C#5; however, that can be explained from the perspective of playability. The piece is to be played without changing hand position; C#5 requires a spanned position of fingers that Bartók does not require in the early volumes.

⁴¹ Ferenc LÁSZLÓ, *Rumänische Stilelemente in Bartóks Musik: Fakten und Deutungen*, *Studia Musicologica Scientiarum Hungaricae*, 36(1995), 413–428.

EXAMPLE 6, a) *Mikrokosmos* No. 146, 'Ostinato', bars. 8–12.

b) Extraction of modal scales (absent notes are blackened)

a)

b)

Although modal scales seem to have no national attributes in and of themselves, a detailed examination reveals their national identity based on the context. In the second section of the composition (bars. 32ff., see Example 7), the *shifting rhythm* of the Lydian melody unambiguously shows its Rumanian character.

EXAMPLE 7, *Mikrokosmos* No. 146, bars. 32–36.

In the following section (bars. 62ff., see Example 8a), we find the Dorian melody consisting of two phrases in regular rhythmic structure. It is worth mentioning the relationship between these two phrases, *fifth shifting*, a characteristic phenomenon widely found in 'old-style' Hungarian folksongs, even though it is blurred by melodic inversion.⁴² In addition, the melodic contour can also be recognised as Hungarian (see Example 8b).

⁴² BÁRDOS, *op. cit.*, 71.

EXAMPLE 8, a) *Mikrokosmos* No. 146, bars. 62–73

b) thematic comparison with the folksong used in *Fifteen Hungarian Peasant Songs* No. 9 (transposed)

a)

b)

Looking backward, I suppose that the beginning theme can be seen as a hybrid of Rumanian and Hungarian folk music; ‘polymodal chromaticism’ is not only a purely Bartókian compositional concept but also an embodiment of his extra-musical concept, in this case.

7.

From a panoramic view, we can see the mosaic of elements inspired by various folk music practices present in *Mikrokosmos* as a whole. Apparently, this is similar to other large-scale works, such as the *Cantata profana* or *Fifth String Quartet*, however, as in *Forty-Four Duos*, *Mikrokosmos* not only represents Bartókian ideology, but also transmits musical elements derived from various nations to children. Herein lie the peculiarity and the significance of *Mikrokosmos*. While his masterworks are suitable for representing Bartókian ideals publicly in concert halls, *Mikrokosmos* is daily bread that children can feed upon. If bias and antipathy come from lack of knowledge, *Mikrokosmos* could serve as a first exposure to elements outside their culture. On the other hand, contrary to *Forty-Four Duos*, by not applying actual folk music as a ready-made material, *Mikrokosmos* can transcend the reality which sometimes confines our imagination. It can bring Slovaks and Rumanians as well as Hungarians and Bulgarians into direct relationship.

This would be Bartók's answer to the moral crisis of his time, and his guidance for those who are to bear the destiny of human society on their shoulders. Bartók, however, did not impress his thoughts upon them. Instead, he would have expected them to realise it some day.

Afterthought

In the concluding section, I would like to raise the question of whether *Mikrokosmos*' secret ideology had any influence on the following generation. Should Bartók's beliefs be regarded as unique and exceptional among the circle of composers of that era, or are there 'disciples' of Bartók's who further disseminated their master's thoughts? By 'disciple' I mean someone who learned through Bartók's composition but did not study under him (he did not officially teach composition). Finding such 'disciples' is not a trivial question here, because it will consolidate my thesis.

Zongora-Ábécé [*Piano ABC*], a piano method published shortly after World War II (1946), is an excellent subject of investigation for several reasons.⁴³ First, its chronological proximity to *Mikrokosmos* (only six years had elapsed since its publication) lends itself to comparison; second, it became an official textbook for piano education that was thought to represent official educational policy.

The editor, Erna Czövek, was a piano pedagogue who became one of the most important figures in Hungarian music education reform in 1945. *Zongora-Ábécé* was designed to be a tool for reconstructing the nation after the cataclysm of World War II, in part because she believed that Hungarian folk music could be the nucleus of national unity. This is clearly communicated in the motto on the inner title page: 'The Hungarian language is the mother tongue for Hungarian children: they must first learn music in Hungarian'.⁴⁴ She was also clearly influenced by Zoltán Kodály's ideology, as his name appears as one of the three collaborators on the textbook (others are Pál Kadosa and Sándor Veress). While Kodály concentrated on vocal music education, Czövek tried to establish a textbook that could simultaneously satisfy Kodály's ideology and the practical needs of piano teachers.

Thus, Hungarian folk-music arrangements and pieces written in that style dominate the piano method. On this point, the piano method demonstrates that its pedagogical concept is significantly different from Bartók's in *Mikrokosmos*. First, according to his assessment, it is impossible to write a systematic piano method by exclusive application of folk-music materials; second, the dominance of Hungarian music seems to be 'an artificial erection' of walls which, according to him, may cause stagnation in the development of art music. It is worth mentioning that a few pieces in the second volume of *Mikrokosmos* already make clear references to foreign folk music, such as No. 40 'In Yugoslav Style' and No. 53 'In Transylvanian Style'.

However, Pál Kadosa's pieces deserve a detailed investigation. The style of Kadosa's pieces is clearly different from the others, since he imitates Bartók's style in *Mikrokosmos*. His easiest piece brings to mind the first piece of *Mikrokosmos* (Example 9). It seems that his ideal musical mother tongue is Bartók's music, not Hungarian folk music. Examining the

⁴³ *Zongora-Ábécé*, ed. Czövek Erna, Budapest, Cselépfalvi, 1946.

⁴⁴ 'Magyar gyermeknek magyar az anyanyelve: muzsikálni is magyarul tanuljon először' in Hungarian (author's translation).

concluding piece of the piano method shows that Bartók's influence was not strictly confined to the musical language; it also extended into the ideology behind the music.

EXAMPLE 9, a) Pál KADOSA, *Zongora-Ábécé* No. 12
b) BARTÓK, *Mikrokosmos* No. 1

The last piece (it could even be called the 'finale') of *Zongora-Ábécé* is a spirited piece for children (Example 10). While many pieces by other composers could be described as dry, with little to do with musicality, this piece has an exceptionally interesting musical element. In bar 8, the closing measure of a period, suddenly introduces false notes that fall outside of the tonality ($G\cong$ and $A\cong$ in G Dorian). Although it is not mentioned whether the piece is an original composition, considering its context, it seems that the piece is an arrangement of a Hungarian folksong (or perhaps a realistic imitation). Even a stylistic analysis shows its Hungarian character in several aspects: rhythmically (choriambus), melodically (descending melody, in minor pentatonic scale), and structurally (four-line structure).

EXAMPLE 10, KADOSA, *Zongora-Ábécé* No. 66.

However, in a later collection of piano pieces (*Fifty-Five Little Piano Pieces*), Kadosa named this piece ‘Román népdal’ [*Rumanian folksong*]. Indeed, the original transcription of this folksong can be found in Bartók’s collection from Maramureş country (Example 11).⁴⁵

EXAMPLE 11, Volksmusik der Rumänen von Maramureş No. 101.

This type of folksong testifies to past cultural interaction. As discussed above, that is what Bartók believed to be essential, and attempted to propagate in his writing and a significant part of his oeuvre. Kadosa might have transmitted what he learned from his master but without overtly explaining it. Instead, by following his manner, secretly.

NAKAHARA YUSUKE

COMPANION FOR THE NEXT GENERATIONS *MIKROKOSMOS* FROM THE YEARS OF THE CRISIS OF HUMANITY

Bartók’s *Mikrokosmos* is acknowledged as a collection of valuable pedagogical pieces. It can also be interpreted as the composer’s reaction to his contemporary circumstances, and that it may hold a message for the audience, especially children, since pedagogical works usually have lasting effects on children beyond the limits of strictly educational concerns such as transmitting knowledge or a technique. The political situation in Hungary could be described as continuously unfavourable in the first half of the 20th century, however, Bartók observed this differently. He emphasised the importance of co-operation among people in the face of hostile acts which had their roots in nationalistic sentiments, which Bartók considered as a true crisis. His ideology—in his words the ‘brotherhood of peoples’ or ‘race impurity’ which propagates cultural interaction as a positive and prolific phenomenon—can be understood as his counter-reaction to the crisis.

Even though Bartók’s *Mikrokosmos* does not use the folk music of various nations as its basis (unlike *Forty-Four Duos*, which can be considered as the embodiment of the ‘brother-

⁴⁵ Béla BARTÓK, *Volksmusik der Rumänen von Maramureş*, hrsg. D. DILLE, Budapest, Editio Musica Budapest, 1966 (*Ethnomusikologische Schriften Faksimile-nachdrucke*), 71.

hood of peoples' due to its selection of materials), it freely combines elements distilled from folk music and produces an imaginary union of cultures that transcends reality, similar to *The Fifth String Quartet*, in which at least four types of folk-music elements (Bulgarian, Hungarian, Slovakian and Rumanian) can be found. On the other hand, unlike his masterpieces, such as *The Fifth String Quartet* and *Cantata Profana*, whose performances were not always accessible to a wider audience, *Mikrokosmos* can serve as daily bread for children. Thus Bartók designed *Mikrokosmos* to be children's first step towards learning about other cultures and he wished to change society from the bottom up.

ÉVA POLGÁR

ON THE ROLE OF TRADITION IN THE RENEWAL OF OUR TIME AND CULTURE

Cantata Profana, Béla Bartók's Choral-Symphonic Work,
as Social Commentary

The contribution of composer, pianist, and ethnomusicologist Béla Bartók in discovering and cultivating Hungary's national musical heritage is invaluable. His oeuvre seeks answers for the social questions of his era. Bartók recognized the primeval power in music and culture, and that returning to a nation's heritage enables that nation to renew its values. Furthermore, Bartók believed in a brotherhood of nations, especially in the unity of the Eastern European people along the Danube shore. He aimed to express this ideology through art music. Bartók started to collect Hungarian folk songs with Zoltán Kodály at the turn of the 20th century, but he soon extended his scope to the whole Carpathian valley, and beyond. His collections include Hungarian, Romanian, Slovak, Ruthenian, Serbian, Bulgarian, Arabic, and Turkish folk songs, which he worked into his own compositions. Based on a Romanian folk text, *Cantata Profana*, one of his most important works, written for tenor and baritone soli, double chorus, and orchestra, expresses the composer's belief in the unity of nations as well as reflects his idea that the culture of nations derives from a collective, ancient, untouched source of heritage.

Attempts to emphasize the importance of folk tradition in Hungary's social and cultural renewal at the turn of the 20th century were made in many different fields of art and science. Hungary's historical and political circumstances strongly affected these efforts by Hungarian intellectuals. With the politics of consolidating the economic program related to the name of Prime Minister István Bethlen, Hungary was going through a temporary monetary rise after the end of the First World War. However, positive changes stopped occurring as a result of the world economic crisis. The world depression led to the falling apart of the government, to the decline of the agriculture, and to the impoverishment of the lower class. In his book *Béla Bartók*, Hungarian musicologist, József Ujfalussy gives an insightful case study on Hungary's political situation between the two world wars:

With the approach of the Second World War, the united front policy became even more necessary in Hungary than elsewhere in Europe. In many ways our country had scarcely advanced even so far as to achieve a bourgeois democracy and already the proletarian revolution was urging us on.¹

The forlorn political and economic situation deepened the phenomenon of class oppression in the country. Béla Bartók's musical output in the late 1920's and early 1930's reflects the

¹ József UJFALUSSY, *Béla Bartók*, trans. Ruth PATAKI (Budapest, Corvina Press, 1971), 270.

devastating mood of people during this time. His collections *Twenty Hungarian Folk Songs* (1929) and *Four Hungarian Folk Songs* (1932) contain folk song arrangements with such descriptive titles as “A tömlöcben,” “Régi keserves,” “A rab,” “Bújdosó” (“In Prison,” “Old Lament,” “The Prisoner,” “The Rover”).²

It is natural for a nation to return to its roots in folklore traditions in order to regain strength in a time of suffering and misery. Bartók observed such a tendency as follows: “Small nations, especially the politically oppressed ones, found a certain consolation in these treasures [folk lore, folk music], their self-consciousness grew stronger and consolidated.”³ The folk music that Bartók describes in his comment typically flourishes in the rural part of a country, and differs from the music that the urban civilization considered to be national, and in Bartók’s case Hungarian music. When writing about national culture, renowned Hungarian composer and ethnomusicologist Zoltán Kodály identified Hungarian musical tradition with peasant tradition, and “the nation with the people.”⁴ Bartók and Kodály, as members of the Music Committee of the Republic of Councils in Hungary, were assigned to develop and launch a new cultural program. This was an opportune moment for Bartók and Kodály to establish the former composer’s ideal of modern *magyarság* or “Hungarianness.” For these two great composers, music was supposed to serve educational purposes in contrast with the widely spread public opinion that music should be merely a form of entertainment. The bourgeoisie favored popular genres such as operettas, folk-like composed songs, or folk song arrangements played by gypsies, and considered them authentic Hungarian music. In his articles, music critic Aladár Tóth strongly attacks the Philharmonic Society and the Opera, both upper-crust institutions that guided Budapest’s music life for often disregarding Bartók’s music in their programs because of their failure to understand it.

In Tóth’s opinion a better perception of Bartók’s music could have led the Hungarian audiences away from the “superficial appreciation of art”⁵ and towards a new vision for the nation. Once Bartók became an established composer, his success was dependent on the current political climate. At the beginning of the 20th century when Hungarian politics aimed for separation and for freedom from the Austro-Hungarian Empire, Bartók gained success with his patriotic compositions such as the *Kossuth Symphony* and was celebrated as a national composer. Nevertheless, his trips to collect folk songs starting in 1906 put the composer on a new path toward internationalism and the belief in the unity of nations. This split the public opinion about his activities. Soon after his expeditions collecting Hungarian peasant song, Bartók extended his scope to the neighboring peoples’ folk songs in order to better understand Hungarian folk music traditions, and to gain further inspiration to his works. Romanian folk songs collected in Transylvania are particularly important to Bartók because of their ancient qualities, and became a significant feature in the composer’s symbolic system.⁶

Bartók was attacked by a faction of Hungarian musical society for his passion for the Slovak and Rumanian folkloric treasures as well as for his interest in Western modernism in music. For instance, Emil Haraszi, another contemporaneous music critic associated with the

² UJFALUSSY, *Béla Bartók*, 273.

³ Béla BARTÓK, “Folk Song Research and Nationalism,” *Béla Bartók Essays*, ed. by Benjamin SUCHOFF, New York, St. Martin’s Press, 1976.

⁴ UJFALUSSY, *Béla Bartók*, 271.

⁵ David E. SCHNEIDER, “Hungarian nationalism and the reception of Bartók’s music, 1904–1940,” = *The Cambridge Companion to Bartók*, ed. Amanda BAYLEY, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

⁶ Tibor TALLIÁN, *Cantata profana – az átmenet mítosza*, Budapest, Magvető, 1983., 25–26.

chauvinistic press, labeled Bartók as “the slave of a foreign spirit.”⁷ These attacks may have been shaped by the changing political atmosphere of the 1920’s, when as a consequence of loosing World War I, a major part of Hungary’s territory was allocated to neighboring countries where Bartók previously collected folksongs. However, at this time in history, there was a prominent intellectual musical circle advocating for Bartók’s receptive compositions and ideology. For them “Bartók’s music came to represent an enlightened, multi-ethnic vision of a modern nation capable of holding its own among the great European cultures and even surpassing them through a synthesis of Eastern peasant culture and Western sophistication.”⁸ In addition to the multi-ethnic vision of a modern nation, Bartók also gave his perspective on the way in which peasants live in peace with each other, speaking different languages in the Carpathian Basin, respecting each other’s cultural heritage and interacting with one another.⁹

Upon taking a closer look at the different versions of folk ballads, legends, alterations of folk songs, and rhythms, the influences from neighboring peoples in peasants’ interactions become evident. As Bartók writes in one of his essays “If we must consider as a natural process the fact that neighboring languages mutually influence each other (this process neither harms the spirit of the language nor is any reason for feelings of humiliation), then this thesis is all the more valid for the mutual (even unilateral) exchange of folklore products.”¹⁰ Bartók has long shaped his musical credo and wrote once in a letter to the Rumanian writer on music Octavian Beu:

My creative work, just because it arises from 3 sources (Hungarian, Rumanian, Slovak), might be regarded as the embodiment of the very concept of integration so much emphasized in Hungary today)...My own idea, however...is the brotherhood of people in spite of all wars and conflicts. I try – to the best of my ability – to serve this idea in my music; therefore I don’t reject any influence, be it Slovakian, Rumanian, Arabic, or from any other source. The source must only be clean, fresh and healthy!¹¹

Bartók’s words echo from the last musical line of the baritone solo in the *Cantata Profana* as ultimate truth. The mouths of the old man’s sons, who turn into stags in the story to be described later, no longer drink from crystal glasses, only from cooling mountain springs. The pure source that is translated in English as “cooling mountain spring” in the music’s libretto is a metaphor of folk traditions, folk music that springs from the soil.¹² Originally, the universal statement exclusively would not have elevated *Cantata Profana* as the ultimate example of the idea of nations’ integration in Western music history. A letter by the composer to a friend reveals a surviving sketch of a libretto, which suggests that Bartók planned to compose a trilogy or even more possibly a tetralogy of Hungarian, Romanian, and Slovak cantatas based on a common idea. Scholars speculate that the fourth cantata, of which the libretto fragment survived, would summarize the other three.

⁷ SCHNEIDER, “Hungarian nationalism and the reception of Bartók’s music, 1904–40,” 180.

⁸ SCHNEIDER, “Hungarian nationalism and the reception of Bartók’s music, 1904–40,” 182.

⁹ “Bartók Béla a népzénéről,” = *Gondolkodó Magyarok*, ed. Gábor SZIGETHY, 93. (Budapest, Magvető, 1981.)

¹⁰ Béla BARTÓK, “The Investigation of Musical Folklore,” 26.

¹¹ Béla BARTÓK, *Letters*, ed. János DEMÉNY, trans. Péter BALABÁN, (New York, St. Martin’s Press, 1971.), Letter No. 152 (January 10, 1931).

¹² Béla BARTÓK, “Folk Song Research in Eastern Europe,” 33.

Cantata Profana, the only complete work of the proposed tetralogy composed in 1930, is largely understood as a social revelation in the name of the brotherhood of people, a call for the re-evaluation and rejuvenation of human values. The dualities of freedom and servility, brotherhood and solitude, Nature and human civilization, Eastern European folklore and Western compositional means, ancient and modern, and sacred and profane appear in all layers of this magnificent music. The work's text goes back to a pure, original source, to pre-Christian myths of the wondrous stag in the Colindă collections of Bartók from the 1910s. Colindăs were sung during feasts related to the winter solstice. It is no doubt significant that the message of the pagan legend can be related to a ritual grounded in a natural, recurring phenomenon. That is, as the light starts to revitalize the sleeping Nature leaving the dark winter months behind, nine brothers go out to hunt in the allegorical saga, find the tracks of a wondrous stag, and, in the deep forest, turn into stags themselves and thus are subjected to ritual purification. They cannot return home again. When the father, who is represented in the role of the baritone soloist, goes after his sons and recognizes them in the form of the nine wondrous stags, a conversation evolves between the father and the dearest son in the arias of the baritone and tenor solos. The dialogue concludes with the words of the son:

And our tender hooves would
Splinter on the hearthstone,
They tread but leafy mold;
And our mouths no longer
Drink from crystal goblets,
But only mountain spring.¹³

The transformation of the nine sons (who never return home in spite of their father's call) and their spiritual rebirth as wondrous stags becoming one with Nature explains the title selection for the work. *Cantata Profana* is a profane cantata of human desire with the reference to the sacred music genre, the Baroque cantata. A direct quote from Bach's *St. Matthew Passion* is significant as a musical reference at the beginning of Bartók's composition. The Cantata's texture takes similar motivic developmental shape as the opening of the Baroque master's composition (see *Examples 1a*, and *1b*).¹⁴ The sacred mystery of the crucifix, Christ's sacrifice for the salvation of humanity from sins, and his resurrection resonate in Bartók's 20th-century secular counterpart of Bach's oratorio. Further links to Baroque and pre-Baroque compositional means are the fugal and canonic techniques that pervade the entire composition.

Through building the piece's structure on traditional compositional elements of Western art music and combining them with Eastern European melodic treasures, Bartók creates an incomparable blend of Western refinement with Eastern peasant traditions. The composer's use of folk idioms in his compositions was often misinterpreted by his Western colleagues and seen as sheer folklorism. However, his compositional language went beyond the incorporation of scales, rhythms, and melodies from folk songs. Bartók believed and proved through his own example that, in order to revitalize a nation's musical culture, one has to return to the

¹³ Béla BARTÓK, "Cantata Profana," *Bartók Records*, <http://www.bartokrecords.com>

¹⁴ Elliott ANTOKOLETZ, "Modal Transformation and Musical Symbolism in Bartók's *Cantata Profana*," = *Bartók Perspectives: Man, Composer, and Ethnomusicologist*, ed. Elliott ANTOKOLETZ, Victoria FISCHER, Benjamin SUCHOFF, 65. (New York, Oxford University Press, 2000.).

EXAMPLE 1A: Bartók, *Cantata Profana*, first movement, mm.5-9, upper woodwind group, reference to opening theme of Bach's *St. Matthew Passion*

EXAMPLE 1B: Opening theme of Bach's *St. Matthew Passion*

purest source, i.e., to its folkloric treasures. This metamorphosis of the source is substantiated in the *Cantata Profana* on many abstract and concrete levels of the drama and the musical material that was first detected by Bartók scholar Ernő Lendvai. For instance, in the very opening of the piece the strings emerge from a non-diatonic folk mode (D-E-F-G-A \flat -B \flat -C-D). This is the sound of Nature that frames the entire work, and also where the last bars of the music dissolve. Following the miraculous transformation of the sons, and their secession from the human environment for freedom, Bartók borrows the inverted version of the first scale (D-E-F \sharp -G \sharp -A-B-C-D) for the dearest son to express his final statement to his father and, symbolically, to the listener (see *Examples 2a, 2b, and 2c*).¹⁵ Although the development of events is irreversible in the drama, Bartók uses the same folk mode and its rotations to

¹⁵ ANTOKOLETZ, "Modal Transformation and Musical Symbolism in Bartók's *Cantata Profana*," 63–64.

build up the musical fabric, and to portray both the human and superhuman existence of the heroes in the Cantata.

Molto moderato, $\text{♩} = 116$

Vln. I

Vln. II

Vla.

Vlc.

Cb.

p

p

p

p

p

div.

D-E-F-G-A-B-C-D ----- B-C-D-E-F-G-A-B

EXAMPLE 2A: Bartók, *Cantata Profana*, first movement, mm.1-5, strings

72

Ten. solo

f espr.

rallentando
rubato

(al. $\text{♩} = 84$)

Csak hű-vös for - - - - - rás - -
Trinkt nur aus kla - - - - - rem - -

Ancora più lento, $\text{♩} = 92$

[80]

Vln. 1.

Vln. 2.

Vla.

Vlc.

Cb.

senza sord.

p

p

p

p

p

senza sord.

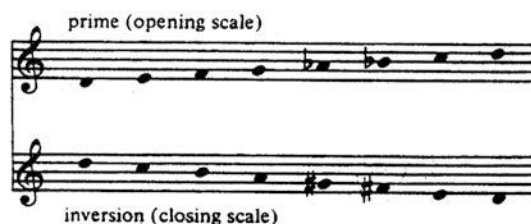
p

p

p

p

EXAMPLE 2B: Bartók, *Cantata Profana*, nondiatonic folk mode in the final tenor solo (mm. 72ff.) and closing string stretto

EXAMPLE 2C: Bartók, *Cantata Profana*, opening nondiatonic folk mode and closing inversion

Analysis of the score reveals how the musical elements undergo their own transformation parallel to the protagonists' metamorphosis in the saga. The striking feature of the new guise, both of the musical material and the sons in the form of stags, is the common source. The composer does not provide new scales associated with the stags, but remodels them from the same basic scale established on a folk mode. Accordingly, when the nine sons undergo the ritual transformation, their decision to move on reflects a turn to their roots in freedom, and not the refusal of their past. Therefore, the *Cantata* is the cohesion of past and future, which presents infinite possibilities inherent in a nation's cultural heritage.

Bartók's ideas and his influential composition *Cantata Profana* affected not only his contemporaries, but subsequent generations of Hungarian musicians as well. The challenges caused by being in the crossfire of political streams and economic and social crisis imply positive effects on arts and sciences. Crisis stimulates productivity, creativity, and alliance of musicians, artists, ethnic groups, and nations for elevating human culture both in a smaller environment and worldwide. National cultural heritage is a notable driving force in the infinite progress and transformation of human values. Bartók paved the path for the new generation of musicians of a lasting art form that answers his modern concept of the brotherhood of people, and leads to a uniquely Hungarian music that is based on tradition. More than compositional techniques or a school left to posterity, his legacy transmitted human and professional values that allowed Hungary to play a role in creating a broader European culture.

ÉVA POLGÁR

ON THE ROLE OF TRADITION IN THE RENEWAL OF OUR TIME AND CULTURE

Cantata Profana, Béla Bartók's Choral-Symphonic Work,
as Social Commentary

The composer, pianist, and ethnomusicologist Béla Bartók's importance in discovering and cultivating Hungary's national musical heritage is invaluable. Bartók recognized the primeval power in music and culture, and that returning to a nation's heritage enables the nation to renew its values. Furthermore, Bartók believed in a brotherhood of nations, and in particular in the unity of Hungarian, Slovak, and Rumanian people living along the banks of the Dan-

ube. He aimed to express this ideology in art music. Bartók started to collect Hungarian folk songs with Zoltán Kodály at the turn of the 20th century, but he soon extended his scope to the whole Carpathian Basin, and beyond. His collections include Hungarian, Rumanian, Slovak, Bulgarian, Arabic, and Finnish folk songs, which he incorporated into his own compositions. *Cantata Profana*, one of his most important works, written for tenor and baritone soli, double chorus and orchestra expresses the composer's belief in the unity of nations through his choice of a text rooted in traditions and rituals. The composition also reflects his idea that the culture of nations has to derive from a collective, ancient and untouched source of tradition.

Bartók composed *Cantata Profana* in 1930. The text goes back exactly to this original source, to the pre-Christian myths of the wondrous stag, to Bartók's Colinde collections from the 1910s. Colindes were sung during feasts related to the winter solstice. It is doubtlessly significant that the message of the legend can be related to a ritual rooted in a natural, recurring phenomenon. That is, as the light starts to revitalize sleeping nature, leaving the dark winter months behind after midwinter the nine brothers go out to hunt in the allegorical saga. As they find the tracks of a wondrous stag, they turn into stags themselves in the deep forest and thus are subjected to ritual purification. They cannot return home again: „And our tender hooves would / Splinter on the hearthstone, / They tread but leafy mold; / And our mouths no longer / Drink from crystal goblets, / But only mountain spring” (Béla Bartók: *Cantata Profana*).

According to the musicologist Malcolm Gillies, the „initiation-transformation-purification“, the naturalistic freedom and pantheistic integration in the *Cantata Profana* were an emblematic response by Bartók to the rise of fascism in his time. According to Bartók's biographer Serge Moreux, the freedom expressed in the *Cantata* opposes the increasingly constricting atmosphere of Hungary in the 1930's. Comments by contemporaneous Hungarian politician Count Kuno von Klebelsberg support the proposition that Bartók's composition conveys a social message. Cultivating culture and traditions contribute to a nation's rejuvenation in a political and economic crisis.

Attempts to emphasize the importance of folk tradition in Hungary at the turn of the 20th century and in recent decades to the present were made in various fields of art and science. Music, and folk music in particular, is a major part of the country's national heritage, and Bartók's ideas affected not only his contemporaries, but Hungarian composers in the generations after World War II as well. Apart from his compositional techniques and a school left to posterity, his legacy transmitted human and professional values that contributed to a break from the postwar isolation of Hungarian music. Furthermore, his music allowed Hungary to play a role in creating a broader European culture.

In the first part of the paper, by offering a broader, social point of view on Béla Bartók's *Cantata Profana*, the importance of Bartók's ideas and music, which are based on peasant sources, is highlighted and his contribution to preserving Hungarian and European cultural traditions is emphasized. In the second part of the paper, thoughts of nationally acclaimed contemporary musicologists, composers, and performers are shared on the topic of 'Crisis and Culture', thus creating a bridge between the lasting value of Bartók's ideas and the cultural mission of artists and philosophers today.

IV.

NÉPRAJZTUDOMÁNY

A FILOXÉRAVÉSZ GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI HATÁSAINAK NÉHÁNY ASPEKTUSA EGY BÜKKALJAI TELEPÜLÉS SZEMSZÖGÉBŐL

Tanulmányomban egy mikroközösség vonatkozásában a filoxéra mint természeti csapás gazdasági-társadalmi hatásainak szemléltetésére teszek kísérletet. A legfontosabb feltett kérdések a természeti csapás gazdasági hatásaira, a katasztrófa közösségi megélésére, és a rá adott reakciókra vonatkoznak. A vonatkozó gazdaságföldrajzi, gazdaságtörténeti és szőlészeti szakirodalom, valamint levéltári források alapján próbálom feltárni a filoxéravész közvetlen és közvetett hatásait, illetve felvillantani néhány vizsgálati szempontot a szőlőműves paraszti társadalom válságából, azaz a kisemberek „válságaiból”.

A filoxéravész 1865-ben jelent meg Európában, elsőként Franciaországban. A kártevő által okozott katasztrófa óriási volt, harminc év leforgása alatt az európai szőlővidékek mintegy kétharmadát tette tönkre. Az eredetileg Észak-Amerikában honos filoxéra (*phylloxera vastatrix*), más néven szőlőgyökértetű a levéltetvek családjába tartozó rovar. Ez a rendkívül gyorsan szaporodó, a szőlő legveszedelmesebb kártevőjeként számon tartott rovar teljesen elszívja a nedvességet a szőlőtőkék gyökerétől, minek következtében a tőke fejlődése visszaesik, majd alig néhány éven belül teljes pusztulása is bekövetkezik. A filoxéra nevű élősködő rovarot elsőként az Amerikai Egyesült Államokban, New York államban írták le 1854-ben. A szőlőgyökérre telepedve, az erős nedv-elszívásnak köszönhetően a tőke lassan elhal, majd a kártevő áttelepszik egy másik tőkére. Ilyen módon a fertőzés körkörösén terjed, közben pedig szűznemzéssel szaporodva gyors ütemben növekszik a szőlőgyökértetvek száma is. Két fajtája, a gyökérlakó és a levélgubacsalakó közül Európában az előbbi terjedt el. A magyarországi és európai kötött talaj különösen kedvező feltételeket teremtett a filoxéra számára a nagy számban való szaporodásra. Az Egyesült Államokból Európába hurcolt kártevő először Franciaországban kezdte meg pusztítását 1865-ben, majd a szőlőállomány szinte teljes letarolásával közel ötmilliárd frank kárt okozott a francia gazdaságnak.¹ A következő bő egy évtized során aztán végigpusztította az európai szőlőket, 1867-ben Németországban, 1870-ben Portugáliában, 1877-ben Spanyolországban, 1879-ben pedig Olaszországban is rohamos terjedésbe kezdett. Egyébiránt egyes adatok szerint az első európai megjelenést 1845-re tehetjük, amikor egy angol kertész a filoxérára jellemző tüneteket fedezett fel szőlőhajtató házában, ám ekkor ez még nem eredményezett rohamos terjedést. Ami az Osztrák–Magyar Monarchia területét illeti, elsőként 1872-ben észlelték Klosterneuburg szőlészeti telepén. A Magyar Királyság területén a Torontál vármegyében (ma Szerbiában) található Pancsova szőlővesszőin jelent meg először 1875-ben (más leírások szerint 1873-ban). Az egri borrhégióban 1883-ban

¹ KOZÁRI József, *Adalékok a filoxéra-pusztításnak Eger város gazdaságára gyakorolt hatásához*, HSM TFK Tudományos Közlemények, 1982, 134.

fedezték fel a filoxérát, elsőként Felsőtárkányban. Magyarországon a kártevő megjelenése után tíz évvel jelentkeztek a pusztítás félelmetes méretei, az 1890-es évek közepéig a magyar szőlők több mint 40%-át, összesen 391.314 katasztrális holdnyi területen tette tönkre.²

A kártevő felfedezése a legtöbb forrás szerint Geiger Ede távirda-ellenőrhöz fűződik, mások Deininger Imre nevéhez kötik.³ A Földművelésügyi Minisztérium gyorsan reagált, szakbizottságot hozott létre, majd zárlatot rendelt el, illetőleg a fertőzött szőlőterületek radikális kiirtását. Ez az intézkedés azonban megkésettnek bizonyult, így a kártevő először a Tiszántúlon, majd onnan áterjedve északi, végül nyugati borvidékeinken is pusztítani kezdett. 1880-ban két törvényt is elfogadott az országgyűlés, melyek a filoxeravész terjedését voltak hivatottak megakadályozni. Az egyik, az 1880/I. törvénycikk „a phylloxera vastatrix rovar ellen követendő rendszabályok ügyében kötött nemzetközi egyezmény becikkelyezéséről” szólt, a másik, az 1880/II. tc. pedig az abból következő ideiglenes rendelkezéseket fogalmazta meg.⁴ Ez utóbbi törvény 100 forintnyi büntetést helyezett kilátásba azok számára, akik nem tartják be a védekezési előírásokat, akiket pedig „visszaesőként” ismételt kihágáson kaptak, ennek duplájáig, 200 forintig voltak büntethetők. Az állam szaporítótelepeket hozott létre és francia szakembereket szerződtetett, hogy képezzenek oltószakmunkásokat.

A fertőzés rohamos terjedésének megakadályozására a Földművelésügyi Minisztérium 1880-tól a századfordulóig több mint 190 rendeletet adott ki. Ezek szabályozták a természetű szőlőtípusokat, a védekezés és megelőzés módját és eszközeit, a szakértői vizsgálat lefolytatásának mikéntjét, vagy például a használatos szerszámok tisztítási módját is. Mindezen intézkedések sem voltak viszont eleinte elegendők ahhoz, hogy meggátolják a fertőzés terjedését, így az hamarosan az ország teljes területén felütötte a fejét. A filoxéra egri borvidéken való megjelenését követő évben, 1884-ben, Széchenyi Pál földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter rendeletet bocsátott ki a további terjedés megakadályozására. A fertőzött településeket a fertőzés mértékének, illetve földrajzi elhelyezkedésüknek függvényében 23 csoportra osztották. A rendelet módosította az egyes területekre már korábban kiadott zárlatokat úgy, hogy lehetővé tette a szőlőnövény bármely részének, „továbbá bármilyen fa- vagy cserjenemű ültetvény, használt dúczok és szőlőkarók, szőlőlevélbe csomagolt bármilyen tárgy” ki-, illetve bevitelét az azonos csoportba tartozó települések között. Országos szinten megerősítette viszont a csoporton kívülre vitel tiltását, valamint utasította a nevezett települések szőlőtulajdonosait, hogy „az egyes phylloxera-csoportokba beosztott községekben foglalkozó szőlőmunkásokat szőlőkben alkalmazni óvakodjanak, mivel ezek ruháikon, de főleg szerszámaikon a szabad szemmel nem igen látható rovar könnyen elhurcolhatják a még egészséges szőlőikbe”.⁵ A védekezés módszerei között szerepelt a vízzel való elárasztás (ami hazánkban a domborzati viszonyok miatt nem volt megoldható), a tőkék homokra való áttelepítése, vagy a vadszőlőbe oltott szőlőfajták előtérbe helyezése, hiszen ezekben a kártevő sokkal nehezebben telepszik meg. Országos szinten a védekezés sikeresnek volt mondható. A nagyobb léptékű területrekonstrukció 1896-ban indult, aminek

² KOZMA Pál, *Szőlőtermesztés* 2, Budapest, Mezőgazdasági, 1966, 27.

³ Uo.

⁴ Mindkét törvénycikk megtalálható az 1000ev.hu internetes törvénytárban: <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5892>; <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5893> (hozzáférés: 2015. 04. 09.).

⁵ *A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. miniszternek 56,944/1884. sz. a. valamennyi megye és törvényhatósági joggal felruházott város közönségéhez intézett körrendelete, a phylloxera-lepett területeknek csoportokba való beosztása tárgyában.* Online változat: az arcanum.hu rendelettára, <http://nfo.arcanum.hu/rendtar/opt/a090217.htm?v=pdf&a=start> (hozzáférés: 2013. 10. 28.).

törvényi kereteit az 1896/V. törvénycikk (az úgynevezett „szőlőfelújítási” törvény) határozta meg. Ez a jogszabály elrendelte a megfelelő szőlővessző és oltvány termesztését és jutányos áron való forgalmazását a történelmi borvidékeken, a szakmunkások díjazással való kiképzését, a pinceegyletek felállítását, megszervezését és segélyezését. A törvényhely minderre összesen huszonötmillió forint hosszú lejáratú kölcsönt biztosított. Mindezek mellett kötelezővé tette a szőlőkarók használatát, szűkítette a telepíthető fajták mennyiségét, szabályozta a szaporítóanyagok forgalmát, illetve segélyekkel serkentette a magánvállalkozások telephely-létesítését.⁶ A törvénynek köszönhetően 1898-ban megkezdte működését a Szőlészeti Kísérleti Állomás is. Az intézkedéseknek hála, az első világháborút megelőző évekre a hazai szőlőtermesztés talpra állt, sőt, összességében nagyobb szőlőterület állt rendelkezésre, mint a katasztrófa előtti időszakban.⁷ A pusztulás mértékének nyomon követését több tényező is nehezíti. A kártevő megjelenése után folyamatosan rögzítették a pusztulást, de az ültetvények eltérő módon és időben mentek tönkre, s emiatt nem lehetett évi bontásban közölni az adatokat. Az időnként 2-3 évvel később rögzített kipusztulás miatt eleve nehéz pontos számot adni a vész hatásáról. Ráadásul sok gazda a kivágás után rögtön újratelepítette a szőlőjét, s ez további bonyodalmakat okoz a kutatás során, hiszen megnehezíti a tönkrement szőlő mennyiségének kiszámítását.⁸

Magyarországon a szőlőtermelő területek borrégiókra, illetve ezeken belüli kisebb területi egységekre, borvidékekre oszlanak. A borrégió és a borvidék fogalmát jelenleg a 2004. évi XVIII., a szőlőtermesztésről és borgazdálkodásról szóló törvény határozza meg. A törvény szerint a borvidéki régió „meghatározott termőhely a hasonló természeti adottságokkal és hagyományokkal rendelkező, vagy egymással földrajzi egységet képező, illetve szomszédos borvidékek társulása, amelynek területéről [...] meghatározott termőhelyről származó minőségi bor hozható forgalomba”.⁹ Jelenleg Magyarországon hét borrégió (Sopron, Balaton, Észak-Dunántúl, Pannon, Duna, Eger és Tokaj) található. A borvidék fogalmának meghatározása, szintén az idézett törvénycikkben, a következő: „olyan termőhelyek összessége, amely több település közigazgatási területére kiterjedően hasonló éghajlati, domborzati, talajtani adottságokkal, jellemző fajtaösszetételű és művelésű ültetvényekkel, sajátos szőlő- és bortermelési hagyományokkal rendelkezik, és amelyről sajátos jellegű borászati termékek származnak”.¹⁰ A téma szempontjából számunkra érdekes egri borrégióba három, az egri, a mátraaljai, és a bükkaljai borvidék tartozik. A bükkaljai (más néven „Bükki”) borvidék 1970-ben vált önálló borvidékké, miután függetlenedett az egritől. Az önálló arculat kialakítását segíti elő a 2002-ben Tibolddarócon megalakult Bükkaljai Borút Egyesület, amely ma már több mint félszáz tagot számlál. Vizsgált korszakunkban azonban a Bükkalja még az egri borvidék részét képezte.

Köztudomású, az egri borrégióban a filoxéra megjelenését megelőző időszakban is már sok-sok évszázados virágzó borkultúra létezett, melynek kialakulásában elsődlegesen a kedvező talajviszonyok játszottak szerepet. Mindemelllett a szőlőtermeléshez ideális éghajlati körülmények is rendelkezésre álltak. A napsütéses órák száma a térségben évi átlagban meg-

⁶ 1000ev.hu internetes törvénytár. <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6622>. (hozzáférés: 2015. 04. 09.)

⁷ KOZMA, *Szőlőtermesztés... i. m.*, 28.

⁸ KOZÁRI, *Adalékok... i. m.*, 132.

⁹ MÁTÉ Andrea, A „Pannon borrégió” borútjainak összehasonlító értékelése, Modern Geográfia, 2007/4. Online változat: http://www.moderngeografia.eu/wp-content/uploads/2012/02/mate_andrea_2007_4.pdf (hozzáférés: 2015. 04. 09.).

¹⁰ http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0400018.TV (utolsó elérés: 2013. 10. 28.)

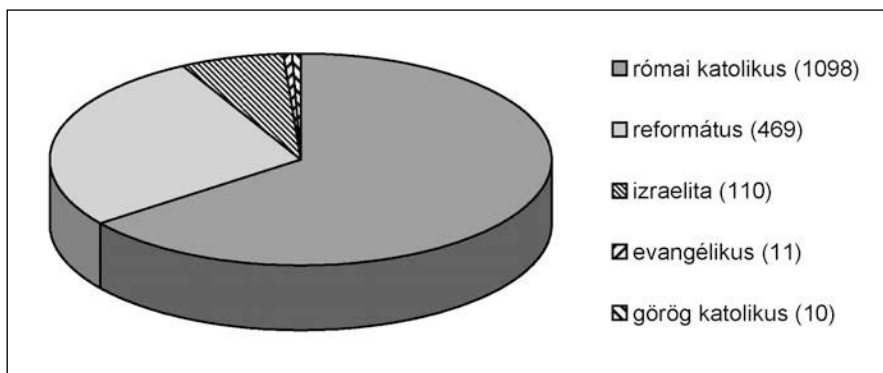
haladta az 1.800, időnként a 2.000 órát is, és a vonatkozó szakirodalom szerint a napsugarak beesési szöge is ideális volt. A kedvező természeti feltételek azonban csak az itt élők szorgalmas és kitartó munkájával, valamint szakértelmével párosulva hozhatták létre Magyarország egyik legjelentősebb borrhéjóját.¹¹

Jelen tanulmány tehát elsősorban a filoxéravész gazdasági-társadalmi hatásaival kíván foglalkozni. A filoxéravész történetének rövid áttekintése után lássunk egy konkrét esetet. A vizsgálat alapját egy búkkaljai, a korszakban még az egri borvidékhez tartozó község, Tibolddaróc esete képezi.

1. táblázat: Tibolddaróc lakossága az 1881-es népszámlálás alapján

<i>Nemzetiség</i>	<i>Fő</i>
magyar	1557
német	17
szlovák	20
nem válaszolt	81
ismeretlen	23
összesen	1698

A település a vizsgált időszakban az egri járás alsó szakaszához, majd pedig a mezőkövesdi járáshoz tartozott, népessége az 1881-es népszámlálás adatai alapján 1.698 fő volt. Ebből 1.557-en voltak magyarok (92,87%), 17-en németek (1%), 20-an szlovákok (1,18%), 81-en (4,77%) nem válaszoltak, 23-an pedig ismeretlen származásúak voltak.¹²

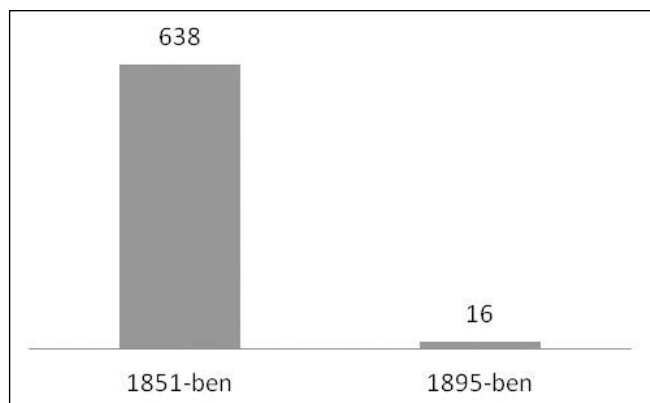

1. ábra: Vallási megoszlás az 1881-es népszámlálási adatok alapján

¹¹ KOZÁRI József, *Filoxéravész az egri borvidéken*, HSM TFK Tudományos Közlemények, 1989, 56.

¹² *A Magyar Társadalomtudományok Digitális Archívuma*, <http://mtdaportal.extra.hu/adatbazisok.html> (hozzáférés: 2015. 04. 09.).

A vallási megoszlást illetően többségében római katolikus településről beszélhetünk, a népszámlálási adatok szerint 1.098 fő (64,66%) római katolikus, 469 fő (27,62%) református, 110 fő (6,48%) izraelita, 11 fő (0,65%) evangélikus, 10 fő görög katolikus (0,59%). Az írni-olvasni tudók száma 559 fő (32,92%) volt. Fényes Elek *Magyarország geographiai szótára* című 1851-es munkájában Tibolddarócon 638 holdnyi szőlőterületről ír. A falu határában lévő 8.873 hold külterületnek legnagyobb részét a szántó (3.861 hold) és az erdő (2.762 hold) tette ki, de a fő megélhetést nem a szántók művelése, a fakitermelés vagy az állattartás jelentette. Fényes szerint ugyanis a szántó terület nagy része „nagyon jó fekete föld, minden gabona-nemet gazdagon terem. De a lakosok a földművelésre, még inkább a ló- és szarvasmarhatenyésztésre elegendő szorgalmat nem fordítanak”. A szőlőföldek művelése viszont aktív és kiterjedt volt, nem véletlen, hogy éppen ezek a területek álltak a kilenced dézsma alatt.¹³ A Fényes Elek által 1851-ben leírt szőlőföld méretét összevetve az 1895. évi, A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája első kötetében közölt adatokkal, máris szembeötlő a filoxéra pusztításának mértéke. Eszerint ugyanis a falu határában lévő beültethető szőlőföld területe mindössze 16 kat. holdra csökkent. Ez Borsod vármegye egri járását tekintve (hiszen a falu ide tartozott) a járás összes használatba vehető szőlőjének 20%-át (80-ból 16 kat. hold) tette ki.¹⁴

2. ábra: Szőlőföldek Tibolddarócon 1851-ben és 1895-ben

A szőlő pusztulásával együtt járt a munkaigény rendkívül nagyarányú csökkenése is. Lásunk néhány adatot a pusztítás mértékének érzékeltetésére. Ehhez mindössze néhány egyszerű számítást kell elvégeznünk. Példánkban a veszteségek szemléltetésére egy hold szőlő egyszeri megmunkálására 8 napszámot számolhatunk. Az összes művelési munka elvégzéséhez (nyitás, fedés, metszés, kötözés, és legalább háromszori kapálás) 50 napszám szükséges.¹⁵ Ha Fényes Elek adatait vesszük alapul, a filoxéravész előtt a tibolddaróci szőlők meg-

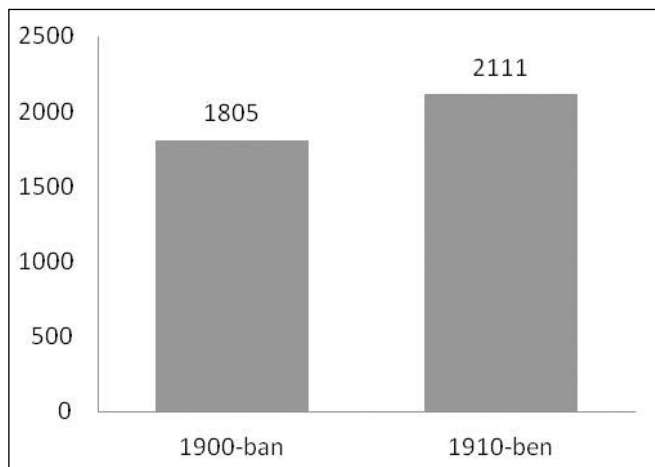
¹³ FÉNYES Elek, *Magyarország geographiai szótára*, Pest, 1851. Online változat: <http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyesh/> (hozzáférés: 2015. 04. 09.).

¹⁴ *A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája*, Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság, 1897.

¹⁵ A számítások alapjához lásd: KOZÁRI, *Adalékok... i. m.*, 139.

munkálásához 31.900 napszámra volt szükség.¹⁶ Ez a katasztrófa hatására mindössze 750-re csökkent. Egy hold szőlőföldön termelhető szőlő átlagos értékét a kor historikusainak számításai alapján 1.000 osztrák–magyar forintnak véve könnyen kiszámítható, hogy a veszteség ideális termelés esetén átlagban 622.000 forint volt. Ekkora érték ment tehát veszendőbe a szőlőültetvények pusztulásával. Amennyiben 1 hold szőlő évi terméséből átlagosan 20 hektoliter bor állítható elő, akkor a termelésekiesés megközelítőleg 12.440 hektoliter, ami hektoliterenkénti 15 forintos piaci árral számítva 186.600 forint veszteséget jelent. A tibolddaróci szőlőgazdaságok tehát ekkora bevételhiányt könyvelhettek el, nem beszélve a napszámból élő parasztemberekéről, pontosabban az ő megélhetésüket súlyosan érintő keresetkiesésről. Ha az átlag napszámot a vonatkozó szakirodalom alapján 1,25 forintnak vesszük, a szőlőföldek csökkenése miatti hiány is könnyen kiszámolható.¹⁷ A rövid számítások elvégzésével azt láthatjuk, hogy a kieső napszámok miatt összesen 38.937,5 forintnyi összeg nem került kifizetésre. Az eddigiekben közölt adatok pontossága természetesen több szempontból is kifogásolható. Arra azonban alkalmasak, hogy megközelítőleg jól illusztrálják, mekkora jelentőséget tulajdoníthatunk a filoxéra pusztításának egy kis agrárközösség szempontjából.

A pusztítás mértéke tehát igen komoly lehetett, azonban ha a lakosság számának alakulását nézzük, mégsem vehetünk észre különösebb negatív változást. Ha áttekintjük a filoxéravész követő két népszámlálás eredményeit, azt láthatjuk, hogy az 1900-as census adatai szerint 1.805-en, az 1910-es szerint pedig 2.111-en éltek a faluban, tehát a növekedés lassú, de biztos volt.

3. ábra: A település lakossága a filoxéravész után

A legvalószínűbb, hogy a lakosság szőlőtermelésből, vagy szőlőmunkákból élő részének más megélhetés után kellett néznie, azonban a településről nem mérhető nagyobb mértékű elvándorlás a felekezeti anyakönyvek tanúsága szerint sem. Tehát a katasztrófát a többségnek sikerült a helyszínen maradvá átvészelni. Az ide kapcsolódó legfontosabb kérdés az, hogy milyen módon tudták az addig szőlőleiből élő helyiek fenntartani a megélhetésüket.

¹⁶ FÉNYES, *Magyarország... i. m.*

¹⁷ SZEDERKÉNYI Nándor, *Heves vármegye története*, Eger, 1893, 474–475.

Az adatsorok finomítása a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár kataszteri anyagának feldolgozása után végezhető el, ez a munka jelenleg folyamatban van, a kutatási eredmények ismertetésére egy különálló tanulmányban kerülhet majd sor. A kataszteri telekkönyv és az egyéni birtokívlapok tartalmazzák a település határában lévő földbirtokok művelési ágak szerinti megoszlását tulajdonosonkénti bontásban, az egyes parcellák pontos méretét, illetve a kataszteri tiszta jövedelmet is, amely tulajdonképpen a föld minőségének a talaj-, éghajlati- és domborzati viszonyok szerinti mérőszáma. Ezekből az adatokból fény derül arra, hogy az adott szőlőföldekből pontosan mekkora tiszta jövedelmet lehetett elérni, illetve a különböző időpontokban végzett kataszteri felmérések eredményei közötti eltérés rávilágít a szőlő mint megélhetési forrás mennyiségi és minőségi változásaira is a filoxéravész hatására.

A kártevő terjedése elleni védekezés egyébként sajnos nem sorolható az egri borvidék sikertörténetei közé. A filoxéra elleni óvintézkedések nagy általánosságban sem mindig hoztak eredményt, még a legnagyobb körültekintés mellett sem. Ráadásul a környék településein még a legelemibb óvó rendszabályokat sem foganatosították a gazdák szőleik védelmére. Annak ellenére, hogy miniszteri rendelet figyelmeztetett minden szőlősgazdát a fertőzött területen lakó munkások alkalmazásának veszélyeire, sőt, kifejezetten tiltotta az ilyen személyek alkalmazását a még meg nem fertőzött településeken, az alispáni iratok tanúsága szerint rendszeres volt a „vendégmunkások” foglalkoztatása a régió legtöbb településén, még Egerben is.¹⁸ Jelenleg bizonytalan, hogy a térségbe az idegen munkások, vagy a szőlővesszőkereskedelem juttatta-e a filoxérát, sőt, még az is elképzelhető, hogy a kártevő felismerésére tartott kormánybiztosi határszemlék során hurcolhatta be ruháján a fertőzést maga a kormánybiztos, esetleg a hegybíró, akik minden ilyen határjáráson részt vettek.¹⁹

A kutatás további része már számadatokkal nem mérhető, sokkal inkább az emberi tényezőt központba állító eredményeket kísérel meg feltárni. A társadalmi hatások, azaz a csapás megélése, a filoxéravész mint kollektív emlékezeti esemény leírása már jóval nagyobb falat, mint a statisztikai jellegű források feldolgozásán nyugvó kutatómunka. A történelmi kataklizmák antropológiája és mentalitástörténete nem örvend nagy népszerűségnek a magyar történettudomány művelőinek körében, holott a kollektív emlékezet, a személyes, vagy kollektív gyász munka mint történelmi téma remek lehetőséget kínálna, hogy közelebb kerülhessünk a társadalom egyes rétegeinek mélyebb megismeréséhez.²⁰ A feladat nem egyszerű, hiszen rendkívül nehéz megfelelő forrásanyaghoz jutni a kutatáshoz, sok esetben csak a hagyományos, statisztikai adatsorokból vonhatunk le következtetéseket. Bevett módszer az oral history archívum létrehozása is. Noha a korszakot megélt egyének ma már nincsenek az élők között, a családi legendáriumok gyakran tartalmaznak történeteket olyan, a múlt században történt eseményekről, amelyek meghatározták a dédszülők, vagy szépszülők életét. Érdekes forráscsoport még a plébániák levelezése, illetve a plébánosok personaliái, amelyek az illetékes egyházmegyei levéltárakban találhatóak. Tibolddaróc esetében az Egri Főegyházmegyei Levéltár iratanyagából már sikerült feldolgoznom a falu plébániájának magyar nyelven keletkezett iratanyagát, jelenleg a német és a latin nyelvű dokumentumok fordítása zajlik. Ebben a levelezésben a filoxéravészre, annak következményeire, illetve más nagyobb társadalmi hatást kiváltó eseményekre utaló nyomok keresése a kutatás célja. Ezenkívül egy

¹⁸ KOZÁRI, *Adalékok...* i. m., 136.

¹⁹ *Uo.*

²⁰ GYÁNI GÁBOR, *Identitás, emlékezés, lokalitás* = Gy. G., *Az elveszíthető múlt*, Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010, 103–116.

érdekes korrajz is kiolvasható az iratanyagból, ami – már pusztán terjedelmi okokból is – egy önálló tanulmányban kerülhet majd bemutatásra.

A filoxeravész mint történelmi és társadalmi kataklizma tehát rendkívüli mértékű pusztítást végzett a magyar szőlőföldeken, és komoly károkat okozott a bortermelőknek. A kutatás további folyamatának részeként a vizsgálatot a teljes borvidék, vagy akár a régió vonatkozásában is ki lehet terjeszteni. A természeti csapások mentalitástörténete fontos és érdekes iránya lehet a jövő történet- és néprajztudományának, melynek egy kis szeletét hivatott képezni ez a kutatás.

LÁSZLÓ AMBRUS

ASPECTS OF ECONOMIC AND SOCIAL CONFLICTS CAUSED BY THE PHYLLOXERA BLIGHT FROM THE VIEWPOINT OF A SETTLEMENT IN „BÜKKALJA”

The phylloxera blight (*phylloxera vastatrix*) appeared in Europe in 1863, first in France. In the next 30 years the vine pest ruined two thirds of the European vineyards. Grape phylloxera, originally native to North America, is a very small insect which feeds on the roots of grapevines, making it impossible for the root to provide vital substances for the vine stock by blocking the flow of nutrients and water.

In Hungary, the vine pest was first detected in 1875, on the outskirts of Pancsova. By the end of the 19th century it had destroyed more than forty percent of the country's vineyards and the wine growing communities were hit by a serious economic crisis. The wine region of Eger was no exception to this.

This paper focuses on demonstrating the effects of the destruction of phylloxera on a small, rural community, by the example of Tibolddaróc, a wine growing village in the wine region of Eger. The paper introduces the main characteristics of phylloxera in the first place, demonstrating the destruction it caused in Europe as well as in Hungary. Secondly, it attempts to provide a picture of the village Tibolddaróc and its society in the era of the epidemic and presents a summary of calculations regarding the size of the losses caused by phylloxera to the community.

The Wine Blight was one of the most catastrophic crises in the economy of Hungary during the period of Dualism. It brought about decades of economic struggle to people in the wine growing regions. This paper aims to demonstrate the progress of this crisis by focusing on a small rural society and by providing a few aspects of the research on how the people of the Hungarian countryside lived through a critical time like the phylloxera epidemic.

AZ ÉNEK(LÉS) VÁLSÁGA SZÉKEN

Bevezetés

A magyar népzene kutatásban megjelent újabb antropológiai szemlélet¹ szerint a hangszeres tánczene csak a zene és a tánc szinkretikus, szinkron és diakron kutatása révén írható le. A zenéhez és tánchoz csatolhatjuk az éneket is – és nem csupán annak táncalkalmakhoz kapcsolódó megjelenési formáit. Az egyazon kultúrkörbe tartozó ének–zene–tánc állandó kölcsönhatásban van, ugyanannak a ritmus-, illetve dallamvilágnak a megnyilvánulásai.

Az emberi társadalmak egyik alapvető jellemzője a kommunikációs készség. A zenei- és nyelvi kifejezéssel egyszerre élő ének (mely valószínűleg megelőzte a beszédet) nagyon fontos volt a hagyományos közösségekben: a mindennapok szerves részeként az életet teljesen átszötte. Az ének kommunikációs,² társadalmi kohéziós szerepe nyilvánvaló; de csak akkor töltheti be a kommunikációs csatorna funkcióját, ha a vele élő társadalom ismeri a hozzá tartozó kódrendszert, hiszen „minden ember cselekedetének funkciója, jelentése és értelme csak saját kultúráján belül értelmezhető.”³

Az énekekkel foglalkozó tudományos paradigmák kutatási területét általában szűkre szabták. Az énekek mint kulturális produktumnak a leírása, elemzése gyakran műfajiság, forma, tartalom szerint történik. A népdalkutatás hol szöveg-, hol dallamközpontú, esetleg a használat helyzetét részesíti előnyben. Az ének nem csupán egy jól le- és körülírható kulturális termék, kommunikációs eszköz, esetleg ösztönös cselekvés, hanem mindez együttvéve. A kutatásnak ki kell terjednie az ének esztétikai, morfológiai, de pszicho-szociológiai és pragmatikai (az ének használatára figyelő) aspektusaira egyaránt.

A modern társadalmat alakító globalizáció egyik tünete az éneklés (mint cselekvés) térvészése. Énektanárként (Franciaországban és Erdélyben)⁴ egyre gyakrabban tanítok olyan gyerekeket, akik egyáltalán nem szocializálódtak az éneklésre. Hihetetlennek tűnik, hogy sokszor

¹ Vö. PÁVAI István, *Az erdélyi magyar népi tánczene*, Kolozsvár, KJNT, 2012.

² A denotatív zenei jelentésekkel foglalkozó elméletek nem tartoznak e tárgyhoz.

³ KESZEG Vilmos, *Csoportok és kultúrák*, Korunk 17(2006) 9. sz., 5–6; kommunikációelméletek sora értelmezi a kultúrát kódfüggőként: „Az etnográfusok egyes népek beszédét és nonverbális kommunikációját tanulmányozva próbálják magtálalni azt a rejtett kódot, amellyel az adott kultúra értelmezhetővé válik.” Em GRIFFIN, *Bevezetés a kommunikációelméletbe*, Budapest, Harmat, 2001, 398.

⁴ 2004 és 2013 között Franciaország számos vidékén tanítottam gyerekeket, felnőtteket, általános- és zeneiskolákban, zenekonzervatóriumokban. Az erdélyi, székeli tánctáborban tizennégy éve tanítok népi éneket nyaranta (gyerek- és felnőtt csoportoknak): kezdetben a gyerekcsoportokban főleg magyarországi tanítványaim voltak, az utóbbi időkben szinte kizárólag székeli, vagy Székéről elszármazott szülők gyerekei vesznek részt a tanításokon.

egyetlen, bármilyen eredetű dalt sem tudnak felidézni, legfeljebb dallam- vagy szövegfoszlányokat, ritmusrészleteket reprodukálnak. Számos kisgyerek nem sajátított el énekes intonációt, hangképzést, repertoárt (de táncos jellegű mozgáskultúrát sem) szocializációja során.⁵ Valószínűnek látszik: az érintett gyerekek családjában, szűkebb társadalmában nem szokás énekelni. A mai életvezetés következtében megváltoztak az éneklési, énekfogyasztási alkalmak, az énekes viselkedést szabályozó szokások. A társadalmi változások hatására az ének funkciója teljesen átalakult az európai térség városaiban; fáziseltolódással ugyan, de átalakulófélben van a hagyományos jellegű falvakban is. Hosszan idézhetnénk a vallomásokból, melyek ezt a jelenséget felpanaszolják.⁶

Ezelőtt jókedvűek voltak az emberek [...] Én azt figyeltem meg, már itt is változás van. Mikor eljött a tél, azok a pacsirták, madarak nem repültek el [...] S alig tavaszodott, már a galambok turbékolnak, a pacsirta nemsokára megszólalt, mentek ki a határra a népek, hallottuk, hogy itt énekel egy ember, szánt, túl a másik veti a zabot és énekel. A hangjáról megismertük: „Na, itt ez énekel, s ott az énekel.” Most kimehetsz, az én meglátásom szerint se pacsirta, se galamb, mindjárt még verebet se látok [...] szarka is nagyon kevés. Kimegy az ember a mezőre: olyan csend van, itt egy traktor zúgása, túl esetleg egy óra múlva egy traktor zúgása, és adjon Isten. Hogy egy ember énekeljen vagy jókedvvel menjen, nem látom. Hol a hiba, nem tudom, de elfigyeltem sokszor, itt a nép óriásiilag meg van változva.⁷

Há most má valaki énekel, há azt mondják, hogy hülye. Nem, nem, máma nem, most má, ha valaki énekel, most a múltkorigba ecce ez a ..., há te tudod, ki, hogy fejte a tehényt, má van má vagy két-három éve, énekelt a pajtába, ahogy fejte a tehényt, és azt mondták a testvérek, azt monják, meg van hülyülve, me énekel a pajtába... Amé énekelt. Úgyhogy régebb, valamiko valakit hallottunk, egy fiút vaj egy gyereket, még úgy jól esett, de most nem. Most, ha valaki énekel, akko má baj van... Há mi csak aztat tettük, hogy énekeljünk, táncoljuk s dőgozzunk, nem tettük a szórzótáblát...⁸

Nyugat felől érkezik-e az énektelen életvitel? Több száz év távlatából nézve valószínűleg mit sem számít majd, hogy milyen irányból és merre terjedt a jelenség.⁹ Úgy tűnik, az „ének válsága” is a globalizáció egyik velejárója, mely több más „modern kór” mellett gyorsan terjed.

A jelen téma phd kutatási területem részét képezi. Azt vizsgálom, hogy egy alapvető fontosságú kommunikációs eszköz és csatorna, az ének/lés funkciója miképpen, miért változott meg radikálisan. A változások megragadása céljából egy kutatási modellt szeretnék kidolgozni. Ehhez egyetlen falu, az erdélyi, mezősegi Szék¹⁰ nagyközség életvilágában te-

⁵ Ilyen jellegű tapasztalataimat összevettem magyarországi, romániai illetve franciaországi tanítókéival, énektanárokéival, és úgy tűnik, hogy egy általános érvényű jelenségről van szó. Erre irányuló szociológiai jellegű felméréssel még nem találkoztam.

⁶ Ez a hiányérzet természetesen nem általánosítható, hiszen a többség igényeit képesek kielégíteni a különféle csatornákon érkező zenei szolgáltatások.

⁷ GAGYI József, *Ha akartam, füttyöltem, ha akartam, dúdolászgattam: Beszélgetések Balogh Pállal*, Kolozsvár, Mentor, 2013, 73–74.

⁸ Nő, sz. 1938, Mezőkeszű, saját gyűjtés, 2012.

⁹ Lévi-Strauss eszmefuttatását követve. LÉVI-STRAUSS 1999

¹⁰ Ma az erdélyi Kolozs megye területén fekszik; egykor Doboka, majd Szolnok-Doboka vármegyékhez tartozott.

szem antropológiai vizsgálat tárgyává az énekes viselkedési szokásokat.¹¹ A népdal fogalmát dolgozatomban keretén belül tágan értelmezem: népdal mindaz, amit a „nép” énekel.¹²

A jelen tanulmány keretei között a széki társadalom intézményhálójában szeretném megragadni az ének, a „dúd”¹³ szerepét. Célom nem egy repertoár leírása, elemzése; a társadalmi habitusok változásának okát, okait kutatom.

Saját gyűjtéseim mellett Győri Klára, Kocsis Rózsai és Csorba János publikált önéletrajzeit használok forrásanyagként.¹⁴ A terepen történő adatgyűjtés módszere az interjú, illetve a megfigyelés. Az antropológiában már elfogadott eljárás az adatközlők inkognitójának megőrzése. Ez Szék esetében különösen indokolt. Mint azt a Győri Klára 1975-ben publikált könyvének helyi visszhangja is bizonyítja, a székiek nagyon érzékenyek a „kibeszélés” nyilvánossá válására.¹⁵

A kutatási terep

Az egykori Szék,¹⁶ sóbányájának köszönhetően, királyi privilégiumokkal rendelkező mezőváros volt már a középkorban. Többször is feléledt poraiból (tatárjárás, pestis, tüzvész után), de sóbányája bezárása után fokozatosan lehanyatlott, míg végül 1884-ben városi rangját is elvesztette. Ettől fogva Szék nagyközség fokozatosan elszigetelődött. Erős, „archaikus” vonásokkal rendelkező hagyományörző kultúrájára az 1930-as években figyeltek fel a kutatók, s ettől fogva rendszeres néprajzi gyűjtések színhelyévé vált. Témánk szempontjából az első, legfontosabb, monografikus népzenei gyűjtést Lajtha László¹⁷ végezte, a tánc kultúrát pedig Martin György tárta fel.¹⁸ Szék zenei- és táncos kultúrája vált a tánc házmozgalom modelljévé.¹⁹ Az 1970-es évektől kezdve a népzene gyűjtés „vulgarizálódásának” is színhelyévé vált a település: egyre gyakrabban gyűjtöttek ott „nem hivatásos” gyűjtők. Az összegyűjtött anyag felbecsülhetetlen. Martin György szavaival „Ehhez hasonló mennyiségű néptánc- és népzene gyűjtés másutt még nem történt, és Európában már nem is igen remélhető egyetlen faluból sem.”²⁰

¹¹ Kontextológiai, pszicho-szociológiai, műfajelméleti, intézményszociológiai módszerek együttes felhasználásával.

¹² VÖ. BARTÓK Béla, *Írások a népzeneről*, Budapest, Kortárs, 2008.

¹³ Széken a 20. század közepe tájáig „dúd” volt az ének helyi megnevezése. Az ebből származó ige néhány alakja: dúdol, dúdal, dudál, dudorász.

¹⁴ GYŐRI Klára, *Kiszáradt az én örömem zöld fája*, Bukarest, Kriterion, 1975; KOCIS Rózsai, *Megszépült szegénység*, Bukarest, Kriterion, 1988; CSORBA János, *Bár emlékezete maradjon meg...*, Budapest, Magyar Könyvklub 2001.

¹⁵ Saját tapasztalataim szerint a faluban a Győri Klára iránt érzett ellenszenv még ma is érezhető. Adatközlőimet általában biztosítanom kell arról, hogy nevüket nem fogom közölni, ezért a legnagyobb diszkrécióval fogok eljárni: mindössze a születési évet, nemet és a gyűjtés idejét közlöm.

¹⁶ KÓSA László, *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*, Debrecen, KLTE, 1991, 387–390.

¹⁷ Lajtha gyűjtése könyvben (LAJTHA László, *Széki gyűjtés*, Budapest, Zeneműkiadó, 1954) illetve a Pátria-lemezoroszatban vált hozzáférhetővé a 20. század derekán. Azóta több kiadást is megért.

¹⁸ MARTIN György, *A magyar nép táncai*, Budapest, Corvina, 1974; Uő, *Szék felfedezése és tánc hagyományai = Tánc tudományi Tanulmányok 1980–1981*, 1981, 247–249.

¹⁹ *A betonon is kinő a fű: Tanulmányok a tánc házmozgalomról*, szerk. SÁNDOR Ildikó, Budapest, Hagyományok Háza, 2006.

²⁰ MARTIN, *Szék felfedezése*, i. m., 248.

Bár sokan kutatták, megállapíthatjuk, hogy még Szék énekes anygáról sem készült alapos, tárgyilagos, monografikus gyűjtés. A magyar népzenei kutatások a 20. század folyamán nemigen törekedtek a teljes énekkultúra leírására. A kánon-szemponút²¹ gyűjtések célja az értékmegőrzés volt. Így válhatott Szék, Pierre Nora kifejezésével élve „lieu de mémoire”-rá, olyan jellé, mely önmagára vonatkozik, és amely ugyanakkor a népiest, a nemzetit, a magyart, a régít jelképezi, melyben minden számít, minden szimbolizál és jelentést hordoz,²² de a valóságnak csak részben felel meg.

A táncházmozgalomban betöltött helye, szerepe révén állandó városi (elit) hatás alatt (is) áll, de ez a hatás nem kizárólag a hivatalos, formális intézményeken keresztül érvényesül.

A reliktum-jellegű hagyományos falvainak kultúrájában általában – s így a zenei-, énekes folklórban is – vízválasztó szerepet töltek be az 1990-es évek. Napjainkban nemcsak az énekelte műfajok „sérülnek”, tűnnek el,²³ hordozóik, az éneklési szokások, az énekes kifejezési forma, a spontán éneklés is jelentékeny módon változik.

A források alapján rekonstruálhatónak vélem a széki énekes szokásokat visszamenőleg a 20. század elejéig.

Módszer

Az éneklési szokások általában nem képeznek külön népszokás-kategóriát: más szokások járulékaiként jelennek meg. A nyelvészeti beszédaktus-kutatásokhoz hasonlóan elképzelhető egy olyan megközelítési mód, mely az éneklést mint cselekvést vizsgálja. Az ének-aktus megértéséhez – a beszédéhez hasonlóan – többféle kódrendszerre van szükségünk. E kódrendszerek részben a használók társadalmi rendszerének függvényei: az éneklés is egyrészt kulturális, másrészt társadalmi jelenség, esemény.²⁴ A jelen tanulmányban az éneklést elsősorban kifejezési aktusnak, társadalmi cselekménynek tekintem.

A 20. század utolsó évtizedeiben egyre gyakoribbakká váltak a social network-jellegű elemzések a különböző tudományszakokban. A kutatott területek sokszínűek, a használt módszerek is igen eltérők. Egy kötelező érvényű paradigma hiányában²⁵ viszonylag rugalmasan alkalmazhatjuk a hálózati elemzést saját kutatási területünkön. Előfeltevésem szerint az éneklési szokások hordozói a társadalmi intézmények.²⁶ „Az intézmény akkor áll elő, amikor tartós társadalmi szituációban két vagy több egyén habitualizált tevékenysége kölcsönösen tipizálódik és összekapcsolódik. A kialakult intézmények, létük egyszerű ténye által viselkedési mintákat állandósítanak, és a későbbi generációkra való átörökítés révén

²¹ Az eredetileg tervezett kutatói, illetve oktatási kánonokról szóló fejezet sajnos nem férhet a dolgozat keretei közé.

²² Pierre NORA, *Les lieux de mémoire*, Paris, Gallimard, 1984.

²³ Ez mindig is jellemezhetette az énekkészletet.

²⁴ Vö. POZSONY Ferenc, *Adok nektek aranyvesszőt: Dolgozatok erdélyi és moldvai népszokásokról*, Csíkszereda, Pro-Print, 2000, 147.

²⁵ „A social network irányzat intézményesülése [...] nem feltétlenül jelenti egy, a szó szoros értelmében vett egységes paradigma kialakulását. Nemcsak a témák, a vizsgálati szintek is meglehetősen szerteágazók. Az egyéneken kívül a hálózati aktorok között csoportok, szervezetek, s akár nemzetek is előfordulnak, még ha a módszertani apparátus viszonylag egységes keretet kölcsönöz is a kutatásoknak.” TARDOS Róbert, *Kapcsolathálózati megközelítés: új paradigma?*, Szociológiai Szemle 5(1995), 73.

²⁶ A jelen dolgozatban az intézmény kifejezés nem az intézményi rendre, hanem olyan társadalmi képződményekre vonatkozik, amelyek a cselekvési szabályok, a szokások normatív keretét alkotják.

„objektivitásuk” megszilárdul, s így a személyeken túlmutató világgént jelentkeznek. Az objektivitás egyszerre mind azt is jelenti, hogy az intézmények egyszerre elutasíthatnak, a megváltoztató szándéknak ellenállhatnak és ellenőrző mechanizmusaik kikerülhetetlenek.”²⁷ Az intézményszociológiai megközelítés szerint a népszokások²⁸ (az énekes szokásokat is magukba foglaló) intézményeként is felfoghatók.

Az intézmények elsősorban a tagjaik számára az előírt, kötelező érvényű szerepek által léteznek. A tartós kapcsolatokra épülő intézményrendszereknek saját szabályokkal (előírásokkal, tiltásokkal, tabukkal) ellátott énekes nyelvezetük és szokásrendszerük volt/van.

Az intézményszociológia különbséget tesz formális és informális intézmények között. Az informális intézmények időtálló szabályok: hagyományok, szokások, erkölcsi értékek, vallásos hiedelmek. Ezek „magukba foglalják a közösség világtapasztalatát, a múlt felhalmozott bölcsességét és az értékek aktuális hierarchiáját. Ezek az informális intézmények a közösség azon örökségének a részei, amelyet kultúrának nevezünk”.²⁹

A formális intézmények a hatalmat képviselik. Ezek olyan felülről szervezett alakulatok, melyeket a közösség tagjainak el kell fogadniuk, tiszteletben kell tartaniuk. A formális és informális intézmények hatást gyakorolnak egymásra, hiszen az egyén egyszerre tartozik mindkét szférába. „Nem tekinthetünk el attól, hogy a parasztság az osztársadalom része, s ki van téve az egész társadalmat formáló erőknek, különösképpen az uralkodó osztályok törvényalkotó, s a hatalom társadalomformáló törekvéseinek.”³⁰

Mind a formális, mind az informális intézmények kényszerítő ereje a kiróható büntetésben rejlik. Az informális intézmények büntető „eljárása” a kiközösítés, megbélyegzés: „A fene egye meg, attól is kell tartson az ember, ki mit mond, mit pletykál. Hát persze! Akire a falu reáteszi a száját, megverte az Isten!”³¹ A formális intézmények pénzbírsággal, erőszakkal vagy akár szabadságvesztéssel kötelez/hetnek az éneklésre vonatkozó törvények betartására is.

Az intézmények a kereteik között eljátszott szerepekben öltenek testet, énekszabályozó funkciójuk interjúkban, narratívumokban ragadható meg. Az egyén különböző – nemre, korra, társadalmi funkcióra vonatkozó tiltásokkal, jeles- és hétköznapihoz fűződő szokásokkal rendelkező formális és informális – intézményekhez képes alkalmazkodni egyidejűleg. A társadalom intézmények rendszereként is felfogható. Ha valamely intézmény / intézményrendszer megváltozik, megszűnik, hatást gyakorol a többire is. Az egyes intézmények kognitív, normatív, érték, érzelmi stb. tudás, áthagyományozódott „recept” hordozói. Ezek töltik meg tartalommal az intézményesült viselkedési előírásokat. Annak ismeretét, hogy milyen viselkedési területek

²⁷ Vö. UNGVÁRI-ZRÍNYI Imre, *Kommunikációs változások a társadalmi viszonyokban* = GAGYI József, PLETL Rita, UNGVÁRI ZRÍNYI Ildikó, UNGVÁRI ZRÍNYI Imre, *A társadalmi változások kommunikációs univerzuma*. Marosvásárhely, Mentor, 2009, 89–105.

²⁸ „A szokások közösségi érvényességgel rendelkező, szabályozott, normatív viselkedésmódot, térben és időben ismétlődő, meghatározott cselekvéseket jelentenek. Árnyaltan fejezik ki az adott társadalomban működő érdekszférákat, a különböző csoportok közötti státus-, pozíció- és szerephierarchiát, viszonyokat, valamint gazdasági különbségeket. Egy működő szokásrendszer befelé mindig összetartja a csoport tagjait, az élet minden helyzetében felhasználható utasításokkal és világgéppel (ideológiával) látja el az egyént [...] Éppen kötelező, normatív jellegénél fogva folyamatos alkalmazkodásra kényszeríti az egyént, ugyanakkor hatékonyan elősegíti az emberek közötti kommunikációt.” POZSONY, *i. m.*, 147.

²⁹ UNGVÁRI-ZRÍNYI 2009, 93.

³⁰ *Magyar Néprajz*, VIII, *Társadalom*, szerk. PALÁDI KOVÁCS Attila, „Parasztársadalom” címszó; <http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/08/9.html> (hozzáférés: 2015. 04. 10.).

³¹ KOCIS, *i. m.*, 133.

intézményesülnek, milyen helyzetekre vonatkozik az intézmény, melyek az intézmény keretében játszott szerepek, szocializáció útján lehet elsajátítani.³²

Munka közben például elfogadott, helyénvaló aktus volt az éneklés; de az egyéni, vagy családi munkavégzéshez illetve a közösségi kalákához más és más szabályrendszereket tiszteletben tartó éneklési szokások kapcsolódtak.

Az éneklés nem minősíthető „magánügynek”: az egyéni, „spontán éneklés” is jelentéssel bír az intézményhálózat minden szintjén, kommunikációs aktusként értelmezhető. Az egyén akár vállalja, akár nem a nyilvános éneklést, mindenképpen jelentéssel bír az, hogy énekel/het-e, illetve az, hogy mit énekelhet úgy, hogy azt mások (családja, környezete, esetleg idegenek) is hallják.

„...sokat kellett gyomlálni, s a kicsi kapával mind megkapálni a sorokat. Én egész áldott nap olyan igazán boldogan énekelgettem, olyan szaporán járt a kezem, me mindig csak énekeltem. Nagyon, nagyon szerettem a mezőn is énekelni, én mindig avval dolgoztam, olyan boldogan dolgoztam. [...] aztán amiko hazajöttem Magyarbó betegen, (a szomszéd) szólott átal, hogy „Mari, mi van a hangoddal, aszondja, me most má nem hallam. Gyere, azt mondja, mer úgy hiányzol, me annyiszor hallgattuk Marival, hogy ha, itt van Mari néni...”³³

Ugyanettől az asszonytól viszont rossz néven veszi a családja, hogy nyilvánosan énekel. „Nincs egyéb dolga, mint hogy mutogassa magát?” – mesélik a faluban a család reakcióját.

Az ének „szükségcikk” a hagyományos társadalomban.³⁴ A neki tulajdonított különleges, gyógyító erőről³⁵ tanúskodik a következő idézet: „Aztán azt mondja a durva jó emberem, aki beteg, az döglőlk meg... De azt is mondja, doktor helyett a muzsikás. Inkább leülne a cigány mellé dúdolni egy szép keserves dúdot, ez többet ér neki, mint az orvosság.”³⁶

Éneklési szokások Szék intézményhálójában

A kommunikáció jellege szerint az intézmények négy csoportját különböztethetjük meg:³⁷ a magánélethez, a személyes kölcsönviszonyokhoz és a közösségi nyilvánossághoz kapcsolódó, illetve a szervezett, szakosodott és technikailag közvetített intézményeket. Ezek alapján csoportosítom a széki társadalomban fellelhető fontosabb intézményeket (az 1990-es évek elején bekövetkezett változásokig). A képet a további kutatások árnyalni fogják, hiszen az intézmények belső kapcsolatrendszerei sem hagyhatók figyelemen kívül. A változás folyamatát, az éneklési szokások alakulását már e vázlatos kép is tükrözi.

³² UNGVÁRI-ZRÍNYI, *i. m.*, 11.

³³ P. F. M., nő sz. 1936.

³⁴ Ezt támasztják alá Losonczy Ágnes kutatási is. LOSONCZI Ágnes, *A zene életének szociológiája: Kinek, mikor, milyen zene kell?* Budapest, Zeneműkiadó, 1969.

³⁵ Gyógyító erejű ének: inkantáció – ráolvasás. Vö. TARI Lujza, *Zene és hiedelem = Démonikus és szakrális világok határán: Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*, szerk. BENEDEK Katalin, CSONKA-TAKÁCS Eszter, Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1999, 231–262.; HOPPÁL Mihály, *A zene és a sámánság kapcsolata = Folklor és zene*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Budapest, Akadémiai, 2009, 369–378.

³⁶ KOCSIS, *i. m.*, 136.

³⁷ UNGVÁRI-ZRÍNYI, *i. m.*

1. *A magánélet intézményei* (család, rokonság, barátság): a nyelvi és az énekes szocializáció legfőbb színterei. Pusztán adottságuknál fogva teljes elkötelezettségre tartanak igényt. Az egyén a szűkebb családi környezetben tanulja meg az énekes viselkedési mintákat, az éneklési „szerepeket”. Egyik adatközlőm³⁸ úgy érzi, hangja, tudása volna az énekléshez, csak bátorsága nincs, de „anyja sem énekelt”; testvérbátyja viszont jó énekes volt, akárcsak az édesapjuk. Egy másik jó énekes asszony³⁹ szerint a menyei nem szeretnek énekelni, „de a családjukban senki nem tudott énekelni”.

Az éneklésnek tulajdonított érték is szocializáció útján öröklődött: „Gyönyörűen tudott énekelni, már a bölcsőben, ha nótát hallott, mindjárt ő is énekelt, de szépen.”⁴⁰

„Katica, Katica, felmászott a fára, / Leesett, elhasadt a piros szoknyája. / Jaj, jaj, jaj, megvér az anyám, / Hogy elhasadt a piros szoknyám... Egy este várjuk, jöjjön fel a vacsora a fazékkal. Bent várakoztunk, s én a ház közepén nagy körbe, taktusra csapom a lábam a polka táncra. Nagyon tetszik a szüleimnek, látom, összenéznek, s jól elcacagják magukat. – Na, még folytasd Katicát – mondja apám – a húsporcióm felit neked adom.”⁴¹

„Édesapám nagyon szeretett énekelni, de nem vót jó hangja. S akkor, mikor leán voltam, engemet kért, hogy énekeljek.”⁴²

A magánélet intézményeiben úgy tűnik, nincsenek nemekre és életkorokra vonatkozó tilások. Az intimitás szférájában gyakran énekeltek, táncoltak együtt a családtagok. „...csak egy kicsit üljön ked le ide mellém. – Drága édesanyámat gyámbásztuk, egy percig sem hagytuk nyugton, még ülni sem. Pista az ölébe kuporodott, én szorosan mellé ültem, még a fejemet is nekitámasztottam, muszáj volt énekeljen nekünk. – Kezdje már el! – unszoltuk, nem értettük, miért nincs kedve.”⁴³

„Visszaemlékszem, gyermekkoromba mindig énekeltem. Az nem számított, hogy reggel van, dél van, vagy este van. Azt mondta édesapám, hogy „veled öröm menni a mezőre”. Én, hogy minden problémát elkerüljek, énekeltem. Sokszor édesapám belékapcsolódott, füttyörésett, azt mondta, „kicsi leányom, sokkal jobban megy a munka!”⁴⁴

A barátság, a kapcsolatteremtés eszközeként jelenik meg a következő szövegben: „...szépen táncolt, és ügyesen dúdolt, s a széki fiataloknak ez minden, ha a szülei nem szólnak belé...”⁴⁵ A televízió és a számítógép mára szinte teljesen kiszorította az éneket a magánélet intézményeiből. A gyakran távol levő, külföldön dolgozó szülők is a média által közvetített értékrendet szentesítik.

2. *A személyes kölcsönviszonyok intézményei* (szomszédság, komaság, lakodalmi stb. érdekközösségek, kaláka, fonó, a kollektív gazdaságban dolgozók csapata stb.) Az együttlétek mulatozásra is alkalmat adtak, jól meghatározott éneklési szokásokkal. Bár ezekben az intézményekben nők és férfiak egyaránt énekelhettek, a nők énekléshez való joga Széken már jóval korlátozottabb volt. Adatközlőim szerint az 1960–70-es években még a jó énekes asszonyok bátran énekeltek a lakodalmi mulatságokon. Az 1970–80-as években vigyázniuk kellett arra,

³⁸ T. M. K. nő, sz. 1944.

³⁹ P. F. É. nő, sz. 1936.

⁴⁰ GYÖRI, *i. m.*, 173.

⁴¹ *Uo.*, 46.

⁴² Sz. S. nő, sz. 1967.

⁴³ KOCSIS, *i. m.*, 140.

⁴⁴ Sz. S. nő, sz. 1967.

⁴⁵ GYÖRI 1975, 107–108.

hogy hangjuk ne legyen erősebb a férfiakénál. A mai lakodalmakban a nők gyakorlatilag már nem énekelnek. A férfiak éneklése impozáns: nagy kört alkotva hosszasan (akár egy bő órát is), nagy hangerővel énekelnek; ezalatt a nők a háttérben csendben várakoznak.

„Arra visszaemlékszem, hogy esküvőkre, ha elmentünk, mint gyerek, fiatal lányok, ott még lehetett hallani, hogy az asszonyok énekelnek. De így a táncba a lányok nem. Biztos, hogy lehetett régebb az asszonyoknak!”⁴⁶

A fonók speciális női intézmények voltak, ahol „mindent szabad volt énekelni”: A lányfonó és asszonyfonó két külön intézményként értelmezendő. Az asszonyfonó közösségi munkaalkalom, de a szabad asszonyi mulatozásnak is színtere volt: pálinkára, csörögére „pótoltak” A fonóban a társadalomban működő szabályrendszer viszályára fordult: az asszonyok ettek-ittak, mulattak, együtt táncoltak saját énekszavukra, hangosan kacagtak. A férfiak ide „fársángosnak” öltözve kaptak bebocsátást, úgy, hogy elfogadták a „fordított” rendet.

Jönnek a fársángosok.

– Na, ide két táncos menyecske kell, mert ezek emberek!... Egy kicsi kacagó asszonyt biztatnak:

– Kezdje már azt a négyest, Kalári néni!

– Na, de segítsetek!

Négyen-ötön fújják, de a Kalári néni hangja kiválik tisztán, érthetően [...] Kalári néni most még szaporábban kezdett dúdolni:... – Na, most mit fújjak nektek? Valami erősen szépet. De hát egész este dúdoltam, ki is vagyok fáradva. Pedig nem is dúdolt, nem volt hangja, s mindent összevissza kevert. De most mindent bedúdoltak nekik. Egy négyes, egy csárdás, ez volt a tisztesség, ennyit táncolt egy rendes fársángos. Sári néni mindent összevissza dúdol, s a két fársángos mégse veszi észre magát. Táncolnak, teszik a lábukat egymás után...⁴⁷

Az 1970-es évek folyamán az asszonyfonók rendre elmaradoztak Széken. A lányfonó intézménye megmaradt a rendszerváltásig. Ide konfirmáció után mehettek a nagylányok. A három nagy széki „utcának” külön volt lányfonója. Más falvakkal ellentétben⁴⁸ itt jól elsötétített ablakok mögött előbb féktelen játékba, éneklésbe, táncba, viccelősébe kezdtek. Mihelyt a fiúk megérkeztek, rögtön leültek és fegyelmезetten dolgozni kezdtek. A fonóba csütörtöki napokon néha zenészt vittek a fiúk, így tánc házzal zárult a „munka”. Ilyenkor, a fonó-tánc házban viszont már egyáltalán nem énekeltek a lányok.

A fonóban, aztán ott játszottunk társas játékot. Teljesen más világ volt, mint most. S énekelünk s táncoltunk. Csárdást, magyart. A nagyobb fiúk küldték a muzsikust. Három fonóház volt. Az asszonyok úgy külen, hogy lehet, ide is jött esténként öt asszony fonni, túl megint. Az asszonyok nem mentek a lányfonóba. Miután konfirmáltál, mehettél. Karácsony előtt megkezdődött a fonó, egész télen jártunk.⁴⁹

⁴⁶ Sz. S. nő, sz. 1967.

⁴⁷ KOC SIS, i. m.

⁴⁸ Vö. GAZDA József, *Így tudom, így mondom: A régi falu emlékezete*, Bukarest, Kriterion, 1980.

⁴⁹ Sz. S. nő, sz. 1967.

3. *A közösségi nyilvánosság intézményei:* („piac”,⁵⁰ táncház, kocsmá, utca, kántálás, húsvéti locsolás, a kolozsvári Széchenyi tér) Ezek kizárólag a férfiak éneklésének voltak színterei, kivéve a falun kívüli, kolozsvári találkozóhely intézményét. A fiúk/férfiak nagy hangerővel énekelhettek tánc közben, énekelve kísérték haza a lányt táncház után. A férfiak éneke státusz-erősítő jellegű, presztízs-értékű.

A kicsi gyermekek „aprók táncházába” jártak előbb:

Há ismertük az énekeket, úgy nőttünk bele. Kicsik voltunk, mentünk az aprók táncába, ott hallottuk az énekeket, akkor úgy belejöttünk, hallottuk a nagyobbaktól. Volt aprók tánca, volt nagyok tánca, s akkor, amikor már akkorák lettünk, hogy mentünk a nagyok táncára, már többet tudtunk.⁵¹

Fehér inges, bő gatyás nagyfiúk jönnek-mennek. Egyik beszél a cigánnyal, hogy húzza már, a többiek szállingóznak befelé, körbeállnak, összefogóznak, karjuk a másik vállán, így járnak: egyet erre, egyet arra, s közben dúdolnak... Pár perc alatt mindenki hívott magának egy leányt, bekiabálták őket. Járt a lassú. Egypár fiú közben ezt dúdorászta: Hat ökör a földet nem magának szántja...⁵²

A harangzó régen este jött haza, ivott vajegy kicsit, de nótázva jött haza keresztül a falun. S most ezt a xy-t lehet hallani most is, jön haza, s egyedül nótázik. Egyedül nótázva jön haza a falun, ahogy ő tudja. De olyan falcs! Ő katonaénekeket szokott.⁵³

Táncház után

[...] amiko mentünk haza, akkor, aki szípen tudott nótázni, az egész úton, a táncútól hazáig nótázva jött [...] Csak a fiúk szoktak. Jut eszembe, hogy Márton szegény, nyugodjék [...] azzal ulyan énekelve jöttünk haza, s akkor a kapuba megállottunk, mer az én kapum s az övé úgy szembe vót, szinte szembe. Ott, ha nem vígezte el a nótát, ott elfújta, s akkor aztán én mentem be, s ő is ment haza.⁵⁴

A kolozsvári Széchenyi téren volt a – Kányádi Sándor szavaival – fekete–piros vasárnap délután, a városban szolgáló székiek találkozó helye. A falubeliek igen nagy hányada keresett munkát a kolozsvári cselédpiacon. A Széchenyi tér mint intézmény, identitás-erősítő funkciót is betöltött. A székiek itt külön mulattak, idegeneket nemigen fogadtak maguk közé. Pedig énekkészletük sokat, állandóan változott a városi környezetben, s így részben megegyezett a más falvakból származó cselédekével.

A hajdan Kolozsváron szolgáló, szilágysági Fazekas Ferenc önéletrajzában olvashatjuk: (a Széchenyi téren) „össze voltak már gyűlve a cselédlányok és -fiúk, karéjba fogódzva tán-

⁵⁰ Széken tulajdonképpen a korzó szerepét töltötte be, ide jártak sétálni vasárnap délután a lányok.

⁵¹ Sz. S. nő, sz. 1967.

⁵² Kocsis, i. m., 103.

⁵³ Sz. S. férfi, sz. 1962.

⁵⁴ T. M. K. nő, sz. 1944.

coltak, daloltak. Mind székiek voltak... Így mulattak együtt, az egész fiatalság, ott a piacon, semmi zeneszó, csak saját nótájuk zengett”.⁵⁵

A naptári év jeles ünnepeihez is éneklési szokások kapcsolódtak. A lányoknak általában tilos volt az éneklés. Karácsonykor vagy újévkor a fiúk éneke szerencsét, a lányoké viszont bajt hozott a házra. A szakirodalomban számos adat szól a télközépi népszokások mágikus vonatkozásairól. Az ének ilyenkor a „ráéneklés” szerepét tölti be. A kántásokat még a legnagyobb szegénység idején is fogadták, és biztosítottak valami fizetséget a számukra „Mit adunk a kántásoknak? Vettem egy kupa diót, két kupa almát, aztán majd este elészedem.”⁵⁶

Széken igen fontos mulatságok voltak a névnapköszöntők (elsősorban Márton, István, János, Sára, Zsuzsa). Az idősebb férfiakhoz haza mentek: „az emberek” megálltak az ajtó előtt, ott énekeltek el a köszöntő éneket. A fiatalság bált rendezett, ott éjfélkor kezdődött a köszöntés.

4. *A szervezett, szakosodott és technikailag közvetített intézmények* (templom, iskola, néptanács, termelőszövetkezet stb.). A formális intézmények már nagyon régtől fogva kihasználták az ének szocializáló, közösségteremtő erejét. Írott források, összehasonlító vizsgálatok tanúsága szerint⁵⁷ a korai kereszténység egyik igen fontos, sőt kötelező tevékenysége volt a – zsidó szokásokat követő – házi zsoltározás. A szabályok be nem tartása megrovással, sőt kiközösítéssel járhatott.⁵⁸

Egy széki, 18. századi vasárnapi prédikációban⁵⁹ ez áll: „Ha kérдем én az [...] bűnnel teljes embertől: ki tanított téged káromkodni, ki átkozodni, ki tanított e mást megcsalni[...]? Ezek a legboldogtalanb lelkek azt felelnék, hogy az sugállásokat, mellyekel embereket az bujaságra, vérével való vétkezésre vagy más utállatosságra kisírténék, az emberektől vették, úgy mint a botráncztatottoktól, trágárságokat éneklőktől, beszéllőktől avagy cselekedőktől”, kik az „ördög műhelyében” készültek. E néhány sor csupán adalék mindahhoz, amit már több kutató megírt,⁶⁰ tudniillik az egyház tiltotta, bűnnek tartotta a világi éneklést.

200 körül Tertullianus feljegyezte,⁶¹ hogy a házastársak versenyeztek egymással a zsoltározásban. Széken – elsősorban az idősebb asszonyok – ezt teszik napjainkban is. A vallásos ének szívósabbnak bizonyul a „világi” repertoárnál, valószínűleg a misztikumhoz, a természetfelettihez, Istenhez kötöttsége által. A templomban a nők is nyilvánosan kiénekelhetik magukat. Igaz, a jó vagy kevésbé jó énekest itt is kiszűri a közösség. (Szépen énekel / jaj, de rosszul énekel, s milyen hangosan fűjja!) A zsoltárok gyakori otthoni használata ellenére egy mai széki református istentiszteleten alig hallható a nők énekhangja. Ennek oka aligha Pál apostol tilalma, miszerint „asszonyok a gyülekezetben hallgassanak!”⁶² hiszen nemrégiben még csendgett a templomban az asszonyok hangja is. Azt mondanám inkább, hogy a templomi éneklésre is a többi intézményben bekövetkezett változás volt hatással.

⁵⁵ FAZEKAS József, *Életemet elmesélem*, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1998, 60.

⁵⁶ KOC SIS, i. m., 50.

⁵⁷ RAJECZKY Benjámin, *Mi a gregorián?* Budapest, Zeneműkiadó, 1981.

⁵⁸ *Uo.*

⁵⁹ A széki lelkész hivatal levéltárában III. 2-es jelzetű jegyzőkönyvben, különálló lapokon található, 1768-as datálással.

⁶⁰ SZABÓ T. Attila, *Kézírtos énekeskönyveink és verses kézírataink a XVI–XIX. században*, Zilah 1934; RAJECZKY, i. m.

⁶¹ *Uo.*, 16.

⁶² *Uo.*, 26.

Az idős nemzedékhez tartozó széki emberek, nők és férfiak egyaránt, gyakran énekes-könyv nélkül mennek templomba és ott mindent szabadon, „fejből” énekelnek. „Én, miko fogtam konfirmálni, nem kellett tanuljam az éneket, me má tudtam. Azt is nem felejttem el, hogy aki fel tudott mondani hetven éneket, az szavalhatott a templomban, de nem olyan éneket, hogy csak egy versszakat! Elmondtam a 70 éneket, há szavaltam.”⁶³

„Emlékszem, hogy amikor megszületett a fiam, rengeteget énekeltem neki. De, mondjuk, templomi éneket. Azelőtt is, vasárnaponként ültünk ketten (a férjével), s a zsoltárból szoktam énekelni. Nagyon szerettem énekelni. Most is szokok énekelni.”⁶⁴

Az egyház intézményének énekanyaga átkerült a profán szférába, ott kiemelt helyet kapott: inkább áhítat, ima, mint „éneklés”.⁶⁵ A „templomi ének” nem tartozik az „éneklés” kategóriájába. A széki asszonyok gyakran letagadják, hogy énekelnének; később kiderül, hogy templomi énekekkel bizony gyakran énekel otthon.

„Régen, úgy mesélték nagyanyámék, hogy egy évet gyászolta a gyermek a szüleit. Addig nem táncoltak, nem énekeltek, templomi éneket de igen. De ilyen mulatságba, bálókba nem mentek.”⁶⁶

Az iskola a hivatalos kánont közvetítette. A nóta, a népies műdal is sokáig volt a kánon része. „Mikor kitavaszkodtunk, kedves jó tanítóink kirándulni vittek minket szép helyekre, erdőbe, mezőre. Valamilyen kis muzsikát is hoztak, azok nekünk, iskolásoknak muzsikáltak, ének és tánc is volt, s a tanítóink gyönyörködve néztek minket... Az ilyen napok kiemelkedtek az életünkől, és hosszú évekig a boldogság napjai voltak.”⁶⁷

Az iskola a „nagyhagyomány” részeként hozta vissza Székre az innen felgyűjtött énekeket: „Amikor kilencedikes voltam, színjátszó csoportot alakítottunk az iskolába, s Kolozsvárról a Magyar Színházról jött ki valaki, aki megszervezett mindent... Lejátszottuk a fonót, s a lakodalmast, s végig így, a magyar színházba. Tanultuk azokat az énekeket, amiket még... ki vett fel? Lajtha! „Este van, este van, de nem minden lánynak...” Voltunk Marosvásárhelyen, valahol Magyarországon... ’81–82-ben.”⁶⁸

A falu államot képviselő vezető intézményei, a rendőrség vagy a néptanács általában faluellenes magatartást képviseltek. A hatalom gyakran betiltotta a nyilvános (természetesen magyar nyelvű) éneklést.⁶⁹ „Tiltott vót, nem vót szabad nótázni. Há megbüntettek! Nem szabadott énekelni, sehol. Úgy vót, azér, mer magyar énekeket! Még e’zárások is vótak, megverték ezt itt a szomszédba, az apját s a másikat. A lakodalomba elénekelték, hogy „Zöld ablakba piros-fehér virág”, há odamentek, hogy megverték.”⁷⁰

„Nagybátyám, ha ivott egy kicsit, ha akárki barátja ment, ő: „ülj le s énekelj nekem!” S akkor nótáztak ott egy pohár pálinka mellett, sokszor megbüntették, mer éjszaka nótáztak s énekeltek.”⁷¹

⁶³ Sz. K. nő, sz. 1949.

⁶⁴ Sz. S. nő, sz. 1967.

⁶⁵ Ez utóbbi mára a „nótázás” szinonimája lett.

⁶⁶ Sz. S. nő, sz. 1967.

⁶⁷ GYÖRI, i. m., 65.

⁶⁸ Sz. S. nő, sz. 1967.

⁶⁹ 1938-ban „Ezen a télen már minden megváltozott. Fonóházat már csak engedéllyel tarthattunk, bált is csak csendőri ellenőrzés alatt. Az utcán nem volt szabad magyarul danolni, a fonóházból is csendőrök zavarták haza a legényeket.” FAZEKAS, i. m., 94. A tilalmat a kommunizmus ideje alatt is életbe léptették.

⁷⁰ Sz. S. férfi, sz. 1962.

⁷¹ Sz. S. nő, sz. 1967.

Következtetés

A köztudat szerint Szék megőrizte „ősi” hagyományait, viseletét, táncát, énekeit. Ha figyelmesen megvizsgáljuk az „évszázados” hagyományt, feltűnő benne az újabb eredetű elemek döntő sokasága.⁷² Ezeket a kutatók is gyakran előszeretettel tolják félre, kihalszva az újabb elemek tömkelege közül a régiest. Sokkal közelebb állnánk a valósághoz, ha azt mondanánk: a széki identitás annyira erős, hogy a közösség szinte napjainkig megőrizte egy közös kultúra igényét. Míg a közösség tagjait nagyjából hasonló külső hatások érik, ezek beépülhetnek a már létező struktúrákba.

A legújabb szociálintropológiai kutatások a modernizációt olyan folyamatként értékelik, mely szorosan összekapcsolódik a világméretű globalizációval és az amerikanizálódással. A nagyfokú társadalmi, lokális mobilitás hatására falun is elmélyül a közösségek szét-esése, gyorsan megváltozik az emberek mikrokörnyezete, szétesik a család, gyökeresen átalakulnak a hagyományos nemi, nemzedéki viszonyok és szerepek. A gyors életmód- és kultúraváltás miatt azonban tovább fokozódik az egyén meg a tömegek bizonytalanság-érzete és elidegenedése is.⁷³

Széken ma már idősebbek és fiatalabbak által beismert tény, hogy az emberek ritkán énekelnek, a nők, gyermekek, fiatalok pedig szinte soha. Egyik adatközlőm ezt így magyarázza: „Szerintem, ahogy a rendszer változott, ugyanúgy az emberek is változtak. Régen mindent énekben éltek meg az emberek. Nem is tudom, hogy mondjam, olyan volt a szórakozás, hogy fonó volt, táncok, bálók voltak, azok mind azzal jártak. S ahogy változott az idő, úgy bejött a disco, s bejött mindenféle, modern világ lett, s elmaradt ez.”⁷⁴

A változásról, a szokás elmúlásáról szóló szövegek, érthető módon, általában a pátosz hangján szólnak meg:

Még a bölcsőben tanulta meg a gyermek az édesanyjától, amikor ringatva nótaszó mellett altatta fiát vagy leányát, alacsony kis nádfedelel házikó tűzvilága mellett [...] Egyik lábával rengette a bölcsőt, és a kezével meg fondogálta a kenderét, és a régi keserves nótájával altatta a gyermekét [...] Manapság már a kicsi nádfedelű házakat magos, világos, sőt emeletes házak váltották fel. A régi fából faragott bölcsőt, amiben egy kis szalma volt, most elegáns gyermekkosci, és azokkal együtt elmúlt a sok szép régi nóta is. Mert aki már nem a bölcsőbe nőtt, már nem is tud dúdalni.⁷⁵

A „világos, emeletes házakkal” egy időben, a 20. század a technika diadalával is megbomlasztotta a hagyományos énektanulási szokásokat is. „Vót lemezjátszónk, édesapám mindig vett lemezeket, s aztán azokat hallgattam, énekeltem. Madaras Gábor, Veres Árpád, Tóth Erzsi, ezek...”⁷⁶

⁷² Vö. ALMÁSI István, *A népzene jegyében: Válogatott írások*, Kolozsvár, Európai Tanulmányok Alapítvány, 2009, 219–240.

⁷³ POZSONY, *i. m.*, 290.

⁷⁴ Sz. S. nő, sz. 1967.

⁷⁵ CSORBA, *i. m.*, 23–24.

⁷⁶ Sz. S. nő, sz. 1967.

Újabb keletű, közösségi énekes-táncos alkalmak már nincsenek a hagyományos értelemben, idő sincs az új, közös repertoár kialakulására. Ennek ellenére a tabuk még működnek. Aki a jól meghatározott szerepen, alkalmon kívül énekel, táncol, azt megbélyegzik.

Elmondhatjuk tehát, hogy a hagyományos intézményi szerkezetek „átalakult vagy némiképp redukálódott formában mindmáig hatásuk alatt tartják a kommunikációs hálózatban alakuló sajátos társadalmi viszonyokat”,⁷⁷ szabályozzák a társadalmat, sajátos kommunikációs mintákhoz igazítják az emberek viselkedését.

Az informális intézmények felbomlásával egy időben, úgy tűnik, a formálisak is gyengültek, kohéziós, identitáserősítő funkciójuk már nem érvényesül. A hagyományos intézmények keretét nyújtottak az éneklésnek. Ezek megszűntével az éneklés is teret veszített. A nótás kedvű asszonyoknak faluhelyen jobb zárt ajtók mögött énekelniük, különben tarthatnak a falu szájától.

ERIKA TASNÁDY

THE CRISIS OF SINGING IN SZÉK

The analysis and description of singing are usually made according to its literary styles, musical forms and /or content. Folk-song research is usually either based on texts or on melodies. Herein, the author attempts to build an anthropological research model, which could explain certain aspects of the effects of globalisation – notably the loss of an active singing tradition: "the singing crisis". The word 'singing' is used in the broader sense of the term, incorporating everything that people sing.

The singing-customs of Szék, a Transylvanian village, form the basis of this analysis. The social context is examined first. As well as being a form of communication, the very act of singing forms an integral part of the customs (ie. social occasions). Singing is never a private or personal act. Even 'spontaneous' solo singing can be interpreted as a communicative act in all social contexts. Every factor is important – how the singer sings, what he sings, whether he adopts a singing position or not – each aspect has a sense and meaning. Depending on the mode of communication, the social occasions can be classified into three informal groups (private life, public life or mutual relations), and one formal group (organised and transmitted with the help of specialised techniques). These groups are in permanent interaction with each other and as such they cannot be separated categorically. Not so long ago, singing formed an integral part of every-day life. Today in the village of Szék, it is well-acknowledged that men sing very rarely and women and children hardly ever. In customs associated with singing there is a strong gender bias. Male singing is very prestigious and imposing, while women and children practically never sing in public. The probable reason for this is the decline of certain social occasions where women would traditionally have sung (notably in spinning circles). There are neither new singing or dancing occasions in the traditional sense nor is there any time, in the modern pace of life, to create new traditions. Despite some new aspects, the structures of the old traditional institutions continue to determine singing behaviour.

⁷⁷ UNGVÁRI-ZRÍNYI, *i. m.*, 93.

TEKEI ERIKA

ETNOLÓGIAI KUTATÁSOK A PRIVÁT ÉS A NYILVÁNOS SZFÉRA HATÁRÁN

Narratív stratégiák, konfliktusok, válságjelek

Dolgozatom a változó társadalom textuális és vizuális reprezentációjának változó stratégiáira és a tudományos könyvkiadás néhány aktuális problémájára, bizonyos válságjelekre reflektál. A címben jelzett privát szféra alatt a kutatói szándékot, habitust, a kutatói identitást, valamint az adatközlői habitusokat és identitásokat értem. Nyilvános szféra alatt pedig az intézményesített kutatást, a tudományos elvárásokat, a publikációs (kiadói) elvárásokat és érdekeket, a terep társadalmi nyilvánosságát. Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy a privát szférát milyen íratlan vagy írott etikai/morális szabályok irányítják, illetve hogy a nyilvános szférának milyen – akadémiai, jogi – szabályai vannak.

Példaként egy 2009-ben Erdélyben megjelent folklórgyűjtemény recepciótörténetét ismertetem.

Tréfás igaztörténet csattanóval

A helyi közösségben nagy felháborodást kiváltó folklórgyűjtemény szövegeit először kézirat formájában láttam. Kiadói szerkesztőként, a néprajzi kiadványok felelős szerkesztőjeként a készülő könyv szinopszisát, majd a kéziratot értékelő szaklektori véleményeket, ezután pedig magát a kéziratot olvashattam. A kézirat tartalmi és szerkezeti szempontból megfelelt a tudományos előírásoknak, a magyar néprajzi könyvkiadásban e tekintetben alapműnek számító, Voigt Vilmos és Balogh Lajos nevéhez fűződő *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata*¹ előírásainak² – bevezető tanulmánnyal kezdődött, az adattárban olvashattam a megfelelően csoportosított, rendszerezett folklórszövegeket, a kézirat zárórésze pedig a főszöveget követő járulékos részeket, az apparátust tartalmazta (jegyzetek, függelék, a szövegek gyűjtési helyei, adatközlők és tájszavak jegyzéke, helynévtár, bibliográfia, legvégül pedig a képmelléklet). Következhetek tehát az újabb munkafázisok. Elkészült a könyv, és úgy tűnt, minden rendben. Csakhogy a könyvek bármely társadalmi miliőbe eljuthatnak, és el is jutnak, olyan olvasókhöz, akiknek társadalmi helyzete és kultúrája meglehetősen eltér egymástól. Amikor egy könyv megjelenik, író és kiadó szeme előtt valamilyen célközönség, egyfajta ideális olvasó lebeg. Kiszámíthatatlan, hogy a könyv hová kerül, és hogyan

¹ VOIGT Vilmos, BALOGH Lajos, *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata*, Budapest, Akadémiai, 1974.

² Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Textológiai Munkabizottságának megbízásából készítette VOIGT Vilmos. A dialektológiai szöveggondozás szabályzatát készítette BALOGH Lajos. Megtárgyalta és elfogadta az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Textológiai Munkabizottsága.

fogják olvasni, örömet vagy bosszúságot okoz-e majd olvasójának. A könyv „hazakerült”, olvasmánnyá lett a helyi közösségben. A folklórszövegeket azok olvasták, akik a gyűjtőnek mesélték őket, vagy azok, akikről, vagy akik rokonairól, barátairól, szeretteiről vagy éppen ellenségeiről, haragosairól valaki mesélt valamit. Mint Keszeg Vilmos írja, az etnográfiai irodalom csak elvétve reflektált a néprajzi munkák helyi recepciójára,³ arra, hogy hogyan lesz olvasmánnyá egy lokális-regionális közösségről készült reprezentáció az illető közösségben, hogyan szembesül a személyes narratívumok keretébe foglalt helyi hagyományokkal, saját hagyományaival.

Fogalomhasználat, módszer, források

A saját, rendszer jellegű kontextusából kiszakított folklórelem, avagy az éppen ott, akkor és úgy, valaki által valakinek elmondott szöveg zárt entitásként tudományos és/vagy reprezentációs folklorizmussá lesz. Az emiatt kialakult közvetlen és közvetett konfliktusokra és válságjelekre hívnám fel a figyelmet, a kutatás és publikálás etikai kérdéseire, kommunikációs aktusok és folyamatok, interakciós helyzetek bemutatása és elemzése révén.

Bíró Zoltán a folklorizmus jelenségeket illetően négy alaptípust különböztet meg: a tudományos, a reprezentációs, a mindennapi és a művészi folklorizmust.⁴ Mondanivalóm szempontjából az első két típust tartom relevánsnak. A *tudományos folklorizmus* arra a folyamatra utal, melynek során, a kutatómunka eredményeként, az adatrögzítés, a feldolgozás és tudományos kiadványban való publikálás révén a folklórelemet kiemeljük saját kontextusából, áthelyezzük egy, a tudományos diszciplína elvárásainak, módszereinek, ismeretelméleti és tudománytörténeti előfeltevéseinek megfelelő környezetbe. A kutatás tárgyát és célját illetően a szakértő kutató feladatának érzi a kultúra bizonyos elemeinek megmentését, kimentését az azt használóktól, olykor úgy érzi, bármilyen színvonalú legyen is, össze kell gyűjtenie, mert értékes, áthagyományozását segíteni kell, hiszen állandóan változó, átalakuló természetes környezetében pusztulásra van ítélve.

A *reprezentációs folklorizmus* fogalmát Bíró Zoltán abban az értelemben használja anank a folyamatnak a megnevezésére, amikor a népi kultúra kiválasztott és előtérbe helyezett elemei mintegy kiállítási tárgyként vagy áruként, a piac, az eladhatóság, a különböző ízlésszférák kritériumainak megfelelően kerülnek új, idegen környezetbe. A népi kultúra ideológusai és szakértői „a ma termelt vagy a folklór szerves részeként valamikor létrejött és ma felfedezett, újra felelevenített elemeket élénk helyezik, egyáltalán kiválasztják azt, amit élénk helyezhetnek, megtanítanak arra, hogy a szemünk elé tett tárgyat hogyan kell szemlélteni, mit kell érteni rajta, megszervezik a szemlélés helyét, időpontját, módját és az utólagos értékelést.”⁵

Nehéz feladat meghúzni a határvonalat a folklorisztika, a folklorizmus, valamint a folklorizmus egyes típusai között – az egyes jelenségek, folyamatok egyszerre több típushoz is

³ KESZEG Vilmos, *Az etnográfiai leírás mint olvasmány a helyi társadalomban.* = *Folklor és irodalom.* szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Budapest, Akadémiai, 2005, 315–340.

⁴ BÍRÓ Zoltán, *Egy új szempont esélyei = Néphagyományok új környezetben: Tanulmányok a folklorizmus köréből,* szerk. BÍRÓ Zoltán, GAGYI József, PÉNTÉK János, Bukarest, Kriterion, 1987, 26–48.

⁵ BÍRÓ, i. m., 38.

tartozhatnak –, ám ezek a fogalmak – úgy vélem – segítségül szolgálhatnak a néprajzi kiadvány által kiváltott konfliktusok megértéséhez.

Egymással vetélkedő nyilvánosságok összeütközéséről is szó lehet, egyrészt egyfajta domináns nyilvánosságról, melyet jelen esetben a tudományos világ és a média képvisel, másrészt egy faluközösség nyilvánosságáról. Jürgen Habermas a polgári nyilvánosság modelljének ideáltipikus megfogalmazása, a társadalmi nyilvánosság keletkezésének és szerkezetváltozásának felvázolása során használja ezeket a fogalmakat.⁶

A történeteket Klaus Krippendorff kvalitatív tartalomelemző módszerét követve vizsgálom, diskurzuselemzéssel kiegészítve. Véleménye szerint „A tartalomelemzés olyan kutatási technika, amelynek segítségével adatokból a kontextusaikra vonatkozóan megismételhető és érvényes következtetéseket vonhatunk le.”⁷ A tartalomelemzés csak rögzített adatokon végezhető, hogy hiteles és bármikor megismételhető legyen. A diskurzuselemző módszert inkább koncepcionális iránymutatásként mint konkrét elemzési stratégiaként használom. Michel Foucault szerint a társadalmi valóság diskurzusok által konstruált valóság, a nyelv által hordozott jelentésekből épül fel, a diskurzus a kognitív tartalomként felfogott tudás termelésének és ellenőrzésének eszköze, normaképző társadalmi gyakorlat, melynek létmódja az intézményekben hálózatszerűen szétterjedő hatalom. A diskurzusok azonosításában jelentős szerepe van a diszkurzív egységek összetartozásának. A diszkurzív egységek összetartozását illetően Foucault négy tényezőt emel ki: „a diskurzus tárgyait összefogó és megosztásukat lehetővé tevő közös teret; a heterogén megállapítások (enunciátumok) formációs szabályát [...], melyet megállapítási szórásnak nevez; azt az elméleti hálót, mely nem más, mint a fogalmak diszperziójának, heterogenitásának, összeegyeztethetlenségének általános törvénye; és a stratégiai lehetőségmezőt, mely az adott tárgymező, megállapítási skála és fogalmi készlet viszonylatában választási pontokat kínál fel a diskurzuson belül.”⁸

A kötet recepcióját a diskurzusok aktorainak perspektívájából próbálom megközelíteni. Ki, mikor, kinek, miért, hogyan és mit mondott/írt, és az adott szövegnek milyen hatása volt a befogadójára? A tartalomelemzés persze a konkrétan ki nem mondottra, de kikövetkeztethetőre is utal. A tárgyképzés, referenciál szintjén az a kérdés, hogy miről és milyen kontextusban beszélnek? A kijelentésváltozatok szintjén pedig az, hogy kik beszélnek, milyen intézményes helyeken és mi a pozíciójuk?

Klaus Krippendorff a tartalomelemzést hét, egymástól jól elkülöníthető munkafázisra osztja⁹: adatkészítés, egységmeghatározás, mintavétel, adatrögzítés, adatredukció, következtetés és elemzés.¹⁰ A továbbiakban ezeket a lépéseket veszem figyelembe, próbálom alkalmazni az általam bemutatott esetekre.

Botrányos történetről lévén szó, a tényeket, az eseményeket ismertetem és elemzem, ám etikai megfontolásból, az érintettekre való tekintettel, neveket nem említek, dolgozatomban nem írom le az egyes szereplők, a gyűjtő, az adatközlő, a település, a kiadó nevét. Forrásaim

⁶ HABERMAS Jürgen, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Budapest, Osiris, 1999, 11.

⁷ Klaus KRIPPENDORFF, *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*, Budapest, Balassi, 1995.

⁸ GLÓZER Rita: A diskurzuselemzés a társadalomtudományokban. http://mmi.elte.hu/szabadbolcsesz/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=831&tip=0 (hozzáférés: 2013. 05. 14.).

⁹ KRIPPENDORFF, i. m., 57.

¹⁰ A munkafázisok mind a kvantitatív, mind a kvalitatív, illetve a mindkettőt ötvöző tartalomelemzésre érvényesek, így adott esetben szükségtelen valamennyi lépést betartani, figyelembe venni.

a folklórgyűjtemény – egy tréfás népi elbeszéléseket tartalmazó kötet –, magándokumentumok, levelek, interjúszövegek¹¹ – ezekre az elemzés során részletesebben kitérek.

Tartalomelemzés, diskurzuselemzés

A történet egy régen volt szerelem története. A kötetben eredetileg név szerint – családnév és keresztnév – említett fiú és leány szerették egymást, de a család(ok?) ellenezték a házasságot. Más udvarlója került a leánynak, aki – állítólag – teherbe ejtette, majd feleségül vette. Ám a régi szerelem nem múlt el, az egykori szerelmesek titokban még évek múltán is találkoztak. A történet a tréfás csattanója miatt került a folklórgyűjteménybe, a leány apjának tréfás megjegyzése miatt, amikor arról értesült, hogy nemsokára nagyapa lesz.

2009 nyarán, miközben a könyvbemutatókat szerveztük, hirtelen kitört a botrány. Augusztus 25-én felhívott telefonon az egyik sértett család képviselője,¹² aki közvetve érezte érintve magát az ügyben – nagyszülei voltak név szerint említve a szerelmi történetben. Becsület-sértéssel, rágalmazással vádolták volna a szerzőt, a kiadót, és persze szerkesztőként engem, hiszen az volt az első kérdés, hogy ki olvasta a kiadónál ezt a könyvet, ki a felelős azért, hogy mindez megjelenhetett. 2009. augusztus 25. és október 28. között közvetlen és közvetett interakciók sorozata vette kezdetét – levelek, személyes beszélgetések, hangfelvevő segítségével rögzített interjúk formájában –, melynek szereplői a szerző/kutató, a sértett család képviselője, a tréfás igaztörténet adatközlője, a faluhoz közeli városokban élő értelmiségiek, akik különböző kulturális rendezvények keretében segítettek (volna) nekem a könyvbemutatók szervezésében. A könyvbemutatókról végül lemondunk. A beszélgetések, egyezkedések eredményeként a sértettek nem pereltek be senkit, bocsánatkérő cikket kértek a szerzőtől, annak a helyi sajtóban, a faluhoz közeli nagyváros napilapjában való publikálását. A szerző a bocsánatkérő cikket megírta, ám a sértettek annak tartalmával nem voltak megelégedve, így ez a szöveg nem jelent meg.

Adatkészítés – a kutatás előkészítése

Az eset bemutatásához, vizsgálatához összegyűjtöttem és időrendi sorrendbe helyeztem a rendelkezésemre álló, forrásként felhasználható adatokat, szövegeket (levelek, rögzített beszélgetések – félig strukturált és vezérfonal-interjúk). 2009 júliusában kezdtük szervezni a könyv bemutatóit a faluhoz¹³ közeli városokban. A történethez kapcsolódó első szöveg egy július 21-én keltezett levél – az egyik kulturális intézmény vezetője írta a könyv szerkesztőjének (vagyis nekem), a levél témája a könyv szeptemberi bemutatója egy nagyobb szabású kulturális rendezvény keretében.

¹¹ A forrásoknak a bemutatott esetre vonatkozó részleteit beépítem az elemzésbe.

¹² A sértett család képviselője egyetemet végzett, értelmiségi.

¹³ A településnek 2002-ben összesen 1766 lakója volt. Nemzetiségi/anyanyelvi megoszlás szerint: 1582 magyar, 33 román, 1 német és 150 cigány. Felekezeti hovatartozásuk szerint: 1452 református, 41 ortodox, 10 római katolikus és 263 egyéb vallású. VARGA E. Árpád, *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája: Népszámlálási adatok 1850–2002 között*. (<http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm>; hozzáférés: 2013. 08. 15.).

2009. július 21. és október 28. között elhangzott vagy leírott szövegek képezik a tartalomelemzés és diskurzuselemzés alapjául szolgáló szövegkorpuszt – mintegy 120 gépelt oldalnyi rögzített adat, 59 elektronikus levél – az eset kapcsán a sértett család képviselőjével, a szerzővel, a könyvbemutatók miatt a történet szereplőivé váló értelmiségiekkel folytatott levelezésem – és 7 lejegyzett interjú szövege.

Egységmeghatározás

Adatrögzítési egységként az egyes levelek és az interjúk szövegei szolgálnak. Ezeket nagyobb referenciális egységekbe rendeztem, a szerint, hogy mely személyekhez kapcsolódnak.

Mintavétel – kódolás és kategóriák

A kvalitatív tartalomelemzés esetében a teljes szövegkorpusz egyes részeit azonos fogalmi síkok szerint csoportosított kategóriákba soroljuk, kódoljuk. Az előre megállapított kategóriákon kívül az elemzés folyamatában, a szöveg olvasása közben kialakuló kategóriák szerint is alakul a mintavétel. Ebben az esetben a *szereplő típusokat* (szerző/kutató, sértettek képviselője, adatközlő, értelmiségiek, szerkesztő, Titokzatos Ismeretlen(ek?) – mindazok, akiket a könyv kapcsán kialakult botrány aktivizál és akik közül többen is intézmények képviselői) és a *pszichológiai folyamatokat* (a szerelmi történet közzététele által kiváltott érzelmek, a könyv igaztörténeteinek minősítése) határoztam meg kezdetben olyan kategóriákként, amelyek figyelembevételével ugyanannak a szövegnek különböző olvasatait szemléltethetem. A szövegkorpusz olvasása közben újabb kategóriáknak tartom magát a könyvet (mit várnak el a különböző szereplők egy folklórgyűjteménytől) és a végül nem publikált bocsánatkérő cikket (az egyes szereplők szerint mit kell/kellett volna tartalmaznia).

Adatrögzítés – a kategóriák szerint rögzített adatok, vélemények bemutatása

Az alábbiakban ismertetem az egyes szereplő típusok véleményét a szövegről, amely a felháborodást kiváltotta, és a könyvről általában, valamint az elhangzott szavak, szövegrészek által utalok közben az adott szöveg/könyv által kiváltott pszichológiai folyamatokra.

A sértettek képviselője

A sértettek képviselője a szerzővel és a szerkesztővel tartotta a kapcsolatot (levélben, telefonon és/vagy személyesen is). Nemcsak a saját véleményét, hanem a család, a faluközösség véleményét is közvetíti. A szerzőnek írottakat a szerkesztővel is közli. Kezdetben és az események hatására vissza-visszatérően emelkedett hangnemben, haragot, felháborodást kifejező szavakkal, szókapcsolatokkal, a család többi tagjának érzelmeit is közvetítve: *elegem van, borzasztóan haragszok, nagyon ideges vagyok, borzasztóan ideges vagyok, nagyon tudok haragudni, elment mindenkinek a türelme, el van keseredve, nagyon felkavarná őket,*

veszekedések voltak, állandóan sír, le van sújtva teljesen. A könyv recepcióját a helyi közösgben a következő fogalmakkal írja le: *botrány, felháborodás, vihar, katasztrófa, kalamajka, nagyon, nagyon, nagyon, nagyon nagy a skandál, megbocsájthatatlan, tragikus.*

Ami nagyon felháborítja, hogy néven nevez élő embereket, galád módon meg van gyalázza sok ember.

Ezek elszigetelt falvak, és nagyon érzékenyek az ilyen, úgymond, modern dolgokra.[...] 2009-ben ezt kell várjad minden nap, hogy megtámadnak valahol, de ők [az idős emberek a faluban] nem értik ezt meg. Még az úgynevezett Hollywood is kiírja, hogy a nevek meg vannak változtatva, tehát, hogy mondjam, ez egy alapvető dolog kéne hogy legyen annak, aki könyvet ír.

A könyvről a saját véleménye, és általában a faluközösség véleménye: *ponyvaregény, sztorimagazin, szennylap, vulgáris, a faluban így nem beszélnek, szinte zéró egy könyv, nincs semmi érték benne, botrányos könyv, kitergette az emberekről a szennyest, valótlan dolgot állít, negatív fényben tüntet fel idős, szép kort megélt embereket, megalázva ezzel egy viszonylag zárt s elmaradott társadalom előtt.*

Milyen kellene lennie véleménye – és egyben a faluközösség véleménye szerint – ennek a könyvnek? Mi az író, a néprajzkutató feladata?

A magyarságról ír, a magyarságnak ír. Felfele kéne vinni, nem szétbontani, ami megmaradt. Ha már ír, építse azt a közösséget. Ez a könyv kellene építse a magyar kisebbséget. A kiadónak és az íróknak is felelősségtudatuk kell legyen.

A tréfás igaztörténetről: *Pletyka mindig volt, és mindig lesz. De addig nem komoly, amíg nem hivatalos. Hogy valaki mit mond, az még nem törvénytelen dolog. Hogyha valami leíródik, az már nem pletyka. Ezeknek az embereknek az már szent, olyan mintha a Bibliában lenne.*

A bocsánatkérő cikk főleg egyszerű embereknek fog szólni, a hangvétele finom legyen, és ne legyen teletűzdelve »latin« szavakkal, név szerint kérjen elnézést a sértettektől, melyben kifejti, hogy a róluk szóló részek a könyvből nem felelnek meg a valóságnak, az adatközlő neve ne jelenjen meg a cikkben, semmiféle szerelmi ügy ne jelenjen meg a cikkben.

Adatközlő

Az adatközlővel egyetlen rövid interjút készíthettem, így a tartomelemzéshez csupán egy néhány perces beszélgetés szövege áll rendelkezésemre e szereplő típushoz kapcsolódóan.

Véleménye szerint azért háborodtak fel az érintettek, mert az igazságért török be az ember feje, magukra ismertek az emberek. Ennek ellenére hibának tartja, hogy nyomtatott formában is megjelentek a nevek: *ténylegesen én is hibáztam annyit, hogy mér írtam ki személy szerint mindenkinek a nevét. Ő persze nem írta le a neveket, csak elmesélte a néprajzkutatónak, a könyv szerzőjének a történetet.*

Szerző/kutató

Az adatközlővel, a szerkesztővel és a sértettek képviselőjével tartotta a kapcsolatot. Rögzített adatok csak a szerkesztővel és a sértettek képviselőjével folytatott levelezés kapcsán állnak rendelkezésemre. Mielőtt a faluközösség olvasta volna a könyvet, egy tiszteletpéldányt eljut-

tatott a botrányt okozó igaztörténet adatközlőjéhez: *a főbb adatközlőknek is a kezébe nyomtam a kötetet, nagy sikere volt, örvendek neki.*

A botrányos szerelmi történetről a véleménye: *szerencsétlen elszólás, az valóban hiba, hogy egy idős ember úgy anekdotázott, hogy ebben az esetben nem mérte fel pontosan, hogy szavaival milyen hatást ér el, az is hiba, ha felnagyítja bárki is mindezt, a dolgok némileg bonyolultabbak, senki sem fehér vagy fekete ebben a történetben, sajnálom ezt az egész históriát, az eset kapcsán konkrét nevek említése is hiba volt, sajnálom, ha bárkit is megbántott a könyv bármely passzusa, vagy ő [az adatközlő] nem ismeri kellőképp a faluját, vagy a háttérben a könyvtől független adok-kapok megy, amire legfeljebb a könyv ürügyül szolgál, ha újra csinálnám, az inkriminált sztoriból ugyan az első bekezdést elhagynám, de a történetet tán még most sem.*

A könyvről általában: *adomák, anekdoták, tréfás elbeszélések, helyi intimitások, őszinte pajzánságok, esendőségek, majd mindig névvel említve, de így élnek, ettől élnek igazán, emberi esendőségünk szerethetőnek tűnő görbe tükre, a folklórkiadványokban nyomon követhető, hogy ki volt a történetek elmondója – ez afféle alapszabály, ellentétben az antropológiával, ahol a helyet és az adatközlőket szokás elmaszatolni, lehet, hogy az utóbbi az üdvös, kivált diszkrétebb, de a folklór kapcsán mégsem igazán működik. Többnyire ugyanis büszkék arra, ha a falujuk, nevük szerepel benne. Ahogy én látom, ezeket a könyveket is többnyire a lokális vonatkozások, és nem a népköltészet miatt vásárolják-olvassák, már akik.*

Értelmisségiek

Ők általában a hagyomány, jelen esetben a lokális hagyomány mentésének hívei, a kutatás/kutató támogatói. A faluhoz közeli városok kulturális intézményeinek képviselőivel, vezetőivel szerkesztőként leveleztem a (végül elmaradt) könyvbemutatók kapcsán. Amikor kitért a botrány, egyértelműen az volt a véleményük, hogy *ne tartsunk könyvbemutatót, ne haragítsuk magunkra a falut, a könyvbemutatót hagyjuk máskorra.*

Vélemények a szerelmi történet és a könyv kapcsán: *közhangulat, amit alapjában a gyarló emberi tulajdonság táplál; ha dicsérnek, akkor igaz, ha meg szidnak vagy kifiguráznak (netalántán ráadásul ez a kifigurázás valamiféle féligaz történetet vesz alapul), akkor az mind szemenszedett hazugság. De hát már csak ilyenek vagyunk mi, emberek..., nem tartom célravezetőnek a nevek kiírását, vannak személyes érzékenységek, intimitások, magánügyek, kinyomtatva egészen más, mintha csak pletykálnak valakiről, nagyon veszélyesnek tartom olyan szempontból, hogy aztán bezárul a kiszemelt vagy számbajöhető adatközlő, vagy akár egy egész falu is, [a szerelem] csak két emberre tartozik.*

Szerkesztő

A tartalomelemzés beavatkozás-mentes vizsgálati módszer, csak a már rögzített adatokkal dolgozik. A történetet feldolgozó kutatóként az egykori émius megközelítési módról – hiszen az eseményeknek magam is résztvevője, szereplője, szenvedő alanya voltam – áttérhetek az étikus megközelítésre, mintegy kívülről szemlélve önmagam szerepét is e történetben – már amennyire ez lehetséges. A szerkesztő feladata szakszerűen jelentetni meg a kutató kéziratát. A néprajzi kiadványok felelős szerkesztőjeként viszont a könyvben foglaltak tar-

talmáért is felelős voltam. Beleszólásom volt abba, hogy a kézirat megjelenhet-e, nyomon követtem a könyvkészítés egyes munkafázisait, és azt is, hogy milyen célközönséghez, mikor és hogyan jut el a folklórkiadvány. A szerkesztő minden szereplővel – kivéve a *Titokzatos Ismeretlen* – tartotta a kapcsolatot, a mediátor szerepét töltötte be, célja a botrány elsimítása, a többi szereplő kibékítése volt. A sértettek képviselőjével nyugtató, csillapító hangnemben beszélt: *igaza van, teljes mértékben igaza van, tökéletesen egyet értek önnel, nagyon remélem, hogy sikerül megegyezni, és tisztázni a dolgokat.*

A könyvről: *egy könyv nem verhet szét egy közösséget, a könyv hasznos kell legyen, nem káros, a nevek, adatok ellenőrzése részéről csak a jegyzetapparátusra, egyeztetésekre vonatkozik, meg a bibliográfiai hivatkozásokra. A könyvben szereplő adatközlők neve miatt a szerzőnek kell vállalnia a felelősséget, én figyelmeztettem a szerzőt annak a veszélyeire, hogy ha néprajzi kiadványban név szerint (vezetéknev és keresztnév főleg) említ embereket, hogy az ilyesminek bizony jogi következményei is lehetnek, azonkívül, hogy szét lehet verni egy közösséget, egymásnak lehet ugrasztani embereket.*

A szerelmi történetről: *szomorú történet, kellő tapintattal kell kezelni bárkinek a magánéletét.*

A bocsánatkérő cikkel kapcsolatban azt javasolta a szerzőnek és a sértettek képviselőjének, hogy *próbáljunk közösen megszerkeszteni egy mindenkinek megfelelő változatot.*

Titokzatos Ismeretlen(ek?)

A történetnek van még egy különös szereplője (netán szereplői?). Valaki(k) a szerző nevében szétküldött/szétküldtek egy levelet, melyben a botrányos igaztörténet adatközlőjét rágalmazza(ák), figurázza(ák) ki. A leveleket postán, felbélyegzett borítékokban küldte a falu lakóinak.

Adatredukció

A szövegkorpusz teljes körű elemzését elvégeztem, valamennyi rendelkezésemre álló, a történettel kapcsolatos, rögzített szöveget valamelyik kategóriába soroltam. A történet szempontjából irreleváns levél- és interjú-részleteket figyelmen kívül hagytam.

Következtetés

Ugyanarról a könyvről, ugyanarról a történetről az egyes szereplő típusoknak eltérő a véleménye, ami az egyiknek kedves, tréfás történet, az a másiknak botrányos, felháborító, sértő, ami az egyik szerint igaz, az a másik szerint nem igaz. A befogadótól függően eltérőek a könyv, a botrányt kiváltó történet keltette érzelmek. Ez azt jelzi, hogy a közösség struktúrált, összetett entitás, melyben eltérő nézőpontok érvényesülnek.

Az általam bemutatott szereplő típusok egyvalamiben azonban egyetértenek: nem kellett volna kiírni a könyvben a neveket, a történet szereplőinek nevét leírni hiba volt.

Tulajdonképpen a név/nevek, valós személyek nevének könyvben való szerepeltetése okozta a problémát. A faluközösségekben botrányt kiváltó történet szereplői és/vagy azok hozzátartozói azt sérelmezték, hogy negatív színben, egysikúan tünteti fel őket, vagy a számukra fontos, kedves személyt a könyvben leírt történet, megszegyenítve, megalázva őt ezáltal a faluközösség és az egész világ előtt.

A történet és az általa kiváltott konfliktusok sorozata több szempontból is elemezhető. A kiindulópontom az elemzésben ezúttal a személynevek kérdése a folklorisztikában, a néprajzi kiadványokban és általában a társadalomtudományokban. Mit írnak elő a szabályzatok, mit a társadalomtudományokra vonatkozó etikai kódexek, és mit az érvényes jogszabályok és törvénykönyvek?

A népköltési (folklor) alkotások kritikai kiadásának szabályzata

A népköltési (folklor) alkotások kritikai kiadásának szabályzatát – a bevezető részben foglaltak szerint – tudományos igényű kritikai kiadások, más tudományos igényű kiadások és tulajdonképpen minden népköltési (folklor) anyagot tartalmazó kiadvány elkészítőjének, összeállítójának figyelembe kell venni.¹⁴

A nevekre vonatkozóan a IV. fejezetben¹⁵ a következőket olvashatjuk két pontba foglaltan: IV/4. „Mind közlés, mind hivatkozás szempontjából a főszöveghez tartoznak annak származási adatai (röviden protokollja).” IV/5. „A kritikai kiadásokban minden egyes alkotásról egyértelműen közölni kell a következőket: ki, mikor és hol közölte, mikor és hol gyűjtötték a szöveget.”¹⁶

A jegyzetapparátusra vonatkozó IX. fejezet¹⁷ 1. és 2. pontja általánosságban szolgál útmutatóként a jegyzetek sorrendjét illetően és az adatközlőkre vonatkozóan. IX/1. „Az apparátus elhelyezése rendszerint egy tömbben történik, oly módon, hogy minden egyes kötet főszövege után helyezkedik el a hozzá tartozó apparátus, mégpedig előbb az általános tudnivalókat tartalmazó bevezető rész, majd a művek sorszáma szerint tagolva az egy-egy műre vonatkozó tájékoztatások és magyarázó jegyzetek, illetve a mű szövegkritikai apparátusa.” IX/2. [...] Általában előbb a források jellemzése, majd a közölt szöveg tipizálása, ezután a néprajzi adatgyűjtésre és tárolásra vonatkozó megjegyzések következnek. [...] Ez utóbbi alól [címszavak kiemelése] kivételt képeznek a közölt szöveg lelőhelyére, típusára, adatközlőjére, egyéb változatok számára, a rávonatkozó irodalomra való utalások. Ezeknél a címszót minden esetben fel kell tüntetni, és a nemleges adatot is közölni kell.”¹⁸ Ezen kívül a Függelékben olvashatunk még az adatközlőkre vonatkozó előírásokról – a gyűjtésről, archiválásról, szöveggondozásról szóló részben: I/1. „A gyűjtéssel kapcsolatban számos, rendszerint műfajként készített gyűjtési útmutató ismeretes. Ezek mind felhívják a figyelmet arra, hogy a gyűjtött adatoknak több szempontból (a szöveget, a kísérő jelenségeket, a le-

¹⁴ VOIGT, BALOGH, i. m., 11.

¹⁵ IV. *A főszöveg*

¹⁶ VOIGT, BALOGH, i. m., 24.

¹⁷ IX. *Az apparátus (jegyzetek) elhelyezése*

¹⁸ VOIGT, BALOGH, i. m., 50.

írást és esetleges magyarázatokat, valamint az adat társadalmi, etnikai, lokális, személyt illető hovatarozásának adatait tekintve) is hitelesnek kell lennie.”¹⁹ I/7. „Az adatközlők gondos megfigyelése és jellemzése a gyűjtés feladata. Ennek során ki kell térni a név (névváltozatok, asszonyoknál leánykori név), a születés helye és ideje, a foglalkozás (ennek változása), a lakóhely (és ennek változásai), a társadalmi rétegződés stb. körülményeire. Általában egész kis életrajz készítenő a főbb adatközlőkről, amely kiterjed arra: hol, mikor, kitől tanulta, hallotta, látta az adat közlője a közölt népköltési (folklór) alkotást. Külön kell kérdezni, hogy milyen körülmények között használják vagy adják elő, és a hagyományozás folyamatában hogyan vesz részt mindez. Terminusokat, tájszavakat, műfajneveket, a nehezen érthető részek értelmét mindig az adatközlőtől kell megkérdezni. Célszerű a szövegek esztétikai és társadalmi értékelését is megtudakolni. Az így szerzett adatokat az archiválás során mind meg kell őrizni, a tanulságokat tömör formában a kiadványban is közzé kell tenni.”²⁰

A népköltési (folklór) alkotások kiadásának, a tudományos reprezentáció szabályzatának előírásai a neveket illetően az adatközlőkre vonatkoznak. A folklóralkotások szövegében említett személyekről a szabályzatban nem esik szó, ahogyan arról sem, hogy ne lehetne kódoltan közölni egy néprajzi kiadványban az adatközlőkre vonatkozó információkat is. A gyűjtő, a néprajzkutató feladata eldönteni, hogy az általa gyűjtött vagy különböző adattárakban fellelhető, rendelkezésére álló információkat hogyan kezeli. Közben arról sem feledkezhet meg, hogy a személynevek írott formában való közzétételére minden országban érvényben lévő jogszabályok vannak. A folklórkiadványokra vonatkozó szabályzat értelmében adattárban őrzött anyagok is felhasználhatók, másnak a gyűjtését is be lehet építeni egy folklór-gyűjtemény főszerzőjébe.²¹ Ám a szabályzatnak az adatközlőket érintő valamennyi pontját azért idéztem ilyen részletesen, mert felhívja a figyelmet a folklórszöveg, az adott folklóradat kontextusának jelentőségére, hogy mennyire fontos az alapos, a nagyon körültekintő kutatómunka, a személyes kontaktus.

Az etikai kódexek

Az antropológiai kutatásokra és a társadalomtudományokra általában vonatkozó etikai kódexek mindegyike kitér az adatvédelem és a jogszabályok betartásának jelentőségére. A bemutatott eset kapcsán átnéztem az amerikai antropológusok szövetségének etikai kódexét,²² valamint egy európai szabályzatot, a magyarul is olvasható, a magyarországi társadalomkutatókra is vonatkozó RESPECT-Kódexet.²³ Az antropológusok, társadalomkutatók etikai kódexei felhívják a figyelmet arra, hogy nem szigorú szabályrendszereket tartalmaznak, hanem segítséget szeretnének nyújtani a kutatóknak az egyéni döntéshozatalban.

Az amerikai antropológusok szövetségének etikai kódexe a bevezető részben felhívja a figyelmet arra, hogy a kutató maga is saját közösségének (több közösségnek is – család, vallási közösség stb.) tagja, saját morális törvényei vannak, és amikor kapcsolatba kerül másokkal,

¹⁹ VOIGT, BALOGH, *i. m.*, 67.

²⁰ VOIGT, BALOGH, *i. m.*, 71.

²¹ II/3. „Forrásaink típusát tekintve a népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadása anyagát a következő forrásokból veheti: [...] b) modern népköltési (folklór) gyűjtések adattárakban őrzött anyaga” (VOIGT, BALOGH, *i. m.*, 14.)

²² [AAA ethics]: Code of Ethics of the American Anthropological Association <http://www.aaanet.org/issues/policy-advocacy/upload/AAA-Ethics-Code-2009.pdf> (hozzáférés: 2013. 08. 15.).

²³ A RESPECT-Kódex szövege magyarul Tamási Péter fordításában olvasható.

más közösségek, kultúrák képviselőivel, olykor elkerülhetetlenek a félreértések, a konfliktusok, az egymással inkompatibilis értékek közötti választás. A kutatásról szóló harmadik részben külön kitér a kutató felelősségére a kutatott közösség tagjaival szemben – a publikáció, az adatok, információk feldolgozása és közzététele nem sértheti a kutatott egyének vagy csoportok biztonságát, méltóságát és magánéletét; az általa képviselt szakdiszciplína integritására és reputációjára is tekintettel kell lennie – mindent meg kell tennie, hogy az őt követő kutatók is dolgozni tudjanak az adott terepen; a nyilvánossággal, az olvasókkal szemben is felelősséget kell vállalnia – megbízható és hiteles információkat és eredményeket kell közzétennie, de figyelembe kell vennie az általa terjesztett információknak és eredményeknek az esetleges társadalmi, szociális és politikai implikációit is.²⁴

A RESPECT-Kódex „célja, hogy önként vállalt és követendő gyakorlati mintaként szolgáljon az európai társadalom- és gazdaságkutatók számára [...] számos, már meglévő szakmai kódex tartalmi elemeinek, valamint az EU jelenleg érvényes jogi követelményeinek szintézisének alapul. Bár az önkéntességet hangsúlyozza, számos olyan követelményt tartalmaz, amelyek morálisan vagy jogilag kötelező érvényűek egyes szakmai egyesületek tagjai vagy bizonyos tagországok polgárai számára.”²⁵ A RESPECT-kódex három alapelve: a tudomány etikai követelményeinek védelmezése, a jogszabályok betartása, valamint a társadalmi és egyéni károkozás elkerülése. Az adatvédelemre vonatkozó ismertetésből az általam bemutatott eset kapcsán a társadalmi és egyéni károkozás elkerülésére vonatkozó részét tartom nagyon fontosnak, mely szerint biztosítani kell a kvantitatív és kvalitatív kutatásokban való részvétel önkéntességét, külön oda kell figyelni a sérülékenyebb csoportok – gyermekek, értelmi fogyatékosok, idősek stb. – érdekeinek védelmére; az adott témában minden érdekelt fél véleménye kellő figyelemben részesüljön; és „gondoskodjanak arról, hogy a kutatás résztvevőit a kutatás következményeként ne érje semmilyen zaklatás, aggodalom, méltánytalanság, kellemetlenség, szegyenkezés, lelki vagy egyéb kár”.²⁶

Az antropológiai terepmunka egyik fő követelménye persze az, hogy a kutató hosszabb időt töltsön az általa kutatott közösségben, minél jobban ismerje meg azt, nem lehet csupán átutazó. A néprajzi és antropológiai gyűjtésre, véleményem szerint, egyaránt érvényes az etikai szempontok figyelembe vételének szükségessége.

Törvények, jogszabályok

A folklórgyűjtemény, melynek recepciótörténetét nyomon követtem, Romániában jelent meg, tehát becsületsértési vagy rágalmazási per esetén a romániai törvényeket és jogszabályokat veszik figyelembe. Amennyiben a gyűjtő, az adatközlő, a sértett például magyar állampolgár vagy kettős állampolgárságú, vagy a könyv Magyarországon jelenik meg, akkor mindkét ország törvényeit figyelembe veszik. A romániai Büntető törvénykönyv 205., 206. és 207. cikkelyei szabályozzák a sértést és a rágalmazást. A bukaresti törvényhozás újságíró-szervezetek nyomására (az újságírók a szólásszabadság jogára hivatkoztak) 2006-ban törölte a büntető törvénykönyv vonatkozó rendelkezéseit,²⁷ de 2011-ben visszakerültek a törvény-

²⁴ Saját fordításom, az etikai kódex személynevekre vonatkozó részeinek rövid összefoglalása.

²⁵ <http://www.respectproject.org/code/index.php> (hozzáférés: 2013. 08. 15.).

²⁶ <http://www.respectproject.org/code/charm.php?id=hu> (hozzáférés: 2013. 08. 15.).

²⁷ 278/2006-os törvény I. pontjának 56. cikkelye.

könyvbe. A 205. cikkely²⁸ értelmében sértésnek (insulta) számít valamely személy hírnevének megsértése szavak, gesztusok által vagy bármilyen más módon, ezenkívül a gúnynak való kitétel is. Az elkövetőt pénzbüntetéssel sújtják. A 206. cikkely²⁹ a rágalmazásra (calomnia) vonatkozik. Ez már súlyosabb, a fizetendő kártérítési összeg is nagyobb ebben az esetben. Rágalmazásnak minősül valamely nyilvános kijelentés olyan konkrét tettel kapcsolatban, amely ha igaz lenne, akkor az adott személyt büntetőjogi, adminisztratív vagy disziplináris büntetésnek vagy pedig közmegvetésnek tenné ki. Sértés vagy rágalmazás esetében az elkövető elkerülheti a büntetést, pénzbírság fizetését, ha bizonyítani tudja igazát, és azt, hogy valamilyen legitim cél érdekében cselekedett. Ez az úgynevezett valóság bizonyítása, erre vonatkozik a 207. cikkely.³⁰

A Polgári törvénykönyv természetes személyekről szóló II. címének II. fejezete *Az emberi nem tisztelete és elidegeníthetetlen jogai* címet viseli. Ennek harmadik része tartalmazza a magánéletre és az emberi méltóság tiszteletére vonatkozó cikkelyeket: 70–77.³¹ E szerint minden személynek joga van az élethez, az egészséghez, a testi és lelki épséghez, a becsülethez, a jó hírnévhez, a magánélet tiszteletéhez és saját önképéhez. Nem szabad engedély nélkül behatolni másnak a magánszférájába, intim világába, tiszteletben kell tartani a levéltitkot, engedélye nélkül senkiről nem készíthető fénykép, film vagy hangfelvétel. A jó hírnév sérelmét jelenti, ha valaki más személyre vonatkozó, sértő, valótlan tényt állít, híresztel, vagy valós tényt hamis színben tüntet fel. A jó hírnév megsértésének polgári jogi következménye a helyreigazítás és/vagy a kártérítés.

Összegzés

Minden emberben, néprajzkutatóban/antropológusban és a beszélgetőtársában, adatközlőjében is él egy önmagáról alkotott kép, sőt a kutatott közösség egészének is van önmagáról egy nagyrészt minden tagja által elfogadott képe. Nagyjából mindenki tudja, hogy az adott közösségben mi számít normalitásnak és mi devianciának, miről szabad nyíltan és miről csak titokban beszélni. A könyvben szereplők, adatközlők, egyének, akikről vagy akiknek hozzátartozóiról írásban megjelenik valami, elvárják, hogy a prezentálás megfeleljen az önmagukról alkotott képnek, vagy még annál is pozitívabb színben tüntesse fel őket.

A feltáró és megőrző munka, az adatrögzítés és a feldolgozás, a tudományos reprezentáció során nem hagyhatók figyelmen kívül az etikai megfontolások és az érvényben lévő jogszabályok. Az etikai kódexek csak javaslatokat tartalmaznak, a néprajzkutató/antropológus mindig maga dönti el, hogy mihez kezd a rendelkezésére álló információkkal. Arról viszont nem feledkezhet meg, hogy a kontextusából kiemelt, idegen környezetbe juttatott folklóradat(ok) révén könyve nem csupán tudományos és reprezentációs folklorizmussá lesz, hanem a polgári jog, a büntető törvénykönyv területére is átkerülhet. Nem mentség az, hogy adott esetben nem ismeri a vonatkozó törvényeket és jogszabályokat, vagy netán nem érti a nyelvet, amelyen megfogalmazták őket. Akár ismeri a jog által előírtakat, akár nem, min-

²⁸ <http://legeaz.net/cod-penal-actualizat-2011/art-205-cpen> (hozzáférés: 2013. 08. 15.).

²⁹ <http://legeaz.net/cod-penal-actualizat-2011/art-206-cpen> (hozzáférés: 2013. 10. 28.).

³⁰ <http://legeaz.net/cod-penal-actualizat-2011/art-207-cpen> (hozzáférés: 2013. 10. 28.).

³¹ <http://legeaz.net/noul-cod-civil/art-70-dreptul-la-libera-exprimare-respectul-vietii-private-si-al-demnitatii-persoanei-umane-respectul-datorat-fiintei-umane-si-drepturilor-ei-inerente> (hozzáférés: 2013. 10. 28.).

denképpen vállalnia kell a következményeket. Ajánlatos ezért írásban engedélyt kérni a gyűjtött hang- és képanyagok publikálására.

A múlt és a jelen megértésére, az aktualitásra való törekvés, a változás nyomon követésének igénye, a legújabb tudományos paradigmákba való illeszkedés, a legújabb módszerek és elméletek ismerete és alkalmazása, a tudományos kiadványokra vonatkozó szabályzatok és kézikönyvek előírásai, az adatok gazdagságával alátámasztott hitelességre való törekvés, a privát és a nyilvános szféra összeegyeztetése olykor meglehetősen nehéz feladat. Ráadásul szerzők és olvasók, kutatók és adatközlők, könyvkiadók és könyvterjesztők, az intézményes keretek változó érdekei és elvárásai nagyon eltérőek lehetnek.

ERIKA TEKEI

ETHNOLOGICAL RESEARCH ON THE BOUNDARY OF PRIVATE AND PUBLIC SPHERES

Narrative strategies, conflicts and signs of crisis

This study presents the changing strategies of a changing society's textual representations and some of the current problems of Hungarian ethnographical publishing in Transylvania by taking into account the framework of global, national and local culture. The questions investigated are: how and why to write, and how and why to read ethnographical work in Transylvania? How to harmonize the efforts to understand the past and the present with the intention of tracing the history of a changing society? How to coordinate the interests of authors, researchers, of informants, and of those individuals who participate in the research, the interest of the readers and of the publishers?

The private sphere mentioned in the title of this study refers to the intentions of the researcher, the habitus and the identity of the researcher and the informant. The public sphere relates to institutional research, scientific, academic expectations, publishing expectations and interests and the social publicity of the fieldwork.

There are potentially major conflicts of interest between researches and informants of different habitus in the private sphere. The public sphere is uncoordinated too. On the one hand, there are the academic expectations and the scientific rules, on the other hand, the expectations of the press and the institution of book publishing, and there are the different expectations concerning the researcher in relation to the fieldwork.

This study examines what kind of unwritten ethical/moral rules govern the private sphere, and what the rules of the public sphere (academic and PR rules, laws) are.

V.

NYELVTUDOMÁNY

A SZABADKAI MAGYAR LAKOSSÁG (ANYA)NYELVI TUDATÁNAK VIZSGÁLATA A MAGYAR NYELVŰ MÉDIA ÖSSZEFÜGGÉSÉBEN

A jelen dolgozat a vajdasági Szabadka magyar nyelvű lakosságának és a városban sugárzott (magyarországi és vajdasági) magyar nyelvű médiumoknak az interakcióját vizsgálja szociolingvisztikai megközelítésmódokat is alkalmazva. Mivel számos médiatényező (információközlés, marketingtevékenység, különböző műsorszámok sugárzása stb.) gyakorol hatást a mindennapi életre, e hatások kutatása, feltérképezése mindenképpen indokolt, hiszen a nyelvet, a kommunikációt is jelentősen befolyásolhatják, mintát képezve ezzel a nézőnek/hallgatónak.

Meglehetősen ingoványos talajra lépünk, ha a vajdasági magyar nyelvű média pillanatnyi állapotát kívánjuk feltérképezni. Hasonlóan problematikus a vajdasági magyar nyelvű média történetének felvázolása is. Utóbbi kérdéskör egyetlen fix pontja voltaképpen az Újvidéki Televízió magyar szerkesztőségének tevékenysége, azaz a magyar nyelvű műsorok 1968-tól a Vajdaság területén történő rendszeres – bár nem egész napos – sugárzása.

E dolgozat azonban egy kisebb tér vizsgálatára vállalkozik: kizárólag a szabadkai magyar lakosság anyanyelvi tudatára fókuszál a városban nézhető és hallható összes magyar nyelvű tévé- és rádióadó, azaz a legnépszerűbb tömegtájékoztatói eszközök kontextusánál maradva. Ám a médiapaletta itt is nagyon tarka képet mutat, nem beszélve e csatornák nyelvi hatásáról, a nézőknek és a hallgatónak e hatásokra adott reakciójáról stb.

Válságpillanatok és -kérdések – a kutatás motivációja és hipotézise

A Vajdaság területén lebonyolított legutóbbi népszámlálás 2012 novemberében¹ kiadott adatai mintegy 39 000-rel kevesebb magyart mutattak ki a korábbi, 10 évvel ezelőtti adatokhoz képest.

A fenti válságtényezőt semmilyen módon sem szabad figyelmen kívül hagyni. Felmerül a kérdés, hogy ez az egyre intenzívebb fogyatkozás megállítható-e, megfékezhető-e? Vajon megelégedhetünk-e a statisztikai adatok kozmetikázásával, vagy ennél sokkal jelentősebb lépésekre, tettekre van-e szükség? Vajon a létszámcsökkenés nem jelent-e egyben nemzeti

¹ A munkában megjelenő legfrissebb népszámlálási adatok (2012) kizárólag a következő webhelyről származnak: *Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији: Становништво. Национална припадност: Подаци по општинама и градовима*, Београд, Републички завод за статистику, 2012, <http://media.popis2011.stat.rs/2012/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf> (hozzáférés: 2015. 04. 10.).

identitásválságot is, az anyanyelvi tudat megropppanását, az asszimilációs folyamatok beindulását stb.? És akkor még nem körvonalaztunk afféle problémákat, mint amilyen az anyanyelv átíródása, leépülése, elvesztése stb.

E munka válságkezelő alternatíva kíván lenni: olyan lehetőségeket vesz számításba, amelyek a vajdasági magyarok anyanyelvhasználatának megővására irányulnak. A számos megmaradási és kulturális stratégián (például a Vajdaság területén most egyre inkább fellendülő anyanyelvi beiskolázási program, az ösztöndíjrendszer működése, a népesedési akcióterv, Szabadka egyetemi várossá történő előléptetése stb.) felül tehát elsősorban a vajdasági média nyelvi szerepére koncentrálok, de nem hagyja figyelmen kívül a magyarországi médiahatásokat sem.

Jelen dolgozat hipotézise, hogy a vajdasági magyarok nyelve elsősorban több magyar nyelvű rádióadó és tévéadó megjelenésével, továbbá még több (helyi vonatkozású) magyar nyelvű műsor készítésével őrizhető meg. De csak akkor, ha ezek a regionális standard változat min-táját sugározzák mindennemű idegen (elsősorban szerb) nyelvi alakulatot mellőzve.

A vizsgálat módja és alanyai

A vizsgálatot kérdőíves módszerrel bonyolítottam le Szabadkán 2013 januárja és februárja között. A kérdőív 30 kérdésből állt, 60 személy töltötte ki.

Vizsgálatomban arra vállalkoztam, hogy felmérjem a Szabadkán állandó lakhellyel rendelkező 31–50 éves populáció anyanyelvével és a szerb nyelvvel kapcsolatos beállítódását, ítéleteit, továbbá hogy körvonalazzam a két nyelv közötti interakció természetét. Arra is kíváncsi voltam, hogy vajon az alanyok érzik-e, tapasztalják-e nyelvük alakulását. Pár kérdés erejéig pedig kitértem arra is, hogy vajon optimisták avagy pesszimisták anyanyelvük jövőjével kapcsolatban. Mindezeket a tényezőket pedig a média – fent említett jellemzőinek – kontextusába kívántam helyezni. Az említett populációt tovább árnyaltam a nemek és az iskolai végzettség vonatkozásában is (jelen munkában azonban részletesen nem térek ki ezen adatok elemzésére).

A kérdőív az esetek túlnyomó többségében zárt típusú kérdéseket tartalmazott, vagyis válaszlehetőségeket biztosítottam. E válaszlehetőségek közül karikázással kellett megjelölni a legmegfelelőbb alternatívát, illetve alternatívákat. Néhány kérdésre önálló választ is vártam.

A vizsgálat helyszíne és médiapalettája

A kérdőívet kizárólag Szabadka város területén élő magyar anyanyelvű lakosokkal tölttettem ki, így a várossal és a lakossággal kapcsolatban fontosnak tartok közölni néhány információt, statisztikai adatot.

A 2011-es népszámlálási adatok alapján Szabadka város lakosságának száma 105 681 fő. Ebből 31 558-an vallották magukat szerb nemzetiségűnek, 34 511-en magyarnak, 9238-an bunyevácnak, valamint 9698-an horvátnak. A heterogén – multiethnikus – lakosság összetételét még az is jelzi, hogy az említett négy vezető számú nemzetiségen kívül élnek itt még jugoszlávok, albánok, ruszinok, szlovákok stb.

Szabadka lakossága az elmúlt 15–20 évben – a vajdasági magyar média szemszögéből nézve – meglehetősen „ingerszegény” hatásnak volt kitéve. Egyértelműen kijelenthető, hogy

ebben az időszakban megkérdőjelezhető volt a városban fogható vajdasági magyar televíziók és rádióadók nyelvi minősége.

A városban ráadásul az említett időszakban – a Pannon Televízió 2009-es megjelenéséig – egyáltalán nem volt egész napos magyar nyelvű adás, leszámítva persze a szabadkai kábeltelevízión keresztül fogható 5 magyar csatornát: az MTV egyes és kettős (M1, M2) csatornáját, a TV 2-t, az RTL Klubot és a Duna Televíziót. (2007 óta megjelent ugyan egy szolgáltató, ami tíz újabb magyarországi tévéadót is sugároz, de meglehetősen gyér a városban való elterjedtsége.) Meg kell jegyezni, hogy a Pannon Televízió és Rádió egész napos sugárzásának megjelenéséig (a Pannon Rádió a városban 2008-ban kezdte meg az egész napos sugárzást) a magyarországi tévéadókon kívül az Újvidéki Televízió hírműsorai és jól megszokott adásai ugyan nézhetőek voltak, de ez a csatorna sem sugározott (és ma sem sugároz) egész napos, magyar nyelvű adást. A rádióadók vonatkozásában jelenleg egész napos, magyar nyelvű adás hallgatható az Újvidéki Rádió, a Szabadkai Rádió és a Pannon Rádió hullámhosszán (utóbbi két állomás azonban nem fedi le a teljes Vajdaságot).

Szabadkán a 2000-es években a szerb nyelven sugárzott tévéadók tettek ugyan kísérleteket arra, hogy rövid terjedelmű magyar nyelvű stúdióbeszélgetéseket, mulatók műsorokat, híresszefoglalókat sugározzanak, de ezek kérészélete mellett a műsorok minősége, színvonala sok esetben hagyott maga mögött kívánnivalót.

A kérdőív tematikus egységei

A kérdőív kérdéseit az alábbi négy tematikus egységbe soroltam (a jelen témával összefüggésben az első két tematikus egységet csak röviden vázoló):

a) A magyar nyelvhez való kötődés – általános kérdések (1–6. kérdés)

A kérdőív kérdései a következő problémakörök mentén épültek fel: hogyan „definiálható” az anyanyelv; kialakult-e az alanyok „köznyelvképzete” vagy nem; az alanyok tapasztalnak-e performanciabeli különbséget a Szabadkán élő magyarok és a Vajdaság más területén élő magyarok nyelve között, illetve a szabadkaiak és a Magyarországon élő magyarok nyelve között stb.

b) A szerb és a magyar nyelvvel kapcsolatos kérdések (7–14. kérdés)

A kérdőív kérdései a következő problémakörök mentén épültek fel: a szerb és a magyar nyelvhez kötődő érzelmi és gyakorlati attitűdök; az alanyok magyar és szerb nyelvtudási fokának szubjektív megítélése; a magyarul beszélők anyanyelvében esetlegesen megjelenő szerb nyelvű elemek számbavétele stb.

c) A magyar nyelv és a média kapcsolata (15–27. kérdés)

E tematikus egységgel most részletesebben foglalkozom, de terjedelmi okok miatt itt sem térek ki minden kérdés számbavételére.

A média és a néző/hallgató interakciójának kutatása egy meglehetősen szerteágazó feladat. E tematikus egység kérdéstípusainak megalkotásakor abból a feltételezésből indultam ki, hogy mindenképpen léteznie kell egyfajta nyelvi interakciónak az adott médium és a médium hallgatója/nézője között. A nézői/hallgatói reakciókat a meghatározott médiumra vonatkozó nyelvi ítéletekben próbáltam megragadni. Persze ennek a folyamatnak a fordított hatásmechanizmusa is elképzelhető például az adott médiumnak a hallgatóra/nézőre gyakorolt nyelvi hatásainak vonatkozásában. Ilyen jellegű kutatásra van is példa a Vajdaságból.²

E tematikus egység nyitó kérdése az előző egység utolsó kérdésével volt kapcsolatban, amelyben arra kértem az alanyokat, hogy soroljanak fel legalább öt olyan szerb szót vagy kifejezést, amelyet rendszeresen használnak, amikor magyarul beszélnek. Az ebben a tematikus egységben megjelenő nyitó kérdés pedig arra vonatkozott, hogy ilyen és ehhez hasonló elemeket az alanyok felfedeztek-e egyrészt a magyarországi tévé- és rádióállomások műsoraiban, másrészt a vajdaságiakéban (*15a és 15b kérdés*). (Természetesen nem feltételeztem, hogy a magyarországi médiában előfordulnának szerb nyelvi elemek, inkább az volt a cél, hogy az alany figyelmét a problémakörre, a médiával kapcsolatos további kérdésekre irányítsam.) Az elvártaknak megfelelő válaszok érkeztek: a magyarországi tévék és rádiók vonatkozásában (*15a*) a válaszadók 64%-a soha nem hallott ilyeneket, 23%-a azonban ugyan ritkán, de hallott (nyilván ez összefüggésben van az adott műsorszám tematikai jellegével).

A vajdasági rádiók és tévék vonatkozásában (*15b*) már más a helyzet, a „soha” aránya 13%, a „ritkán”-é 50%, míg a „sokszor”-é 20%. Érdekes már itt felhívni a figyelmet arra, hogy milyen arányban jelentkeznek a válaszadók közömbös hozzáállásai (a „nem tudom”, „nem foglalkoztam vele”, „nem figyeltem meg” típusú válaszlehetőségek tartoznak ide). Lényeges hírértékkel bír ez a közömbös vélemény, pláne akkor, amikor nyelvi ítéletalkotásra ösztönöztem az alanyokat.

A különböző – magyarországi és a vajdasági médiumok – nézettségi és hallgatottsági adatainak feltérképezése (*16. kérdés*) után a *17. kérdés* már a rendszeresen követett műsortípusokra kérdezett rá. A teljes minta eloszlásából kiderül, hogy a válaszadók elsősorban tájékoztató műsorokat (22%), aztán szórakoztató műsorokat (18%), végül stúdióbeszélgetéseket (13%) és ismeretterjesztő műsorokat (13%) néznek/hallgatnak legszívesebben.

A *18. és 19. kérdés*nél arra voltam kíváncsi, hogy vajon az alanyok megítélése szerint anyanyelvhasználatukat pozitívan vagy negatívan befolyásolják a magyarországi, illetve a vajdasági tévé- és rádiócsatornák műsorai, pontosabban ezek követése. A két teljes minta eloszlását elemezve egyértelmű a pozitív értékelések dominanciája, de ezek arányai már eltérők: a válaszadók szerint elsősorban a magyarországi adók műsorai gyakorolnak pozitív hatást (87%). 13%-kal kevesebben nyilatkoznak azonban a vajdasági tévék és rádiók pozitív hatásáról (74%). A negatív értékelésű válaszok előbbi esetben 3%-on, utóbbiban 13%-on állnak, csekély arányú semleges válaszadás mellett (10% és 3%).

A *20. kérdés* a következőképpen szólt: *Véleménye szerint anyanyelvhasználata a magyarországi tévék és rádiók nyelvéhez vagy a vajdaságiak nyelvéhez áll közelebb?* A válaszadók

² Pl. PÁSZTOR KICSÍ Mária, *Az Újvidéki Rádió és Televízió magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági műsorainak lehetséges hatása fiataljaink nyelvhasználatára és szocializálódására*, Hungarológiai Közlemények, 2006/3, 44–56.

73%-a úgy véli, hogy anyanyelvhasználata a vajdasági televíziók és rádiók nyelvéhez áll közelebb, és csak 10%-a szerint a magyarországiakéhoz. A válaszadók közel 1/5-e nem foglalkozott a kérdéssel.

A 22. kérdésnél arra voltam kíváncsi, hogy az alanyok mennyire vannak megelégedve a vajdasági magyar nyelvű televíziók és rádiók nyelvével. A szubjektív értékítéleteket a városban fogható egyes csatornákra lebontva elemeztem. Rögtön szembeötlik a válaszadók nagyarányú tartózkodása. A válaszadók kb. 1/5-e és 1/3-a nem foglalt állást, azaz közömbösen viszonyult a kérdésekhez. Összességében mégis megállapítható, hogy a szabadkai székhelyű Pannon Rádió és Televízió nyelvezetével vannak a leginkább megelégedve a nézők/hallgatók, legkevesbé viszont az Újvidéki Rádió és Televízióéval.

A Pannon Televízió – mint utaltam rá – egész napos magyar nyelvű műsort sugároz a városban (a helyi gyártású műsorszámok mellett magyarországi magazinműsorokat is átvesznek), az Újvidéki Televízió azonban az esti órákban sugároz magyar műsorokat (és ismétléseket a nap többi szakában). Mégis az Újvidéki Televízió lefedettsége – az egész Vajdaság vonatkozásában – jóval nagyobb, mint a Pannon Televízióé. A Pannon Rádió és az Újvidéki Rádió is egész napos magyar nyelvű műsort sugároz, utóbbi lefedettsége ugyancsak jóval nagyobb a Vajdaságban. Ha a válaszadók fenti értékítéleteiből indulunk ki, akkor a pillanatnyi lefedettség tekintetében ellentmondásos képet tapasztalunk.

A Szabadkai Rádió nyelvével kapcsolatos értékítéletek vonatkozásában mutatkozott meg a legnagyobb aktivitás, vagyis a válaszadók 80%-a képviselt valamilyen álláspontot. Ez azaz is magyarázható, hogy sok szabadkai kedveli és rendszeresen hallgatja is a rádió egész napos műsorait, sőt a válaszadók fele meg van elégedve a nyelvi repertoárral. A válaszadók 27%-a szerint „tűrhető” úgy, hogy a „gyenge” aránya igen alacsony (3%).

A 23. kérdésben egy rövid kitekintést tettem a szerb nyelvű tévé- és rádióállomások nézettségének és hallgatottságának irányába. A teljes minta eloszlásából jól kivethető, hogy az alanyok közel 2/3-a figyelemmel kíséri, kicsivel több mint egyharmada viszont nem követi a szerb nyelvű tévé- és rádióműsorokat. Az érdeklődés tehát jelentős, ami érthető is Szabadka multikulturális jellemzőinek figyelembevételével.

A 27. kérdést megelőző kérdéscsoportok a szerb nyelvű műsorok adásainak nézettségi/hallgatottsági gyakoriságára vonatkoztak. Ennél a kérdésnél azonban arra voltam kíváncsi, hogy a szerb nyelvű műsorok figyelemmel kísérése vajon negatívan hat-e az alanyok, vagyis a magyar nézők és hallgatók anyanyelvére – megítélésük szerint. A válaszok 79%-a nem tart negatív hatásoktól, 5%-a viszont igen. A válaszadók 16%-a tartózkodott.

d) A magyar nyelv helyzete, jövője (28–30. kérdés)

A 28., a 29. és a 30. kérdésnél arra voltam kíváncsi, hogy a 31–50 éves szabadkai magyar lakosság hogyan látja városa és tartománya „anyanyelvi” jövőjét. A válaszadók jelentős hányada pozitívan nyilatkozott mind Szabadka (86%), mind a Vajdaság vonatkozásában (83%), az ignoráló álláspont is meglehetősen diszkrét volt (7–7%).

Arra a kérdésre is választ vártam tőlük, hogy vajon milyen stratégiákkal őriznék meg anyanyelvüket, a magyar nyelvet. Ezzel összefüggésben a 30. kérdés így szólt: *Mit gondol, milyen stratégiákkal őrizhető meg a vajdasági magyarok nyelve, egyben az Ön nyelve?* A befutott válaszok eloszlásából jól kivethető, hogy a válaszadók 29%-a szerint elsősorban az oktatás terén kellene változtatásokat kieszközölni. Alig maradnak el tőlük azok, akik több

művelődési esemény megszervezésében látnának pozitív lehetőségeket (28%). Harmadik helyre politikai megoldások kerültek (17%). A válaszadók 15% gondolja úgy, hogy több magyar nyelvű tévé- és rádióadónak kellene megjelennie. Egyéb lehetőségeket 9%-ban jelöltek meg az alanyok, a tartózkodó álláspont igen csekély volt (2%).

Konklúzió

A 30. kérdésnél tehát a vizsgált populáció 15%-a gondolta úgy, hogy több magyar nyelvű tévé- és rádióadó megjelenése járulhatna hozzá anyanyelve megőrzéséhez. Vagyis a hipotézisem – az alanyok ítéletének szempontjából – nem nyert meggyőző megerősítést. A kérdőívre beérkezett válaszok teljes képét szem előtt tartva mégis arra a megállapításra jutottam, hogy válságkezelő stratégiaként célszerű lenne legalább egy, Vajdaság-szerte fogható (akár az éterben, akár kábelben, akár internetes technológiákat üzembe helyezve), dominánsan standard nyelvváltozati mintát sugárzó regionális (egész nap működő) televízió, helyi szinten pedig legalább egy kis hatósugarú rádióadó üzemeltetése. (Noha erre vonatkozóan történtek már előrelépések, de a folyamat borzasztóan lassú.)

A fent megállapítottakkal kapcsolatban mindenképpen egyet kell értenem Mirnics Károly vajdasági szociológus következő megállapításával:

„A kisebbségi azonosságtudat megtartása elképzelhetetlen a mai modern társadalomban az anyanyelvű média nélkül. A hírközlő eszközök tartalmukkal nemcsak irányítják, de állandóan gazdagítják és meg is újítják az azonosságtudatot. [...]

A kisebbség hírközlő eszközei természetesen állandóan friss ismeretanyagot nyújtanak az azonosságtudat számára:

- az egész országban lejátszódó folyamatokról és eseményekről,
- magában a kisebbségi közösségben zajló eseményekről,
- az anyaországban zajló eseményekről és társadalmi folyamatokról. [...]

Ha a médiumok nem jelennek meg a kisebbségek nyelvén, a kisebbségi intelligencia minden szinten elsovrad. A kisebbségek fennmaradása ma közvetlenül összefügg az anyanyelvű médiumok akadálytalan működésével és fenntartásával.”³

Úgy gondolom, hogy Mirnics Károly megállapításai még ma, közel húsz év távlatából is érvényesek. Még ma sincs azonban egész nap sugárzó, a Vajdaság területén mindenhol fogható magyar nyelvű tévécsatorna. (Érdemes ezzel kapcsolatban visszautalnunk a jelenlegi lefedettség kérdésekre – vö. a 22. kérdésnél megállapítottakkal. A Vajdaság teljes lefedettségének vonatkozásában tehát mindenképpen nagyobb kapacitásokat kellene aktivizálni.)

A Mirnics Károly által említett tényezőket természetesen az egyes műsorokba építve a műsorrácsnak is fokozottabban kellene tükröznie: tematikai szempontból például – az alanyok által megemlített – tájékoztatási műsorszámoknak, stúdióbeszélgetéseknek, sőt akár az ismeretterjesztő műsoroknak is (vö. 17. kérdés). Mivel a válaszadók jelentős hányada gondolja úgy, hogy magyar nyelvhasználatára pozitív hatással vannak a magyarországi tévék és rádióadók műsorai (vö. 18. kérdés), ezért nem tartanám rossz fogásnak, ha az itteni televíziók és rádiók – ezekben a témakörökben – magyarországi műsorszámokat is nagyobb arányban vennének át, illetőleg szerb nyelvű tévéműsorokat feliratos fordítással sugároznának.

³ MIRNICS Károly, *A tartós etnikai jelleget és a változó nemzeti kisebbségi tudatot meghatározó tényezők* = Uő, *Kisebbségi sors*, Újvidék, Forum, 1993, 126.

Mirnic Károly – a *Kisebbségi létjelenségek* című tanulmánykötetben megjelent második munkája – szerint a szórvánnyá válás egyik kérdésköre pont a médiával, annak hiányával, illetve hiányosságával hozható összefüggésbe. Mirnic szempontjai közül – témából fakadóan – egyet kiemelten fontosnak tartok. E szerint „[...] a szórvánnyá válás folyamatát döntően befolyásolja az a tény, hogy a magyar határtól messzebb már nem fogható a magyarországi elektromos média műsora, hogy hozzáférhetetlenek a mai napig [tudniillik 2003-ig] a magyarországi sajtó és a könyvkiadás termékei.”⁴ Persze az elmúlt tíz év során számos fejlődés, javulás következett be az itt említett problémákkal kapcsolatban, de bizonyos válság-artikulációk továbbra is jelen vannak, a velük történő foglalkozás – a média szempontjából (is) – mindenképpen kiemelkedő figyelmet kívánna meg.

Kicsit tágitva a médiával kapcsolatos kutatói beállítódásokat, véleményeket, a következő összefüggéseket emelném még ki. Andrić Edit a szocializálódás problémakörére helyezi a hangsúlyt, a média szerepét ő is fontos tényezőnek tartja a társadalomba való beilleszkedés során: „a legkorábbi gyermekkorban [...] a családnak van döntő szerepe a gyerekek anyanyelvi fejlődésére (vagy a kétnyelvűség kialakítására, ha vegyes házasságban született). Ez később is nagymértékben befolyásolja az egyén nyelvhasználatát, de a tapasztalatok alapján, a szocializálódás folyamata során az óvoda, iskola, az utca, a média hatása átveszi ezt a domináns pozíciót a családtól.”⁵

Rajslí Ilona tanulmányában szigorú észrevételeit fogalmazza meg. A vajdasági magyar fiatalok anyanyelv-használati terének redukálódását a következő okokban látja: „Vajdaság-szerzte beszűkülnek a magyar fiatalok minőséges kultúrterei, publikációs lehetőségei; de vonatkozik ez a médiában való részvételre, s minden olyan megszólalási módozatra, ahonnan beleszólásuk lenne saját sorsuk alakításába.”⁶ Ebben a tanulmányában egyébként Rajslí arra is kitér, hogy már a középiskolások is határozottan rossz véleményt formálnak a média nyelvvel kapcsolatban.⁷

Érdemes lenne észrevenni tehát azokat a lehetőségeket, amelyek a média erejében, egysegítő tényezőiben olykor pozitívként körvonalazódnak. Lényeges lenne ezt a válságkezelő stratégiát is mindenképpen szem előtt tartani.

⁴ MIRNICS Károly, *Nemzeti kisebbségből szórványnépesség = Kisebbségi létjelenségek: Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások*, szerk. GÁBRITYNÉ MOLNÁR Irén, MIRNICS Zsuzsa, Szabadka, Magyarságkutató Tudományos Társaság, 2003, 49.

⁵ ANDRIĆ Edit, *A szerb nyelv hatása a magyar általános iskolás tanulók nyelvére a Vajdaságban = Kisebbségi létjelenségek: Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások*, i. m., 193.

⁶ RAJSLI Ilona, *Nyelvi attitűdvizsgálatok a vajdasági fiatalok körében = Kisebbségi létjelenségek: Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások*, i. m., 218.

⁷ Vö. RAJSLI, i. m., 223.

MOTHER TONGUE AND LANGUAGE CONSCIOUSNESS OF THE
HUNGARIAN INHABITANTS IN
SUBOTICA IN RELATION TO THE HUNGARIAN MEDIA IN
HUNGARY AND VOJVODINA

The data of the census carried out on the territory of Vojvodina (Vajdaság) were published in November 2012, showed 39 000 Hungarian inhabitants less than ten years ago. This critical factor has to be observed by all means. The questions arises: can this rapid decrease in the number of native speakers be stopped or slowed down? Can it be satisfactory to mitigate the statistical data or should some more significant measures be taken? Does the decrease in the number of the Hungarian inhabitants cause a crisis in national identity? Does it impair vernacular language consciousness? Does it trigger the processes of assimilation? How significant are the problems of re-forming, eroding and losing the mother tongue? This study examines mother tongue and language consciousness in general of the Hungarian inhabitants of Subotica (Szabadka) from the aspects of the media in Vojvodina and Hungary. The study tries to find an alternative way to save the mother tongue of the Hungarians in Vojvodina and to secure its future. From all the cultural strategies, it focuses on the role of the media in Hungary and Vojvodina, and suggests the hypothesis according to which the language of the Hungarians in Vojvodina can be saved primarily by establishing several radio and TV stations and by making even more programs of local importance in their language. The research was carried out by the method of layered sampling using a questionnaire with thirty questions. These questions were organized in four thematic units.

MAGYAR SZILVIA

A KÉTNYELVŰSÉG ÉS MULTIKULTURALITÁS KÉRDÉSKÖRE JYVÄSKYLÄBEN SZÜLETÉSÜKTŐL FOGVA TÖBB KULTÚRÁHOZ TARTOZÓ ALANYOK ESETÉBEN

Különös tekintettel a finn–magyar kétnyelvű családok gyermekeire

Mert az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő.
Ennélfogva megparancsolom neked, fiam, hogy a jövővé-
nyeket jóakarattal gyámolítsd és becsben tartsd, hogy
nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak.

(SZENT ISTVÁN: *Intelmek*)

Bevezetés

A következő beszámoló egy interjúsorozaton alapul, amit többnyelvű és többkultúrájú emberekkel készítettem jyväs kyläi tanulmányaim alatt. Mivel területem az interkulturális kommunikáció, és a különböző kultúrájú emberek időnként nehézségekbe ütköznek egymással történő kommunikációjuk során, arra voltam kíváncsi, hogy a több, különböző kultúrához és nyelvhez egyszerre tartozó emberek hogyan kommunikálnak másokkal, hogyan találják meg a helyüket a társadalomban, és milyen esetleges nehézségekkel néznek szembe.

Az interjúk Jyväs kyläben készültek, 58 és 24 év közötti alanyokkal. Mindannyian legalább két kultúrához és anyanyelvhez kapcsolódnak.

Az interjúk elméleti háttérét Kiss Jenő *Társadalom és nyelvhasználat* című könyve adta, és az adatok feldolgozása során az e könyvben megadott terminusokra támaszkodtam.

Emberek és kultúrák

Az interjúkat öt fővel készítettem el, 2012 novembere és 2013 januárja között. Két férfi és három nő vett részt a kutatásban. Mindannyian jyväs kyläi lakosok. A legfiatalabb alany 24, a legidősebb 58 éves volt. Az alanyokat, személyiségi jogaik figyelembevételével, az ábécé betűivel jelöltem, olyan sorrendben, ahogyan időrendben az interjúk készültek.

A jelű alany 30 éves férfi, Dél-Olaszországban, Francavilla Fontanában született, olasz apától és finn anyától, második fiúgyermekként. Ott is élt 7 éves koráig. Ekkor az ott tapasztalható nehéz gazdasági helyzet miatt szülei úgy döntöttek, visszaköltöznek Finnországba. A '80-as évek végén, '90-es évek elején a finn állam anyagi támogatást ajánlott a hazaköltözőknek, ezzel éltek az alany szülei is.

B jelű alany 58 éves nő, Bangkokban született, egynyelvű finn misszionárius szülők idősebb lány gyermekeként. 19 éves korában szülei egészsége megromlott, ezért nem tudták folytatni már a misszionáriusi tevékenységet és hazaköltöztek vele és húgával.

C jelű alany 24 éves nő, Budapesten született, magyar anyától és finn apától, négy testvére van. Édesapja finn–magyar fordítóként dolgozik, és szülei munkája miatt sokat költöztek a két állam között. Jelenleg Jyväskyläben élnek tartósan. Az alany több nyelvet beszél, Erasmus Mundus ösztöndíjas hallgatóként Európa több egyetemén is megfordult.

D jelű alany 29 éves nő, Lahtiban született finn apától és magyar anyától. 7 éves korában a szülei elhatározták, hogy Magyarországra költöznek, mivel az volt a cél, hogy Magyarországon is éljen a család egy darabig. Újabb 7 év múlva költöztek vissza Finnországba, ahol az alany a középiskolát végezte. 5 nyelvből érettségizett.

E jelű alany 27 éves férfi, Jyväskyläben született, majd születése után nem sokkal Budapestre költöztek. C jelű alany testvére, így gyerekkoruk költözései egybeesnek.

Mindannyiuk szülei olyan célból költöztek el az alanyok gyerekkorában, hogy megoldjanak egy-egy válsághelyzetet, mely a saját életükben felmerült. Bár akkor a nyelv- és kultúraváltás (a lakóhelyváltással együtt) megoldásnak tűnt a fennálló válsághelyzetre, 10–25 évvel később éppen eme megoldás idézte elő, hogy a gyerekeik egy másféle válságon mennek/mentek keresztül. (A megoldott és előidézett válsághelyzetek táblázata a függelékben található.)

Nyelvi hatások

Az alanyok szociolingvisztikai szempontból három csoportba sorolhatóak jelenlegi nyelvhasználati állapotukat figyelembe véve (szándékos teljes nyelvcsere, dekulturális, tökéletes többnyelvűség, bikulturális, teljes kétnyelvűség).¹ Érdekes megfigyelni, hogy jelenlegi állapotuk hogyan alakult a kezdetektől.

A jelű alany gyerekkorában, egészen hétéves koráig nem hallott finn beszédet, nem is tanult meg finnül beszélni egyáltalán, mielőtt Finnországba költöztek. Szülei otthon, egymás között is csak olaszul beszéltek. Bár kiskorában édesanyja próbálta finnül tanítani (nem úgy, mint ahogy az anyanyelvét tanulja a gyermek, hanem ahogy az iskolában tanul nyelvet), de az alany elmondása szerint ebben a korban inkább az utcán focizott a barátaival, mintsem érdeklődést mutatott volna a finn esetragok rendszere iránt.

Költözésük után az iskola első osztályát újra járta (először hatévesen Olaszországban, az ottani iskolarendszer szerint, utána hétévesen, Finnországban, a finn iskolarendszer szerint volt első osztályos), valamint segítséget kapott nyelvi felzárkózásban, így tanult meg finnül. Bár továbbra is olaszul folyt otthon a kommunikáció, a társadalomban finnül beszélt, finnül élte meg az iskoláit és a munkahelyeit is.

Saját maga arról számol be, hogy olasztudása megmaradt azon a szinten, ahol egy hétéves gyerek nyelvtudása van, de esete ennél lényegesen bonyolultabb. Szociolingvisztikai értelemben nem nyelvvesztésről vagy félnyelvűségről² van szó, hanem arról, hogy családi tragédia hatására néhány éve beállt a teljes nyelvváltás. Finnül gondolkodik, finnül imádkozik (vallásos ember lévén nem káromkodik, és egyedülálló lévén nem veszekszik házastárs-

¹ Kiss Jenő, *Társadalom és nyelvhasználat: Szociolingvisztikai alapfogalmak*, Budapest, Nemzeti Tankönyv, 1995, 212–216.

² Uo., 223.

sal), álmodni pedig csak képekben szokott, nem beszélnek álmában. Nyelvelsajátítás ideje szerint korai, bár (két különböző anyanyelvű szülője ellenére) mesterséges kétnyelvűségről beszélünk esetében.³ Kompetencia szempontjából kétnyelvűsége már aszimmetrikus,⁴ s habár valamikor ez a kétnyelvűség teljes volt, mára hatékonyság szempontjából a passzív kétnyelvűség felé tendál nyelvhasználat⁵ (tökéletesen ért és olvas olaszul, de „nem szereti használni”). Bár az alany tudatos döntése alapján kétnyelvűsége fölcserélő⁶ (hiszen már teljes nyelv váltásról beszélhetünk), kulturális identitása szerint bikulturális.⁷ Ugyanakkor megjegyzendő, hogy ha az alany nyelvi attitűdje nem változik, néhány éven belül nyelvvesztésről beszélhetünk majd.

Az olasz nyelvet csak abban az esetben használja, ha az a munkahelyén szükséges (olasz cégtől volt megrendelésük egy alkalommal), vagy olaszországi rokonaival beszél.

Ugyanakkor eldöntendő kérdésintonációjának vizsgálata alapján egyértelműen megállapítható az erős, kérdő intonáció használata, mely azt mutatja, hogy nyelvi gyökereiben, tudat alatt megmaradt olasznak. (A magyar, az olasz és a spanyol nyelvben kérdő partikula, kérdőszó és szórendi változtatás nélkül képesek vagyunk kérdezni, csupán azzal, hogy kérdőintonációt adunk az elhangzottakhoz. A finn nyelvben intonáció nem létezik, kérdő partikulával és kérdőszóval, de normál, ereszkedő hanglejtéssel kérdeznek.) Ugyanakkor, létező intonációjára ellenére a finn nyelvi kérdő elemek a helyükön vannak.

B jelű alany családjában a kommunikáció születésétől kezdve a következőképpen zajlott: édesanyja finnül, édesapja angolul beszélt hozzájuk, ő pedig hűgával együtt, bár mindkét nyelvet értették, angolul beszéltek mindkét szülőhöz. Az utcán és egyéb közösségi tereken a kommunikáció thai nyelven folyt, így mindketten folyékonyan megtanultak thai nyelven is. Később angol iskolába jártak. Mind általános iskolai, mind középiskolai tanulmányaikat nemzetközi iskolában végezték, ahol a tanítás angol nyelven folyt, de eleinte brit, később amerikai oktatási minta és tankönyvek szerint.

B alany 19 éves volt, amikor szülei megromlott egészségi állapotuk miatt visszaköltöztek Finnországba. Eddigre ő elmondása szerint megtalálta a helyét a thai társadalomban, nagyon közeli barátai voltak, és már udvarlója is akadt. A költözés úgy érintette, mintha gyökerestül tépték volna ki, és Finnországban újra megpróbálták volna elültetni. Soha nem érezte magát thainak, de ugyanakkor még most, 40 év után sem tudja azt mondani, hogy finnek éreznék magát. Úgy fogalmazott, hogy inkább európai, mint ázsiai.

Attól függetlenül, hogy édesanyja mindig finnül beszélt hozzájuk, gondjai voltak a nyelvvel, elsősorban annak használatával, valamint a különböző szaknyelvi kifejezések megértésével. Később finn férfival kötött házasságot, és elmondása szerint férje gyakran javította nyelvhasználatát, amit ő szívesen vett.

Különösen nehéz volt a nyelvhasználat mellett az, hogy az időjárás nagyon hideg volt, és a finn személyiséggel, az emberek hűvös viselkedésével sem tudott mihez kezdeni. Elmondása szerint ezzel a két utóbbi dologgal még ma sem békélt meg.

Jelenleg mind a három nyelven (finn, angol, thai) tökéletesen beszél, finn–thai tolmácsként dolgozott a rendőrségen, de nem okoz gondot számára a finn–angol tolmácsolás sem.

³ *Uo.*, 213, 214.

⁴ *Uo.*, 213

⁵ *Uo.*, 213, 215.

⁶ *Uo.*, 216.

⁷ *Uo.*, 216.

Háromnyelvűsége korai és természetes.⁸ Bár addiktív⁹ háromnyelvűségről beszélünk, s ez mindhárom nyelven cselekvő és perfekt,¹⁰ kulturális identitása szerint a beszélő egy speciális szempontból dekulturális többnyelvűségben él.¹¹ A speciális szempontot az adja, hogy családja nyelve elvileg finn, a társadalom nyelve elvileg thai volt, a beszélő valamiért mégis az angol nyelvet preferálja, ugyanakkor elmondása szerint sem igazán finnek, sem igazán thainak, de még csak angolnak vagy amerikaiinak sem érzi magát kulturálisan, s bár nem beszél Európára összes nyelvét, kulturális hovatartozását európaiként írja le. Igazi anyanyelveként pedig azt a harmadik nyelvet használja, mely sem családjának sem társadalmának nem volt természetes nyelve: az angolt.

Ha csak teheti, szakszöveget angolul olvas, néha angolul, néha finnül gondolkodik, csak angolul veszekedik, mindig angolul imádkozik, és angolul vagy thai nyelven álmodik. (Káromkodni nem szokott.) A legtöbb szempontból jobban húz „választott anyanyelvéhez”, az angolhoz. Eldöntendő kérdésintonációja is ezt igazolja: van intonáció, mely minden kérdésén érezhető volt, ugyanakkor kissé érezni lehetett a thai nyelv dallamát is. Ha a finn nyelvi kérdő elemek elmaradtak, az intonáció jobban volt érezhető.

C alany Budapesten született, az otthoni kommunikáció a következőképpen zajlott: édesapjával finnül, édesanyjával magyarul beszélt ő is és testvérei is, míg szülei egymás között magyarul beszéltek (bár mindkét szülő tökéletesen beszélte a másik anyanyelvét). Azt, hogy hol éltek gyerekkorában, az határozta meg, hogy édesapja munkája miatt hová kellett költöznük. Édesapja finn–magyar fordító lévén volt vendégtanár Budapesten is, Debrecenben is, jelenleg huzamosabb ideje Jyväskyläben laknak.

Amikor iskolás éveit ide költöztek, elmondása szerint nehéz volt beilleszkednie a finn iskolarendszerbe és a finn gyerekek közé, de most már inkább finnek érzi magát. „Papíron mindenképpen finn, de kulturálisan inkább magyar” – mondja ő. Édesanyja kultúrájához mindig jobban húzott.

A finn iskolában problémát okozott számára az, hogy itt kisebb fegyelemhez kellett hozzá- szoknia, valamint némely esetben tükörfordításból eredő nyelvi problémái is voltak, melyek természetesen az idő előre haladtával megszűntek. Ugyanakkor kétnyelvűként megaláozónak tartotta, hogy pusztán sajátos nyelvhasználata miatt külön nyelvrára járták a bevándorló szülők gyermekeivel együtt. A finn és a magyar mellett később jól megtanult angolul, franciául, és néhány további nyelven is.

Szimmetrikus, teljes kétnyelvűségben él,¹² azonban időnként megfigyelhetők egyéb nyelvek hatásai is, és tudatos választások. Kétnyelvűsége korai, szimultán és természetes, cselekvő és addiktív.¹³ Kulturális identitása szerint bi- vagy inkább multikulturális (sok országban élt már, sok nyelvet beszél).¹⁴ Gondolkodása vegyes, soha nem is figyelte, ha a környezet szintén finn–magyar kétnyelvű, akkor magyarul veszekedik, magyarul imádkozik, de káromkodni – ha egyáltalán sor kerül rá – nem káromkodik magyarul, mivel annyira csúnyának tartja a magyar szitokszavakat, hogy nem veszi őket a szájára. Álmaiban nagyon sok nyelven beszélnek, de állítása szerint őt nem fárasztják a soknyelvű álmok.

⁸ *Uo.*, 213–214.

⁹ *Uo.*, 216.

¹⁰ *Uo.*, 213–215.

¹¹ *Uo.*, 216.

¹² *Uo.*, 213.

¹³ *Uo.*, 213–216.

¹⁴ *Uo.*, 216.

Fordítóként hasznosította már kétnyelvűségét, valamint tanulmányai során; egyéb területen még nem.

Saját bevallása szerint is jobban húz az anyai neveléshez és kultúrához, talán egy kicsit érzelmileg a nyelvhez is, és eldöntendő kérdésintonációja egyértelműen azt mutatja, hogy a magyar nyelv hatása erősebb.

D jelű alany Lahtiban született, 7 éves korában a szülei tudatosan döntöttek úgy, hogy egy darabig Magyarországon szeretnének élni, ezért költöztek Budapestre, majd az alany 15 éves korában visszaköltöztek Finnországba.

Az otthoni kommunikáció a következőképpen zajlott: édesapja finnül, édesanyja magyarul beszélt hozzá, és ő olyan nyelven válaszolt, amilyen nyelven hozzá beszéltek. Eleinte finnül kezdett el beszélni, később, egy háromhetes magyarországi tartózkodás után nem akart finnül megszólalni, de aztán a fent említett otthoni kommunikáció állandósult.

Amikor Magyarországra költöztek, gondjai adódtak az iskolában, mivel – ahogy ő fogalmazott – „nem értették meg pedagógiaiilag”. Nem arról volt szó, hogy fizikailag képtelen volt magyar írásképpel írni, vagy hogy nem értette volna meg, hogy az [y] hang magyar írott megfelelője az ü és nem pedig az y (mint a finn nyelvben), hanem arról, hogy gyerekként nem értette, miért kellene egy új íráskép-rendszerhez alkalmazkodnia, és tanárai viszonyozták e meg nem értést. Ebből alsó tagozatban viselkedési problémák is származtak. Felső tagozatban annyira sikerült beilleszkednie, hogy gimnáziumba nem is akart visszamenni Finnországba. Végül a magyaron és a finnen kívül öt különböző nyelvből érettségizett.

Jól kontrollált, szimmetrikus, teljes kétnyelvűségben él,¹⁵ állítása szerint mindig tudja, hogy éppen milyen a hallgatóság, és hogy melyik nyelvet használja. Ez alól egyetlen kivétel van, amikor finneknek tart magyar nyelvórát, mert ilyenkor gyakran előfordul, hogy megmondja a megoldást, vagy nem a megfelelő nyelven kezdi a magyarázatot vagy a példamondatot. Gondolkodásának nyelve az éppen végzett cselekvéstől függ, veszekedni a hallgatóság nyelvén szokott, illetve azon a nyelven, amin egyébként beszél a másik illetővel. Imádkozni nem szokott, káromkodásban szintén a környezet nyelve a preferált nyelv. Gyakran nem emlékszik, hogy milyen nyelven álmodik, de ha igen, akkor azt figyelte meg, hogy az előző napi környezet volt hatással az álom nyelvére.

Nyelvtanárként és fordítóként dolgozik, így teljes mértékben kétnyelvűségére építette karrierjét.

Eldöntendő kérdésintonációja érdekes képet mutat. A kérdések kb. 35%-ában volt megfigyelhető gyenge kérdőintonáció, ilyenkor elmaradt a finn kérdő partikula vagy a kérdő szórend/kérdőszó használata. Egyéb esetben semleges intonációval kérdez, a szükséges finn nyelvi elemek meglétével. Ebből arra lehet következtetni, hogy kódkeverés az alanynál nem csak nyelvórán lép fel, hanem olyankor is, amikor direkt kódváltásra kéri fel, bár a hallgatóság nem változott.¹⁶ (Az interjú nyelve magyar volt, de a kérdésintonációt természetesen finnül vizsgáltam, ugyanakkor a hallgatóság személye nem változott.) Ebben az esetben az alany kódkeverése komplementer jelleget mutat, tehát nem arról van szó, hogy szavakat vagy mondatokat vesz át a másik nyelvből, hanem egyéb nyelvi egységeket, esetünkben az intonációt, ugyanakkor, ha az intonáció megjelenik a közlésben, a finn kérdés nyelvtani elemei elmaradnak. Ettől lesz a kódkeverés kiegészítő jellegű. (Személyes megjegyzés.)

¹⁵ *Uo.*, 213–216.

¹⁶ *Uo.*, 211.

E jelű alany Jyväskyläben született, C jelű alany testvére, bár idősebb nála három évvel. Így ugyanazok a költözések történtek életében, bár más korban élte meg őket, és ugyanúgy kommunikáltak családon belül.

Saját elmondása szerint egész életében kiegyensúlyozott, bikulturális kétnyelvűségben élt,¹⁷ mindig egyformán mindkét nyelvhez és kultúrához tartozónak érezte magát. Ennek ellenére gyerekként problémát okozott neki az, hogy folyton új osztályközösségbe kellett beilleszkednie. A magyarországi iskolaarendszert ő is szigorúbbnak tapasztalta meg, mint a finnt, bár viselkedési vagy nyelvi problémákról nem számolt be.

Gondolkodása vegyes, nem figyel, nem a környezet irányítja, inkább magyarul veszedik, valamint ha imádkozik vagy káromkodik, akkor is a magyar a preferált nyelve, míg álmodni vegyesen szokott. Beszámolt olyan esetről kommunikációjában, amikor nem emlékezett arra, hogy valamely beszélgetés vagy információ milyen nyelven hangzott el, és sokszor csak a beszélgetőpartner felidézése segítette abban, hogy emlékezzen a nyelvre. (Ez sok különböző nyelven kommunikáló emberek esetében viszonylag gyakori jelenség – személyes megjegyzés.) Anyagilag sosem hasznosította kétnyelvűségét.

Eldöntendő kérdésintonációja megfigyelhető ugyan finn nyelven, de alig észrevehető, ugyanakkor D jelű alanyéhoz hasonlóan, bizonyos esetekben komplementer jelleget mutat, de ez nem konzisztens.

Ahol a szív szeret...

Úgy tartják, hogy „a szív nem ott él, ahol van, hanem ott, ahol szeret”. A további négy kérdés arra vonatkozott, hogy mennyire élnek az alanyok Finnországban kulturálisan is.

A alanynak sem gyermek sem felnőtt korában semmilyen problémája nem volt abból, hogy félig egy másik kultúrához tartozik. Társai szerették, mivel egy déli, melegebb országból jött. Nem tudott felidézni nem nyelvi alapú kulturális félreértést, bár a finnek időnként talán túlságosan kedvesnek találták a viselkedést, amit ő úgy írt le, hogy pusztán arról van szó: „szociálisan olaszabb”.

Az e sorok írója szerint nehezen elviselhető finn időjárásról, és egyenesen elviselhetetlen finn ételekről úgy nyilatkozott, hogy mindkettőnek van jó oldala, bár ez meglehetősen limitált. Az utóbbi időben a finn ételkínálat sokat változott, mert a finnek hajlamosak új dolgokat kipróbálni, és ez jó, ugyanakkor a hagyományos finn étel valóban nehezen ehető, és az időjárás az év nagy részében „szó szerint gusztustalan”.

S hogy akart-e valaha is visszamenni Olaszországba? Erre a kérdésre csak annyit válaszolt, hogy „egész életemben, de ez bonyolult történet”.

B alany fiatal korában úgy élte meg a társadalom hozzáállását, hogy némelyek nagy érdeklődést mutattak iránta, és mély benyomást tett rájuk az, hogy egy ilyen messziről, idegen kultúrából jött emberrel ismerkedhetnek meg, de a többiek nem kedvelték. B alany úgy találta, hogy nagy valószínűséggel féltékenyek voltak rá.

Nem nyelvi alapú kulturális félreértésként bizonyos köszönésformákat és közlekedési normákat nevezett meg (pl. melyik ajtón szállunk fel a buszra, fel kell mutatni a bérletet, a finn emberek hűvösek, másképp köszönnek/nem köszönnek stb.)

A finn, fűszertelen ételekkel szemben a fűszeres thai konyhát preferálja, a finn időjárás még 40 év után is nehezen elviselhető számára. Ő is egész életében vissza akart menni, de két

¹⁷ Uo., 213–216.

ok mindig Finnországban tartotta: férje nem bírta a thai meleg időjárást, és idős szüleikről gondoskodni kell.

C alany társadalmi fogadtatásáról úgy számolt be, hogy Finnországban jobban elfogadták, mint Magyarországon, de eleinte Finnországban is problémái voltak. Később azonban úgy tekintettek rá, mint kulturálisan gazdag emberre. Nem nyelvi alapú kulturális félreértésként ő is a köszönési formákat és a közvetlensége nehezen elfogadható mivoltát említette.

Bár szereti a halat és krumplit (ami gyakorlatilag a finn konyha alapja), azt állítja, hogy „Édesanyám nagyon arra nevelt, hogy ne szeressem [a finn időjárást és a konyhát].” Visszköltöznie pedig gyakorlatilag nem kell Magyarországra, hiszen akár tanulni, akár nyaralni elmehet oda bármikor.

D alany eleinte kívülről érezte magát az iskolában, de egyetlen eset akadt, amikor egy fiú kicsúfolta azért, mert az édesanyja magyar. (Megjegyezte, hogy „ez a fiú a következő percben egy hókupacban találta magát fejjel lefelé”.). Továbbra is a köszönési formák keverése, a nem megfelelő köszönési forma megválasztása és a túlzott közvetlenség szerepel a nem nyelvi alapú kulturális félreértések listáján az első helyen.

Szereti a finn nyarat, és a szép telet. A változatos, jól elkészített finn ételeket és azt, hogy a finnek sok új konyhát kipróbálnak (pl. thai, kínai, olasz), ugyanakkor hozzátette, hogy „a finn étel azért íztelen egy külföldinek, mert évekkel ezelőtt a szakemberek kitalálták, hogy a fűszerek és a só egészségre ártalmas, így aztán azt nem is nagyon használnak Finnországban”. A hagyományos, régi típusú finn konyha azonban szerinte is fogyasztásra alkalmatlan végterméket állít elő.

Gimnáziumi éveit végig visszavágott Magyarországra, a régi barátai miatt, és sokszor nem érezte otthon magát Finnországban, de a gyakorlati dolgok és az élet itt sokkal egyszerűbb, mint Magyarországon.

E alany arról számolt be, hogy Magyarországon különösen kedvelték az iskolatársai azt, hogy ő félig finn, és ebben némileg szerepet játszhatott a nép/nyelvrokonsági eszme is, és nem emlékszik arra, hogy valaha is érte volna negatív megkülönböztetés származása miatt. Változatlanul az üdvözlési formák és a viselkedési normák állnak első helyen a kulturális félreértést kiváltó okok között. Furcsának találja, hogy míg Magyarországon a kommunikáló felek egymás szemébe néznek, addig Finnországban ez nem szokás.

Soha nem gondolkozott azon, hogy milyen a viszonya a finn időjáráshoz vagy a konyhához, tekintve, hogy természetesnek vette ezt egész életében. A Magyarországra való költözés gondolata elég nehéz kérdés számára, de állítja, hogy néha ez is megfordul a fejében.

Olen samaa mieltä – egy véleményen

Mint azt a fentiekből is láthatjuk, a megkérdezett alanyok, attól függetlenül, hogy melyik a másik kultúrájuk, milyen korúak, neműek, mi a foglalkozásuk és a kétnyelvűség mely szintjén vannak, a legtöbb dologban egyetértenek, egymástól függetlenül is.

Mindannyian arról számolnak be, hogy általában pozitív vetülete volt annak a társaik (és néha a munkaadók szemében is), hogy magukban hordoznak egy idegen kultúrát. Még azt is pozitívnak tekinthetjük, ha valaki ezért féltékeny volt rájuk, hiszen kulturális gazdagságukra, sokszínűségükre volt féltékeny.

Bár nehezen tanulták meg, vagy jobb azt mondani, hogy egyáltalán nem is tanulták meg adaptálni az alapvető kommunikációs különbségeket a finn és másik kultúrájuk között, na-

gyon nagy félreértés nem született ebből (vagy nem említették meg). De nagy térközt tartani, nem közvetlenné lenni, távolról ismert embernek nem köszönni, puszi helyett kezet nyújtani (és fordítva, vagy azt sem!), beszélgetés közben nem nézni a másik szemébe, hüvösnek maradni minden körülmények között, s annyira tiszteletben tartani a másik magánéletét, hogy egyáltalán nem is kérdezni tőle semmit... Nos, ezek egy nem tisztán északi kultúrájú ember szemével a soha meg nem tanulható – vagy inkább soha fel nem fogható különbségek közé tartoznak.

Különös eset a maksalaatikko története. Soha nem direkt kanyarodott a beszélgetés a finn konyhának eme „remeke” felé, de valahogy mindig felbukkant az interjúk során. Ez egy régi finn étel, főtt májból, rizsből és édes mazsolából áll. Szaga alapján – e tanulmány írója szerint – emberi fogyasztásra alkalmatlan, ám D alany kivételével mindenki más szerint is. Ahogy E alany fogalmazott: „Valószínűleg teljesen finnek kell lenni ahhoz, hogy a maksalaatikko lényegét megértsük”.

S hogy mindebből mi a tanulság? Tulajdonképpen az, hogy bizonyos apróbb kellemetlenségeket (ilyen az ősszel néha napokig szakadó eső, vagy a maksalaatikko az iskolai menzán) leszámítva Jyväskyläben jó kétnyelvűnek és multikulturálisnak lenni. A finn társadalom nagy valószínűséggel nem ismeri a mottóként választott idézetet első István magyar királytól, ennek ellenére elfogadja és értékeli a kulturálisan és nyelvi sokszínű embereket, és helyet biztosít nekik (még ha időnként nem köszön is vissza). A multikulturális emberek pedig láthatóan beilleszkednek ebbe a viszonylag jól befogadó társadalomba. A közvetlenség hiányára és a hüvös viselkedésre azonban nehéz orvosságot találni.

Függelék

<i>ALANY</i>	<i>megoldott válság</i>	<i>előidézett válság</i>
A	anyagi/gazdasági	identitásbeli, nyelvi, kulturális
B	egészségügyi	beilleszkedési, nyelvi
C	anyagi (munkahely megtartására irányuló költözés)	beilleszkedési
D	kulturális / anyagi (munkahely megtartására irányuló költözés)	tanulmányi/ visszailleszkedési
E	anyagi (munkahely megtartására irányuló költözés)	nem volt (?)

QUESTIONS OF BILINGUALISM AND MULTICULTURALISM IN JYVÄSKYLÄ IN THE CASE OF INFORMANTS RELATED TO MORE DIFFERENT CULTURES FROM AGE OF BIRTH

Focused on the halfly Hungarian cases

My research about this theme made in Jyväskylä, between October 2012 and January 2013. The research itself based on interviews with bilingual and multicultural people. (Most of them are Hungarian-Finnish bilinguals.) I was interested in their personal experiences and maybe personal crisis, as well as their possible language swift, and what is their mother toung and culture, and if could they save their mother toung and culture at all.

Interviews made with 5 persons, 3 of them are halfly Hungarians, and I compared their results to the other informants' result. It's mostly a sociolinguistic research, and the informants belong to 3 different groups from sociolinguistic point of view (intentional language swift, decultural perfect multilingualism, bicultural perfect bilingualism).

In the interviews were observed some sociolinguistic phenomenons, how works their intonation in the yes-or-no questions, and how they feel belong to what culture and social group. Four from five informants were children, during the economical crisis at the end of '80s, and during this period was in their life when they moved to their other culture's country. It's an interesting question, if the results of the economical crisis made personal crisis as well in their life later.

After seeing their results, I was thinking on the fact: nowadays so many people leave their home to move into another country, hoping a better life, or leaving the area, where the economical crisis is deeper. As we see the results from this research, what can we say, what will happen with the children of these families? In the last 20 years the life and World has changed a lot, and definitely will in the next 20 years as well, but a culture and country changing because of the economical situation still will leave its footprints on our children's life.

A KÖTET SZERZŐI*

DOBOS ISTVÁN (1957), egyetemi tanár (Debreceni Egyetem), az MTA doktora,
a Nemzetközi Magyarástudományi Társaság Választmányának tagja

EISEMANN GYÖRGY (1952), egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem),
az MTA doktora

*

AMBRUS LÁSZLÓ (1986), Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskola,
„Magyarország története a reformkor végétől 1918-ig” program; témavezető: Pap József

BALOGH ÁKOS (1975), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola,
„Legújabb kori magyar irodalom” doktori program; témavezető: Schein Gábor

BALOGH LILLA (1989), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola;
témavezető: Bárdos László

BERÉNYI EMŐKE (1986), Szegedi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola,
„Modern magyar irodalom” program; témavezető: Virág Zoltán

BORS ANIKÓ (1986), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola,
„Az irodalmi modernség” program; témavezető: Cs. Varga István

BRENNER JÁNOS (1985), Újvidéki Egyetem, Nyelv és Irodalom Doktori Iskola, témavezető:
Láncz Irén

CZICZKA KATALIN (1982), Károli Gáspár Református Egyetem, Irodalomtudományi Doktori
Iskola (megszűnt), Irodalomtörténeti alprogram, volt témavezető: Szabó András

DÉVÉNYI ANNA (1979), Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola,
„Európa és a magyarság a 18–20. században” program; témavezető: Vonyó József

* Az adatok a konferencia idejére vonatkoznak.

- EISEMANN GYÖRGY (1952), ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
- FARKAS ZSUZSANNA (1983), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, „1945 utáni magyar irodalom” alprogram, témavezetők: Bartal Mária, Schein Gábor
- GEDEON SAROLTA (1973), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, „Orosz irodalom és kultúra kelet és nyugat vonzásában” program; témavezető: Dukkon Ágnes
- HAJTMAN KORNÉL (1985), Bél Mátyás Egyetem, Besztercebánya, Magyar Nyelv és Irodalom, Doktori Iskola, témavezető: Alabán Ferenc
- INZSÖL KATA (1988), Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, irodalom- és kultúratudomány MA, modern magyar irodalom szakirány (végzés éve: 2013)
- JÉGA-SZABÓ KRISZTINA (1970), Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, „A magyar modernitás irodalma” program; témavezető: Zsadányi Edit
- KODOLÁNYI JUDIT (1978), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, „Az irodalmi modernség” program; témavezető: N. Horváth Béla
- KOMMER ERIKA (1981), Babeş–Bolyai Tudományegyetem (Kolozsvár), Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola; témavezető: Egyed Emese
- LO BELLO MAYA J. (1977), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, „Az irodalmi modernség” program; témavezető: Tverdota György
- MAGYAR SZILVIA (1983), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori iskola, „Interkulturális nyelvészet” program; témavezető: Gecső Tamás
- MIHÁLY ESZTER (1979), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola „Az irodalmi modernség” program; témavezető: Tverdota György
- MIHÓK NÓRA ZSÓFIA (1989), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, „1945 utáni magyar irodalom” program; témavezető: Schein Gábor
- MOLNÁR ESZTER (1985), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, „Az irodalmi modernség” program; témavezető: Tverdota György
- NAKAHARA YUSUKE (1980), Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Doktori Iskolái; témavezető: Vikárius László
- NEMES ISTVÁN (1976), Babeş–Bolyai Tudományegyetem (Kolozsvár), Ökumené Doktori Iskola, témavezető: Marton József

- NÉMETH ÁKOS (1981), Pécsi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola,
Irodalomtudományi program, témavezető: Mekis D. János
- NOTHNAGEL ZOLTÁN (1982), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, „Az irodalmi modernség” program; témavezető: Tverdota György
- PATÓCS LÁSZLÓ
- PÉTERFY SAROLT (1979), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola,
„Az irodalmi modernség” program; témavezető: Tverdota György (2014-től Gintli Tibor)
- PFEIFFER TAMÁS ISTVÁN (1980), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, „Az irodalmi modernség” program; témavezető: Tverdota György
- POLGÁR ÉVA (1983), University of North Texas, College of Music,
„Musical Arts in Piano Performance” program; témavezető: Adam Wodnicki
- PUCA, MARIA (1987), Università del Molise, Management and Conservation Issues in Changing Landscapes doktori program, „Man and territory: political, social, cultural and economic development during the Hungarian Avantgarde” alprogram
- SÁGI VARGA KINGA (1985), Újvidéki Egyetem, Nyelv és Irodalom Doktori Iskola,
témavezető: Faragó Kornélia
- SINKA JUDIT ERZSÉBET (1981), Debreceni Egyetem Irodalomtudományok Doktori Iskola,
Magyar és összehasonlító irodalomtudományi program, Magyar irodalomtudományi alprogram; témavezető: S. Varga Pál
- SZARVAS MELINDA (1988), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola,
„Az irodalmi modernség” program; témavezető: Szilágyi Zsófia
- TARDY ANNA (1987)
- TASNÁDY ERIKA (1974), Babeş–Bolyai Tudományegyetem (Kolozsvár),
Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola; témavezető: Keszeg Vilmos
- TEKEI ERIKA (1970), Babeş–Bolyai Tudományegyetem (Kolozsvár),
Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola; témavezető: Keszeg Vilmos
- TESLÁR ÁKOS (1980), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola,
„Az irodalmi modernség” program; témavezető: Tverdota György
- URBÁN CSILLA (1987), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola,
„1945 utáni magyar irodalom” program; témavezető: Schein Gábor

VIGH BENCE (1984), Szegedi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola
„Összehasonlító irodalomtudomány” program; témavezetők: Fogarasi György,
Dragon Zoltán

VIZNICZKI ANITA (1985), Szegedi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola,
„Modern magyar irodalom” program; témavezető: Kiss Attila

XANTUS BORÓKA (1986), Szegedi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola,
„Klasszikus magyar irodalom” program; témavezető: Szajbély Mihály

NÉVMUTATÓ

- Ádám Péter 357
 Adler Éva 380
 Adorno, Theodor W. 10
 Ady Endre 50–52, 129–140, 166, 167, 178, 179, 181, 275, 280, 294, 342, 343
 Ajkay Alinka 233
 Alabán Ferenc 228
 Albert Gábor 199
 Alexander Bernát 176, 179
 Alföldi Róbert 328
 Allport, Gordon W. 340
 Almási István 422
 Althusser, Louis 321
 Ambrus Zoltán 309–319
 Andersen, Hans Christian 277
 Andrásfi Gyula 75
 Andrássy Katinka 357
 Andrássy Manó 313
 Andrić Edit 445, 445
 Angyal Dávid 178
 Angyal Endre 228
 Angyalosi Gergely 168–170, 218
 Ankersmit, Frank R. 281, 282
 Antokoletz, Elliott 396, 397
 Antonescu, Ion 263
 Áprily Lajos 258–260, 262, 266
 Arany János 166, 179, 180, 275, 309
 Arendt, Hannah 335
 Arisztotelész 73
 Arp, Hans 190
 Asztalos István 259
 Baader, Franz Xaver von 17
 Babits Mihály 19, 134, 141–145, 163, 166, 168, 181, 267, 280, 343
 Bach, Johann Sebastian 396, 397
 Bacher Jolán 380
 Bachmann-Medick, Doris 282
 Bácskai Vera 120
 Bacsó Béla 219
 Baecker, Dirk 15
 Bahtyin, Mihail 17, 272
 Bajáki Rita 233
 Bak János 273
 Bak Róbert 75
 Bakcsi György 272
 Balabán Péter 395
 Balassa Péter 206
 Balassa Zsuzsa, W. 51
 Balázs Béla 62, 63, 67, 340
 Balázs Eszter 67
 Bali, bég 28
 Bálint György 279
 Balla, Giacomo 186, 187
 Balog Zoltán 327, 328
 Balogh Lajos 424, 432, 433
 Balogh Pál 316, 318
 Balogh László Levente 83, 84
 Balzac, Honoré de 277
 Bánki Éva 286
 Bányai Éva 220, 221
 Bányai János 249
 Barabás Tibor 275
 Bárdos Lajos 384, 385, 387
 Bart István 269
 Barta András 122
 Bartha Dénes 375, 380
 Bartha József 124
 Barthes, Roland 132
 Bartók Béla 23, 180, 375–400, 413

- Bata Imre 358
 Batsányi János 15
 Batthyány Ferenc 30
 Baudelaire, Charles 191
 Baudrillard, Jean 23
 Bayley, Amanda 394
 Bebek Ferenc 33
 Béla, IV. 210
 Béládi Miklós 195
 Béldi Béla 85–88, 92
 Bélteky László 204
 Benczes Réka 209
 Benčíč, Anton 229, 230
 Bene Adrián 215
 Bene Sándor 9
 Benedek Elek 275
 Benedek Katalin 416
 Benn, Gottfried 21
 Beöthy Zsolt 176–179
 Bergson, Henri 18, 182, 193
 Berwanger, Nikolaus 94–106
 Berzeviczy Albert 134, 137
 Berzsenyi Dániel 134–137
 Bessenyei György 16
 Bessenyei József 27–29, 31, 34
 Bethlen István 84, 87, 393
 Beu, Octavian 376, 395
 Beythe István 30
 Bezeczký Gábor 310
 Binder, Gerhard 95
 Bíró Béla 282
 Bíró Zoltán 425
 Blanton, Casey 296
 Boccaccio, Giovanni 277
 Boccioni, Umberto 186, 187, 190
 Bodnár, John 287, 287
 Bodor Ádám 217–222
 Boian, Jon (Ion) 262–264
 Boján János → Boian, Jon
 Bóka László 270
 Bókay Antal 251
 Bónis Ferenc 379, 380
 Borgos Anna 333, 340, 342, 344
 Bori Imre 189, 190, 235, 237, 256
 Borsody István 291
 Botta István 30, 33
 Bölöni Farkas Sándor 37, 40, 44
 Bözödi György 259
 Brăiloiu, Constantin 383
 Braque, Georges 190
 Braun Barna 234
 Breakwell, Glynis Marie 336, 339
 Brecht, Bertolt 340, 355
 Brichta Cézár 70
 Brody, Neville 97
 Bródy Sándor 123, 177, 309, 343, 344
 Bruneau, Jean 299
 Bruner, Jerome 292
 Brunetière, Ferdinand 175
 Bucher, Hans Jürgen 97
 Bujnák Pavel 228
 Byron, Goerge 21
 Byron, Robert 296
 Calvesi, Maurizio 186, 187, 190
 Carnegie, Andrew 288
 Carrà, Carlo 186, 187
 Casanova, Giacomo 297
 Cassirer, Ernst 18
 Cavagli, Giampiero 190, 191
 Ceaușescu, Nicolae 263
 Celan, Paul 370
 Certeau, Michel de 119
 Chagall, Marc 190
 Chateaubriand, François-René 299
 Chmel, Rudolf 228
 Cocteau, Jean 295
 Cohn, Dorrieth 215
 Compagnon, Antoine 169, 175, 176
 Comte, Auguste 16
 Czerny, Carl 381
 Czóbel Minka 343
 Czövek Erna 389
 Cs. Szabó László 197–199, 296, 297
 Csaky, Moritz 119
 Csányi Endre 237
 Császtvay Tünde 310
 Csáth Géza 62, 63, 63, 66, 168, 235
 Csehov, Anton Pavlovics 276
 Csejtej Dezső 301
 Cserei Mihály 43

- Cserei Miklós 44
 Cserépfalvi Imre 353
 Cserni Jován 29
 Csetri Elek 38
 Csiszár Gábor 360, 361
 Csokonai Vitéz Mihály 20
 Csonka-Takács Eszter 416
 Csorba János 413, 422
 Csuka Zoltán 235
 Csukás István 228
- Dániel Ferenc 283, 286
 Darvas József 275
 Dávidházi Péter 132, 133
 Deák Ferenc 38, 42
 Deáky Sámuel 45
 Deczki Sarolta 247
 Dede Franciska 311, 312
 Deininger Imre 404
 Deleuze, Gilles 256
 Delibes, Léo 314
 Demény János 375, 380, 395
 De Micheli, Mario 187, 193
 Dénes Iván Zoltán 131
 Derrida, Jacques 253
 Dersi Tamás 312
 Dési János 357
 Dettre János 239
 Devecseriné Guthi Erzsébet 270
 Dévényi Anna 86, 87, 89
 Devereux, George 338
 Dickens, Charles 277
 Dider, Béatrice 64
 Dille, Denijs 384, 391
 Dilthey, Wilhelm 11
 Dobos István 9, 11
 Doctorow, E. L. 133
 Dombrády Lóránd 194, 201, 202
 Donáth Péter 118
 Dostoevsky
 → Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovic
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics
 267–278
 Drabancz M. Róbert 269
 Dukkon Ágnes 267, 268, 270, 271
 Dutka Ákos 288–290
- Eggeling, Viking 190
 Egyed Ákos 38, 41
 Einstein, Albert 182, 193, 359
 Eisenburger, Eduard 94
 Elek Artúr 169
 Eliot, George 346, 346
 Eliot, Thomas Stearns 295
 Emerson, Ralph Waldo 292
 Endrődi Sándor 317
 Énekes Krisztina 245
 Engels, Friedrich 16
 Erdész Tiborné 268, 275
 Erdős Renée 342–352
 Erős Ferenc 335, 336, 338
 Evola, Julius 112
- Fábián Dániel 71
 Fábry Zoltán 75
 Fagyajev, Alekszandr 276
 Faludy György 353–361
 Faragó Kornélia 218, 243, 249, 251
 Farkas Pál 311
 Farkas Sándor 41
 Fazekas Csaba 38, 42
 Fazekas Ferenc 419
 Fazekas József 420, 421
 Fehér Klára 275
 Feisthammel, Eva Claudia 104
 Fejtő Ferenc 75, 77, 78
 Fekete Csaba 28
 Fekete Lajos 237
 Fenichel, Otto 340
 Fényes Elek 407, 408
 Fenyő Miksa 167, 168, 169
 Fenyvesi István 268
 Fenyvesi Kristóf 9
 Ferdinánd, I. 28, 29, 31, 32, 34
 Ferdinandy György 234
 Ferenc, Assissi Szent 56
 Ferenczi Zoltán 179
 Fichte, Johann Gottlieb 87
 Fink, Hans 98
 Fink, Rosl 1022
 Fischer Ferenc 86
 Fischer, Victoria 396
 Flaubert, Gustave 299

- Fleming, Peter 296
 Fónai Mihály 269
 Foucault, Michel 321–323, 325, 357, 426
 Földényi F. László 363
 Földes Jolán 343
 Földessy Gyula 134
 France, Anatole 174, 175
 Fráter György 30, 31
 Freud, Anna 340
 Freud, Sigmund 18, 182, 193, 338, 339
 Fried István 247
 Fuád, I. 303
 Fussell, Paul 296
 Fülep Lajos 163
 Füst Milán 64, 163, 253, 257, 289
- Gaál Sándor 63
 Gábrityné Molnár Irén 445
 Gáfriková, Gizela 230
 Gagyí József 412, 415, 425
 Gajdar, Arkagyij Petrovics 276
 Gál Domokos 40
 Gál János 41
 Gambaudo, Sylvie 141
 Gárdonyi Géza 50, 51, 112, 116, 275, 280, 289, 291, 294
 Gavlovič Hugolín 225, 230
 Gazda József 418
 Geier, Luzian 94, 96
 Geiger Ede 404
 Gellért Oszkár 163
 Gellner, Ernst 140
 Gennep, Arnold von 322
 Gergely András 35
 Gergely Boriska 236, 238
 Gergely Sándor 275
 Gide, André 268, 296
 Gilbert Edit, V. 270
 Gintli Tibor 206
 Glózer Rita 426
 Goethe, Johann Wolfgang 19, 174, 298, 300, 302, 305
 Gorkij, Makszim 268
 Gózon István 283
 Gömbös Gyula 81–93
 Gözsy Zoltán 87, 89
- Gray, John 37
 Greene, Graham 296, 303, 304
 Grendel Lajos 207, 208
 Griffin, Em 411
 Grimm testvérek 277
 Gross, Georg 337
 Grünwald József 290
 Guattari, Félix 256
 Gulácsy Irén 350
 Gulácsy Lajos 23
 Gulyás Márton 329
- Gyáni Gábor 119, 120, 282, 409
 Gyömrői Edit 333–341
 Győrei Zsolt 154, 161, 163
 György János 290
 Győri Klára 413, 417, 421
 Gyulai Pál 116, 132, 172, 179, 180, 309, 310
 Gyurgyák János 46, 137, 138
- Habermas, Jürgen 18, 426
 Hajdu Péter 310
 Hajnik Károly 40–45
 Halász Gábor 296
 Hamada, Milan 230
 Hamvas Béla 81, 82, 112
 Hanák Péter 120, 180
 Haraszti Emil 380, 394
 Haraszti Sándor 239, 240
 Hargittay Emil 227
 Harlacher, Cornelia 96, 99, 102
 Harmos Ilona → Kosztolnyi Dezsőné
 Hárs Endre 282
 Harsányi Lajos 51–54, 56, 57, 59, 284
 Harsányi Zsolt 284
 Hašek, Jaroslav 321, 326
 Hatvany Lajos 168, 174
 Hegedűs Géza 275
 Hegedűs-Gajgyonkova Tatjana 268
 Hehn, Victor 174
 Heine, Heinrich 353, 354
 Heisenberg, Werner 182, 193
 Heller Ágnes 255, 257
 Heltai Jenő 297, 309, 312, 314
 Herczeg Ferenc 177, 178
 Hernádi Miklós 113

- Hevesi András 296
 Hebler, Matthias 32
 Heidegger, Martin 20, 24
 Herder, Johann Gottlieb 16, 22
 Hitler, Adolf 77, 78, 80, 353
 Hlinka, Andrej 380
 Hobsbawm, Eric 140
 Hollós István 340
 Hóman Bálint 87, 89
 Hofer Tamás 130
 Hofi Géza 330
 Hofmannsthal, Hugo von 172
 Hoppál Mihály 416
 Horányi Károly 23, 199, 202
 Horányi Mátyás 187
 Horger Antal 133, 135
 Horkheimer, Max 10
 Horne, John 62
 Hornyik Gergely 290
 Horthy Miklós 139
 Horváth Györgyi 125
 Horváth János 178
 Hölderlin, Friedrich 20, 21, 112
 Hruscov, Nyikita Szergejevics 268, 278
 Hugo, Victor 21
 Huizinga, Johan 81
 Huszár Károly 37, 45
 Huszár Klára 380
 Hutcheon, Linda 314
 Huxley, Aldous 295
 Hynes, Samuel 295, 304

 Ignotus Pál 70, 73, 137, 167, 169, 173, 176, 177, 181, 311, 312, 353, 360
 Iljin, Mihail 276
 Illés Béla 275
 Illés Endre 195, 196, 198, 199, 201
 Illyés Gyula 54, 78, 195–200, 201, 203–205, 276, 296
 Illyés Mária 197
 Imre Sándor 87
 Institoris Irén 270
 Ionesco, Eugène 321, 326
 Iorga, Nicolae 263
 Irigaray, Luce 251, 257
 István, I. (Szent) 88, 229, 447

 Jablonczay Timea 215
 Jagelló Izabella 31
 Jancsó Adrienne (Jékely Zoltán felesége) 260, 262
 Jancsó Adrienne (Jancsó Adrienne és Jékely Zoltán lánya) 265
 Jandala Csilla 43
 Jankovits László 270
 Jékely Endre 261
 Jékely Márta 259, 261
 Jékely Zoltán 258–266
 Jeudi, Jean 239
 Jókai Mór 172, 275
 Jonas, Hans 219
 Jónás Olga 257
 Jósika Lajos 41
 Jósika Miklós 297
 Joyce, James 296
 József, II. 41
 József Áron 69
 József Attila 21, 22, 69–80, 133, 134, 151, 275, 280, 281, 294, 333, 340
 Juhász Anikó 301
 Juhász Erzsébet 243–250
 Jung, Carl Gustav 112, 113

 Kádár János 192, 361
 Kádár Judit 343
 Kadosa Pál 389–391
 Käfer István 226, 228–230
 Kafka, Franz 67, 68
 Kaffka Margit 166, 167, 181, 275, 343
 Kállay Miklós 139
 Kálmán C. György 162, 162
 Kálmán Imre 70
 Kalmár Melinda 269
 Kanizsai Orsolya 29
 Kálmáncsehi Domokos 33
 Kandinszkij, Vaszilij 190
 Kant, Immanuel 10, 16, 18–20, 22, 24
 Kányádi Sándor 419
 Kápolnay Ferenc 29
 Karádi Éva 15
 Kardeván Lapis Gergely 233, 234
 Kardos László 157, 160, 163
 Karinthy Frigyes 163, 232, 276, 321, 326

- Károly, II. 263
 Károlyi Gyula 84
 Károlyi Mihály 357, 358, 360
 Kárpáti Aurél 270
 Kárpáti János 381
 Kashti, Yitzhak 335
 Kassák Lajos 75, 183, 186–193, 340
 Kászon, bég 31
 Katajev, Valentyin Petrovics 276
 Katus → Andrassy Katinka
 Kaukoreit, Volker 96, 96
 Kazinczy Ferenc 134
 Keats, John 355
 Kecheti Márton 32
 Kedves István 40, 44, 45
 Kemény Zsigmond 23, 116, 130
 Kendi Anna 31, 32
 Kendi Antal 33
 Kendi Ferenc 32, 33
 Kerényi Imre 328, 329
 Keresztury Dezső 197, 198, 200
 Kerr, Alfred 171, 172
 Kerschentseiner, Georg 87
 Kertész Gyula 287
 Kertész Imre 162, 363–372
 Keszeg Vilmos 411, 425
 Khrushchev
 → Hruscsov, Nyikita Szergejevics
 Kierkegaard, Søren 112
 Kipling, Rudyard 277
 Kis János 16, 333, 340
 Kis Pintér Imre 163
 Kisantal Tamás 252
 Kispéter András 129, 139
 Kiss Attila 120, 321
 Kiss Jenő 259, 447–452
 Kiss József 176, 311, 343
 Klaniczay Tibor 187
 Kóbor Tamás 124, 125, 128, 312, 315
 Kocsis Rózi 413, 415–420
 Kodály Zoltán 23, 378, 379, 389, 393, 394, 400
 Kodolányi János 23, 195, 196, 198–200, 205
 Koity, Marius 104
 Kolozsi Orsolya 292
 Koltai Tamás 330
 Komját Aladár 190
 Komlós Aladár 16
 Koncz Lajos 50
 Konrád György 370
 Kósa László 413
 Kosáry Domokos 292
 Kosáryné Réz Lola 341
 Koselleck, Reinhart 10, 16, 82, 83
 Kossuth Lajos 38, 138, 282, 284, 285
 Kosztolánczy Tibor 171, 176
 Kosztolányi Dezső 17, 63, 75, 146–152, 158, 163, 164, 199, 232, 235, 355
 Kosztolányi Dezsőné 63
 Kovács András Ferenc 262, 266
 Kovács Imre 280
 Kovács Gábor 133, 139
 Kovács M. Mária 336
 Kovács Miklós 36, 39
 Kovács Sándor 120, 321
 Kovács Zoltán, Z. 112, 282
 Kovai Lőrinc 276
 Kozári József 403, 405–407, 409
 Kozma Dezső 309
 Kozma Huba 195
 Kozma Léní 253
 Kozma Miklós 65
 Kozma Pál 404, 405
 Kőbányai János 312
 Kölcsey Ferenc 134–137, 180
 Kövecses Zoltán 209
 Krakкаи Tamás 33
 Krause, Thomas 97, 99
 Krippendorff, Klaus 426
 Kristeva, Julia 141, 145
 Krúdy Gyula 121, 122, 128, 153, 154, 208, 275
 Krúdy Zsuzsa 153
 Kubinyi András 120
 Kulcsár Szabó Ernő 16, 143
 Kun Béla 192
 Kuncz Aladár 168, 268
 Kunkli Enikő 112, 113
 Kuun Géza 38
 Lacan, Jacques 17
 LaCapra, Domnick 251, 252

- Lackó Miklós 81, 82
 LaCoque, André 142
 Laczkó Géza 168
 Lahdelma, Tuomo 9
 Lajtha László 413, 421
 Lamartine, Alphonse de 299
 Lamber, Grete 104
 Lampert Vera 381
 Láng Gusztáv 293, 342
 Lanson, Gustave 175, 176
 Lányi András 320
 Lao-ce 112
 László Ferenc 386
 László János 292
 Lay Béla 299
 Lázár Péter 295
 Laziczius Gyula 268, 271
 Lendvai István 83
 Lengyel Ferenc 330
 Lengyel Gábor 87
 Lenin 359
 Lessl, Erwin 95
 Leszkovszki Anna 233
 Lesznai Anna 166, 167, 181, 340, 343
 Lévi-Strauss, Claude 17, 412
 Lewis Herman, Judith 252
 L'Homme Ilona 342
 Liddle, Dallas 312
 Liebhard, Franz 97
 Lietz, Hermann 87
 Lincoln, Abraham 285
 Lipták Dorottya 311
 Livingstone, David 169
 London, Jack 276
 Losonczy Ágnes 416
 Lovas Ildikó 251–257
 Lőrinczy Huba 199, 202, 297, 301, 318
 Luckmann, Thomas 113
 Ludassy Mária 16
 Lukács György 170, 186, 270, 271, 279, 340
 Lukács Olga 39
 Lukácsy András 260
 Lux Terka 125–127

 Mailáth József 285
 Majláth István 29, 30

 Makai Ödön 70
 Makarenko, Anton Szemjonovics 276
 Makkai Sándor 136, 137
 Mallarmé, Stéphane 191
 Man, Paul de 141
 Mann, Thomas 296
 Mannheim, Karl → Mannheim Károly
 Mannheim Károly 24
 Mannová, Elena 119
 Márai Sándor 23, 194–196, 198–202, 205, 295–305
 Marinetti, Filippo Tommaso Emilio 186, 187, 189–193
 Markó Béla 280
 Markó Iván 329
 Márkus Dezső 36, 40, 42, 46
 Marsak, Szamuil Jakovlevics 276
 Marschang, Eva 101, 102
 Martin György 413, 413
 Marton Béla 86, 87, 89, 90
 Martonfalvay Imre 32, 34
 Marx, Karl 74, 75, 79, 80, 112, 359
 Máté Andrea 405
 Maupassant, Guy de 277
 Maurois, André 296
 May Károly 296
 Mécs László 54–58, 75
 Medick, Hans 283
 Melchior, Malgorzata 336
 Melicherčík, Andrej 225
 Méliusz Juhász Péter 31, 32
 Ménész 303
 Menyhért Anna 344
 Merleau-Ponty, Maurice 217–219
 Meszerics István 268
 Meszlényi Antal 36
 Mészöly Miklós 206–216
 Michalski, Krzysztof 218
 Mihályi Gábor 358
 Mikecs László 264
 Miłosz, Czesław 291, 293
 Minárik Jozef 225, 226
 Mirnics Károly 444, 445
 Mirnics Zsuzsa 445
 Mišianik, Ján 225, 228
 Miszlivetz Ferenc 281

- Mohácsy Károly 136
 Moisescu, Gheorghe → Boian, Ion
 Mokos Domokos 228
 Molnár András 38
 Molnár Ferenc 118, 122–124, 128
 Monostori Imre 203
 Montesquieu 82, 112
 Móra Ferenc 275
 Móricz Dezső 280
 Móricz Zsigmond 63, 65, 67, 68, 177, 179,
 275, 280, 281, 283, 284, 286, 286–290,
 294, 343
 Moscovici, Serge 334
 Müller, Herta 102, 106
 Müller Lipót 235
 Mussolini, Benito 85
- Nagy József (irodalomtörténész) 309, 310
 Nagy József (marosszéki követ) 43, 44
 Nagy Lajos 78, 275
 Nagy Márton Károly 351
 Nádasdy Tamás 28, 29, 31, 33
 Nakahara, Yusuke 379
 Napóleon, Bonaparte 133
 Nemes István 36, 43
 Németh Andor 76, 135, 360
 Németh G. Béla 111, 112, 116, 117, 195
 Németh Lajos 184, 193
 Németh László 197–201, 203, 205, 268, 281,
 293, 286, 301
 Nerval, Gérard de 299
 Nietzsche, Friedrich 18, 21, 81, 82, 112, 150,
 182, 191, 193, 301
 Nora, Pierre 414
- Nyerges Judit 190, 310
- Obrenovics Milán 313, 314, 318
 Odorics Ferenc 120, 321
 Oláh Miklós 29
 Oravecz Imre 279–294
 Ormos Mária 85, 86
 Ottlik Géza 292, 293
 Orosz István 283, 286
 Orosz László 135
 Ortega y Gasset, José 23, 81
- Ortutay Gyula 139
 Orwell, George 295
 Osvát Ernő 176
 Ovidovits Lázó → Ambrus Zoltán
- Pafkó Tamás 351
 Pajkossy Gábor 35
 Paládi Kovács Attila 415
 Pálfi Judit 23
 Palfi, Anton 95
 Páli-Nagy Veronika 351
 Pap Balázs 270
 Papp Sándor Zsigmond 282
 Parakilas, James 379
 Parlaghy György 28
 Parlaghy Krisztina 28
 Pásztor Kicsi Mária 442
 Pataki, Ruth 393
 Pauler Ákos 73
 Pávai István 411
 Payr Sándor 30
 Pázmány Péter 226, 229, 230
 Pempflinger Katalin 28, 30, 31, 34
 Pempflinger Márk 28
 Pempflingerek 32
 Péntek János 425
 Pergel Ferenc 195, 197
 Péri Benedek 299
 Perényi Béla 283, 284
 Perneszi Imre 28
 Perneszi Farkas 28, 30
 Perneszi György 30, 31
 Petelei István 111–117
 Péter Ágnes 317
 Péter Gábor 358
 Péterfy Jenő 172
 Péterfy Sarolt 259
 Petőfi Sándor 21, 134, 136, 137, 151, 179,
 275, 282, 309, 360
 Petranu, Coriolan 377
 Petri Zsolt 325
 Petrovics Péter 30
 Picasso, Pablo 190
 Pintér Béla 329
 Pišút, Milan 228
 Pletl Rita 415

- Pokoly József 36
 Potocsnik, Willi 95
 Pozsony Ferenc 414, 415, 422
 Prampolini, Enrico 190
 Prochasson, Christophe 62, 65
 Prodöhl, Günter 98
 Prohászka Ottokár 48–54, 57, 60, 61, 357, 358, 360
 Pufendorf, Samuel von 15
 Purcsi Barna Gyula 162, 163
 Puskás Julianna 280
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 276
 Püski Sándor 203
- Rába György 143, 187
 Rácz István 279, 281, 283, 285
 Radnóti Sándor 343
 Rajeczky Benjámin 420
 Rajsli Ilona 445
 Rákai Orsolya 282
 Rákóczi Ferenc 358
 Rákosi Jenő 130
 Rákosi Mátyás 192, 270, 360, 362
 Ráskay Balázs 28
 Ráskay Gáspár 28
 Ráskay Katalin 28
 Reich, Wilhelm 340
 Rejtő István 270
 Rejtő Jenő 320–326
 Rényi Edit → Gyömrői Edit
 Reschofsky Sándor 379
 Révai József 136–139
 Révész Sándor 272
 Réz Pál 146, 147, 162, 164
 Rezek S. Román 51
 Ricoeur, Paul 142, 143, 282
 Richter, Hans 190
 Rideg Sándor 276
 Riedl Frigyes 133, 311
 Riefenstahl, Leni 253, 257
 Riskó Kata 381
 Ritter Andrea 338
 Ritter, Helmut 99–101
 Róbert Jenő 169, 170
 Romsics Ignác 268, 383
 Róna Katalin 155
- Rónay György 52, 53, 123
 Rónay László 57, 195, 297
 Roth, Erich 33
 Rousseau, Jean-Jacques 15, 16, 21, 65, 112, 117, 291, 292
 Ruspanti, Roberto 185
 Russolo, Luigi 186, 187, 190
 Rösen, Jörn 252, 293
- Sági Varga Kinga 245
 Said, Edward W. 299, 302
 Salgó Ernő 162, 163, 311
 Samson, Horst 103, 104
 Sándor Ildikó 413
 Sándor Iván 283, 293
 Sándor Kálmán 276
 Sandor, Rudolf 95
 Sárközi György 268
 Sásdi Sándor 276
 Scheibner Tamás 363
 Schein Gábor 206, 342
 Schleich, Franz Thomas 102
 Schneider, David E. 394, 395
 Schneider, Eduard 95, 96, 98, 102
 Schöpflin Aladár 126, 166, 197, 198, 232
 Schorske, Carl 119, 120
 Schumacher, Peter 97
 Schuster, Paul 101–103
 Schütz, Alfred 112, 113
 Scotus Viator
 → Seton-Watson, Robert William
- Sedlák, Imrich 227
 Séllei Nóra 344, 347
 Seton-Watson, Robert William 379, 380
 Severini, Gino 187
 Shakespeare, William 277, 314
 Shaw, Robert 376
 Sík Sándor 50–54, 58, 60
 Sima, Horia 263
 Simon, Harry → Samson, Horst
 Sipos András 118
 Solohov, Mihail 276
 Somfai László 376, 382, 383
 Stanislav Šmatlák 226
 Somai József 38
 Sontag Susan 253

- Sorel, Georges 182, 193
 Sötér István 195, 270, 271
 Spencer, Herbert 16
 Spengler, Oswald 23, 81, 83, 295, 300–302, 305
 Stalin → Sztálin, Joszif Visszarionovics
 Stancaro, Francesco 33, 34
 Standeisky Éva 201, 202
 Stein, Hans 95
 Stein, Maria 95
 Stendhal 277
 Sterne, Laurence 299
 Suchoff, Benjamin 377, 378, 384, 394, 396
 Sulyok Balázs 28, 29
 Sulyok György 29
 Sulyok István 28
 Sylvester János 30
- Szabédi László 259
 Szabó Dezső 189, 232
 Szabó Ervin 186
 Szabó Ferenc, SJ 52
 Szabó G. Zoltán 136
 Szabó István 197
 Szabó János 51
 Szabó, John 284
 Szabó Lőrinc 21, 197–199, 201
 Szabó Magda 159
 Szabó Miklós 131
 Szabó Pál 276
 Szabó T. Attila 420
 Szabó Zoltán 301
 Szabolcsi Bence 375, 380
 Szabolcsi Miklós 72
 Szajbély Mihály 310
 Szalánczy János 31
 Szalay János 29
 Szaltikov-Scsedrin, Mihail Jevgrafovics 270
 Szántó György 276
 Szántó Judit 75, 76
 Szapolyai János 28, 29, 34
 Szász Károly 317
 Szathmári István 135
 Szávai János 302
- Széchenyi István 38, 41, 51, 130, 134, 136, 137
 Széchenyi Pál 404
 Szederkényi Nándor 408
 Szegedi Gergely 354
 Szegedi Kis István 32
 Szegedy-Maszák Mihály 162, 383
 Szekfü Gyula 83, 85, 130
 Szelestei N. László 227
 Szemerkenyi Ágnes 416, 425
 Szenci Molnár Albert 230
 Szendy Árpád 379, 380
 Szenteleky Kornél 234–242, 248, 256
 Szentjóbi Miklós 382, 383
 Szép Ernő 153–165
 Szerb Antal 23, 296, 297, 304
 Szerdahelyi István 189, 279, 293, 317
 Szigethy Gábor 395
 Sziklay László 228
 Szilágyi Ákos 232
 Szilágyi Judit 64, 342, 344
 Szilágyi Márton 232, 283
 Szilasi Vilmos 180
 Szilvek Lajos 284
 Szimics György 316
 Szini Gyula 169, 169
 Szirák Péter 217, 251, 301
 Szirmai Károly 235
 Szombatfalvi József 42
 Szontagh Gusztáv 133, 139
 Szopori Nagy Imre 32
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 268, 278
 Szvák Gyula 267
- Tábori Róbert 316
 Taine, Hyppolite 16, 256
 Takács József 189
 Takáts József 37, 44, 130, 136
 Tallián Tibor 375, 379, 394
 Tamás Aladár 355
 Tamási Áron 195–198, 201, 202, 205, 276, 280, 288, 289, 291
 Tamási Péter 433
 Tandori Dezső 164
 Tardos Róbert 414
 Tari Lujza 416

Tatár Sándor 211
 Tátrai Szilárd 208
 Teleki Domokos 44
 Teleki László 40, 40
 Tennyson, Lord Alfred 314, 316, 317, 318
 Tersánszky J. Jenő 276
 Tertullianus 420
 Teslár Ákos 137
 Tezla, Albert 284, 288, 290
 Tezla, Kathy Elaine 284, 288, 290
 Thom, René 218, 218
 Thomka Beáta 132, 206, 207, 215, 281
 Thoreau, Henry David 291, 292
 Thury Zsuzsa 276
 Thurzó Elek 30
 Tillmann, J. A. 24
 Tinódi Lantos Sebestyén 31, 32, 34
 Tisza István 285
 Tokaji András 325
 Tolcsvai Nagy Gábor 211, 214
 Toldi Éva 243
 Tolnai Gábor 265
 Tolnai Ottó 255
 Tolsztoj, Alekszej Nyikolajevics 276
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 276
 Tomori Pál 28
 Toót H. Zsolt 279
 Topler Simon 40
 Tormay Cecile 350, 351
 Torres, Marco 184, 185
 Tóth Aladár 394
 Tóth Anikó, N. 211
 Tóth Árpád 164
 Tóth Erzs 422
 Tóth Gyula 269
 Totis Béla 77
 Tömörkény István 275
 Török Ambrus 28
 Török Bálint 28–32, 34
 Török Endre 271
 Török Ferenc 28, 32, 33
 Török Imre 28
 Török Ilona 28
 Török János 27–34
 Török Zsuzsa 310
 Trencsényi Balázs 130
 Trócsányi Zsolt 42
 Tverdota György 73, 133, 134
 Twain, Mark 276
 Ugrai István 330
 Ujszászi Kálmán 271
 Ujfalussy József 393, 394
 Ulászló, II. 28
 Ungvári Tamás 279, 293
 Ungvári-Zrínyi Ildikó 415
 Ungvári-Zrínyi Imre 415, 416, 423
 Urbán Ernő 276
 Urbán László 157
 Utasi Csaba 236
 Vágó Márta 70, 71
 Vajda Mihály 21
 Valéry, Paul 81
 Vallasek Júlia 260, 260
 Várdy Béla 284, 286, 288
 Várdy Huszár Ágnes 284, 286, 288
 Varga Betti 280
 Varga E. Árpád 427
 Varga József 129, 130, 139
 Varga Katalin 70, 324
 Varga Virág 125, 342, 351
 Várkonyi Ágnes, R. 16
 Vas István 300
 Varró Margit 379
 Vas István 300
 Vásárhelyi János 259
 Vasváry Ödön 280, 285
 Vatai László 271
 Veigelsberg Viktor 312, 314
 Veres András 64
 Veres Árpád 422
 Veres Péter 195, 196, 198, 199, 205, 276
 Veress Sándor 389
 Vermes Katalin 218
 Verne, Jules 277
 Vezér Erzsébet 137, 333, 334, 340, 341
 Vida Lajos 162, 163
 Vikárius László 382
 Villon, François 353–355, 362
 Vischer, Friedrich Theodor 173, 174
 Vitányi Iván 280

Vitári Zsolt 86, 87
Vladimir Uljanov → Lenin
Voigt Vilmos 424, 432, 433
Voinovich Géza 310
Voltaire 15
Vonyó József 85–90
Vöö Gabriella 347
Vörösmarty Mihály 20, 21, 132, 179, 275, 294

Waugh, Evelyn 295, 296
Wech, Georg 32
Wells, H. G. 277
Wesselényi Miklós 35, 37, 38
White, Hayden 120

Ybl Miklós 185

Zaban, Elvine 104
Zahrnt, Heinz 43
Zeyk József 41–43
Zichy Jenő 313
Zilahy Lajos 194–196, 284, 289
Zollner, Anton 95, 101
Zöldhelyi Zsuzsa, D. 267, 267
Zrínyi Miklós 29, 123

Zsadányi Edit 348, 351
Zsávolya Zoltán 125, 342
Zsilinszky Endre 86